

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№1 (48), 2016

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ

Редакция алқасы:

т.ғ.д., проф. М.Қ. Қойгелдиев

(бас ред. орынбасары),

т.ғ.к., доц. У.М. Джолдыбаева,

т.ғ.к., доц. Р.Р. Оспанова

(жауапты хатшылар),

т.ғ.д., проф. Х.М. Әбжанов,

PhD, проф. Вирджиния Мартин
(АҚШ),

PhD, проф. Клаудиа Чанг (АҚШ),

т.ғ.д., проф. Қара Әбдіуақап

(Түркия),

т.ғ.д., проф. О.Д. Осмонов

(Қырғыз Республикасы),

т.ғ.д., проф. В.М. Козьменко

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д., проф. Қ.Т. Жұмағұлов,

проф. М.Майер (Германия),

т.ғ.д., проф. К.Р. Несіпбаева,

т.ғ.д., проф. А.Б. Соколов

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д. Томохико Уяма (Жапония),

т.ғ.д., проф. Т.Ходжаоглы (Түркия)

© Абай атындағы

Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2016

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде

2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 30.03.2016. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 44,6 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 40.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

Алпыспаева Г.А., Саяхимова Ш.Н., Алпыспаев А. К вопросу о социально-правовых последствиях освоения целинных земель в Северных областях Казахстана.....	3
Альжанова Э.Е. Социальное положение кустарей-ремесленников Туркестанского края во второй половине XIX-начале XX вв.	7
Асанова Б.С. Ұлы Отан Соғысы жылдарындағы Қазақстан кітапханалары: қызметі және ерекшеліктер (1941-1945 жж.).....	13
Бакторазов С.У. 1920-30-шы жылдардағы Сырдария облысының саяси кеңістігіндегі өзгерістер динамикасы.....	19
Көкебаева Г.К., Сманова А.М. Қазақстанға жер аударылған поляктардың тағдыры.....	23
Ерімбетова Қ. Ұлы дала «ақтандақтары»: Торғай көтерілісі.....	29
Қасымова Д. Б. Из забвения в вечность: прообраз новой женщины в экранной версии жизни Амангельды.....	35
Ибрагимова М.Н., Нусупбаева С.А. Орта Азияда мекен еткен қыпшақтар тарихы жайлы кейбір мәселелер.....	42
Раев Д.С., Тоқмұрзаева А.Ж. Ежелгі Үйсін мемлекеті дипломатиясы.....	46
Тулбасиева С. Қ. XX-ғасырдың I-жартысындағы қазақ зиялыларының жер мәселесі туралы көзқарастары мен ұстанымдары.....	54
Мұратқазин М.М. XX ғасыр басындағы саяси-әлеуметтік қайшылықтар тұсындағы өскенмен қаласы.....	61
Сейткасымов А.А. Некоторые вопросы административно-территориальных изменений в республике в 20-30 гг. XX века...	65
Султанғалиева Г.С. Младшие чиновники особых поручений в системе административного управления Казахской степью во второй половине XIX в.: чины, функции и направления деятельности.....	71
Оспанова Р. Р. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Зайсан қаласы мен аттасы уездің басқару жүйесінің барысы.....	75

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ

Абдукадыров Н.М., Төлешбеков М.Р. Осман империясы мен Германия арасындағы экономикалық байланыстардың кейбір бағыттары. (XIX ғ. соңғы ширегі).....	82
Вальдемар Шмидт (Германия) О проблеме переселения в немецкие колонии по материалам колониальных журналов и публицистике Германии.....	90
Пекарчук В.М. (Украина) Особенности сохранения и развития самодельных форм этнического творчества этноменьшинств Украины 1990 – 2000-е годы.....	95
Пилипчук Я. В. К проблеме зависимости Молдавского княжества от Крымского ханства.....	100
Қанан Ая Қытайдағы жоғарғы оқу орындар автономдылығының іске асырылуы.....	108
Шоқатова А.Қ., Беделова Г.С. VII-VIII ғасырлардағы Авар қағанатының ішкі жағдайының кейбір мәселелері.....	114

САЯСИ ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

Аманбеков Н.Ж. Қазақстан Республикасының орта деңгейлі қалаларындағы орта таптың қалыптасу ерекшеліктері.....	118
Галимжанова Ж.Б. Культурная память как средство построения идентичности.....	124
Зайниева Л.Ю. Ассамблея народа Казахстана и формирование человеческого капитала.....	127
Джолдыбаева У.М. «ЭКСПО-2017»: тарихы, халықаралық тәжірибелер мен жана мүмкіндіктерге тың серпін.....	133

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №1 (48), 2016

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. У.М. Джолдыбаева,
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиуакап
(Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. К.Р. Несипбаева,
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция)

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2016

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и
информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 30.03.2016.
Формат 60x84 1/8.
Объем 44,6 уч.-издл.
Тираж 300 экз. Заказ 40.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

Reinhard Hesse (Германия) Universalistic Ethics in Kantian perspective. From its theoretical foundation to its practical application in global politics. Questions and answers.....	138
Қалыш А.Б., Ә.И.Исаева Қазақстандағы репатрианттардың бейімделу және шоғырлану мәселесінің әлеуметтік-мәдени көрсеткіштері және белгілері.....	145
Омурова Ж.К. (Кыргызстан) Партия национального возрождения в Кыргызстане – цели и задачи.....	152
Сандықбаева Ө.Д., Мажикызы Н., Арыстанбекова Қ.Д. Жастардың әлеуметтік-мәдени болмысындағы құндылықтардың ерекшелігі.....	155
Mukan Saken, RaevDauletbek, Bizhigitova Karligash Modern threats and prerequisites of formation the concept of energy security of eu countries.....	158
Мұқашев С.Ж. «Ақпараттық соғыс» және заманауи концепциялар.....	162
Саябаев Д. Тәуелсіз мемлекет ұғымы және оның даму диалектикасы.....	168
Sheryazdanova G.R. Electronic Government against petty corruption in Kazakhstan.....	173

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Абдурахманов Н.А. Историкографический обзор по проблеме земельных отношений и освоения земельных ресурсов в Казахстане в конце XIX – начало XX веков.....	178
Алпысбаева Н.К., Айткалиева Р.А. Аудиовизуалды деректерді оқу үдерісіне пайдалану ерекшеліктері.....	183
Арыстанбекова Қ.Д., Қошымова А.О. I. Есенберлин және “Көшпенділер” трилогиясы.....	186
Жакупова Г.Т., Алпысбаева Н.К., Полякова А.Р. Некоторые аспекты комплектования архивов зарубежных стран.....	190
Қартабаева Е.Т., Солтиева Б.Ш. Түркі өркениеті тарихын зерттеудегі тың теориялар мен концепциялар.....	194
Рүстем К.М., Кожахметов Б.Б., Бакауова Г.Б. В.В.Вельяминов-Зернов және қазақ хандығының құрылуы мәселесі.....	200
Мажитова Ж.С. Разработка теоретико-методологических подходов в дореволюционной историографии института биев.....	205
Өтен Г.Ж. XIX ғасырдағы қазақ ақындарының шығармаларында отарлау саясатының бейнеленуі.....	211
Қайрат Жанабаяев, Ислямова Улпан Парри-Лорданың «ауызша теориясы»: поэтивтік сын.....	214

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

Аубакирова Х.А., Джумагалиева К.В. Этнический состав Сибирского казачества в XIX – начале XX веков.....	219
Ақылбаева И.М. Тренды этнической идентичности в истории казахского народа.....	224
Елеуов М., Талеев Д.А. Ортағасырлық Қысымшы қаласында 2015 жылы жүргізілген қазба жұмыстары.....	229
Джунусбаева А.М. Из истории распространения православия на территории Казахстана (вт.пол.XVIII–XIXвв.).....	236
Қалшабаева Б.К. 1920-1930 жж. Өзбекстан және Қырғызстандағы қазақтардың этникалық тарихынан.....	240
Қартабаева Е.Т., Солтиева Б.Ш. Сопылық және исламдағы әулиелік культі.....	245
Кожа М.Б. Новые материалы о культовых сооружениях г.Туркестана /XII-XVIII вв./.....	249
Нуржанов А.А., Айтбаева А. Археологические исследования А.Н. Бернштама в Таласской долине.....	254
Нуртазина Н., Фархад Шамал Взаимосвязи религий и культур в древней истории Центральной Азии	258
Яданова К. В. (Республика Алтай) Варианты телеутского сказания «Козика и Баян-Сулу».....	263

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»

№1 (48), 2016

Periodic – 4 issues/year

Published since 2000

Editor-in-chief:

doctor of historical sciences

G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

Koigeldiyev M.K. *doctor of historical
sciences, professor*

(editorial-in-chief's assistant),

Zholdybayeva U.M. *candidate of historical
sciences, associate professor,*

Ospanova R.R. *candidate of historical
sciences, associate professor, (responsible
secretary),*

Abzhanov Kh.M. *doctor of historical
sciences, professor,*

Virginia Martin *professor, PhD (USA),*

Claudia Chang *professor, PhD (USA),*

Kara Abdiyakap *doctor of historical
sciences, professor (Turkey),*

Osmonov O.D. *doctor of historical sciences,
professor (Kirgistan),*

Kozmenko B.M. *doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),*

Zhumagulov K.T. *doctor of historical
sciences, professor,*

Mayer M. *doctor of historical sciences,
professor (Germany),*

Nesipbayeva K.R. *doctor of historical
sciences, professor,*

Sokolov A.B. *doctor of historical sciences,
professor (Russian Federation),*

Tomokhiko Uyama *doctor of historical
sciences (Japan),*

Khodjaogly T. *doctor of historical sciences,
professor (Turkey)*

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2016

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of Kazakhstan,
May, 8, 2009

№10102-ZH

Signed for print 30.03.2016.

Format 60x84 1/8.

Volume 44,6 уч.-изд.л.

Issue 300. Order 40

050010, Almaty

Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house

Abai Kazakh National Pedagogical

University, 2016

Муқатов Д. Тәуелсіз Қазақстан Республикасындағы көші-қон
үрдісі және Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Нұрлы көш»
бағдарламасының маңызы..... 267

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ**

Байсалбаева Т.М. Научное исследование и методологические
подходы..... 272

Джайнакбаева Г.Т. Применение метода проектов на уроках
Истории Казахстана..... 277

Мырзабекова Р.С., Мырзабеков М.С. Тарих сабағында
модульдік технологияларды қолдану және жоғары білім берудегі
халықаралық тәжірибе..... 281

Сериева Ж.А., Шайхина Л.Т., Рүстем К.М. «PGGJ» Белсенді
оқыту әдісі..... 285

Жаппасов Ж.Е., Асанов Н.А., Ибрагимова М.Н.
Инновацияларды басқару мәселесінің ғылымда зерттелуі..... 288

Жакупова Г.Т., Алпысбаева Н.К. Некоторые технологии
развития аналитического мышления у студентов..... 291

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ**

Арыстанбекова Қ.Д., Қошымова А.О. Абылай хан – тарихи
тұлға..... 296

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ**

Абдреймова М.С. Түркістан Автономиясының құрылуындағы
Нәзір Төреқұловтың еңбегі..... 300

Адиб Абрахми Мохаммад Шариф Празднование наурыз в
Казахстане и Афганистане..... 304

Байкелова Л.К. Өндірістегі әйелдер еңбегі: кеше және бүгін..... 307

Баджанова Ж.Ж. История создания и развитие звукового
решения фильмов на примере мировой кинематографии..... 312

Бабаханова Э. Түркі жазба ескерткіштері және әлемдік
өркениеттегі түркі дәуірінің рөлі..... 316

Демченко А. Ю. Создание таможенного союза на
постсоветском пространстве..... 321

Сисенбаева А.А. Дәстүрлі қазақ қоғамының билік тәртібі..... 326

Сопабаяев С.Н. Междисциплинарный экономический анализ в
исторических исследованиях..... 328

Шайхина Л.Т., Иматаева А.Е., Сериева Ж.А. Қазақстандағы
кәсіпкерлікті дамыту..... 333

Сулейменова Д.К. Депортация крымских татар в Казахстан..... 336

Есдәулет М. Рүстем Есдәулет шығармашылығындағы Абай
тақырыбының игерілуі..... 340

Тұралбаева О.Б. Шәкен Аймановтың өнер қайраткері ретінде
калыптасуына әсер еткен кейбір мәселелер..... 343

Ханд Сахиб Садик Этнорелигиозная идентичность в условиях
Афганского общества..... 347

Карибжанова Л.В. Республика Казахстан и Франция: реалии и
перспективы..... 350

**СЫН-ШҚІР
РЕЦЕНЗИИ**

Төлебаев Тұрғанжан Әбеуұлы Қазақ хандары туралы жана
кітап..... 355

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. № 476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы № 433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за № 476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. № 433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3 . from June, 26, 2003)

Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

ISSN 1728-5461

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh National Pedagogical University after Abai

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»**

№1 (48), 2016

Алматы

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

УДК: 341.48:631.611(574.2)(045)

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫХ ПОСЛЕДСТВИЯХ ОСВОЕНИЯ ЦЕЛИННЫХ ЗЕМЕЛЬ В СЕВЕРНЫХ ОБЛАСТЯХ КАЗАХСТАНА

Алпыспаева Г.А. – Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, д.и.н.

Саяхимова Ш.Н. – Казахский агротехнический университет

им. С.Сейфуллина КАТУ им. С.Сейфуллина, к.и.н.

Алпыспаев А. – Кокшетауский университет им. Абая Мырзахметова, магистрант

В статье на основе архивных материалов рассмотрены вопросы социально-правовой ситуации в северных областях Казахстана в годы освоения целинных и залежных земель. Авторы анализируют причины роста преступности среди переселенцев и меры борьбы с ней, а также влияние на размеренный уклад жизни местного населения. Статья написана в рамках проекта по теме «Социальные процессы в северных областях Казахстана в целинные годы и их влияние на социокультурную среду в регионе».

Ключевые слова: целинные и залежные земли, миграция, северные области Казахстана, преступность, социально-правовая ситуация.

История освоения целинных земель в северных областях Казахстана и влияние целины на социокультурное развитие региона относится к числу актуальных проблем отечественной исторической науки. В условиях господства в советской исторической науке методологических концепций, рассматривающих в качестве доминирующих факторов общественного развития экономику, политику и идеологию, социально-правовые последствия целины не брались во внимание. До середины 1980-х годов история советского периода рассматривалась исключительно с идеологизированных позиций. Авторы работ, посвящённых изучению истории освоения целинных земель, освещали лишь положительные стороны этого процесса, акцентируя внимание на ведущей роли партии и комсомола в деле освоения целины, описывали энтузиазм советской молодежи, преувеличивали значение последствий целины на развитие регионов. Ограниченный доступ исследователей к архивным источникам был сдерживающим фактором и не давал возможности объективно изучить весь спектр проблем, связанных с влиянием целины на все сферы жизни общества, в том числе на криминогенную обстановку в целинных областях Казахстана.

С распадом СССР и коренными изменениями в социальной, экономической, политической структуре общества, отмененной партийной цензурой, началось преодоление идеологических ограничений в области исторических исследований. Актуальными задачами современной исторической науки являются изучение новых архивных материалов и введение их в научный оборот. Вопросы освоения целины стали рассматриваться в ином методологическом измерении. Современные исследователи сходятся во мнении о негативном влиянии целины на экологическую, демографическую, языковую, правовую ситуацию в целинных регионах Казахстана.

Задача данного исследования – изучить социально-правовые аспекты последствий освоения целинных земель, проанализировать причины роста преступности в целинных регионах Казахстана, изучить работу правоохранительных органов в борьбе с преступностью и нарушениями общественного порядка.

Источниковую базу исследования составили архивные документальные материалы из фондов Государственного архива г. Астаны. В 60-е годы XX века г. Целиноград был административным центром Целинного края, созданного Указом Президиума Верховного Совета КазССР от 26 декабря 1960 года. В состав Целинного края вошли северные области Казахстана. В городском архиве отложился большой массив документов о деятельности органов краевого управления, в том числе Целинного краевого Совета депутатов трудящихся и его исполнительного комитета (Крайисполкома), а также документы Целинного краевого суда г. Целинограда (1961-1965 гг.) и прокуратуры Целинного края (1961-1965 гг.). В фондах данных органов управления отложились документальные материалы, характеризующие уровень и

характер преступности в эти годы: протоколы заседаний, квартальные, годовые статистические отчеты, справки, доклады руководителей, материалы по следственным делам и пр.

В частности, в отчетах правоохранительных органов «О состоянии работы органов милиции в борьбе с преступностью и нарушениями общественного порядка» содержатся данные, свидетельствующие о росте преступности в целинных регионах. Так, в 1955 году в сравнении с 1954 годом в регионе количество убийств возросло на 8 случаев, разбойных нападений на граждан с ограблением - на 16, краж из государственных объектов - на 18, краж личной собственности граждан - на 21 [1, л. 38]. В документах отмечается факт увеличения в целинных регионах количества особо злостных правонарушений: краж, ограблений, разбоев, изнасилований, убийств.

Повседневность периода целины характеризуется такими аспектами обыденной жизни, как рост потребления спиртных напитков, распространение такого не типичного для казахского общества явления, как самогонарение. По воспоминаниям коренных жителей целинных регионов до приезда переселенцев в сельской местности традиционно дома на замок не закрывались; в этом не было необходимости, так как не наблюдались случаи кражи личного имущества. С приездом переселенцев у местных жителей стала пропадать домашняя птица (особенно гуси) и скот, а воровство и кражи личного имущества стали обыденным явлением. Размеренный уклад жизни местного населения был нарушен, а криминогенная обстановка в северных областях Казахстана обострилась.

Одна из причин роста правонарушений заключалась в том, что в числе переселенцев было немало людей с криминальным прошлым, незадолго до этого освободившиеся из мест заключения. Одни ехали на целину в поисках лучшей жизни, другие - в силу сложившихся обстоятельств не имели возможности вернуться в родные края, а потому уезжали на целину. Целинные области стали местом концентрации не только людей разных национальностей, но и людей разного социального уровня, образования, культуры и менталитета. В общей массе переселенцев доминировали люди без образования, с низким общим культурным уровнем.

Следует учитывать и тот факт, что всякое перемещение большого количества людей, как это было и в годы Великой Отечественной войны, создавало почву для роста преступности. Это обстоятельство привело к ухудшению криминогенной ситуации в районах освоения целины.

Среди нарушителей законов было немало и несовершеннолетних молодых людей, о чем свидетельствуют цифры. Например, по состоянию на февраль месяц 1961 года в тюрьме №12 города Акмолинска содержалось 12 человек арестованных, среди которых были несколько несовершеннолетних. Они были подвергнуты аресту за совершение разных видов преступлений: умышленное убийство, разбой, нанесение тяжких телесных повреждений, изнасилование и квартирные кражи. Все они содержались в одной камере, причем отдельные из них ранее были судимые [2, л.5]. Среди молодежи наиболее распространенной формой преступности были хулиганские действия. Например, по отчетным данным правоохранительных органов в крае в 1961 году более 50% всех преступлений совершено молодежью в возрасте до 25 лет [3, л. 3].

Одной из причин роста преступности среди несовершеннолетних был недостаток внимания к вопросам воспитания детей, отсутствие центров отдыха и развлечений для детей, спортивных объектов. Кроме школы и клуба, других объектов для всестороннего развития и воспитания школьников в молодых целинных совхозах не было; они стали строиться значительно позже.

В целинные годы на территории Целинного края, включавшего пять областей северного Казахстана, имелось 5 тюрем и 12 исправительно-трудовых колоний с различными видами режима [4, л. 30]. Практически в каждой области была тюрьма и две-три исправительно-трудовые колонии. Эти цифры свидетельствуют о сложной криминогенной обстановке в регионе.

Среди переселенцев было немало таких, кто не нашел применения своим способностям в родных краях и чей труд не был востребован, а также людей, не желавших добросовестно трудиться. Как правило, такие люди ехали на целину не для того, чтобы добросовестно трудиться и осваивать целинные земли, а в поисках легкой наживы. Ведь известно, что переселенцам на целинные земли полагались различные материальные льготы и денежные выплаты. Записавшись в число добровольцев-целинников и получив полагающиеся в соответствии с данным статусом материальные льготы, они уклонялись от работы, не соблюдали трудовую дисциплину, часто нарушали правопорядок.

В документах правоохранительных органов имеются данные о росте преступности в разрезе областей Целинного края, которые представлены в таблице 1.

Таблица 1 –Рост преступности в целинных областях Казахстана в 1960-1961 гг.

Название области	Зарегистр. преступлений в 1960г.	Зарегистр. преступлений в 1961г.	Динамика роста преступности в %
Павлодарская	1446	2619	68,7
Целиноградская	1319	2181	65,4
Кокчетавская	1465	2386	62,9
Кустанайская	2877	4299	49
Северо-Казахстанская	1410	1926	36,5
г. Целиноград	330	846	более чем в 2 раза

Как следует из доклада чиновников Целинной краевой прокуратуры «Об итогах следственной работы за 1961 год» в Целинном крае зарегистрировано 14257 уголовных проявлений, что на 5640 (65,4%) больше, чем в 1960 году [5, л.12]

На целину много прибыло и городского населения, которое не имело навыков и опыта работы в сельском хозяйстве, большое количество первоцелинников не имело среднего образования. Например, в совхоз «Сталинградский» прибыло 170 комсомольцев, из них лишь четверо имели 8-10 классовое образование, остальные окончили лишь 5-7 классов средней школы [6, л. 3]. Низкий уровень образования и общей культуры целинников был дополнительным фактором, способствующим росту преступности.

Государство видело решение проблемы преступности посредством повышения образовательного культурного уровня целинников. В этой связи в практику советской действительности прочно вошла традиция обучения работающей молодежи без отрыва от производства. Облисполкомами было принято решение об организации школ всеобщего в новых совхозах и создании школ сельской молодежи в МТС и совхозах. В данный период было решено увеличить количество бюджетных интернатов для учащихся 5-7 классов. К 1964 году число обучающихся в вечерних и заочных школах Целинного края увеличилось в 3 с лишним раза и составило 39047 человек [7, с. 198].

В целинные годы было направлено огромное количество людей, что превысило реальные потребности в работниках в регионе. Как правило, они, не реализовав себя в сельской местности, мигрировали в города, пополняя население целинных городов. Отсюда и увеличение роста преступности в г. Целинограде – центре целинного края. Подтверждением тому служат статистические данные правоохранительных органов города. В г. Целинограде резко возросла численность особо опасных преступлений, в 10 раз увеличилось количество хулиганских правонарушений, в два с половиной раза увеличилось количество краж личного имущества, в два раза выросло число умышленных убийств [7, л.2]. По архивным данным известно, что из числа привлеченных к уголовной ответственности в г. Целинограде в 1961 году 33% лиц были ранее судимы, или не имели определенного местожительства и работы. 44,6% лиц совершили разного рода преступления в возрасте от 18 до 25 лет [8, л. 3].

Материалы архивных фондов свидетельствуют об ухудшении криминальной обстановки во всех регионах освоения целины. Наибольшее количество преступлений в 1961 году совершено было в Кустанайской области; 30% от общего количества преступлений в крае [9, л. 2]. Характерной особенностью целинных регионов было увеличение численности особо опасных преступлений: случаев убийств выросло на 18,2%, причинение тяжких телесных повреждений - на 42,6%, изнасилований - на 50%, кражи социалистической собственности - на 21,6%, кражи личной собственности - на 35,9%, грабежи и разбои - на 32,2%. Кроме того, произошло увеличение почти в 2,5 раза количества хулиганских проявлений, а число автоаварий со смертельным исходом увеличилось на 50% [9, л. 1].

В основном преступления совершались на почве пьянства, чему в немалой степени способствовали тяжелые социально-бытовые условия на целине, отсутствие социокультурной инфраструктуры в целинных хозяйствах. Органы прокуратуры по надзору за соблюдением законов и борьбе с пьянством и самогонварением вели работу по данному направлению.

В связи с ростом преступности в целинных областях принимались меры по предупреждению преступности, на заседаниях коллегии КазССР указывалось, что следует оказать помощь в правовой организационной работе по усилению борьбы с преступностью, привлекая общественные организации, добровольные дружины. Об усилении борьбы с преступностью и ростом ее раскрываемости говорит тот факт, что 1961 году было предано суду 14633 преступника против 7662 в 1960 году, т.е. выросло на 65,4% [10, л. 1].

В этот период началась большая и многогранная деятельность по развертыванию культурно-просветительной работы. В целинных районах усовершенствовали работу библиотек, культурных учреждений. Большую роль сыграли автоклубы, фестивали молодежи, проведение декады литературы и искусства, смотр самодеятельности творческих коллективов, возникли народные театры, вокальные ансамбли, практиковалось хоровое пение. В эти годы было решено ввести в эксплуатацию с 1955 года в районах целинных и залежных земель 452 новые киноустановки, из них: 416 передвижных на автомашинах и 56 стационарных.

В связи с ростом преступности в годы освоения целины, а именно в 1956 году управления МВД и управления милиции были реорганизованы в единые управления внутренних дел и переданы в ведение областных Советов депутатов трудящихся. Таким образом, было установлено двойное подчинение органов внутренних дел. Его суть состояла в том, что органы милиции подчинялись одновременно вышестоящей ведомственной инстанции и местному Совету депутатов трудящихся. Все это способствовало дальнейшему укреплению связей милиции с общественностью, населением. Улучшилось руководство милицией, усиливался контроль за ее работой со стороны партийных и государственных органов. Верховный Совет СССР, принимая в 1958 году Основы уголовного законодательства и основы уголовного судопроизводства, подчеркнул, что основными задачами милиции является быстрое и полное раскрытие преступлений, изобличение виновных и обеспечение правильного применения закона [11].

Несмотря на усиленную организационно-воспитательную работу местных органов власти в целинных регионах, издержки и перегибы в миграционной политике центральных властей порождали негативные явления в различных областях жизни общества, в том числе в социально-правовой области.

Совершенно справедливо указывал Президент РК Н.А. Назарбаев в своем выступлении о том, что у казахстанской целины были свои звездные часы, но были и горькие провалы, оказавшиеся следствием просчетов и ошибок [12, с. 27]. В условиях сохранения плановой экономики, диктата и жесткого администрирования со стороны центра, при отсутствии научно-обоснованной концепции реализации экономической программы освоения целинных земель социокультурное воздействие целины на развитие регионов было неоднозначным. Анализируя причины роста преступности среди переселенцев и меры борьбы с ней, а также влияние общей криминогенной ситуации на размеренный уклад жизни местного населения, можно сделать вывод, что массовое освоение целинных и залежных земель негативно повлияло на социально-правовую ситуацию в северных областях Казахстана.

1 Государственный архив г. Астаны. Ф. 32. Оп.4, Д. 31.

2 Госархив г. Астаны. Ф. 91. Оп. 1. Д. 23.

3 Госархив г. Астаны. Ф.91. Оп. 1. Д. 12.

4 Госархив г. Астаны. Ф. 91. Оп. 1. Д. 5.

5 Госархив г. Астаны. Ф. 91. Оп. 1. Д. 7.

6 Госархив г. Астаны. Ф. 91. Оп. 1. Д. 6.

7 Зязин Б.П., Итбаев Н.М. *Целина и народное образование. Освоение целины – всенародный подвиг.* – Москва: Колос, – 1980. – 230 с.

8 Госархив г. Астаны. Ф.136. Оп 3. Д. 5.

9 Госархив г. Астаны. Ф. 91. Оп. 1. Д. 7.

10 Госархив г. Астаны. Ф. 91. Оп.1. Д. 11.

11 <http://mvd.gov.kz/portal/page/portal/zko/ZKO/About/Hist>

12 Калиев Г.А. *Освоение целины и ее социально-экономические последствия // Сборник статей по материалам докладов научно-теорет. конференции «Освоение целинных и залежных земель: история и современность», посвящ. 50-летию освоения целинных и залежных земель.* – Астана: Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, 2004. – 288 с.

Түйіндеме

СОЛТҮСТІК ОБЛЫСТАРДАҒЫ ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК – ҚҰҚЫҚТЫҚ ЗАРДАПТАРЫ

Алпысбаева Г.А. - С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті., т.ғ.д.
Саяхимова Ш.Н.- Қазақ агротехникалық университеті. С.Сейфуллин атындағы ҚазАТУ,
оларды. С.Сейфуллин атындағы, Ph.D.

Алпысбаев А.- *Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті., магистрант*

Мақалада мемлекеттік мұрағат деректері негізінде тың және тыңайған жерлерді игерушінің жылдарында Қазақстанның солтүстік облыстарындағы әлеуметтік-құқықтық жағдай туралы қаралған. Мақалада авторлар тыңигерушілердің арасында қылмыстықтың өсу себептерін және олармен күрес жолдарын талтайды.

Мақала «Қазақстанның солтүстік облыстарында тың игеру жылдарындағы әлеуметтік үрдістер және олардың аймақтың әлеуметтік-мәдени ортаға әсері» тақырыбындағы ғылыми жобаны жүзеге асыру аясында жазылған.

Түйін сөздер: *тың және тыңайған жерлерді игеру, көші-қон, Қазақстанның солтүстік облыстары, қылмыстық, әлеуметтік-құқықтық жағдай.*

THE ISSUE OF SOCIAL AND LEGAL CONSEQUENCES DEVELOPMENT OF VIRGIN LAND IN THE NORTHERN FIELDS OF KAZAKHSTAN

Alpysbaeva GA - Kazakh Agro Technical University. S.Seifullin, D.Sc.
Sayahimova Sh.N. - Kazakh Agro Technical University. S.Seifullin KATU them. S.Seifullin, Ph.D.
Alpyspaev A.- Kokshetau University. Abay Myrzakhmetova, undergraduate

Summary

In the article are considered on the basis of the archived materials the questions of socially-legal situation in the north areas of Kazakhstan in the years of virgin and bed land development. Authors analyse reasons of height of criminality among migrants and measure of fight against her, and also influence on a measure way of life of local population.

This article was written as part of a research project on «Social processes in the Northern regions of Kazakhstan in the virgin years and their impact on the socio-cultural environment in the region».

Keywords: *the development of virgin and fallow lands in Kazakhstan, migration, Northern regions of Kazakhstan, criminal, socially-legal situation.*

УДК 958.4

СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КУСТАРЕЙ-РЕМЕСЛЕННИКОВ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВВ

Альжанова Э.Е. - *Международный Казахско-Турецкий университет имени Ахмеда Ясавик.и.н., доцент, Казахстан, г. Туркестан, E-mail: elmira.alzhanova@iktu.kz*

В данной статье рассматривается социальное положение кустарей-ремесленников Туркестанского края во второй половине XIX-начале XX вв. Вторая половина XIX — начало XX вв. ознаменованы для Казахстана крупнейшими сдвигами в хозяйственном, социальном и культурном развитии. Они были вызваны, прежде всего, проникновением и утверждением товарно-денежных отношений на основе колониализма. Сохранение многих видов ремесленно-кустарной промышленности после завоевания края и наличие многотысячной армии кустарей-ремесленников было особенностью социально-экономических отношений в Туркестанском крае, свидетельствующей о своеобразном развитии капитализма, который развивался по общей схеме — от домашнего производства до фабрики, только стадии его развития здесь были не четко выражены и развитие промышленности было односторонним: развивались, в основном, только те отрасли, продукция которых была необходима метрополии. Царизм всячески препятствовал самостоятельному развитию экономики Казахстана, особо задерживал рост местной промышленности.

Ключевые слова: Туркестанский край, кустари-ремесленники, промышленность, экономика.

В рассматриваемый нами период кустарно-ремесленное производство все еще продолжало играть значительную роль в жизни населения Казахстана, в обеспечении его предметами первой необходимости, особенно в жизни и в быту аграрного населения Туркестанского края, несмотря на широкое внедрение колониальной экономики.

Характерной особенностью кустарного производства Туркестанского края было то, что эта важная отрасль народного хозяйства, хотя и претерпевала в изучаемый период некоторую эволюцию, в основном, сохраняла веками сложившиеся черты. Даже тогда, когда в экономику края стали проникать капиталистические отношения, наряду с фабрично-заводской промышленностью тесно уживалось ремесло, основанное на архаичных навыках и традициях, пытавшееся конкурировать с более дешевыми

изделиями фабричной промышленности, не всегда, однако, удовлетворявшими вкусы коренного населения края.

Наряду с традиционной организацией производства в ремесле, идущей из средневековья, в течение колониального периода развивались предприятия, обслуживаемые рабочими на дому, что было характерно для начальных этапов развития капитализма. Эта новая форма организации ремесла основывалась на процессе расслоения массы ремесленников, из среды которых выделялись, с одной стороны, крупные мастера-предприниматели (усталар), а с другой стороны, работавшие на них наемные мастера, которые получали от хозяина сырье и перерабатывали его у себя дома, на своих станках, получая сдельную зарплату. Среди них - бывшие самостоятельные мастера-одиночки, которым в новых, усложнившихся условиях было не под силу конкурировать с продукцией предприятий мастеров. С конца XIX в. они в большинстве своем превращались в наемных рабочих. Мастера на первых порах принимали непосредственное участие в производстве, выполняя самые ответственные процессы. Так, в ткачестве в их обязанность входила окраска пряжи и основы, художественное оформление ткани. Однако со временем, с укреплением предприятий мастер занимался исключительно закупкой сырья и сбытом продукции, а производственные процессы выполнял кто-либо из членов его семьи или самый квалифицированный из рабочих, живших у него в доме. Вовлечение в производство всех членов его семьи при исключительно низкой оплате женского труда давало мастеру самый незначительный доход, существенно ухудшая при этом его бытовые условия.

Проведение царской администрацией колониальных мероприятий резко ухудшило положение ремесленников-кустарей и всего народа.

Так, Чокан Валиханов, отстаивая интересы широких масс, настойчиво выступал за проведение реформ, которые бы способствовали повышению материального благополучия: «Самыми важными и близкими для народа считаются реформы экономические и социальные, прямо касающиеся насущных нужд народа, а реформы политические допускаются как средство для проведения нужных экономических реформ, что каждый человек отдельно и все человечество коллективно стремится в развитии своем к одной конечной цели - к улучшению своего материального благосостояния и в этом заключается так называемый прогресс. С этой точки зрения, полезны только те реформы, которые способствуют улучшению быта человека и вредны те, которые почему-либо мешают достижению этой цели» [1, с. 95].

Тем не менее царская Россия стремилась закрепить политическое господство в регионе и расчистить дорогу интенсивному экономическому освоению края.

В конце XIX в. потерпели определенные изменения и домашние промыслы казахов. В определенной мере это было связано с процессом проникновения в Казахстан промышленной продукции из центральных районов России и образованием на местах мелких новых промыслов. Домашнее производство казахов все еще оставалось связанным с сельским хозяйством: выделка шкур и кож, изготовление из них предметов домашнего обихода (в частности, сапог, шуб, шароваров, упряжи, сбруи). Важное место занимало и шерстяное домашнее ткачество. По-прежнему большое развитие имели столярное и кузнечное дела. Плотники изготавливали деревянные остовы юрты, колыбели и другие изделия домашнего обихода, кузнецы - подковы, гвозди, топоры, лемеха для омачей, кетмени, серпы, ножи. Некоторые же виды домашних промыслов, не выдержав конкуренции со стороны российских товаров, приходили в упадок. Главными производителями хлопчатобумажных изделий, пряжи были ремесленники. В Казахстане не было фабрик, в том смысле, как мы их понимаем. «Каждый житель, занимающийся разведением хлопчатой бумаги, заставляет свою челядь делать из нее пряжу; каждый житель, имеющий лишнюю копейку, скупает ее на базарах; и тот, и другой раздают ее по рукам для вытыкания из нее грубой материи, в виде холста, и известный под общим названием бязи. Бязь - это домашним образом частью красится в синюю краску и принимает название ... зендель, частью набивается в рыжеватый цвет ... и принимает название ... выбойки... Из крашеной дома же пряжи ткуются в семействах полосатые материи, качеством похожие на наши серпанки и называющиеся сусой и алачею... Крашением пряжи [занимаются] почти все женщины, изготавливающие изделия про свой обиход и частью на продажу, из необходимости поддержать незавидное существование своих семейств» [2, с. 26]. Иными словами, домашняя ткацкая промышленность, тесно связанная с земледелием, была основой производства хлопчатобумажных изделий.

Однако, фабричные товары, привозимые из России, вытесняли изделия отдельных отраслей кустарно-ремесленного производства, приводили к их удешевлению. В результате ухудшалось положение кустарей-ремесленников. Условия их жизни были крайне тяжелыми. Как свидетельствуют архивные документы, «антисанитарные условия жизни в помещениях убивают в них силы, через что работы выполняются не так как следовало. Семья принуждена чахнуть отокружающей вони и гари и всегда бороться против всяких болезней» [3, с. 5]. Говоря об уровне гигиенических и санитарных условий в кожевенных заведениях, В.В.Заорская и К.А.Александр писали: «Целый день по пояс в воде (в дубильных ямах) полуголые, в атмосфере дыма и зловония сырых кож и разлагающейся мездры» — в таких тяжелых условиях приходилось им работать [4, с. 540].

Помещения мастерских и ремесленных заведений были сделаны из сырцового кирпича, частично на деревянных каркасах. Крыша была глиняной. Заработок был низкий, его едва хватало на содержание семьи.

«Плата рабочим фабричных, ремесленных заведений, а равно и чернорабочим хлебопашцам не может иметь определенной рубрики, - писалось в отчетах генерал-губернаторов, - так как она стоит в зависимости от различных знаний производительных сил, успешности работ и большего или меньшего доверия, которым пользуется рабочий от хозяина их» [5, с. 389]. Таким образом, в деле оплаты труда зачастую большое значение имел личный произвол предпринимателей.

Если, к примеру взять кустика-гончара, то при работе на одной печи он выработывал в течение года продукцию на 125 руб., или около 35 коп. в день. Рыночная цена его изделий была почти вдвое больше той, за которую он продавал скупщику. Кустарь заведомо знал о таком положении, но, не обладая определенным капиталом, он не мог избежать услуг скупщика, который давал ему деньги вперед [6, с. 21].

Кустари работали преимущественно с членами своей семьи, иногда имея одного или двух учеников, которые за свой труд получали от хозяина питание и одежду.

Кустарные предприятия были отсталыми в техническом и организационном отношении. Многие из них располагались прямо в доме ремесленника, все работы выполнялись вручную простыми орудиями и приспособлениями, низкой была производительность труда.

В связи с все большим вытеснением местных ремесленных изделий фабричный заработок ремесленников становился все меньше и в начале 90-х годов XIX века он составлял лишь 10-30 копеек в день. Уменьшилось количество самостоятельных ремесленных заведений. Отсутствие же достаточного количества крупных промышленных предприятий приводило к тому, что разоренные ремесленники не могли найти себе работу в промышленности. Это значительно ухудшало их экономическое положение.

В большинстве промыслов в производственном процессе, помимо хозяина и ученика, участвовали наемные мастера, что давало возможность расширять производство и повышать товарность продукции.

В разных видах ремесел развитие института наемных мастеров было неодинаковым. Так, в ткацких промыслах в начале XX в. он составлял основу производственных отношений. Широко практиковался также наемный труд в сапожном, кожевенном, чугунолитейном производствах. Наем носил кабальный характер: мастер, нанимаясь на работу, попадал в полную и многолетнюю зависимость от хозяина [7, с. 16].

Многие наемные мастера шли наниматься в другой город, где развивалось данное ремесло. Рабочие нанимались обычно из числа безземельных или малоземельных крестьян. Число их в кустарных мастерских составляло 2-4, реже 5-9 и очень редко 10-15 человек. Наемный мастер жил у хозяина, который обеспечивал его жильем, продовольствием. Получал он 5-6 руб. в месяц. Подмастерья получали больше, их месячный доход составлял 10 руб. Наемные мастера - бывшие самостоятельные мастера-одиночки, которым в новых изменившихся условиях было не под силу конкурировать своими изделиями с продукцией предприятий оборотистых мастеров-предпринимателей, - получили от хозяина сырье и перерабатывали его у себя дома, на своих станках, получая сдельную заработную плату. Положение наемных рабочих было особенно тяжелым. Использование мастера способствовало развитию промыслов, так как размеры предприятия за счет найма большого числа мастеров могли расширяться.

Владельцам сапожных мастерских, например, с наступлением осени и ростом потребности в обуви, необходимы были лишние рабочие руки. Поэтому каждый из них стремился удержать своего мастера и нанять еще нескольких. Наемные рабочие в свою очередь требовали повысить оплату труда,

угрожая в противном случае перейти к другому мастеру. И обычно в это время плата повышалась.

В связи с усилением процесса расслоения в конце XIX в., и особенно в начале XX в. прежние самостоятельные мастера, не выдержав конкуренции с крупными владельцами мастерских, становились у них же наемными работниками, попадая в кабалу.

Традиции мастерства и навыков кустарного производства передавались из поколения в поколение посредством системы ученичества. В слабо развитых ремеслах профессия чаще всего передавалась по наследству. В более развитых ремеслах, например, таких как литье бронзы и др., ученики принимались и со стороны. Ученичество в таких промыслах представляло собой форму эксплуатации чужого труда. Хорошо обученный ученик годами работал на своего учителя. Во время учения он жил в его доме и обеспечивался питанием.

Положение ученика было тяжелое. Он должен был выполнять различные работы в доме мастера: колоть дрова, носить воду, пасти стадо и даже нянчить ребенка. Прежде всего это относилось к ученикам, которые обучались не у своего родственника. Таких учеников (шакиртов) мастера постоянно эксплуатировали, ничему не обучая их в течение многих лет, и лишь лет через 10-15 им поручали некоторые мелкие, но трудоемкие работы. Например, кузнецы и чугунолитейщики заставляли шакирта долгое время работать у мехов. Ученикам сапожников лишь в редких случаях давали сшивать отдельные куски кожи [8, с. 142].

Иногда ученик после нескольких лет бесплатной работы, не выдержав произвола со стороны мастера, уходил от него и поступал учеником к другому. Правда в некоторых ремеслах, например, у сапожников, медников, запрещался переход шакирта от одного мастера к другому в одном и том же цехе. Положение шакирта, приходящегося родственником владельцу мастерской, было значительно лучше. Его одевали, более или менее сносно, через 5-6 лет такой шакирт уже становился мастером.

Рабочий день ученика длился с утра до позднего вечера. Широкое применение детского труда и использование учеников в качестве бесплатной рабочей силы в течение длительного времени было характерно для цехового строя и явилось препятствием, мешающим ученику стать мастером. Чтобы перейти от шакирта в мастера, ученик должен прежде всего получить согласие на посвящение от своего мастера, который иногда отказывал в этом шакирту, чтобы не потерять почти дармовую рабочую силу. Обычно мастер объяснял свой отказ тем, что шакирт недостаточно освоил ремесло и ему следует еще поработать некоторое время для обучения.

Детский труд оплачивался весьма скудно. За свою работу ученики получали от хозяина только питание. Так, в 80-х годах XIX в. среди 102 рабочих красильных заведений было 15 детей, не достигших 15-летнего возраста [9, с. 40], среди 114 рабочих кожевенных заведений — 25 детей, из 30 рабочих свечечных и мыловаренных заведений — 15, из 36 гончарных заведений — 18 детей и т.д. [10, с. 9].

Е.М.Пещерева так описывает положение учеников гончаров: «Работали гончары, не обращая внимания ни на часы, ни на дни. Подручные молодые парни, начинали работу с 5, а то и с 4 часов утра, чтобы приготовить вовремя глину. Весь день мастера подгоняли мальчиков, требуя от них, чтобы они ни на минуту не выпадали из общей работы мастерской» [11, с. 324].

До тех пор пока ученик не овладевал гончарным искусством, он всецело зависел от мастера. Ученики обязаны были выполнять беспрекословно и все поручения жены мастера. Тем не менее, если мастер обижал ученика или безмерно эксплуатировал его, заставляя все время работать по дому, не допуская к гончарному делу, ученик мог пойти к аксакалу с жалобой. Последний прежде всего старался покончить дело миром, уговаривая ученика, но затем делал замечание и мастеру.

Таким образом, для ученичества было характерно широкое применение детского труда и использование учеников в качестве бесплатной рабочей силы в течение длительного времени.

Тяжелы были условия работы и жизни ремесленников и кустарей, придавленных колониальным гнетом и бесправием. Их беспощадно эксплуатировал торгово-ростовщический капитал, обирали царские чиновники, местная администрация.

Многие ремесленники разорялись из-за налогового бремени, махинаций перекупщиков и ростовщиков. В конце XIX - начале XX вв. особенно усилилась роль скупщика (алыпсатар), который встал между товаропроизводителем и потребителем. Скупщик приобретал изделия по низким ценам, перепродавал их с большой выгодой для себя. Закабаление кустарей скупщиками было характерно для ранних форм капиталистического производства.

Двойной гнет — конкуренция с изделиями русской промышленности и зависимость от отечественного скупщика — заметно ухудшил положение кустарей-ремесленников. Скупщик не только эксплуатировал самого кустаря-ремесленника, но и его семью. По этому поводу В.Масальский писал: «Очисткой хлопка

занимаются преимущественно старики, женщины и дети. Скупщики жестоко эксплуатировали кустарей. Один пуд гузы рабочий очищал от коробочек и семян 2 дня, за что получал от 8 до 12 коп.» [12, с. 152].

Ремесленник, как мелкий производитель в маленьких городах, ограничивался сбытом своих изделий на небольшом местном рынке, иногда непосредственно общаясь с потребителем. Однако в крупных торговых центрах, где уровень развития товарно-денежных отношений был значительно выше, большую роль в сбыте кустарно-ремесленных изделий играли скупщики.

Появление новых производственных отношений внесло изменения и в кустарно-ремесленную промышленность юга Казахстана. Соперничество изделий кустарного ремесла с фабричной продукцией привело к тому, что часть ремесленников сократила объем производства, часть же их разорилась и пополнила собой ряды городского населения.

С привозом из России различных фабричных товаров в значительной степени удешевлялись товары местного производства, что привело к ухудшению положения кустарей-ремесленников.

Исследование и обобщение архивных и опубликованных материалов по истории мелкотоварного производства Туркестанского края во второй половине XIX - XX вв. свидетельствует, что завоевание юга Казахстана Российской империей способствовало определенному изменению всей общественной жизни края, которое коснулось и ремесленно-кустарной промышленности. В рассматриваемый период в силу колониальной политики царизма промышленность не получила своего подлинного развития. Шел интенсивный процесс превращения края в источник сырья и рынок сбыта для готовой продукции промышленности метрополии.

Колониализм самым отрицательным образом оказал разрушающее действие на развитие производительных сил края, его политическое и социальное развитие. Будучи типичной колонией Туркестан стал огромным рынком скота и сырья для российского капитализма, превращался в место политического резервуара самых реакционных и консервативных сил империи, которые стремились лишить местное население — казахов и узбеков не только экономического влияния, но и ликвидировать его культуру, традиции в сферах материального производства.

Следует отметить, что сложившиеся политическое и социальное-экономическое положение оказывало отрицательное влияние на дальнейшее более широкое развитие кустарно-ремесленной промышленности. В частности, отдельные отрасли ремесла, не выдержав конкуренции фабрично-заводской продукции, пришли в упадок. Завозимые из России фабричные ткани в значительной степени вытеснили из обихода городского населения бумажные ткани ремесленного производства; лишь в сельской местности сохранился спрос на низкие и грубые сорта тканей. В значительной мере утратила свое былое значение металлообрабатывающая кустарная промышленность. Не выдержали конкуренции с завозимой из России фарфоровой посудой изделия гончарного производства, за исключением грубой глиняной посуды.

Вместе с тем изученные нами данные по обобщению ремесленно-кустарному производству свидетельствуют о том, что в Туркестанском крае в течении всего колониального периода и даже в первые годы установления Советской власти продолжали сохранять свое значение многие виды ремесленно-кустарного производства, которые снабжали край некоторыми товарами первой необходимости.

В новых условиях местные мастера начали приспосабливаться к потребностям рынка, используя завозное сырье для изготовления продукции, что не могло улучшить ее качества. Появились новые отрасли ремесла, такие как кровельное, часовое и другие, неизвестные до этого времени, но уже превнесенные колониализмом.

Расширился ассортимент изделий, изготавливаемых местными мастерами. Продукция ремесленников-кустарей имела спрос и со стороны русского населения. Вследствие увеличения потребности в продукции определенного вида ремесла и за счет разорившихся мелких товаропроизводителей происходило расширение мастерских, а вместе с тем появились предприниматели — хозяева, с одной стороны, а с другой, — мастера, лишённые средств производства и работающие по найму.

Однако, несмотря на все эти изменения положительного характера, в целом кустарно-ремесленное производство Туркестанского края на протяжении всего изучаемого периода продолжало сохранять архаичные черты, сложившиеся еще в средние века. Оно велось при наличии небольших средств и несовершенных орудиях труда.

В ремесленно-кустарной промышленности решающее значение имел ручной труд. Только полное овладение навыками производства, высокая трудоспособность и знание своего дела делали возможным изготовление высокохудожественной и разнообразной продукции, которой славился край.

Продолжительный рабочий день, мизерная заработная плата - характеризовали их труд в крупных мастерских. Не лучшим было и положение кустаря-ремесленника, имевшего собственную небольшую мастерскую и работавшего со своей семьей. Чтобы обеспечить скудный прожиточный минимум своей семье, он вынужден был трудиться от зари до зари. К тому же ремесленники-кустари, как и все остальное население, страдали от двойного гнета — царских колонизаторов и местных эксплуататоров — скупщиков-ростовщиков. Тяжелые условия работы и жизни кустарей и ремесленников, придавленных колониальным гнетом и бесправием обрекли большинство из них на полуголодное, нищенское существование.

С зарождением капиталистических отношений и вытеснением местных ремесленных изделий фабричными сократилось число самостоятельных ремесленных заведений, все меньше становился заработок ремесленников. Отсутствие же достаточного количества крупных промышленных предприятий приводило к тому, что разоренные ремесленники не могли найти себе работу в промышленности. Все это значительно ухудшало их экономическое положение.

1. Валиханов Ч.Ч. Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи // Ч.Ч. Валиханов. Собр. соч., Т.1., Алматы, 1961. - 466 с.
2. Небольсин П.И. Очерки торговли России со странами Средней Азии — Хивой, Бухарой и Кокандом. СПб., 1856. - 310 с.
3. ЦГА РУ. Ф.И-1. Оп.1. Д.6921, л.5.
4. Заорская В.В., Александр К.А. Промышленные заведения Туркестанского края. Пг., 1915. - 557 с.
5. ЦГА РУ. Ф.И-17. Оп.1. Д.4110, л.389.
6. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1910 г. Ташкент, 1911. С. 121.
7. ЦГА РК. Ф.44. Д.48535, лл. 16-145.
8. Занятия и быт народов Средней Азии. М.: Наука, 1971. С.142.
9. ЦГА РУ. Ф.И-17. Оп.1. Д.20324, л.40.
10. ЦГА РУ. Ф.И-17. Оп.1. Д.20324, л.9.
11. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии // Труды Института этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая АН СССР. Нов. сер. Т.ХИ. М.-Л., 1959. - 395 с.
12. Массальский В.И. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Туркестанский край. СПб., Т. 19. 1913. - 219с.

Әлжанова Ә.Е.

*Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті
т.ғ.к., доцент, Қазақстан, Түркістан қ., E-mail: elmira.alzhanova@iktu.kz*

XIX ғ. СОҢЫ МЕН XX ғ. БАСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ӨНІРІНДЕГІ ҚОЛӨНЕР ҰСТАЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ

Түйіндеме

Бұл мақалада XIX ғ-ң екінші жартысы мен XX ғ-ң басы Түркістан өңіріндегі қолөнер шеберлерінің әлеуметтік жағдайды қарастырылған. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырларда Қазақстанның экономикасында, әлеуметтік жағдайында және мәдениетінде айтарлықтай алға ілгерілеушілік байқалады. Олар ең алдымен отаршылдықтың енуі тауар және ақша қатынастарын құру негізінде туындаған болатын. Өңірді отарлағаннан кейінгі көптеген қолөнер өндірісінің сақталуы және мыңдаған қолөнер шеберлерінің болуы жалпы схема бойынша дамған отандық өндірістен зауыттарға дейін құлдыраған бірақ оның даму сатысы анық емес және өндірісінің дамуы бір жақты және тек метрополиға қажетті болған салалардың өнімдердің дамуы капитализмнің өзіндік дамуын көрсететін Түркістан өңірінің әлеуметтік және экономикалық қатынастардың негізгі ерекшелігі еді. Қазақстан экономикасының, әсіресе жергілікті өндірістің дербес дамуына патша үкіметі үнемі кедергісін жасап отырды.

Тірек сөздер: Түркістан өңірі, қолөнершеберлері, өндіріс, экономика.

Alzhanova E.E.

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish university, Republic of Kazakhstan, Turkestan, the associate professor, E-mail: elmira.alzhanova@iktu.kz

THE SOCIAL SITUATION OF ARTISANAL CRAFTSMEN OF TURKESTAN REGION IN THE SECOND HALF OF 19-EARLY 20 CENTURIES

Summary

This article examines the social situation of artisanal craftsmen of Turkestan region in the second half of XIX-early XX centuries. The second half of XIX and early XX centuries Kazakhstan was marked as a major shift in the

economic, social and cultural development. They were caused, first of all, the penetration and the establishment of commodity and money relations on the basis of colonialism.

Saving many kinds of handicraft and cottage industry after conquering the region and the presence of thousands of craftsmen were the main factor of social and economic relations in Turkestan region, demonstrating the kind of development of capitalism, which developed under the general scheme from: domestic production to factories, only the stage of its development here and it was not clearly expressed, and the development of industry was one-sided: developed, basically, only in those industries whose products are needed metropolis. The Russian government in every way obstructed the independent development of the economy of Kazakhstan, especially delayed the growth of the local industry.

Keywords: *Turkestan, artisans, craftsmen, industry, economy.*

ӘОЖ 021+ 027.7: 94(574)

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН КІТАПХАНАЛАРЫ: ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕР (1941-1945 жж.)

Асанова Б.С. – тарих ғылымдарының кандидаты, ҚазМемҚызПУ кітапханатану және библиография кафедрасының аға оқытушысы

Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстандағы кітапханалардың әскери-патриоттық тәрбие берудегі қызметінің мүмкіншіліктері мен жұмыс түрлері жан-жақты қарастырылған. Зерттеу барысында келесідей көрсеткіштер талданған: әр кезеңдегі қызмет көрсетіп отырған кітапханалар мен оқу-үйлерінің саны, кітапхана қызметкерлерінің саны, партия және кеңес ұйымдарының саяси-ағарту мекемелерінің жұмысын жақсартудағы іс-шаралары, кітапхана қызметкерлерінің кәсіби біліктілігін арттырудағы нәтижелері және кітапхан жүйелерін қайта қалпына келтірудегі өткізген жұмыстарының негізгі көрсеткіштері. Кітапханалар жүйелерінің, кітапхана қызметкерлерінің дамуын сипаттайтын статистикалық көрсеткіштерді білу, қазіргі заманғы мониторинг жүргізумен қатар, болжамдық көрсеткіштерді құруға өз септігін тигізуде.

Түйін сөздер: инвентарлық кітап, кітапхана, библиография, абонемент, оқу залы.

Соғыс кезіндегі көптеген қиыншылықтарға (мекемелер саны қысқарды, материалдық базаның нашарлауы) қарамастан, жалпы кітап қоры 10 млн. томнан асатын 10,5 мың кітапханалар жұмыс істеді. Соғыстың түсірген ауыртпашылықтарына қарамай, кітапхана мамандары өз жұмыстарын жалғастыра берді. Бұл тұрғыда, А.С. Пушкин атындағы Мемлекеттік көпшілік кітапхана материалдарындағы жазбаларынан келтіруге болады: 1943 жылғы ақпан, наурыз айларында А.С. Пушкин атындағы Мемлекеттік көпшілік кітапхана осы саладағы мамандарға арналған семинар өткізеді. Семинар қорытындысы бойынша, колхоздарға көктемдік егістік кезінде барлық көпшілік кітапханалар шет ауылдардағы колхоз кітапханаларын қамқорлыққа алып, сабақтар өткізді. Сабақтар мынадай төмендегідей бағытта өткізілді:

1. Ауыл шаруашылығына арналған әдебиеттерге шолу өткізу.
2. Егіс бригадаларына күнделікті газеттегі ақпараттарды жеткізу.
3. Қабырға газетін, жауынгер парақшаларын шығару.

А.С. Пушкин атындағы Мемлекеттік көпшілік кітапхананың әдістеме бөлімі республика кітапханаларындағы кітапханашылармен тәжірибе алмасып, кітапхана мамандығын көтеруге курстар, семинарлар өткізді. Осындай жолмен 45 кітапхана мамандары даярланып шықты. 1943 жылдары А.С. Пушкин атындағы Мемлекеттік көпшілік кітапхана 200.00 оқырмандарға қызмет көрсетіп, кітапхананың 10.000 тұрақты оқырмандары болды. Кітапхана қызметкерлерінің құрамы 91 адамдарға есептелген болатын. Алайда кітапханашының еңбек ақысының төмендігіне орай 65 кітапхана мамандарының орнына – 48 адам, 27 ғылыми қызметкердің орнына – 22 адам жұмыс жасады. Оның ішінде 7-уі тылдан келгендер, ал 5-уі ғана қазақ ұлтынан болды. Олар қосымша күніне төрт сағаттан жұмыс істеді. Кітапхана алдағы жарты жылдықта жаңа мамандарды жұмысқа тарта алмады. Біраз кітапхана қызметкерлері жалақысы жоғары жұмысқа ауысып жатты. Алматы қаласындағы кітапханалардың қала сыртындағы колхоздарға шығып отыруы өте аз болды. Себебі, ауа райының жайсыздығы, кітапханашылардың материалдық жағдайының нашарлығы көп әсер берді. Осындай келеңсіз жағдайларға қарамастан А.С. Пушкин атындағы Мемлекеттік көпшілік кітапхана қызметкерлері өз жұмысын тиянақты түрде орындап отырды. Кітапхана қызметкері – В. Кислицин колхоздарға шығып, оларды шағын жұмыспен қамтамасыз

етті. Көктемгі егіс кезінде колхозшыларға мәдени қызмет көрсету мәселелеріне орай, А.С. Пушкин атындағы мемлекеттік халықтық кітапхана кітапханашылардың семинарын өткізді. Семинардың мақсаты – қала маңындағы колхоз кітапханаларына басшылық ету еді. Семинарда өткізілген сабақтар төмендегідей тақырыптарда жүргізілді:

- 1). Мәдени-ағарту қызметкерлерінің міндеттері және 1943 жылғы көктемгі егіс;
- 2). Көктемгі егіс жұмысшыларына ауыл шаруашылық әдебиеттеріне шолу жасау;
- 3). Егіс бригадаларында газетпен жұмыс;
- 4). Дала қостарындағы оқу-үйлерінің ақпараттық жұмыстары;
- 5). Оқулар, әңгімелер өткізу;
- 6). Дала жұмыстарындағы халықты әдебиеттермен қамтамасыз ету;
- 7). Әскери қағаздарды тарату және қабырға газеттерін шығару.

Кітапхана совхоздың алыстағы бөлімшелеріндегі қызыл бұрыштарға да көмектесіп, жаңа шыққан мерзімді баспа басылымдарын жеткізіп тұрды. Аптасына екі рет жауынгерлік парақша, газеттер шығарылып тұрды. Олар, «Дән жинауға қарқын мен сапа керек», «Әрбір сағат еселі еңбек», «Оқып-үйрен де өндіріске қолдана біл», деген ұранмен үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Осы жұмыстарды ұйымдастыруға, бригада жұмысына 3 кітапхана қызметкерлері бөлінді. Олар тәжірибесі аз колхоз кітапханашыларына көмек көрсетіп, көшпелі кітапханалар ұйымдастырды. Кітапханашылар концерттер қойып, кітапханалық үйірмелер ұйымдастырды. Кітапхананың әдістеме бөлімі республиканың барлық көпшілік кітапханаларына әдістемелік көмек көрсетіп, кітапхана жұмысының тәжірибелерімен алмасуды ұйымдастырды. Ақпаратты-библиографиялық бөлім оқырмандарға жеке көмек көрсетіп, партия, өнеркәсіп кәсіпорындарына, ғылыми-зерттеу ұйымдарында анықтамалар орындап, ұсыныс және библиографиялық тізімдерді құрып, кеңестер ұйымдастырды. Кітапхананың көпшілік секторы лекциялар, баяндамалар, әдеби кештер, тақырыптық анықтамалар жұмыстарын жүргізді. 1943 жылы театрларда 12 кітап көрмелері ұйымдастырылды. Оқырмандарға қызмет көрсетумен қатар, «Қазақстантану», «Библиография» саласы бойынша ғылыми-ізденіс жұмыстарын жүргізеді. 1943 жылы кітапхана 1000 00 тақырыпты қамтыған «Қазақстанның пайдалы қазбалары және кәсіпорны», деп аталатын библиографиялық көрсеткішін аяқтады. Бір жарым ай ішінде кітапхана меңгерушісі – Т. Гусева барлық бригадаларда «Құрмет тақтасын» және «Құрмет белгісі» тақтасы жарысын ұйымдастырып, 42 әскери үндеулер шығарып, 25 оқулар, 4 жиналыс, 18 әңгімелер өткізіп, 825 адамдарға қызмет көрсетіп, 63 ұрандар жазды. Кітапхана меңгерушісі – Т. Шебалдина дала бригадаларына 11 жылжымалы кітапханалар ұйымдастырып, пункттер мен госпитальдарға қызмет көрсетті. 1943 жылдың бірінші жарты жылдығында кітапханаға 23070 оқырмандар қатынап, 49454 экз. кітап берілді. Т. Шебалдина және басқа да кітапхана қызметкерлері 183 ұжымдық радио тыңдау, 224 оқулар, 21 әдеби викториналар, 15 әдеби көрмелер ұйымдастырды. Әскери мәселелер жайындағы анықтама столдары, анықтама бұрыштары оқырман сұраныстарын қанағаттандырумен қатар, республикалық жарыстарға қатысып отырды.

Кітапхана жұмысында өзін жақсы қызметкер ретінде көрсете білген, көпшілік жұмыстарды кең көлемде өткізген, оқырмандарға керекті жағдайды жасап отырған кітапхана директорлары –

В.Н. Шмелева, Васильева, кітапхана меңгерушілері – Т. Шебалдина, Слюсарь, Желяева және т.б. сыйақымен марапатталды. А.С. Пушкин атындағы кітапхана жанындағы әдістемелік бөлімі «Көпшілік кітапханалардың жұмысы», «Ұлы Отан соғысы» тақырыптарына арналған картотека құрастырып, ұсыныс тізімдерін жасады. 1944 жылдың 1 қаңтарында А.С. Пушкин атындағы Мемлекеттік көпшілік кітапхананың қоры 930 мың томға жетіп, оның ішінде 10.000 қолжазбалар мен сирек кездесетін шығармалар болды. Соғыс жылдарындағы ауыр жағдай кітапхана жұмыстарын баяулатқан жоқ. Тек бір жыл ішінде оқырмандар саны 189 мыңға, кітап беру саны 3 миллион кітапқа көбейсе, кітап қорының орташа айналымы 3,3 ретке жетті. А.С. Пушкин атындағы Мемлекеттік көпшілік кітапхананың, кітапхана мамандары оқырмандарға арнап 25600 библиографиялық анықтамалық 195 тізім дайындады. Алайда, мамандардың, қаражаттың, қағаздың жетіспеуінен кітапхананың басқа кітапханаларға әдістемелік көмегі күрт төмендеді [1]. 1944 жыл бойынша ауылдық жерлерде егіс кезінде 2168 жылжымалы кітапханалар жұмыс істеп, 204 мың әңгімелер, 35 мың лекция, баяндамалар оқыды. Солардың бірі – А.С. Пушкин атындағы Мемлекеттік көпшілік кітапхананың абонемент, оқу залы бөлімдері бір жарым миллион адамдарға қызмет көрсетті. Оқырмандар саны 1940 жылмен салыстырғанда, 180 мыңға көбейіп, берілген әдебиет саны 2800 мың томға өсті. Өткізілген лекцияларға, баяндамаларға және жазушылар, ғалымдармен кездесуге 200 мың адам қатысты. Партия және кеңес ұйымдарына, ғылыми мекемелерге 25600 анықтамалар, 195 библиографиялық тізімдер, 200 библиографиялық шолулар өткізді. Сонымен қатар,

«Қазақ КСР-ның тарихына арналған» көрсеткіш, «Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарда» тақырыптарына арнап картотека шығарады [2].

БК(б)П Орталық Комитетінің 1944 жылғы 1 сәуірдегі «Көпшілік-саяси және мәдени-ағарту жұмысын жақсарту қаулысы» кейбір облыстарды өз шешімін таппады. Мысалы, Батыс Қазақстан облысындағы мәдени-саяси ағарту жұмыстары қанағаттанарлықсыз болды. Облыс бойынша, 302 мәдени-саяси ағарту мекемесінің 150-і жұмыс істемеді. Қызметкерлердің тұрмыс жағдайы ешкімді қызықтырмады, нәтижесінде, оқу-үйінің менгерушілері 6–8 ай еңбекақыларын ала алмай, көбісі жұмыстарын тастады. Осындай себептерден бос қалған бөлмелерді басқа жағдайларға қолданылып отырды. Мысалы, Чингирлауск ауданының «Егіншілер» колхозындағы қараусыз қалған оқу-үйін дін жорасын оқу мақсатында молдалар қолданды. Көптеген оқу-үйлері жартылай қираған жағдайда болса, ал біраз бөлігі аудандық және облыстық жұмысшылардың келісімімен астық құятын пункттерге қолданылды. Теректі ауданында 5 оқу-үйлері астыққа толтырылды. Облыс бойынша, 194 оқу-үйі, 63 қызыл бұрыштар, 32 аудандық және қалалық, 1 облыс кітапханалары қызмет көрсетті [3].

Жергілікті ұйымдар, ҚКСР халық комиссары және БК(б)П Орталық Комитеті 1944 жылғы 13 қазандағы қаулысының іске асу мақсатында, партия ұйымдарының көмегі арқасында саяси-ағарту мекемелерінің жұмысын жақсартуда бірқатар шаралар өткізді. Саяси-ағарту қызметкерлерінің облыстық, аудандық мәжілістері өткізілді. Аудандағы мәдениет үйлері, кітапханалар жанынан кітапханашылардың, клуб қызметкерлерінің, оқу-үйін басқарушыларының семинарлары, Республикалық социалистік жарыстар ұйымдастырып отырды. Сонымен, 1944 жылы Республика бойынша өткізілген саяси-ағарту жұмысының қорытындысы бойынша бюджеттік саяси-ағарту мекемелері – 3222, оның ішінде, 357 клубтар, 426 кітапханалар, 15 мұражайлар, 21 қызыл бұрыштар, 2358 оқу-үйлері, 45 қызыл үйлер жұмыс істеді. Мекемеден тыс саяси-ағарту мекемелері – 3056 болды. Ал, 1944 жылғы 1 желтоқсан айындағы мағлұмат бойынша, республикада 3992 саяси-ағарту қызметкерлері жұмыс істеген, соның ішінде, қосымша жұмыс істейтіндердің 1046 мұғалімдер болды. Көптеген облыстарда саяси-ағарту мекемелерінің қызметкерлеріне қайта даярлаудан өткізу курстарын жүргізді. ҚКСР Халық Комиссарлары Кеңесі және Қазақстан БК(б)П Орталық Комитетінің шешімі бойынша «Облысаралық 300 адам шамасында 3 айлық оқу-үйін басқарушыларын даярлау» жоспарланған болатын, бірақ жоспар бойынша, тек 26 адам ғана оқып шыққан.

1944 жылы Халық Комиссары мәдени-ағарту қызметкерлерін даярлау, қайта даярлауда жүргізілген жұмыстарына қарамай, кітапханаларды мамандармен толықтырудың мүмкіндігі болмағандықтан кітапханалар жабылып жатты. Көптеген аудандарда мамандармен қамтамасыз ету 60–70 пайыздан аспады. Осы жылы Республикада 3992 мәдени-ағарту қызметкерлері жұмыс жасаған екен. Олардың 79-ы жоғары білімді, 777 орта, 1212 аяқталмаған орта, 1074 бастауыш білімдері болса, кітапхана саласы бойынша олардың 76-ның ғана жоғары және арнайы орта кітапхана білімі болған. Бұл мәдени-ағарту мекемелерінде мамандармен жеткілікті деңгейде қамтамасыз етілмегендердің дәлелі еді. Соған байланысты, 1944 жылғы 13 қарашада ҚазКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің шешімімен соғыс кезінде, яғни 1942 жылы жұмысын тоқтатқан Алматы кітапхана техникумы қайта ашылады. Техникум өз жұмысын 1944 жылдың 1–ші қазанынан бастап, саяси-ағарту бөлімінің 3 курсына 24 студентті оқуға қабылдайды. 1945 жылдың наурызында техникумның кітапхана бөлімінің 3 курсына 28 студент, барлығы 52 студент оқуға қабылданды. 1946 жылы техникум Алматыдан Семей қаласына көшіріліп, 1946-1947 оқу жылының жоспары бойынша техникумға 120 студенттер қабылдануы тиіс болса, көшіп-қону жұмыстарына байланысты тек 74 студенттер ғана қабылдап үлгерді. 1946 жылы ҚКСР Министрлер Кеңесінің мәдени-ағарту мекемелері жөніндегі Комитетінің бұйрығымен Республикалық кітапхана техникумы, Республикалық мәдени-ағарту техникумы болып қайта құрылады. Ол кітапхана және клуб қызметкерлерін даярлау бөлімдерінен тұрды [4, 10-п.].

1944 жылғы 13 қазанда саяси-ағарту қызметкерлерін даярлау барысында ҚазКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысына негізделген, Алматы қаласында 1944 жылғы 15 желтоқсанда қазақ кітапхана техникумы құрылды. Қаулыда бұрынғы кітапхана техникумының жатақханасы берілуі тиіс болғаны көрсетілген болатын, бірақ бұл ғимарат Қазақстан БК(б)П-ның Орталық Комитетінің парткурсына беріліп, техникум ғимаратсыз қалды. Осыған байланысты техникум жатақханасыз қалып, оқуға облыстан келетіндер саны қысқартылды. Техникум республика бойынша мәдени-ағарту мамандарын даярлайтын жалғыз оқу орны болды. Техникумның оқу корпусы болмағандықтан оқу сабақтары шет тілдер институты және Мемлекеттік халықтық кітапханада өткізілінді. Өз жеке оқитын ғимараты болмағандықтан сабақтар болмай жүрді. 120 студенттің тек 30 ғана жатақханамен қамтамасыз етіліп, қалғандары жеке пәтерлерде тұрды. Техникум студенттерінің төсек-орны болмады, киіммен, аяқ-

киіммен қамтамасыз етілмеді. Оқу корпусын ғылым академиясы иеленіп, ал жатақханасын Коммунистік партия Орталық Комитетінің жұмысшылары мен жанұялы курсанттарына пәтерге берілді. ҚКСР Халық Комиссариатының 1944 жылғы 13 қазандағы № 603 қаулысында, Алматы қалалық кеңесінің атқару комитеті еңбекшілер депутаты жолдас Миловановаға, Красин көшесі 54–те орналасқан техникум жатақханасының ғимаратын қайтарып беруін міндеттеді, бірақ бұл қаулы орындалмады. Сондықтан Атқару Комитеті мамандарды қайта даярлау міндетін қойды. Бұл үшін келесі шараларды өткізу міндеттелді:

а) Саяси-ағарту техникумын кітапхана техникумы етіп қайта құру;

б) Республикада оқу-үйінің басшыларын даярлайтын 3 саяси-ағарту мектебін ұйымдастыру;

в) Абай атындағы қазақ педагогикалық институтында, Семей, Орал педагогикалық институттарында кітапхана бөлімін құру;

г) 1946 жылы жаз айында 1500 оқу-үйінің басшыларына жарты айлық, 100 кітапхана қызметкерлеріне 3 айлық қайта даярлық курстарын ұйымдастыру белгіленді [5, 33-41-пп.].

Республикада 1944 жылдардағы кітапханалар және оқу-үйлеріндегі жұмыстардың жағдайы қанағаттанарлықсыз болуы, халыққа білім беру бөлімінің басшылары Қазақстан Компартиясы ОК бюросының 1943 жылғы 26 ақпандағы қаулысының шығарған шешіміне орай, оқу-үйлеріндегі, кітапханалардағы жұмыстарды жақсартуға ешқандай шара қабылдамады, қызметкерлерге мәдени шараларды ұйымдастыруға дұрыс нақты көмек көрсетпеді. Мысалы, Ақтөбе, Ақтау және Павлодар облыстарындағы оқу-үйлері мен кітапханалардағы қызметкерлерге халық арасында көпшілік жұмыстарды жоспарлау және ұйымдастыру сауалдарына ешқандай семинарлар, консультациялар (қосымша) өткізбеді, мекемелердегі қызметкерлерге тәжірибелік көмек көрсетілмеді. Жергілікті жерлердегі партия, кеңес ұйымдары оқу-үйлері мен кітапханаларға көңіл бөлмей, олардың жұмыстарын басшылыққа алмады. Дзержинский ауданында ешқандай оқу-үйлері және кітапханалары орталық және республикалық мерзімді басылымдар алмады, аудандағы 9 оқу-үйінің 4-еуі астыққа толтырылды. Андреев ауданында көптеген оқу-үйлері жұмыс істемеді, олардың мекемелері дэнге көміп тасталынды. Аудандағы кітапханалар мүлде кітап қорымен толықтырылмады, аудандық тұтыну одағы кітаптарды саудаға сатуға жіберіп отырды. Мысалы, Ақтөбе облысында орналасқан Ресей Коммунистік партиясының хатшысы - Мочинев кітапхананың арнаулы мекемесін пәтерге алып, ал кітапхананы клубтың кішкентай бөлмесіне орналастырды. Ресей Коммунистік партиясы кітапханада әйелдермен, әскер жасындағылармен әр түрлі кеңестер өткізіп, оқырмандармен жұмыс жоспарын жасауға мүмкіндік бермеді. Ал, Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша 215 оқу-үйлері, 36 кітапханалар есептелінді. 151 оқу-үйлері үнемі жұмыс істеп, ал 39 астық сақталынды. 95 оқу-үйлері селолық кеңес, колхоз басқармаларының бөлмелерінде орналасқандықтан, мұндай жерде жұмыс істеу мүмкін болмады. Көптеген оқу-үйлері, әсіресе, Көкшетау ауданындағы Паладино, Соколов селоларындағы оқу-үйлерінің отындары болмады, барлық ауданның есеп инвентар кітаптары тасып құртылды, әйнектері сындырылған, терезелері жабылмады. Осы аудандағы «Красное село» колхозындағы оқу-үйі қараусыз қалды [6, 80-п.]. 1945 жылғы 1 қаңтарда республикада бюджеттік жүйе бойынша 3460 мәдени-ағарту мекемелері жұмыс істеді, оның ішінде, оқу-үйлері – 2408, кітапханалар – 481 болды. Республикада мәдени-ағарту мекемелерінің штаттық кестесі бойынша барлығы 4722 қызметкерлер қызмет көрсетті, оның 1196 кітапхана қызметкерлері, 2425 оқу-үйін басқарушылар, 146 қызыл үй қызметкерлері болды. Әлі де болса, Республика бойынша кітапханаларда 949 қызметкерлер жетіспеді. Осы жылы кітапханаға бөлінген 57200 қаржының, тек 7200 сом ғана есеп инвентары мен әдебиетке жұмсалынды

1945 жылғы 1 қаңтардағы есеп бойынша аудандық кітапханалардың кітап қоры - 114038, оның 50333 қазақ тілінде болды. 1944 жылы 66330 кітаптар берілсе, 1945 жылы 37717 кітаптар берілген. Облыстық кітапханалардың кітап қоры 45656 дананы құраса, 16600 данасы оқу залында, 20177 дана абонемент бөлімінде және жылжымалы қорларда 8879 құрады. Оқу залына келген оқырмандар саны – 132991, ал абонемент бөлімінде – 9330 оқырмандар қатынаған, оның ішінде қазақ оқырмандар саны - 1347 құрады. Оқылған және үйге берілген кітаптар – 41800 болса, қазақша кітаптар саны – 6549, қазақ тілінде оқылған кітаптар саны – 2106 болды. Орал облысының «Қазкітап» дүкенінен 1945 жылы кітапханаларға 13999 дана көркем әдебиеттер алынып, оның 7589 қазақ тілінде, 17732 саяси әдебиеттер болды [7, 1-4-пп.].

Республика бойынша толығымен оқу-үйлері жұмыс істеп тұрған ешқандай облыстар болмады. Партия және Кеңес ұйымдары мәдени-ағарту мекемелерінің мамандарына керекті көмек бермеді. Көптеген фактілер бойынша кітапханалардың, оқу-үйлерінің қызметкерлеріне жарты жыл бойы еңбек ақылары берілмеді. Мысалы, Қостанай облысының Таран ауданының Придорожной, Ново-Ильиск, Тобольск, Аманқарағай және т.б. селоларындағы оқу-үйінің меңгерушілеріне 1945 жылдың қаңтарынан

енбекақылары берілмеді. Республика кітапханаларына мемлекеттен бөлінген қаржы шамалы болды. 1945 жылдың 1–ші жарты жылдығында кітапхана жұмысына бөлінген қаржының 5.902 мың сомның 1, 620 мың сомы (27, 4%) белгісіз себептермен кітапхана жұмысына жұмсалынбады [8, 45-47-бб.].

Кейбір облыс газеттерінің 1945 жылғы тамыз, қыркүйек айларындағы демалыс күнгі нөмірлері 2-3 күнге кешіктіріліп отырды. Әсіресе, алыс колхоздарда тұратын еңбекшілерге газеттер апару қиынға соқты. Газеттер кейде 15-20 күнге кешіктіріліп жіберіліп жүрді. Осы жылдың 1 қазан айындағы мағлұматтар бойынша көптеген оқу-үйлері мамандардың іріктелмеуінен, ғимараттың болмауынан және жұмыс істеп тұрған оқу-үйлерінің астыққа толтырылуы себептермен жұмыс істемеді. Мысалы, Таран ауданындағы 6 оқу-үйлері мамандардың болмауынан, бөлменің жоқтығынан жұмыс істемесе, Орджонкидзе ауданында 4 оқу-үйлерінің бөлмелері астық қоймасына айналды. Савицкая басқарған Таран ауданының Ново-Ильиновск селосындағы оқу-үйінің жұмысы басқа аудан, облыстарға қарағанда жақсы нәтижемен жұмыс істеді. Бірақ, ауыл шаруашылық жұмыстарының басталуымен оқу-үйінің меңгерушісі Савицкаяны жұмысынан алып, колхоз жұмысына жіберді. Сәуір айынан бастап оқу-үйінің жұмысы бригадаларда, егіс далаларында, лагерлерде еш жүргізіліпбеді. Өз уақытылы лайықты мамандармен толықтырылмауынан Мендіғара ауданындағы, Долбушинск селосындағы оқу-үйі жүйелі түрде жұмыс істемеді. Оқу-үйлеріндегі жұмыстың тоқтатылуы, мамандардың тұрақсыздығынан болып жатты. Нәтижесінде, жабдықтардың, әдебиеттердің, есеп инвентарларының ұрлануы жиі етек алды. Мысалы, Пешков ауданының, Хворостанск селосындағы оқу-үйіндегі әдебиеттер селолық кеңестің материалдық есепті қараусыз қалдыруынан оқу-үйі меңгерушілерінің жиі ауысып отыруынан ешкімге керексіз болып қалды. Мендіғара ауданындағы Татьянавка селосында, бір жағынан, мұғалімдік қызмет атқарып, бір жағынан оқу-үйінің меңгерушілік жұмысын жүргізіп жүрген Шрожеринаның істейтін оқу-үйінің жұмысы, облыс бойынша ең үздік болып есептелінді. Оқу-үйінің бөлмесі жақсы жөндеуден өткізілініп, әдемі безендірілген. Кешке қарай оқу-үйіне соғыстан жақсы хабарлар тыңдауға, жаңа газеттер оқуға колхозшылар, жастар жиналды. Мұнда сонымен бірге, хор, драма, музыка үйірмелері жұмыс істеді. Оқу-үйі 13 қойылымдар, концерттер беріп, 26 қабырға газеттерін, 76 әскери қағаздар, 6 фотомонтаждар шығарып, ғылыми-жаратылыстану, дін, тарих, халықаралық жағдайларға арнап 21 баяндамалар, 16 лекциялар өткізілді. Күнделікті газеттерден Отан соғысы жайлы оқулар өткізіп, ауыл шаруашылық жұмыстарының жоспарын орындау туралы әңгімелер өткізіп отырды. Түскі үзіліс кезінде сауаттылыққа үйретті. Селода осындай жұмыстарды ұйымдастырудың арқасында Татьянавкада сауаттылықты жою толығымен аяқталды. Ақсуат селосында да жұмыстар жақсы жүргізілініп отырды. Оқу-үйінде кітап қоры 1023 дана болды. Жұмыстары жақсы Каракучинск селосындағы оқу-үйі болды. Меңгерушісі – Танатқанова. Оқу-үйінде колхозшылар күн сайын соғыс жағдайы туралы жаңалықтарды білуге қатынап отырды. Оқу залында 16 лекция, 19 баяндама, 23 қабырға газеттері шығарылып, 67 әскери парақшалар, 10 қойылым көрсетіліп, 3 концерт ұйымдастырылған. Әңгіме, оқулар күн сайын өткізілініп отырды. Кітап қоры 350 данаға есептелінген оқу-үйінде өз есеп инвентарымен, жылумен қамтамасыз етіліп отырды [9, 3-17-пп.]. Қазақстан бойынша, 1945 жылы 2405 кітапханалар, оқу-үйлері, 146 қызыл үйлерге мемлекет қаржысының қарамағына қабылданған. Бірақ тексеру кезінде бірқатар облыстардың көп бөлігінде халық арасында ешқандай жұмыс жүргізбеген, тек олар қағаз жүзінде ғана көрсетілген. Мысалы, Қостанай облысының Феодоровск ауданында 14 оқу-үйінің тек 5–уі, 15 қызыл бұрыштың тек 3–уі ғана жұмыс істеген.

Республикада 1945 жыл бойына кітапханаларда 782 кітапхана қызметкерлері қызмет атқарды. Кітап қорларының және маманданған қызметкерлердің жетіспеушілігіне қарамай облыс кітапханалары біраз жұмыстар атқарды. Олар кітап көрмелерін, жылжымалы кітапханаларды ұйымдастырып, аудан, ауыл кітапханаларына әдістемелік көмек көрсетті. Ауыл шаруашылық жұмыстары кезінде 8 облыста 8000 кітап қорлары жинақталған 700 жылжымалы кітапханалар жұмыс жасады. 283, 517 көлемдегі бригадаларға 44, 281 әңгімелер, оқулар оқылды. Жылжымалы кітапхана жұмыстары жақсы ұйымдастырылды. Ал, қала, аудандарда 100 жылжымалы кітапханалар жұмыс істеді. Әрқайсында 50–150 кітаптардан жинақталған кітап қорлары болды. Республика бойынша кітапхана жұмыстары Қарағанды, Қостанай, Петропавл, Шығыс Қазақстан, Семей облыстарында жақсы жолға қойылды. 1945 жылы Қарағанды облысының кітапханасы 40 мыңдай оқырмандарға қызмет көрсетіп, оқу залында 15 кітап көрмелерін ұйымдастырды. Кітапхана библиографиялық жұмыстар жүргізіп, оқырмандарға өз білімін көтеруге көмектесті. Солтүстік Қазақстан облысындағы Н.К. Крупская атындағы кітапхана 150 мың оқырманға қызмет көрсетіп, оларға 250 мыңдай кітаптар, журналдар берілді. Құрылғанына 15 жыл ішінде мықты кітап сақтау қоймасына айналған А.С. Пушкин атындағы халықтық кітапхана өзінің бай кітап қорының арқасында, кітапхана мамандарын даярлауда, ғылыми ізденіс және шығармашылық жұмыстарды ұйымдастыруда республикада

ірі база болып саналды. Кітапхана қоры 1935 ж. 500 мың томды құраса, 1 қаңтар 1946 жылғы есеп бойынша 976 мың томды құраған [10, 34-п.].

Қорыта келе, соғыс кітапханалар жұмысының төмендеуіне әкеп соқты. Оған мамандардың майданға алынуына байланысты қатарының сиреуі, қаржыландырудың нашарлауы, орналасқан үй-жайлардың босатылып, кәсіпорындар мен мекемелерге берілуі, кітапханалардың азаюына әсер етті.

Ұлы Отан соғысы жылдарында идеологиялық мекемелердің барлық буындары майданға қызмет көрсетуге тиіс болды. Қалалар мен селолар еңбеккерлерінің патриоттық бастамаларына, майдан мен тылдың байланысын нығайтуға байланысты мәселелер – кітапхана қызметкерлерінің негізгі ісі болды. Кітапханалар: «Бәрі де майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін», – деген ұранмен жұмыс істеді.

1 *Культурное строительство в Казахстане (1933-1941 гг.). – Алма-Ата: Казахстан, 1985. – Т. 2. – 283 с.*

2 *Бердигалиева Р.А. Становление национальной библиотеки Республики Казахстан и развитие исторических исследований (1931-1945 гг.). – Алматы: Нац. биб-ка, 1998. – 47 с.*

3 *Ленин және кітапхана ісі туралы. – Алматы: Қазақстан, 1968. – 182 б.*

4 *ҚРПМ. 725-қ., 4-т., 641-іс, 10-п.*

5 *ҚРПМ. 725-қ., 4-т., 33-іс, 33-41-пп.*

6 *ҚРПМ. 725-қ., 4-т., 765-іс, 80-п.*

7 *ҚРПМ. 725-қ., 4-т., 796-іс, 1-4-пп.*

8 *О работе культурно-просветительных учреждений республики» (февраль 1948 г.) // Большевик Казахстана. – 1948. – № 3. – С. 45-47.*

9 *ҚРПМ. 725-қ., 4-т., 804-іс, 3-17-пп.*

10 *ҚРПМ 725-қ, 4-т, 1033-іс, 34-п.*

1 *Kulturnoe stroitelstvo v Kazahstane (1933-1941 gg.). – Alma-Ata: Kazahstan, 1985. – Т. 2. – 283 s.*

2 *Berdigalieva R.A. Stanovlenie nacionalnoj biblioteki Respubliki Kazahstan i razvitie istoricheskikh issledovaniy (1931-1945 gg.). – Almaty: Nac. bib-ka, 1998. – 47 s.*

3 *Lenin zhane kitaphana isi turaly. – Almaty: Kazakstan, 1968. – 182 b.*

4 *KRPM. 725-k., 4-t., 641-is, 10-p.*

5 *KRPM. 725-k., 4-t., 33-is, 33-41-pp.*

6 *KRPM. 725-k., 4-t., 765-is, 80-p.*

7 *KRPM. 725-k., 4-t., 796-is, 1-4-pp.*

8 *O rabote kulturno-prosvetitelnyh uchrezhdenij respubliki (fevral 1948 g.) // Bolshevik Kazahstana. – 1948. – № 3. – S. 45-47.*

9 *KRPM. 725-k., 4-t., 804-is, 3-17-pp.*

10 *KRPM. 725-k., 4-t., 1033-is, 34-p.*

Резюме

Асанова Б.С. - кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры библиотековедения и библиографии КазГосЖенПУ, bayan-777@mail.ru

Библиотеки казахстана в годы великой отечественной войны: деятельность и особенности (1941-1945 гг.)

В статье даны возможности деятельности библиотек в военно-патриотическом воспитании и всесторонне рассмотрены виды работы в годы Великой Отечественной войны. Были изучены такие показатели как: количество обслуженных библиотек, читальни и сотрудников библиотек, меры партийных и государственных организации с целью улучшения работы учреждений, результаты профессиональных навыков сотрудников библиотеки, а также основные показатели с восстановлением системы библиотеки.

Знание статистических показателей, характеризующих развитие библиотечной системы, библиотечных работников, способствует проведению своевременного мониторинга, а также построению прогнозных показателей.

Ключевые слова: инвентарная книга, библиотека, библиография, абонемент, читальный зал.

Summary

Assanova B.S. Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer Department of Library Science and Bibliography KazGosZhenPU, bayan-777@mail.ru

Libraries of kazakhstan during the great patriotic war: activity and peculiarities (1941-1945 yy.)

In this article the author describes the means of libraries in the military-patriotic education, and comprehensively considered the types of work during the Great Patriotic War. There were studied such factors as the number of served libraries, reading rooms and library staff, the party and government measures to improve the organization of institutions, the results of the professional skills of library staff, as well as the main indicators on the restoration of library system.

The knowledge of statistical indicators characterizing the development of the library system, library workers, promotes timely monitoring, as well as the construction of the targets.

Keywords: inventory book, library, bibliography, subscription, reading room.

ӘӨЖ 364. 11

1920-30-ШЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ СЫРДАРИЯ ОБЛЫСЫНЫҢ САЯСИ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР ДИНАМИКАСЫ

Бакторазов С.У. - *М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, М.Х. Дулати атындағы ТарМУ-нің «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, т.ғ.к., Тараз қ., e-mail: nucha13-94@mail.ru*

Ұсынылып отырған ғылыми мақалада 1920-30-шы жылдардағы Сырдария облысының саяси кеңістігіндегі өзгерістер динамикасы қарастырылады. Автор, осы орайда Сырдария облысында қалыптасқан қоғамдық – саяси ахуалға тоқтала келе, жаңа билік құрылымдарына тікелей қарама-қайшы мәселелерді - бір жағынан Патша және Уақытша Үкіметтердің бұрынғы бағытын жүргізіп, салықтар мен салымдарды күштеп тартып алуға, екінші жағынан жұмысшылар мен шаруалар жағында тұрған Үкімет ретінде жаңа биліктің артықшылықтарын дәлелдеуі керек болғандығына, дегенмен осындай қарама – қайшылықтарға қарамай билеуші партияға саяси кеңістікті игеру үшін белсенді күрес жүргізу қажет екендігіне, соның ішінде қарастырылып отырған Сырдария облысының саяси кеңістігіндегі саяси күштердің көшбасшысы БК(б)П – ның өлкелік филиалы ретіндегі, Түркістанның Коммунистік партиясы басымдылық жағдайда болғандығына назар аударады.

Тірек сөздер: Сырдария облысы, Уақытша Үкімет, большевиктер, Түркістан Коммунистік партиясы, Әулиеата уезі, Кеңестік органдар.

Жүргізілген әкімшілік - территориялық реформалардың, соның ішінде, әсіресе Орта Азияны ұлттық-мемлекеттік тұрғыдан межелеу және қазақ жерлерінің Қазақ АКСР-іне қайта қосылуы нәтижесінде республика аумағы 700 мың шаршы км-ге жуық, яғни үштің біріне ұлғайып 2,7 млн. шаршы км болды, ал халқы 1468мың адамға көбейіп, жалпы саны 5230 мыңға жетті. 1926 жылғы халық санағы бойынша қазақтар республика халқының 2/3-сіне жуығы (61,3%) болды [1, 167-б.]. Бұл арада Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі небары 8-9 жыл аралығындағы аласапыранда аталған өңір халқының қосқан үлес салмағы қарапайым арифметикалық тұрғыдан қарастырғанның өзінде (1917жылғы 2.665.441 қазақтан 1926 жылғы санақ бойынша шамамен 1.468.000 қазақ қосылған.) ойсырап-ақ қалғаны көрініп тұр.

Осы орайда тарихи – демографиялық экскурс (талдау) жасай отырып, құбылмалы, тұрақсыз саяси жағдайға қатаң қысы мен құрғақшылығы қосымша болған 1917 жыл мен азамат соғысының аумалы-төкпелі 1918 жылы Түркістан қазақтарына жеңіл тимегендігін айтуға болады. Осылай 1918 жылдың 30 қыркүйегіндегі Әулиеата уездік комиссарының баяндамасында уезд жағдайы мынадай мазмұнда беріледі: «Маған сеніп тапсырылған Әулиеата уезі төрт бөлімшеден тұрады: Таулық (Горный), Аса, Шу және Меркі, онда 43 қырғыз болысы мен 75 орыс селениесі; олардың ішінде 21-і ескі 54-і жаңа». Осы селениелердің 15-і жеке және 60-ы 12 болысқа біріктірілген; 5 селение неміс - менониттік, 4 селение түземдік, 2 поселок дүнген, 1 селение татарлардікі; барлығы жеке селениелер 87. Қазіргі уақытта шамалап есептегенде халықтың саны 200 мың адамды құрайды. Аштықтан өлген түземдіктер қазіргі уақытта, яғни 1917 және 1918 жылдың алғашқы жартысында 60 мың төңірегінде; 1917 жылдың 1 қаңтарына дейінгі статистикалық мәлімет бойынша халықтың саны 300 мың адам болған [2].

Бұл арада уездің саяси кеңістіктегі параметрі айқындалып-ақ тұр - көп ұлттық құрамы, елді - мекендердің көп екендігі сол кезеңді алғанда, жалпы халықтың санының көптігі; сонымен қатар

большевиктер Үкімет басына келуінің жергілікті халыққа бірден қырғын әкеліп 60 мыңдай адамдардың аштан өлгендігін де осы құжат көрсетіп тұр.

Ары қарай баяндамада «1) түземдік халықтан 1917 жылғы салықтың көлемі ... Барлығы 297, 381 р. 79к. 2) Биылғы жылға халықтан алынатын салыққа байланысты төлем қағаздары (окладные листы) таратылып берілген жоқ.; Қаланың әртүрлі мекемелеріндегі қарыз 100 мың рубль. Бұларды менің орнымдағылар қоғамдық қордан берген екен; қоғамдық қордың 4 кассасы босаған, ол әлі де бос»[3]. Берілген құжат уездегі экономикалық жағдайдың ауырлығын көрсетеді, мұның өзі тиісінше жаңа үкіметтің нығаю мүмкіндігін, оның беделге ие болуын тежеді., себебі олар өз іс-қимылдарын сүйкімсіз іс-шаралардан - өткен жылы төленбеген салымдар мен осы жылғы салықтарды жиюмен бастаған еді. Жергілікті үкіметтің «халықтың төленбеген салымдарын үш жылға соза тұру әрекеті» жүзеге аспай Ташкенттен тез арада төленбеген салымдарды да, сонымен қатар осы жылғы салықтарды да тез өндіру туралы нұсқау түсті. Түземдік және орыс халқының экономикалық жағдайы, 1917 жылғы егіннің болмауына байланысты, әсіресе біріншілерінікі өте ауыр, сондықтан да олардың 1917 жылғы төленбеген салым мен осы жылғы салықты төлей ала ма оны болашақ көрсетеді»[4]. Осылай жаңа билік құрылымдарына тікелей қарама-қайшы мәселелерді - бір жағынан Патша және Уақытша Үкіметтердің бұрынғы бағытын жүргізіп, салықтар мен салымдарды күштеп тартып алуға, екінші жағынан жұмысшылар мен шаруалар жағында тұрған Үкімет ретінде жаңа биліктің артықшылықтарын дәлелдеуі керек болды.

Осыған қарамай билеуші партияға саяси кеңістікті игеру үшін белсенді күрес жүргізу қажет болды соның ішінде біз қарастырып отырған Сырдария облысының саяси кеңістігіндегі саяси күштердің ішінде БК(б)П – ның өлкелік филиалы ретіндегі, Түркістанның Коммунистік партиясы басымдылық жағдайда болды.

Жалпы, партиялық және Кеңестік органдардың билік өкілеттіліктеріндегі ерекшелігі олардың билік пен саясаттағы ресурстарының тым жұтаңдығы болатын. Бірінші дүние жүзілік және азамат соғысы жылдарындағы экономикалық тұралаудың салдарынан материалдық және қаржы ресурстары жетімсіз болды. Лайықты кадрлардың жетіспеуі орын алды және соңында саясаттың ерекше ресурсы ретіндегі «саяси уақыт» ресурсы күрмеуге келмеуі себепті, алға қойылған қайта құруларды жүргізуді өте қысқа тарихи мерзім ішінде жүзеге асыру қажеттілігі туды.

Ал, осы жоспарларды жүзеге асырушы билік құрылымының өзі үш деңгейге бөлінетін еді. Ең жоғарғы деңгей «макробилік» деп аталынып, мемлекеттің негізгі ішкісаяси процестері мен сыртқы саясатын қамтиды. Ол өзіне жоғарғы орталық саяси институттарды, жоғарғы мемлекеттік мекемелерді, саяси партиялар мен жетекші қоғамдық ұйымдардың басшыларын кіргізеді. Макробиліктің негізгі міндеті жалпыпартиялық, жалпымемлекеттік саясатты қалыптастырып, жалпы мақсаттар мен міндеттерді декларациялау болып табылады. РКФСР және кейіннен КСРО тұрғысында қарастыра болсақ бұл, БК(б) П ОК, БОАК және ХКК арқылы жүзеге асты. Осындай арнаулы органдар Түркістанда да құрылып жатты. Олардың алғашқысы ретінде 1919 жылдың ақпанында БК(б)П ОК қаулысы негізінде құрылған «Түркістан істері жөніндегі ерекше (уақытша) комиссияны» айтуға болады. 1919 жылдың қазанында БОАК мен РКФСР ХКК-ның Түркістан істері жөніндегі комиссиясы –Түрккомиссия құрылады. БК(б) П ОК саяси бюросының қаулысымен 1920 жылдың маусымында:«Түркістандағы мәселелер туралы», «Түркістандағы билікті ұйымдастыру жөнінде құжаттар қабылданып», «Түрккомиссия Ережесі» бекітіледі. 1920 жылдың шілдесінде БК(б)П ОК-ның Түркістандық бюросы - Түркбюро құрылады[5, 723-724-бб.]. Осылай Түркістан өлкесіндегі жоғарғы билік эшелоны құрылған еді.

Орталық, аралық, билік деңгейі «мезобилік» деп аталынып, орта звено билігі мен осы деңгейдегі бюрократиялық аппараттардан құрылады. Мезобилік өзіне жергілікті аудандық, облыстық және өңірлік масштабтағы партия және әкімшілік органдарын кіргізеді[6, с.43-45]. 20 - жылдардың басына қарай Түркістанда мезобиліктің мынадай құрылымы қалыптасты: партиялық тұрғыда - Түркістан Коммунистік партиясының ОК, кейіннен, зерттеліп отырған өңірге қатысты, ТКП-ның Сырдария облыстық комитеті, уездік комитеттер, мысалы, ТКП-ның Әулиеата уездік комитеті, уездік қалалық комитеттер - Әулиеата Уқалкомы, уездік болыстық (аудандық) комитеттер - болкомдар. Кеңестердің өкілеттілік билігі де осындай тұрғыда құрылып, ол Түркістан ОАК-нен вертикаль бойынша уқал және уболкомдарына дейін таралды.

Осы деңгейдегі биліктің ерекшелігі ретінде жалпыпартиялық саясатты Түркістан өңірі үшін қажетті формаға келтіруді айтуға болады. Орталықтың мәлімделген ,декларативтік мақсат –мүдделері іс жүзінде нақты жетістіктерге жеткізе бермейтін, бұл құбылыс мынандай факторлар арқылы,

мысалы, орталықтан тым алыс екендігіне, яғни үнемі бақылап және қажетті кезінде араласу мүмкіндігінің болмауына, өңірлердің бір-бірінен алшақ орналасуына және оларды жалғастыратын транспорт пен байланыс инфрақұрылымының дамымай қалғандығына байланысты болды. Сонымен қатар зерттеліп отырған кезеңде орта буын кадрлердің, әсіресе аудандық деңгейде жетіспеушілігі білініп тұрды. Әртүрлі себептерге байланысты орта буын кадрлердің кейбір бөлігі әркілы мәселелер төңірегінде өзіндік позицияда болды, мұның өзі 20 - жылдардың соңы - 30 жылдардың басына, әлі тоталитарлық жүйе толық құрылып біткенге дейін ғана мүмкін болды, сондықтан орталықта немесе жергілікті жерлерде көптеген жалпыпартиялық пікірталастар жүріп жатты.

Дегенмен, биліктің орталық деңгейі өзінің өңірдегі ықпалын үдету үстінде болды. Түркістан Компартиясының съездері үнемі өтіп тұрды, 1919 жылдың мамырында ТКП-ның І-ші Қазалық уездік съезі, 1920 жылдың тамызында Шымкентте Түркістан К(б) П-ның Сырдария облыстық съезі өтті [5, 721-726-бб.]. 1925жылдың ақпанында Орта Азияда өткен ұлттық межелеудің нәтижесінде БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті құрылып оның құрамына Сырдария облыстық партия ұйымы да кіреді. [5, 730-б.]. Билік өлшемінің үшінші деңгейі – «микробилік», - адамдардың, кіші топтардың, жергілікті өзін-өзі билеу саласындағылардың саяси өмірге ашық араласуын білдіреді. Бұл деңгейдегі, негізінен еңбек ұжымдары мен төменгі қоғамдық бірлестіктерде, қоғамдағы саяси мәдениет, сенім, пікір және өмірлік позиция қалыптасады. Бұл деңгей бұған дейінгі макро және мезобилік деңгейлерінен құрылымы және атқаратын қызметі тұрғысынан ерекшеленеді[6, с. 43-44].

Тікелей БК(б)П құрылымындағы микродеңгейде бастауыш партия ұйымдары, партия ұялары, қоғамдық және басқа да әртүрлі ұйымдардың бастауыш бөлімшелеріндегі большевиктік фракциялар іс-қимылда болды. Микродеңгейде Орталық деңгейден алынған тапсырмалар жүзеге асырылады, мұның өзі Орталық декларациялаған мақсат пен міндеттердің тағы бір өзгеріске ұшырауымен жалғасады. Мұндай өзгерістерге (деформацияға) ұшыраудың жаңа өрісінің пайда болуының себебін, оны жүзеге асырушылардың білімі мен теориялық деңгейінің төмендігінен және мұндай іс-шаралар жүргізу тәжірибесінің жоқтығымен түсіндіруге болады.

Осылай, Тұрар Рысқұлов, Түркістан ОАК-ның Әулиеата және Черняев уездері істері жөніндегі комиссияның төрағасы болып тұрған кезінде, 1919 жылы жазылған мақаласында: «Кеңес Үкіметі аталған уездерде тек қалаларда ғана қызмет етуде. Деревняларда, кишлактарда және болыстарда осы уақытқа дейін, тіпті Уақытша Үкімет тұсында құрылған кулактар мен байлардың атқару комитеттері жұмыс істеп келді, ал кейбір жерлерде... тек «болыстар» немесе «селолық старшиналар» жұмыс істеп жүр. «Кедейлер үкіметінің ұйымдары не істеп жүр - кедейлердің және партия ұйымдарының атқару комитеттері не бітіріп жүр. Түк те бітіріп жүрген жоқ деп айтуға болады» [7]. Т. Рысқұлов осы сапарында, 1919жылы 7 тамызда Әулиеата партия ұйымының жетекшілерімен бірлесіп өткізген мәжілісте, Әулиеата атқару комитетінің мүшелерін өз міндеттерін іске асыра алмағаны үшін қатаң сынға алып, бұл комитеттің таратылғанын жариялады. Олардың орнына 5 мүше кірген уездік уақытша Революциялық Комитет ұйымдастырылды. Мәжілісте сонымен қатар Т.Рысқұлов кедейлер комитеттерін (одағын) ұйымдастырудың маңыздылығын ерекше атап көрсетті[8, 87-б.]. Дәл осындай бағаны Түркістандағы жағдайға Г.Сафаров та берді. «Түркістандағы күштер аз, қызметкерлер бүкіл ел бойынша және кеңестік Ресейде жетіспейді. Бірақ оларды табу керек. Қайткен күнде де табу керек» [9].

Биліктің мезо-микро деңгейлері қалаларда өзіндік ыңғаймен бір-біріне кірігіп жатты, бұған салыстырмалы түрде ұйымдасу деңгейі жоғары уездік, қалалық комитет қызметі әсер еткен еді. Қалалық ұйымдардың мүшелерінің аз болуы кәсіподақтарда, кооперациялар мен басқа да ұйымдарда коммунистік фракция құру мәселесін күн тәртібіне қойды. Осылай, Әулиеата уезінде, Уқалком аталған ұйымдардағы партиялық ықпалды күшейтуге тырысты. Сонымен қатар коммунист - мұсылмандар арасындағы жұмыс, олардың аздығына қарамай жекеше жүргізілді, әйел мұсылмандар арасындағы жұмыс та жолға қойылды.

БК(б)П – қызметінде жергілікті халықты партия және кеңес құрылымдарының орталық деңгейіне тарту маңызды орын алды. Әулиеата уезінде «РК(б)П –ның Әулиеата уездік - қалалық мұсылман ұйымдарының бюросы» делінген қаланың өміріне белсенді араласып отырған мұсылман коммунистерінің ұйымы қызмет жасады. Осылай 1919 жылдың 20 қазанында Қошмамбетовтың төрағалық етуімен «Қазан революциясы мерекесіне арналған манифестацияға екі жауапты шешен тағайындау мәселесі тыңдалды, ...Жауапты шешендер ретінде жол. Абланов, жол. Сармолдаев тағайындалсын». Осы мәжілісте Коллегияның халық шаруашылығы бөлімі бюросына өкіл ретінде Ж.Ж.Фахрутдинов пен Бабаназаров делегат ретінде жіберілді[10]. Бюро түйткүл мәселелерді де,

дәлірек айтсақ ЧК(ТК) төрағасы Краснокутскийдің Шақпақ болысының төрт үй қырғызының 208 қойы мен 4 түйесін айдап кеткендігі туралы фактіні қарастырды. Бюро мынаны атап өтті – ТК сонымен қатар Упрдот (уездік азық-түлік бөлімшесі) төрағасы ретінде кедей малшылардың соңғы жинап - тергенін тартып ала отырып мұның ешбір заңдылыққа қиыспайтындығын айтуымыз керек, себебі малшының артық малын алу үшін оның 200 қойы мен 4 жылқысы болуы керек... Біздіңше бұл жерде мал қорғаушысыз қырғыздардың қолынан тартып алынып отыр, себебі бюроға уездегі шаруалардың арасында мың қой және жүздеген ірі қара малдары бар адамдардың бар екендігі белгілі, әйтсе де ТК және Упрдот (уездік азық-түлік бөлімшесі) төрағасы ол бай шаруаларды білсе де (көрмегендей) білмегендей болған» [11]. Кеңестік органдарда жергілікті халықтың тең өкілдігі болуы туралы мәселеге де үлкен маңыз берілді. РК (б) П-ның төртінші Түркістандық өлкелік төтенше съезінің Қарарларында өлкелік және жергілікті Кеңестер съездерінің талаптары бойынша өкілдіктердің тепе-теңдік принципін қатаң сақтау жөнінде қадап айтылады, мұның өзі Кеңес Конституциясында көрсетілген ережелерді сақтай отырып жүзеге асу керектігі ескертіледі.

Сонымен қатар мұсылман еңбекшілері мен кедейлерді Кеңестік құрылысты өркендетуге тарту қажеттілігі атап айтылады. Қалаларда мұсылман пролетариаттары ұйымдарын құру жөніндегі іс - шаралар жүргізіліп, кишлактар мен ауылдардағы еңбекші халық пен диханшыларды таптық тәңгілігіне байланысты ұйымдарға біріктіру көзделінді. Анығында тепе-теңділік жағдайы бұрын да болған еді, онда Әулиеата Кеңестік құрамына «орыстардан» 10 адам, «Кеңес мүшесі болып түземдіктерден» - 14 адам кірген болатын. Әйтсе де Кеңестің атқару комитетінде оның 14 мүшесінің тек үшеуі ғана жергілікті халықтың өкілдері болды – большевиктерден Рысқұлов пен Қошмамбетов, солшыл эсерлерден Жұмағұлов [12].

РК(б) П- ТКП жалпы қоғамдағы, соның ішінде Түркістан өлкесіндегі әйел-мұсылмандар мәселесін барынша белсенді түрде қолға алды. Бірінші партияда жоқ мұсылман әйелдерінің конференциясы 1921 жылдың 9 наурызында Әулие-Ата қаласында өтті. Қаланың ірі саяси белсенділері Абланов, Ахметжанов, Рахманберды және Палийлер делегаттарды конференцияның ашылуын құттықтады. «Москвадағы жалпы Ресейлік мұсылман әйелдері съезі» туралы мәселені қарап конференция съезге өзінің қызығушылығын танытты және Кеңес үкіметін қолдайтындығын білдіртті. Облыстық конференцияға делегаттар сайланып, олардың конференцияның президиумы төрайымы Серікбаева таныстырды. Конференцияға жиналған делегаттар мұсылман әйелдер ұйымын құру мәселесін уақыт оздырмайтын қажеттілік деп қарауды өз қаулыларында атап көрсетті [13]. Кейіннен облыстық партия мектебі жанында әйелдер секциясы жұмыс істеп, сонымен қатар «Шығыс арасындағы университеттің бөлімшесі жанынан әйел жұмысшылар үшін 3 айлық мектеп ашылып, онда 32 курсант есепте болды» [14]. Нәтижесінде, кейіннен Қызылордада 50 әйелдің кілем тоқитына ретелі ашылды [15, 30-б.].

Әйтсе де 20 – жылдардың басында партиялық ықпал барынша әлсізеді. 1921 жылдың сәуірінде өткен ІҮ Әулиеата уездік - қалалық конференциясында «...Уездік партия ұйымының тым әлсіздігі, партия жұмысының уезде де, қалада да әлсіз екендігі, Уқалкомның жетекшілік ролінің жоққа тән екендігі, онсыз коммунистік ұйымдар мен басқа да партия ұйымдары күнін көре алмай кететіндігі... Уқалкомға мынадай ұсыныстар: «...қала мен уезде коммунистік бастауыш ұйымдарын құруға барлық күш-жігерді жұмсауды, ал коммунистік фракциялардың кәсіподақтары жанынан жастарды, мұсылмандар мен орыстар одағын және әйелдерді қоса отырып еңбекшілер ұйымдастыру қажеттілігі айтылды» [16]. Дәл осындай жағдай Перовск және Черняев уездерінде де болды. Бұдан кейінгі кезеңдерде бастауыш партия ұйымдары мен партия ұяшықтары орта деңгейдегі аппараттың қырағы көзқарасымен жұмысі стеді, дегенмен мұндай бақылау орталық партия органдарының бағытынан айнымауға кепілдік бере алмайтын еді.

1. *Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағаты (бұдан әрі ҚРОММ) 698 - қор, 14-тізбе, 299а-іс, 159 – п.*

2. *ЖОММ 50 - қор, 2 - тізбе, 16 - іс, 12-13 - п.п.*

3. *ЖОММ 50 - қор, 2 - тізбе, 16 - іс, 13-14 - п.п.*

4. *ЖОММ 50 - қор, 2 - тізе, 16 - іс, 14 - п.*

5. *Қазақстан Коммунистік партиясы тарихының очерктері. – Алматы: Қазақстан, 1984.- 735б.*

6. *Политология. «Энциклопедический словарь».-Ростов-на-Дону. 1997.-608с.*

7. *«Туркестанский коммунист» . 1919 г. 26, 27, 30, август, 3сентябрь.*

8. *Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. Қазақстан, 1994.- 448б.*

9. «Правда» № 133, 20 июня. 1920г
10. ЖОММ 10 - қор. 1 - тізбе, 22 - іс, 1 - п.
11. ЖОММ 10 - қор. 1 - тізбе, 22 - іс 2 - п.
12. ЖОММ 10 - қор., 1 - тізбе, 8- іс, 3 - бет. ЖОММ 10 -қор.1- тізбе, 22 -іс 2 - п.
13. ЖОММ 10 - қор, 1 - тізбе, 76 – іс, 3 - п.
14. ЖОЭМ 10 - қор, 1 - тізбе, 188 - іс, 8 - п.
15. Алғашқықарлығаштар.-Құраст. Дауренбекова Д. - Алматы: Қазақстан, 1993. 30 б.
16. ЖОЭМ 10 - қор, 1- тізбе, 76 - іс, 1-2 - п.п.

Резюме

Бахторазов С.У.- к.и.н., доцент ТарМу им. М.Х.Дулати e-mail: nucha 13-94@mail.ru
Динамика изменения расстановки политических сил в Сырдарьинской области в 1920–30 – е годы.

В данной статье рассматривается динамика изменения расстановки политических сил в Сырдарьинской области в 1920 – 30 – е годы.

Автор публикаций показывает что новым властным структурам приходилось решать прямо противоположные задачи – с одной стороны проводить прежний курс царского и Временного правительств в виде выколачивания налоговой и податей, а с другой доказывать преимущества новой власти как власти стоящей на стороне рабочих и крестьян. Тем не менее правящей партии необходимо было вести активную борьбу за освоение политического пространства в том числе и в приведенной частности Сырдарьинской области, где доминирующей политической силой была коммунистическая партия Туркестана, как краевой филиал в ВКП(б).

Ключевые слова: Сырдарьинская область, Временное правительство, большевики, Коммунистическая партия Туркестана, Әулиеатинский уезд, Советские органы.

Summary

Bahtorazov S.U. - PhD, associate professor of Targu them. M.H.Dulati
Changes in the balance of political forces in the Syrdarya region in 1920 - 30 - ies.

This article discusses the dynamics of changes in the balance of political forces in the Syrdarya region in 1920 - 30 - ies. Author of publications shows that the new power structures had to deal with opposite objectives - on the one hand to hold the same course of the tsarist and provisional governments in the form of squeezing tax and taxes, and on the other to prove the benefits of the new government as the government stands on the side of the workers and peasants. Nevertheless, the ruling party had to wage an active struggle for the development of the political space, including in particular given the Syrdarya region, where the dominant political force was the Communist Party of Turkestan, as the boundary branch in the CPSU (b).

Keywords: Syrdarya region, the Provisional Government, the Bolsheviks and the Communist Party of Turkestan, Әулиеатинский county Soviet authorities.

ӘОЖ 94 (47+57)

ҚАЗАҚСТАНҒА ЖЕР АУДАРЫЛҒАН ПОЛЯКТАРДЫҢ ТАҒДЫРЫ

Г.К. Көкебаева – т.ғ.д., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, kokebayeva@mail.ru
А.М.Сманова – т.ғ.к., ҚазМемҚІТУ доценті, aigulsmanova@mail.ru

Мақала поляктардың Қазақстанға көшірілу тарихын зерттеуге арналған. 30-40-жылдарда миллиондаған адам кеңестік тоталитарлық режимнің құрбаны болды, саяси және діни сенімдері үшін, әлеуметтік, ұлттық немесе басқа себептермен жазалауға ұшырады. Зорлықпен көшірілгендердің қатарында поляк халқы айрықша орын алды. Поляктарды зорлықпен көшіру КСРО батыс аймақтарының поляк тұрғындарын жер аударудан басталып, бірнеше кезеңмен іске асырылды. 1920 жылғы кеңес-поляк соғысында Кеңестік Ресей жеңілгеннен кейін Ресейдің поляк тұрғындары «бесінші сап» деп саналды, ал 30-жылдарда осы сенімсіздік оларды елдің солтүстік-шығыс облыстарына жер аударуға ұласты. Екінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңында және алғашқы кезеңінде поляктарды жаппай Сібір мен Қазақстанға жер аудару іске асырылды.

Тірек сөздер. Депортация, тоталитарлық режим, жазалаулар, кеңес-поляк қатынастары.

Кеңес-поляк қатынастарының күрделі буындарының бірі поляктардың тұрғылықты жерінен қуылып, елдің шығыс аудандарына көшірілуі. Шекараларға жақын аудандардан мыңдаған адамды жаппай көшіру кездейсоқ оқиға емес, ол кеңес мемлекетінің сыртқы саясаттық доктринасынан туды. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Париж және Вашингтон конференцияларының шешімдері негізінде халықаралық қатынастардың жаңа жүйесі қалыптасты. Бұл жүйе ХХ ғ. 20-шы жылдардағы халықаралық қатынастардың тұрақты, байсалды түрде дамуын қамтамасыз етті, халықтардың өзін-өзі билеу құқығын заңдандырды, бірқатар халықтардың тәуелсіздігі мен егемендігі мойындалды, халықаралық қауіпсіздік пен бейбітшілікті сақтауға қызмет ететін ұйым – Ұлттар Лигасы құрылды, алғаш рет қарулануға шек қойылды. Кеңестік Ресей бұл жүйеден мүлде тысқары қалды. Әрине, Үштік одақпен сепараттық бітім жасап, соғыстан шығып кеткен Ресей Париж конференциясына шақырылуға тиісті емес еді. Сонымен қатар 1919 жылы Коммунистік Интернационалдың құрылуы, большевиктердің «әлемдік революция» идеясын іске асыруға тырысуы да Кеңес елінің басқа мемлекеттермен қарым-қатынастарының жақсаруына жағдай жасаған жоқ. Алайда кеңес үкіметі елдің 1918-1923 жылдардағы халықаралық қатынастардан оқшау қалғанын «капиталистік қоршаудағы жалғыз социалистік ел» болғандығынан деп түсіндірді. «Капиталистік қоршауда» қалу туралы идея кеңес өкіметінің бүкіл Батыс елдеріне, өзінің көршілеріне сенімсіздікпен, күдікшілдікпен қарауына, үнемі «империализмнің тыңшыларын» іздеуіне ұласты. 30-50-жылдарда Кеңес Одағындағы бірқатар халықтар «сенімсіз» элементтер ретінде жер аударылды.

1920 жылғы кеңес-поляк соғысындағы жеңілістен соң Кеңес үкіметі Польшаны «бейбітшіліктің басты жауы» деп санады. Соған орай кеңес өкіметі Ресейде тұратын поляктарға қатысты арнаулы саясат бағыттарын белгіледі. 20-жылдарда негізгі әрекет поляктарды «буржуазиялық Польшаға» қарайламауға, кеңестік ниетте болуға тәрбиелеу үшін үгіт-насихат жүргізу болса, 30-жылдарда оларды болашақ «бесінші колонна» ретінде қарап, шекарадан алыс аудандарға жер аудару саясаты жүргізілді. Кеңес өкіметінің поляк мәселесіне айрықша назар аударғанын 1923 жылы 14-наурыздағы Әскери-революциялық кеңестің ерекше міндет орындайтын бөлімдерге берген № 141/20 бұйрығынан да көруімізге болады:

«Қызыл Әскер партия ұйымында поляк ұлтының өкілдері немесе поляк тілін білетін басқа ұлт өкілдері бар екенін анықтау үшін бүкіл әскер бөлімдері бойынша РК(б)П мүше немесе кандидат поляктарды және поляк тілін білетіндерді айрықша есепке алу туралы бұйырамын. РК(б)П мүшелерінің барлығы қандай қызмет атқаратынына қарамастан (саяси құрам, қолбасшылық құрам, әкімшілік құрам және қызыл әскерлер) толық есепке алынсын» [1, 21-22]. Есепке алу үшін барлық поляктар мен поляк тілін білетіндер арнаулы анкета толтыруға тиісті болды. Анкетада: «Польшаның қай бөлігінде (бұрынғы орыс, австриялық немесе пруссиялық), қай жылдары тұрдыңыз?», «Польшада не қызмет атқардыңыз?», «Польшада партиялық немесе саяси қызмет атқардыңыз ба?», «Польшадан қашан кеттіңіз?», «Польшада соңғы рет қашан болдыңыз?»-ң «Поляк тілінде еркін оқу жазу, сөйлеу қолыңыздан келе ме?», «Поляк тілінде қандай (үгіт-насихат, мәдени-ағарту, редакциялық, кеңестік, партиялық ұйымдастырушылық) жұмыстарды атқара аласыз?». Есепке алу, әрине, Кеңес Одағының шекаралық аймақтарында тұратын поляктардың арасында әртүрлі жұмыстар жүргізуге қажетті адамдарды табу үшін жүргізілуі де мүмкін, сонымен қатар, осылайша анықталған поляктардың кейіннен жазаға ұшырау мүмкіндігін де жоққа шығаруға болмайды

Кеңес Одағындағы поляктарға қарсы саяси жазалау шаралары 30-жылдарда басталды. Жаппай ұжымдастыру шараларын жүргізу барысында Украина мен Белоруссиядағы кулактар ретінде жер аударылуға тиісті топтарға бірінші кезекте поляк ұлтының өкілдері енгізілді. БК(б)П Орталық Комитеті Саяси Бюросының 1930 жылдың 5-наурызындағы «Шекара маңындағы облыстардағы поляк қоныстары туралы» қаулысы бойынша, Украина мен Белоруссиядан жер аударылатын топтардың ішінде бай кулактармен қоса поляктар аталды.

Поляктарды Украинадан Қазақстанға көшіру 1936 жылы басталды. БК(б)П Орталық Комитетінің нұсқауымен Қазақстанның орталық партия және үкіметтік мекемелері 1936 жылдың ақпан айында батыс шекаралық аудандардан поляктар мен немістерді көшіру мәселесін арнайы талқылап, 16-ақпанда Қазақстан коммунистік партиясының Орталық Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесі «Украинадан көшіп келетіндер туралы» қаулы қабылдады. Бұл құжатта Оңтүстік Қазақстанға – 5500 жанұя, Қарағанды және Алматы облыстарының әрқайсысына – 3000 жанұядан, Шығыс Қазақстан облысына – 2000 жанұя, Ақтөбе облысына – 100 жанұя көшіріледі деп жоспарланды. Көшіп келгендердің басым бөлігі бұрыннан бар ұжымшарларға (колхоздарға) орналастырылады, сонымен қатар арнаулы жаңа қоныстар да құрылатын болды. 1936 жылдың 28-сәуірінде БК(б)П Орталық Комитеті Украинадан Қазақстанның

Қарағанды облысына поляктар мен немістерді көшіру туралы мәселені талқылады. Шекараға жақын аймақтан – негізінен Житомир, Винница, Кировоград, Киев облыстарынан Қазақстанға 45 мың поляктар мен немістер (15 мың шаруашылық) көшірілуге тиісті болды [2, 762]. Көшірілгендер «саяси сенімсіз элементтер» деп аталды. Іс жүзінде 1936 жылдың жазы-күзінде Украинадан Қазақстанға 69283 адам көшіп келді, оның 75,7% – поляктар болды [2, 333-334]. Қаулыда көшірілген тұрғындардың азаматтық құқығы шектелмейтіндігі, олардың әкімшілік аудан шегінде еркін жүріп-тұра алатыны, алайда қоныстанған жерден басқа аймаққа кете алмайтындығы ескерілді. Көшірілігендерді жаңа жерге орналастыру, оларды тұрғын үймен, жұмыспен қамтамасыз ету мәселелері тұтастай Ішкі істер халық комиссариатына (НКВД) бағынатын Лагерьлердің жоғарғы басқармасына (ГУЛАГ) берілді. Тұрғын үй, тұрмыс мәселелерін шешуге қоныс аударушылардың өздерінің қаржысы да жұмылдырылатын болады деп жоспарланды.

1936 жылы Қазақстанға поляктар мен немістерді көшіру екі кезеңмен іске асырылды: бірінші топтар маусым айында, екіншілері қыркүйекте көшіп келді. Маусымда 35 820 поляктар көшіп келді, оның ішінде 23 234 жасөспірім балалар болды [4, 90]. 1936 жылдың 17-маусымында Қарағанды облыстық партия комитеті И.В.Сталиннің атына хат жазып, қоныс аударушыларды орналастыруға қажетті қосымша қаржы бөлуді өтінді [5, 27]. Бұл мәселе Москвада ұзақ талқыланды, ақыры 1936 жылдың 5-қыркүйегінде КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі қосымша қаржы бөлінбейтіні туралы қаулы қабылдады.

Поляктардың тағдырындағы бетбұрыс көшірумен ғана шектелген жоқ. 1937 жылдың 9-тамызындағы БК(б)П Орталық Комитетінің қаулысына негіздеп, 11-тамызда КСРО Ішкі істер комиссариаты (НКВД) «Поляк бүлдіргіш-тыңшылық топтарын және ПӘҰ (Поляк әскери ұйымының)* бөлімдерін жою туралы» бұйрық шығарды. Поляк әскери ұйымы – 1915 жылы Ю.Пильсудскийдің басқаруымен Австро-Венгрия мен Германия жерінде Польшаны қайта қалпына келтіру жолында күрес жүргізу үшін құрылған құпия ұйым. Ұйым 1921 жылы тарап кетті. Жоғарыда аталған бұйрық шыққан кезде бұл ұйым мүлде жоқ болатын. Соған қарамастан Украина мен Белоруссияның жеріндегі көптеген поляктар осы ұйымға қатысы бар деген жалған жаламен тұтқындалып жатты. КСРО Ішкі істер комиссариатының барлық орталық және жергілікті мекемелеріндегі поляктар жазалауға ұшырады. Бұйрық бойынша, поляк ұлты өкілдерінің мынадай топтары тұтқыдалуға тиісті: а) Поляк әскери ұйымының аса белсенді мүшелері; б) бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін кеңес жерінде қалып қойған поляк соғыс тұтқындары; в) Польшадан қашып келгендердің барлығы (қай кезде қашып келгені маңызды емес); г) поляк саяси эмигранттары және Польшамен алмастырылған саяси тұтқындар; д) Поляк социалистік партиясының және басқа да кеңес өкіметіне қарсы саяси партиялардың мүшелері; е) поляк аудандарындағы кеңес өкіметіне қарсы неғұрлым белсенді элементтер және ұлтшылдар. Ресейдегі революциялық оқиғалар мен азамат соғысы бірқатар поляк соғыс тұтқындарының еліне қайтуына бөгет жасады. Большевиктер де поляктардың еліне жылдам қайтып кетуіне барынша кедергі жасап бақты. Ақыры 1923 жылы «барлық уақытымен дайындалған эшелондардан қалып қойып, еліне қайтпаған және ұлттық төлқұжаты жоқ соғыс тұтқындары РКФСР азаматы болып саналады» деген қаулы шықты. Осылайша кезінде Австро-Венгрия әскері қатарында болып, тұтқынға түскен бірқатар поляктар 1937 жылы жазалау тырнағына ілікті.

Поляк азаматтарының аталған топтарын тұтқындау 1937 жылдың 20-тамызынан басталып, үш айдың ішінде аяқталуға тиісті болды. Бұйрықтағы «Поляк әскери ұйымы» деп аталып отырған ұйымның мүшелерінің «барлау жұмысының нәтижесінде» жасалған тізімі орталықтан жіберілетіні хабарланды. Тұтқындалғандарды екі топқа бөледі. Бірінші топқа «тыңшылық, бүлдіргіштік» әрекеттер жасаған құпия поляк ұйымдарының мүшелері жатады, олар ату жазасына кесіледі. Екінші топқа аса белсенді еместер жатқызылады, олар 5-10 жылға түрмеге отырғызылады немесе лагерьлерге жіберіледі. Бұйрық келген бойда Қызыл Әскер қатарындағы, Ішкі істер халық комиссариатының барлық буындарындағы, өнеркәсіп орындарындағы, кеңшарлар мен ұжымшарлардағы барлық поляктар тұтқындала бастады.

1937 жылдың 15-тамызындағы бұйрық бойынша, «бүлдіргіштік-тыңшылық қызметі» үшін жазаға ұшырағандардың әйелдері мен 15 жастан асқан балалары тұтқындалды. Әйелдерді Ерекше Кеңестер 5-8 жылға түрмеде отыру жазасына кесті, 15 жастан асқан балалар лагерьлерге, қатаң тәртіптегі колонияларға жіберілді. Жетім қалған 15 жасқа дейінгі балаларды балар үйіне орналастырды. Осылайша мыңдаған отбасылар түгелдей жазалау құрбаны болып кетті. 1937-1938 жылдары 134519 поляк азаматтары жазаға тартылды. 1937 жылдың 5-қыркүйегінде КСРО Ішкі істер комиссариаты (НКВД) поляктарды жазалау шараларын күшейтуге, тұтқындалған поляктарға 10 жылға дейін түрмеде отыру жазасын кесуге бұйрық берді. Бұйрық бойынша КСРО Ішкі істер комиссариаты мен Прокуратураның өкілдерінен «екіліктер»

құрылды, оларға соттан тыс жаза беру құқығы берілді, қылмыстық істі сотталушының өзін шақырмай-ақ сыртынан, тізіммен тұтас қарау жүйесі бекітілді.

1939 жылы Польшаның шығыс аймақтарын Кеңес Одағына қосқан соң, қазан айының ортасына дейін басып алынған поляк облыстары мен Батыс Украина, Батыс Белоруссия аймақтарын күштеп кеңестендіру басталды. Батыс Украина мен Батыс Белоруссиядағы алғашқы аптаның өзінде-ақ жаңа кеңестік облыстарда мемлекеттік құрылыс және басқару қатаң командалық тәсілмен жүзеге асырыла бастады. Ірі өнеркәсіп орындары мен банктерді мемлекет қарамағына алу жөніндегі заңдар қабылданса, да мұның барлығы іс жүзінде басқаша өріс алды. Ұсақ қолөнер шеберханалары және жекеменшік үйлер тартып алынды, ақы-пұлсыз помещиктердің жерлерін тәркілеу науқаны жүргізілді. Бай кулактарды тәркілеу шаралары туралы КОКП (б) Орталық Комитеті Саяси Бюросы «мұндай іс-қимылдар кеңес өкіметіне қарсы арандатушылық мақсатты көздеген адамдарға қолданылуда» деп түсіндірді. Сонымен Батыс Украина мен Батыс Белоруссия жерінде бірінші кезекте ауқатты шаруалар шаруашылықтары жойылды. Осадниктер- бұл жерлерге Польшадан келген. Олар алғашқы кезде поляк армиясының құрамында болып, 1920 жылы поляк-кеңес соғысында көзге түскен бұрынғы әскери қызметкерлер орналасқан жерлер болатын. 20-30-шы жылдарға дейін украиндар мен белорустар қоныстанған аймақтан оларға жер бөлініп берілді. Батыс Украина мен Батыс Белоруссия Кеңес Одағының құрамына кірген соң поляк осадниктері «еңбекші халықтың ата жауы» деп жарияланып, бүкіл отбасыларымен бірге Сібір, Қазақстан, Поволжье, Орал және Ресейдің солтүстігіне жер аударылып, айдауға кетті.

Сонымен, Батыс Украина мен Батыс Белоруссия жерінен «еңбекші халықтың ата жауы» деп танылған осадниктерді арнайы поселкелерге қоныс аудару жұмыстары 1940 жылы 10-ақпанда басталды. Олар КСРО Ішкі істер Халық Комиссариатының өкілдері тарапынан бақылауда болып, бастапқы кездің өзінде-ақ 21 өлкелік облыстың 115 арнайы поселкесіне 139 596 осадниктер орналастырылды. Олардың алғашқылары Киров, Пермь, Вологда, Архангельск, Иванов, Ярослав, Новосибирск, Свердловск, Омбы, Красноярск, Алтай және Коми АКСР-нің солтүстігіне 100 ден 500-ге дейін отбасылар қоныстандырылды [6, 26]. КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі мен БКП (б) Орталық Комитеті қаулысына сәйкес Красноярск, Алтай өлкесі, Новосибирск, Омбы, Челябинск және Қазақстанның солтүстік және шығыс облыстары, Грузин, Тәжік, Өзбек және Түркімен кеңестік республикаларына қоныс аударушыларға баспана салуға жер бөлініп беріліп, оларды құрылыс материалдарымен қамтамасыз ету туралы жарлық шығарылды [7, 24]. Кеңес өкіметінің басшылары үшін Қазақстанның жері бүкіл әлемнің өздеріне ұнамаған халықтарын айдап апаратын «дайын тұрған» орасан зор түрмесі сияқты болды. 1939 жылы қыркүйек айының өзінде «Правда» газетінде: «Қазақстан даласы қоныстанушыларды күтуде», – деп жазды. Көшірудің келесі топтарынан 35 670 арнайы қоныстанушылар Қазақстанның жеріне келді. Олардың ішінен 26 771 адам әр облыстарда бесжүзден аса түрлі шаруашылықтарда қызмет атқарғаны мәлім [8, 96].

Қоныс аударушыларға жолға жиналуға бір-екі, ал кей жерлерде небәрі жарты сағат уақыт қана берген. Адамдарды жабдықталмаған жүк тиеуге арналған ескі вагондарға мінгізіп алып жүрді. Осы акциялардың құрбаны болған адамдардың естеліктері, құжатта көрсетілген мәліметтерден, әрине, жоғарыда мәтіні берілген нұсқаулардан әлдеқайда алыс жатқан шындық. 1940 жылдың қақаған сары аязында есігі мықты жабылған, ішіне от жағылмаған вагондармен аш-жалаңаш қалжыраған ересек адамдар мен балаларды апта бойы құлазыған даламен алып жүрген. Осының салдарынан алғаш Қазақстан мен Орта Азияға келгенде олардың көбісі әлсіз, әлжуаз ауру халде болды [9, 52]. Жергілікті көші-қон бөлімшесі қоныс аударушылар арасында дәрігерлік көмек, мектеп және басқа күнделікті мәдени шараларды іске асыру қажеттігі туралы республиканың, облыстардың денсаулық сақтау, ағарту және мәдени мекемелеріне хабар жіберді. сондай-ақ жергілікті жерлерде оларға арнайы дәрігерлік көмектер көрсетілді [10, 50-52]. Дегенмен қаржы саласындағы тапшылықтарға байланысты оларға көздеген мақсатқа лайықты жағдайлар да жасала бермеді [7, 146]. Сонда да әр саладағы қиындықтарға қарамай-ақ мысалы, Солтүстік Қазақстан облысында арнайы қоныс аударушыларды көкөніс, киім-кешек және ұнмен қамтамасыз ету жұмыстары жақсы нәтижелер беріп отырды. Қоныс аударушыларды бірінші кезекте адам қолы жетіспейтін колхоздарға жұмысқа қабылдады. Жергілікті ұйымдар поляк азаматтарын жұмыспен және пәтермен қамтамасыз етті [8, 98] Алғаш келген кезде балалардың денсаулығының нашар, әлсіздігіне байланысты бала еңбегіне тыйым салынды [8, 100]. Жаңадан келіп жатқан арнайы қоныстанушылардың ішінде техниканы меңгергендер баршылық болғандықтан олардың есебінен әр облыстарда жаңа машина-трактор станцияларының саны көбейе бастады. Сонымен қатар алғашқы кезде қоғамдық пәндер бойынша арнаулы білім алуға рұқсат етілмесе де, мемлекет тарапынан шаралар жүргізіліп, жергілікті жерлерде поляк мектептері ашылып оларға арнап арнайы оқулықтар шығарылды [9, 20-21].

Комендатура қызметкерлері жер аударылғандарды арнайы журналдарда белгілеп, КСРО Ішкі істер комиссариаты белгілеген тәртіпке сай қатаң тұрғыда бақылап отырды. Жер аударылғандар әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілікке тарту бақылаудың тікелей тергеуі негізінде жүргізілді. Жер аударылғандардың күн тәртібі олардың негізінен бастапқы тұрғылықты жері мен дәрежесінің шығу тегіне байланысты болды. Жұмыспен және жергілікті жерлерден баспанаға ие болған қоныс аударушыларға КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің №1142-208с қаулысына байланысты «арнайы қоныс аударушылар мен олардың балаларына тұрып жатқан жерлерінен төл құжат беру туралы» арнайы бұйрық шықты.

Поляктарды көшірудің тағы бір кезеңі 1940 жылдың сәуір-мамыр айларында іске асты. Бұл көшіру поляк офицерлерінің отбасыларын қамтыды. 1940 жылдың 7-наурызында КСРО Ішкі істер халық комиссары Л. Берия осы үш лагерьдегі поляк соғыс тұтқындарының отбасыларын Қазақстанға жер аудару туралы бұйрық берді. Поляк офицерлерінің отбасыларын Қазақстанға 10 жылға жер аудару 15-сәуірден басталады. Жер аударылатын отбасылардың толық тізімдері 30-наурызға дейін толық жасалып болуы қажет. Поляк офицерлерінің отбасыларының құрамында әйелдері, балалары, отбасымен бірге тұратын әке-шешелері, аға-інілері мен апа-қарындастары саналады. Жер аудару операциясы бүкіл Батыс Украина мен Батыс Белоруссияда бір мезгілде таңғы алаң-елеңде басталады. Арнаулы топтар жер аударылатын отбасыларының үйіне тінту жасап, қару-жарак, контрреволюциялық әдебиет, шетелдік ақша іздейді. Жер аударылатын отбасыларының қозғалмайтын мүлігі мен сауда-өнеркәсіптік меншігі тәркіленеді. Жер аударылғандардың босап қалған тұрғын үйлері мен шаруашылық құрылыстары Қызыл Әскердің қызметкерлеріне, Украина мен Белоруссияның батыс облыстарына іс-сапарға жіберілген партия-кеңес қызметкерлеріне беріледі. Жер аударылатындарға қажетті керек-жарақтарын жинауға 10 күн беріледі. Тұтқындағы поляк офицерлерінің отбасыларын есепке алу нәтижесі 31-наурызда жеделхатпен Ішкі істер министрлігіне хабарлануға тиісті. Украина мен Белоруссияның батыс облыстарында тұратын поляк соғыс тұтқындарының отбасыларын жер аудару туралы Л. Берия қол қойған бұл құжат 1940 жылғы 2-наурыздағы БК(б)П Орталық Комитетінің шешіміне және Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысына негізделген болатын.

1940 жылдың 20-наурызында Л. Берия Қазақ КСР Ішкі істер халық комиссары С.Н. Бурдаковқа Украина мен Белоруссияның батыс облыстарынан жер аударылатын поляк соғыс тұтқындарының отбасыларын қабылдауға дайындалу туралы бұйрық берді. Бұйрықта Қазақстанға тұтқын поляк офицерлерінің, жандармдарының, полиция қызметкерлерінің, барлаушыларының, ірі помещиктері мен фабриканттарының, ірі мемлекеттік қызметкерлерінің 25 мың отбасыларының – шамамен 75-100 мың адамның Қазақстанға 10 жылға жер аударылатыны хабарланып, оларды орналастырудың тәртібі белгіленді. Олар Қостанай, Ақмола, Ақтөбе, Солтүстік Қазақстан, Павлодар және Семей облыстарына орналастырылады. Жер аударылғандарға тек сол орналасқан ауданында ғана жүріп-тұруға рұқсат беретін төлқұжаттар беріледі. Жер аударылғандардың арасында міндетті түрде тыңшылық жұмыстар ұйымдастырылады. Қазақстанның мекемелері осы жер аударылатындардың қандай бекетке келетіні, қалай орналастырылатыны, осы жұмысқа жауапты қауіпсіздік қызметкерлері туралы мәліметтерді орталыққа хабарлап отыруға тиісті. Осы нұсқаулардың негізінде 1940 жылы 4-сәуірде Қазақ Кеңестік социалистік республикасының Ішкі істер Халық Комиссариаты Қауіпсіздік бөлімі арнайы бұйрық шығарды [11, 97]. Онда Қазақстанның әр облысы немесе әр ауданы өкілдері жергілікті жерлердегі бекеттерден поляк азаматтарын қабылдап алып, орналастыратын жерге әкеліп, бірінші кезекте оларды баспанамен қамтамасыз етуге тиісті болды. Екіншіден, жер аударылған контрреволюциялық элементтерді жергілікті халықтан алшақ ұстау керек. Үшіншіден, олар қашып кетпеу үшін алдын-ала бақылау орнату керек. Сондай-ақ, поляк тардың осы жерде кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихат жасауына жол берілмеуі керек. Осындай арнайы талаптар ісе асырылуымен қатар барлық жераударылып келген поляктарды 1939 жылғы №001223 КСРО ішкі істер Халық Комиссариатының Бұйрығына сәйкес тізімге алулары керек екендігі қоса ескерілді [11, 96].

Поляк офицерлерінің отбасыларын жер аудару 1940 жылдың 13-сәуірінде басталды. Алғашқы жылдың өзінде-ақ сәуір-мамыр айларында Солтүстік-Қазақстан облысына бұрынғы Польшаға қарасты Батыс Украина мен Батыс Белоруссиядан 28 000 поляк азаматтары келді [11, 111]. 1940 жылдың 25-қыркүйегіндегі мәлімет бойынша Павлодар облысына 11 201 жер аударылғандар орналастырылды.

Кеңес Одағының алыс аудандарына, Қазақстанға, Орта Азияға және Сібірге көшіріліп, осындай еріксіз қуғын-сүргінге ұшыраған поляк азаматтарының тағдыры 1941 жылы Германия Кеңес Одағына соғыс ашқаннан кейін Кеңес Одағы мен Лондондағы Польша эмигранттық үкіметі арасында болған саяси келіссөз біраз жеңілдіктер алып келді. 1941 жылы 12- тамызда Кеңестік Одақтағы поляк соғыс тұтқындары мен азаматтарына кешірім (амнистия) жарияланды. Алайда арнайы жер аударылған поляк

азаматтарының кейбір бөлігі бостандық алғанымен өздері қалаған жерлерге орналаса алмады. Поляк азаматтары туған жеріне екінші дүниеүзілік соғыстан кейінгі кезеңде ғана оралуға мүмкіндік алды. 1989 жылдың 14-қарашасында КСРО Жоғарғы Кеңесі зорлықпен жер аударылған халықтарға қарсы қолданылған жазалау шараларын заңсыз және қылмыстық сипаттағы әрекет деп бағалаған Декларация қабылдады.

- 1 Қазақстан Республикасының Президенттік Мұрағаты, 139-қ., 1-т., 766-іс.
- 2 Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919-1952. Каталог. Т. II. – М., 2001.
- 3 Население России в XX веке. Исторические очерки. В 3-х т./ Т.1. 1900-1939 гг. Отв. редактор издания Ю.А.Поляков. – М., 2000.
- 4 Полян П.М. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001.
- 5 Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.): Сборник документов – Алматы, 2000.
- 6 Иосиф Сталин – Лаврентию Берия: «Их надо депортировать». – М., 1992.
- 7 Қазақстан Республикасының Президенттік Мұрағаты, 708-қ., 16/2-т., 54-іс.
- 8 Қазақстан Республикасының Президенттік мұрағаты, 141-қ., 1-т., 10644-іс.
- 9 Қазақстан Республикасының Президенттік Мұрағаты, 141-қ., 1-т., 12263-іс.
- 10 Қазақстан Республикасының Президенттік Мұрағаты, 141-қ., 1-т., 12277-іс.
- 11 Қазақстан Республикасының Президенттік Мұрағаты, 708-қ., 14/2-т., 55-іс.

Судьба депортированных в Казахстан польского населения

Г.К. Кокебаева – д.и.н., профессор КазНУ имени аль-Фараби, kokebayeva@mail.ru

А.М. Сманова – к.и.н., доцент КазГосЖенПУ, aigulsmanova@mail.ru

Резюме

Статья посвящена исследованию истории депортации поляков в Казахстан. В 30-40-е годы XX в. миллионы людей стали жертвами произвола советского тоталитарного режима, подверглись репрессиям за политические и религиозные убеждения, по социальным, национальным и иным признакам. Среди депортированных особое место принадлежит польскому народу. Депортация поляков началась с высылки польского населения из западных областей СССР и осуществлялась в несколько этапов. После поражения Советской России в польско-советской войне 1920 года, польское население России рассматривалось как «пятая колонна», и в 30-х годах это недоверие привело к их высылке в северо-восточные области страны. Накануне и в начальный период второй мировой войны была осуществлена массовая депортация поляков в Сибирь и Казахстан.

Ключевые слова. Депортация, тоталитарный режим, репрессии, советско-польские отношения.

The fate of Polish deportees in Kazakhstan

G.K. Kokebayeva – Doctor of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi KazNU

A.M. Smanova – PhD, Ass. Professor, Kazakh State Womens Teacher Training University

Summary

The article is dedicated to investigation of the history of the deportation of Poles in Kazakhstan. In 30s-40s of the 20th century, millions of people were victims of arbitrariness of the Soviet totalitarian regime, were persecuted for their political and religious beliefs, due to social, national and other characteristics. Among the deportees the special place belongs to Polish people. The deportation of Poles began with the expulsion of Polish population from western regions of USSR and was carried out in several stages. After the defeat of Soviet Russia in Polish-Soviet war in 1920, the Polish population of Russia was seen as “fifth column” and this distrust led to their expulsion to north-eastern regions of the country in 30s. At the brink and initial period of World War II the mass deportation of Poles to Siberia and Kazakhstan was carried out.

Keywords. Deportation, a totalitarian regime, repressions, the Soviet-Polish relations.

ӘӨЖ 316.3.(574)

ҰЛЫ ДАЛА «АҚТАНДАҚТАРЫ»: ТОРҒАЙ КӨТЕРІЛІСІ

Ерімбетова Қ.- ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты
Астана., Қазақстан erimbet99@mail.ru

Мақалада Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің ірі ошақтарының бірі Торғай көтерілісі және оның барысының «ақтаңдақ» беттері сипатталады. Көтеріліс басшысы Әбдіғапар Жанбосынұлының шыққан тегі, өскен ортасы, көтерілісті ұйымдастырудағы іс-қимылдары баяндалады. Сол сияқты Әбдіғапар Жанбосынов ұрпағының кеңестік қуғын-сүргінге ұшырауы зерделенген.

Тірек сөздер: тарихи сана, ұлт-азаттық көтеріліс, тарихи кезең, ұрпақтар сабақтастығы, тәуелсіздік.

Кіріспе. Халықтың рухын тұсаулау, шарасыздықтан тәуелсіздікке талпынуға, қажет болған жағдайда ашына күресуге жол ашқан болатын. Бұл қоғамдағы табиғи әрі заңды құбылыс. Сондықтан да болу керек, көрнекті қайраткер Т. Шонанұлы мұндай халық көтерілісін - халық ойының сәулесіне теңеген. Замануи көзқарас бойынша, 1916 жылғы Торғай өңіріндегі ұлт-азаттық көтерілісі мен оның басшылары әмір Әбдіғапар мен Аманкелді Имановты, Алашорданың Торғай бөлімінің мүшелері А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Есполов, С. Қадырбаев, К. Тоқтабаев, А. Кенжин және тағы басқалар есімдерін кеңестік Қазақстанның қоғамдық-саяси тарихы бетінен алып тастау мүмкін емес. Алайда, мүмкін болған тарихи кезеңнің куәгерлері бар, олар - кеңестік дәуірдің азаматтары. 1916 жылғы Торғай ұлт-азаттық көтерілісі тарихы бойынша кеңестік тарихнамада халық батыры ретінде Аманкелді Иманов есімі аталынады да, нағыз көтерілістің үйлестірушісі, халық сайлаған көтеріліс басшысы Әбдіғапар Жанбосынов жөнінде еміс-еміс әңгімелер ғана қалады. Әбдіғапардың кеңес мемлекетінің қас жауы ретінде тарихи таным қалыптастырылды. Бұл көтеріліс ауқымын қолдан бұрмалау еді. Бұл ахуал 1991 жылы КСРО ыдырап тынғанша жалғасты. Сәл тарихқа көз жүгіртсек:

Батыр тұлғасын қалыптастыру тарихы бойынша композитор Е. Брусиловский естелігінде былайша береді: «1935 жылы Сталиннің қабылдауында болған Мирзоян, Исаев және Жанкелдин әңгімелесіп отырып, Қазақстанның солтүстік-батысындағы аумақта әскери іс-қимылдар жүргізген Чапаевты еске алады. Сонда Сталин кенеттен «Сіздердің өздеріңіздің Чапаевтарыңыз бар ғой», - дейді. Сонда Исаев пен Мирзоян Жанкелдинді көрсетеді. Ол Жанкелдин туралы айтпаған еді. Сталин Царицынды қорғауда жүргенінде қазақ даласындағы көтерілісті басқарған көзсіз батыр Аманкелдімен байланыс жасағанын айтады. Брусиловский сол кезде Мирзоян мен Исаевтың Аманкелді туралы естігені жөнінде тұшымды бірдене айта алатынына сенімсіздік білдіргенімен, Жанкелдиннің Аманкелді туралы деректі толық білетіндігін және бұл деректі растап, ондай батырдың болғандығын айтқандығын көрсетеді. «Сол Аманкелді Имановтың дәл өзі қазақ Чапаевы болып табылады», - дейді Сталин. Осылайша Мәскеуде Сталин біліп отырған Қазақстандағы революциялық қозғалыстың батырын Қазақстанның басшыларының білмеуі елеулі ыңғайсыздыққа ұшыратады. Осы жерде композитор жеке тұжырымын жасайды: 1933 жылы да, 1934 жылы да Аманкелді туралы ешкім айтпаған, еш жерде жазылмаған, ал оны білетін Жанкелдин де батыр туралы айтуға асықпаған деп көрсетеді. Осы оқиғадан кейін жедел түрде өткізіп алған кемшіліктің орнын толтыру қажет болды. «Казахстанская правда» газетінің редакторы (1933-1937жж. аралығында) Верховский тарихшы Шафироны шақырып алып, Аманкелді Иманов туралы деректерді іздеп тауып, ол туралы көлемді мақала дайындауға тапсырма береді. Шафиरो қанша тырысқанымен батыр туралы еш дерек таба алмайды. Бірақ оның тәжірибелі тарихшы екендігін ескерген естелік жазушы, қажет болғандықтан бірнәрсені тауып әйтеуір жазды деп еске алады. Кейіннен екі драматург Бейімбет Майлин мен Ғабит Мүсірепов Аманкелді туралы пьеса жазуды қолға алады. Олар Аманкелдінің алашордашылардың қолынан Торғай қаласында 1919 ж. қаза тапқанын анықтайды. Торғай қаласы сол кезде революциялық күштердің қолында, Аманкелдінің басқаруында болғанымен, кенеттен алашордашылар билікті басып алып, Аманкелді олардың қолында қалып қояды да, жылдам атқызылып жіберіледі. Бұл оқиғаға композитор «біртүрлі әдеттен тыс, толықтай күрмеуі шатасқан, түсініксіз көлеңкелі тарих» ретінде қарайды[1].

Естелікте көрсетілген мәліметтер арқылы И.В. Сталиннің кедей-шаруа отбасынан шыққан Аманкелді Иманов туралы сөз қозғауы, оның алдын-ала деректік мағлұматтарға қаныққанын, батырдың аңғалдығы мен жанкештілігінен де хабардар екендігі байқалады, ал елді ұйытуға ел ішіндегі тұлғалардың рөлінің зор екендігін білмеді деп тағы да айта алмаймыз. Осылайша, 1935 жылдан бастап Торғай көтерілісінің қолбасшысы, жауынгер-батыр ретінде Аманкелді ғана дәріптелінді. Тоқырау жылдары

тарихи оқиғалардың ақиқат беттері күнгірленіп, тот баса бастағанда, жаңа заманның жаңа тәуелсіздік лебі соқты. Бұл Торғай көтерілісі тарихына егемендікпен келген жаңа серпін, жаңаша көзқарастар әкелген – **жаңғырту кезеңі** еді.

Тәуелсіздік үшін ту ұстаған 1916 жылғы көтерілісшілер тағдыры, билік үшін күрестегі 1917 жылғы қос үкіметтік тайталастың ортасына түсті. Шытырман оқиғаның ішінде зорлық-зомбылық, қорлықтың және туған-туыс арасындағы түсініспеушілік пен жікке бөлінудің де ауыртпалығы, бұқара халыққа түсті. Сол кезеңдегі қазақ қоғамына, бүкіл елдегі сияқты, билікке келген жаңа өкіметтің (кеңестердің) жалынды ұрандары, әлеуметтік қарама-қарсылықтар әсерін берді. Кешегі ұлт-азаттық жолында ынтымақтасқан бұқара арасы жікке (ақ пен қызыл, алашодашылар мен кеңес өкіметін жақтаушылар) бөлінді. 1916 жылы көтеріліске қатысқандар, оның кейбір басшылары большевиктер партиясы өкілдерінің ықпалымен Кеңес өкіметін мойындаған болатын.

ӘБДІҒАПАРДЫҢ ШЫҚҚАН ТЕГІ

Әбдіғапардың арғы тегі Қара Қыпшақ Қобыландыдан (15ғ.) басталып, бері Тілеулі батырға (18ғ.) жетіп, оның ұлы-Нияз биге келіп тірелетінін, Нияз - Әбдіғапардың бесінші атасы екенін айқындайды. Нияз шамамен 1745 жылы туып, 1790 жылы дүние салған. Нияз жасынан өте алғыр, сөзге шешен болған. Қариялардың айтуына қарағанда 7-8 жасынан бастап үлкендер сөзіне араласып, ерте билік айта бастаған. Кейін Торғай, Қараөткел өлкесінде халық арасында жүргізген әділ билігімен үлкен сый-құрметке ие болған. Нияз ұрпағы ішіндегі сол кезеңдегі білімдісі, белсендісі – Жанбосын болған. Білімділігі мен әділеттілігі үшін оны бүкіл Торғай өлкесі қошаметтеген. Торғай губернаторы оны сайлаудан өткізбей-ақ Қараторғайға болыс етіп тағайындаған. Жанбосын Торғай қаласына барып жүргенде Алуамен (арғын Ақтас байдың қызы) танысады. Кейін әкесі құда түсіп үйлендіріп, отауын Үлкен Қарасуда тігеді. 1895 жылы көре алмастық салдарынан кейбір рубасылары Жанбосынға у бергізіп өлтіреді. Жанбосынның бес ұлы болған, солардың үлкені Әбдіғапар дүниеге 1870 жылы келген. Әбдіғапар білімді, бойшаң, қарулы болған. Ал келесі балалары: Садуақас, Әбдікірар, Мақыш, кенжесі Жағыпар [2].

1916 жылы Торғай облысының құрамына Орынбор, Қостанай, Шалқар, Ырғыз, Торғай сияқты уездер енетін. Патша өкіметі үшін Торғай даласы Ұлы далаға енетін алтын қақпа болды. Петербордан созылған телеграф Қазан, Орынбор, Шалқар арқылы Торғай дуанына жеткізілген болатын. Қараторғай болысында Әбдіғапар маңында топтасқан жастардың саны күннен күнге өсіп, 1916 жылдың қыркүйегінің аяғында үш мыңға жетті. Әбдіғапардың інісі Жағыпар жастар ортасында болды. Мұнда халықтың басым көпшілігі Әбдіғапардың соңынан еретіндерін айтты. Мұндағы халықтың басым көпшілігі қыпшақ руынан, көбісі Әбдіғапардың жақын туыстары еді. Қайдауыл болысындағы жастарды Үдербайұлы Аманкелді ұйымдастырды. Қыркүйектің аяғында мұнда да 1000-ға жуық сарбаздар жиналды. Сарыторғай өлкесінде топтасқан жастар саны 1500-ге жетті. Бұл тұста бас көтерген Өмен Мұсабайұлы болатын, кейін ол мыңбасы болып тағайындалды. Торғай халқының көтерілуін алдын ала басуды ойлаған губернатор Эверсман Торғай қаласында ақсақалдар мен құрметті азаматтарды жинап, мәжіліс өткізді. Халықты қорқыту арқылы жарлықты жүзеге асырғысы келді. Әр болыстан 10-15-тен ел сыйлаған ақсақалдар болды. Эверсман бірнеше рет патша жарлығының мәнін түсіндіргісі келді, бірақ осы жиналысқа Қараторғай болысынан келген Әбдіғапар: «Жастарды бермейміз!», -деп кесіп айтты.

ТОРҒАЙ КӨТЕРІЛІСІ

Әбдіғапар Жанбосынұлы басшылығымен көтерілісшілер патшаның жазалаушы отрядтарына Торғай, Татыр, Шошқалы қопа, Күйік қопа, Батпаққара, Доғал-Үрпек түбіндегі шайқастарда табан тірескен қарсылық көрсетті. Торғай-Ырғыз өлкелерінде толқу күннен-күнге өршіп, жазалаушы әскер келіп

үлгіренше, жаппай көтеріліске айналған. Бұрыннан бай-болыстардың зорлық-зомбылығына шыдамай, ашықтан-ашық қарсы шығып жүрген ер-азаматтар «патша жарлығына қарсы» үгіт жүргізуге кірісті: Аманкелді Үдербайұлы – Қайдауыл болысынан, Абдолла Дүйсенұлы, Уәлі Баспақұлы – Аққұм болысынан, Қиякбай Үркімбайұлы, Әсемғазы Үркімбайұлы, Дәуренбек Сандыбайұлы – қарақоғадан, Омар Тынымұлы, Хакімбек Төкеұлы – Шұбалаң болысынан, Қасымхан Кенесарыұлы – Тосын болысынан, Әбдірахман Иманқұлұлы – Сарықопа болысынан, Жалмағамбетұлы Уәлі, Жанбосынұлы Садуақас – Көртоғайдан[3]. Ежелден қазақты өзіндік тарихы мен мәдениеті, өнері мен әдебиеті, тілі мен діні бар ел санамайтын Ресей патшалығы «бұратана» халықтың бас көтергеніне қатты қаһарланып, қыркүйек айының 27-жұлдызында Торғай даласына генерал Лаврентьевтің жазалау экспедициясын жіберді. Және олар мұнымен де шектелмей қазан айының 13-жұлдызынан 16-жұлдызы аралығында Қазан әскери округінен жазалаушы қосынға қосымша күштер бөліп, оған Орал, Орынбор, Астраханьнан арнайы бөлімшелер жөнелтті. Сөйтіп жазалаушы қосын құрамы 17 жаяу әскер ротасына, 19 жүздік эскадрондарға жетіп, олардың қолында 14 зеңбірек, 17 оқшашары болды. Жазалаушылар қосынның жалпы саны 30 мың әскерге жетті[4]. Қазан айының ортасында Шұбалаң, Тосын, Қараторғай болыстарында топтасқан сарбаздар Торғай қаласына жақын қыстауларда орналасып, жинала бастады. Жиналған сарбаздар Торғай дуанына шабуыл жасап, «күлін көкке ұшырғысы» келді. Бұл кезде Торғай бекінісінде 200-дей атты казактар, 100-ге жуық жаяу әскер бар болатын, оған қаруланған қала тұрғындары қосылды. Қазанның 22-сінде көмекке тағы 140 атты әскер келді. Сарбаздар қарашаның 6-күні таңсәріде шабуылға шықты. Қалаға лап беріп, жабыла ұмтылды. Бірақ қарша жауған оқ зеңбіректің жарылысы сарбаздарды казармаға жолатпады. Қолдарында дұрыс қаруы жоқ сарбаздар кері шегінді. Тек мылтықтары бар Кейкі, Аманкелді, Жағыпарлар ғана оншақты жауды оқтың астына алды. Жағдайдың осындай боларын сезген Әбдіғар о баста-ақ жалаң шабуылға қарсы шыққан еді. Оның ұсынысы бойынша: қоршап, тек шығамын деушілермен шайқасып, жойып отыру керек еді. Мая-мая шөптен айырылған, суы жоқ, телеграф сымдары үзілген қала ұзақ өмір сүре алмайтын. Өздері ұзамай бағынатын. Қыс болса келіп қалған еді. Бірақ көпшіліктің ниетімен жасалынған шабуыл жеңіліске ұшырағанмен, біріншіден, Орынбор губернаторынан бастап Ресей бас штабына дейін дүрлікті, екіншіден, халық арасында Әбдіғардың әскери өнердегі стратегиялық ой-өрісі танылды.

Қараша айының аяғында Жалдама өзенінің бойында Торғай уезінің шығыс бөлігінде орналасқан 13 болыстың ақсақалдары, іштерінде сарбаз басшылары Әбдіғар, Амангелді, Үмен бар үлкен жиналыс өткізді. Осы ел отаршылдыққа қарсы шыққан Кенесарыны одан 75 жыл бұрын хан сайлаған еді, бұл жолы да күн тәртібінде елге беделді, білімді, әділ адамның тарихи қажеттілігі болды. Ақсақалдар бірауыздан ата салтымен Әбдіғарды әмір сайлады. Себебі бір орталықтан басқару қажеттілігі туындаған болатын.. Әбдіғарды көтеріліс ханы етіп сайлады, Хан Кеңесін құрды. Соғыс ісі болсын, шаруашылық, сот ісі болсын Кеңестің шешімімен істелетін болған. Осылайша қарапайым демократиялық жүйе іске қосылды[5]. Бұл Кеңестің негізгі міндеті - елді жаудан сақтау, қорғау, аман алып қалу.

Ырғыз және Торғай уездерінде бірнеше елді мекендерде қырғыздардың үлкен қарулы топтары жиналып, олар жергілікті ауылдарды тонай бастады, бірнеше болыс басшыларын соққыға жықты, бір болыста хатшыны өлтіріп тастады.

Ақпан айының 22-сі күні Тургенев басқарған жазалаушы әскердің бір тобы Әбдіғапар сарбаздарын жойып, көтеріліс отын өшіру үшін хан ордасына қарай беттеген әскерін Доғал түбінде қарсы алады. Әбдіғапар мен Аманкелді әрбір ұрымтал тұста айламен қаша ұрыс салды. Құмкешуде осылай бір тосып алып, патша әскерін бөлшектеп кетеді. Батпаққараға таяу Қамысбай деген жерге келгенде оймен қашып, әп-сәтте жер соқтырып тайып отырады. Ызаланған патша әскері Қамысбайда жазықсыз он шақты адамды атып өлтіреді. Ең алғашқы жүздіктің үлкен басшысын аңдып тұрып, Кейкі батыр көздемей атып кетеді. Одан кейін жүздік дереу кейін қайтып, басқа жолмен қашқанда, екінші топ Батпаққараға қарай жүруге дайын болады. Бұлар өлтіріп кеткен солдатқа келгенде ел көрмеген сорақы қылықты көріп, зәресі ұшады. Жазалаушыларға әбден өшіккен Кейкі батыр солдатты өлтіріп кетеді. Мұны көрген солдаттар жол бастаған Молдахметұлы Ідірісті сөзге келмей атып тастайды. Солдаттар бұдан кейін Торғайды өрлеп Доғалға тура тартады. Қолға түскен қазақты аямайды. Зеңбіректен бірден он рет «дөп» түсірді. Доғалдағы осы соңғы шайқаста Кейкі, Өмен бастаған 200 мергенді Аманкелді жол бойындағы қалың қамыс пен тоғай ішінде орналастырған болатын. Алғашқы бір дүркін атыста тасадағы мергендер оғынан жаудың отыз шақтысы құлап түсті. Содан кейін олар да қарсы атыс бастап, шегініп оқ шашарларын, зеңбіректерін орнатып оқ жаудырды. Мергендер түске дейін атысты. Жау атысты одан әрі күшейтіп мергендерді қоршауға ала түсті. Түс ауа Аманкелді сарбаздарға шегіну туралы бұйрық берді. Өзен бойындағы сарбаздарды да шегіндіріп, кең далаға алып шықты. Шегінбей қалған отыз шақты мергенге Әбдіғапардың інісі, жүзбасы - Жағыпар рух берді. Аманкелдіден үш рет «қайтыңдар» деген хабар жетсе де мергендер шегінбеді. Оқтары біткен соң қолма-қол айқасқа шықты. Бесін кезінде тек екі жүзбасы ғана тірі қалды. Мергендерге қосылған Өмен батыр да қаза болды. Жазалаушылар жақындап келіп, жүзбасы Әмірбекті атып өлтіріп, Жағыпарды бірнешеуі жабыла қылыштады. Жағыпар өзіне келген үш сарбаздың да көзін жойды. Қолы мен бет аузын қан жаққан ер көзі қанталап келіндер деп қасқайып тұрды. Жабай түрінен қорыққан әскер басы тірідей қолға түсіре алмасын біліп «атындар» деген бұйрық берген. Бірнеше рет атқан соң барып Жағыпар жерге құлаған. 22 жасар жас жігіт өмірімен осылай қоштасты[6].

Доғал -Үрпек соғысы 1917 жылдың 23 ақпанында аяқталды. Кейін сүйектерін алуға барғанда Жағыпардың білегінде тек қылыштың бүлдіргісі мен екінші қолында безбеннің темірі табылды[7]. Осы тұста Доғал сарбаздарының ерлігі 1986 жылғы Желтоқсан ызғарында алаңға шыққан жастардың қайсарлығы 1916 жылғы азаттық күресімен тағдырлас тарихи орын алды[8]. Бұл соғыста қайтыс болған Әбдіғапардың інісі Жағыпарды және 70 шақты ер-азаматтарды үйлеріне жеткізеді, сонымен қатар жау әскерлері де көп шығынға ұшырағанын, олардың жан тапсырған адамдарды 15 шақты шанаға тиіп алып кеткенінен көруге болады. Жазалаушы әскер Батпаққарада бір-екі күн болып, Торғай қаласына қайтуларына тура келді. Әскердің шығынын жасырып, бас штабқа «екі ат, екі адам ғана өлді. Әбдіғапар ханның ауылы да, ордасы да жойылды» деп хабарлады. Дәл осы кезең Ресейдегі ақпан төңкерісімен тура келіп, 1917 жылы наурыз айының 11-і күні патшаның құлағаны туралы хабар Қараторғайға келіп жетті. Әбдіғапар Уақытша үкіметке қарсы еместігін хат арқылы Торғай әкімдеріне білдірді. 1918 жылы наурыз айында Әбдіғапар мен Аманкелді Орынборда өткен Торғай облысының І-ші Кеңестер мәжілісіне қатысты. Ол кеңестік саясатты даурығып қолдамады және Алаш партиясы құрамына да кірмеді. 1918-1919жж. билік қолдан-қолға өтіп жатқан кезеңде Аманкелді өлтіріледі[9]. Бұл ел азаматтары арасындағы алауыздық жоғарыдан таңған іс-қимылдарының нәтижесі болатын.

Ал, 1919 жылдың 25-қарашасында Зәуре қопасында Әбдіғапар атылады. «Көртоғай ауылында арнайы асылған қонақасыны жеген қызыл әскерлер Әбдіғапарды ерте шығады, жол-жөнекей бөгелген Зәуре қопасында намаз оқып тұрған кезінде Әбдіғапарды атылуымен, Қазақстандағы тұңғыш репрессия басталғаны» туралы пікірге келген әңгімені газет тілшісі Нұрлан Жұмаханұлы Қабден Қалиұлынан жазып алады[10]. Әбдіғапардың сүйегін екі жұп ат жегілген шанамен оның ұлы Садуақас алып келеді. Ол інісі Жағыпардың жанына Көртоғай ауылына жерленді. Кеңес дәуірінде оның азаттық жолындағы күресі бүркемеленіп, тарихи мұрағаттар қойнауында қалды. 1928 жылы байлар мен жартылай феодалдар дегендердің (кеңестік атау) мал-мүлкін тәркілеу науқанынан басталған шаруаларға қарсы қысым 1929-1931 жылдары шырқау шегіне жетіп, Қазақстанда жаппай шаруа көтерілістері мен наразылықтарын тудырғаны мәлім. Заңсыздық пен шектен шыққан қысымға ең алғаш болып қарсы көтерілген Торғай өңірінің шаруалары еді. 1916 жылы ұлт-азаттық көтерілісіне қатысқандар 13-14 жылдан кейін саяси күрес орталығына тартылуға мәжбүр болды. Бұрынғы Торғай уезінің көлемінде Батпаққара, Торғай және Наурызым аудандарында болып өткен бұл көтерілістің негізгі ұйытқысы 1916 жылғы көтеріліске қатысушылар, оның сарбаздары дәстүрін жадында сақтағандар еді. Ол ел арасында «Сарбаздар көтерілісі» деп аталды. Көтерілістің негізгі ошағы Батпаққара ауданы болды. Шаруалар 1929 жылы 2 қарашада аудан орталығын басып алып, бір апта бойы билік етті. Өз кеңесін құрып, ауылдық кеңестер

орнына үштік басқару жүйесін енгізу туралы шешім шығарады. Ол үштік әкімшілік және әскери басқару міндетін атқаратын болды.

Халық жиналысын шақыру белгіленіп, оның басшылығына 1916 жылғы көтеріліс сарбазы Омар Бармақовты ұсынады. Жалпы ОГПУ-дің тергеу құжаттарында, партия-кеңес ұйымдары мәліметтерінде «көтерілісті ұйымдастырушылар және басқарушылар Алашорданың, бұрынғы ханы Әбдіғапардың туысқандары» деп көрсетілді. Әрине, бұл шындықтан аулақ еді. 1929 жылдың 1 жетоксанына дейін «Батпаққара ісі» бойынша 335 адам тұтқындалған. Ақиқатында көтерілісшілер құрамында бұрынғы сарбаздар да, ауыл жастары да қатынасқан-ды[11,-386.]. ОГПУ-дің ресми құжаттарында көтерілісті ұйымдастырушылар және басқарушылар 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін басқарған «бұрынғы Алашорда ханы Әбдіғафардың туыстары» екені көрсетіледі[12]. Тергеу ісі барысында Ә. Жанбосыновтың ұлдары Мағзұм, Назар Әбдіғапаровтар атылып кетті де, Қали 5 жылға лагерьге айдалды. Інісі Садман (Садуақас) Жанбосынов, жақын туысы Уәли Жалмағамбетов және басқалары да үштік үкімімен ату жазасына кесілді.

«Үштіктің» нақақтан нақақ жазасына ұшыраған (Қалидан басқалары) Әбдіғапар ұрпағының осылайша мәйіттерінің қайда қалғаны да белгісіз қала берді. Қали туған жеріне, әкесінің басына құран бағыштамақ түгілі, Әбдіғапардың басына тұрғызылған күмбездің кірпіштерінің тоналуына жол берілді. 1930 жылы Әбдіғапар ауылында тек әйелдер қалды десе де болады, ал балалар: Мәрден, Әжметден, Мәлике, Рахима, Төкеш пен Әлиақпар, Сапарғали, Зейнол-Ғабиден (Қабден) Қызылорда, Алматы балалар үйіне тапсырылды, кейін осылардың біразы Ұлы Отан соғысына қатысып, қаза болды. Ауылда қалған ұсақ балалар аштықтан өлді. 1932 жылғы аштық кезінде Жағыпардың зайыбы Айсұлу мен Үміт Шымкентке барып жан сақтауға мәжбүр болған. Тек 1970-жылдары ғана Әбдіғапар ұрпағы Қабден мен Ғабдолла өз қолдарымен әкелерінің басына бұзылған күмбездің орнына «төрт құлақ» орнатуға, ал тәуелсіздік алғаннан кейін Қабден Қалиұлы, Сағадат Едігеұлы және Марат Мырзағалиұлының басшылығымен ақ кесене тұрғызуға мүмкіншіліктері болды.

Ал КСРО көлемінде түбегейлі реформалар күштеп іске асырыла бастағанда (тәркілеу, жаппай ұжымдастыру т.б.) БК (б)П-ның Л. Троцкий және басқалары басқарған ішкі оппозициясының, әрекетінен әбден қауіптенген И. Сталин және оның жақтастары оларға қарсы ашықтан-ашық саяси қуғын-сүргін жүргізді. Оппозиция өкілдерімен қатар ұлт республикалары мен аймақтарында бұрынғы ұлт-азаттық көтерілістер мен қозғалыстарға, партияларға қатысқандар қуғын-сүргінге ұшырады.

Осының бәрінде Әбдіғапардың есімі ілесіп жүруіне орай, отандық тарихтың 1916-1919 жылдар оқиғаларында оның есімі атаусыз қалды. Халықтың тарихи санасынан алып тастауға күш салынғанмен, ақиқаттың айнасынан қалқып қайта шықты.

Әбдіғалық – 1895 жылы Жанбосынның шаңырағында дүниеге келді. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кезінде Әбдіғапар әмірдің атқосшы шабарманы болды. Алматы облысының Талғар ауданындағы «Қызыл қайрат» колхозында есеп қызметкері болып еңбек етті. Ол 1980-жылы қайтыс болғанынша, қарапайым тірлік кешіп, ешқандай саясатқа араласпады.

Едіге - Рүстемнің баласы, университетте студенттік күндердің өзінде аңдуда болған, оның зайыбы Алма Бозтайқызының айтуы бойынша: «Едігені хан тұқымы, нағашысы ұлтшыл» деп кінәлаған, үйлерінде әке-шешесінің суретін сақтауға тиым салған.

Төкеш – Әбдіғапардың інісі Әбсадықтың (Уездік Кеңестік милиция бастығы болған, 1921 жылы қайтыс болған) баласы, алғашында балалар үйінде тәрбиеленгенмен, кейін Рүстем қолына алады. 1934 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің алғашқы студенттерінің бірі болып, оқу мен қоғамдық комсомол ұйымының жұмысына да белсене араласады. Бірақ, тағы да «хан тұқымы» деген арыздар Төкештің де алдынан шығады, ол комсомолдан шығарылып, оқудан қуылады. Ер-азамат езілмегенмен жылдар бойғы іштей күйзеліс, жазықсыз жанның қуғындалып, мұңын шағар жер таппауы, тектілігін көрсетсе де тексіздердің табан астында қала беруі, ақыры жүйкесі мен жан жүрегіне әсер беріп, сырқаттан айықпады.

Әбдіғапар ұрпақтары кеңестік зұлматтың азаттық жолында да, тәуелсіздік үшін болған күреске жасалған сан түрлі астарлы қатігездік саясатының шырмауында болғандығын баяндай отырып, еріксіз ойға қаласыз бұл бір отбасының ұрпағы көтерген жүк, ал басқа қаншама отбасы қандай азапты күндерден өтті, мойыды, қаншама кісәпірлік тіршіліктерге мойынұсынуға тура келді, шыдады... Адам өзегін өртейтін де адамдардың сол бір жылдардағы пендешілігі. Дегенмен, уақыт емші. Заман өткен сайын тарихтың жарқын беттері алда жарқырай түсті.

Тек 1990 жылдардан кейін ғана жұрты сыйлаған - Әбдіғапар есімі халқына қайтарылып, тарихымыздан өз орнын алды[16]. Оны 1919 жылы тергеусіз, сотсыз атылу себебі, оған қатысты айыпкерлер де сұралмады. Жабулы қазан жабулы күйінде қалды[17]. Әбдіғапар ханның ұрпағына төнген қауіп алғаш рет 1929 жылы Назарды өлтіруден басталғаннан, 1941 жылы Рүстем атылғанша жүргізілген. Алайда, атып-асу, қуғын-сүргіннің қандайы да Әбдіғапар Жанбосынұлының әулетін түп тамырымен құрта алмады. Оның ұрпағы жайқалған бәйтеректің бұтағындай өсіп-өніп, қанатын кеңге жайды[18].

Қорытынды. Әбдіғапар Жанбосыновтың бүгінгі ұрпағы аталары армандаған - Тәуелсіз Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-мәдени дамуына үлес қосып, әрбір салада өздерінің ата жолына адал екендіктерін көрсетуде. «Ата көрген оқ жанар» демекші, парасаттылық, отаншылдық, өз ісіне адалдық – бабалар өсиеті. Өсиетті орындау біздің парызымыз. Себебі қанды шайқаспен келген жеңістің киесінің орны бөлек болмақ. Бүгінгі әңгіменің арқауы бір отбасы төңірегінде болды, ал қаншасы тарих қойнауында хатталып жатыр десеңізші! Бауыржан Момышұлы атамыз кезінде, **ерліктің атаусыз кетуі - халықтың қасіреті** екенін ескерткен-ді. Тарихи кезеңнің тағылымын санадан өткізу, кімге болса да парыз. Ерлік жолдарынан ғибрат алу – міндет.

1. Левон Мирзоян в Казахстане. Сборник документов и материалов (1933-1938гг.). Алматы, 2001г.

2. Әбдіғапаров Қ., «Әбдіғапар хан» // Халық кеңесі, 13 сәуір, 1995 жыл.

3. Мырзағалиұлы М., 1916-1917 жылдардағы Торғай қазақтарының көтерілісі. Алматы. 2005, 17-18бб.

4. Сүлейменов М., Он алтынышы жыл // Халық кеңесі, 21 қыркүйек 1995 жыл

5. Нұрпейіс К., Алғы сөз / Мырзағалиұлы М., 1916-1917жж. Торғай қазақтарының көтерілісі, Алматы, 2005, - 14б. »

6. Сәрсенбай Ж., Елім дедің, елің бар жоқтар артыңда // Қазақ үні, мамыр-маусым, 1996 жыл

7. Жарылғас М., Елім деп еңіреген, қайран Қапар // Торғай таңы, 14 қазан 1995 жыл»

8. Жарылғас М., Жатпайтын қын түбінде алмас қылыш // Торғай таңы, 18 қазан 1995 жыл

9. Оспанов С., Тоқсанның бір тарауы // Торғай таңы, 1 Желтоқсан 1992 жыл.)

10. Жұмаханұлы Н., Жайнамазға төгілген қан // Қазақ әдебиеті, 26 қараша, 1999 жыл.

11. Алдажұманов Қ.С. ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы қоғамдық-саяси өмір және Әбдіғапар Жанбосынов // «1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс: тарихы және қазіргі заман». //Әбдіғапар Жанбосыновтың туғанына 140 жыл толуына арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 29 мамыр 2010 ж., 38-41бб.); ҚР ПМ. 81Іқ.14т. 79б-іс. 74-п.

12. Беркімбай А. Батпаққара көтерілісі. //«Общественная позиция», № 10(93) 16.03.2011.

13. Сүлейменов М., Әбдіғапар хан // 5 шілде, Торғай таңы, 1994 жыл

14. Бес арыс. Алматы, 1992ж.; Досжанов Д. Абақты. Алматы, 1992ж.

15. Сүлейменұлы М., Рүстем Әбдіғапарұлы // Астана айнасы, 27 тамыз, 1999 жыл.

16. Әбдіхалықхожа Е., Әбдіғапар хан – елеулі тұлға // Торғай таңы, 19 қыркүйек, 1992 жыл.

17. Бердібай Р., Өшпеген намыс, үзілмеген ерлік іздері // Қазақ әдебиеті, 10 қазан 1995 жыл.

18. Сүлейменов М., Орнында бар оңалар. Әбдіғапар- Алматы «Ғылым», 1995, -116б.

Фото:<http://alfarabinur.kz>[19.01.2015]

"БЕЛЫЕ ПЯТНА" ВЕЛИКОЙ СТЕПИ: ТОРГАЙСКОЕ ВОССТАНИЕ

Құндызай ЕРІМБЕТОВА. г. Астана, Казахстан. Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории государства. erimbet99@mail.ru

Резюме

В статье рассматривается Торгайское восстание - одно из крупнейших очагов национально-освободительного движения 1916 г. в Казахстане, и его "белые пятна". В статье повествуется о предводителе Абдигапаре Жанбосынове, об его происхождении, жизни, руководящей роли в организации восстания. Также изучена судьба его потомков, репрессированных советским режимом.

Ключевые слова: историческое сознание, национально-освободительное восстание, исторический период, преемственность поколений, независимость.

Erimbetova K. Great field «white spots»: Torgay uprising erimbet99@mail.ru

Summary

This article discusses the “Torgay uprising” as the one of the major centers of the uprising of National liberation of Kazakhstan in 1916, as well as the “tragically” pages of this historical period. The birthplace, growing environment of the head of the uprising Abdigapar Janbosinuli and how he organized the uprising also described. And the descendant of Abdigapar Janbosinuli was repressed by the Soviet persecution also studied in this article.

Key words: historical consciousness, national liberation uprising, historical period, the succession of generations, independence.

УДК 069.001.12

ИЗ ЗАБВЕНИЯ В ВЕЧНОСТЬ: ПРООБРАЗ НОВОЙ ЖЕНЩИНЫ В ЭКРАННОЙ ВЕРСИИ ЖИЗНИ АМАНГЕЛЬДЫ

Касымова Д.Б. - университет КИМЭП,

кандидат исторических наук, ассистент-профессор, Республика Казахстан, Алматы

E-mail: didar@kimep.kz didarkas@yahoo.com

В статье рассматриваются некоторые аспекты репрезентации прообраза новой женщины в первом казахском звуковом фильме «Амангельды» (1938), снятому по заказу сталинского режима. Новая женщина должна была быть сконструирована в процессе развития её отношений с героем восстания 1916 года и посвятить свою жизнь победе нового строя и реализации его задач. В фильме показаны новые взаимоотношения между мужчиной и женщиной - он ей привлекателен, если он воодушевлен высокой идеей, она важна для него, поскольку разделяет его убеждения и готова идти за ним на смерть по казахской версии соцреализма. Женщина идет за Мужчиной своей мечты, тогда как он следует за мечтой, которая объяснена ему партией и её вождями.

Ключевые слова: Амангельды Иманов, Балым, Шара Жиенкулова, казашка, восстание 1916 года, новая женщина

В 1938 году на экраны вышел первый казахский звуковой фильм «Амангельды Иманов» [1], повествующий о событиях восстания казахского народа против царского режима в 1916 г. [2]. Появился он в рамках так называемого сталинского «большого стиля»¹ в «большом кино». Событийная канва фильма - восстание 1916 года, смена власти в ходе двух революций - установление режима Временного правительства, создание Алаш-Орды, неспособность обоих правительств решить проблемы казахов, логика истории - Октябрь, и последовавшая за этим гражданская война, в которой казахи оказались по разные стороны *баррикад*. В фильме дан вариант конструирования новой казахской истории, которая начинается с революции 1917 года, а восстание 1916 года было прелюдией. Авторы сценария проводили идею, что казахи сознательно принимали участие в революционных событиях, потому что революция и большевистская пропаганда пробудили спящие бессознательные представления о справедливости, но их должным образом оформили большевики. И обманутые Временным правительством и алашординцами, казахи стали на верный путь революции. Массовому сознанию нужны были правильные герои, и была создана история гибели от рук алашординцев Амангельды Иманова. Интерпретация роли Амангельды в казахской истории и культуре пока не претерпела радикальных изменений, и не только потому что события 1916 года и последующий период истории находятся в стадии интеллектуального тумана, вызванного дебатами об альтернативности казахского пути после 1917 года. Во многом образ Амангельды усилен и экранизацией отрезка его биографии - события 1916 года до его трагической гибели.

Основная идея фильма - выбор жизненного пути и судьбы в условиях экзистенциального выбора на фоне реального конфликта. Если у Балым проблема была решена просто - любовь и верность, выбор спутника, то у остальных персонажей и, прежде всего, у Амангельды - это решение с кем идти в будущее, с большевиками или алашординцами. Фильм вышел на экраны в 1938 году, когда сталинский террор

¹ В качестве основного параметра «большого стиля» указывается «проекция идеологии на общую структуру кинематографа» и «моделирование кинематографом специфических идеологических мифов тоталитаризма»// Туровская М. Кино тоталитарной эпохи // Кино: политика и люди (30-е годы). М., 1995, с. 26.

собирал свой кровавый урожай. Конфликт не был разрешен в рамках фильма, как и в жизни, несмотря на победу революции, многие проблемы не были решены. Жертвы во имя свободы и революции на экране оправдывали сталинский тезис о перманентной классовой борьбе: враги кругом, они затаились, их нужно распознать, разоблачить и уничтожить². Канонизация Амангельды Иманова имела своей целью и оправдание жертв во имя революции и предвосхитить последующее насилие ради утверждения нового строя, и исподволь проводится мысль о неизбежности новых жертв - мы и победили, но врагов еще много. Амангельды и его сподвижники – реальные персонажи казахской истории периода *Қилы Заман* (определение Мухтара Ауэзова событий 1916 года) или *Қаңды тұман* (определение Беимбета Майлина событий того же периода), которое должно было разрешиться светлым будущим – *Советстан* (образное определение советского Казахстана Сакеном Сейфуллиным). В фильме даны не просто сконструированные образы врагов, героев, друзей и лидеров казахского народа, моделей женщин и боевых подруг, но реальные узнаваемые персонажи. Создатели картины продвигают парадигму соподчиненности мечты Амангельды о лучшей жизни для казахов планам большевистской партии и делу Ленина (и его продолжателей), и его высказывания о том, что нет более родовой и общеказахской солидарности, но великая дружба народов (и прежде всего с русским рабочим классом и трудовым крестьянством) коррелируют с идеями большевиков. Треугольник взаимоотношений- Амангельды (батыр, защитник обездоленных казахов)- Балым (его жена/ соратница/боевая подруга) и идеи революции, материализованы в Ленине и партии большевиков (и продолжателе его великой миссии - И.Сталине). Образ Амангельды был канонизирован благодаря этому фильму, в том числе и интерпретацией поступков Балым. Измученному кровавыми расправами, голодом и недоверием казахскому народу предлагалась версия того, как следует воспринимать события истории с 1916 года - выбор советской власти, а кто- против- должны быть уничтожены. В героическом вестерне главный персонаж - защитник обездоленных, которого в научной литературе определяют как *социального бандита* (М.Хобсбаум) по ходу развития политических событий в казахской степи превращается в сознательного сторонника партии и идеологии большевиков, во главе с Лениным, который в 1916 году скрывается от царских властей в живописной Швейцарии (по словам Жагора). На что Амангельды замечает: «А зачем в Швейцарии, мы его у нас в казахских аулах бы надежно спрятали!» Ленин выступает для Амангельды как идол, во имя которого и свершаются все изменения, даже насилие оправдывается идеалом будущего общества, расписанного вождем мирового пролетариата.

Шара Жиенкулова сыграла роль боевой подруги и, впоследствии, жены Амангельды, Балым [3]. Шара стала воплощением сексуальности женщины степей в фильме «Амангельды», где все насыщено боевыми событиями, и казалось, не должно быть место лирике, но она сумела органично войти в контекст повествования о герое казахского народа. По замыслу сценаристов, Шара воплотила прообраз новой казашки, которая сама активно участвует в пробуждении казахского аула от вековой спячки и вместе с любимым (Амангельды) борется за установление нового строя- справедливого, делит со своим избранником (по сердцу и по социальному статусу) его радости и горести. Балым в начале фильма, не зная, как зовут Амангельды, обращается к нему- Батыр, и так она именуется в ходе фильма. Шара к 1938 г. уже сама стала пленительной иконой стиля и новой казашки, поэтому её роль в фильме была усилена именем самой артистки. Но тем не менее, её героиня в фильме следует всем канонам казахского гендерного кода – подчеркивает, что мужчина - глава, тем более, что она определила свое место возле героя/батыра. На протяжении всего фильма Балым обращается к нему только уважительно, с некоторым придыханием: «Батыр!». Вглядом, позой, всеми движениями, Шара выказывает свое особое расположение к Амангельды, и готова жертвовать собой ради него. В одном из последних кадров фильма, она подставляет свое тело, чтобы ему, раненому, было удобнее стрелять по своим врагам. Однако, в фильме, не показано, что она сама убивает врагов, поскольку в казахской культуре, женщина призвана дарить жизнь, но не отбирать её. Если даже интерпретация образа Балым, была навеяна уже нашумевшим к тому времени фильмом братьев Васильевых «Чапаев» и его спутницей Анкой-пулеметчицей, то сценаристы казахской версии героизации гражданской войны в Казахстане, отказались от такой трактовки образа боевой подруги Амангельды. В фильме нет интимности - ухаживание, поцелуи, постельные сцены. Балым полюбила Амангельды не просто за его мужские качества, сколько за верность

² «Для функционирования тоталитарной идеологии важнее не конкретные враги, но сама процедура обнаружения... вырабатывается умение «распознать врага», отсылающее нас к лежащему за пределами кинотекста «реальному» конфликту» // Дашкова Т. Границы приватного в советских кинофильмах до и после 1956 года: проблематизация переходного периода // <http://coollib.com/b/298546/read>

делу установления справедливости для обездоленного люда. Именно своим выступлением против царских властей и приспешников из числа казахских богатеев он привлек внимание Балым. И она осталась верна ему, его духовный мир был важен для женщины.

В фильме показаны новые взаимоотношения между мужчиной и женщиной- он ей привлекателен, если он воодушевлен высокой идеей, она важна для него, поскольку разделяет его убеждения и готова идти за ним на смерть. Женщина получает просветление от Амангельды, который в свою очередь, осознает, что достижение справедливости возможно, но только при единении усилий с русским народом во главе с партией большевиков, вооруженных ленинской стратегией и тактикой. В казахской версии соцреализма, Женщина идет за Мужчиной своей мечты, тогда как он следует за мечтой, которая объяснена ему партией и её вождями. Самое большее, что позволил себе Амангельды в отношении Балым - это обнять её, и то в конце фильма, когда она сообщает ему о том, что ждет ребенка. Хотя Шара в своем исполнении не отходит от узких рамок соцреализма, она внесла в него казахскую гендерную струю – только так казашка может любить и выражать свою любовь к мужчине, таков внешний рисунок проявлений её чувств - дистанция, но все передается через взгляды, движения рук, позу, сдержанные эмоции. В фильме нет иных женских ролей, кроме эпизода с девушкой, восхищенной танцем Балым (её сыграла юная Амина Умурзакова). Шара, вспоминая свое участие в фильме, пишет, что многое в фильме было придумано, т.к. не соответствовало реальности (невеста не танцует на своей свадьбе, к примеру) [3, 116], но отвечало основному замыслу авторов сценария- показать соучастие женщины в рождении *сопротивления* царскому режиму и наличие *классового расслоения* в казахском социуме. Маскулинное доминирование и подчиненность женщины показаны не только во взаимоотношениях между Амангельды и Балым, но и соподчиненности её интересов его планам, его враги и друзья- тоже у неё. В конце фильма, когда умирает у неё руках Амангельды, Балым, восклицает: «Батыр! Наши идут!» и потом: «Мы победили!» И на экране мчится красная конница.

Интерпретация событий 1916-1919 гг. соответствовала идеологическим установкам режима в русле социалистического реализма- герой переходит на сторону большевиков. Амангельды показан как революционный романтик, чьи представления о справедливости не нашли должного объяснения в начале спонтанного восстания, и только после встречи с большевиком они обрели устойчивую ясность, логическую стройность и были нацелены на достижение общей цели- революция. В казахскую степь ленинские идеи доносит русский большевик Жагор/Егор. Бойцов отрядов Амангельды спасают отряды Красной Армии. Идеи Ленина придают политическую зрелость устремлениям Амангельды. И через него женщина приобщилась к большевистским идеям, поверила опосредованно. Амангельды в фильме мечтает о новом мире, до которого рукой подать. Его мечты эклектичны - города, заводы, но колоссящая степь с хлебами и со стадами. Как все это можно совместить? Но самое главное- автомобили, и Шара внимает ему. Менталитет казахов-драматургов (Б.Майлин и Г.Мусрепов) не позволил им неукоснительно следовать в русле требований соцреализма, хотя они начертали контуры новой казахской идентичности в рамках большевистской телеологии- все, о чем мечтали казахи- на пути осуществления.. В казахской версии в треугольнике **женщина-мужчина- Ленин/Сталин**, женщина идет после мужчины, тогда как в советской версии она порой сама первая обращается к Сталину, и зарядившись от него, передает эту энергетику своему мужу [4].

Сквозная идея фильма - продвижение тезиса о единстве интересов русского и казахского народов (социально и экономически обездоленных), наличии классовой борьбы в казахском дореволюционном ауле, неизбежности революции и верности курса партии большевиков. Идет подспудно снятие этнокультурных границ между казахским и русским народами, поскольку их будущее- в семье братских народов: «Вы против дружбы народов!» – восклицает Амангельды в ответ на планы алашординцев создать казахскую автономию. Тем самым постфактум легитимизируется создание «воображаемой общности» - казахского советского народа в единой семье народа СССР.

Героиня Шары Жиенкуловой подкупает зрителей с первых кадров своей непосредственностью и беззаветной влюбленностью в Амангельды. По ходу развертывания событий в фильме она проявляет и иные женские качества- нежность, застенчивость, артистические таланты- пение, танцы, и воинскую доблесть. Девушка впервые увидела Амангельды во время его стычки с царскими чиновниками, за которой последовал его арест, восхитилась не только его смелостью, но и самоотверженными поступками- он отстаивал интересы бедных казахов, которых должны были по сфабрикованным богатеями спискам мобилизовать на окопные работы на фронтах Первой мировой войны. Балым бежит за повозкой с плененным Амангельды и дает ему клятву верности: «Буду ждать тебя!» По сценарию фильма Балым участвует разрабатывает план по освобождению Амангельды и становится активной

участницей боевых действий. Она не исполняет в фильме традиционных женских ролей, кроме одной- быть верной подругой своему спутнику- Амангельды Иманову. Отношения между ними складываются как между неравными по возрасту и положению. Амангельды намного старше Балым, он умудрен жизненным опытом, закален в противостоянии с царским режимом и местными богачами. Но Балым идет против патриархальных установлений – сама признается в своих чувствах и следует за своим героем. Балым показана как цельная личность, она не сомневается, сделав свой выбор однажды и на всю жизнь. Шара выстроила линию поведения Балым, как своего рода протест против несправедливости, но не против статусных разломов, её новая казашка в стадии просветления- ей рисует образ будущего мужчины, которому она беззаветно верит. Она не порывает с прошлым, но интуитивно понимает, что нужно менять жизнь, однако идет по этому пути, ведомая своим избранником. Она переживает, что уйдя за своим любимым, без соблюдения необходимых обрядов создания семьи, нарушила многовековые традиции, на которых держится казахское общество, поэтому уговаривает Амангельды провести (хотя это была и законспирированная встреча его единомышленников) свадьбу. Однако Амангельды не платит калым, не ведет переговоры с её родными. Балым в фильме после того, как сходит с Амангельды, находится полностью под его властью, она не принимает самостоятельных решений, но способна на это в случае необходимости. Она помогает ему в бою, разделяет его горести и радости, организывает тайные встречи, охраняет его покой и сон. В фильме отвергается свободная любовь и отношения равенства полов в отношениях в трактовке А.Коллонтай, хотя Балым и живет с Амангельды, но стремится «узаконить отношения»- сыграть свадьбу, мотивируя это тем, «что её родители недовольны». Потенциальные способности Балым только очерчены (но раскроются), и конец фильма оставляет зрителей в твердом убеждении, что Амангельды заложил прочные основы будущего, еще и потому, что с ним была такая женщина. Балым верит в мечты Амангельды, даже когда в убогой землянке, служащей им домом, (без элементарных удобств, еды и чая), он рисует ей картину будущего – города, заводы, фабрики, автомобили, открытое пространство света. И Балым, как замороженная воображает это будущее. Тогда это была утопия, но фильм вышел на экраны в конце 1930х гг., когда большая часть проектов по модернизации казахского социума была заложена, требовалось только напрячься и претворить все это в жизнь. О цене вопрос не стоял. С 1934 года на страницах печатных изданий говорилось о необходимости усилить самокритичность, и вскоре был поставлен вопрос об уничтожении классовых врагов. Враг народа, классовый враг, буржуазный националист, национал-фашист, фашистский диверсант или наймит, националистический элемент, алашординский элемент, вредитель, бандит, головорез, контрреволюционер- эпитеты, к которым скоро все привыкли [5].

Кадр из фильма: Балым как Амазонка. Боевая подруга Амангельды

Балым – не основной персонаж, но её выводят на экран не только для того, чтобы подчеркнуть, какие задачи общесоциальной значимости решали мужчины, но сделать образ Амангельды более человечным. Борьба, в состоянии которой батыр постоянно пребывал, не сделала его грубым и жестоким. Он всегда смягчается, когда обращается к Балым. Любовные отношения между Амангельды и Балым показаны очень целомудренно- никаких объятий, поцелуев, тем более- постельных сцен. Зритель видит, что если она проводит все время с мужчинами, то выполняет и женские обязанности- уборка юрты, стирка, приготовление пищи, прием гостей, социальная коммуникация, соблюдает гендерные нормы и коды-

говорит только с разрешения мужчины, набравшись смелости вставляет слово, но предварительно обдумает и подберет нужные слова, если даже она эмоционально «выстреливает глазами», то это порыв, но Балым тут же смущается, и прячет взгляд или лицо. Но она всегда получает одобрение мужчин, и прежде всего, Амангельды, на которого и старается произвести впечатление. Она видит мир его глазами и переживает чувства, которые совпадают с желаниями и мыслями Амангельды. Балым приобщается к политической борьбе - на наших глазах происходит становление её как сознательного участника революционного процесса. Восстание против царского режима и социальных верхов казахского общества, логически перерастающее в революцию под руководством большевиков, получает феминистскую тональность.

Шара создала образ новой казашки, которая следовала традиционной роли женщины—быть верной спутницей своему мужу, но теперь уже как товарищу по освободительной борьбе за свободу народа. Она разделяет его устремления, веру в торжество справедливости, понимает, что за это надо бороться и приносить жертвы. Героини досоветского периода в казахской литературе были страдальцами и не могли даже мечтать о своем женском счастье. Балым тоже из дореволюционного периода. Но она уже *проснулась*, верит в свою звезду, узнает её, идет за ней и отстаивает право на женскую судьбу с оружием в руках рядом с любимым. Именно такие женщины были призваны уже после победы революции строить новую жизнь. Шара показана в нескольких эпизодах в мужской одежде - когда она скрытно от Амангельды присоединяется к его боевому отряду, о чем он узнает случайно. Острая на язычок Балым на вопрос Амангельды (он обращается не к ней, но смотрит на неё): «Почему в отряде женщины?», отвечает: «А что женщины не умеют стрелять?» Усмехнувшись, он разрешает ей остаться в отряде. Она становится его боевой подругой, и хитро организывает их свадьбу, поскольку без формальной легализации отношений никак нельзя, иначе её статус будет низким.

Артистические способности Шары в фильме переданы образу Балым- танцы, пластика, мягкость манер, уважительное отношение к своему мужу. В фильме Балым всегда с непокрытой головой, кроме первой сцены, когда она видит Амангельды, и в составе боевого отряда, который освободил Амангельды, она в мужском головном уборе- тумаке. Во всех других эпизодах, платок/шаль у неё на плечах, или она его держит в руках. Балым уже свободная женщина, держа в руках платок. Шара отдает дань традиционному гендерному дискурсу, подчеркивая её замужний статус. Во время танца, вволю показав свою сексуальность и пленив танцем мужчин и женщин, она берет платок в зубы, показывая, что знает свое место, и при необходимости будет вести себя соответственно. Хотя введение в сюжет фильма восточного танца было данью необходимости показать экзотику [6], с одной стороны. А с другой, подчеркнуть - теперь *освобожденные женщины Востока* танцуют на публике.

В фильме конструировался образ казаха-революционера и врагов –народа, алаш-ординцев. В фильме Амангельды Иманова убивает алашординец. Это было своего рода аффирмацией репрессий 1937 года. Врагами казахов и советской власти выступают царское правительство и аульные верхи, интересы которых защищают «ловкачи» алашординцы, которые в фильме показаны как продажные, пособники царского режима и Временного правительства. Конец фильма открытый - дело Амангельды продолжили другие, поддержавшие советскую власть. Перед смертью Амангельды просит русского красного командира Жагора посадить его на коня, но когда тот не выполняет его просьбу (он преследует врагов), он просит об этом своего товарища, но и он не может исполнить его просьбу (нет коней?), тогда он обращается к своему боевому другу с просьбой дать ему саблю/клинок, и умирает с клинком в руках (как батыр), но на руках у любимой женщины. Конь в казахской культуре символизирует мужественность и свободу [9]. Он неперемный атрибут воина/батыра. В фильме Амангельды на коне, борясь с врагами. Но рядом с умирающим Амангельды только женщина и клинок, который он передает как завет своему еще не рожденному сыну. Казахи к концу 1930х гг. уже не считались кочевниками, а колхозниками. К середине 1930х гг. происходит переоценка способов ведения боевых действий, и тактика гражданской войны рассматривается как отсталая. Поэтому вместе с Амангельды умирает и представление о той роли, какую могут сыграть в будущей войне казахи- уже как солдаты Красной Армии, на вооружении которой автоматы, пушки. А клинок - напоминание о героическом, но прошлом. Балым держит в руках ружье, оно потом выстрелит автоматной и пулеметной очередью в руках у других беззаветно любящих свою родину девушек - Алия Молдагулова, Маншук Маметова, которые пойдут на войну вместо своих отцов бить врагов за дело Ленина-Сталина.

Образ Балым по своей сути несложен. Балым втягивается в революционные процессы из-за своей любви и верности Амангельды. Но необходимо было воплотить безответную любовь, передать веру, слепую, в то, о чем мечтает Амангельды. Шара сумела это передать через игру глазами, движения головы и рук, и позы- покорность и решимость одновременно. Балым остается жива и должна выполнить заветы и мечту Амангельды- родить сына, продолжателя его дела, стать ему достойной матерью и воспитать уже в светлом будущем. Тем самым легализуется роль казашки, оплодотворенной идеями Великого Октября- стать строителями нового общества и новыми женщинами. Если женщины (на примере пути Балым) в начале фильма показаны как ведомые только любовью к своим мужчинам, в конце фильма своей жене Амангельды передает символы мужественности - сабля, ружье, и завещание - бороться с врагами и строить новую жизнь.

В казахском обществе в 1920 и 1930-е гг. именно женщины несли основную нагрузку по социально-экономическому и этнокультурному воспроизводству. Демографический дисбаланс и большое количество неполных семей, в большей мере из-за арестов и гибели мужчин уже в мирное время, переместило центр тяжести в обществе на женщин. Нужно было заверить их - вы не вместо мужчин, вы просто продолжаете то, во что верили, но не сумели воплотить в жизнь из-за козней врагов ваши мужчины. Сценаристы - Б.Майлин и Г.Мусрепов, деконструируют новый советский гендерный порядок - равенство полов, в их скрытой интерпретации- женщина всегда подчинена мужчине, но при условии, что это достойный мужчина. Амангельды и другие герои фильма не показаны как отцы семейств, они пока борются за установление новой власти, они те, кто закладывает семя, а заботиться о детях будут женщины под руководством Большого отца- Вождя/И.В.Сталина.

В советском кинематографе 1930х гг. появились яркие звезды - Вера Марецкая, Любовь Орлова, Марина Ладынина, Тамара Макарова, Зоя Федорова, копировать которых можно было, но Шара нашла свою манеру игры для раскрытия образа простой казашки. И впоследствии, это делает её активной участницей социалистических преобразований в казахском обществе. Быть со своим избранником, это жертвовать материальным благополучием ради будущего- «Скоро, Балым, будет много хлеба и чая!», - обещает Амангельды. Но Балым сомневается, что это будущее наступит, когда они постареют, на что Амангельды говорит: «Мы будем молодые!» Это соответствует сталинской концепции строительства социализма, его основания уже были успешно заложены к 1937 году. А все, кто в этом сомневался, уже сошли с пути. Балым входит в новую семью- это боевой отряд борцов против царизма, а затем и часть Красной Армии. Прорабатывается и концепт новой семьи- братья по духу и оружию, не родо-племенные связи, а классовая солидарность. Политический отец- сначала Ленин, а затем, продолжатель его дела – Сталин. Амангельды оставляет Балым и своего сына на попечение советского режима [8], как эстафету,веряя ему свое будущее, потому что верил в него. Теперь для Балым и сотен тысяч казашек, оставшихся без мужей, отцов и братьев после кровавых 1916 года и последующих событий - главным мужчиной должно стать государство [10].

1. Фильм был снят на киностудии «Ленфильм» в 1938 г., вышел на экраны в 1939 г. на русском языке. Режиссер- М.Левин, сценаристы В. Иванов, Б.Майлин, Г.Мусрепов. Е. Брусиловский в своих воспоминаниях рассказывает, что идейным вдохновителем создания фильма является И.Сталин. На приеме в 1935 г. у И.Сталина, Мирзоян, Исаев и Джангильдин говорили о Чапаеве, и вдруг Сталин сказал: «А у вас, в Казахстане, тоже был свой Чапаев». Руководители советского Казахстана не имели представления о том, что это мог быть, но Сталин сказал об Амангельды Иманове, о котором слышал во время обороны Царицына, честь отвоевания они приписывает своим качествам полководца. Джангильдин подтвердил, что такое Амангельды Иманов действительно существовал. До того времени в Казахстане о восстании 1916 года мало говорили. Поэтому Мирзоян поручил Верховскому, главному редактору «Казахстанской правды» собрать необходимую информацию и написать материал об А.Иманове. В свою очередь, Верховский дал задание историку Ш.Шафиру, но тот, к сожалению, не мог ничего написать, т.к. документов не было. Нужно было провести серьезные полевые исследования и опросить свидетелей и участников событий того времени. Казахские драматурги Г.Мусрепов и Б.Майлин собрали необходимый материал, и написали пьесу. В финале пьесы, как и в реальности, Иманов, погибает от пули алашординцев. //Государственный Архив Республики Казахстан. Л.Мирзоян в Казахстане. Документ №135. О роли Мирзояна в развитии культуры Казахстана. Из воспоминаний Брусиловского Евгения

Григорьевича. С. 272. В 1936 году все же была выпущена работа С.Брагина и Ш.Шафиро «Восстание казахов Семиречья в 1916 году». Алма-Ата: Казкрайогиз, 1936. 103 с.

1. Петер Кенец считает, что кино отражает явную политику режима и подсознательную подоплеку политики//Kenez P. *Cinema and Soviet Society, 1917-1953*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

2. Узбекская танцовщица Тамара-ханум написала Шаре после просмотра фильма: «Ты, Шара имеешь все, о чем можно мечтать, твоя красота, привлекательность и танец навеки войдут в историю»// Жиенкулова Ш. *Өмірім менім өнерім*. Алма-Ата, 1985. С. 117-188.

3. Нусинова Н. Семья народов (очерк советского кино тридцатых годов) // Логос. – 2001. - № 1 ; То же [Электронный ресурс]. - URL : http://www.ruthenia.ru/logos/number/2001_1/2001_1_01.htm

4. Тимофеев Н., Брайлин С. Искоренить национал-фашистов (Ұлтшыл-фашистік жауларды тамырымен құртайық/ Социалистік Қазақстан.- 1937.-21 қырк.; Какенова А.М. Идеиная борьба в среде творческой интеллигенции Казахстана в 1930-е годы. Вестник КарГУ, 2010, №4.

5. Луиза Шейн называет такой художественный прием частью политики внутреннего ориентализма (1990). //Schein L. *Barbarians Beautified: the Ambivalences of Chinese Nationalism*. Cited in Gladney D. *Representing Nationalities in China*. p. 114.

6. Ш.Жиенкулова вспоминает, что сама роль далась ей легко, принимая во внимание и помощь сценаристов и режиссеров. В воспоминаниях Женкуловой больше места отводится описаниям своего быта во время съемок (она жила в трехкомнатном номере гостиницы «Астория» с мужем и сыном Болатом), чем тому, как она входила в образ, и что значил фильм в то время для казахской публики. [3, 117].

7. Балым потеряла шестимесячный плод вскоре после гибели А.Иманова. По некоторым данным, она ушла со своими родными после того, как нашла и похоронила А.Иманова. //М.Джумагулов «Орлы гибнут в вышине». Алма-Ата: Жазушы, 1983.

8. Липец Р.С. Образ батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. М., 1984.

9. Примечательным является письмо, которое написал сын А.Иманова- Рамазан после просмотра фильма. В нем он называет Балым своей матерью, хотя первую жену Иманова звали Раиш. Она родила Иманову двух сыновей, но умерла при странных обстоятельствах во время восстания.

«Заметки сына

(Письмо сына Амангельды – Рамазана Амангельдина)

Мне было 7 лет, когда погиб мой отец. О его героическом пути и смерти знаю по рассказам участников восстания. Но вот на экране словами мудрого акына Джамбула, начинается фильм об Амангельды. Я взволнован, это – слезы радости. Мой отец жив и я благодарен народному артисту – орденоносцу Елеусизу Умурзакову, за его мастерство и большую проникновенность. Фильм волнует по настоящему, но, к сожалению в нем много существенных недочетов. Балым – это моя мать. Она была боевой подругой отца, но я не узнаю ее сейчас. Откуда у нее взялись эта длинная белая рубашка и кокетливые серьги в ушах?! Каждый кто хоть раз видел моего отца, знает, что он никогда не брил бороды. Чувство досады вызывает и эпизод, когда кузнец Бекет выковывает ружье... современного образца. Много досадных упущений. Непонятно, почему постановщики фильма, не сохранили особенностей костюма жителей Центрального Казахстана? Почему в фильме и шапки, и женские платки, присущие жетысуйским и сырдарьинским казахам? Но эти мелочи правда весьма существенные, замечаешь после, а во время просмотра фильма с огромным напряжением следишь за восстанием и за трагической гибелью народного героя Амангельды. // ЦГА РК, Фонд №1882.Опись 1. № Дела: 394.

Примечания автора: Р.Амангельдиев по какой-то причине допустил несколько неточностей: главную роль – Амангельды, в фильме сыграл Елубай (не Елеусиз) Умурзаков. Балым не была матерью Рамазана, его родная мать- Раиш - умерла трагически при странных обстоятельствах во время восстания. По данным М.Джумагулова в послесловии к книге «Орлы гибнут в вышине». Алма-Ата: Жазушы, 1983, с. 375: «Через два года после смерти батыра Балым вышла замуж за Есентая Балыкова, двоюродного

брата своего покойного мужа. Она воспитала и вырастила двух сыновей Амангельды – Рамазана и Шарипа. Умерла в 1936 г. после продолжительной болезни».

Қасымова Д. Б., КМЭБИ университеті, тарих ғалым кандидаты, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ. E-mail: didar@kimep.kz didarkas@yahoo.com

Түйіндеме

Мақалада 1938 жылы сталиндик жүйенің тапсырысымен жарық көрген "Амангелді" кеңестік дыбысты фильміндегі әйел бейнесінің кейбір жақтары қайта қаралған. Әйел бейнесі 1916 жылғы көтеріліс кезеңіндегі кейіпкермен қатынасы, оның революциялық ісін қолдаушы, жалғасырушы және жаңа қоғамның күрескері ретінде сомдалады. Сонымен қатар қазақтың алғашқы «Амангелді» (1938) дыбыс фильмінде қоғамдық саяси жағдайға байланысты әйел бейнесінің кейбір аспектілерін жаңа қырынан талқылайды. Сталиндік режимнің бұйрығына сәйкес бұл фильмнің түсірілуі баяндалады. Қоғамдық талапқа жауап бере алатын әйел бейнесін сомдауға негіз алған туындының тарихи жарыққа шығу негізі қарастырылады.

Түйін сөздер: Амангелді Иманов, Балым, Шара Жиенқұлова, қазақ, 1916 жылы көтеріліс, жаңа әйел

Kassymova D., KIMEP University, candidate of historical sciences, assistant professor, Republic of Kazakhstan, Almaty E-mail: didar@kimep.kz didarkas@yahoo.com

FROM OBLIVION INTO ETERNITY: ARCHETYPE OF NEW WOMAN IN FILM VERSION ON AMANGELDY LIFE

Summary

The article elucidates some aspects of “new woman” representation in the first Kazakh soviet sound film “Amangeldy” shot in 1938 by the special order of the Stalinist regime. A new woman was to be constructed during her love affair to the hero of the 1916 rebellion and dedicate her life to his cause- new regime victory and further development. The article elucidates some aspects of “new woman” representation in the first Kazakh soviet sound film “Amangeldy” shot in 1938 by the special order of the Stalinist regime. A new woman was to be constructed during her love affair to the hero of the 1916 rebellion and dedicate her life to his cause- new regime victory and further development. The film shows new type of gender relations, a man is attractive for woman if he is inspired by great idea, and she should share his views and life course by Kazakh version of socialist realism. Woman follows the man of her dream, while he follows the dream explained to him by the party and its leaders.

Key words: Amangeldy Imanov, Balym, Shara Zhienkulova, Kazakh woman, rebellion of 1916, new woman

УДК: 930:929(574)

ОРТА АЗИЯДА МЕКЕН ЕТКЕН ҚЫПШАҚТАР ТАРИХЫ ЖАЙЛЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Ибрагимова М.Н. –*ал-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті,*
оқытушы, ibragimova.meruert@mail.ru

Нусупбаева С.А. –*ал-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, аға оқытушы,*
n.salta_82@mail.ru

Мақалада ортағасырларда Қазақстанда мекен еткен қыпшақ тайпасының тарихы темірлік деректер негізінде қарастырылады. Зерттеулер негізінде олардың мекен еткен территориясы анықталады. Қыпшақтардың Темір тарихында да белгілі орын алғандығы нақты зерттеліп көрсетіледі. Темірлік деректер негізінде қыпшақтардың ірі, жеке ел ретінде өмір сүрген ру-тайпа екендігі және олардың тайпа әмірлері сол ру-тайпа аттарымен аталатындығы жайлы зерттеледі.

Әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихшылары пайдаланған деректер көбіне ортақ болып келгендіктен оқиғаны баяндауда бірін-бірі қайталайды. Сондықтан оларды бір-бірімен салыстыру арқылы олардың қайсысы шындыққа жақын екендігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: Әмір Темір, Қыпшақ, қазақ, этника, тайпа.

Егемендігімізді алғалы еліміздің тарихы қайта қаралып, деректеріміз қайта ақталды. Бүгінгі таңда Қазақстан тарихына қатысты көптеген деректер кітап болып шығып та үлгерді. Ендігі кезекте тарихшылардың міндеті осы деректерді пайдаланып, оларға деректік талдау жасау арқылы зерттеу жүргізу болатын. Әрине ондай зерттеулер де баршылық, дегенмен әлі де болса зерттелмеген біраз мәселелер бар.

XIV ғасырдың екінші жартысында әмір Темір жорықтары салдарынан Қазақстанда мекен еткен ру-тайпалар бытыраңқылыққа ұшырады. Темір және оның ұрпақтарының жорықтары Қазақстанда мекен еткен этникалық топтарды шашыратып жіберді. Олардың Темір әскерлерімен қақтығысқа ұшырап отырғандығы жайлы темірлік шығармаларда мәліметтер келтірілген. Сонымен қатар онда саяси оқиғаларға қатысып, тарих сахнасында белгілі бір орын алған рулық, тайпалық топтар ғана көрініс тапқан.

Біз темірлік деректердегі қазақ «қазақ» ұлты болып қалыптаспай тұрып қазіргі кездегі үш жүз құрамына енген, неше ғасырлар бұрын пайда болған ру-тайпалар тарихына қатысты мәліметтерді қарастырамыз. Соның ішіндегі ең ірі тайпалардың бірі қыпшақтар тарихы жайлы нақтырақ тоқталғымыз келеді.

Қыпшақ тайпасының өзінің белгілі таңбасы, ұраны бар. Оның – таңбасы – II (қос әліп), Ұраны – «Ойбас». XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақ зиялыларымыздың бірі Ш. Құдайбердіұлы: «Қыпшақ бұл қаңлыдан бөлініп елсіз бос жерге кеткендіктен қыпшақ атанған. Мағынасы – бос, шөл, елсіз деген сөз...» [1, 50-б.] - деп сипаттайды. Ал XVІІІ ғасырда орыс деректерінде қыпшақтар Орта жүз рулары ретінде нақты көрсетіледі [2, 407-б.].

С.К. Ибрагимов, В.С. Храковский зерттеулері бойынша қыпшақтардың тілі таза түрік тілі болған [3, 98-б.].

Зерттеуші С.М. Ақынжановтың: «Қазақ этногенезінің бірден-бір ірі компоненттерінің бірі болып табылады және басқа да түрік тілдес халықтардың этногенезінде маңызды рөл атқарған қыпшақтардың қазақ халқының құрылуындағы рөлі үлкен», [4, 9-б.] - деген пікірін толықтай қолдаймыз. Шынымен де көптеген деректеріміз дәлелдегендей қыпшақтар ортағасырларда өмір сүрген ірі, әрі мықты тайпалар ретінде тарих сахнасында із қалдырған ру-тайпалар қатарына жатады. Сондықтан да олар жайлы темірлік деректерде біраз мәліметтер сақталған.

Темірлік деректер бойынша қыпшақ елі жалайырлармен бірігіп Темір Хорезмге жорыққа кеткенде бүлік шығарған. Монғолдар жаулап алғаннан кейін қыпшақтар да бытырап кеткен еді. Уақыт өте келе қыпшақтар Темірмен үздіксіз соғыс жүргізіп, соңында жеңіліс тапқан Тоқтамыс әскерлерінің негізгі өзегін құраған болатын [5, 74-б.]. Қыпшақтардың біршама бөлігі әмір Темір әскерлерінің қатарында да болғанын біз темірлік деректерден байқаймыз [6, 138-б.].

Әмір Темір Тоқтамыспен 1391 жылы Құндызша деген жерде соғысқан кездегі: «...Ва Усмон Баходур қипчоқ қушуни била илгари суруб, душманнинг уч қушун кишиси билан урушуб, баходурлуқ курсатур эрдиким, отдин йикилиб айрилди ва яна хазрат соқибқирон давлатидини филкол отға минди ва душман сори чопиб, бир-бир этти», - деген мәліметтен Темір әскерінің құрамында да өздері жеке қосын құрағанын байқаймыз [6, 138-б.].

Әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихшылары негізінен оқиғаны баяндауда бірін-бірі қайталайды. Ол әрине түсінікті жайт, өйткені олардың пайдаланған деректері көбіне ортақ болып келді. Кейбір оқиғаларды ғана өз көздерімен көрген немесе жана деректердегі мәліметтерді пайдалана отырып баяндайды.

1376 жылғы оқиға темірлік деректерде төмендегіше баяндалады. Низам ад-дин Шамидің мәліметтерінен көретін болсақ, Темірдің Хорезмге үшінші рет жасалған жорығы жайлы баяндағанда Сары-Бұға, Әділ-шах, Хитай-бахадүр және Елші-Бұғаны 30 мың әскермен Камар ад-Динге қарсы жіберетіндігін айтады [7, 104-б.]. Бұл оқиға 1376 жылы орын алған.

Ары қарай оқиға былай өрбиді: «...Когда Адил-шах обнаружил, что в области никого нет, он схватил Хитай-бахадүра и Ильчи-бугу, сталкнулся с Сары-Бугой, и они восстали. Собрав свой иль и войско, они осадили крепость и укрепления Самарканда... Когда они сообразили, что не из тех людей, которые могут ему (Джахангиру) противостоят, то, бежав, ушли в узбекский вилайет и нашли приют у Урус-хана. В то время когда Урус-хан отбыл на летовье, они также проявили по отношению к нему вероломство и предательство, доказав свою дурную сущность. В конце-концов они повели войско и разбили Урус-хана...» [7, 104-б.].

Шараф ад-Дин әлі Иезди бойынша оларға Темір Андуганға да руға етіп сайлап кеткен сенімді адам қосылды дейді. Олар өздерінің – жалайыр, қыпшақтан тұратын халқын жинап Самарқандқа бағыталып, қала бекіністерін қоршай бастады деп көрсетіледі [7, 132-б.].

Сонымен Низам ад-дин Шами мен Шараф ад-Дин әлі Иезди мәліметтері бойынша тек жалайырлар ғана емес, жалайырлар мен қыпшақ елі бірге көтеріліс ұйымдастырған болып шығады және Әділ шах пен Сары-Бұғаға Андуганның даруғасы көмеккеледі. Мирхондтың деректерінде де әмір Темір Хорезмге жорыққа кеткенін пайдаланып қыпшақ және жалайыр тайпаларының әмірлері бүлік шығарып, Самарқандқа аттанатындығы айтылады [8, 144-б.]. Бұл жерде тағы бір көңіл аударарлық жайттардың бірі Низам ад-дин Шами мен Шараф ад-дин әлі Иезди шығармаларында жалайырлар мен қыпшақтарды ел деп көрсетеді. Сол бойынша жалайыр елінің Темірге қарсы көтерілгендігін байқаймыз. Бұл жайлы Исин былай деп мәлімдейді: «Әскер көтерілісіне күш қосқан дала қосындары Мәуераннаһрға беттейді. Андугандаруға сының көмегін алып, «ел мен әскерін жиып», жалайыр мен қыпшақтар Темір астанасы Самарқандты қоршауға алады. Сөйтіп, Жалайыр Әділшах пен Қыпшақ Сарыбұға 1376 жылдың жазында дала жұртының "қамын жеген басты тұлғаларға айналды"» [9, 37-б.].

Темір ұрпақтарының тарихшыларының бірі Фасих Ахмад бұл оқиғаны былай баяндайды: «... Сари Бука и Адилшах Бахрамджалаир, которых он отправил вперед в Джата за Камар ад-Дином, взбунтавались, и эмир Сахибкиран был вынужден вернуться, затем в пятый раз отправиться на войну в Джата...» [8, 136-б.]. Демек Темірді жорығынан қайтарған бұл көтеріліс оған оңай соқпаған.

Темір әскерлерінен жеңілген көтерілісшілер темірлік деректер бойынша бытырай қашады. Сарыбұға мен Әділшах Дешті Қыпшаққа барып Орысханды паналайды. Шараф ад-дин әлі Иезди көрсеткендей, Сарыбұға мен Әділшах Орыс хан ордасының мүләзімдері болып жүреді. Самарқандқа келген әмір Темір «жалайыр ұлысын бектеріне үлестіріп береді» [6, 79-80-б.]. «Орыс хан жұртында да Сарыбұға мен Әділшахты сарай лауазымдарының бір тобы жақтырмаса керек. Әсіресе, Темірмен бейбіт жағдайды сақтауды аса қажет деп түсінгендер. Орыс хан да Әділшах пен Сары бұғаға белгілі бір күдікпен қарады, Сығанақ сарайында Әділшах пен Сарыбұға бақылауда, жартылай тұтқын, аманат есебінде болуы да ғажап емес,» - дейді Исин [9, 37-б.].

Осы жағдаяттардың бәрі Әділшах пен Сарыбұғаны ызаландыруы мүмкін. Сондықтан олар ол жерде көп тұрақтамай, Моғолстанға қашып барып Камар ад-Динді бүлікке итермелейді. Яғни деректердің бәрі бірдей Әділшах пен Сарыбұғаның Орысханнан қашып кеткенін, кейбір деректер мысалға Шами мен Иезди бойынша Орысханның жұртын шауып кеткендігі де баяндалады [7, 104-б.; 132-б.] Демек, оларды мұндай әрекетке итермелейтіндей жағдайдың болуы әбден мүмкін. Алайда ол жайлы темірлік деректерде айтылмайды.

Қыпшақ-жалайыр көтерілісінің екінші басшысы Сарыбұға ұстатпай жүріп, екі жыл өткен соң, саяси жағдай мүлде өзгерген, 1378-1379 жылдары Темір сарайына өзі келген. Темір бұрынғы қарсыластарының бағыну ишарасымен келгендеріне сый көрсетіп, өткенін кешіріп, билік ұсынуды дәстүрге айналдырған. Сарыбұға да өз «қауымына» - қыпшаққа бас болды. Тайпа көсемдеріне Әмір Темір «Ерік» - өз жұртын еркімен билеп-басқару хұқын беріп, «Берік» — ұлыс санына қарай әскер шығару міндетін жүктеп отырған. Әмірдің қол астындағы 40 аймақ басшыларынан 12 аймақ басшыларына сардар таңбасы беріледі. Он екі аймақтың бесеуін қазіргі Қазақстан жерінен көруіміз мүмкін. Олар: Арғын, Салайыр (Жалайыр), Моғол, Қыпшақ, «Татар» Сардарлыққа Әмір Темір Арғында — Тасқажыны, Салайырда — Тоқтемір мен Сыр Мейрамды, Моғолда — Темір қажы оғланды, Қыпшақта - Сарыбұға әмірді, Татарда - Қуң ханды тағайындаған екен.

Сонымен, Қыпшақ Сарыбұға (1340-1400 ж.ж.) Темірдің он екі бас әмірінің бірі дәрежесіне көтеріледі. Сол себепті де болар, Темір тарихнамасында Сарыбұғаға «кешірім» жасалғандай, көтерілісті бастаған басты күнәһар есебінде оның қанды көйлек досы, мерт болған Әділ шах аталады.

Осылайша қыпшақ-жалайыр халқы азулы әмір Темірдің өзіне қарсы тұрып, оның әрмен қарай шапқыншылық соғыстарын ұйымдастыруына жол бермейді. Сонымен қоса басқа да ру-тайпалардың Темірдің жойқын саясатына ашық қарсылық білідірулері оның жолына үнемі кедергі болып отырған. Ол жайлы темірлік деректерде жиі баяндалғанына қарағанда бұл тайпа халықтарының шынымен де әмір Темірдің Қазақстан территориясына ұйымдастырған жорықтарын тежеп отырғандығы көрінеді.

Зерттеуші А.И. Исин өз мақаласында дала иеліктерін саналы түрде әлсірету мақсатында Темір бекзада тұқым, ел билеуші, батырларын өз жағына шығару саясатын да жүргізгендігін айтады [10, 38-б.].

Парсы ақыны Низамның (1140-1202) «Ескендір жайлы кітап» (Искандер-наме) атты поэмасында қыпшақтардың діни әдет-ғұрыптарымен байланысты тасты мүсіндерге табынушылығы жайлы қызықты мәліметтер бар. «Все кыпчакские войны, приходящие сюда, кланяются этому изображению: приходит ли с

дороги конный или пеший, все с благоговением поклоняются статуе. Всадник, проезжающий мимо, кладет стрелу из колчана в честь нее: пастух, прогоняющий здесь стадо, приносит перед ней в жертву барана» [11, 17-18-б.].

Белгілі академик Б.Е. Көмеков Хафиз-и Абрудың негізінен Рашид ад-диннің тарихи мәліметтеріне сүйене отырып, жаңа мәліметтер, сонымен қатар монғол жаулап алушылығына дейінгі және одан кейінгі кездегі қыпшақтардың орналасуын келтіретіндігін атап көрсетеді. Сонымен бірге ол Хондемирдің қыпшақтар жайлы жиі кездесетін монғолдардың Ортаазиялық, ирандық әулеттері мен Темір әулеттерінің өмірінен келтірілетін тарихи фактілердің маңызды орын алатынын ескертеді [11, 30-б.].

Сонымен қорығар болсақ, темірлік деректерде Қазақстанда мекен еткен қыпшақ тайпасы жайлы мәліметтер көптеп кездеседі. Әмір Темір және оның ұрпақтарына арналған шығармалардағы қыпшақтар жайлы мәліметтер ортағасырларда Қазақстан территориясында мекен еткен қыпшақ тайпасы екенін зерттеулер нәтижесінен көріп отырмыз. Жоғарыда атап өткеніміздей Темір ұрпақтарының тарихшылары негізінен ірі, жеке ел ретінде өмір сүрген ру-тайпалар жайлы ғана өз шығармаларында баяндап отырған. Темірлік деректерде тайпа әмірлері сол ру-тайпа аттарымен аталады. Мысалға: Қыпшақ Сары Бұға және т.б. Бұл есімдер Темір ұрпақтары шығармаларында жиі кездеседі, сонымен қатар олардың билік жүргізген елдері жайлы да мәліметтер бар. Ортағасырларда есімдері әйгілі болған тұлғалардың темірлік шығармаларда ізі қалғандары бізді қуантады. Сол ру-тайпа аттарымен есімдері қоса аталған адамдардың арқасында біз сол ру-тайпалардың тарихта қаншалықты жоғары орын алатындықтарын байқаймыз. Ол тұлғалар өздерінің жақсы іс-әрекеттерімен өз елдерінің даңқын асырған. Осылайша темірлік шығармалардан біз тек ру-тайпалардың тарихынан ғана емес, сол заманда өмір сүрген тарихи тұлғалар жайлы да мәліметтер ала алады екенбіз.

1 Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. Баспаға дайындаған және шығаруға жауапты филология ғылымдарының докторы М. Мырзахметов және М. Қазбеков. Алматы, 1991, 80 б.

2 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (сборник документов и материалов). Алма-Ата, 1961.-752 с.

3 Ибрагимов С.К., Храковский В.С. Махмуд Кашигарский о расселении племен на территории Казахстана в X веке. // Вестник Академии наук Казахской ССР. № 11 (164) ноябрь 1958, с. 93-98.

4 Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Издание исправленное.- Алматы: Гылым, 1999.-296 с.

5 Востров В.В., Муқанов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX-начало XX). Алма-Ата, «Наука», 1968.-256 с.

6 Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. О.Буриевтаржимаси, Т., 1994, 42-б.

7 Материалы по истории киргизов и Киргизии. Под ред. А.А. Ромодина, М., 1973. Вып. 1.- 280 с.

8 Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории казахов и Казахстана XII-XIX вв. Дисс. на соискание уч. степени д.и.н. А., 2003.-406 с.

9 Исина А.И. Әмір Темірге қарсы тұрған қаһармандар (XIV ғасыр соңындағы дулат, жалайыр, қыпшақ, арғын, керейіт көтерілістері) // Абай, 1999, № 1, 34-42 б.

10 Исина А. «Біз – қазақ, қалмақ және қарақалпақ» // Абай № 1, 2006, 36-42 б.

11 Көмеков Б.Е. Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв. Научно-аналитический обзор. Алма-Ата, 1987.-41 с.

Резюме

Ибрагимова М.Н. – КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, преподаватель по истории, ibragimova.meruert@mail.ru

Нусупбаева С.А. – КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, преподаватель по истории, n.salta_82@mail.ru

Некоторые вопросы об истории кипчаков, проживавших в Средней Азии

В этой статье рассматривается история племени кипчаков в средневековье на основе данных во времена правления Амира Темура. На основе исследований определяется их местоположение. Также исследуется, что кипчаки играли немаловажную роль в истории Амира Темура. На основе фактов рассматривается, что кипчаки существовали как огромное племя (тайпа), и правителей этих племен величали по названиям племен, которым они руководили. Так как историки поколений Амира Темура и

его самого использовали одни и те же источники, их описания события совпадают. Исходя из этого, в статье приводятся доказательства того, какие из данных более достоверны.

Ключевые слова: Амир Тимур, кипчак, казах, этнические группы, племена.

Summary

Ibragimova M.N. – *al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education, teachers of history, ibragimova.meruert@mail.ru*

Nusupbaeva S.A. – *al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education, teachers of history, n.salta_82@mail.ru*

The some issues on the history of Kipchaks lived in the Middle Asia

In this article the history of the Kipchak tribe which inhabited in The Middle Ages will be considered on the basis of the Amir Timur's data. Their inhabited territory is determined on the basis of the research. Also the Kipchaks in the Timur's period of history was of great importance that has been researched in the given article. According to Timur's data, Kipchaks' major tribes that lived in the country as a state and tribes' Amirs' names were given to their tribes. Because of Amir Timur's and the historians of his ancestors used the same data and information their reporting is similar. Therefore, in the given article by comparing them which of them is close to the truth is proved.

Keywords: Amir Timur, Kipchak, the Kazakh, ethnic groups, tribes.

УДК 94(574)(07)

ЕЖЕЛГІ ҮЙСІН МЕМЛЕКЕТІ ДИПЛОМАТИЯСЫ

Раев Д.С. – *филол. ғ.д., профессор,*

Тоқмұрзаева А.Ж. – *халықаралық қатынастар магистрі, аға оқытушы. Абылай хан атындағы халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, Raev_53@mail.ru, aqbota_zh@mail.ru*

Мақалада Қытай деректеріне сүйене отырып, Ежелгі Үйсін мемлекетінің негізінен көршілес Ғұн елімен, Хән патшалығымен жүргізілген сыртқы саясаты мен дипломатиялық қарым-қатынасының ментальдық ерекшеліктері мен универсумдық болмыс-бітімі саяси контент-талдамалық және саяси метатеориялық әрі метаәдіснамалық тұрғыдан сарапталады. Ежелгі Үйсін елі қазақ халқының түп-тегі ретіндегі таным негізге алына отырып, оның б.з.д. II-I ғасырларда Іле алқабы мен Жетісу өңірінде, тіпті Орталық Азия аумағында іргелі мықты мемлекеттің бірінен болғандығы қытай деректері бойынша негізделеді. Сонымен бірге, Ежелгі Үйсін мемлекетінің көрші мемлекеттермен ұстанған сыртқы саясаты мен елшілік қарым-қатынасындағы ерекше уникал мәселер: саяси құдаласу, саяси некелесу, әйел-елші, елшілік корпусының ментальдық қалыптасу дәстүрі, саяси әменгерлік және саяси сүйек жаңғырту ұстанымдарының ерекшеліктері, ұзатылған қыздардың саяси аренадағы әрі халықаралық қатынас жүйесіндегі рөлі мәселелерін саяси идеологиялық, саяси мәдени, саяси аксеологиялық тұрғыдан талдауға кадам жасалады.

Тірек сөздер: Ежелгі Үйсін мемлекеті, ғұндар, Хән патшалығы, саяси қатынас, саяси құдаласу, саяси неке, дипломатиялық қатынас, елшілік, дипломатиялық келіссөз, әскери-саяси одақ, дипломатиялық атрибуттар мен семиотика.

Бүкіл Қазақ даласындағы мемлекеттік жүйенің қалыптасу тарихы философиясына зер салар болсақ, ерекше ментальдық сипатқа ие болатын саяси болмыстық универсум әлеміне енеміз. Соның бір парасы – Ежелгі Үйсін мемлекетінің әлемдік саяси сахнадағы бет-бейнесі мен бітім-қарырымы мәселесі. Үйсін – қазақ ұлтын қалаптастырған этностық топтардың бірі болғаны, яғни қазақтың этникалық тек-тамыры болғандығы тарихтан белгілі. Мысалы, Қытай Халық Республикасының деректанушы тарихшы ғалымы Жақып Мырзақанұлы үйсіндер жөнінде мағлұматтар бере келе «олар қазақтың этникалық түп-тегінің ең тереңде жатқан ежелгі тамыры есептеледі» [1, 5 б.], – деп жазады. Жалпы ежелгі үйсін тайпасы туралы біздің заманымызға дейін жеткен деректердің басым көпшілігі тек қытайдың тарихи жазба деректері арқылы ғана болғанын тарих мойындайды. Соңғы бір жарым ғасырдан бергі уақытта ежелгі үйсін елі тарихы әлем ғалымдарының зерттеу нысанына айналып, ол туралы мағлұматтар орыс, жапон, француз,

ағылшын, неміс тілдеріне аударылғанын тарихшы ғалымдар тілге тиек етеді. Әсіресе, қытай тарихшылары тарапынан қызығушылықтың мол екендігі айтылады [1, 6 б.].

Сонымен бірге, Ежелгі үйсін елі – қазіргі Орталық Азия өңірінде өз кезінде мықты мемлекет құрған ірі тайпаның бірі болғанын да тарих дәйекті баяндайды. «Ежелгі үйсіндер – қазіргі Қазақстан мен оған көршілес аймақтарда (Қырғызстан және ҚХР Шыңжаң) іргелі мемлекет құрған байрығы этнос... Ғалымдар ежелгі қытай жазба деректемелерінде және археологиялық материалдарға сүйене отырып, ежелгі үйсіндерде мемлекеттік биліктің көшпелі халықтарға тән едәуір кемелді жүйесі қалыптасқанын, мемлекеттіліктің барлық нышандарының болғанын атап көрсетеді. Мұның өзінің қазіргі Қазақстан жеріндегі мемлекеттіліктің пайда болуы мен қалыптасып, даму эволюциясын зерттеп-білудегі маңызы зор» [1, 5 б.], -деп келтіреді деректерде. Ал ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің 2015 жылдың 14 қыркүйегінде Астанадағы Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған салтанатты жиналысында сөйлеген сөзінде: «Қазақ хандығы бұдан бес жарым ғасыр ғана шаңырақ көтерсе де, Еуразияның ұлы даласында орнаған арғы дәуірдегі сақ, ғұн, үйсін мемлекеттерінің, бергі замандағы Ұлы түрік қағандығы, Дешті қыпшақ пен Алтын Орда мемлекеттерінің заңды мұрагері болды» [2, 2 б.], -деді. Қытай тарихшыларының айтуынша, тарихи жазба деректер ежелгі Үйсін мемлекетінің шоғырланған орталық аумағы Жетісу жері, Іле өзенінің жоғарғы аңғары, ҚХР-ның қазіргі Іле қазақ автономиялы облысының өңірі болғандығы [1,7 б.], ал Нығмет Мыңжанның нақтылауынша, үйсін жұртының жер көлемі «батыста Шу, Талас өзендеріне, шығыста Тәңіртаудың (Тяншан тауының) шығыс сілеміне, солтүстікте Балқаш көлінен бастап оңтүстік-батыста Ыстықкөлдің оңтүстік жағалауына дейінгі ұлан-байтақ өңірді қамтыды» [1, 16 б.]. Жақып Мырзақанұлы: «Іле аңғарында 1988 жылы жүргізілген археологиялық жаппай барлау кезінде есепке алынған байрығы үйсін обаларының ұзын саны он мыңнан асады. Олардың арасынан диаметрі 100-150 метрге жететін әйдік обалар да жиі кездеседі» [1,7 б.], -деп жазады. Сонымен, осы деректерде Үйсін елі сол өңірде тұрақты орныққан, өркен жайып гүлденген, ұлан-байтақ аймақты қамтыған қуатты мемлекетке айналғаны, астанасы – Чығу қаласы, мемлекеттің ең жоғарғы билеушісі Елжау би болғаны айтылады. Үйсін билеушісінің аты Нығмет Мыңжанұлының «Үйсін туралы жалпы шолу» атты мақаласына – Лежяу би, Елжау би, күнби, Лапкөк би деген версиялармен беріледі [1, 13 б.]. Бұл Қытай деректеріндегі лингвистикалық вариацияларға байланысты болса керек деп есептейміз. Тарихи деректерде: «Елжау би үздік көсем, қажырлы қаһарман, соғыс өнеріне шебер, асқан ақыл-парасатты адам» [1, 20 б.] ретінде сипатталады. Сол дәуірдегі үйсін елінің түтін саны, адам және әскер санын оған көрші мемлекеттердің жан саны мен әскер санымен салыстыра келе тарихшылар Үйсін Батыс өңірдегі «мейлінше күдіретті мемлекет» [3], -болғандығын жазады.

Ежелгі Үйсін мемлекетінің сыртқы саяси қатынасы б.з.д. II ғасырдағы Ежелгі Қытайдың Хән Уди патшасының үйсіндермен одақтасуды көздеген әрекеттерінен басталды деуге негіз бар. Тарих оның үш түрлі себебін көрсетеді: біріншісі – Хән патшалығының өздеріне солтүстігіндегі ғұндардан төнген қауіп болса, екіншісі – сол кездегі үйсін елінің дербес мықты мемлекетке айналып, ғұндарға тәуелділіктен бас тартуы, үшіншісі – бұрынғы ғұндардың иелігінде болған, ал қазір олардан босатылған үйсін елінің шығысындағы Хыши дәлізіне қайта келуін өтіну идеясы. Осы мақсатпен Хән Уади патша 119 жылы Жаң Чянды бас елші етіп тағайындап, 300 адаммен елшілер тобын жібереді. Тарихи деректердегі Хән Уади патшаның атынан Жаң Чяң елшінің Үйсін күнбиі Елжау биге алып елген дипломатиялық хаттамасының (дәттеме) мәтіні: «Егер Үйсін елі шығыстағы атамекеніне көшіп қоныстанатын болса, онда Хән патшасы сізге ханымдыққа ханшасын берер еді, екі ел ағалы-інілі туысқа айналып, тізе қоса отырып ғұндарға қарсы тұрар еді» [1, 66 б.], -деген ұсынысқа саяды. Ежелгі Шығыс ментальдық елшілік дәстүрі бойынша олар Үйсін күнбиіне тарту ретінде «мың сәрілік алтын, күміс, торғын-торқа, асыл бұйымдар» [1, 18 б.] алып барады. Бұл ежелгі Шығыстың дипломатиялық мәдениетіндегі атрибутивтік рәсім-салтты, утилитарлық тәсілді, екінші жаққа деген құрмет көңілін әрі өзара ымыраласу символын білдірсе керек. Мұндай жол-жоралғылар елмен-ел арасындағы жалпы дипломатиялық қатынастың субстанциялық негізі болатындығына көз жеткізуге болады.

Жаң Чяң бастаған елші топ Үйсін күнбиіне келіп сәлемін айтып: Хән Уди патшаның күнбиге шығыстағы атамекеніне қайта оралып, Хән әулетімен одақтасып, ғұндарға қарсы бірлесіп күресу жөніндегі ұсынысты жеткізеді. Үйсін мемлекетінің көсемі Елжау би (Елсау би) Хән Уди патшаның «шығысқа көшіп кел» деген ұсынысын мақұлдамайды. Қытай тарихшыларының дерекнамасына қарағанда, оған әртүрлі факторлар себеп болғанын айтуға болады. Біріншіден, Үйсін күнбиі үшін Хән патшалығының күш-қуаты белгісіз болды. Екіншіден, өз көршісі – ғұндардың әлеуетіне Елсау би қанық еді. Үшіншіден, Ғұн елі жауласып отырған Хән патшалығымен қыз алысып одақтасу көрші намысына тиетін қауіпті іс екенін жете түсінетін. Төртіншіден, ол кезде өз мемлекеті үшке жарылып, Елжау бидің

әулетіндегі ішкі бірлік сыр білдіре бастаған кез еді. Бесіншіден, Іле өзені алқабы мен Жетісу өңірінің құнарлы жеріне орнығып, іргелі ел болған жерден көшу маңызды болмады. Сонымен Үйсін ордасына келген елшіліктің көздеген мақсаты орындалмады. Алайда, Елжау би Хән елінің күш-қуатын барлап қайту үшін Жаң Чяңға қосып өз елшілерін жібереді. Біздің пікірімізше, бұл – дипломатиялық тұрғыдағы өте сауатты, өркениетті шешім, өз кезегінде ұтымды таңдалған дипломатиялық тәсіл. Оған қоса елшілік дәстүр бойынша, оның ішінде Орта Азиялық – үйсіндік ментальдық салтқа сай «ондаған тұлпар тарту етіп, алғыс айтты»[4], - делінген қытай деректерінде. Осы орайдан Ұлы Дала халқының дәстүрлі субментальды дипломатиялық атрибутивтік кәдесі – негізінен жылқы болғандығын айқын көреміз. Тарихи мәліметтер бойынша, осы Үйсін мемлекеті елшілерінің Хән патшалығының орталығы Чаң-ән қаласына б.з.д. 115 жылы жетіп барады және Қытай патшалығының халық саны көп, бай ел екеніне көз жеткізіп қайтады және оны Үйсін күнбиіне баяндайды. Осының негізінде Хән патшалығының күшті мемлекет екеніне көзі жетіп, үйсін күнбиінің көзқарасы өзгереді. Қытай жылнамаларында осы кезге Хән патшалығының басқа да Қаңлы, Дауан, Ұлы йүзі және т.б. елдермен елшілік қарым-қатынас жасағаны сәйкес келендігі және осыдан бастап Хән патшалығы мен Батыс өңіріндегі елдердің арасындағы сыртқы саяси байланыс арта түскендігі айтылады.

Тарихи деректерге сүйенетін болсақ, Үйсін мемлекетінің Хән патшалығына елші жібергенін естіген Ғұн ордасы үйсіндерге соғыс қауіпін туғызбақ болады. Үйсін елі соғыс қауіпін сақтану үшін Хән патшалығымен одақтасуға ұмтылғандығы сөз етіледі. Бұл Үйсін мемлекетінің геосаяси қауіпсіздікті сақтау мүддесінен келіп туындаған стратегиялық саясаты болған деуге негіз бар. Осыған байланысты Үйсін елінің превентивтік дипломатиялық әрекетін байқауға болады. Хән патшалығымен саяси-әскери одағын нығайту және елдегі саяси қауіпсіздікті сақтау мақсатымен Елжау би Хән Уди патшаның ханшасымен отасуға әрекет жасайды. Мәселен, белгілі қытай деректерін танушы, тарихшы-ғалым Нығмет Мыңжанұлы: «Б.з.б. 110-109 жылдары Үйсін күнбиі Хән патшасының ханшасын айттыруға кісі салды, бұдан кейін мың жылқы қалың мал айдатып Хән патшасына құда болады. Б.з.б. 108 жылы Уди патша өзінің туысы Жяңду уаңның қызы Шижүн ханшаны Үйсін күнбиі Елжау биге ханымдыққа ұзату жөнінде шешім қабылдады. Бұл той аса салтанатты болды»[1, 19 б.], -десе, қытай ғалымдары Уаң Биңхуа мен Уаң Минжы: «Хән әулеті Жяңду уаңы Лю Жяңның қызы Шижүнді Лапкөк биге (Елжау би – Р.Д.) ұзатты, күнбиі оны оң тізе басар ханымы етіп отырғызды» [1, 67 б.], -деп жазады. Осы бір саяси құдаласуда екі жақтың да мүдделі болуы астары болғанын айтқан жөн. Ең алдымен, Хән патшалығының мүдделі болуы бұл саяси одақтан ғұндарға қарсы күресте стратегиялық маңыздылықты аңғаруы. Сонымен бірге, ол кезде Үйсін елі Қытайдың Батыс өңіріндегі ең ірі мемлекет санатында болуы. Ал үйсіндердің тарапынан да бұл саяси-әскери одаққа қызығушылықтың болғаны жоғарыда айтылды. Сондықтан, бұл неке – екі мемлекет арасындағы саяси неке деуге болады. Бұл Үйсін мемлекеті тұсындағы мемлекет аралық алғашқы неке әрі халықаралық қатынастар тарихы әлеміндегі мемлекеттер арасындағы саяси некелерге жол ашты деп айтсақ артық емес. Нығмет Мыңжанұлының айтуынша, бұл саяси мақсаттағы құдалық Хән әулеті мен үйсіндер арасындағы саяси одақтық байланыстың негізін қалады [1, 20 б.]. Мұндай жағдайдағы құдаласу басты назар саяси-әскери күш ісіне бағытталғандықтан қыздың қалың малын төлеу негізінен формальды нәрсе. Осындай ойды басқа да Қытай тарихшылары «Хән әулетімен құда-анда болуға негізгі себеп болған нәрсе – қалыптасқан жағдайлардағы шұғыл өзгерістер еді, ол осындай құда-андалық қатынас арқылы өз билігінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуді армандады» [1, 67 б.] және «Батыс Хән әулеті мен Үйсіннің құдалығы іс жүзінде – ол саяси одақтасудың тәсілі болып есептеледі»[1, 69 б.], -деген пікірлермен бекіте түседі. Бұл мысал қилы замандарда, әртүрлі мемлекеттер арасындағы саяси қарым-қатынастарды қыз алысып, қыз берісу арқылы нығайту, тарихқа ежелгі б.з.д дәуірлерден бастап енгендігін, елдер арасындағы ежелгі саяси ымыраласу жолдарының бірі болғандығын көрсетеді. Жалпы тарихи тәжірибелерге үңілетін болсақ, мүдде-мақсаттары ортақтасып, саяси бағыттары біріккен екі ел арасындағы табиғи құдаластық оң нәтиже бергенін аңғаруға болады. Мысалы, Уаң Биңхуа мен Уаң Минжы: «Тиімді саяси, әскери жағдайларда мұндай құда-андалық арқылы тамаша саяси табыстарға жол ашуға болады. ...Ханның өзіне қыз беру, сөйтіп сол ханайым арқылы ханға және бүкіл ордаға ықпал жасаудың өзі белгілі нақты жағдайда айрықша рөл атқарады. Батыс Хән әулеті Үйсінмен құдаласқанда осындай тілекті негізге алды»[1, 69 б.], -деген пікірді келтіреді. Сондықтан осы бір орнатылған екі жақты дипломатиялық қарым-қатынас, құрылған саяси және әскери одақ стратегиялық даналықты көрсетеді деп есептеуге болады.

Ондай саяси мүдделіктен туындаған тағы бір тарихи факт – Ғұн тәңірқұтының Үйсін мемлекеті күнбиімен құдаласуға талпынысы. Осының өзі халықаралық саяси болмыс тұрғысынан қарағанда ежелгі Үйсін мемлекеттігі үшін зор өркениеттік дәреженің көрінісі деп айтуға ғылым-теориялық тұрғыдан негіз

бар. Өйткені осыдан бұрын оның қанаты астында болып, Ғұн әулетіне кіріптарлықта болған Үйсін елі, қытай тарихи деректерінің айтуынша, үйсіндер тарихта ұзақ уақыт бойы ғұндар биледі, бұл ғұндарға бодан болған, оларға белгілеме бойынша салық төлеп тұрды, еңбек, тіпті соғыс борыштарын өтеді, саяси тұрғыда қол тапсырып отырды. Ал кейінгі тұста Үйсін елі халықаралық деңгейде ел санасатын Орта Азиядағы өз тәуелсіздігін өз қолымен иелеп алған, мықты мемлекет мәртебесіне ие болды. Байлығы көрші елдер өздерінің сыртқы саясатында дипломатиялық амалдарды қолдануға мәжбүр болатын іргелі мемлекет болмысына ие болды. Бұл – жер бетіндегі ойкумендік заңдылықтың метатеориялық-әдіснамалық қырын білдірсе керек. Бұл әлі өз зерттеуін күтіп тұрған саяси физиканың метатұстарын аңғартады және бір этнос шеңберіндегі саяси-холистік универсумды баяндай алатын феномен-құбылыс деп айтуға болады.

Қытай тарихи деректерінің пайымдауынша, Үйсін елінің Хән әулетімен құдалық байланысын білген Ғұн билеушілері үйсіндердің Хән патшалығы жағына ауып кетуінен қауіптеніп, Ғұн ханшасын Үйсін күнбиіне ұзатады. Елжау би өзімен іргелес отырған күшті ел ретінде және олармен ара-қатынасты үзудің мүмкін еместігін мойындап, ғұндармен де байланыстың қажеттігін сезген саяси мақсатпен ғұн ханшасын сол тізесін басқан бәйбіше етіп алады. Ғұндардың салты бойынша сол тізесін басқан бәйбіше нағыз патшайым болып саналатын болған деген және Ғұн ханшасы Үйсін ордасында абырой-атақ, мәртебе жағынан Жянду (Шижүн) ханшадан үстем орынға шықты дейтін көзқарас орныққан [1, 21 б.]. Қытай деректанушысы Шүй Сұнның «Хәннама. Батыс өңір баянына қосымша» атты еңбегінде: «Ғұн ханшасына жоғары орын берілуі күнбидің ғұндардан қорыққандығынан болған»[6], -деп жазады. Біздің пікірімізше, бұл пікір – көп пікірдің бірі. Мұны да бірнеше факторлардың тоғысы тұрғысынан қарастырған жөн. Біріншіден, Елжау бидің азамат болып, атжалын тартып мінген, қол бастаған шағында Ғұн тәңірқұты Бақтұғ күнбиге әкесінің бұрынғы ел-жұртын өз иелігіне беріп, Батыс өңірді баянды қорғау жөнінде әмір берген қамқорын ұмытпаған кісілік мінезді ескермеуге болмас. Бұған «Лапкөк би Ғұн тәңірқұты Бақтұғтың қамқоршы болып, қолдап-қуаттауында ержетіп-есейіп, елінің басын қайта құрады. Үйсіндер мен ғұндардың арасында ерекше тығыз байланыстың болуы да осыдан еді» [1, 65 б.], -деген хансу тарихшы-ғалымдарының пікірі дәлел болмақ. Екіншіден, үйсіндерге қатысты «олардың салты ғұндармен ұқсас» [1, 58 б.] дейтін пікірді ескрген жөн. Үшіншіден, қытай ғалымдарының айтуындағы үйсіндердің «көк бөрілік» табиғатындағы «күдіретті» көршілік әдепті ұстану танымында құрметтеу қажет. Оған қытай тарихшы ғалымдардың келтіруіндегі: «Ғұндар атты қосындарын қапталса да оларды (үйсіндерді – Р.Д.) жеңе алмаған екен. Мұны киенің күдіретіне жорыған ғұндар олардан бойын алыс ұстапты»[1, 57 б.], -деген ойтұжырым дәлел болмақ. Төртіншіден, таразының басын тең ұстау ататектік этикет-заңдылықты ұмытпаған абзал. Бесіншіден, саясатта жалаң эмоцияға ұрыншақтық білдіру орны толмас қателікке апарады дейтін этномәден өлшемге жеңдірген саяси көрегендік стратегтік қарым болмады деу болмас. Алтыншыдан, саясаттағы стохастикалық құбылыс Елжау бидің назарына тыс болды деп айту да ғылыми болжамға келіңкіремейді деп санаймыз. Жетіншіден, Елжау бидің шешімін тек ғұндардан «қорыққандық» деп қысқа қайыру, қытай еліндегі конфуций этикетімен өлшегенде ғылыми таным ұстанымына сия қоймаса керек. Сондықтан Үйсін күнбиінің Ғұн әулетінің саяси құдалық ұсынысын дұрыс қабылдауын әрі тактикалық, әрі стратегиялық тұрғыдан ойластырылған саяси дипломатиялық шешім деп есептейміз.

Үйсін елінің Хән әулетімен Шижүн ханша ғұмырындағы саяси құдалық мақсатында орындалған саяси неке өз жалғасын Елжау биден кейін оның өз немересі Жөнші бимен отастырудан (үйлендіруден) табады. Қытай тарихи деректерінде Жөнші бидің аты – Шыншы, «Чынжу би», Семзеу би (Нығмет Мыңжанұлы), Күнсүй би (Уаң Бинхуа, Уаң Миңжы) деген нұсқалармен беріледі. Бұл орайдағы біздің көздейтін мақсатымыз – аталмыш некенің саяси-дипломатиялық астарын ашуға қадам жасау. Ең алдымен, алғашқы кезден-ақ Елжау би мен Шижүн ханша некесінің тек саяси-дипломатиялық мақсатпен формальды-номинальды болғандығы және сол сәттен-ақ Елжау би Шижүн ханшаны өз немересі Жөнші биге қосу үмітінің болуы. Бұл Үйсін мемлекеті күнбиі тарапынан жасалған дипломатиялық стратегиялық қадам деп айтуға болады. Осы ойды: «Елжау бидің Хән әулеті ханшасы Шижүнді айттыруы оған некелесу үшін емес, тек саяси дипломатиялық мақсат үшін еді, ол кезде Елжау би жасы 70-тен асқан, немере-шөберелі адам болатын. ...Ел-жұрттың қамы мен мұрагерінің май өкшесін ойлаған Елжау би Хән патшасының ханшасы Шижүнді өзі алмай, немересі Жөнші ...биге қосуды ұйғарған еді» (Н.Мыңжанұлы); «Жянду (Шижүн) ханша... ордада тірі жесір болып отыра берді. Тек құрғақ атағы болмаса, бір жылдан астам мезгіл ішінде күнбидің (Елжау бидің) дидарын бір-ақ рет көрген еді» (Жаң Шимән) [1, 20-21 б.], «...Ісжүзінде, ол (неке – Р.Д.) – саяси одақтасудың тәсілі болып есептеледі. Шижүн... сойылының қаруы қалмаған қартамыс (қартайған деген мағынада – Р.Д.) Лапкөк күнбиге күйеуге шықты, Лапкөк би кейін

Шижүнді үлкен немересі Күнсүйге қаратпақ болған...»(Уаң Биңхуа, Уаң Миңжы) [1, 69 б.], -деген қытай тарихшы-ғалымдарының пікірімен растауға болады.

Ал сонымен бірге, Хән патшалығы тарапынан да саяси дипломатиялық шешімнің болғандығын айтқан жөн. Елжа би жоғарыда айтылғандай Шижүн ханшаны Жөнші биге қосуды ұйғарады. Бұл шешімге разы болмаған ханша Хән патшалығына хат жолдап кеңеседі. Хән патшалығынан келген жауаптың мазмұны Нығмет Мыңжанұлының тәпсірлеуіндегі нұсқасында: «Уди (патша – Р.Д.) оған үйсіндердің әдет-ғұрпына бойсұнуың керек деп жауап қайтарылды» [1, 21 б.], -деп берілсе, Кәкеш Қайыржанұлының аудармасымен жарияланған Уаң Биңхуа, Уаң Миңжының нұсқасында: «...Хән әулетінде конфуцийшілдік-этикалық өнегемен өскен Шижүн бұған мақұл болмай, сарайдан ақыл сұрады. Лю Чы оған: «Сол елдің әдет-ғұрпына көгенің жөн. Үйсіндермен тізе қоса отырып, ғұлардың (Ежелгі қытайлықтар Қытай Ұлы қорғанының Солтүстігіндегі және Батыс өңірдегі халықтарды осылай атаған. Жалпы қытайлық емес, шетелдік деген мағынада – Шадыман Ахметұлының нұсқасымен алынды) тұқымын құртуға ниет бекіттік» деп жауап берді. Осының өзі-ақ бұл саяси құда-андалықтың мәнін айпарадай ашып тастайды»[1, 69 б.], -деп айтылады. Бұл пікір толық келісуге тұрарлық. Шындығында да жоғарыдағы келтірілген көзқарастардан Хән патшалығы тарапынан да бұл некенің саяси мақсатта құрылуына мүдделі болғандығын көрсетеді және оның дипломатиялық жолмен іске асырылу тәжірибесін мақұлдата түседі. Әсіресе, Лю Чының «сол елдің әдет-ғұрпына көгенің жөн» -деген дипломатиялық ойорам амалы шығыстық ортодоксальды саяси мәдениеттің ішкі нәзік метафизикасын әрі саяси руханият әлемінің трансценденттік мәнін көрсетеді. Бұл – жалпы Шығыс дипломатиясына тән универсум құбылыс.

Ежелгі Үйсін мемлекеті мен Хән патшалығы арасындағы саяси қатынас пен дипломатиядағы ерекше назарға ілінетін жәйт – ол сол саяси құдаласу фарматындағы «сүйек жаңғырту» ұстаным-дәстүрінің орын алуы. Мәселен, Шижүн ханша тарихи дерек бойынша Жөншібиге қосылғаннан кейін 5 жыл өмір сүріп, б.з.б 103 жылы шамасында дүниеден өткен соң, Уди патша өз туысы Чу уаңның немере қызы Жею ханшаны (б.з.б. 102-101-жылдары) Үйсін күнбиі Жөнші биге некелестіреді. Осындай ұстаным-дәстүр негізіндегі құдаласуға тағы бір мысал ретінде Оңғай бидің өз ұлына Янгүй биге Хә әулетінен қыз айттырғанын айтуға болады. Бұл жөнінде Нығмет Мыңжанұлы: «Екі ел арасындағы одақтық байланысты үздіксіз күшейту үшін, Үйсін күнбиі Оңғай би Чаң-ән қаласына елші жіберіп: өзінің үлкен ұлы (Жею ханшадан туған) Янгүй биге Хән патшасының ұрқынан қалыңдық айттырып «сүйек жаңғыртуды және ғұндарға қарсы үздіксіз күресуді» талап етті. Хән патшасы бұл талапты қабыл алып, Шяңфу ханшаны... беруді ұйғарады»[1, 25 б.], -деген фактіні келтіреді. Бұл «сүйек жаңғырту» дәстүрі туралы қытай тарихшыларының ортасында үйсін еліне ғұндардан енген деген көзқарас бар. Оған тарихи негіз болды деп есептейміз. Бұл да екі мемлекет арасындағы туыстық дәнекерді, саяси-әскери одақты үзбеу саясатына негізделген құдаласуды жалғастырудың дипломатиялық технологиясы деп айтуға негіз бар. Сонымен қатар, аспанасты еліндегі «квазиұлылық меннің» империялық «статуспен» жымдасқан эго-онтостық қасиеттің көріну формасы десек те қателеспесек керек. Қалай десек те бұл мүмкін өз заманында екі жаққа да тиімді дипломатиялық айла болған деген ой туады.

Сонымен қатар бұл саяси құдаласу үдерісінің ежелгі шығыс елшілік дәстүрі бойынша атқарылғанын атап өткен жөн. Нығмет Мыңжанұлының айтуынша, Оңғай би өзінің ұлы Янгүй биді қалыңдығы Шяңфуды әкелу үшін үйсін қолбасылары мен бектері бастаған 300 адам мың жылқы, мың қашыр қалың мал айдап саяси-құдалық үшін Шюанди патшасына елші жіберіледі. Тағы бір қызығы бұл тойдың халықаралық қатынас жағдайындағы дипломатиялық мағынадағы той болғандығы. Яғн «оған Ғұн және басқа елдердің елшілері де шақырылғанды, шекарадағы ұлттармен байланысқа үлкен ықпал жасау үшін бұл тойға Хән Шюанди патшаның өзі де қатысты» [1, 25 б.], -деген деректер бар.

Жоғарыдағы «сүйек жаңғырту»дәстүрінің баламасы ретіндегі «аға өлсе жеңге мұра» дейтін **әменгерлік** дәстүр бойынша, Жөнші би қайтыс (б.з.б. 96-93 жылдар аралығында) болған соң Жею ханшаны оның орнына такқа отырған Оңғай биге қосады. Мұнда да саяси құдалық үдерісінің жалғасу формасын аңғаруға болады.

Енді Оңғай бидің дәуіріндегі Үйсін мемлекетінің сыртқы саясаты мен дипломатиялық тәжірибесіне назар аударатын болсақ, өздігінше ойластырылған креативті этносаия өнер әлемімен танысуға болады. Ең алдымен, Үйсін мемлекетінің шығысындағы Тұрпан (Каси) өлкесіне Ғұн тәңір құтының ерекше қызығушылықпен қарауын және осыған байланысты Оңғай бидің жүргізген саясатына тоқталу маңызды. Бұған байланысты ғұндардың көздеген геосаясатын бірнеше факторлармен түсіндіруге болады. Біріншіден, Шығыстағы Тұрпан ойпатынан Шонжы өңіріне дейінгі аймақ маңызды жол қатынас торабы және бай өлке болуында. Екіншіден, бұл өлке егіншілік пен бау-бақшалық шаруашылыққа өте ыңғайлы болды. Үшіншіден, Хән патшалығының Батыс өңірдегі елдермен саяси, экономикалық және мәдени

байланыстарын үзу мақсатының көзделуі. Төртіншіден, үйсін елін жаулап, өзіне бағындыру мақсатының күн тәртібіне қойылуы және бұл мәселе сол дәуірдің ІІ ғасырының басынан бастап көкейді үзіп келе жатқан проблема болғаны тарихтан белгілі еді. Осы саяси қыспақты өте жақсы сезген Үйсін күнбиі Оңғай би мен Жею ханша Хән әулетіне бірнеше рет дипломатиялық дәттеме (хат) жолдап, ғндарға қарсы тізе қоса отырып, қайтарма күрес жүргізу үшін әскери көмек көрсетуін сұрайды. Қытай тарихшылары дипломатиялық хатта: «Өз басым бүкіл елдегі сайлауыт қосынның жарымын – 50 мың қол аттандырып, ғндарға шабуылдауға әзір отырмын. Көктің ұлы, ханша мен күнбиді арашалап қалу үшін қосын аттандыра көргейсіз»[1, 68 б.], -деген сияқты ұсыныс айтылғанын баяндайды. Хән сарайы мұны мақұлдап, «150 мың атты қолды бес санғұнға бастатып, тұс-тұстан жорыққа аттандырды» [1, 68 б.], -дейді тарихи деректер. Қытай тарихи мәліметтері осы ұрыста үш елдің – ту сыртынан делендер, күншығысынан ауғандар, батысынан үйсіндер – әскері ғндарды ойсыра жеңді дегенді және Хән әулеті мен үйсіндердің біріккен соққысы Ғұн империясының күйреуінде үлкен рөл атқарғандығын көрсетеді. Сонымен бірге, дипломатиялық тұрғыдағы қызық деректің бірі – ол Хән патшалығы тарапынан әскерге қосымша Үйсін еліне бақылаушы ретінде жіберілген елшілік топтың қосымша аттандырылуы. Осы жөнінде қытай деректері былай дейді: «Батыс өңір шебіне «аламанбасы Чаң Хүйді мойшақ (мойшақ – елшілер сапарға шыққанда патша тарапынан берілетін бамбук таяқ, таяққа қыл құйрық ілінеді)» ұстатып. Үйсін жасақтарын бақылауға жөнелтті...»[1, 68 б.]. Осының өзі дипломатиялық символика мен семантиканың ежелгі дәуірлерден бері болғандығының және оның мемлекетаралық елшілік қатынаста пассионарлық қызмет атқарғанының дәлелі болмақ.

Сонымен осы ұрыста дипломатиялық келіссөздің және саяси-әскери одақтасудың арқасында зор жеңіске жеткен Үйсін елі тарихи мәліметтерге қарағанда барынша ныңайып, Орталық Азиядағы халықаралық аренада мемлекеттік беделі арта түскенін, халық саны молығып, геосаяси шеңбері ұлғайып, Үйсін елінің кемелденген дәуіріне көз жеткізуге болады. Бұған дәлел ретінде Н.Мыңжанұлының: «Батыс өңірдің бұрын ғндарға тәуелді болған елдері енді Хән патшалығына және Үйсін күнбиіне жағатсып, олардың қамқорлық етуін тілейтін болды. Олардың кейбіреуі Үйсін күнбиінің баласын өздеріне хан көтерді, кейбірі үйсіндермен құда-андалы болды, тіпті кейбір елдің қысым көрген хандары Үйсін еліне келіп паналады»[1, 24 б.], -деген көзқарасын келтіруге болады. Осыған саяси құдаласудың және дипломатиялық некелесудің тарихи факторын тілге тиек етуге болады. Мысалы, тарихи деректер үйсіндердің оңтүстік көршісі Күшәр ханы Үйсін күнбиімен саяси одақтасу мақсатында Оңғай бидің қызына құда түскенінен мәлімет береді. Оңғай бидің Жею ханшадан туылған қызы Дес Жібек жолы бойындағы Күшәр еліне келін болып түседі. Тарихтан бұл процестің де үйсін еліне елші жіберіліп, дипломатиялық келіссөз, елшілік кәде, жол-жоралғылар беру дәстүрі бойынша өткенін айқын көруге болады. Сонан соң Жею ханша Хән патшасына елшілік дәттеме жазып: «жиендеріңіз Деске Хән патшалығының ұрхынан шыққан ханша деген атақ беріліп, Хән патшалығына төркіндеп баруына рұқсат етілсе екен деп өтініш енгізді»[3], -деп айтылады деректерде. Бұл елшілік өтініштің оң шешім тапқанын тарихи дерек былайша баяндайды: «Б.з.б. 65-жылы Күшәр ханы мен Дес Чаң-әнға барады, Деске «ханша» атағы берілді. Бұлар Чаң-әнда бір жыл тұрып, арнаулы таңба, сәнді күйме, көптеген музыка аспабы, ондаған музыкант, салтанат бұйымдары, асыл бағалы заттардан мол сый-сияпат алып, Күшәр еліне қайта оралады» [3]. Бұл да елшілік жүйенің ішкі логикасын білдіретін өзінше бір ментальдық дипломатияның технологиялық қырын көрсетсе керек.

Жоғарыдағы айтылғандарды талдау жасай келе, саяси құдаласу Ұлы қазақ даласындағы мемлекет аралық қатынастағы ерекше саяси концептсфераны білдірсе керек. Халықаралық қатынас жүйесіндегі ментальды метатеориялық парадигма деп айтсақ артық айтпағандық. Саяси құдаласу, ең алдымен ел аралық қатынастағы туыстық фактордың шешуші рөлін дәлелдей түседі. Оны біз біздің дәуіріміздің әр кезеңдердегі мемлекет аралық қатынаста дәстүрге айлану тенденциясын байқаймыз. Ал саяси неке – мемлекет аралық қатынас мәселесін шешудің «дипломатиялық кілті» немесе дипломатиялық келісім символына айналған деуге болады. Бұл да жалпы дипломатия феноменінің метапарадигмасы, метакоды болды десек артық емес. Қазақ даласындағы саяси концепцияның перцептуалды шемім табуының универсум формасы. Ұлды дал кеңістігіндегі мемлекеттердің сыртқы саясаты мен дипломатиялық қызметінің, бүкіл ішкі және сыртқы саяси болмысының субмәдени ерекшелігін айқындайды.

Осы тарихи саяси құдаласу саяси некенің тағы бір дипломатиялық болмысын келін ханшайымның Үйсін еліне үлкен елшілік рәсім-жоралғымен ұзатылуы. Бұл дипломатиялық рәсімді Нығмет Мыңжанұлы Шижун ханшамен бірге Үйсін еліне жүздеген қызметкер, нөкер, күтуші адам аттандырылғандығын айтады. Ұзатылған ханшаның алтын, күміс, торғын-торқа, киім-кешек, жасау-жиһаз артқан көш керуен екі шақырымға созылғандығы, деректе айтылғандай «мейлінше мол жасау-жиһазбен ұзатылған»[3]. «Уди

патша Шижүн ханшаға патшаға арналған самұрық суретті күймесін мінгізді, елден аттанғанда қоштасу күйін тарту үшін Уди патша өз атынан пипа (қытай музыка аспаптарының бір түрі) аспабын ханшаға қайран етті» [5], -деп айтылады деректерде. Бұл фактінің дипломатиялық астарына үңілетін болсақ, ең алдымен, шығыстық саяси мәдениеттің өзіндік биігін көрсетеді. Екіншіден, екі мемлекет арасында саяси-әскери одақ құрудағы туыстық факторға арқа сүйеп, сенім арту тенденциясы байқалады. Үшіншіден, шығыстық дипломатиялық мәдениет жүйесінің ішкі ерекше рухани интенциялық қуатынан хабар береді. Төртіншіден, дипломатиялық қатынастағы саяси некенің халықаралық деңгейдегі мәртебесі мен маңыздылығын баса назар аударуды ұсынады. Бесіншіден, ұзатылған қызбен бірге жүздеген қызметшілері мен күтушілерін жібері шығыстық дипломатиялық этикет пен хаттамалық заңдылықты білдірсе керек. Осының өзін ежелгі дәуірдегі халықаралық қатынас жүйесіндегі мегатрендтік, брендтік әрі саяси имидждік мәселе санатына жатса керек.

Осыған байланысты саяси құдаласу мен саяси неке нәтижесіндегі ұзатылған қыздарды – елші деп тануға негіз бар деп есптейміз. Өйткені Үйсін мемлекетінің сыртқы саяси және дипломатиялық тарихындағы ұзатылып алынған немесе басқа елге ұзатылған ханшалардың жәй әйелдік қызметінен көрі саяси-дипломатиялық қызметінің басым болғанын ашық айтуға негіз бар. Бұны қытай тарихшы-ғалымдарының: «Жеюдің Үйсін еліндегі іс-қимылына жалпылама назар салғанымызда, ол ісжүзінде Батыс Хән әулетінің Үйсін елінде тұратын өкілетті өкілі болып табылады» [1, 70 б.], -деген пікірімен дәлелдеуге болады. Бұған саяси теориялық-әдіснамалық негіз ретінде екі ел арасындағы құдаласу мен некелесудің ең алдымен, әскери-саяси одақтастық мақсаттың болуын айтуға болады. Осыдан туындайтын нәрсе – ол сол ұзатылған ханшалар арқылы барлық жағдайда елге саяси ықпал жасау міндетінің көзделуі және оның белсенді іске асырылу тәжірибесінің қалыптасуы. Оны Елжау күнбиі тұсындағы Шижүн, Жөші және Оңғай күнбиі тұсындағы Жею ханша, Үйсін елінің ғұндарға ұзатылған Дес ханшалардың саяси дипломатиялық қызметтерінен аңғару қиын емес. Мысалы, оған Қытай тарихшылары Оңғай бидің үлкен табыстарға жетуін Жею ханшаның еңбегімен байланыстыра келіп: «Жею ханшаныңмықты көмекші және демеуші болғанын Оңғай бидің Хән әулеті мен үйсіндердің біріккен қосынының ғұндарды есеңгіретіп соққан атышулы шайқастағы көрсеткен кесек еңбегінен айқын аңғаруға болады: осы шайқастың сәтті жүрілуі үшін Жею ханша Хән әулеті сарайына сан мәрте дәттеме жолдап, пайда мен зиянды ізерлеп түсіндіру арқылы ойға алған нәтижелерге жетуге мүмкіндік жасады» [1, 70 б.], -деп жазғаны дәлел. Сонымен бірге, осы елші-ханшалар арқылы ежелгі саясиполистерде дипломатиялық корпустың немесе елшілік институтының алғышарты қалыптасты десек артық айтпағандық болады. Мысалы, Шижүн ханшаға арнайы сарай салынғандығын тарих көрсетеді.

Тарихи деректердің айтуынша, ежелгі Үйсін мемлекеті өз дәуірінде өзімен көршілес елдердің көпшілігімен сыртқы саяси әрі дипломатиялық қарым-қатынаста болған. Олардың қатарында Хән патшалығы, Ғұн тәніркүты және т.б. халықтар да болғандығы айтылады. Мәселен, Нығмет Мыңжанұлы өзінің «Үйсін туралы жалпы шолу» атты мақаласында: «Үйсін елі өз заманында Орта Жазықтағы (Түнязыдағы) Хән патшалығымен, ғұндармен және басқа халықтармен: диңлиңдермен, енисей қырғыздарымен, Алтайдың және Орта Азияның тайпаларымен қарым-қатынас жасап отырды. Әсіресе Орта Жазықтағы Хән патшалығымен саяси, экономикалық және мәдени қарым-қатынас жасауы олардың саяси, экономикалық және мәдени жағынан гүлденіп, дамуына ізгі ықпал жасады» [1, 30 б.], -деп келтіреді.

Мақаладағы көтерілген мәселеге қатысты айтылғандарды қорытындылай келе төмендегідей тұжырымдар жасауға болады.

Біріншіден, ежелгі Үйсін мемлекеті б.з.б. II ғасыр мен I ғасырларда іргелі қуатты саяси институт болғанын және оның сыртқы саясаты кең ауқымда болғандығын әрі көпжақты дипломатиялық қатынас жұмыстарын жүргізгендігін тарих мойындайды.

Екіншіден, Үйсін мемлекетінің дипломатиялық қатынастың ерекше ментальдық формасын саяси қатынас айналымына енгізгенін, яғни «саяси құдаласу» мен «саяси некелесу» дәстүрін қалыптастырып, оның халықаралық қатынас жүйесінде саяси идеологем және саяси парадигма ретінде орнығуы байқалады.

Үшіншіден, дипломатиялық келіссөздер техникасы мен технологиясының өзіндік субмәдени формасының және дипломатиялық кәде атрибутивтік символикасы мен семиотика жүйесінің алғышарттары мен түрлерінің қалыптасу тенденциясын аңғаруға болады.

Төртіншіден, ұзатылған ханшаларды – елші деп мойындауға тарихи негіз бар.

Бесіншіден, осы елші-қыздар арқылы Үйсін мемлекетінің экономикалық, техника-технологиялық және мәдени дамуына жол ашылғандығына тарихи деректер куә болады. Алайда жоғарыда айтылған тұжырымдардың әрқайсысы өз зерттеуін күтіп тұрған мәселелер.

1. Ежелгі Үйсін елі. Қытай деректері мен зерттеулер/Құрастырған Шадыман Ахметұлы. ҚХР Шыңжаң халық баспасы, Үрімжі. -2005. -390 б.
2. Назарбаев Н.Ә. Біз – Ұлы Дала ұрпақтарымыз: Қазақ хандығы – 550 жыл//Егемен Қазақстан: Республикалық қоғамдық-саяси газет. –Алматы, 12 қыркүйек 2015. -№174. 1-2 б.
3. «Ханнама. Батыс өңір баяны».
4. «Тарихи Жазбалар. Дад-уан баяны».
5. «Көне таңнама. Музыка дерегі».
6. «Тарихи дәуірлердегі ұлттарға тән деректер жинағы», -419 бет

Резюме

Раев Д.С. – доктор филос. наук., профессор, Тоқмұрзаева А.Ж. – магистр международных отношений, старший преподаватель

КазУМОиМЯ имени.Абылай хана, Алматы, Казахстан Raev_53@mail.ru, aqbota_zh@mail.ru

Дипломатия древнего государства Уйсун

В статье на основе исторических документов анализируются ментальные особенности и универсумная природа дипломатических отношений древнего государства Уйсун с соседними странами – гуннами, Ханьской империей. Рассматриваются генетические истоки древнего уйсунского государства казахского народа, которое берет начало со II-I веков до нашей эры и являлось мощным государством во всем регионе Центральной Азии, как об этом свидетельствуют китайские источники. Вместе с тем внешняя политика и дипломатические отношения древнего Уйсунского государства с соседними государствами носят уникальный характер: политическое сватовство, политические династические браки, снохи, которые одновременно являлись послами, политико-дипломатическое аменгерство. Еще одна особенность, которую впервые вводит в научный оборот автор в дипломатическом контексте: в случае смерти женщины, отданной в жены правителю соседнего государства, ей на смену отправлялась ее родственница.

Ключевые слова: Древнее государство Уйсун, гунны, Ханьская империя, политические отношения, политическое сватовство, политические династические браки, дипломатические отношения, аменгерство, посольства, дипломатические переговоры, военно-политические союзы, дипломатические атрибуты и семиотика.

Summary

Doctor of Philosophical Sciences, professor D.S. Raev and Master of International relations, Senior lecturer A.Zh. Tokmurzaeva. University of International relations and World languages, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: Raev_53@mail.ru, aqbota_zh@mail.ru

Foreign policy and diplomacy of ancient uisun state

In the article, according to Chinese materials the foreign policy and diplomacy of ancient Uisun state with Hunnu and Khan states have been analyzed from the point of political meta-theory and mental features. The ancient Uisun state, one of the pre-Kazakh state and nation, in II-I BC were situating along the Ili and Zhetysu rivers and, according to Chinese data, were one the most powerful countries in the Central Asian region at that time. Thus, from the viewpoint of political psychology, political culture and political ideology there are analyzed and considered unique problems and peculiarities of foreign policy and diplomatic relations between the Uysun state, such as political courtship, political marriage, the fact of female ambassador, the mental tradition of the establishment of the diplomatic corps, political amengership and especially the principles of political modernization, betrothed brides role in the political arena of international relations, etc.

Key words: ancient Uisun state, Hunnu, Khan state-dynasty, political relations, political courtship, political marriage, diplomatic relations, embassy, diplomatic negotiations, military-political union, diplomatic attributes and semiotics.

ӘОЖ 323.10

XX-ҒАСЫРДЫҢ І-ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ЖЕР МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСТАРЫ МЕН ҰСТАНЫМДАРЫ

Тулбасиева С. Қ. - т.ғ.к., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Мақалада XX ғасырдың басында қалыптасқан қазақ зиялыларының жер мәселесіне қатысты көзқарастары мен ұстанымдары, баспасөз беттерінде жариялаған мақалаларына сараптама жасалынады.

Қазақ елі XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші жартысында феодалдық қоғамдық қатынастар дәуірінде болды. Қазақ халқы, бір жағынан, жергілікті феодалдардың, екінші жағынан, Ресей Патшасының зор қанауының, езгісінде болды. Еңбекші бұқараның хал-жағдайы өте нашар болды, өйткені олар әр уақытта алуан түрлі ауыр салықтар төлеп отыруға мәжбүр болды. Қанаушылар олардың құнарлы-шұрайлы жерлерін тартып алып, өздерін шөл және шөлейт жерлерге ығыстырды. Ресей патшасы байырғы ұлтты одан әрі жаныштап, езуді күшейтті. Ал, жергілікті үстем тап, қалыптасып келе жатқан буржуазия, дін басылары, патшалық ресей үкіметі халықты революциялық күрестен аулақ ұстауға тырысты, қазақ бұқара халқын орсыйтын жұмысшы-шаруа табынан, алдыңғы қатарлы интеллигенциясынан алыс ұстауға әрекет жасады, араға іріткі салды, ұлтаралық дау-дамайды, жанжалды насихаттады. Осылардың салдарынан Қазақстанда бұқара халықтың патшалық ресей үкіметіне, жергілікті хандарға, байларға қарсы әлденеше стихиялық ереуіл-көтерілістері болды, бірақ олардың бәрі күшпен басылып отырды.

Осындай ауыр жағдайлардың нәтижесінде және орыс демократиясының, мәдениеті мен ғылымының игілікті әсерінің негізінде Қазақстанда алдыңғы қатарлы философиялық, әлеуметтік-саяси ой-пікірлер қалыптаса бастады.

Қазақ халқы ұлттық мәдениетінің тарихына жаңа жол ашушы бір топ ұлы ойшылар мен прогрессивті ағартушылар, қоғамдық-саяси қайраткерлері шықты.

Тірек сөздер: ұлт зиялылары, жер мәселесі, қазақ қоғамы, Қазақстандағы отаршылдық, Ресей патшалығы.

Алаш-арғы ата-бабаларымыздан келе жатқан көне сөз. «Алты алашқа»: қазақ, қырғыз, өзбек, түрікпен, башқұрт, қарақалпақ халықтары кіреді. Бұл халықтардың бұрынғы көшпелі өмірі, тілі, салт-санасы, әдет-ғұрыптары бірыңғай. Қазақтар елге қамқор болған қадірменді адамдарын «алаштың азаматы» деп атайды. XX ғасырдың басында алты алаштың баласының мұң-мұқтажын жоқтап, өздері сол үшін жанын қиған ұлт зиялыларын алаштың азаматтары деп қалай атамасқа. Қазақ қоғамында XX ғасырдың басында жер мәселесінен үлкен дау болған емес. Қазақ жерінің тағдыры – ел тағдыры еді. Қазақ жерінің жоқтаушысы болған белгілі ғалым Телжан Шонановтың елді отарлау- жерді отарлау тарихы деп бағалауы шындық болатын [1]. Сондықтан да алаш азаматтарының көтерген өзекті мәселесінің бірі қазақтың өмір сүруінің тіршілік көзі – жер мәселесін әділетті шешу еді.

XX ғасырдың басында қазақ халқының алдында тұрған негізгі де, өзекті де проблема - ұлт проблемасы болып, ел болып сақталып қалуы болатын. «Қазақ» газетінің редакторы А.Байтұрсынов №4 санындағы бас мақалада бұл туралы: «Істің мәні жалғыз-ақ тамақ асырап, күн көруде қалмас, өз бетімен күн көре алмаса, өзге жұрттың есігінде жүріп, малайлықпен тамақ асырап, қазақ тіршілік етеді ғой. Қазақ деген қашаннан өз алдына ұлт болып, Еділден Ертіске, Оралдан Ауғанға шейін тұтас тұрған халық еді. Арамызға әр түрлі жұрт кіріскенде солармен қатар, атымыз жоғалмай қазақ ұлты болып тұра аламыз ба? Осы біздің төсекте дөңбекшітіп, ұйқымызды бөлетін нәрсе» деп көрсетті [2]. Қазақты шын теңдікке жеткізетін мәселенің бірін А.Байтұрсынов «Андаспаған мәселе турасында» деген мақаласында «Қазіргі қазақ мәселелерінің ең зоры жер мәселесі. Бұл қазақтың тірі я өлі болу мәселесі»[3] деп көрсетіп, жер тағдырының ұлт тағдыры екенін айқындай түседі.

1911 жылдың қаңтарынан 1915 жылдың қыркүйегіне дейін Троицк қаласында үзбей шығып тұрған «Айқап» журналының ұлттық дәрежеге көтерген мәселесінің бірі – жер мәселесі болды. Оның осы мәселе бойынша қалыптастырған көзқарасына байланысты белгілі ғалым профессор Б.Кенжебаев «Айқапты» прогрессивтік демократтық бағыттағы басылым болды деп әділ байлам жасады[4].

Ғасыр басында жер мәселесін күн тәртібіне қойған басылым «Айқап» журналының бетінде жер мәселесін биік деңгейге көтеріп, оған демократиялық сипат беріп, отаршылдыққа қарсы наразылық рухын жандандырған авторлар Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов болатын. Олар кейін Әлихан Бөкейхановпен қанаттасып, «Қазаққа» ауысқан тұста «Айқаптың» дауысы бәсеңдеп, ықпалы төмендей түсті. Мұнан кейін «Айқап» журналы алғашқы деңгейінен артық жер мәселесін көтере алмады. «Қазақ» газеті бұл проблеманы Ресейдегі реформаларға байланыстыра, отаршылдық сипатпен біртұтас қарап, оны қазбалай түсті.

«Қазақ» жер мәселесін тереңдете қарады, олар қарашекпенділер қозғалысының қазақ шаруасына, көшіп-қонып келгендерге деген пайдасымен, залалын бірге қарады, ұлтаралық шиеленістерді алға тартты, болашақта қазақ жері эрозияға ұшырап, дағдарыс боларын айтты. Қазақ елінің жерінен айырылып, шөл

далаға, тау-тасты бөктерлерге кетіп, шаруасы құлазып, бара жатқанын дәлелдеді, переселен қозғалысын тоқтатуды талап етті. Патша өкіметінің аграрлық саясатына ашықтан-ашық қарсы шықты. Бірақ, бұл аграрлық мәселеге деген біртұтас тұжырымды көзқарас қалыптасқан жоқ еді. «Айқап» журналында ол алғашқы талқыдан өтті, сөйтіп ол осы бүкілхалықтық сипат алған отаршылдыққа қарсы демократиялық оппозицияны «Қазақ» шыққанға дейін бастады. «Қазақ» газеті «Айқап» салған баспалдақтан әрі өтіп, одан әрі өрлей алды, екі басылым осы тұста қазақ зиялы қауымының бөлшектенген жеке қанаттарын бастады.

«Айқап» журналының бірінші санында Ахмет Байтұрсыновтың «Қазақтың өкпесі» деген мақаласы басылды. Бұл мақалаға журналдың редакторы М.Сералин кіріспе сөз жазған. Осы мақалаға ғасырдың негізгі проблемаларының бірі болған жер мәселесі көтеріледі. өйткені жер мәселесі отарлауға ұшыраған елдің болашағы. Автор қазақ жерінің қазыналық болуы – амалсыздықтан деді. Бірақ сол қазыналық болу нәтижесінде ғана қазақ жері біртұтас. Ал башқұрттар болса жерді «шәй, шекер, шүберектей болмашы нәрсеге сатып» жерін тауысты. «Жерден айырылып, - деп жазады А.Байтұрсынов, - шаһар-шаһарға тозып, тентіреп кетті, кетпегені кедейліктен жүре алмайды. Тұрған шаһарының көшесін сыпыратын, қорасын тазалайтын, отынын жаратын, боктығын таситын о ғайри қара жұмысын қылатының бәрі болмаса, көбі естек (башқұрт)» [5].

Ахмет Байтұрсынов қазақтың күнінің, тіршілігінің жермен байланысты екендігіне «шаруа жермен бай, жерден айырылған соң, жұмыс біткені» деп баса көңіл аударады. Қазақстанда капиталистік қоғамға тән элементтер дами бастаған кезде «Амалынды түзет, түземесең ешкімге кінә қойма» деп жерден айырылмау керектігін қатты ескертеді. Ол амал – еңбек. «Еңбексіз егін шықпайды, терлесек терін тегін қалмайды. Телміріп алған теңгеден тер сіңірген тиын жұғымды», - деп қазақ шаруасын еңбекке шақырады.

Ахмет Байтұрсынов өзінің «Тағы да жер жайынан»[6] деген мақаласында патша өкіметі орыс қара шекпенділерін қазақ жеріне орналастырылуы кеңінен жүргізіп жатқан кезде қалай жерді молырақ игеру мәселесіне өз пікірін білдіреді. Патша өкіметі қазақ жерін мемлекеттік деп танып отырған тұста «жердің басы патшалық болғанымен шөбі, суы қазақтыгі, қазақ жерді патшалықтан сродсыз арендаға алған қисабында»,- дей келіп, шұрайлы жерлерге егін егуді, қалың қазақ тұтас отырып қалу мүмкіндігін ойластырады.

«Қазақтың Сарыарқа деген жайлары»[7] атты мақалада 1606687 шаршы сахараны 1868ж. Бері қарай, әсіресе ғасыр басынан қарашекпен шаруалар келіп, қазақ жеріне қол салғанын, оған «қайтерсің бұл қарашекпен алды жерді-суды түбімізге жетті. Сорды ғой қанды, алды ғой жанды», - деп, салы суға кеткен сары уайымнан басқа қимыл-әрекет жасамай отырғанына қынжалады. Шаһмардан Әлжанов А.Байтұрсыновтың жер алып, қазақ қала салу керек деген ұсынысына қарсы, патша өкіметіне арнайы делегация жіберіп, келіссөз арқылы жер мәселесін шешуді ұсынады.

Журнал бетінде жарияланған «Қазақ халқы жоғала ма, жоғалмай ма?» [8.48] деген мақалада қазақ жерінде нарықтық экономикасы қалыптасып, ол жаңа өмірге – тиын табуға үйрене бастағаны сөз етіледі. Автор Қостанай уезінің Сарой болысында қазақтардың 1907ж. Жүзден елу екісі мал, егін кәсібі, жиырмасының өнерші, қызметші, он бесінің сәудегер болғандығын тілге тиек етіп, «қазақ жоғала ма, жоқ па» деп сөз бастамай, алаш жөн білсеңізші, кәсіп қылсаңызшы деген наз айтады.

Ахмет Байтұрсынов дискуссияға қосылмайды, қазақ ауылдары жерлерінен қуылып жатқан кезде ол өзінің «Қазақ пайдасындағы жерді алу турасындағы низамдар, бұйрықтар» [9] деген мақаласында патша өкіметінің жер туралы жарлықтарын, заңдарын кеңінен талдап, қазақ шаруасының мұн-мұқтажын қорғайды, елдік заңды біліп, өз орнынан заңсыз қозғалмауына шақырады.

Ресей билеушілері аграрлық дағдарыстан шығу үшін екі жол анықтады. Бірі – жер тарылған жердегі елдің бірсыпырасын кең жерге көшіру; екіншісі – егін шаруашылығын бұрынғы қалпымен жүргізбей, өнерлі (неміс, француз) елдері секілді жаңа тәртіппен жүргізу. Олар бірінші жолды тандады. Қазақ басына күн туды. Патша өкіметі мұжықтарды қазақ сахарасына көшірді. Бейғам жатқан қазақ жері көршілес болып мұжықтар қоныс ала бастаған соң, жер тарылды. Жері тарылған қазақ қалайша күн көрерін білмей дағдарды.

«Айқап» журналының бетінде Алаш қозғалысының белсенді мүшесі болған М.Дулатовтың «Жер мәселесі» атты мақаласы жарық көрді. Автор мақалада қазақ қауымның екіге бөлініп, туыстарына тиісті жерлерді кестіріп алып, қала салғанын, ал екінші жағынан көшпенділік өмірді қалайтындығын айта келіп: «Бір халықтың тұрмысын түп-тамырынан бұзып өзгертуі (көшпенділіктен отырықшылыққа, отырықшылықтан көшпенділікке шыққан секілді) оңай іс емес» [10] деп түйіндейді. М.Дулатов бұл

мәселені ғылыми жолмен шешуді ұсынады. Ол айналып келгенде қазақты жерсіздендіру – көшпелі өркениетке балта шабу екенін аңғартады.

Автор ең алдымен «Қала болу керек деушілердің пікірі» - деген түйінмен «миллиондай жерсіз мұжықты хүкіметтің қазақ жеріне қондыруы, бұл тілеусіз қонақтар келе бастағаннан бері жер тарылып, ата-мекеннен ірге қозғалып қазақтың шаруасының күйзелуі, 15-20 жылдан бері бұл көшпелі мұжықтардың келіп бітуінің ұшы көрінбей, былай болғанда енді аз жылда қазақ халқы ең жаман жерге сорлап қалып ақырында пақырлыққа жетуі ықтимал» деп қорытады.

Сонымен қатар Дулатов жер жүзіндегі қазақтардың һәммесі біразы ғана болмаса, қала болып отыр. Мал бағып көшіп жүрмегендіктен қырылып қалғаны естілмейді. Қайта бұл күнде көзіміз көріп, ақылымыз жетпей тұрған не түрлі тамаша нәрселерді атарба, телеграмма шығарып тұрған солар. Олар бізден кедей емес, бізден өнерсіз емес, бізден аз емес, бізден күшсіз емес. Бұларды көре тұра, біз қазақтарда қала болып, малдың санын кемітіп, бағасын көтеріп, егін салып, сауда қылып, оқу оқып, өнер тауып өзімізде алдағы жұрттың істегенін істеп солардың жолына түсейік, сол уақытта ғана қатардағы халықтың бірі бола аламыз» деп қазақтардың болмысы сақталған күйде, ырын-жырынға түспей өркениеттік жолға түсуді қалайды.

Мұнан кейін «Айқап» журналында Мағжан Жұмабаевтың «Дала, қала» деген мақаласы жарияланды. Даланы идеал қылып, қазақтың даламен кіндігі бір екенін айта келіп, ұлы ақын даланың бір кемшілігін анық көрсетеді: «Оның баласы білімсіз, ойсыз, ішіп-жеу, ойнап-күлу, ұйқтаудан басқаны білмейді. Төрт аяқты малдан аз-ақ ілгері, ол жарты адам» деп сол кездегі қазақы ауылға көңілі толмайды. Қаланың даладан көп кемшілігі бар екен саралап көрсеткен Мағжан оның бір артықшылығы бар екенін естен шығармау керектігін көрсетеді. «Оның баласы білімді, ойлы. Ол таңқаларлық істер істейді. Отты дүние айналған теңізді кезеді. Айшылық жолды алты аттайтын атсыз арба жасайды, қанатсыз көкке ұшып, бұлтқа араласады. Түпсіз теңізге сүңгіп меруерт-маржан шығарады, қысқасы қала баласы асқан адамдар. Естімейтін нәрселері жоқ, қолдарынан бәрі келеді. Қала – ол өнер-білімнің бесігі, анасы. Онда шын бүтін адамдар бар. Онда өнер бар, онда білім бар, онда адамға жан бар.» [11].

Ұлы ақын қазақ халқының болашағы үшін отырықшылыққа көшіп, елді мәдениетке, білімге тарту идеясын ұсынады. «Аз уақытта көп білу жолының басы» деген мақаласында Мағжан XX ғасыр «Білім ғасыры» болады деп үміттенеді. Балаларды оқу бәйгесіне қосуды армандайды, онда бәйге алмаса да, бөлініп қалмайтынына кәміл сенеді.

Сонымен бірге «Айқап» бетінде «Қала болушылар» деген мақалада Томск губерниясында Бараба татарларының Стамбулға көшкені, ол жерде тұра алмай азып-тозып қайтып келгені туралы мәлімдеді. Ал Ресейге барған қазақтардың Мачалинск деген жерде қала салып, отырықшылыққа көшкенін, кәсіпкерлікпен айналысқанын ризашылықпен атап көрсетеді.

«Қазақ» газеті жер мәселесін тереңдете, жан-жақты қарады, біртұтас көзқарас қалыптастырды. Егер М.Дулатов жер мәселесі туралы «Айқап» бетінде жазып, өзінің «Қала болу керек деушілердің» пікіріне қосылса, А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов жер туралы комплексті бағдарлама жасады.

Ә. Бөкейханов өзінің «Жауап хат» деген еңбегін «Қазақ» газетінің бетінде Семей облысы Павлодар уезі Теренкөл, Мұздықөл болысы қазақтарының жерін 1891ж. 25 наурызда шыққан «Степное положение» 120 бабының қосымшасы бойынша қазақтан артық жерді алып жатқанына наразылық білдіреді. «Бұлай болғанда, - дейді Ә.Бөкейханов, - әуелі қазақты орнықтыру керек емес пе, қазаққа жер белгілеу керек емес пе? 15-тен жер алсаң жер белгілеймін, қазақ болып отырсаң, жерден күнде көшірем деп, қазақты күнде көшіріп отыр. өстіп жұртты билеген патшалық бар ма екен? Біздің патшалық конституциялы емес пе, біздің патша қол астындағы адамның бәріне әділ емес пе? Біздің қазақ жерінен күнде көшіретін не жазып еді? Бұл жұрт жұмысын, жұрт болып іздемейтін бе еді? Әр жерде әр қайсың аяғын ат басқан баладай шыңғырмай» [12].

Автор жер мәселесі туралы жазғанда «Айқап» пен «Қазақ» басылымдарының екіге бөлінгендігін мәлімдейді. «Біріміз – дейді ол, - қазаққа жаудан түк те болса олжа, 15-тен жер ал дейміз, біріміз бұған жуыма, түк олжа болып, не болады дейміз». Ал Ә.Бөкейхановтың оппоненті ретінде Рахмет Илиясұлы «Шыңғысхан дүниені алды, артында түк белгі қалған жоқ, Ақсақ-Темір дүниені алмаса да артында Самарқанд, мешіт-медреседей белгі қалды», - деп отырықшылықты өркениетке тірек етеді. Әлихан «жердің көп-азына қарамай, жердің һауасына қарай адам баласы мал баққан иә егін салған. Жер көп болып, мал бақса, бұл шаруаны қылған жұрт малмен бірге көшіп жүрген. Жер аз болса, жердің һауасы егінге қолайсыз болса, мал шаруасын ұстап отырып, малды көшіріп қойып, жұрт өзі отырықшы болған», - деп оған қарсы шығады. Мысал ретінде Европада Швейцария жұрты, Түркістан жері, Алтай, Алатау баурайын келтіреді. «Австралия жері біздің қазақ жері сияқты шөл, топырақ жасық болған соң, Австралия

жұрты қой бағып, мал шаруашылығын қылып отыр», - дейді Ә.Бөкейханов. Самарқандта жердің бедеріне, климатына қарай сайда егін, тауда мал бағу кәсіптері қатар жүргізіледі. Түркістанда өзен бойындағы қазақтар алма, өрік, жоңышқа егумен айналысады.

Ұлы экономист ғалым Ә.Бөкейханов «Көшпелі деген сөз мал бағатын шаруаны түгел жаппайды. Қала болып мал шаруасын атқаруға болады» деп көрсетеді. Ғалым әңгіме отырықшылыққа шектеліп, қазақ бар жақсы жерінен айырылып, мал шаруашылығынан қол үзіп, егін мәдениетін игермеген кезінде жоқшылыққа кездесетінін барынша түсіндіреді. «15-те отырып, тамақ асырайтын болсаң, 15-тен жер ал, 15-не мал бақпақ болсаң адасқаның, қаңғырғаның», деп мәселені төтесінен қояды.

Сондай-ақ мақалада Ә.Бөкейханов «Көп мақсаты иін тіресіп, тізе қосып, бір жүрсе табылады. Жер дауы-тәмәм 5 миллион қазақ дауы», - деп отаршыларға қарсы «иін тіресіп, тізе қосып» күресуге шақырады, жер мәселесінің жалпықазақтық бағыт-бағдарын түйіндейді.

Ә.Бөкейханов жер проблемасына тарихи тұрғыдан қарайды. Ол «Қазақ» деген шағын мақалада демографиялық ахуалға көңіл бөледі. Семей, Ақмола, Торғай, Орал, Закаспий, Сырдария, Жетісу, Ферғана, Самарқанд облыстарында және Астрахань губерниясында 1913 жылы 5 миллион 64 мың қазақ болғанын айтады. «Бұл қазақ һәм қырғыз Шыңғыс заманынан бері, 7 жүз жыл шамасында, жоғарыда аталған 9 облыс жерінде жүріп тұрады» [13] - деп көрсетеді. Ә.Бөкейханов қазақ жерінің ауқымын: «Темір қазықта Жайық һәм Тобыл, күншығыста Ертіс, оңтүстікте Түркістан таулары, мұның ең биігі Хан тәңірісі, күншығыста Амудария. Осы облыс, бір губернияда 260 миллион десятина шамасында жер бар» - деп көрсетіп қана қоймайды, ұлттың меншігін қызғыштай қорғап, Торғай, Ақмола облыстарынан қазақ пайдасындағы жерден ғасыр басында таланып жатқан жерлерді атайды.

«Үшінші дума һәм қазақ» атты мақалада Ә.Бөкейханов патша өкіметі қазақ жерін талаудың қалай заңдандырғанын баяндайды. Ең алдымен қазақ жері 1891 жылы 25 наурызда «Степное положениенің» 119-бабы бойынша «Көшпелі қазақ отырған жер қазынанікі» деп белгілеуімен тоналған. 160-бабты жетік білетін ғалым екендігін патша саясаткерлерінің айтыс-тартыс арқылы аңғартады. Автор Дума трибунасынан «Қазақтың жерден қысылған белгісі міне: қазақ өзі бөтен жаққа переселен болып көше бастады», - деген Забайкал депутаты Волковтың сөзі арқылы қазақ басына төнген қысыл таян кезенді суреттейді.

Автор 1908 жылы граф Паленнің Түркістандағы істерді тексергенде жазылған мәліметтері еді деп төмендегі сөздерді келтіреді: «Қазаққа артық жер деп қалдырған тастақ, тақыр, ащы, сортаң жер, осы зорлыққа көніп, мінез шығармай тиыш отырғаны қазақтың дүнияде жоқ момындығы» [14].

Ұлт көсемі Ә.Бөкейханов «Жауап хат» деген мақалада «мемлекет қазақты өзінің баласының бірі қылса, қазақты осы тұрған шаруасын бұзбай орналастырар еді. Сонда қазақ неше жылда эволюция жолымен бірте-бірте отырықшы болар еді...» [15]. Міне мәселенің түп-төркіні, орысша айтқанда, «сөздің тұздығы» осында жатыр. Біріншіден, қазақтың дәстүрлі шаруашылығын бұзбау керек, екіншіден, шаруаның тұрмысын эволюциялық жолға салу керек. үшіншіден, шаруа ісіне зорлық-зомбылық жасамау керек. Төртіншіден, қазақ шаруасы да орыс сияқты бір империяның баласы. Оған да орыс шаруаларындай санау керек.

Әлихан «әуелі тұрған жұртты орнықтырып, қалған жерге переселен мұжықтарды еншілес қылу керек емес пе еді?» - деп айтқан Баку депутаты Жағыпаровқа ризалығын білдіреді. Переселен бастығы Глинка Волков пен Жағыпаровқа берген жауабында: «Біз мұжыққа жер бергенде қазақтан артық жерді ғана береміз. Қазақты көшпелі деп есеп қылып, жаңа закон шығарып, жер берсек, мұжыққа артық жер қалмайды. Біздің тұрғын жұртқа жер белгілеп беретін закон жобасын шығара алмай күбежектеп тұрғанымыз осы еді. Көшпелі қазаққа мәңгі ғұмырлық деп жер беруге тіпті керек емес, сол үшін қазаққа мұжықша, мұжықпен бірдей надел жер алсаң береміз деп едік, қазақ шырғаға түскен құстай сұранып, топырлап өз еркімен мұжық болып жер алып жатыр» [16] деп қазақ даласының бөліске түскендігін айқын көрсетеді.

Ә.Бөкейханов жер алып, күн көріс елдің жері суармалы жерде екенін, Солтүстік өлкеде тек мұжықтай еңбекшіл болған күнде ғана күн көре алатынын айтады. Автор отаршылдардың тағы бір қулығын әшкерелейді. «Степное положениенің» 136-бабында «Қазақ жүрген жерден бөтен патшаның адамы һәм христиан дінінде болмаған адам жер сатып алмасын» деп дінді шаруашылық мәселесімен араластырған патша өкіметінің саясатының шын бейнесін ашып көрсетеді. «Осылай етіп, - дейді Ә.Бөкейханов, - қазақ өз жеріне өзі бөтен патшалықтың кісісімен бірдей болмақ». Басқаша айтқанда, қазақтың жерін «қазақтан басқа сатып алып, мирастап алып, өзінікі қылмақ, жалғыз-ақ бұл жол - қазаққа жоқ», - деп автор қазақ мұңын жеткізеді. «Тарихи әділеттілік үшін атап айту керек, - дейді тарих ғылымының докторы, профессор М.Қойгелдиев, - «Қазақ» газеті Ә.Бөкейханов және оның серіктері қазақ халқының

отырықшылыққа көшуіне емес (кезінде солай түсіндірілді), отырықшы норманың отаршыл мазмұнына, аңқау елді алдауды көздеген астарына қарсы шыққан болатын» [17].

«Айқап» бетінде «Азып-тозып кетпеске не амал бар» деген атпен Жиһанша Сейдалининнің мақаласы жарық көреді. Онда автор қазақ «Қазақ жерді айтса жылайды, дінді айтса – жылайды, малды айтса – жылайды, жарқырап-күліп айтатұғын қазақ байғұста ұрлық пен өтірік қалды», - қазақ қоғамының ауруына ем есебінде съезд шақыруды ұсынады. Ә.Бөкейханов «Думаға һәм советке депутат барса, қазақ жұмысы тәмәм болады деген дәлелсіз қысыр сөз», -деп, «-«болатын бас қосудан қашпаймыз, болмайтын бас қосуға арам тер болмаймын, қазаққа қызмет қылмай қоймамын», -деп жауап берді. Өйткені Бөкейханов патша өкіметінің Думалық саясатының сырын терең түсінді, сондықтан дәмелі болудан қашты.

Қыр баласы (Ә.Бөкейхановтың бүркеніш аты) «Қазақ» бетінен жер туралы көптеген кеңес берді, ашық та, ашынып та жазды. өзінің «Жауап хат» деген оқырмандар сұрағына жазған мақаласында «Ашылып ақыл айтатын халім бар ма? Көкіректе сайрап тұр. Қолымды заман байлап тұр», - деп өкініш те білдірді.

«Төртінші Дума һәм қазақ» деген мақалада осы өкініштің астарын Думада сөйлеген Қазан депутаты Мақсұловтың сөзі арқылы береді. Дума өз үйін жөндеуге ақша бермек болады. «Сіздер, - деді сонда Мақсұлов, - Думаның үйінің төбесін түзетеміз деп отырсындар, әуелі Думаның өз төбесін түзетіндер.» Басқаша айтқанда, Ә.Бөкейханов жер проблемасын билік мәселесіне, бостандық мәселесіне тірегені анық байқалады.

Ә.Бөкейханов жер мәселесін нарыққа байланыстырып та қарайды. Бірде «Австралия қойының еті төрт ай мұхитта кемемен жүріп келіп, Петербург базарында сатылады», -десе, бірде «Жапонияда адам тезегі де ақша», -дейді. Зайсан түбіндегі Шіліктіні-мал кіндігі деп танып, «Бұл жерде Европаның Альпы деген тауындағы Швейцария жұрты болса, мал шаруашылығы іс қылып, сиыр сауып, мал алып, ірімшік кайнатып, жүні жақсы шұға болатын қой бағып, дүрілдетер еді», - деп тамсанады.

«Қазақ» газетінде жер мәселесінің аясын кеңіткен қайраткер Ахмет Байтұрсынов еді. Оның «Қазақтың» 1914 жылғы 9 қаңтарындағы санында «Жер жұмысына дін жұмысын қыстырмалау» деген мақаласы жарияланды. Онда патша өкіметінің шоқындыру саясаты сөз етіледі. Ал шоқынған қазақтар орыс қолында малай болғандар, күні үшін христиан дінін оңай қабылдаған жарлылар.

А.Байтұрсынов қазақ жерінің пайдалану жөнінде әртүрлі пікір бар екенін айтады. Шудалы түйе, жабағылы қойдың жері деп профессор Вернер айтса, көктің дымын жерге түсіруге амал тапқанша, қазақ даласы егін жері бола алмайды деп профессор Богданов айтады. Ал Байтұрсынов болса қазақ жеріне мәдениет туын эволюциялық жолмен орнатуды қалайды. «Қазаққа қала болсаң дар мәдени жұрт боласындар деп ақыл берушілер, әуелі, қала адамына тиісті кәсіпті үйретіп алып яки ғылым, өнер үйреніп, жаман жерді жақсы жер орнына, аз жерді көп жер орнына тұтынарлық дәрежеге жетіп алып, қала бол десе, оған біз де қол қояр едік», -дейді автор. «Жұрттың тірлік күйде я өлімтік күйде өмір шегуі өзінің жігерінен болады» [18], - деген сөзі парық ұранындай.

А.Байтұрсынов «Андаспаған мәселе турасында» деген мақалада «Қазіргі қазақ мәселерінің ең зоры жер мәселесі. Бұл қазақтың тірі я өлу болу мәселесі.» деп жер тағдырына терең үңіле түседі.

Қыр баласы «Қазақ һәм жер мәселесі» деген мақалада патша өкіметі екі түрлі норма белгіледі. Бірі – мал нормасы, екіншісі – егін нормасымен үй басына 45 десятина (3 еркекке) жер, ал мал нормасымен (ат басына 6 десятина) 90 десятина жер алады. Патша өкіметі Щербина экспедициясы кезінде үй басы 24 атқа 144 десятина жер беретін еді, енді ол норманы 12 атқа азайтбақшы. Ә.Бөкейханов патша өкіметінің айла шарғыларының динамикасын, өзгерісін осылай қадағалап, әшкерелейді.

Қыр баласы қазақты эволюциялық жолға шығаруға нақты ат салысқан. Ол «Игілік іс» деген мақаласында кооперативке бірігуге шақырады. «Кооперативті» тура тәржімесін – бірігіп әдіс қылған, бір одақтас, бір қостас, бір оттас, құрдас мүшелердің, қазақша оны автор «Игілік іс» деп атайды. Қыр баласы кооператив пайдасын былай түсіндіреді: «Бар малды атқа шақса, 20 ат болса, осындай байлық қазынасы бар қазақты статистика ғылымы орта шаруалы қазақ үй – шаңырағы дейді. Бай қазақ мұнан жоғары, кедей қазақ мұнан төмен. Төмен қазақ малын шаңыраққа 20 ат есебі мал қазынасы келеді. Бұл 20 ат орта қазақ байлығы ғылым жолының қарауылы. Бұл қарауыл атқаратын қызметі кездеме кездегендегі кез, бидай пұттағандағы пұт қызметі. Нақ мал қазынасы 20 ат болатын қазақ 70%-ақ, бай қазақ–8%, 75% қазақ кедей тонын киіп жүр. Орта қазыналы қазақ үй басы бір жылда 100 сомға мал, жүн, тері сатады. Киімнің жартысы бір жылда жаңаласа 50-60 сомға пұл, 24 сомға шай, қант алады. Бұл есептен бір жылғы бір үйдің алып-саттығы орысша обороты 174 сом болады. Бір ауылнай қазақ 100 үй болса, бұл ауылдың алып-саттығы 17 мың 400 сом болады. Ана Бөрте қазағы бастаған игілік ісіне ауыл болып кіріссе, 17 мың 400 сом үстінде жүрген пайда халыққа қалады. Және игілік қауымы сатып алған нәрсе абзалырақ болмақ, мал

базарда бағасына сатылуға ыңғайлы халық базарға барып, қайтқан шығыны кемиді. Игілік ісі болған бір ауыл халықтың қалтасында аз дегенде 1 мың 740 сом қалады. Осы күні бұл ақша жазғытұры жайылып барып, бұта сайын тастаған түйе жүні есебінде, саудагерлердің қалтасына алынып қалып тұр. Игілік ісін саулатып жүргізіп жіберуге таза мінез, білім, шаруа ісіне ұсталық шарт» [18].

Ұйымдасудың тиімділігін көрсетуге тырысқан қазақ зиялыларының «Қазақ» газетінің бетінде «Маслодельная артель», «Уақ қарыз серіктігі», «Уақ қарыз серіктігінің қаулысы», «Ұйымдасу» сияқты мақалалар жарияланды. Оларда қазақ даласына нарықтың ену барысы көрсетілді.

Қыр баласы сериялы «Жауап хат» атты мақаласын «Сауда өнері де мәдениет дәрежесіне құл» деген тезиске бағындырған. Автор онда мал бағудың өнер екендігін дәлелдейді. Қыр баласы қазақ жерінің қайсысы қой өсіруге қолайлы екенін көрсетеді. Қазақ сиыры қазақ жерін жайлағанына 8 мың жыл болғанын айтып, одан қалмақ сиырдың өгізі 100 пұт кіре тартады, еті 30 пұт, базарда қазақтың екі-үш өгізі орнына сатылатынын айтады. Қазақтың мал шаруашылығына мамандануын қалайды. Әсіресе, қой өсіруге көңіл бөледі ол. «Қошқарды жақсыдан, ұзын сыйрақ жүндіден салу, тамағын тоқ, қорасын жылы қылу, саулықты екіден артық қоздатпау, қошқар тоқты, бестен асса баласы нашар туады. Қазақ ішінде базарда пұл болатын қой Қарқаралыда, Керей, Төлеңгіт, Бесата, Тобықты – Ақмолада, Тама-Атбасарда, Бағаналы-Балталы-Торғайда, Торғай-Ырғыз қойы» [18.], - деп көрсетеді.

Ә.Бөкейханов әлемдік деңгейдегі экономистік ғылыми жолымен мал өсіруге замана талабына сай жолға салуды насихаттайды. «Мал нормасына һәм қазақ положениесіне қайту» деген мақалада қыр баласы «Қазақ пен крестьянин – екеуі екі басқа жұрт. Екеуінің қалпы да, салты да, рәсім жолы да басқа. Тәм біріне-бірін тұтынып келе жатқан шаруасының түрі де жанаспайды», - дей келіп, - «түбінде қазақ мұжықтай бәлкім егінші де болар. Бәлкім мұжық салтына да түсер. Бірақ оған уақыт керек.»,-деп қазақтың малдан қол үзбегенін қалайды.

Қыр баласы өзінің «Астрахань қазағының жері» деген мақаласында «Астрахань жері-қазақ жері», - дейді, ол жерде қазақ 1802 жылы қоныс етті деп қазақ жерін қорғайды. ұзақ жылдар бойғы айтыс-тартыс нәтижесінде «Қазақ» газетінде көтерілген жер проблемасын әділ шешудің жолдары табылғандай болды. «Қазақ» газеті бетінде Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов сияқты қазақ зиялыларының жер мәселесі туралы көзқарастары патша өкіметін ойландырмай қоймады.

1. Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. Алматы, 1995.
2. Қазақ Алматы, 1998. 14 бет.
3. Бұл да сонда, -86 бет.
4. Кенжебаев Б. Казахские просветители – демократы начала XX века. - Алматы, 1958 – 85 бет.
5. «Айқап» - Алматы, 1995 – 66 бет.
6. Смағұлова С.О. Ұлттық интеллигенция және XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы аграрлық мәселе. Автореферат, Алматы, 1999. – 28 бет.
7. «Айқап» - Алматы, 1995. 47 бет.
8. Дала уалаятының газеті. — Алматы, 1994. — 815-б.; Айқап. — Алматы, 1995. — 82, 367-б.; Қазақ. — Алматы, 1998. — 557 б. Бұл да сонда - 48 бет.
9. Дулатов М. Государственная дума һәм қазақ // Айқап. — Алматы, 1995. — 63-б, 367-б.;
10. Айқап. — Алматы, 1995. — 96-б, 367-б.;
11. «Қазақ» – Алматы, 1998. 62 бет.
12. Аппасов С. Білімнің қажеттігі турада. (О необходимости образования киргизов) // Дала уалаятының газеті. — Алматы, 1994. — 459-461-б. Айқап. — Алматы, 1995. — 63, 367-б.;
13. Журнал : Отан тарихы. №3-4/2000. – 15 бет.
14. «Қазақ». – Алматы, 1998. – 91 бет.
15. Бөкейханов Е. Шығармалары. – Алматы, 1994 - 46 б.
16. Журнал: Ақиқат. №11/1992 - 45 б.
17. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек. 1995. 256б. [№2,153б.]; [№2,27б.].
18. Дулатов М. Государственная дума һәм қазақ // Айқап. — Алматы, 1995. — 63-б.

ВЗГЛЯДЫ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛЕГЕНЦИИ О ЗЕМЕЛЬНОМ ВОПРОСЕ НА РУБЕЖЕ I-ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Тулбасиева С. К.-к.и.н. Казахский Национальный Педагогический университет имени Абая

Аннотация

В этой статье мы рассмотрим основные аспекты формирования взглядов казахской интеллигенции о земельном вопросе.

На рубеже XIX-XX веков колониальный Казахстан вступил в качественно новый этап своего интеллектуального развития. Адаптация традиционного казахского общества к условиям и потребностям рыночно-капиталистических отношений, охватившим последний бастион коренного населения – аул и аграрный сектор экономики, безраздельное господство политико-идеологических установок метрополии, рост социально-культурной общности народов Евразийского пространства обусловили рождение казахской интеллигенции новой формации. В общественном сознании она утвердилась под названием «оқығандар» - «образованные» и «зиялылар» - «интеллектуалы».

Новое поколение казахской интеллигенции как социальная общность сложилось из выпускников профессиональных учебных заведений России, национальных окраин, в том числе Казахстана, а также дальнего зарубежья. Ее отличали такие качества и свойства, как мобильность, открытость ко всем инновационным веяниям, широта кругозора, жажда знаний, хорошая осведомленность о событиях и процессах в мире.

Данной статье дается анализ трудам и взглядам казахским интеллектуалам, объединившиеся вокруг газеты «Казах», журнала «Айкап», исламской идей, кружков социал-демократического толка, мобилизованные миссией освобождения народа от бесправия и колониального гнета, хотя каждая группа имела собственную модель решения вопроса, во взаимоотношениях соблюдали определенный этикет, дальше словесных перепалок и критических газетно-журнальных статей не перешагнули.

Национальная интеллигенция разбудила великую степь. Призыв М. Дулатова: «Оян, қазақ!» - «Проснись, казах!», отражая содержание переломного этапа, оправдал себя и исторически, и политически, и методологически, и теоретически.

Ключевые слова: Национальная интеллигенция, земельный вопрос, казахская общества, царская Россия, колониальный Казахстан.

VIEWS OF OF THE KAZAKH INTELLIGENTSIA ABOUT THE LAND ISSUE AT THE TURN OF THE I-HALF OF XX CENTURY

Tulbasieva S. K. Kazakh National Pedagogical University named after Abai

Annotation

In this article we consider the basic aspects of formation of the Kazakh intelligentsia views on the land question.

At the turn of the nineteenth and twentieth century's the colonial Kazakhstan has entered a new stage of his intellectual development. The adaptation of the traditional Kazakh society to the conditions and needs of the market-capitalist relations, has captured the last bastion of the indigenous population - village and the agricultural sector of the economy, the undivided domination of the political-ideological metropolis, the growth of social and cultural unity of the peoples of the Eurasian space led to the birth of the Kazakh intelligentsia of the new formation. In the public mind it is established under the name "okygandar" - "educated" and "ziyalylar" - "intellectuals."

The new generation of Kazakh intelligentsia as a social community has developed from Russian graduates of vocational schools, national suburbs, including Kazakhstan and abroad. It is distinguished by such qualities and properties, such as mobility, openness to all innovative trends, breadth of vision, thirst for knowledge, a good knowledge of the events and processes in the world.

This article analyzes the works and views of the Kazakh intellectuals grouped around the newspaper "Kazakh", the magazine "Aikap" Islamic ideas circles social democratic wing mobilized mission of liberating the people from injustice and colonial oppression, although each group had its own model of solution of the problem, in relationships follow certain etiquette, more verbal skirmishes and critical newspaper and journal articles are not crossed.

National intellectuals awakened great steppe. Call M.Dulatov: "Oyan, Kazakh" - "! Wake up, Kazakh", reflecting the content of turning point, proved itself both historically and politically, methodologically and theoretically.

Keywords: national intelligentsia, the land issue, the Kazakh society, Czarist Russia, the colonial Kazakhstan.

ӘӨЖ 987.11

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ҚАЙШЫЛЫҚТАР ТҰСЫНДАҒЫ ӨСКЕМЕН ҚАЛАСЫ

Мұратқазин М.М. - Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушысы, т.ғ.к.

Мақала барысында 1914-1918 ж.ж Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында Өскемен қаласындағы мыңдаған ер адамдар тылдағы қара жұмысқа жіберілуі, қалада мобилизация процесінің тереңдей енуі сипатталады.

Аталған кезеңде ауылшаруашылығы жұмыс қолының жетіспеушілігінен уақыт өткен сайын орта шаруа шаруашылығының құлдырай бастауы, жергілікті халықтың жалпы жағдайы қарастырылады. Сонымен қатар, 1917 жылғы ақпан революциясынан кейін орын алған басқару мекемелеріндегі саяси ұйымдардың қызметтері, қалалық уақытша үкіметті қолдау мақсатында Шығыс қалаларындағы қос өкімет орнағаннан кейін де контрреволюциялық ұйымдардың жұмыстары жайында қысқаша баяндалады.

Қазан революциясынан бастап уақытша үкіметтің және кеңестік басқару жүйесіндегі Өскемендегі мекемелер мен ұйымдардың қызметтері мұрағат құжаттары мен мерзімді баспасөз мәліметтері негізінде талданып, олардың негізгі бағыттарына арнайы көңіл бөлінді.

Тірек сөздер: қала, өскемен, комитет, үкімет, кеңес, ұйым.

XX ғасыр басында Өскемен қаласы осы кездегі саяси тартыстар мен пікірлердің орталығына айналды. Қалада меньшевиктер, эсерлер партияларының ұйымдары жұмыс істеді. Өскемен қаласы алдымен декабристердің, одан кейін әсіресе XIX ғ. 70-80 жылдарынан әр бағыттағы саяси жер аударушылардың мекеніне айналды.

XX ғасыр басында Өскемен қаласының халқы саны 12469 адамды құраса, 1917 жылы 14164 адамды құрады. 1914-1918 ж.ж Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында Өскемен қаласындағы мыңдаған ер адамдар тылдағы қара жұмысқа жіберілді. Соғыс ұзақ уақытқа созылды. Мобилизация процесі қалаға да тереңдей ене бастады. Өскемен аймағындағы орыс ауылдарында тек әйелдер мен жасы жеткен адамдар ғана қалды. Ауылшаруашылығы жұмыс қолының жетіспеушілігінен уақыт өткен сайын орта шаруаның шаруашылығы құлдырай бастады. Бай-кулақтар олардың жерлерін тартып ала бастады, нан өнімін сату барысында оның құны жоғарылады, астық салу көлемін ұлғайту туындай бастады.

Аталған кезде Өскемендегі алтын кендеріндегі жұмысшылардың жағдайы қиындап, адам төзгісіз күй кешті. Тауар құны артып, қалада сомның сатып алу құны төмендеп кетті. Шынайы белгіленген жалақы екі есеге кеміді. Қаладағы қымбатшылық нәтижесінде тұрғындардың тұтыну тауарларын сатып алуы жарты есеге азайды. Риддер жұмысшыларына сауда-саттықпен қамтамасыз ету үшін Өскемен уезінен алты мың пұт нан сатып алуға рұқсат берілді [1] – деп жергілікті Рудный Алтай газетінде сипатталады.

Бірінші Дүниежүзілік соғыс жалғасқан сайын еңбекші халықпен қатар өскемендік еңбекшілер де оның кімнің мүддесінде жүріп жатқанын, оны Отанды қорғау деген ұранмен түсіндіруге болмайтындығын Өскемен халқы да айқын түсіне бастады. Осы кезеңде Өскемен саудагерлері және қалалық кәсіпкерлер үшін армияға ұн тасымалдауда үлкен пайда таба бастады. Жергілікті қалалық аймақ тұрғындарының балалары, туыстары әскерге шақырылды немесе қалалық жергілікті командада әскери қызмет атқарды.

Мұндай қайшылықтар Өскемендік қазақ байларына тиімді болды. Өскемендегі ауқатты топ өкілдері мен саудагерлер әскерге қымбат бағаға мол көлемдегі мал, жүн, ет, тері сатты. Сұлтаннар, байлар патша үкіметі тарапынан барлық берілген нұсқауға қарсы шықпады. Байлар байыған сайын еңбекші қазақтардың жағдайы нашарлай бастады.

1917 жылы қаңтарда Өскеменде солдаттар бөлігі орын алды. Онда әскерге, қара жұмысқа кеткен өскемендік қазақтардың әйелдері қарсылыққа шыққан еді [2]. Олар көшеге «біздің балаларымыз аш! Жәрдемақы төленіздер! Күйеулерімізді қайтарыңыздар! Соғыс болмасын!» – деген лозунгтармен көшеге шықты. Қажеттіліктен қажыған, шаршаған, ызалы әйелдер дүкендер маңынан өтіп бара жатып, дүкендерге тас лақтырып, терезелерін шаққан. Әйел адамдар қаладағы саяси билікке қарсылықтарын осылай білдірді. Осылай қарсылықтармен шектелмей, тұрғындардың бас көтеруі қала халқының саяси оянуына ықпал етті.

Осындай халық наразылықтарынан кейін өскемендік жұмысшылар мен қарапайым халық үшін үшін патшаның тақтан таюы қуанышты жаңалық болды. " Бостандық " деген сөз барлық жерлерде естіліп жатты. Қарапайым халық жаңа үкімет еңбекшілердің жағдайын жақсартып, қажеттіліктерін қанағаттандырып, соғысты тоқтататынына сенді. Жұмысшылардың талап етуі бойынша облыстық губернатор тұтқындалып, оның орнына облыстық комиссар тағайындалды. Уақытша өкіметтің уездік

ұйымы - уақытша атқару комитеті қалада жұмысқа кірісті. Қаланы басқарушы бұрынғы қалалық Дума болды [3].

Өскемен қаласындағы жұмысшылар мен қызметкерлер Ресейдегі пролетарлық орталықтың нысаны ретінде 1917 ж. наурыз айында өздерінің басқару органы – жұмысшылар мен солдат депутаттар кеңесін құрды. Кеңестің мәжілісінде өте маңызды мынандай мәселелер шешіле бастады: а) сегіз сағаттық жұмыс күнін енгізу. ә) кеңестің басқаруымен ағылшындар суға толтырып тастаған Риддер шахтасы мәселесін зерттеу. б) жалақыны көбейту

Өскеменде бұл кезде эсерлердің партиясы болды. Аталған партияның құрамында қалалық аймақтағы ірі саудагер Кожевников те кірген еді. Эсерлер партияларының мақсаты мен міндетін кең түрде жарнама жасап, ақ гвардияшыларды жақтаушылар өз хабарландыруларында қала тұрғындарын осы партияға кіруге үгіттеді [4].

Семей облыстық революция комитетінің 1917 жылдың 22 желтоқсандағы ұйғарымы бойынша Өскеменде уақытша Өскемен уездік комитеті құрылып, құрамында: председателі – И.Ф. Лягин, мүшелері: А.А.Александров пен И.Г. Малашкиндер өз міндеттерін атқаруға кірісті.

Шығыс қалаларындағы қос өкімет орнағаннан кейін, қалалық аймақта контрреволюциялық ұйымдар құрыла бастады. Бұл ұйымдар қалалық уақытша үкіметті қолдады.

1917 ж. Риддер кеніші және темір жол жұмысшылары Петроградтағы басқару әкімшілігіне мынандай талаптар қоя бастады;

1. Зауыттар мен фабрикаларда 8 сағаттық жұмыс күнін белгілеу;
2. Мейрам күндері 7 (14) сағаттық жұмыс күнін енгізу;
3. Жер астындағы тау жұмыстарына 6 сағаттық жұмыс күнін белгілеу;
4. Еңбекақыны 5% дан 30% - ға өсіру;
5. Еңбекақыға қатыссыз барлық жұмысшыларға 20%-дық үстеме жалақы қосу қажет.
6. Барлық өсімдерді шектеу, жұмысшыларға ілтипатты қатынас.

Жұмыс бабында кездесетін келеңсіздіктерді шешу үшін үш мүшеден тұратын Кеңес құру қажет болды. Өскемендегі Риддер кенішіндегі атқару комитетінің жұмысшыларының және депутаттардың талабы бойынша Риддер кенішіндегі жағдайды тексеру жүргізілді. Кеңес атқару комитеті мынандай қаулы шығарды: Риддер кенішіндегі қызмет көрсетушілер мен жұмысшыларының және темір жол мен зауыттардағы жұмысшылар талаптарын қарастыра отырып, қымбатшылықты және кен орындарындағы жағдайларды ескере отырып, Петроградтағы кеніш басшыларынан көмек көрсету жөнінде өтініш жасады.

Алайда Акционерлік қоғамның басшылығы Риддер кенішіндегі, Өскемен қалалық аймағындағы кен орындарындағы және темір жол жұмысшылар талаптарын қанағаттандырмады. 1917 ж. сәуір айында теміржол жұмысшылары атқару комитетінен Риддер темір жол жұмысшыларын мемлекеттің тарапынан қамтылған талаптарды бұзды деп айып тағыла бастады. Осындай талаптардың негізінде уақытша үкімет тарапынан тұтқынға алынған жұмысшылар тұтқыннан босатылғанымен жұмыстан қуылды. Ақпан-буржуазиялық революциясының алғашқы айында Кеңестер революцияны қолдаушы халыққа сүйене отырып, халық билігінің жаңа арманына айналды. Уақытша үкімет құрылған кезеңінде ұлт аралық қарым-қатынасқа, әлеуметтік мәселелерге көңіл бөлгенін көреміз. Уақытша үкімет шешілмеген барлық ұлттық мәселелерге мән беріп, өзінше шешіп беруге тырысқанын байқауға болады. Қалада орнаған уақытша үкімет жергілікті халық мүддесімен санаспай, капиталистік қатынастарды негізінен дамытуға мән берді. [5].

Бірақ әскер жұмысшыларды ұйымдастыру барысында және оларды басқаруда немқұрайлылық танытты. Олар «революциялық» фразаларды дауыстап, айғайлап буржуазиялық уақытша үкіметті жақтады, ал олар жұмысшылардың талаптарын қанағаттандырмады.

Бірақ әскер жұмысшыларды ұйымдастыру барысында және оларды басқаруда немқұрайлылық танытты. Олар «революциялық» фразаларды дауыстап, айғайлап буржуазиялық уақытша үкіметті жақтады, ал олар жұмысшылардың талаптарын қанағаттандырмады.

Қалада осы кезеңде халық арасында большевиктік насихат белсенді жүргізілді. Оның өзіндік себептері де болды. Жүріп жатқан дүниежүзілік соғыс зардаптары, басқа саяси партиялар, қаладағы Уақытша үкіметтің оны жалғастыра беру мақсатындағы үгіт, әскерге адамдар алу, майданға көмек шаралары т.б. осы бағыттағы істер халықтың басым көпшілігінің наразылығын тудырды. Ал большевиктік үгіт, насихат керісінше соғысты тоқтату, жерді, зауыт-фабрикаларды шаруалар мен жұмысшыларға тегін беруді негіздеді. Бұл ұран қарапайым халықтың көңілінен шықты. Осыдан барып олардың бұхара арасындағы беделі арта түсті. Оны қолдаушылар саны көбейді. Сонымен бірге майданнан оралған солдаттар Кенді Алтай өңіріне большевиктік «Правда» газетін таратты.

Міне, осындай жағдайда 1917 жылдың қазан-қараша айларында Өскемен қаласының большевиктер ұйымының негізі қаланды.

1917 ж. Өскеменде Сергей Рябов және т.б. большевиктер, солдаттар қалада большевиктік фракциялардың құрылуына негіз болды. 1917 ж. қазан айының басында Өскеменге Сібірден қуғын-сүргіннен революциялық қозғалыстың мүшесі Николай Карманов келді [6, 2 б.]. Сонымен қатар Кротовтың қалаға келуі де саяси ағымдардың жаңа бағытта қалыптасуына өз септігін тигізді.

Кротов қалаға келгеннен кейін революциялық әрекетті қалада жандандыра түсті. Ол прокламациялар, листовкалар жасап, оны көбейтіп халыққа таратты. Кейбір кездері қаладағы жергілікті типографияда листовкалар құпия шығарылды. 1917 ж. қараша айында Өскеменде большевиктік ұйым тұрақты ұйымдастырылды. Оның негізгі ошағын У.Яков, Кротов, И.Данилов, Сергей Рябов, Т.Карманов, И.Беспалов т.б. 1917 ж. большевиктік ұйым басшылығына Яков Ушанов отырды. Кеңес өкіметі еліміздің басқа орталық бөлігіне қарағанда Өскеменде кешігіңкіреп орнады.

Өскемен депутаттар Кеңесімен оның атқару комитеті тарапынан өзі өмір сүрген қысқа мерзім ішінде көптеген жұмыстар атқарылып, құрамы майдангерлер, жергілікті әскер бөлімі солдаттарынан, теміржол жұмысшыларынан, қаланың тағы басқа әлеуметтік топтары өкілдерінен тұрды. Аталған таптар Өскемен қаласында Кеңес үкіметін орнату мәселелерін талқылады. Осы оқиғаларға қатысушы Д.Я. Ослоповтың естеліктерінде былайша сипатталды: «Бізде идеялық басшылық болған жоқ. Я.В. Ушановтың келуімен Кеңес депутаттары билігін ұйымдастыру жұмыстары бірден тиісті жолға түсті. Қаладағы кеме айлағы ауданында, Үлбінің арғы жағындағы аймақтарда жиындар өте бастады. 1917 жылдың желтоқсан айында құрылтай жиыны өткізіліп, онда РСДРП(б) Өскемен ұйымы құрылды» [7, 14-15 бб.].

Өскемендегі революциялық Комитет өз жұмысын саяси шиеленіске толы кезеңде жүргізді. Бұл қиыншылықтар Козерьдың іс-әрекетіне байланысты туындап отырды және оның жақтастары тарапынан Козерь патшалық шаруалар бекінісіне партизан армиясы партизандық армия басқарушысы Мамонтовтың бұйрығымен басқарып отырды. Бұл штабтың бас мекемесі Семей қаласында орналасқанымен оның көпшілігі Өскемен қаласында топтасты. Козерь Өскемен, Семей қалаларында Кеңес үкіметіне қарсы әрекет жасамақшы болды. Козерь негізінен алғанда жекелеген топтардың саяси күшіне сенді. Алайда Семейде бүлік ұйымдастыру мүмкіндігі болмады, өйткені қалаға тұрақты жақсы жасақталынған тәрбиелі қолбасшылар мен саяси тұлғалар келген еді. Бұл кезеңде қарсы күреске шығу өте қауіпті еді. Сондықтан Козерь Өскеменге жетті. Осы жерде қақтығыстар әлі жалғасып жатқан еді. Козерь Өскемен қаласындағы халық үйінде сөз сөйлеп, қаладағы большевиктік басшылықты ауыстыруға әрекет жасағанын айтты. Бірақ, ол оған қол жеткізе алмады.

1918 жылы сәуірде Өскеменде Совдептің съезі өткізілді. Онда атқару комитетінің төрағасы болып Ушанов сайланды. Өскеменде Кеңес Үкіметі жаңа өмірге бағыт алды. Қалаға жарық енгізілді. Ұжымдық еңбек дами бастады. Мысалы: Александр мен Иван Беспаловтың алтын кендеріндегі жұмысшылар одағы Михаил және Мединин типорграфиясында жұмыс істеп, партия ұйымының тапсырмасымен әр түрлі листовкалар шығарылып, Өскемен тұрғындарына таратылды [8, 3 б.]

Азамат соғысы жылдарынан кейін жетім балалардың көшеде жүруімен күрес жүргізуге сол кезеңде комсомол ұйымдары өте үлкен көмек көрсетті. Сол кезеңдегі қаладағы комсомол ұйымының мүшесі А.Лях бұл жөнінде мұрағат құжаттарында былай еске алады. Бірінші дүниежүзілік соғыс және азамат соғысы көптеген балаларды ата-анасынан айырды. Ата-анасынан айырылған балаларға пана табу мақсатында қала тұрғындарын аралап, қарсылық көрсетпей кейбір тұрғындар балаларды қамқорлыққа алды. Ал кейбірі қарсы болды. Осы кезеңде қалалық партия комитеті бұларға арнап жетімдер үйін қалада ашты. Бұдан да басқа жетім балалар Повольже аймағынан қалаға көшіре бастады. Алайда балалар үйіне олардың барлығы сыймады. Сондықтан дені сауларын жеке тұлғаларға бағып қарауға жанұяларына беріп те отырған. Көпшілігі оларды өз балаларындай бағып қараса, кейбіреулері ұлдар мен қыз балаларды үй қызметшісі ретінде көріп пайдаланды. Қаладағы комсомол ұйымдары оларды бақылап, кейбір кездері алып алған жағдайлар да кездесті. Мемлекет тарапынан жетімдер үйіне жеткілікті қаржы бөлінбеді, балаларға жағдай жасау үшін қосымша кіріс көздері қарастырылды [9].

Қорыта келгенде, XX ғасырдың басында еліміздің тарихынан орын алған саяси қайшылықтардан Өскемен қаласы да алшақ қалмады. Қала тарихында Кеңес үкіметін қалада орнату үрдісі өзінің ұзақ та күрделі даму жолынан өтті. Өскемен қаласында Кеңес үкіметі жолын тарихи тұрғыдан алғанда революциялық жолмен орнады.

1917 жылғы ақпан революциясынан кейін орын алған басқару мекемелеріндегі саяси ұйымдар барынша өз қызметтерін атқарды. Қалалық уақытша үкіметті қолдау мақсатында Шығыс қалаларындағы қос өкімет орнағаннан кейін де контрреволюциялық ұйымдарда жұмыс жасап тұрды. Кеңестік жүйенің

қалада орнауы барысында комитеттер мен саяси ұйымдардын қызметтерін жандандыруда Ушанов, Беспалов, Рябов, Карманов сияқты т.б. азаматтар үлес қосты.

- 1 Рудный Алтай // 1976ж. 16.07.
- 2 ҚР ОММ, Қ.74, Т.1, Іс 16, п.15.13 б.
- 3 ҚР ОММ, Қ.81, Т.2, Іс 27, п.7.
- 4 ҚР ОММ, Қ. 350, Т.1, Іс 2, п.3. б. 23
- 5 Очерки историй Рудного Алтая. Усть-Каменогорск 1970.–С.133
- 6 Рудный Алтай - 6 июль 1983. – 1 б.
- 7 Герасимов С.Н. Яков Ушанов,- Алматы, 1984.–С.14-15
- 8 ҚРОММ Қ 2866 т. 1 іс 9. с 3
- 9 ШҚОМ 50, т 1, іс 506 2 б.

ГОРОД УСТЬ-КАМЕНОГРСК В НАЧАЛЕ XX ВЕКА: СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Мұратказин М.М.- к.и.н. КазНПУ имени Абая

Аннотация

Статьи 1914-1918 годы во время Первой мировой войны в Усть-Каменогорске тысяч мужчин, отправленных в город, чтобы работать на задней процесса мобилизации характеризуется глубоким проникновением. А также, недостаток сельскохозяйственного труда в начале среднего крестьянского хозяйства рассыпались в течение долгого времени, осмотрели случай местного потребителя. Кроме того, после революции в феврале 1917 г. управление услуги организации, политические институты, в поддержку временного правительства, после создания двойного правительства в Восточных городах подведены контрреволюционные организации.

В статье рассматриваются Усть-Каменогорск в контроле временного правительства после Октябрьской революции и Советского архивные документы и термин по данным пресс-службы учреждений и организаций анализируемых на основе их основных направлений особого внимания.

Ключевые слова: Усть-Каменогорск, комитет, правительство, совет, организация.

Muratkazin M.M. – PhD Kazakh National Pedagogical University named after Abai

POLITICAL AND SOCIAL CONFLICT IN OSKEMEN AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Annotation

Articles 1914-1918 years during the First World War in Ust-Kamenogorsk thousand men sent to the city to work on the back of the mobilization process is characterized by deep penetration. This lack of agricultural labor in the early middle-peasant economy crumbled over time, examined the case of the local consumer. In addition, after the revolution in February 1917, management services organization, political institutions, to support the interim government, after the creation of dual government announced in the eastern city of counterrevolutionary organizations.

Ust-Kamenogorsk in the control of the interim government after the October Revolution and the Soviet archival documents and the term according to the press-service agencies and organizations analyzed on the basis of their main areas of emphasis.

Key words: ust-kamenogorsk, the committee, the government, the council, organization.

УДК 611.19

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ В 20-30 ГГ. XX ВЕКА.

Сейткасымов А.А. - к.и.н., доцент,
Кокишетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова,
г. Кокишетау. pvch_1@mail.ru

Статья посвящена вопросам административно-территориального устройства в республике в 1920-30 годах. Автор раскрывает задачи, сущность и значение, а также положительные и негативные стороны этих изменений. Особое внимание обращается на вопросы районирования, особенности проведения реформ, образования национально-однородных районов, перегибы местных и партийных органов на местах, последствия силовых административных методов. На основе анализа динамики численности населения, хозяйственных и природных условий, национального состава, качества проводимых решений руководства, а также характера взаимодействия населения и партийно-хозяйственного аппарата определяется степень значимости административно-территориального устройства.

Ключевые слова: Административно-территориальное устройство, районирование, разукрупнение, коренизация национальных кадров, выборы в Верховный Совет Каз.ССР, сталинская концепция

В период после октябрьского переворота была восстановлена прежняя историческая и этническая общность народа. Не все в решении этого вопроса проходило гладко (споры по северным территориям, размежевание на юге), сказывались последствия колониальной политики царизма, разделившего казахский край на ряд административно-территориальных частей. Итогами территориальных изменений первой половины 20-х годов явилось создание национальных республик и завершение формирования территории казахских земель в единой Казахской республике.

Территория республики составила 2,7 млн. квадратных километров, а население – 6025 тыс. человек³ (на 17 декабря 1926 года). На этой территории было 6 губерний и 2 округа. Территория каждой губернии насчитывала в среднем более полумиллиона квадратных километров. Большим по размеру был и уезд, в среднем занимавший территорию в 60-80 тыс. кв. километров с населением до 150 тысяч человек. Территория волости нередко превышала 10 тыс. кв. километров.⁴ При таких огромных размерах территории губерний, уездов и волостей расстояние от губернского до уездного центра зачастую превышало 500 км. К этому следует добавить, что на тот период в республике были слабо развиты средства связи и транспортного сообщения.

Дальнейшее сохранение прежнего административно-территориального устройства, по мнению руководства, станет тормозить проведение коллективизации и индустриализации, а также в организаторской работе края. Поэтому VI Всеказахстанский съезд Советов (март 1927 года) отмечал необходимость... приближения власти к обслуживанию масс и широкого привлечения, трудящихся к советскому строительству.⁵ Действительно, для проведения «малого Октября» в казахском ауле, раскулачивания и изъятия «излишков» хлеба у крестьянства было выгодно проведения такого переустройства руководству страны. Именно с этого периода партийное руководство ищет наиболее «оптимальное» административно-территориальное устройство для тотального контроля над всеми сторонами жизни общества.

В процессе подготовки и проведения административно-территориального районирования Казахстана выяснилось, неподготовленность местных органов. Были слабо изучены хозяйственные и природные условия, что затруднило определение перспектив развития экономики отдельных округов и районов. Крайне небольшое число промышленных городов и крупных населенных пунктов затрудняло правильное установление центров экономического и культурного тяготения отдельных районов, выбор административных центров округов и районов.

По проекту нового административно-территориального устройства в республике упразднились губернии, уезды, волости и вводилась трехзвенная система: округ-район-город, село, аул. По своим размерам округ был значительно меньше губернии. Его партийные и административно-хозяйственные органы обладали почти всеми правами упраздняемых губернских органов и, естественно, имели больше возможностей для осуществления оперативного руководства работой нижестоящих органов. Округ был

³ Народное хозяйство Казахстана за 70 лет. стр.9

⁴ Справочник: административно – территориальное деление Казахстана (авг. 1920 – дек 1936 г.), стр. 176

⁵ Там же, стр.176-177

основным звеном, связывающим республиканские органы с районными, городскими, аульными и сельскими советами.

В новой системе административно-территориального устройства Казахстана важную роль играл район. Он представлял собой основное звено, связывающее, округа с городскими, аульными и сельскими органами власти. Районные органы власти осуществляли непосредственное управление коллективизацией и местной промышленностью, руководили социально-культурными мероприятиями. По своим размерам район был меньше уезда, но значительно больше волости. Районные органы государственной власти обладали всеми правами уездных Советов.

Проект административно-территориального районирования 17 января 1928 года был утвержден 2-й сессией ЦИК Каз. АССР 6-го созыва. На территории Казахстана создавалось 13 округов и 180 районов.⁶ Постановлениями Президиума Каз.ЦИК от 13 марта и 5 мая 1928 года был внесен ряд изменений в границы округов и районов. В начале мая 1928 года 3 сессия Каз.ЦИК 6 созыва утвердила эти изменения и поручила Президиуму Каз.ЦИК внести проект административно - территориального районирования Казахстана на утверждение Президиума ВЦИК и обеспечить проведение его в жизнь. 3 сентября 1928 года Президиум ВЦИК РСФСР утвердил новое районирование республики. Вместо ранее существовавших 1 автономной области, 6 губерний, 2 округов, 31 уезда и 411 волостей в республике было создано 13 округов и 180 районов. Сохранялась Каракалпакская автономная область, делившаяся на 10 районов. Весной 1929 года состоялись выборы в аульные, сельские и городские Советов и прошли съезды Советов вновь созданных округов и районов Казахстана.

В ходе административно-территориального районирования республики, компактно проживающие на определенной территории национальности выделялись в национально-однородные районы. Из 193 районов, созданных на территории Казахстана, 114 были казахскими, 3-каракалпакскими, 47-русско-украинскими, 2-уйгурскими, 5-узбекскими и лишь 13-смешанными.⁷ Но не все национальные районы были однородными.

Выделение национально-однородных районов способствовало коренизации государственного аппарата и вовлечению в работу районов представителей всех национальностей, населяющих КАССР. Упразднение уездов и волостей дало возможность направить на укрепление партийного и советского аппарата районов свыше 1400 партийных и советских работников. Таким образом, усиление партийных организаций давало возможность усилить давление на массы крестьянства с целью проведения коллективизации. Территории Кокчетавского, Энбекшильдерского и ряда других районов вошли в состав образованного 17 января 1928 года Кызыл-Джарского округа. 10 мая 1928 года округ переименован в Петропавловский с центром в г. Петропавловске. Округ образован из волостей Петропавловского, части Атбасарского и Кокчетавского уезда Акмолинской губернии в составе 21 района.⁸

1. Арык - Балыкский - с. Арык - Балыкский
2. Балкашинский - с.Балкашино
3. Бейнеткорский - п. Кедей
4. Булаевский - с. Булаево
5. Володаровский - с. Володаровка
6. Ворошиловский - г. Петропавловск
7. Кызыл - Аскерский - п. Орпек
8. Кызыл - туский - аул Кулы-Куль
9. Кокчетавский - г. Кокчетав
10. Красноармейский - с. Ново - Сухотино
11. Крестьянский - г. Кокчетав
12. Ленинский - с. Явленское
13. Октябрьский - к.п. около с. Володарское
14. Пресновский - с. Пресновское
15. Преснегорьковский - с. Преснегорьковское
16. Рузаевский - с. Рузаевка
17. Трудовой - г. Петропавловск
18. Тонкепейский - к.п. у озера Майбалык

⁶ Там же, стр. 179

⁷ Там же, ст.р180

⁸ Там же, стр. 181-182

19. Урицкий - с. Марьинское
20. Щучинский - с. Щучинское
21. Эңбекшілдерский - п. Казгородок.

Эңбекшілдерский район с центром в поселке Казгородок находился в самой восточной части Петропавловского округа, граничил на севере и западе с Кокчетавским районом, на востоке с Кызыл-Тусским районом и Акмолинским округом, на юге тоже с Акмолинским округом.

В состав района вошли волости Эңбекшілдерский и Восточный. Вот описание Эңбекшілдерского района по архивным документам: «Население района-рода Аргын по линии 1) Карасопы и Атыгай 2) Караул, Карагай, Кулотпе, Жаур и Танай. Основное занятие жителей-кочевое скотоводство. Пути сообщения-грунтовые дороги. Район имеет население-24562 душ обоого пола, аулсоветов-15, населенных пунктов - 224, хозяйств-4849, посевных площадей-1678 десятин посевов, на одно хозяйство 0,3 десятины. КРС от 2-х лет 20486, лошадей старшей 4-х лет 15376 голов, верблюдов-950, мелкого скота 24837 голов, всего скота 61650 голов. На одно хозяйство-13 голов. Школ 1-ой ступени 10, семилеток-2, агрономов-3, ветфельдшеров-2, кооперативов-4 с оборотом-5400 руб, кредитных товариществ-1 с оборотом по ссудам 3 тыс. руб. и по сбыту-4 т. руб. Район скотоводческий мясной с перспективами скотоводства молочного направления».⁹

Таким в экономическом отношении был район накануне коллективизации. Существование округов и районов было недолговечным. Уже в июле 1929 года Президиум ЦИК СССР принял постановление об организации опытно-показательных округов. В этих округах основные оперативные функции окружного аппарата переносились в район. В свою очередь, некоторые права районных органов государственной власти и государственного управления передавались сельским Советам.

На совещании работников КАССР в 1929 года отмечалось, что «в новой обстановке округа в ряде случаев начали тормозить выполнение директив центра и республиканских советских органов, слишком много времени тратили на составление инструкций и запросов, заваливали или районный аппарат и тем самым живое руководство подменяли ненужным дублированием директив центра и бумажной волокитой».¹⁰

В июле 1930 года ЦК партии и ЦИК СССР приняли решение о ликвидации округов. Это дало возможность «усилить» низовые партийные органы, а значит, и увеличивать давление на народные массы. На «укрепление» районов Казахстана было послано более 4350 партийных, советских хозяйственных работников и других специалистов. Возникла возможность перебросить часть работников районного аппарата в сельские и аульные Советы. Заслугой административно-территориальных изменений, являлось по-мнению руководства, укрепление государственного аппарата казахскими национальными кадрами, а так же сокращение административно-управленческих расходов по республике почти втрое.¹¹

Принятые ЦИК СССР «Основные положения о районных съездах Советов и райисполкомах» значительно расширили компетенцию районных органов власти по вопросам хозяйственно-культурного строительства.

Все материальные средства, предприятия и социально-культурные учреждения, находящиеся в ведении окружных исполкомов, перешли в подчинение райисполкомов и горсоветов. Во всех сельских и большинстве аульных Советов Казахстана вводились самостоятельные бюджеты.

17 декабря 1930 года, на основании постановления ВЦИК от 23 июля 1930 года, окружное деление ликвидировано и введено районное деление, в основу которого положены укрупненные районы 1929 года, с частичным образованием новых районов (121 район).¹²

На территории Северного Казахстана были образованы следующие районы:

1. Айыртауский - с. Володаровское
2. Арык-Балыкский - с. Балкашино
3. Булаевский - с. Булаево
4. Кызыл - Туский - с. Кишкенеколь
5. Кокчетавский - г. Кокчетав
6. Ленинский - с. Явленское

⁹ Кокчетавский гос. архив. ф. 76. оп.1. д. 834, л. 151

¹⁰ Справочник: административно – территориальное деление Казахстана (авг. 1920 – дек 1936 г.), стр. 210

¹¹ Там же, стр. 210

¹² Там же, стр. 212-214

7. Мамлютский - с. Мамлютка
8. Петропавловский - г. Петропавловск
9. Пресновский - с. Пресновка

Новое административно-территориальное устройство, тем не менее, не дало ожидаемого результата. Одной из причин перехода на районное деление было «слабость низового партийного и советского аппарата, приведших к ошибкам и перегибам».¹³ Но и усиление районных органов власти не исключило фактов перегибов, именно в этот период в некоторых районах создаются «сверхударными» темпами колхозы гиганты. Так, на заседании правления одного из колхозов Южно-Казахстанской области постановили произвести обобществление скота на 100 % в 24 часа. За не сдачу скота принимались меры вплоть до арестов и исключения из колхозов.¹⁴

В результате такой деятельности, типичной для всех регионов Казахстана, начался падеж скота, приведший к тому, что: «на всю Карагандинскую область к весне того же года - (1932) в личном пользовании осталось всего 500 голов рогатого скота, 260 свиней и около семи тысяч овец».¹⁵

В этих условиях начинается новая административно-территориальная реформа. Руководство аргументирует это тем, что необходимо было приблизить центр республиканских органов к районам, сделать его более «конкретным и деловым». ЦК КП (б) Советского союза в январе 1932 года признал необходимым образовать в Казахстане области.¹⁶ Решением второй сессии Каз. ЦИК VIII созыва в феврале 1932 года на территории Казахстана создаются: Восточно-Казахстанская, Карагандинская, Южно-Казахстанская, Актюбинская, Западно-Казахстанская и Алма-атинская области. Каждая из областей Казахстана объединяла в среднем по 17-20 административных районов и представляла собой экономический район с определенным направлением в своем хозяйственном развитии.¹⁷

Бурная урбанизация и рост городов и поселков в областях Казахстана, обусловило создание новых административно-территориальных единиц, в том числе и районов. В системе местных органов государственной власти областные советы и их исполкомы стали занимать ведущее положение. Они руководили хозяйственным и социально-культурной деятельностью в области, направляя работу районных, городских и сельских советов и их исполкомов. Областные советские органы являлись проводниками решений правительства республики.

20 февраля 1932 года образована Карагандинская область с центром в г. Петропавловске в составе 23 районов (Утверждено ВЦИК 10 марта 1932 года). В последующие годы проводилось разукрупнение районов области и передача некоторых районов в соседние области республики.

В состав области в разные годы входили:

1. Айыртауский - с. Володарское
2. Акмолинский - г. Акмолинск
3. Арык-Балыкский - с. Балкашинское (в 1935 с. Арык-балык)
4. Атбасарский - г. Атбасар
5. Бейнеткорский - с. Бейнеткор (позже с. Шолак - До-щан)
6. Булаевский - г. Булаево
7. Вишневский - с. Вишневка
8. Есильский - г. Есиль (с. Кийма)
9. Жана - Аркинский - г. Атасу
10. Зерендинский - с. Зеренда
11. Калининский - с. Журавлевка
12. Карсакпайский - р.п. (районный пункт) Карсакпай
13. Келлеровский - с. Келлеровка
14. Кызыл - Туский - с. Кишкенекуль (с 1935 года с. Кызыл-Ту)
15. Кокчетавский - г. Кокчетав (с 1935 года с. Кокшетау),
16. Красноармейский - с. Ново - сухотино
17. Кургальджинский - с. Кургальджино- п. Казгородок
18. Ленинский - с. Явленское

¹³ Там же, стр 209

¹⁴ Коллективизация сельского хозяйства Казахстана, стр.523

¹⁵ Северо – Казахстанская область: страницы летописи родного края. стр. 215

¹⁶ Справочник: административно – территориальное деление Казахстана (авг. 1920 – дек 1936 г.), стр. 219

¹⁷ Там же. стр. 219

19. Макинский - с. Вознесенка
20. Мамлютский - с. Мамлютка
21. Молотовский - с. Балкашинское
22. Новочеркасский - п. Новочеркасский
23. Нуринский - п. Казгородок (с 1934 года с. Киевка)
24. Полудинский - с. Полудино
25. Пресновский - с. Пресновское
26. Пресногорьковский - с. Пресногорьковское
27. Приишимский - с. Боголюбово
28. Рузаевский - с. Рузаевка
29. Сары - Суйский - с. Байкадам
30. Соколовский - с. Пресновское
31. Сталинский - с. Алексеевское
32. Тельманский - с. Токаревское
33. Тонкерейский - с. Майбалык
34. Четский - с. Аксу - Аюлы
35. Щучинский - с. Щучинское
36. Эңбекшілдерский - п. Казгородок
37. Эркиншілікский - Эркиншілік (с 1935 года с. Благодатное).¹⁸

С этого времени сложилась относительно устойчивое административно-территориальное устройство.

Но уже 29 июня 1936 года выходит постановление Президиума ВЦИК, из состава Карагандинской области выделяется Северо-Казахстанская с центром в г. Петропавловске. Территория области определялась в 200115 кв. км. С населением в 882 тыс. человек; в ней было 5 городов, 26 районов, 425 аулсоветов, 28 совхозов, 60 МТС, 1113 колхозов.¹⁹

В Северо-Казахстанскую область вошли районы:

1. Айыртауский
2. Арыкбалыкский
3. Атбасарский
4. Бейнеткорский
5. Булаевский
6. Есильский
7. Зерендинский
8. Калининский
9. Келлеровский
10. Кызыл - Туский
11. Кокчетавский
12. Красноармейский
13. Ленинский
14. Макинский
15. Мамлютский
16. Молотовский
17. Молотовский
18. Полудинский
19. Пресновский
20. Приишимский
21. Рузаевский
22. Соколовский
23. Сталинский
24. Тонкерейский
25. Щучинский
26. Эңбекшілдерский²⁰

В 1939 году 14 октября Указом Президиума Верховного Совета число областей в республике доводится до 14. Образуется Акмолинская область с центром в г. Акмолинске. В ее состав вошли 12 районов из Северо-Казахстанской области:²¹

1. Кокчетавский
2. Щучинский
3. Эңбекшілдерский
4. Атбасарский
5. Айыртауский
6. Арык - балыкский
7. Зерендинский
8. Кызыл-туский
9. Макинский
10. Сталинский
11. Красноармейский

¹⁸ Там же, стр. 230-231

¹⁹ СКО: страницы летописи родного края, стр. 224

²⁰ Кокшетауский гос. архив (партархив). Ф РК КП (б) К, оп.7.д.53.л.19

²¹ Северо – Казахстанская область, стр. 224

Итак, с 1928 года по 1939 года было проведено пять административно-территориальных изменений. Эти изменения можно подразделить на два этапа: на первый (1928 года по 1932 года) в большей мере уделялось внимание изменению самой системы административного устройства, то есть изымались «лишние» звенья административной цепи, потом, несколько изменив названия, возвращались к прежним (изменение 1928 года округ - район - село и 1932 года область - район - село); на втором этапе (после 1932 года - по 1939 года) изменения касались в основном территориального устройства, т.е. разукрупнение областей, районов, сельских советов и образования новых.

Таким образом, можно отметить некоторые итоги всех этих административно-территориальных изменений. Положительным моментом первых изменений является выделение в самостоятельные административные единицы национально однородных районов. Это позволяло активизировать деятельность всех национальностей в республике. Способствовало коренизации партийных и советских органов, выдвижению на руководящую работу многочисленного слоя национальных кадров. Ведение делопроизводства на языке основной массы жителей того или иного района заставляло работников вышестоящих органов активнее овладевать двуязычием.

Но были и негативные стороны в этих изменениях. Как бы ни обосновывались необходимость этих изменений ее продуманность и разработанность можно подвергнуть сомнению (ведь за какие-то десять с небольшим лет проведено 5 изменений). Действительность свидетельствует та «революционная скороспелость», желание добиться быстрых положительных результатов в проведении социально-экономических реформ, довлел над руководством страны и приводил к ошибочным решениям. Так, например, если до изменения 1928 года удаленность уездных центров от губернских составляла 500 км., то после реформы 1930 года удаленность Кокчетавского района от центра составило около 2 тыс. км. Отсутствие телефонной и телеграфной связи даже с ближайшими от столицы районами, сохранявшаяся нехватка специалистов усугублял и без того тяжелое положение на местах.

Основным методом работы вновь стали циркулярные указания сверху, слабо действовала информация снизу. Аппарат Крайкома, в сущности, потерял контроль над райкомами партии. Представленные самим себе, они часто ошибались в принятии собственных решений, боязнь новых ошибок рождала догматизм при выполнении указаний сверху и способствовал администрированию. Усиление партийных органов района и села, за счет партработников окружкома не выправил положение в коллективизации и «индустриализации», а способствовал более усиленному нажиму на аул и село, что усилило трагические последствия этих мероприятий.

Нужно признать что «эксперимент» поиска оптимальной структуры административно-территориального устройства Казахстана в конце 20-х - в 30-х годах целом был неудачным. Хотя основные элементы административно-территориального устройства просуществовали до середины 90-х годов.

1. *Справочник по административно-территориальному делению Казахстана. Алма - Ата. 1959 г.*
2. *Развитие народного хозяйства за 50 лет Советской власти. Под ред. С.Б. Бошиева Алма - Ата. Наука. 1967 г.*
3. *Кокшетауский гос.архив. ф. 76. оп.1 д.834, л.151.*
4. *Габульденов А. Н. Этнодемографическая ситуация в Сев. Казахстане в 30-40 гг. 20 века. Хабаршы (вестник) Серия историческая. Алматы. №2 (45) КазНУ им. Аль - Фараби 2007 г.*
5. *Северо-Казахстанская область. Энциклопедия: Петропавловск, 1998.*

Сейткасымов А.А.

XX ғ. 20-30 жылдарындағы республикадағы әкімшілік-аумақтық ерекшеліктердің кейбір мәселелері

Түйіндеме

Мақала 1920-30 жылдардағы республикада жүргізілген әкімшілік-территориялық өзгерістерге арналған. Автор аталған мәселенің маңызын, мән-мазмұнын, оңтайлы және кері жақтарын ашып көрсетеді. Негізінен, мақалада мына өзекті мәселелерге сөз болады: аудандастыру, ұлттық негіздегі бірыңғай аудандар құру, жергілікті кеңес және партия органдарының жіберген олқылықтары, әкімшілік-күштеу әдістерінің зардаптары. Сонымен қатар халық саны мен ұлттық құрамның, табиғи-шаруашылық ерекшеліктердің, партиялық-шаруашылық басшылықтың басқару деңгейінің зерттелуі нәтижесінде әкімшілік-территориялық құрылымдарының өзгеруінің сипаты көрсетіледі.

Түйінді сөздер: әкімшілік-аумақтық құрылымы, аудандастыру, бөлімшесі, ұлттық кадрларды орнықтыру, сталиндік тұжырымдамасына сай Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің сайлауы

Seyitkasymov A.A.

Some questions of administrative and territorial changes in the country in 20-30 years of the twentieth century

Summary

The article is devoted to the questions of administrative and territorial structures in the country in 1920-1930s. The author reveals the problems, the nature and the values, as well as the positive and negative aspects of these changes. Special attention is drawn to the zoning issues, specifics of conducting reforms, forming national uniformed districts, missteps of local party bodies, and to the repercussions of the power of administrative methods. The importance of the administrative-territorial organization is determined based on analysis of population dynamics, economic and environmental conditions, the national structure, and the quality of the management decisions, as well as the nature of the interactions between people and agricultural party units.

Keywords: Administrative-territorial structure, zoning, subdivision, indigenization of national cadres, the election to the Supreme Council of the Kazakh SSR, the Stalinist conception of

УДК 94.575.2

МЛАДШИЕ ЧИНОВНИКИ ОСОБЫХ ПОРУЧЕНИЙ В СИСТЕМЕ АДМИНИСТРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ КАЗАХСКОЙ СТЕПЬЮ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.: ЧИНЫ, ФУНКЦИИ И НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Султангалиева Г.С. - д.и.н., профессор кафедры Истории Казахстана Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Gulmira.Sultangalieva@kaznu.kz

В данной статье раскрываются функции и направления деятельности младших и сверхштатных чиновников особых поручений в системе областного административного управления Казахской степью во второй половине XIX в. Раскрывается механизм назначения представителей казахской знати на эту должность, их функциональные обязанности, круг общения и социальное обеспечение, предоставляемое российской властью казахским чиновникам.

Ключевые слова: младшие чиновники особых поручений, Казахская степь, административное управление

В содержание политики Российской империи в Казахской степи на протяжении XIX века входило не только создание единого административно - территориального устройства (губерния, уезд, волость), но и привлечение представителей казахской элиты на службу государю и правящей династии и соответственно формирование нового сословия – казахского чиновничества. Стратегия политики российской власти в данном направлении включала следующие меры:

- создание должностей в системе местного управления для представителей казахского населения
- распространение на казахское кочевое общество «Табеля о рангах» Петра I, в котором был заложен механизм получения чина и продвижения по служебной лестнице;
- представление к престижным орденам и медалям (св. Анны и св. Станислава 1-3-й степеней). 9 августа 1844 был принят Именной указ “О помещении на орденах, жалуемых мусульманам, вместо изображения св. Георгия на кресте, Императорского орла”. [1, С.499.]
- назначение определенного жалования и пенсии;
- включение казахов в единую общероссийскую систему учета чиновников всех уровней государственного управления, а именно составление формулярных (послужных) списков;

В результате, казахи, назначаемые на должности, получали все атрибуты чиновника административного аппарата Империи: казенное жалование, офицерские чины, право ношения мундира и знаков отличия, награды и подарки.

В штатное расписание аппарата управления как внутривосточных губерний, так и иноэтничных генерал-губернаторств (Украины, Кавказа, Казахстана) учреждалась должность чиновника особых поручений

при губернаторах, которые занимали в административной структуре особое место. 20 ноября 1835г. Николай I одобрил заключение Государственного Совета «О чиновниках особых поручений разных ведомств», где подчеркивалось, что их должностные обязанности не вписывается в круг действий обычных штатных чинов, ибо их функции заключались в выполнении тайных распоряжений как региональной так и верховной власти. Согласно данному указу, число чиновников особых поручений не могло быть одинаково, это зависело от тех дел, которые им могли доверить. Но самое главное, что они включались в число представителей гражданской службы и должны были находиться при министрах, управляющих Департаментами, также при генерал-губернаторах, военных и гражданских губернаторах.[2, С.115-117]

С 60-х годов XIXв. начинается новый этап в политике правительства. Во-первых, завершился процесс интеграции Казахской степи в состав Империи. Перед правительством стоят задачи унифицирования системы управления.

В июле 1867г. император Александр 2 опубликовал указ об учреждении Туркестанского генерал-губернаторства, куда вошли созданные Семиреченская и Сыр-Дарьинская области (территория Старшего жуза, Сев. Киргизии, часть среднеазиатских ханств.) , а 21 октября 1868г. на основании «Временного положения об управлении степных областей Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторства» были созданы Уральская и Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области.

Во главе областной администрации стоял военный губернатор, наделенный военной и гражданской властью. При военных губернаторах учреждались областные правления, включавшие соответствующие структурные подразделения. Чиновники особых поручений, непосредственно подчинялись военному губернатору и входили в штат Секретного отделения.

Критерием для назначения на эту должность служило полное доверие к ним власти, которое чиновники получали, должным образом зарекомендовав себя на предыдущем месте службы. Все они начинали службу в 20-30-е годы XXв., когда начался процесс административных реформ в Степи, отчаянного сопротивления казахского населения нововведениям имперской власти в первой половине XIXв. Они заслужили доверие Правительства, так как к 60-м годам XIXв. уже имели опыт службы Императору, участвовали во всех мероприятиях правительства от открытия внешних округов в области сибирских киргизов (И.Джаикпаев), создания дистанций в области оренбургских киргизов (Б.Кийикин), продвижению русских отрядов на территорию Старшего жуза (И.Джаикпаев), сопровождали русские отряды через Степи в период Хивинских походов В.Перовского(Д.Беркимбаев), проверка кибиточного сбора с казахского населения (Д.Беркимбаев, Б.Кейкин), являлись членами организационной комиссии по введению «Временного положения по управлению Оренбургским и Западно-Сибирским генерал-губернаторством» от 21 октября 1868г. (С.Джантюрин, И.Джаикпаев, Д.Беркимбаев, С.Джигангеров и др.).

По сути, это были уже готовые администраторы, которые приобрели квалификацию в качестве чиновника Областного правления оренбургскими казахами (Т.Сейдалин), старшего султана (Ибрагим Джаикпаев), заседатель Областного правления оренбургских казахов (Б.Кейкин), помощника султана-правителя (Б.Кейкин), дистанционного начальника (Д.Беркимбаев, Б.Кейкин).

Все они к моменту назначения на должность чиновников особых поручений уже были награждены орденом св. Станислава 3-й степени, предназначенный для мусульман [3], имели наряду с такими высокими военными чинами, как полковник (6 класс, И.Джаикпаев), подполковник (7 класс, С.Джантюрин) и гражданские чины, как коллежский ассесор (8 класс, Т.Сейдалин), титулярный советник (9 класс, Б.Сыртанов).

29 января 1870г. Министр внутренних дел на основании ходатайства военного губернатора Тургайской области Л.Баллюзек распространил действие ст. 792 Свода законов гражданских, изданных в 1857г. и на военных губернаторов Тургайской и Уральской областей, которые получили право ввести в штат канцелярии должность сверхштатного чиновника особых поручений, как и во внутрироссийских губерниях. Их отличие от штатных чиновников особых поручений состояло в том, что сверхштатные чиновники не получали жалованья, но пользовались всеми льготами государственной службы, а именно могли получить следующий чин, ордена, медали. Военный губернатор Тургайской области Л.Баллюзек считал, что важно привлекать на службе тех казахов, которые «...не нуждаясь в материальном вознаграждении, а дорожа самим званием должностного лица» могут стать «полезными деятелями ,как по доставлению точных сведений, так и по исполнению поручений». [4, Л.2.]

Важным принципом назначения представителей казахского населения на должность сверхштатного чиновника особых поручений являлась их высокая степень влияния на свой род. Это должны были

быть, по мнению русских чиновников, представители казахской знати, которые «выработали путем влияния, из поколения в поколение элементы наследственной власти» и для кочевников «непривычно было бы их видеть не у дел, более или менее выдающемся положении».[5, Л.2-3]

Как младшие чиновники особых поручений, так и сверхштатные принадлежали преимущественно к казахской кочевой элите, а именно к сословию султан, биев. Образовательный уровень их был разный: от выпускников восточного факультета С-Петербургского университета (Б.Сыртанов, Оренбургского кадетского корпуса (Т.Сейдалин, С.Джантюрин), Сибирской военной гимназии (И.Аблайханов), казахской школы при Оренбургской Пограничной комиссии (Б.Урунбаев, А.Тюлькубаев) до лиц, получивших домашнее воспитание, но прекрасно владевших русским и татарским языками.

Чиновники особых поручений имели статус государственных советников, первых помощников военных губернаторов. Исходя из этого, первоочередной задачей чиновников особых поручений был сбор и предоставление губернатору информации, адекватно отображающей социальные процессы. Так, военный губернатор Тургайской области Л.Баллюзек при назначении на должность чиновника особых поручений Д.Беркимбаева писал, что он мог бы собирать «постоянные, точные и подробные сведения о ходе дел в степи, о настроениях умов населения» и это важно, так как каждый случай в кочевьях «... имеет большое значение для успеха предпринимаемых мер в области». С другой стороны, чиновник особых поручений собирая подробные сведения, представлял губернатору свое видение обстановки в Степи, предлагал способы разрешения возникающих напряжений, отслеживал эффективность принятых мер в Степи региональными властями. Именно этот фактор их деятельности подчеркивал начальник Тургайского уезда полковник Яковлев в своем письме военному губернатору Тургайской области, что деятельность казахских чиновников особых поручений важно и потому, что они «...могли бы везде и всегда подавать свое полезное мнение».[6, Л.1.]

Направление деятельности чиновников особых поручений было многоаспектным: производили ревизии в волостных и аульных управлениях, вели следствия по жалобам казахов на злоупотребление представителями местной власти или по земельным спорам между родами, принимали меры к сохранению спокойствия и безопасности в Степи.

Кроме того, они входили в состав комиссий по распределению пастбищ между уездами, определению кочевых маршрутов, водопоев между родами (Б.Карпыков, Т.Сейдалин), по устройству школ в Степи (С.Джантюрин, Т.Сейдалин), открытию не только уездных 4-классных русско-киргизских школ, но и волостных, аульных (Д.Беркимбаев).

Следующая особенность деятельности чиновников особых поручений при губернаторах заключалась в том, что они практически постоянно пребывали в разъездах, находясь в реальном повседневном взаимодействии с казахским населением, обеспечивали этим самым легитимность действий российской администрации. Законодательством запрещалось расписывать исполняемые ими тайные поручения, поэтому предписание генерал-губернатора ограничивались содержанием такого рода : «...отправиться в разные места для собирания известных Вам сведений...» Выданное от генерал-губернатора или военного губернатора свидетельство было гарантией выполнения местными властями распоряжений этих чиновников.

Однако, несмотря на это их деятельность могла подвергаться опасностям. Так, Байкадам Урунбаев, находившийся декабре 1884г. в ауле № 6 и как сверхштатный чиновник особых поручений «...знающий порядок и законы», контролировал процесс выборов волостного управителя Дамбарской волости Николаевского уезда, однако подвергся оскорблениям и физическому насилию со стороны другого претендента. С одной стороны, этот инцидент отразил сложные условия службы казахских чиновников, а с другой стороны, когда начался следственный процесс, поставил перед Правительством вопрос: «Какому суду подсудны дела об оскорблении казахами чиновников, происходящих из казахов и находящихся в отставке или на службе»? В результате 23 декабря 1885г Александр 3 одобрил решение Правительствующего Сената о том, что казахские чиновники, подобно Урунбаеву, «вышли из состояния сельских обывателей и пользуются правами другой сословий Российской империи», приобретенные ими, в частности почетное гражданство или чины и соответственно все уголовные и гражданские дела, связанные с ними должны рассматриваться на основании общих законов Империи. [7, Л.1-24.]

Примечательно, что младшие чиновники особых поручений активно участвовали в общественной жизни, являясь членами научных обществ, в частности член сотрудник Оренбургского отделения Русского Географического общества (Т.Сейдалин, Д.Беркимбаев), действительными членами областных статистических комитетов (Д.Беркимбаев), оказывали содействие в сборе экспонатов казахского быта на Всероссийскую выставку 1896г. в Нижнем Новгороде (Б.Карпыков, Д.Беркимбаев), в проведении Первой

Всеобщей переписи населения Российской империи 1897. (Т. Сейдалин, Д. Беркимбаев), становились почетными блюстителями русско-казахских училищ (Д. Беркимбаев)

Однако, несмотря на это разнонаправленность их действий, должностные полномочия казахских чиновников ограничивались большей частью выполнением конкретных поручений региональной российской администрации.

Таким образом, анализ деятельности чиновников особых поручений позволяет сделать следующие выводы:

1. Казах, находившийся на службе Российской империи, являлся значительной фигурой и был официальным проводником государственной политики в Степи. Зачастую главным мотивом службы представителей казахской знати было не содержание себя и своих семей, а приобщение к власти, «вхождение во власть», поэтому они соглашались на должности без жалования.

2. Деятельность младших и сверхштатных чиновников особых поручений при военных губернаторах областей относится к тому периоду, когда от их «умения и такта» зависел успех предпринимаемого российским правительством административных реформ второй половины XIX века, а именно создание уездов, волостей, аулов. По сути своей они являлись популяризаторами мероприятий российской власти в Степи, в частности проводили разъяснительную работу среди казахов о важности русского образования и цели открытия русско-казахских школ в Степи, намерения комиссии по проведению Первой Всеобщей переписи по уездам и т.д.

3. Отражением процесса вхождения Степи в общероссийское пространство стал тот факт, что большинство из младших чиновников особых поручений стали кавалерами орденов св. Станислава 2-й степени, св. Анны 2-й, св. Владимира 3-й степени. Более того, Д. Беркимбаев как кавалер орденов и золотых медалей на владимирской, аннинской и станиславской лентах решением Правительствующего Сената 13 декабря 1900г. за заслуги на государственной службе был причислен к потомственному дворянству, которое было зафиксировано Оренбургским Собранием дворян за №229.

Следующий признак вхождения казахов в состав общероссийского чиновничества стал и тот факт, что правительство награждало их не только орденами и медалями, но и участками земли на правах полной собственности [8, Л.28-47]. К концу XIX в. многие из чиновников особых поручений имели собственность в качестве деревянных домов (А. Тюлькубаев), на урочище Суярган (С. Джигангеров), на р. Бурте (Б. Кийкин), каменного дома на р. Орь (Д. Беркимбаев), 6000 десятин земли в Новоузенском уезде Самарской губернии (С. Джантюрин)

4. Богатый опыт административной работы, прекрасное знание быта и культуры казахского народа, влияние, которое они имели на своих соплеменников, предопределяли их дальнейший карьерный рост. В этом ряду, исключением карьерной службы являл собой Тлеу-Мухаммед Сейдалин, дослуживший до чина коллежского советника (VI класс) и вопреки Положению об управлении в степных областях он неоднократно исполнял обязанности начальника Тургайского (8.XII.1890 - 5.IV.1891; 1.08.1896-26.04.1897), Актюбинского уездов (17.IX.1892 - 11.01.1893).

1. ПСЗРИ. СПб. 1844. Т. 19. Ч. 1. №18137.

2. Полное собрание законов Российской империи. Т. 10. Ч. 2. Спб., 1835. № 8595.

3. Именной указ “О помещении на орденах, жалуемых Мусульманам, вместо изображения Св. Георгия на кресте, Императорского орла”. // ПСЗРИ. СПб. 1844. Т. 19. Ч. 1. №18137. С. 499

4. ЦГА РК ф. 25 оп. 1 д. 1841.

5. ЦГА РК. Ф. II-25. Оп. 2. Д. 103.

6. ЦГА РК ф. 25 оп. 2 д. 74

7. ЦГА РК ф. 25 оп. 1 д. 2658

8. ЦГА РК ф. 369. Оп. 4 д. 106.

Сұлтанғалиева Г.С. - т.ғ.д., Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Gulmira.Sultangalieva@kaznu.kz

ХІХ ғ. екінші жартысындағы Қазақ даласын әкімшілік басқару жүйесіндегі ерекше тапсырма Түйіндеме

Мақалада ХІХ ғ. екінші жартысындағы Қазақ даласын облыстық әкімшілік басқару жүйесіндегі ерекше тапсырма бойынша кіші шенеуніктердің қызметтері мен қызмет бағыттары қарастырылады. Осы қызметке қазақ ақсүйектерін тағайындау механизмі, қызметтік міндеттері, қарым-қатынас ортасы және

ресей билігі тарапынан қазақ шенеуніктеріне ұсынылған әлеуметтік қамсыздандыру мәселелері ашып көрсетілген.

Түйін сөздер: ерекше тапсырма бойынша кіші шенеуніктер, Қазақ даласы, әкімшілік басқару жүйесі.

Summary

Sultangalieva G.S. – doctor of historical science, professor of Department History of Kazakhstan, әl-Faraby Kazakh National university, Gulmira.Sultangalieva@kaznu.kz

Younger officials for special assignments in the system of administration of the Kazakh steppe in the second half of the 19th century: ranks, functions and sphere of activities

This article reveals the functions and sphere of activities of younger and supernumerary officials for special assignments in the regional administration of the Kazakh steppe in the second half of the XIXth century. Discloses the mechanism of appointment of representatives of the Kazakh elite to the post, their responsibilities, circle of communications and social assistance provided by the Russian authorities to Kazakh officials.

Key words: younger and supernumerary officials for special assignments, regional administration of the Kazakh steppe

ӘӨЖ 674.23

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ЗАЙСАН ҚАЛАСЫ МЕН АТТАСЫ УЕЗДІҢ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ БАРЫСЫ

Оспанова Р.Р. - т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ – дің доценті

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысындағы Зайсан қаласы мен аттасы уездің басқару жүйесінің қалыптасу барысы қарастырылады. Сонымен қатар Қаладағы әкімшілік басқару орындарының құрылу тарихы талданады. Шекаралық жағдайдың негізінде әкімшілік пункті болып саяси, әскери және сауда-саттық маңызына қарай Зайсан пункті таңдалынып алынғандығы баяндалады. Бұл жерге Зайсан деп аталатын әскери бекіністі қалыптастыру қолға алыну барысы сипатталады. Бекініс басшылығының, жергілікті болыс басқарушыларының қызметі жөнінде деректер келтіріледі. XIX ғасырдың екінші жартысында қорғаныс пункті ретінде бой көтерген Зайсан қаласы мен аталған аймақтағы басқару жүйесі алғашында ерекше бекіністі құраса, кейіннен бекіністік арнайы басшылық мекемесі басқарды. Аймақ территориясы кеңейіп, халық саны өскеннен кейін басқарудың бұрынғыдай түрі жеткіліксіз болып, уақытша ереже негізінде уездік басқару жүйесіне 1875 ж. өтті.

Тірек сөздер: Бекініс, уезд, болыс, Зайсан, әскери бекініс, қала

Патшалық Ресей XIX ғасырдың 60 - жылдардың ортасында Қазақстан жерлеріне өз үстемдігін орнатты. Осы кезеңнен бастап, патша үкіметі қазақ жері мен қоғамын толығымен, түпкілікті отарға айналдыру үшін Қазақстанда орталықтандырылған мемлекеттік басқару аппаратын құруға кірісті. Ресейдің бұл мақсаты 1867-1868 жылдардағы қазақ даласын басқаруға қатысты жүзеге асырыла бастаған әкімшілік реформаларда көрніс тапты.

Осы әкімшілік-басқару реформаларымен байланысты құжаттарға сүйенсек, оларда қазақ даласына жаңа әкімшілік жүйесін қалыптастыру қажеттігі былайша түсіндірілді: “Орынбор және Сібір ведомстваларындағы қазақ даласы екі түрлі жүйе бойынша басқарылуда. Бір халықты басқарудағы мұндай екі жақтылық жартылай жабайы халық арасында азаматтықты дамыту үшін сәтті жағдайлар туғызбайды және үкіметтің мүддесіне сай келмейді” [1].

Ал шындығына келгенде, жаңа әкімшілік реформаларды жасаудың негізгі және басты міндеттерінің астары тереңде жатты.

Ашып айтсақ, патша үкіметінің жаңа басқару жүйесін енгізудегі басты мақсаты - Ресей империясының құрамындағы Қазақстанның құқықтық жағдайын өзгерту, яғни оны түпкілікті отарға айналдыру. Патшалық қазақ даласындағы басқаруды қатал орталықтандыру арқылы қазақ халқының патша әкімшілігіне толық бұлтарыссыз бағынуын біржолата тәуелді кіріптар болуын қамтамасыз етпек болды.

Қазақ даласындағы басқару жүйесін бір қалыпқа келтіру мәселесі бұрыннан көтерілген өзекті мәселелердің бірі еді. Әр-түрлі саяси жағдайлардың арқасында 60 жылдардың ортасында Далалық облыстардың мақсаттарын біріктіру қажеттілігі туындады. Мұндай біріктірудің негізі 21 қазанда 1868 жылы шыққан “Уақытша Ереже” негізінде жүзеге асты. 1867-1868 жылдардағы реформа бойынша қазақ даласы губернаторлықтарға бөлінді. Ал облыстар жаңа әкімшілік ереженің негізінде уездерге бөлінді [2].

Уақытша басқару жүйесі жағдайында сұлтандық билік және округтік приказдар жойылды. Жоғарыда айтқанымыздай округтардың орнына уездер құрылды.

Көшпелі қазақ даласындағы тұрғындар бұрынғысынша болыстарға, болыстар ауылдарға бөлінді. Бірақ бұл ереженің 39 бабында ауылдарда 100 үйден – 200 үйге дейін, ал болыстарда 1000 үйден 2000 үйге дейін жеткізу жоспарланды. Мұндай болыстарға бөлу жергілікті жағдайды ескеріп жүзеге асырылды. Осы аталған кезеңде Семей облысы төрт уезге бөлінді. Олардағы басқару жүйесі Семей, Көкпекті қалалары арқылы жүзеге асты. Семей құрамындағы Зайсан аймағы уездік басқару жүйесіне өтпес бұрын ерекше бекіністі құрады. XIX ғасырдың 60- жылдарында Зайсан ерекше аймақты құрап, алғашында станицалық басқару жүйесі қабылданған. Атап айтсақ басқару ісі қайта ашылған Жеменей әскери бекінісінде жүзеге асты. Зайсан бекіністік станициясы 1864 жылы Шәуешек келісімінен кейін қазақ даласының осы аймағының Ресей тарапына толықтай өткен жерлерінің негізінде жүзеге асып бой көтерді [3].

1868 жылғы 25 қазанда Уақытша ереже негізінде қазақ даласының жазғы жайылымдық аймақтарын уездер мен болыстар арқылы бөлді. Алайда бұл бас кезінде сөз жүзінде ғана қалып қойды. Ерте көктемде қазақтар толықтай старшиналармен өз болыстарынан басқа болыстарға көршілес уездерге немесе басқа облыстарға, көрші қытай еліне көшіп қонып жүрді. Мысалы, Зайсан бекінісінің бірнеше болыстарындағы тұрғындар Қытай аймағына дейін барып күзде өз қыстауларына барып жылжып көше бастайтын.

Қазақтардың жартылай көшпелі шаруашылығы, яғни күздік және қыстық желерді әр бір ауылдың және кейбір жанұялардың жеке меншігі деп уақытша ереже енгізілгенге дейін саналып келген [4].

Алайда далалық облыстарды шекаралық межелеу мәселелерін толықтай айқындау, белгілеу осы кезең үшін өте маңызды еді.

1869 жылы 13 қыркүйектегі Батыс Сібір генерал-губернаторының жоғарғы кеңесінде бекітілгендей қайта құрылған Өскемен уезі және Зайсан аймағы жаңа жағдай бойынша бірдей еді. Екі аймақта да отырықшы қазақтар, қазақтар мекендері қалыптасты. Зайсан бекінісінде түтін саны басқалармен салыстырғанда көп болатын мысалы, 1868 ж. он екі болыста 15738 түтін болса. Өскемен уезінде 10397 (он болыста) түтін болған. Бірақ Зайсан әлі де болса уездік басқару жүйесіне толықтай өтпеген еді.

1869 жылғы 16 тамыздағы №797 Патша үкіметінің жарғысы бойынша аймақтар уездік басқаруға өтті[5].

Дала губернаторлығына Семей облысы генерал-губернаторы атынан Зайсан бекінісін қала деңгейіне көтеру және ондағы басқару жүйесін уездік басқару жүйесіне өткізу туралы мәселе қажеттілігі туындай бастағандығын хабарлап жазады. Болашақта қалаға уездік сот мекемесі жұмыс істеуі қажет деп табылды. Сонымен қатар Зайсан тұрғындарына жеңілдіктер берілу тиіс деп ұсыныс жасалады. Канцелярияның ойынша уездік басқару мен судиядан басқа қалада келешекте уездік қазына мекемесі және сот шендері бар мекемелер қажеттілігі ашық ұсынылды.

Ақмола және Семей облыстарының құрылуына қарай осы кезеңдегі іске асып жатқан Уақытша Ережеге сай ең ақырында Семей облысының құрамына Зайсан бекінісі енді. Мұндағы әскери басқару және азаматтық басқару бекініске міндеттелген [6]. Онда осы кезеңде канцелярия болған. Штат бойынша хатшылардан басқа бекініс басқармасының көмекшісі және іс қағаздарын жүргізуші жұмыс істеген. Басқарудың мұндай құрамы сол кезеңдегі территорияның көлемі үшін айтарлықтай жеткілікті еді. Аталған уақыттағы жергілікті басшылықтың мәліметтерінде бұрынғы Батыс Сібірдің бас басқармасының және Дала губернаторлығының деректеріне қарағанда Зайсан бекінісіне қарайтын сол кезеңде тек қана жеті көшпелі болыс болған. Олардың әр үйі 4 жаннан 28000 жанға, ал әр үйге 5 жаннан санағанда – 35000 адамға тең.

Әкімшіліктің орналасу орны Жеменей өзенінің бойына белгіленген бұл жерде тұрақты бірде-бір мекен болмаған тек күзет үшін шекара маңайында екі рота, жаяу әскер ротасы қалдырылған және 200-дей қазақтар болған. Шекаралық маңызына қарай бұл аймақ юекіністік қала ретіндетандалып алынды. Бекініс басшылығы жергілікті дворяндарға, шенеуніктерге, саудагерлерге басшылық жасап, жұмыстарын қадағалап отырған. Болыстардағы келеңсіз мәселелерді шешу үшін болыстарға барып қайту үшін қаржы тапшылығы сияқты мәселелер туындады. Зайсан уезіндегі басқару жұмыстарын жүзеге асыру қажеттілігіне алғашында 1465 сом қажет еді. Мұндай басқару жүйесін іске асыруға Семей облысының генерал-губернаторлығы Батыс Сібір генерал-губернаторына ұсыныс жасайды.

Зайсан бекінісіне уездік басқару жүйесін енгізу туралы ұсынысына Батыс Сібір генерал- губернаторы қарсылық білдірмеді. Бірақ аталған кезеңде қазақ даласында уақытша екі жылға енгізілген ереженің мерзімі 1871 жылдың 1 қаңтарында аяқталатын еді. Сондықтан Зайсан бекінісін уездік басқаруға өткізу жобасын дала губернаторының штаттары туралы жаңа ереже енгізілгеннен кейін ұсыну жобаланған.

Зайсан уезі әскерилер тарапынан күзететін шекаралық аймақтан тұрды. Осының негізінде уездік басқаруды енгізу ұсынысын жаңа ереже негізінде қарауды қажет деп білді [7]. Әскерилер қарауындағы бұл бекініске уақыт өте келе отырықшы көшпенділер қатары көбейе бастады. Осы кезеңдегі келімсектер өздерінің жылжымайтын мүліктерін қалыптастырды және сауда байланысын тек бекініс маңында ғана емес сонымен қатар шекаралық аймақтарда да жүргізе бастады. Шекаралық шептегі Қытай провинциясының сауда қатынасы мен Зайсан аймағындағы ерлер де, әйелдер де айналысты.

Зайсан бекінісіне берілген жергілікті басқару мекемесі осы кезеңде өмір сүріп жатқан 1868 жылғы Далалық облыстарды уақытша басқару ережелерінің 16 параграфында көрсетілген, “Зайсан аймағы ерекше бекіністі құрады” Зайсан аймағы уезд болып құрылар алдында 1871 жылы уезді құру жобасының ережесінде көрсетілген.

1871 жылы Семей облысының құрамындағы Зайсан аймағын жаппай негізге байланысты 5-ші уез етіп құру, Зайсан бекінісін қала деңгейіне көтеру туралы мәселелерді Семей облыстық губернаторы жергілікті жердің қажеттілігіне байланысты көтере бастайды. Осы жылдың өзінде Батыс Сібір генерал-губернаторының бұйрығымен қайта жоспарланған Зайсан қаласының жобасы үшін жер бөлу бұйырылады. Сонымен қалаға арналған жерді бөлу іске асырылды. Семей облысының шекаралық іс және жер жөніндегі жұмыстарын іске асырушы және казак әскерилері партиясының жер өлшеушісі Савицкий негізінде қалаға арналған жердің жерін қайта бөлу ісі жүзеге асырылды. Әскери басқаруды осы кезеңдегі Зайсан бекінісінен, яғни қарапайым тұрғындар тұратын жерлерден алысырақ орналастыру.

Бекіністің территориялық аймағында Семей облысының құрамында Зайсан уезін құру. Басқару уездердегі сияқты азаматтық басқару мекемелерінің барлық түрін ашу немесе олар үшін уездік басқару соты және сот тергеушісі органдарын ашып, осы штаттарға қатысты жұмыс жасату мәселелерін жүзеге асыру өзекті, шешімін табуды қажет ететін мәселелер бола бастады.

Зайсан уезінде сот және сот тергеушісі штатын бере отырып уездік қала Көкпектіні Зайсан аймағының қарамағына енгізу. Бұл бұрын Өскемен сот тергеушісінің қарамағында болған. Алайда Көкпекті территориялық жағынан қарағанда Зайсан бекінісінің территориялық аймағында жатыр. Зайсанда күрделі шешімін таппаған әлемге қатысты істердің болмауынан және жаңа қалыптасқан қала болғандықтан, Зайсанда әлемдік істер жөніндегі судьяны уақытша қажетсіз деп тауып, сот тергеушісінің жұмысын уездер арасында жүргізуге бағыттау қарастырылды.

Зайсанда және Зайсан бекінісінде сол кезеңдегі территориялық жағдайларға байланысты және саудасаттыққа қатысты қажеттіліктер бекініс қаржысымен қамтамасыз етілуі тиіс еді. Жоғарыда аталған штаттарға қатысты Зайсанда қазыналық жинақтаушы қор ашу алға қойылды.

Зайсан бекінісін қала деңгейіне көтеру негізіне байланысты тамыздағы Лепсі қаласына арналған жағдайға байланысты онда 1870 жылы қалаға байланысты жағдайларды іске асыру уезд басшыларына берілді. Облыстың рұқсатымен қала қажеттілігіне байланысты белгіленген салықтарды анықтау қарастырылды. Қала үшін 1871 жылы жер өлшеушісі Савицкий халық санының жағдайына байланысты 3861 ондық 3856 квадрат қарыс қолайлы жерді және 620 ондық 1172 қарыс қолайсыз жерді беруді іске асыруды қолға алды [8].

Зайсан бекінісін қалалық бекініске айналдыру және Зайсан уезін құру, уездік полициялық басқарманы енгізу мәселесіне байланысты Зайсан құрамындағы Көкпектіге де полиция мекемесін құру туралы ұсыныстар қойылды. Ал Зайсан аймағы уезд болып құрылар алдында бұрын ерекше бекіністі құрады. 1868 жылы 14 мамырдағы Патша бұйрығымен бекітілген ережелер бойынша бекініс шекаралары былай белгіленді. Шығыстан Оңтүстікке қарайғы мемлекеттік шекаралық меже Қытаймен шектесті және батыста шекара – Көкпектіден Тарбағатайға дейін, Тамырсық өзенінен Шарғы өзенінің төменгі ағысы арқылы Зайсан өзеніне дейін және Ертіс өзенінің ағысымен Нарын өзенінің сағасына дейін жетті. Шәуешек келісімімен белгіленген Қытаймен шекаралық межелеуден кейін Зайсан бекінісі екіге бөлініп кетті, Зайсан және Қара Ертіс өзендері арқылы бөлінді. Бекіністің осы екі бөлігінің арасында қарым-қатнас тек қана Қытай территориясы және Алтай аймақтары арқылы ғана жүзеге асты, немесе айналма жолмен Көкпекті қаласы арқылы қарым – қатнас жасап отырған. Осы екі жағдайда да қатнас жасау біршама қолайсыз жағдайда болды. Уезд құрамына қазақтар мекендері Биск және Бұхтұрманың біріктірілуі қазақтар мен Зайсан бекінісінің тұрғындары арасында үнемі тартыстар тудырып отырды. Сондай-ақ уезд орталығының қалыптасуы да шешілмеген мәселенің бірі болды. Осы жағдайларға байланысты Батыс Сібір басқармасы 1869 жылы бекіністің территориясын қайта бөлуді ұсынды. Аралық шекараны Шығыстан Батысқа қарай бұра отырып, территорияның Солтүстік бөлігінен жаңа уезд құрды. Оның басқару жүйесі Өскемен қаласына қарады. Ал Зайсан бекінісін Оңтүстік бөлік құрады. Көкпекті қаласы Зайсан бекінісіне қарасты болды және уездік қалаға айналды.

Зайсан бекінісі шекаралық шеп ретінде, әскерилер тарапынан қорғауды қажет ететін қала ретінде және сауда-саттыққа қолайлы болуына байланысты келіп қоныстанушылар саны өсе бастады, сонымен қатар бекініс аймағы 1881 жылы Санкт-Петербург келісімі негізінде қосып алынған жерлер арқылы кеңейе бастады. Зайсанда уездік басқару жүйесі 1875 жылы жүзеге асырылды. Зайсан уезі Семей облысының Оңтүстік Шығыс бөлігін алып жатты. Солтүстікте ол Өскемен уезімен шектеседі, шығысы және Оңтүстік Шығысы Қытай империясымен шекаралас жатыр.

Оңтүстік батысы Жетісу облысымен шектесіп жатыр, ал Солтүстік батысы Семей уезі шекараларына жақын жатыр.

Уезде кейіннен 17 болыс болған бұнда 2499 ауыл және 23343 шаруашылыққа бөлініп кеңейген.

1891 жылы дала облыстарын басқару ережесі бойынша жекелеген басқаруға қол жеткізген қазақ даласы болыстарға және болыстық, старшындыққа бөлінген. Облыста барлығы 96 болыс болған. Қарастырып отырған Зайсанда негізінен 17 болыс болған [3].

Тұрғындар құрамында казактар мен қазақтардан басқа шаруалардан тұратын Семей облысында 20 болыс болған. Зайсанда 1 болыс 12 поселкені осы келімсектер иемденген.

Бекініс халқы орыстардан, қоныстанушылардан Зайсан бекінісінің уақытша төлқұжатымен тұратындар және казактар отырықшы қазақтар мекендеген. Көшпенді тұрғындар 14 болыста тұрған. Ол болыстар Шелекті, Кендірлік, Қара Ертіс, Маңырақ, Арғынты, Хабарасу, Майтерек, Терісайрық, Нарын, Базар, Қара Бұғы, Лабин, Богословский және Көкпекті.

Зайсан бекінісінде алғашында станициялық басшылық орналасқан. Қазақ даласында XIX ғасырдың 60-шы жылдарында болыс сайлауы үш жыл мерзімге белгіленді. Үш жылдықпен үш рет сайланған болысқа жүз басы деген атақ берген. 1891 жылы далалық ереже бойынша Зайсан аймағын осы ереженің 44-ші бабы бойынша осы қалалық мекенді дамыту туралы айтылады. Ал, 43-ші бап бойынша қалада төменгі шендегі полицей міндеткерліктерін орындау үшін қаражатты қала өзі қамтамасыз етуі керек болады. Қалада еріктілерден құралған полиция командасын құру ұйғарылады. 1897 жылы шамамен Семей облысының Зайсан қаласындағы полиция командасының штаты және оны қамтамасыз етуге кеткен қаржы төмендегі кестедегідей белгіленді [6].

Кесте 3

Полиция мекемелеріндегі 1897 жылы қамтамасыз етуге жұмсалған қаржы

Полиция командасының құрамы	Шендердің Саны	Жылдық еңбек ақы		Бір жылға киіндіру	
		Біреу	Барлығына	Біреу	Барлығына
Қалалық жоғарғы шендегі	1	180	180	25	150
Төменгі шендегі	5	120	600		
Барлығы:	6	300	780	25	150

Зайсан қаласында полиция учаскесіне 1898 ж. 21 шілдеде Семей облыстық басқару бұйрығымен Зайсан полейцейлік учаскесінің команда құрамына Зайсан уезіне мыналар жіберілді Е. Гольцев, А. Чикеев, Иван Хабаровтар жіберілді. Зайсан уездік басқармасына жіберілген өкілдері кей кезеңде тәртіптерді бұзып, үстілерінен іс қозғалған. Олардың қатарына Зайсан уезінің басшысы подполковник Коренеев және Петров. Бұлардың іс барысымен танысқанда 1898 жылы осы жергілікті полицейлер жас мөлшері 13-тен аспаған жас балаларды қылмыс жасады деп тұтқындаған. Бұл балалар қазақ ұлт өкілінің балалары еді. Бұл да қазақ даласын отарлап қана қоймай тұрғылықты ұлт өкілдеріне жасалған қысымның бір түрі еді.

1890 жылы Зайсан уезінің басшысы Лисовский болған. Ал 1886 жылы бекініс басшысының көмекшісі Нарбут деген болған [1].

Зайсанда 1899 жылы тек Зайсан тұрғындарына ғана арналған міндетті ереже қабылданады.

Бірінші бөлімі өрт қауіпсіздігіне байланысты, ал екінші бөлімі қала көшелерінің, алаңдардың, арықтардың жөнделуі туралы және белгілі бір тәртіпті сақтауға шақырды.

Әрбір үй иесі өз ауласын және аулаларының сырт жағын тазалауға тиіс еді. Жаз айларында көшені тазалау жұмыстары таңғы сағат 2-ден 6-ға дейін деп белгіленген.

Көшелерде құрылыс материалдары қалалық старостаның рұқсатыменен үлестірілуі тиіс еді. Ал, үшінші бөлімінде сауда-саттық мекемелеріндегі тазалық сақтау мекемелеріне байланысты болды.

Төртінші бөлімде мал сою және мал соятын мекемелерде тазалықтың сақталуы жайында айтылады. Бұнда мал соятын орынға әкелінген малдардың еттері тазаланып, қойылуы керек болған.

Бесінші бөлімде суды қаланы тазалау кезінде немесе мал сою кезінде бүлдіруге тыйым салынды.

Жетінші бөлімде базардағы сауда, сауда орнындарында тәртіптің сақталуы жөнінде белгілі нормалар берілген.

Сегізінші бөлімде көшедегі жолда жүру қауіпсіздігін сақтау шаралары айтылған. Осының 56-тарауында қала көшелерінде жылдам жүріске тыйым салды. Жалпы бұл Зайсан қаласының тұрғындарына арналған жалпыға бірдей қаулыда қалалық аймақтың территориясында тәртіп т. б. арнайы қалаға қатысты құқтар сақтаудың нормалары берілген [5].

Кесте 4

1893 жылғы Зайсан қаласының әлеуметтік құрылымы бойынша статистикалық мәліметтері [145].

<i>әлеуметтік топ</i>	Ер адамдар	Әйел адамдар	Жалпы
Жеке дворяндар			
1. канцелярия қызметшілері.	48	52	100
2. Православиялық діндегілер	1	3	4
3. Мұхамедтік діндегілер	1	2	3
4. Текті – құрметті әулеттегі азаматтар			
5. Саудагерлер	2	2	4
6. Мещандар	47	42	89
7. Шаруалар	220	212	432
	230	191	421
Казак сословиясы			
1. Офицерлер және шенеуніктер			
2. Урядниктер және казактар	43	38	81
	404	6	410
Тұрақты әскерилер			
1. Қазактар			
2. Офицер шенеуніктер	540	465	1005
	30	-	30
3. Әйелі мен балалары	18	39	57
4. Төменгі шендер	651	-	651
5. Олардың әйелдері мен балалары	45	169	214
6. Запастағы шенеуніктер	100	149	249
Шетелдіктер	35	6	41
Жоғарыда аталған сословияға жатпайтындар.	32	18	50
Барлығы:	2498	1394	3892

1897 жылы Түбек Есенқұлов Қазан ветеринарлық институтының студенті бола жүріп Дала облыстарына жасаған Добровольскийдің зерттеу экспедициясының құрамында болды. Ол Қазандағы малдәрігерлік институтында жұмыс істеген. 1899 жылы Добровольский мен Түбек Есенқұлов Зайсан уезіне тарихи және жаратылыстанушылық шаруашылық -статистикалық жағынан зерттеу үшін экспедиция ұйымдастырады.

XIX ғасырдың 70-ші жылдарында Қазақстанға жер аударылған жұмысшы қозғалысына қатысқан поляктар келе бастады. 1884 жылғы далалық аймаққа оның ішінде Павлодар, Атбасар, Ақмола, Семей, Зайсан, Петропавл қалаларына үш жарым жыл мерзімге жиырма полякты халықтық үйірмеге жіберген. Олардың қатарында С. Грос, И. Залецкий, В. Дзонецкий болды.

Батыс Сібірге көптеген ішкі Ресейден қоныс аударушылар легі келе бастаған. Бұрғасутай шекаралық бекінісі Зайсан әскери бекінісіне 50 шақырым жерге орналасқан. Зайсанның штабтық дәрігері полковник

Папов болған. Сонымен қатар Александр Константинович Тиханов Зайсан бекінісінің басшысы болған. Оның қарамағына 4 шекаралық бекеттің тек біреуі ғана басшылығында болды және бір көмекшісі, екі хатшысы болған. Сонымен қатар халық саны 66. 125 оның тек 3843-і ғана отырықшы халық. Алғашында бұнда 11 болыс болған. Отырықшы халық үшін уезд ретінде Көкпекті саналынған. Көкпектіде (300 адам) екі елді мекен, бірі әскери бекініс, екі казак станциясы болған, Зайсан округында 4-ші Сібір батальоны орналасқан және казак әскерілерінің үш полкы орын тепкен [7].

Зайсанда 1886 жылы Батыс Сібірдің қоныс аудару мәселесі бойынша отрядтың жұмысына Фролов, Богреевичтің түсініктемелік күнделігінен: Зайсанда Жеменей өзенінің оң жағында елді мекен орналасқан. Мұндағы үйлер негізінен тастан және күйдірілмеген саз кірпіштен жасалған. 8 көшеден тұрады. Бұнда мың кірпіш 1 сом 25 тиынды құраған. Бір үй салудың орташа шығыны 200-300 сомды құрайды. Зайсан, Омбы қаласынан 1336 шақырым (верст). Облыстық Семей қаласына почта жолымен 613 шақырым, төте жолмен 480 шақырым (Қытайдан Шәуешекке 170 шақырым). Жерде орналасқан Зайсан бекінісі негізінен шекаралық аймақта орналасқандықтан күзет отрядына толы. Негізінен әскери топтар, көпестер, мешаньдардан және қалалық паспортпен тұратын шаруалардан тұрды. Жалпы бекіністе 992 адам тұрады, оның ер адамдары 462, ал әйелдері 530, орыстар 362, татарлар мен казактар 630-ын құраған.

Зайсан уезінде ХІХ ғасырдың аяғындағы ел басқарған болыстарға келсек, Маңырақ болысын Зейнолла Бұтабай ұлы және Қара Ертіс болысын Қалит басқарған. Қалит 1825 жылы туылған, ол 65 жасында қайтыс болған. Қалит есейгеннен кейін ақ болыс болған адам, оның мінезіне, биязылығына қарай ел “әділ болыс” деп атапты [1].

1893 жылы Зайсан уезі Семей облысына қараған, оның шеткі Оңтүстік шығысын алып жатқан. Уездің табиғи жағдайы сан-алуан, Оңтүстік Алтайдың таулы қыраттары, жазықтар, Зайсан, Марқакөл, көлдері, Ертіс өзені, көптеген өзендер, қыстық, жайылымды жерлері болды.

Уезд 17 болыс құрады. Ол арада 2499 ауыл, 99443 адам тұрды. 1595 адам отырықшы 950-і жартылай отырықшы еді, 23343 шаруашылық болған, оның 63. 2%-і 22. 507, 8 ондық егіндікке иелік еткен. Бұл егіндіктің 98. 5%-і суармалы. Керейлер 1622 шаруашылықты құраған. Керейлер Кендірлік болысын мекендеген, Қытаймен шекаралас аймақта орналасқан еді. Солтүстік шекарасы Қаратал, Жеменей өзендері, батыста Үйдене өзені мен Сауыр тауы, оңтүстікке Сауыр тауы арқылы өткен. Абақ – Керейлер (жастабан, меркіт, жантекей, ителі, шеруші) осы аймақта қыстаған, жайлаған. Уездің басқа жерлерін қаракерейлер (байжігіт, қожымбет, ақнайман, қыржы, мұрын) қоныстанған. Қаракерейлер қыстамасы Аяғөз өзенінен Алтай тауларына дейін, Ақжар, Балтақоңыр, Қалжыр, Ертіс өзендерінде, Зайсан қазан шұңқырында дейін созылып жатты. Жазда Тарбағатай, Сауыр, Алтай тауларына шығатын. Сонымен ХІХ ғасырдың екінші жартысында қорғаныс пункті ретінде бой көтерген Зайсан қаласы мен аталған аймақтағы басқару жүйесі алғашында ерекше бекіністі құрай отырып, бекіністік арнайы басшылық мекемесі басқарды. Кейіннен аймақ территориясы кеңейіп, халық саны өскеннен кейін басқарудың бұрынғыдай түрі қанағаттандырмай, уақытша ереже негізінде уездік басқару жүйесіне 1875 ж. өтті. Зайсан бекінісі қалалық статусын 1871 жылы алып әкімшілік басқару мекемесі ретіндегі өз жұмысын атқарып отырды. Кейіннен уездік басқармаға өткеннен кейін уездік басшылық өзінің қарамағындағы болыстарға жалпы аймаққа басшылығын жүргізіп, патшалық Ресей саясатын орындаушы аппарат ретіндегі ролін атқарды. Қалада бұл әкімшілік басқару орындарымен қатар полицейлік басқару бөлімшелері ашылып, қоғамдық тәртіп сақтау құқтарын қадағалап отырған. Осы кезеңде ауылдық жерлерді болыстықтар басқарған. Зайсан аймағынан да болыстар сайланып тұрған. Солардың бірі Халит атты кезінде ел билеген, халқы құрметтеген ақ болыс атанған болыс та сол қоғамда өмір сүрген ел аузында қалған басшылардың бірі болған. Аталған кезеңде Зайсан аймағында әкімшілік басқару орны қала бой көтерген біраз жылдың ішінде басқа қалалар сияқты жалпы дала облыстарына ортақ үлгіде дамып жетіле бастаған.

1. ҚРОММ. 4 қ., 1 т., 490-іс (68).

2. Сулейменов Б. *Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX в. и в начале XX века. (1867-1907 гг.)*. – Алма-Ата: Изд-во АН. КазССР, 1963. – 402 с. (40).

3. ҚРОММ. 15 қ., 1 т., 246-іс (11-13).

4. *Памятная книжка Семипалатинской области за 1897 жс.* – Семипалатинск, 1898. – 170 с. (170). Толыбеков С. *Кочевое общество казахов в XVII-нач. XX века (Политико-экономический анализ)*. – Алма-Ата: Наука, 1971. – 634 с. (221).

5. ООММ. 3 қ., 6 т., 1014-іс (1-2).

6. ҚРОММ. 386 қ., 1 т., 91-іс (3).

7. Касымбаев Ж.К. Города восточного Казахстана в 1861-1917гг. Социально-экономический аспект. – Алматы: Ғылым, 1990. – 180 с. (77, 6, 25, 48, 49-50).
8. ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 116-іс (1-3).

Оспанова Р.Р. – к.и.н., доцент ҚазНПУ им. Абая
Система управления г.Зайсана и одноименного уезда во второй половине XIX века
Резюме

Статья рассматривается формирования системы управления города и округа с одноименным названием Зайсана во второй половине XIX века. В то же время, проанализировав историю городской администрации. На основе ситуации границы является точка административной, политической, военной сделки, описывают процесс военных крепостей, что были выбраны важности Зайсан. Чтобы предоставит информацию о деятельности руководителей местного региона.

Во второй половине XIX века из начально в этом регионе строились крепости и город Зайсан где руководствовалась специальные учреждение. После увелечение региона увеличилась количество числа людей

Встроенный в качестве точки обороны второй половины городского и системы управления XIX века. В связи с расширением территориальной зоны региона количество числа людей увеличилось, но предыдущая система управления не была самодостаточной и перешла 1875 году к временной уездной системе управления.

Ключевые слова: крепость, район, округ, зайсан, военные крепости, город.

Ospanova R.R.
In the second half of XIX century control system of Zaisan and Attasy country
Summary

Article discusses the formation of the city management system and district of the same name Zaisan in the second half of the XIX century. At the same time, analyzing the history of the city administration. On the basis of the border the situation is, the administrative, political, military deal, describe the process of military fortresses that were selected Zaisan importance. To provide information on the activities of the local leaders in the region.

In the second half of the XIX century from the initial in the region to build a fortress and the city of Zaisan where special guided urezhdenie. After uvelechenie region has increased the number of people

Built as a defense point of the second half of the XIX century and the urban management system. In connection with the extension of the territorial area of the region the number of people increased, but the previous control system was not samadostatochnoy and moved in 1875 to the time of the county administration.

Keywords: fortress, district, county, zaisan military fortress city

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ

УДК: 930(73) «20»: 94 (560)

ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ МЕН ГЕРМАНИЯ АРАСЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ КЕЙБІР БАҒЫТТАРЫ. (XIX Ғ. СОҒҒЫ ШИРЕГІ)

Абдукадыров Н.М. - *М.Х. Дулати атындағы ТарМУ-нің аға оқытушысы*
nurjigit.85.kanuni@mail.ru

Төлешбеков М.Р. - *Сырдария университетінің магистранты Majit_19_1992@mail.ru*

Қарастырылып отырған ғылыми мақалада XIX ғасырдың соңғы ширегінде Осман империясының Германиямен жүргізілген экономикалық байланыстардың негізгі бағыттары зерттеледі. Аталған кезеңде Осман империясы мен Германия арасында экономиканың сауда, қаржы, несие, банк және аграрлық секторлары бойынша тығыз экономикалық байланыстар орнады. Империялар арасында орын алған мұндай экономикалық байланыстардың даму деңгейі жоғары дәрежеде болып, ол Осман империясының экономикасы мен сыртқы саясатының дамуына зор үлес қосты. Ғылыми жұмыста Осман империясының Германиямен экономикалық байланыстардың орнатылуы мен күшеюі, және нәтижелері ғылыми талдауға түседі. Сонымен қатар, экономикалық байланыстардың Осман империясы үшін экономикалық және саяси маңыздылығын зерделеу мақаланың басты міндеттерінің бірі болып табылады. Империялардың экономикалық ахуалы мен олардың халықаралық экономикадағы рөлін айқындау мақаланың маңызды объектілерінің қатарынан орын алады.

Тірек сөздер: Осман империясы, Германия, Экономика, Қаржы, Несие.

Осман империясы XVIII-XIX ғасырларда өзінің Тоқырау және Құлдырау дәуірін бастан кешірді. Империяның құлдырауына әсер еткен факторлардың бірі сыртқы экономикалық факторлар болды. Алайда, империя өзінің саяси-экономикалық дағдарыс жағдайында отырғанына қарамастан, Еуропаның капиталистік елдерімен сыртқы экономиканы барынша дамытуға тырысты. Ол үшін ең алдымен экономиканы реттеп алу қажеттігі туындап, империя еуропалық мемлекеттермен экономиканың банк, қаржы және өндіріс салаларында байланыс жасады. Осман империясы XIX ғасырда Еуропаның Англия, Франция секілді экономикасы дамыған мемлекеттерімен тығыз экономикалық байланыстар орнатты. Бұл мемлекеттер Осман империясымен жоғары деңгейдегі экономикалық байланыстар орнатудың нәтижесінде империяның экономикалық және тіпті саяси өмірінде маңызды роль ойнады. Ендігі кезекте, Құлдырау дәуірінде, дәлірек айтқанда XIX ғасырдың соңғы ширегінде Осман империясымен сыртқы экономикада өте тығыз байланыста болған еуропалық мемлекет ол Германия болды. Бұл уақытта герман мемлекеттерінің бірігу процесі жүрді және оның нәтижесінде Отто фон Бисмарк, ғасырлар бойына бытырап жатқан ірілі-ұсақты герман мемлекеттерін біріктіріп, 1870 жылы Герман империясын құрды. Герман империясының құрылуынан бастап, XX ғасырға дейінгі кезеңде осман-герман экономикалық байланыстары, халықаралық экономикадағы жоғары көрсеткішке ие болды [1, 210-215 бб.]. Әрине, осман-герман экономикалық байланыстарында Германияның да өзге еуропалық империялар сияқты саяси және экономикалық жоспарлары көп болды. Құрылғаннан бастап Еуропада мықты саяси және экономикалық күшке ие бола бастаған Герман империясы өзіне жақсы экономикалық әріптес іздеді. Солардың бірі, Осман империясы болып, екі империя арасындағы экономикалық қатынастар I дүниежүзілік соғыстың аяқталуына дейін жалғасты.

XIX ғасырдың соңғы ширегінде екі мемлекеттің экономикалық ахуалы екі түрлі болды. Атап айтқанда, бұл кезеңде Осман империясы экономикалық салада құлдырау үстінде болды. Империя экономикасында тек аграрлық сектор ғана басты роль ойнады. Өндіріс өте аз болды. Экономика саласы бойынша үкіметте мамандар тапшы болды. Мемлекетте экономиканы көтеретін басты құрал білім мен ғылым Еуропа елдерімен салыстырғанда әлдеқайда артта қалып қойды. Ғылым дамымады. Үкіметте қазына қаржысын ұрлау дәстүрге айналды. Заң әлсіз болды. Мемлекеттің сыртқы қарызы көбейіп, империя банкроттық жағдайда болды. Еуропа елдерімен жүргізген сыртқы саудада осман тауарларының басым бөлігі шикізат күйінде болды. Сондықтан да осман тауарларының бағасы халықаралық базарларда арзан бағаға сатылып, мемлекетке үлкен көлемде кіріс әкеле алмады [2. 337 б.]. Сонымен қатар,

империяның экономикалық жағдайына негізінен XIX ғасырдағы сыртқы саяси факторлар мен еуропалықтармен болып өткен толассыз соғыстар және халықаралық саясаттағы түрлі саяси қысымдар кері әсерін тигізді. Бұл кезде Осман империясына сыртқы саясат пен экономикадағы басты бақталас Ресей болып, олар бірнеше рет соғысты, соғыстарда көбінесе Осман империясы жеңіліске ұшырады. Солардың бірі 1877-1878 жж. орыс-түрік соғысы болды. Сондай-ақ, XIX ғасырдың басынан бастап «Шығыс мәселесіне» байланысты, Ресей, Австро-Венгрия, Франция және Англия сынды империалистік мемлекеттер империя территориясын бірте-бірте жан-жақтан талауға түсірді. Осы аталған саяси және экономикалық факторлардың әсерінен XIX ғ. соңғы ширегінде Осман империясының экономикалық ахуалы ауыр жағдайда қалды. Осыған байланысты, XIX ғасырда Осман империясы «Еуропаның ауру адамы» деген атқа ие болды [3, 278 б.].

Келесі кезекте, жаңадан бір орталыққа біріктіріліп, біртұтас мемлекетке айналған Герман империясының экономикалық ахуалы зор болды. Орта ғасырлардан бері дамып келе жатқан неміс ғылымы герман экономикасының дамуына серпін берді. Герман империясы құрылғанға дейін-ақ, Германияда өндіріс орындары ашылып, олардың қатары уақыт санап көбейіп отырды. Герман канцлері Бисмарк мемлекетте өнеркәсіп өндірісі мен жалпы герман экономикасының дамуына ерекше назар аударды. Канцлердің Германиядағы саяси және экономикалық әрекеттері мемлекеттің дамуына септігін тигізді. Германияның өндірісі уақыт өте ұлғайып, 1890 жылғы болат өндіру көлемі 4,1 миллион тонна болса, 1900 жылы 6,3 миллион тонна болды. Электр энергиясы 71 миллионнан 112 миллион кВт-ға жетті. 1880 жылы әлемдік өндірістің 8,5 пайызын Германия иеленген болса, 1900 жылы бұл көрсеткіш 13,2 пайызға жетті [4, 228-251 бб.]. Герман халқының өнеркәсіп өндірісі мен электр энергиясының өндірісі көлемінің күн сайын артуы бұл мемлекеттің экономикалық тұрғыда жаңа бір сатыға көтерілуіне мүмкіндік берді. Бұл кезеңде, яғни XIX ғасырдың соңғы ширегінде Англия, Франция, Ресей және өзге де империалистік мемлекеттер мемлекеттің қазынасын отарлардан түсетін алым-салықтан толтырып зор байлыққа кенеліп отырса, Германияда мұндай мүмкіншіліктер болмады. Бисмарк тұсында Германияның бірқатар отарлары болғанымен олар Германия экономикасы үшін маңызды роль ойнай алмады. Герман империясы тек ғылым мен өндірісті ұштастырып, соның нәтижесінде өз экономикасын жиырма жыл ішінде аса жоғары дәрежеге көтеріп алды.

Жоғарыда аталған мәліметтерге қарай отырып, аталған кезеңде Осман империясы мен Германияның экономикалық жағдайында жер мен көктей айырмашылық бар екенін аңғару қиын емес. Германия Осман империясының экономикалық тұрғыда әлсіреп отырғанына қарамастан, онымен бұл салада байланыстар орнату қажеттігін басты назарға алды. Осман империясымен экономика саласында байланыс жасауда Германияның басты мақсаты Осман империясы провинцияларынан шығатын шикізаттың сарқылмас қорын Германияға тарту болды. Өйткені, уақыт өткен сайын Германияның өндірісі қарыштап дамып, ол зор шикізат қорын талап етті. Германия өзін шикізатпен қамтамасыз ету үшін және арзан шикізатқа қол жеткізу мақсатында отарлар иелену әрекеттерін жалғастырды. Герман үкіметі өз кезегінде Осман империясының территорияларынан шикізат қорларын табуды жоспарлап, Осман империясынан шикізат қорларын іздестіре бастады. Осы орайда, Йель университетінің профессоры Людвиг Россидің Герман империясы құрылмай тұрып Бисмарктың Осман империясымен жақындығы [5, 170 б.] болмағаны туралы ұсынған ғылыми тұжырымдары, Бисмарктың Осман империясына ұстанған сыртқы саяси әрекеттеріне қатысты тұжырымдарға қайшы келеді. Жоғарыда атап өткендей, Герман канцлері Отто фон Бисмарктың Осман империясына деген саяси ұстанымы ерекше болып, сонымен бірге экономикалық қызығушылықтары да жоғары болған. Германияның Осман империясымен сыртқы экономикалық байланыстарды заңды түрде дамытуда Бисмарктан кейінгі канцлер II Вильгельмнің ролі өте зор болды.

Германия мен Осман империясының экономикалық байланыстары саяси қатынастармен қатар жүріп отырды. Герман империясының әлемдік отарлар жаулап алу процесінен кеш қалуы оны отарлар жаңа «жерлер» іздеуге итермеледі. Герман империясының мұндай саясаттағы басты бәсекелестері Франция, Англия, Ресей болды. Герман билеушісі бұл кезде тек Осман империясымен жақын болды. Екі мемлекет арасында жақсы қатынас орнады. Мұның барлығы сұлтан II Абдулхамиттің билігі кезіне тұспа-тұс келді. Бисмарктың тұсында Осман империясы мен Германия арасындағы саяси және экономикалық қатынастардың орын ала бастауы кейіннен екі мемлекетті саяси, экономикалық және әскери салаларда одақтас етті. Осман империясы мен Германия арасындағы саяси қатынастар тарихын зерттеуші ғалым Пауль Рурбахтың «Әлсіреп тұрған Осман империясы үшін шығын шығару түкке тұрмас, бірақ Осман империясы үшін барымызды беруге дайынбыз» - деген сөзі екі мемлекет арасындағы экономикалық байланыстың қаншалықты дәрежеде болуы қажет екендігін көрсете [6, 16 б.] алады.

Герман канцлері Отто фон Бисмарк, Англия мен Франция сынды Еуропа мемлекеттерінің Осман империясымен сауда жасау арқылы үлкен экономикалық пайдаға кенелгенін көріп, өз мемлекетін де Осман империясымен экономикалық салада жақындастыруды көздеді. Осылайша, Бисмарктың билігі тұсында Германия мен Осман империясында сауда келісімдері жасалып отырды. Герман канцлері өз елшілері арқылы Осман империясына хат жолдап, сыртқы сауданы реттеп отырған[7]. Соның негізінде, Осман империясы мен Германия арасындағы сауда қатынастары XIX ғасырдың 80-жылдарының басынан бастап жандана бастады. Бұл кезде Бисмарк Осман империясымен сауда-экономикалық қатынастардың орынды екенін түсініп, онымен экономиканың қай саласында болмасын байланыс орнатуды ұйғарды. Герман империясының Осман империясынан алынған негізгі тауарлар жоғарыда атап өткендей, шикізат көздері болып, неміс кәсіпкерлері Осман империясынан ауылшаруашылық өнімдерін шикілей түрде алды [8, 20 б.]. Ал оны өңдеп, Осман империясы мен өзге елдерге өз бағасынан бірнеше есе қымбатқа сатты. Сауда қатынастарының өрбуі Бисмарк тұсында осман-герман сауда-экономикалық байланыстарының жоғары деңгейде болғанын айқындайды. Нақты сандарға сүйенсек, 1880 жылдан 1888 жылға дейінгі аралықта Германияның Осман империясына шығарған экспорты 11,7 миллион герман маркасына тең болып, ал Осман империясынан импортталған тауардың қаржылай көлемі 2,3 миллион маркаға тең болды.

XIX ғ. 80-жылдары империялар арасында сауда қатынастарында өз кезегінде қиындықтар да орын алып жатты. Бұл қиындықтың басты себебі, сауда жолдары еді. Осындай қиындықтардың алдын алу мақсатында, 1884 жылы Осман империясы мен Германия арасындағы басты сауда жолдарының бірі болған Киль мен Стамбул арасында теңіз [9, 8-11 бб.] сауда жолы ашылды. Уақыт өте осман-герман саудасы қыза түсіп бұл тағы бір сауда жолының ашылуын талап етті. Соның салдарынан 1888 жылы Гамбург пен Измир арасындағы теңіз сауда жолы ашылды. Бұл порттар Осман империясы мен Герман империясы арасындағы сауда қатынастарын жандандыруға зор үлес қосты. Бұл порттар күн сайын екі ел арасындағы сауданы күшейтіп, экономикалық байланыстарды жоғарылатты. Алайда, күн сайын қарыштап дамыған осман-герман саудасы үшін уақыт өте бұл жолдар да аздық етті. Сауда жолдарын ретке келтіру мақсатында 1889 жылы Неміс Левант жолы (Deutsche Levante Linie) компаниясы ашылып, ол да осман-герман саудасын дамытуға зор үлес қосты.

Бисмарктан кейін Осман империясымен сауда-экономикалық қатынастарын жалғастырған билеуші II Вильгельм болды. Герман кайзері II Вильгельм Осман империясының құлдырап, оған Ресей бастаған еуропалық империялар тарапынан саяси және экономикалық қысымның күн сайын артып жатқанын көрген соң, территориясы табиғи байлыққа толы болған Осман империясына қандай да бір сыртқы саяси қауіптің төнгенін қаламады. Ол үшін өзге еуропалық империялар сияқты Осман империясына саяси және экономикалық қысым көрсетпей, онымен ортақ келісімдер жасап, сол арқылы Осман империясын өзіне тек саяси емес, сондай-ақ экономикалық серіктес етуді қалады [10, 10 б.].

Бұл кезде Осман империясынан шығатын Германияның өнеркәсібі үшін қажет болған мұнай, қорғасын, мыс, хром кендерінің сарқылмас қорлары герман басшылығын қатты қызықтырды. Сонымен қатар, Осман империясында өндірілетін мақта герман тоқыма өнеркәсібі үшін таптырмас шикізат еді. Герман үкіметі Осман империясынан шығатын мұндай шикізат қорларын өзге еуропалық елдердің талауына түсірмей аз уақыт ішінде өз еліне тасымалдауды жоспарлады[11, 71 б.]. Германияның мұндағы басты мақсаты аталған шикізат көздерін тасымалдау үшін Осман империясымен сауда-экономикалық байланыстарды нығайтып, соның қабатында Османдық Шығысқа терең енуді және сол арқылы Парсы шығанағына, одан әрі Үнді мұхитына шығу болды. Германияның мұндай геэкономикалық және геостратегиялық жобалары сол кездегі герман баспасөздерінің беттерінде де жарияланды. Осындай жоспарлар негізінде, II Вильгельм тұсында Осман империясы мен Германия арасындағы сауда қатынастары жаңаша өріс алды. Сауда көлемі артып, империялар арасында мемлекеттік деңгейдегі сауда қатынастары орнатылды. Германия Осман империясының бірден-бір экономикалық серіктесіне айналды [12, 93 б.]. Империялар арасындағы сауда қатынастары Жерорта теңізі арқылы жүргізіліп, онда Измир порты осман-герман саудасында маңызды роль ойнады. Осман империясымен теңіз арқылы сауда жасауда Германия алдыңғы орындарға шығып, ол Англия мен Франциядан кейінгі орынды иеленді. Осман империясы мен Германия арасында басталған сауда қатынастарының негізінде герман өнеркәсібі өнімдері осман базарларына толассыз ағылды. Бұл жағдай осман-герман сауда байланысының жоғары деңгейге көтерілгенімен сипатталды.

1889 жылы Deutsche Levante Linie құрылғаннан кейін екі ел арасында теңіз арқылы сауда ісі дами түсті. Германияның осман порттарына жасаған импортының көлемі артты. Бұған жауап ретінде осман үкіметі сырттан келетін тауарларға пайыздық есеппен салық салатын шешім қабылдады. Өйткені, сапалы

германдық тауарлар жергілікті өнімдермен бәсекеге түсіп, көбінесе оларды ығыстырып отырды [13, 57 б.]. Жалпы 1886 жылдан бастап осман-герман саудасында осман үкіметі сырттан келетін тауарлардан 8 пайыздық көрсеткішпен салық алып отыратын еді [14, 21 б.]. Мұндай салық көрсеткіштерінің өсуі империялар арасында жаңа бір сауда келісімінің жасалуын қамтамасыз етті. Германия Осман империясымен жүргізген сауда қатынасынан орасан зор табысқа кенеліп отырғандықтан, көп жағдайда осман үкіметінің қабылдаған шарттарына келісуге мәжбүр болып отырды. Сонымен қатар, Герман үкіметі Осман империясының порттары мен базарларында өзге еуропалық мемлекеттердің тауарларының көбеюін қаламайтын еді. Алайда, мұндай келісімдердің Германия үшін экономикалық тіпті саяси маңыздылықтары да зор еді. Порттар мен базарларда сыртқы сауданы дамыту үшін импорт пен экспортқа тиесілі болған алым-салықтарға қатысты келісімдердің жаңарып отыруы да тиіс еді [15]. 1889 жылы басталған келіссөздер 1890 жылы Осман империясы мен Германия арасында жаңа бір сауда келісімінің жасалуымен аяқталды. Келісімшарт 21 жылға жасалып, жеті жыл өткен соң, тараптардың ұсынысы бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізілетін болды. Келісімшарттың негізгі мазмұны экспорт пен импортқа салынатын салықтардың артуына байланысты болды [16]. Бұл келісімшарт екі тілде жасалып, Осман империясы мен Германия арасындағы маңызды экономикалық құжат болып қабылданды және империялар арасындағы экономикалық байланыстарды одан сайын нығайтатын құжаттың бірі болды [17]. Кейіннен бұл келісімшартқа қосымша ретінде сыртқы сауданың көлемін арттыру үшін тағы да қосымша тәртіп енгізілді [18]. Герман үкіметімен жасалған сауда келісімшарты мемлекетаралық деңгейде болып, ол кедендік тарифтерден алынатын алымдар туралы келісімдерді бекітті [19].

1890 жылы қабылданған бұл келісімшарттан кейін осман-герман сауда қатынастары ешбір кедергісіз жүргізіліп, ол өз алдына дами түсті. Сауда көлемі 6 пайыздан 21 пайызға дейін өсті. Келісімшарттан соң, екі мемлекет арасында саудаланған тауар түрлеріне келсек, Германиядан Осман империясына мақта, жүн, жібектен тоқылған маталар, әскери материалдар мен құрал-жабдықтар, қалайы, темір, болат, шекер, шай және кофе сынды тауар түрлері әкелінсе, Осман империясынан Германияға мақта, жүн, жібек, астық, темекі, жүзім, інжір, мия, апиын және кейбір металдар саудаға түсті [20, 24 б.]. Мұндай көрсеткішке қарай отырып, Осман империясының әлі де болса, шикізат тауарларын экспортқа шығарып жатқанын көреміз. Ал Германия болса, Осман империясынан алынған бұл шикізатты өндеп, оларға қайта сатып отырды. Осыған байланысты, Германия Осман империясынан мұндай шикізат көздерін көптеп алу үшін оған инвестиция салуды ұйғарды. Инвестиция салудың тағы бір маңызды тұсы Германияға әкелілетін тауарға кеден салығының төленбеуінде еді. Ал, осман үкіметі де Германияның мұндай әрекеттерін пайдалануды көздеп, өзінде өндірісті дамыту үшін арнайы оқу орындары мен мектептер ашуды жолға қойды [21]. Ол үшін Германиядан арнайы мамандар мен кітап басып шығаратын баспа құралдары әкелінді. Герман үкіметі Осман мемлекетіне басқа салалар бойынша да мамандар жіберіп, олар оқу-білім, сауда-саттық және өндіріс салаларында жұмыс істейтін болды. Осман империясына Германиядан келтірілген оқу құралдары кітап басуға қажетті құрал-жабдықтар арзан бағада сатылды және оған салынатын кедендік салықтың көлемі аз болды.

Осы орайда, II Вильгельмнің билікке келгенінен бастап дамудың жаңа сатысына көтерілген осман-герман сауда қатынастарына қатысты көрсеткіштерге тоқталсақ, жоғарыда атап өткендей Бисмарктың тұсында 1880-1888 жылдар аралығында Германияның Осман империясынан алған импортының жалпы сомасы 2,3 миллион герман маркасына тең болса, 1898 жылы бұл көрсеткіш бірнеше есеге ұлғайып, 29,5 миллион марканы құрады. Ал, Осман империясына экспортталған тауардың қаржылай көлемі 1888 жылы 11,7 миллион маркаға тең болған болса, 1898 жылы бұл көрсеткіш үш есеге өсіп, бұл жылғы германдық экспорт көлемі 37 миллион марканы құрады. Сондай-ақ, 1908 жылы Осман империясының Германияға шығарған импорт көлемі 47,6 миллион маркаға жетті. Ал, 1908 жылы Осман империясына жасаған герман экспортының сомасы 64 миллион марка болды. Мұның барлығы екі империя арасындағы экономикалық байланыстардың жоғары деңгейде болғандығын тағы бір рет көрсетіп берді [22]. Бұл көрсеткіштер Осман империясы мен Германияның сыртқы сауда байланыстарының XIX ғасырдың соңғы он жылдығына қарай артқанын көрсетеді. Бұған дейінгі кезеңде Осман империясының сыртқы саудадағы басты серіктері Англия мен Франция болса, енді оның қатарын Германия толықтырды.

Герман императоры II Вильгельм Осман империясы мен Германия арасында экономиканың өзге секторлары бойынша да қатынастарды дамытуға тырысты. Соның негізінде, уақыт өте осман-герман экономикалық байланыстары қыза түсті. «Барлық нәрсеге қол жеткізу оңай болып табылатын мемлекетте» (XIX ғасырдың соңғы ширегінде Осман империясын еуропалықтар көбіне осылай атаған) Германияның кең мүмкіншіліктері бар екендігін сезінген кайзер, 1889 жылдың қараша айында Стамбулға келді. Осман астанасына келген кайзердің экономикалық салада көптеген жоспарлары бар еді.

Өзінің сапарының сәтті болуын қалаған кайзер, сұлтан II Абдулхамитпен келіссөздер жүргізіп, оған өзінің қымбат бағалы жекесый-тартуын ұсынды» [23, 53 б.]. Бұл сапары барысында Стамбулға келген кайзер II Вильгельм, зор құрметке бөленіп, соның негізінде Германия алдындағы Осман империясының беделі өсті. Кайзердің сапарынан кейін 1890 жылы экономика саласында бұрынғы қабылданған келісімшарттар жаңаланып, сондай-ақ, герман салымшыларына қатысты жаңа келісімшарт қабылданды [23, 72 б.]. Германияның атақты және бай банкі болып саналған Дойче Банк бастаған германиялық банктер Осман империясына тарай бастады және бұл банктер Осман империясына кредит беретін болды. Осы банктердің қаржылай қолдауының арқасында екі мемлекет арасында теміржол салу жоспарланды. Мұның нәтижесінде Анадолы жерінде теміржолдар салына бастады.

XIX ғасырдың соңғы онжылдығында Еуропада ең атақты банктердің қатарына жатқызылған Дойче Банк пен өзге де герман банктері Осман империясына инвестициялар салу мен кредит беру ісінде белсенділік атқарды. Осы орайда осман-герман экономикалық байланыстарының басты көрінісі ретінде Осман империясының Германия банктерінен қарыз алуын ерекше атап өткен жөн. Бұл кезеңге дейін Осман империясына қарыз беруде негізінен Англия мен Францияның қаржы топтары мен банктері белсенділік танытқан болса, енді олардың қатарын герман банктері мен ірі кәсіпкерлері толықтырды. Герман қаржы топтары мен банктері Осман империясына қарызды қаржылай және инвестициялар негізінде беріп отырды. Осман үкіметі Германиядан ең алғашқы қарызын II Вильгельмнің билікке келуі кезінде алды. Осыдан бастап I Дүниежүзілік соғысқа дейінгі аралықта бірнеше рет қарыз алып, оның басым бөлігі Анадолы жерінде теміржол салуға жұмсалды. Осман империясының әр түрлі қаржылай мәселелерді шешу мен әр салада қаржылай жетіспеушіліктердің алдын-алу мақсатында Германиядан алынған сыртқы қарыздардың басым бөлігі Дойче Банктен алынды. Ендігі кезекте, Осман неміс кәсіпкерлерінің Осман империясында өнеркәсіп өндірісіне қаржы салуына келсек, герман капиталистері 1895-1914 жылдар аралығында осман экономикасына 138 млн қаржы салды [24, 25 б.].

Кесте. XIX ғасырда Осман империясының Германиядан ірі көлемдегі алған қарыздарының көрсеткіші

Алған уақыты	Алынған қарыздың көлемі	Түрік лирасымен есептегенде	Жылдық пайызы	Брокерлер мен қарызды беруші қаржы топтары	Қарыз алудың себептері	Қарызды өтеу үшін белгіленген қаржы көздері
1888 жылы	1.650.000 герман маркасы	1.155.352 түрік лирасы	5 + 2	Дойче Банк	Германиядан әскери қару-жарақтар сатып алу үшін	Измирден жібек және балық саудасынан түсетін салықтан
1894 жылы	1.762.000 герман маркасы	1.260.600 түрік лирасы	4	Дойче Банк	Шығыста теміржолдар салу мақсатында	Румелия теміржолдарынан түсетін табыстан

II Вильгельмнің 1889 жылғы Осман империясына жасаған сапарынан соң, Осман империясындағы немістердің саны да арта бастады. Империялар арасындағы саяси байланыстардың жақсы деңгейде болуына байланысты, Германиядан Осман империясына немістер көптеп көшіп келді. Бұл кезде Осман империясындағы табиғи байлық көздері германиялық кәсіпкерлерді қатты қызықтырып, Осман империясына көшіп келген немістердің басым бөлігі кәсіпкерлер мен неміс жұмысшылары болды. Неміс кәсіпкерлері империя территориясындағы табиғи байлықты игеру мақсатында көптеген қаржы салып отырды. Сонымен қатар, мұндағы өзге де шикізат байлықтарын Германияға тасу мақсатында түрлі экономикалық қадамдар жасады. Осман империясындағы неміс кәсіпкерлерін барынша қызықтырған шикізат ол Жерорта теңізінің жағалауындағы аудандарда өндірілген мақта болды. Сонымен бірге Анадолыдағы ауыл шаруашылығы өнімдері немістерді өзіне тартты [25, 47 б.].

Герман экономикасы уақыт өткен сайын қарыштап дами берді. Неміс экономикасының бұлай тез дамуы өзге еуропалық мемлекеттерді қатты алаңдатты. Еуропалық мемлекеттер Германиямен сыртқы

экономикалық жобалар жасауға ниеттілігін білдіріп отырды. Алайда, өз экономикасының негізін османдық Шығыстан іздеген неміс экономистері мен кәсіпкерлері герман үкіметін Осман империясымен жақындасу қажеттігін алға тартты. Бұл жағдай, Осман империясын өзінің сыртқы саясаттағы сенімді серігі етуге тырысқан герман үкіметін Осман империясына тағы да саяси сапар ұйымдастыруға итермеледі. Соның негізінде 1898 жылы герман императоры II Вильгельм Осман империясына кезекті іссапарын ұйымдастырды. Бұл іссапардың негізгі мақсаты негізінен саяси мақсаттарға бағытталып, сонымен бірге ішкі-сыртқы экономикалық жоспарларды да жүзеге асыруға бағытталды. 1898 жылы герман кайзері II Вильгельмнің Осман империясына жасаған кезекті сапары барысында Герман империясының билеушісімен бірге Осман империясына келген герман кәсіпкерлері мен осман үкіметінің адамдары арасында түрлі экономикалық жобалар қабылданды. II Вильгельмнің осы сапарынан кейін екі мемлекет арасындағы сауда байланыстары одан сайын артып, көптеген экономикалық жобалар жүзеге асырыла бастады.

Бұл кезде Германия мен Осман империясы саяси, экономикалық, әскери саладан бөлек әлеуметтік салада да байланыс орнатты. Осыған орай, Германиядан Осман империясына көшіп келушілердің қатары барынша арта түсті [25, 59 б.]. Германиядан көшіп келген неміс кәсіпкерлері Осман империясында мектеп, аурухана, дәріхана, жоғары оқу орындарын, әлеуметтік қамсыздандыру орталықтары мен денсаулық сақтау мекемелерін салды. Сонымен бірге мәдени салада жұмыстар атқарылып, неміс тарихшы ғалымдары мен археологтары Осман империясының тарихын зерттеп, оны Берлин музейіне жөнелтіп отырды [26, 63 б.].

II Вильгельмнің 1898 жылы жасаған саяси сапарының ең маңызды экономикалық тақырыптарының бірі Берлин-Бағдат теміржолын салу туралы және бұл теміржолдың Дойче Банктің қаржылай қолдауымен құрылған Анадолы теміржол компаниясының салатынын жариялауы болды. Кайзердің 1888 жылы Осман империясына жасаған алғашқы сапарынан соң, бұл компания Хайдарпаша-Измит, Анкара-Эскишехир-Конья бағыттары бойынша теміржол салуға рұқсат алған болатын. Ал, кайзердің екінші сапарынан кейін Анадолы теміржол компаниясы Берлин-Бағдат теміржолы деген атпен танылған болат жолды Стамбулдан Бағдатқа дейін салып бітіруді өз міндетіне алды.

Берлин-Бағдат теміржолы жобасының жүзеге асырылуының Осман империясы үшін де, Германия үшін де экономикалық маңыздылығы өте зор болды. Салынатын теміржолдың Осман империясы үшін басты экономикалық маңыздылықтары мынадай болды:

1. Теміржолдың салынуы Осман империясында өнеркәсіптің дамуына жағдай жасайтын болды. Герман кәсіпкерлері Осман империясында жаңа және заманауи өндіріс орындарын ашып, соның негізінде [26, 40 б.] Осман империясынан шығатын дайын шикізат өз елінде өндірілетін болды.

2. Теміржол байланысы екі мемлекет саудагерлерінің алыстағы сауда базарларына барып сауда жасауына кең мүмкіндіктер тудырды және жалпы халықаралық сауданы дамытуға өз үлесін қосатын болды. Бұл жағдай мемлекетте өндірілген өнімнің артығының шетелде саудалануына жағдай жасады. Өндірушінің де үкіметтің де қаржы-экономикалық ахуалының жоғары деңгейде болуына жағдай жасайтын болды.

3. Осман империясының тек Германиямен ғана емес, сонымен бірге Батыс Еуропаның өзге де елдерімен сауда жасау мүмкіндіктері кеңейтілетін болды.

4. Теміржолдың маңызды тұстарының бірі Осман империясы Германиямен экономикалық байланыстарды одан сайын арттыратын болды. Берлин-Бағдат теміржолы арқылы Осман империясына Германиядан қандай болмасын қажетті материалдардың Стамбулға жылдам уақыт ішінде жеткізуге үлкен мүмкіндіктер туындады.

5. Теміржол арқылы Осман империясына Германиядан өндіріске қажет болған құралдар мен түрлі бұйымдар ешбір кедергісіз жеткізілетін болды. Осман империясында салынатын өндіріс ошақтарын қажетті жабдықтармен тез қамтамасыз ету және қажетті мамандарды жылдам тарту мүмкіндіктері туындады [27, 44 б.].

Келесі кезекте, Берлин-Бағдат теміржолының Герман империясы үшін экономикалық маңыздылықтарына тоқталсақ:

1. Осман империясына немістердің санын арттыруға кіріскен кайзер II Вильгельм өндіріс пен өнеркәсіп саласында Осман империясымен тығыз байланысып, империяның осы салаларын өзіне тәуелді етуге тырысты.

2. Күн сайын өркендеген герман өнеркәсібі үшін Осман империясы үлкен шикізат жеткізуші күш еді. Таяу Шығыста мұнай мен өндіріс үшін қажетті шикізат сарқылмас қоры бар екендігін түсінген Германия

үшін Берлин-Бағдат теміржолының экономикалық маңыздылығы өте зор болды. Мұндағы мұнай мен басқа да шикізат көздері осы теміржол арқылы үздіксіз тасымалданатын болды.

3. Суландыру жұмыстары мен оның технологиясын жетік білген немістер Анадолы мен Осман империясының басқа да провинцияларында егіншілікті дамыту үшін суландыру жұмыстарының заманауи жаңа жобаларын орнату ісімен де шұғылданды. Мұндағы басты мақсат, салынғалы отырған теміржол арқылы Германияға қажетті болған ауылшаруашылығы өнімдерін тасымалдау болды.

4. Теміржолдың, Осман империясының Шығыс территорияларында өндіріс орындарын салуда және ол жаққа арнайы мамандар мен техникаларды аз уақыт ішінде жеткізуде маңыздылығы өте зор болатын болды [28, 18-20 бб.].

5. Теміржол арқылы Германияда жұмыс істейтін кәсіпорындарға Осман империясынан арзан жұмысшы күшін жылдам тасымалдау Германияның басты жоспары жоспарларының бірі еді.

Берлин-Бағдат теміржолы Осман империясы мен Германия арасындағы ең ірі саяси және экономикалық жоба болды, оның құрылысы XIX ғасырдың аяқ шенінде басталып, XX ғасырдың басында аяқталды. Екі мемлекеттің арасында салыстырып қарағанда, бұл жолдың Германия үшін экономикалық маңыздылығы өте зор болды. Себебі, XIX ғасырдың соңғы жылдары мен XX ғасырдың басында Германия бұл жол арқылы Осман империясының Шығыс провинцияларынан өзіне қажетті шикізат көздерін мейлінше тасымалдады. Оларды өндіріп, сол арқылы өз экономикасын одан сайын байытты. Германияның XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында экономикалық даму жағынан әлемде АҚШ-тан кейінгі екінші орынды, [29, 24 б.] ал Еуропада бірінші орынды иеленуінде Бағдат теміржолының маңыздылығы өте зор болды. Берлин-Бағдат теміржолының Осман империясына тигізген экономикалық көмегінің ең маңызды тұстарын көрсетсек, бұл жол арқылы империяға Германиядан өндіріс орындары көшіп келді. Бұл жол Осман империясының тарихында өндіріс саласын дамытуға ерекше серпін берді. Берлин-Бағдат теміржолы арқылы Осман империясына Германиядан өндіріске қажетті құрал-жабдықтар тасымалданып, нәтижеде осман провинцияларында зауыттар мен фабрикалардың салынуына жағдай жасады. Бір ерекшелігі, империяда мұндай экономикалық процестер теміржол арқылы өте тез және жылдам жүргізілді. Бағдат теміржолының Осман империясы үшін экономикалық маңыздылығымен қатар, саяси, әскери және әлеуметтік салада маңыздылығы өте зор болды.

XIX ғасырдың соңғы ширегінде, яғни Құлдырау дәуірінде Осман империясы мен Германия арасындағы экономикалық байланыстар тарихына қатысты ғылыми тұжырымдарды қорытындыласақ, аталған кезеңде Германия экономика саласында Осман империясымен байланыс орнатқан бірден-бір мемлекет болды. Империялар арасындағы тығыз экономикалық байланыстар екі мемлекетті тек саяси салада ғана емес, сонымен бірге экономикалық салада да одақтас етті. Осман-герман экономикалық қатынастарының екі мемлекет үшін маңызы да өте зор болды. Германия Осман империясынан сатып алынған шикізатты өңдеп халықаралық базарларға шығарудан зор пайдаға кенелді. Арзан шикізатпен өндіріліп, қымбатқа сатылған өнімдер герман экономикасына зор үлес қосты. Ал, Осман империясында экономика саласында модернизациялау процестері орын алды. Империяда өндіріс орындары салынды. Мемлекет экономикалық дамудың басқа кезеңіне өтті. Осман империясы мен Германияның экономикалық қатынастарының өзге еуропалық мемлекеттерден басты ерекшелігі Осман империясы мен Германия арасындағы экономикалық қатынастар өте жылдам қарқынмен жүргізілді. Осман империясы мен Герман империясының экономикалық қатынастарында орын алған мұндай экономикалық процестердің нәтижесінде екі мемлекет одақтас болып ол I Дүниежүзілік соғыстың аяқталуына дейін жалғасты. Сонымен қатар, Осман империясы үшін Германиямен экономикалық байланыстардың саяси маңыздылығы да ерекше болды. Осман империясы Германиямен экономикалық қатынастар нәтижесінде өзінің саяси және әскери тұрақтылығын нықтап, соның салдарынан халықаралық қатынастарда өз беделін қайта көтерді. Экономикалық байланыстардың негізінде Германиядан алынған мұндай саяси және әскери қолдаудың нәтижесінде Осман империясы XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында сыртқы саясатта орын алған ірілі-ұсақты мәселелерді оңай шешіп отырды.

1. *Manfred Görtemaker. Deutschland im 19. Jahrhundert. Entwicklungslinien. Opladen 1983, s. 399*

2. *Önder Deniz, Hüseyin Vehbi İmamoğlu. // Osmanlı-Alman Ticari İlişkilerinin Niteliksel Analizi: 1890 Ticaret Anlaşmasının Öncesi İve Sonrası The Journal of Academic Social Science. 2014. № 30, s. 337-355,*

3. *Gerhard Herm: Der Balkan. Das Pulverfaß Europas. Econ Verlag GmbH, Düsseldorf/Wien/New York/Moskau 1993, s. 336*

4. Paul Kennedy. *Aufstieg und Fall der großen Mächte: Ökonomischer Wandel und militärischer Konflikt von 1500 bis 2000*. Frankfurt. 2000. s. 976
5. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, TTK, Ankara, 2011, s. 631
6. Paul Rohrbach, *Die Bagdadbahn*, Berlin 1911. s. 90
7. BOA. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi – Түркия Республикасы премьер министрлігінің құзіретіндегі Османлы мұрағаты) Y.A.HUS, 223/47, 19 B 1306
8. Önsöy Rıfat, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914) İstanbul*, Enderun Kitabevi 1982, s. 141
9. Wiedenfeld Kurt, *Die deutsch-türkischen Wirtschaftsbeziehungen und ihre Entwicklungsmöglichkeiten*, München: Duncker & Humblot. 1915. s. 80
10. Ali Gözeller, *Osmanlı-Alman Yakınlaşmasının Basına Yansıması: Sabah Gazetesi Örneği (1889–1895)*, MÜTAE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, .
11. Lothar Rathmann, *Berlin-Bagdad: die imperialistische Nahostpolitik des kaiserlichen Deutschlands*. 1962. сmp. 141
12. Hakan Aykar, *Bismarck ve II. Wilhelm'in Osmanlı Üzerine Düşünceleri*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2003, s. 115
13. Savrul Kılınc, Burcu, Özel, Hasan Alp, Kılıç, Cüneyt, “Osmanlı'nın Son Döneminden Günümüze Türkiye'de Dış Ticaretin Gelişimi”, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 8(1), 2013, s. 58.
14. Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 17. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 616
15. BOA. Y.MTV, 221/150, 27
16. BOA. Sabah, Nr: 470, 6 Ca 1308
17. BOA. İ.DH, 1210/94738, 09 Ca 1308
18. BOA. Y.A.RES, 52/4, 08 M 1308
19. BOA. Y.A.HUS, 249/8, 01 Z 1308
20. Adem Anbar, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914”, *Maliye Finans Yazıları*, Yıl: 23, Sayı: 84, Temmuz 2009, s. 23-27
21. BOA, ŞD., 1192/16, 19/C/1309 (M. 19.01.1892).
22. *Denkschrift zum Deutsch-Türkischen Handelsvertrag von 1890*, Reichstagsdrucksachen, Nr. 170, 8. Legislaturperiode, 1890-1893, S. 127.
23. Edward Mead Earle. *Turkey, the great powers, and the Bagdad Railway: a study in imperialism* Charleston. Nabu Press 2010, 390 p.
24. Adem Anbar, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914”, *Maliye Finans Yazıları*, Yıl: 23, Sayı: 84, Temmuz 2009,
25. Fahri Türk, *Türkiye ile Almaya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012. s. 299
26. Sean McMeekin. *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power*. Harvard University Press. p. 490
27. Wallach Jehuda L., *Anatomie einer Militärhilfe*, Düsseldorf, 1976, s. 284
28. Karl Von Winterstetten, *Berlin-Bagdad; neue Ziele mitteleuropäischer Politik*, A. von Winterstetten. München J.F. Lehmann. 1914. s. 80
29. Stolper Gustav, *Deutsche Wirtschaft 1870-1940*, Stuttgart, 1950, s. 180

**Некоторые направления экономических отношений между Османской империей и Германией (последняя четверть XIX в.).
Абдукадыров Н.М. Толешбеков М.Р.**

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные направления экономических взаимоотношений Османской империи с Германией в последней четверти XIX века. В этом периоде между Османской империей и Германией были установлены тесные экономические отношения (по секторам торговля, банк, аграрный, финансы, кредит и т.д.). Экономические взаимоотношения между двумя странами поднялись на более высокий уровень, и этот фактор сделал большой вклад в развитие экономики и внешней политики Османской империи. В научной работе анализируется установление, укрепление и результаты экономических связей Османской империи с Германией. А также, изучение экономических и политических важности экономических связей для Османской империи, является одним из основных

целей статьи. Определение экономического климата двух империи и их роль в международной экономике, является одним из важных объектов научной статьи.

Ключевые слова: Османская империя, Германия, Экономика, Финансы, Кредит.

Summary

Some directions of economic relations between the Ottoman Empire and Germany (The last quarter of 19th century)

Abdukadyrov N.M. Toleshbekov M.R.

This article discusses the main directions of economic relations between the Ottoman Empire and Germany in the last quarter of XIX century. During this period between the Ottoman Empire and Germany were established close economic relations (trade sector, banking, agriculture, finance, credit, etc.). The economic relationship between the two countries rose to a higher level, and this factor made a big contribution to the economy and foreign policy of the Ottoman Empire. The article analyzes the establishment and strengthening of economic relations and the results of the Ottoman Empire with Germany. In addition, the study of economic and political importance of economic ties to the Ottoman Empire is one of the main goals of the article. Determination of the economic climate of the two empires, and their role in the international economy, is one of the important objects of the article.

Keywords: The Ottoman Empire, Germany, Economy, Finance, Credit.

УДК 295 - 016

О ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ В НЕМЕЦКИЕ КОЛОНИИ ПО МАТЕРИАЛАМ КОЛОНИАЛЬНЫХ ЖУРНАЛОВ И ПУБЛИЦИСТИКЕ ГЕРМАНИИ

Вальдемар Шмидт - магистр истории Университет Регенсбург, Германия

В статье рассмотрены вопросы связанные с колониальными журналами и немецкой публицистики, в которых нашли отражение вопросы переселенческой политики Германии в ее колониальные владения. Автор попытался показать различные аспекты в формировании взглядов на саму проблему переселения немцев в колонии Германии. В основном эти проблемы раскрыты на примере колонизации одной из крупнейших колоний кайзеровской Германии немецкой Восточной Африки

Ключевые слова: колониальные журналы и публицистика, Восточная Африка, буры, политика переселения, колонии Германии

Рассмотрение и исследование вопросов связанных с развитием колониальной экспансии Германии перед началом Первой мировой войны, невозможно без анализа периодической печати и публицистики того времени (журналов, газет, ведомственных сообщений), в которых прежде всего нашли отражение вопросы организации переселенческой политики Германии в приобретенные колониальные владения. К сожалению нужно констатировать, что содержание многих журналов публиковавших материалы отражающие вопросы переселенческой политики Германии в колонии практически не исследованы. К тому же исследование этой проблемы интересно прежде всего тем, что на основе содержания опубликованных материалов освещающих колониальную политику Германии, можно проследить этапы в развитии различных общественных мнений на саму проблему колониальной и переселенческой экспансии Германии в колонии.

Надо подчеркнуть, что по данной теме имеется полная библиография колониальных журналов, которая опубликована в работе Петера Юнге. Данная работа интересна тем, что в ней автор разработал определенную классификацию колониальных журналов по группам. К первой группе исследователь относит следующие журналы: Ведомственные известия, атласы, различные сообщения о деятельности колониальных обществ; вторую группу составляют журналы научного характера - это прежде всего информационные журналы, календари и ежегодники, журналы религиозных миссий, а также газеты.[1]

Большинство журналов, которые касались вопросов переселения из Германии в ее колониальные владения относятся к информативным журналам, рассчитанным на широкий круг читателей. К этому типу журналов нужно отнести прежде всего: «*Deutsche Kolonialzeitung*», «*Koloniale Zeitschrift*». Другая группа журналов относилась к строго научным печатным изданиям: «*Beiträge zur Kolonialpolitik, Kolonialrecht und Kolonialwirtschaft*», а также «*Koloniale Monatsblätter*» и строго научный журнал «*Jahrbuch über die*

deutschen Kolonien». Помимо этого имелись специальные журналы информативного характера непосредственно для переселенцев желающих переселиться в колонии: «*Deutsche Kulturpionier*», который был ориентирован на молодых мужчин желающих переселиться, а также был специальный журнал для женщин «*Kolonie und Heimat*».

Специальная литература, по вопросам переселения в немецкие колонии не многочисленна. В большинстве своем во многих публикациях на колониальную проблематику дается только лишь информация общего характера. Однако среди многообразной литературы посвященной колониальному прошлому Германии имеется ряд интересных исследований, которые непосредственно отражают вопросы переселения в колонии. К числу таких исследований следовало бы в первую очередь отнести работу Удо Каулиха, в которой дан профессиональный анализ имперской политики в немецкой Юго-Западной Африке. Причем очень глубоко исследованы вопросы о колониальном управлении, экономическом состоянии этой колонии, о мероприятиях по переселению и заселению этой территории, деятельности религиозных миссий и вопросы ее финансирования. [2] Тема миграций рассмотрена в книге Клауса Баде, в которой автор исследовал общие вопросы переселения. [3] Хотелось бы отметить работу Бирты Кундрус, в которой автор рассматривает целый ряд вопросов о развитии колониальных взглядов. [4]. Здесь перечислены более значимые работы немецких авторов по вопросам колониального прошлого Германии и ее переселенческой политике.

Германская империя и прежде всего канцлер Отто фон Бисмарк, в первые годы развития колониального движения не особенно проявляли интерес к колониям. Только в 1884 году Бисмарк поддерживает идею о развитии колонизации. Надо подчеркнуть, что взгляды Бисмарка определялись прежде всего тем, что он не питал особых иллюзий в отношении экономического значения колоний. Прежде всего его политические взгляды определялись хорошими дипломатическими отношениями с Англией, чем укрепление вновь приобретенных колониальных владений. [5] В немецкой историографии до сих пор нет устоявшегося мнения относительно изменения взглядов Бисмарка на колониальную экспансию. Исходя из этого в течении времени у большинства немецких историков возникли различные мнения, относительно изменения взглядов Бисмарка на колониальные вопросы. К числу таких работ относятся прежде всего работы Майнеке и Онкена, в которых авторы обосновали идею, что взгляды Бисмарка на колониальные вопросы и переселение в колонии, определялись не его личным желанием, а общественным давлением, так как к этому времени в немецком обществе уже созрело желание о приобретении колоний. [6]

В январском письме 1885 года послу графу Мюнстеру, Бисмарк отмечал, что «... колониальный вопрос уже из основания внутренней политики является жизненным вопросом для нас. К тому же общественное мнение Германии имеет большое влияние на развитие колониальной политики, что влияет в конечном итоге на внутреннюю политику правительства.» В этом же письме Бисмарк подчеркивал, что для Германии - это является только средством сопротивления Англии нашим колониальным запросам. [7]

В связи с этим в современной немецкой историографии появилась новая тенденция в оценке позиции Бисмарка и его отношения к переселенческим и колониальным проблемам, что «...конкретного ответа на вопрос об изменении позиций Бисмарка на переселенческую и колониальную политику Германии нет.» [8] К тому же, что касается переселенческой и колониальной политики, то ее развитие нельзя рассматривать, как только чисто немецкое явление, наоборот взгляды Бисмарка и их эволюция на колониальную и переселенческую политику Германии являлись результатом различных факторов, как европейского, так и не европейского происхождения. Немецкие колонии как цели для переселения по отношению к переселению из Германии в США были незначительными. Как показывает содержание колониальных журналов, то население Германии не проявляло особого интереса к переселению в колонии. Поэтому мнения Майнеке и Онкена о том, что давление общественного мнения на Бисмарка сыграло главную роль по вопросам колониальной и переселенческой политики, были необоснованы. В немецкой историографии по этому поводу существует также и другое мнение относительно взглядов Бисмарка на колониальную и переселенческую политику. Как писал в своей монографии Эрих Ейк, то переход Бисмарка к активной колониальной политике объяснялся его опасением, что он будет смещен с поста канцлера. По мнению Ейка колониальная политика Бисмарка была во многом ориентирована на борьбу с влиянием Англии на прусского принца Фридриха Вильгельма. [9]

Однако основными причинами, по которым немцы не охотно переселялись в собственные колонии являлось то, что вновь приобретенные колонии не рассматривались государством, как территории предназначенные для переселения. Другая причина была связана с тем, что не было нужных средств для организации массового переселения в колонии.

Теперь рассмотрим определенные материалы относящиеся к вопросам переселения опубликованные в колониальных журналах. Так например в «Deutsche Kolonialzeitung» за 1887 год было четко оговорено, что переселение в колонии не является объектом государственных интересов и не субсидируется государством, так как колонии не рассматриваются, как территории пригодные для переселения.[10]

Помимо этого в статье редактора «Deutsche Kolonialzeitung» еще более убедительно высказывалось мнение о переселении в колонии. В частности в этой статье отмечалось, что: «... нужно с полной уверенностью и серьезностью подчеркнуть, что колониальные владения Германии как области переселения, никак не могут быть схожими с областями переселения в США, и никак не могут быть схожими с другими областями переселения, куда переселяются из Германии.»[11] Кроме этого редактор в этой статье предупреждал будущих переселенцев о том, что жизнь и работа в колониях ни так функционирует, как в Германии, что естественно зависит от климата, а также от тяжелых заболеваний. Статья 1887 года в «Deutsche Kolonialzeitung» конкретно предупреждала о переселении в немецкие колонии и отклоняло государственную ответственность по этому вопросу. Однако было подчеркнуто, что это не означает введение определенного ограничения на переселение в некоторые колонии Германии, хотя в статье они не указывались.[12]

Такое разъяснение в «Deutsche Kolonialzeitung» нашло свое выражение в позднем издании этого журнала под другим названием «Koloniale Zeitschrift» издававшемся с 1900 года, то есть с того времени, когда все немецкие колонии были объявлены владениями Германии, и где к этому времени было введено немецкое управление. Некоторые статьи в этом журнале противоречили мнению представителей колониальных союзов, так как например «Немецкому колониальному обществу», которое с огарчением приняло сведения о потере производительных сил переселявшихся в США, так как главной своей целью оно видело ограничение этого переселения и организацию по управлению переселения немцев в собственные колонии. Следовательно не только Германия и канцлер Бисмарк в первые годы развития колониальной экспансии особенно интересовались колониями, но также население Германии проявляло малозначительный интерес к колониальным захватам страны, а уж тем более к переселению во вновь приобретенные колониальные территории.[13] Хотя в статье Херфурта опубликованной в 1903 году в «Koloniale Zeitschrift» утверждалось совершенно иное мнение, якобы колониальные события 1884 года преследовали целью переселения немцев в собственные колонии. Автор в статье писал, что: «Когда мы двадцать лет тому назад призвали колониальную политику к жизни, мы знали хорошо, также как и сегодня, из каких оснований мы это предпринимаем. Мы стремились немецкое переселение ограничить, точнее направить в немецкие колонии, чтобы улучшить нашу экономическую жизнь и расширить рынки.» [14] Из ряда приведенных статей можно вынести предстваление о том, какую негативное мнение и картину о немецких колониях формировали данные журналы, и как мало в действительности знало население Германии о жизни в колониях, что в свою очередь делало затруднительным регулирование переселения в колонии. После всплеска колониального энтузиазма в 1884 году, после объявления немецкой Юго-Западной Африки колонией Германии, интерес к колониальным захватам и к переселению в колонии был очень ограничен. Нужно отметить, что немаловажную роль против переселения в колонии играли в общественном мнении высказывания различных партий поэтому вопросу.

В своих обсуждениях многие партии Германской империи не концентрировали внимание обывателя на вопросы расширения колонизации и переселенческой экспансии в приобретенные колонии. Особенно такие партии, как «Немецкая консервативная партия», «Немецкая народная партия», левые либералы, «Демократическое объединение», а также социал -демократы в начале находились в оппозиции к проведению колониальной политики. В период кризиса в африканских колониях, который был разрешен вооруженным путем, с большим числом жертв, в политической жизни Германии наступают перемены, вызвавшие выборы 1907 года и образование «блока Бюлова». Молочисленный интерес к колониям, а также противоречивые сообщения прессы и публицистики о многочисленных негативных моментах в развитии колоний, конечно же влияли на развитие переселенческой политики Германии в колонии. Однако несмотря на определенное мнение о колониях в колониальных журналах в Германии было три личности, которые в своих трудах призывали к более интенсивной колониальной и переселенческой политике в колонии. К числу таких публицистов впервую очередь следовало бы отнести автора статей о колониальной экспансии, колониального и социального политика Фридриха Фабри, которого не случайно называют «отцом колониального движения». Еще в 1879 году он издал большим тиражом брошюру под названием «Нуждается ли Германия в колониях?». В данной работе Фабри выдвигает идею о развитии массового переселения в немецкие колонии, объясняя это прежде всего ростом населения в самой Германии. Однако Фабри подчеркивал, что в этом и есть основная проблема в организации переселения

в немецкие колонии. К тому же в этой брошюре, автор подчеркивал экономическую значимость переселенческих колоний, как посредников обмена колониальных продуктов на индустриальную продукцию Германии. Фабри рассматривал колонии прежде всего, как рынки сбыта для излишков индустриального производства. В это же время с брошюрой Фабри было опубликовано другое произведение колониально-пропагандистского характера юриста из Гамбурга Вильгельма Хюббельшляйдена «Эфиопия». В своих ранних работах Хюббельшляйден писал о реальных возможностях расширения рынков Германии в африканских колониях. Основным смыслом его работ сводился к идее о подъеме национальной экономики за счет колоний. Его колониальная программа включала в себя пункты прежде всего экономической экспансии посредством вывоза капитала и через организацию, расширение деятельности колониальных торговых обществ и различных предпринимательств. В поздних трудах он обосновывал идею тотальной колонизации народов Африки для того, чтобы ее населения приобщить к труду. Другой радикальный публицист по социальным вопросам Эрнст фон Вебер, в своих трудах также рассматривал вопросы преселения в германские колонии. Основным аргументом для обладания колониями, он еще более настойчиво, чем Фабри пропагандировал идею государственного управления переселением, как массового переселения революционных сил из Германии (пролетариата). Конечными целями его колониальных взглядов было образование «Новой Германии» в Южной Африке, а также создание немецких колоний в Южной Америке.[15]

Многие колониальные журналы принимали участие в дискуссии о влиянии климата на жизненные условия европейских переселенцев, а также влияние климата на сам процесс переселения. В основном дискуссия развернулась по данному вопросу касающаяся немецкой Юго-Западной и Восточной Африки. Другие колониальные владения Германии в Африке, такие как Камерун и Того, в ракурсе данной дискуссии не рассматривались, так как относились не к типу переселенческих, а торговых колоний. Авторы публиковавшие в колониальных журналах статьи поэтому вопросу были не едины в мнении о преселении в колонии. Поэтому статьи в колониальных журналах с различными мнениями, не способствовали формированию уверенности в немецком обществе вообще о возможности переселения в колонии. В основном дискуссия в колониальных журналах развернулась относительно одной из крупнейших колоний Германии Восточной Африки. В основном полемика касалась вопросов климата и его влияния на возможность организации переселения. Мнения авторов колониальных журналов по этой проблеме можно разделить на следующие категории.

- а) климат в Восточной Африке во всех областях благоприятен для немецких переселенцев;
- б) климатические условия благоприятны только в горных районах этой колонии для немецкого преселения;
- в) климатические условия неблагоприятны для немецкого переселения;
- г) преселение возможно с организацией здорового образа жизни преселенцев, независимым от климатических условий и климат является в этом вопросе второстепенным фактором.

Мнение, что во всех областях восточноафриканских колоний имеется благоприятный климат для возможности организации немецкого преселения в эту колонию было высказано капитаном Прагером в статье опубликованной в «Deutsche Kolonialpionier» за 1902 год, в которой автор очень хорошо отозвался о климате Восточной Африки. К тому же это один из авторов, колониальных журналов, который признавал возможность немецкого переселения не только в горные области Восточной Африки, но и призывал к заселению выходцами из Германии ее негорных территорий.[16] Это мнение Прагера о возможности переселения немцев не только в горные, но также другие области этой колонии вызвало в других колониальных журналах дискуссию. Другой автор Август Лейе, который как правительственный служащий долгое время находился в Восточной Африке, рассматривал для переселения немцев благоприятные районы, такие как Уее, Убена и Конде.[17] Так как эти области находились на высоте от 1400 до 2000 метров над уровнем моря, и поэтому были более безопасны от тропических инфекционных заболеваний. Мнение Лейе также было поддержано в статье Шварце цу Рутена, который восхвалял изыскания Лейе и подтвердил правильность его взглядов на основании новых исследований им проведенных.[18] В противовес мнению Лейе о благоприятных климатических условиях для переселения, резко негативную позицию поэтому вопросу высказал в своей статье Тоэппен. Тоэппен видел проблему не только в тропических заболеваниях, которые ожидают переселенцев, но и невозможность их дальнейшего движения во внутренние области колонии.[19] Мнение Тоэппена поддержал фон Хелльдорф, который на основании своих впечатлений о Восточной Африке опубликовал статью в журнале «Beiträge zur Kolonialpolitik und Kolonialwirtschaft».[20] Главным аргументом Тоэппена и фон

Хелльдорфа против переселения в эту колонию, было то, что переселенцы могли заболеть инфекционными тропическими болезнями, еще до того, как они достигнут места своего переселения. В общей сложности авторы журнала «Deutsche Kulturpionier» положительно рассматривали климатические условия Восточной Африки, который по их мнению был благоприятен для переселения. Напротив, в таких журналах, как «Deutsche Kolonialzeitung», „Beiträgen zur Kolonialpolitik und Kolonialwirtschaft“ все громче слышались голоса, которые защищали идею переселения, только в горные местности этой колонии, хотя в этих же журналах публиковались мнения авторов, выступавших против переселения в эту колонию.

Рассматривая моменты связанные с переселением в немецкую Восточную Африку, следует отметить тот факт, что представления о колониях в Германии были другими, чем тех людей, которые непосредственно жили в колонии. Помимо критических статей о возможностях переселения в немецкие колонии имелись также многочисленные предложения по улучшению данной ситуации. Многие авторы в колониальных журналах высказывали мысль о переселении буров в восточноафриканские колонии. Буры являлись потомками немецких, французских и голландских переселенцев переселившихся в Южную Африку в 1652 году. В октябре 1899 года Южноафриканские Республики вступили в войну с Англией. Буры защищали свою независимость, хотя Англия стремилась к подчинению буров своим интересам. В немецкой прессе, а особенно во взглядах «Alldeutsche Partei» имелись представления об оказании бурам помощи и использование их в колониальных мероприятиях Германии в Восточной Африке.[21]

Такие авторы, как Эрнст фон Вебер, Юлиус Лангбен рассматривали проблему о переселении буров в Восточную Африку с точки зрения «расового единства» немцев и буров. Помимо этих взглядов существовало также мнение в немецком обществе о создании немецко-южноафриканской империи. Однако такое мнение не говорило о том, что Германия намерена создавать и переселять буров в свои колониальные владения. Единственным противником переселения буров в восточноафриканские колонии являлось Немецкое колониальное общество. Хотя со временем было разрешено для отдельных семей буров переселяться в немецкие колонии, однако они не получали государственной поддержки со стороны Германии. Надо отметить, что многие авторы на страницах колониальных журналов положительно отзывались о переселении буров в немецкие колонии.

Завершая данную статью, хотелось бы отметить, что в рамках одной статьи невозможно рассмотреть многообразие вопросов по переселенческой политике Германии в колонии. Однако нужно подчеркнуть, что при анализе определенных материалов колониальных журналов можно прийти к мнению, что данные периодические издания не смогли сформировать положительного мнения о колониях, а уж тем более о переселении в них. К тому же многие публикации колониальных журналов формировали двойное мнение в среде немецкого обывателя о переселенческих мероприятиях.

1 См. Junge, Peter: *Bibliographie deutschen Kolonialzeitschriften. Veröffentlichungen aus dem Übersee-Museum Bremen. Reihe C. Deutsche Geographische Blätter, N.F., Bd.3. Bremen 1985, S.1*

2 См. Kaulich, Udo: *Die Geschichte der ehemaligen Kolonie Deutsch-Südwestafrika (1884-1914). Eine Gesamtdarstellung. Frankfurt am Main 2001*

3 Bade, Klaus J. (Hg.): *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland. Migration in Geschichte und Gegenwart. München 1992*

4 Kundrus, Brithe: *Moderne Imperialisten. Das Kaiserreich im Spiegel seiner Kolonien. Köln 2003*

5 См. Wehler, Hans-Ulrich: *Bismarck und der Imperialismus. Köln 1968, S. 364*

6 См. Meineke, Friedrich: *Bismarck und die neue Deutschland*, in: *Meineke, Friedrich: Preußen und Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert. München 1918, S.510* и *Oncken, Hermann: Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Weltkrieges. Bd.1. Leipzig 1933, S. 254*

7 *Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Reihe I. Die Bismarckzeit (1871-1890). Band 4. Berlin 1922-1927, S. 96*

8 Frie, Ewald: *Das deutsche Kaiserreich. (Kontroversen um die Geschichte). Darmstadt 2004, S. 55*

9 См. Eyck, Erich: *Bismarck und die Deutschen Reich. Zürich 1955, S. 343*

10 *Die übersseeische Schutzgebieten Deutschlands und die deutsche Auswanderung*, in: „*Deutsche Kolonialzeitung*“. Bd.4, 1887, S. 103

11 «*Deutsche Kolonialzeitung*“ . Band 2, 1885, S. 668

12 «*Deutsche Kolonialzeitung*“ . Band 4, 1887, S. 103

13 См. *Gründer, Horst: Geschichte der deutschen Kolonien. Paderborn 2004, S. 236*

14 *Herfurth, A.: Unsere Kolonien*, in : „*Koloniale Zeitschrift*“, 4. Jg., 1903, Nr.13, S. 235

- 15 См. Siedhoff; Carola: *Die Auswanderung in die deutsche Kolonien im Spiegel der deutschen Kolonialzeitschriften von 1884 bis zum Ersten Weltkrieg*. Berlin 2011, S.66-67
16 Prager, M.: *Ostafrika*, in : „*Deutsche Kulturpionier*“, 3. Jg. , Nr.1-2, 1902, S. 87
17 Leue , A.: *Die Besiedlung von Deutsch-Ostafrika*, in: „*Deutsche Kolonialzeitschrift*“, 1902, Nr. 26, S. 253
18 *Zeitschrift für Kolonialpolitik, Kolonialrecht und Kolonialwirtschaft*“, 7. Jg., 1905, Nr. 9, S. 651
19 *Deutsche Kolonialzeitung*, 19.Jg., 1902, Nr. 28, S.268
20 *Beiträge zur Kolonialpolitik und Kolonialwirtschaft*, 4. Jg., 1902-1903, S. 161
21 См. Schwabe, Kurt: *Mit Schwert und Pflug in Deutsch-Südwestafrika. Vier Kriegs-und Wanderjahre*. Berlin 1899, S.369

Summary

Valdemar Shmidt (Germany)

About the problem of resettlement in the German colonies on materials colonial journals and journalism in Germany

The questions related to the German colonial magazines and journalism, which reflect issues of Germany's migration policy in its colonial possessions. The author has tried to show the different aspects in the formation of views on the very issue of resettlement of Germans in German colony. Most of these problems are disclosed in the example of the colonization of one of the largest colony of Imperial Germany German East Africa

Keywords: colonial journals and journalism, East Africa, the Boers, resettlement policy, the German Colony

Германиядағы отарлау тақырыбына қатысты журналдар мен публицистикалық материалдардағы немістердің қоныс аударуы жөніндегі мәселелер Вальдемар Шмидт- Регенсбург Университетінің тарих магистрі, Германия

Резюме

Мақалада автор басылымдардағы неміс отарлық иеліктерін Германия көші-қон саясатының мәселелерін талқылай отырып, неміс отарлық журналдары мен журналистикасына қатысты сұрақтарға тоқталады. Сонымен қатар автор неміс колониясындағы немістер қоныстары мәселесі бойынша пікір қалыптастыруға түрлі аспектілерін көрсетуге тырысты. Осы проблемалардың көпшілігі Германияның Шығыс Африка ірі колониясындағы отарлау мысалында ашылады.

Түйінді сөздер: журналдар мен отарлық журналистика, Шығыс Африка, буры, қоныс аудару саясаты, неміс Colony

УДК: 94(477)+008:321.1 «1990/2013»

ОСОБЕННОСТИ СОХРАНЕНИЯ И РАЗВИТИЯ САМОДЕЯТЕЛЬНЫХ ФОРМ ЭТНИЧЕСКОГО ТВОРЧЕСТВА ЭТНОМЕНЬШИНСТВ УКРАИНЫ 1990 – 2000-Е ГОДЫ

Пекарчук В.М. - доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры теории и истории государства и права, конституционного права Академии государственной пенитенциарной службы, Украина, e-mail: vladimirprkr@rambler.ru

В статье на основе архивных, статистических материалов, аналитических наработок предшественников рассмотрены изменения в характере участия представителей этнических меньшинств в профессиональной культурно-художественной жизни независимого государства и на этой основе активизации этнической идентификации, гармонизации межэтнических отношений.

В историографии на основе специфического методологического инструментария проанализировано соответствие профессиональной культурной жизни – стратегическим целям – признание полиэтнического характера украинского общества, развития социокультурной среды и духовного развития этносов Украины. Особое внимание уделено выяснению участию в развитии культурно-художественной жизни этнических меньшинств, органов государственной власти, национально-культурных обществ. Подчеркнуто, что под эгидой национальных ассоциаций, союзов открывались новые художественно-творческие учреждения, развивались коллективы художников, актеров и др.

Кроме того, проанализированы ряд направлений деятельности различных профессиональных художественных коллективов. Исследуемые проблемы анализировались с точки зрения их содействию

достижению политического согласия и налаживания плодотворных контактов в сфере налаживания культурной жизни этносов Украины.

Ключевые слова: этнические меньшинства, государство, культура, возрождение, театр, искусство, коллектив, репертуар.

В рассматриваемый период функционировала разветвленная сеть учреждений культуры, которая способствовала сохранению и развитию духовной культуры и традиций этнических групп Украины. Если в 1993 г., по данным Министерства культуры Украины, в стране уже действовало около 630 коллективов и кружков художественной самодеятельности [1], то в 2010 г. культурно-художественные потребности этноменьшинств обеспечивали 2700 любительских театральных, музыкальных и фольклорных коллективов [2].

Национально-культурные общества немало внимания уделяли вопросу организации и проведения культурных мероприятий в образовательных учреждениях. В рамках Соглашения о сотрудничестве между Черновицкой областью и Шленским воеводством Республики Польша было предусмотрено проведение обмена делегациями школьников и студентов, передовым педагогическим опытом с общеобразовательными учебными заведениями Республики Польша. Совместно с областным Обществом польской культуры им. А. Мицкевича ученики гимназии № 3 Черновцов готовили и проводили совместные мероприятия, посвященные выдающимся личностям польской культуры. Традиции, обычаи, фольклор польского народа изучались в рамках проведения районных и областных туров Всеукраинского фестиваля детского и юношеского творчества «Чисті роси», Всеукраинского фестиваля хорового искусства «Співає юність України». В 2010 г. в гимназии г. Заставна побывала делегация из Лидзбаркского повята Польши, которая представляла лицей г. Орнета. В ее состав вошли заместитель директора лицея, старшеклассники, учителя физики, английского, русского языков. Между сторонами было подписано соглашение обмена ученическими делегациями с целью ознакомления с историей, культурой и традициями украинского и польского народов. Образцовый ансамбль песни и танца «Червона калина» Заставновского района в составе учащихся, участников оркестровой и хоровой групп и сопровождающих приняли участие в XXI Международном фольклорном фестивале «Буковинські зустрічі», который проходил в городах Ястрове и Пила Республики Польша. В ходе поездки делегация учеников и учителей имела возможность обменяться опытом работы, познакомиться с системой образования обеих сторон, а также с памятниками истории и культуры Польши [3].

Одним из весомых проявлений художественной жизни этноменьшинств было проведение престижных конкурсов, фестивалей. Возросла также их художественная ценность, частыми становились открытия новых имен, одаренной, талантливой молодежи. Проведение национальных праздников воспитывало чувство причастности к важным событиям, которые происходили на родине, формировали этническое сознание [4].

Важным событием в функционировании народной культуры этнических меньшинств Украины были региональные фестивали народного творчества. Фестивальное движение способствовало ознакомлению с культурой соседних государств.

Этническое театральное искусство Одессы представлено самодеятельными или полупрофессиональными театральными студиями. Здесь работала молодежная студия «Лейцонім», театр «Гевел геволім», музыкальный театр «Мігдаль Ор», детский театр «Анавім» [5]. Искусство этноменьшинств выступало цементирующей основой для развития соответствующего культурного пространства. И наоборот, эволюция и трансформация этнической культуры ярко раскрывались в явлениях искусства.

Музыкальное искусство традиционно имело огромный идентификационный потенциал. Оно олицетворяло динамику человеческих чувств, способность творческого осмысления действительности от эмоционального восприятия к широким философским обобщениям. В произведениях этнического музыкального искусства, прежде всего, раскрывались характеры, чувства, взгляды людей и через них – суть общественной жизни той или иной исторической эпохи и этнической группы [6].

Театры этноменьшинств играли ряд функций: познавательно-эстетическую, воспитательную, социально-организационную, утилитарную. Степень выраженности функций на различных этапах развития культуры зависел от уровня демократизма социальной системы, политического режима, а также степени зрелости этих видов искусства. На содержательное наполнение функций накладывали отпечаток национальные традиции и обычаи.

Клубные учреждения инициировали проведение мероприятий, которые становились существенным богатством культуры всех этносов. В 2000-е годы из 486 клубных учреждений Закарпатской области 94 расположились в местах компактного проживания этноменьшинств, в том числе 76 обслуживали венгров, 3 – румын, 11 – словаков, 4 – немцев. При них действовало 430 коллективов художественной самодеятельности (5640 участников) [7]. В 2005 г. В местах компактного проживания венгров действовало 115 клубов и домов культуры. Культурное обслуживание населенных пунктов с компактным проживанием румын осуществляли семь клубных учреждений, при которых работало 32 коллектива художественной самодеятельности (более 1100 участников), две музыкальные школы [8].

В 2000-х годах в селах Одесской области действовало 95 центров культуры. Поддерживалась деятельность более 500 фольклорных коллективов, которые были постоянными участниками областных акций, фестивалей, конкурсов и праздников, которые происходили в Украине и за ее пределами. Среди них: народный ансамбль песни и танца «Ізвор», народный ансамбль песни «Болгарські серця», народный ансамбль танца «Росна квітка», народный фольклорный ансамбль «Родолюбіє», народный ансамбль песни и танца «Каджина» (Болградский район); народный детский оркестр болгарских инструментов «Хоро», народный ансамбль танца «Камчик», фольклорный вокальный ансамбль «Янка», народный молдавский ансамбль песни и танца «Мерцішор» (Саратский район); народный ансамбль песни и танца «Дулакчія», оркестр болгарской музыки «Хоро-Бургуджи», народный фольклорно-этнографический ансамбль «Гердан», фольклорный российский ансамбль «Сударушка» (Арцизский район) и другие. При клубных учреждениях области организованы аматорские объединения и клубы по интересам этнической направленности, оформлены фольклорно-этнографические комнаты (молдавские *каса маре*, российские светлицы, болгарские *кышты* и т.д.) [9].

Ассоциация болгарских обществ и организаций Украины уделяла большое внимание празднованию национальных и народных праздников Болгарии и Украины, знаменательных и памятных дат. Болгары Украины ежегодно праздновали такие дни и знаковые события: День освобождения Болгарии; День славянской письменности; День народных блудителей; Трифон Зарезан; Баба Марта.

При большинстве греческих национально-культурных обществ были организованы вокальные, инструментальные и хореографические коллективы. При Федерации греков АР Крым действовали вокально-инструментальные коллективы «Прометей» и «Орфей». Много коллективов было в Приазовье. Наиболее известные среди них – «Сартанські самоцвіти» и «Пірнешу астру». В 1995г. в Киеве был создан детский ансамбль греческого танца «Зорбас». В 1998 г. на базе коллектива появилась национальная благотворительная общественная организация греческий культурно-просветительский центр «Зорбас», при котором, кроме танцевального и хорового коллектива, работала греческая гостиная с видеозалом и библиотекой [10].

Народное хореографическое искусство греков Приазовья стало одним из самых ярких проявлений этнического творчества, которое вобрало в себя не только этническое воображение, но и во многом культуру разных народов и эпох. Этнос сохранил определенную часть народных танцев. Практически все греческие праздники и особенно семейные обряды и обычаи по традиции сопровождалась музыкой. Самым популярным танцем в греческих селах Приазовья оставалась «Хайтарма» – одна из разновидностей крымскотатарской «Къайтарми». Молодые греки охотно выполняли веселый танец «Бувданка», «Бувдан-аваси» [11]. Фестиваль греческой культуры «Мега йорти» получил имя, символику, традиции. Неизменным символом фестиваля от самого первого праздника был Аполлон на колеснице. Девизом фестиваля избраны: «Ола кала ки панда кала!» («Все будет хорошо и всегда будет хорошо») [12].

Поляки Украины начали активно заявлять о себе, возрождая фольклорные жанры. Более динамично эти процессы происходили в местах компактного проживания поляков. Несмотря на репрессии 1930-х годов, депортации, ликвидации национальных районов и округов, национальных школ, закрытие и разрушение костелов, потерю языковых и культурных центров, фольклор оставался последним проявлением их национального самосознания. В песенном репертуаре поляков Украины одно из важнейших мест занимали лирико-эпические традиции. Исследования, проведенные в 1990-х годах в Житомирской области, показали, что доля эпических произведений в записанном репертуаре постепенно уменьшалась. Эпические произведения не были типичными для той или иной этнической группы, а сохранялись в памяти только отдельных исполнителей, как правило, старших по возрасту. При этом каждый из них, как, например, Екатерина Лошак или Мария Берко из села Пулемец Любомльского района Волыни, отличались как своеобразием исполнения, так и музыкальной одаренностью. Именно на соединении польская эпическая традиция утвердилась в украинской языковой сфере, поскольку в селе Пулемец среди населения преобладали украинцы. Но выполняя то или иное произведение польского

фольклора, исполнители подчеркивали, что помнили их еще с довоенных времен, «при Польше», когда это произведение было более распространенным в данном регионе.

Хорошо сохранились, например, военные, давние исторические песни и песни польских легионеров. Наиболее популярная военная песня «*Ran Dębowski*». Она бытовала, пользуясь постоянной популярностью, в каждом селе, где жили поляки. Кое-где она функционировала в различных вариантах, менялись имена героинь, встречались контаминации с другими текстами, чаще всего с лирическими. Пожилые люди помнили также произведения литературного происхождения, преимущественно польские патриотические песни («*Jeszcze Polska*», «*Z dymem rożarów*», «*Za Nieman, za Nieman...*»). В Житомирской, Винницкой и Волынской областях фольклористы ИИФЭ им. М.Т. Рывського НАН Украины записали более 20 старинных баллад, в частности «*We wsi Malinowce*», «*Stoi Turek z swoim wojskiem*», «*U niedziele rano*» [13].

Именно в Житомирской области начало возрождаться польское самодеятельное движение, возникали и множились многочисленные самодеятельные фольклорные коллективы. Это было связано с образованием на местах ячеек польских культурно-просветительских обществ, с организацией и проведением именно в Житомире фестивалей «*Веселка Полісся*» (1993, 1994, 1995). Указанные фестивали нельзя назвать чисто фольклорными, поскольку творческие коллективы и исполнители представляли традиции не только народного, но и профессионального музыкального искусства, в частности, произведения современных польских композиторов. Рамки фестивалей расширялись за рамки Полесья. Постоянными гостями и участниками «*Веселки Полісся*» стали киевские детские коллективы «*Яскулки*» и «*Первьоснек*», а также луганский ансамбль «*Забавки*» – лауреат одного из фестивалей. Все коллективы отличались не только своим направлением, иногда один коллектив выполнял одновременно и произведения профессиональных композиторов, и народные песни. Некоторые из них пытались найти свой стиль, ориентируясь на современное искусство, например, ансамбль «*Одаліски*». Некоторые коллективы готовили программы, воспроизводя специфику или традиции отдельных регионов Польши, ориентируясь прежде всего на материалы фольклора, которые бытовали в Польше или были опубликованы в песенниках. Поэтому репертуар фестиваля отражал в основном тенденции привнесения в Украину фольклора и искусства из Польши. Отличались именно те самодеятельные коллективы, которые популяризировали местные традиции, или произведения местных композиторов польского происхождения, или народные песни, которые бытовали в их селах. В основном представляли местные народные традиции. Третий фестиваль стал своеобразным стилизованным отражением современных традиций Полесья, срезом его культуры [14].

В 2009 г. в Украине функционировало около 80 творческих коллективов цыган [15]. Музыкальное искусство цыган, особенно исполнение народных песен, было широко известным в мире. Именно эта сторона народного творчества принесла им мировую славу. Почти одновременно с началом деятельности нового цыганского общества «*Романі Яг*» было создано фольклорный ансамбль «*Романі Яг*». Ежегодно этот коллектив, в котором объединились самые одаренные цыганские музыканты, танцоры, певцы Ужгорода, давал более 40 концертов в Украине и за рубежом, большая часть из которых – благотворительная. «*Романі Яг*» стал неоднократным победителем фольклорных фестивалей цыганского искусства в Будапеште (1993, 1994, 1995, 1996), неоднократно принимал участие и становился лауреатом разных фестивалей в Словакии, Австрии. В 1997 г. руководителю коллектива Э. Бучко указом Президента Украины было присвоено звание «*Заслуженный деятель искусств Украины*». Это первый в истории Закарпатья случай, когда рома удостоили такой высокой награды [16].

В начале 2000-х годов среди аматорских коллективов национально-культурных обществ Волынской области были: 1 кукольный театр (Общество еврейской культуры); 5 хоровых коллективов (2 – при обществах польской культуры, по одному – при немецком, чешском и еврейском обществах); 3 танцевальных коллективов (при еврейском, российском и польском обществах); 5 музыкальных коллективов, в том числе вокально-инструментальный и вокальный ансамбли польских обществ, 2 российские и 1 немецкий вокальные ансамбли.

В 2003 г. В Луганской области действовал 401 аматорский театральный коллектив. В их репертуаре были произведения украинской и русской классики, мировой классики как на украинском, так и на

русском языке. По этническим признакам аматорские коллективы не различались. Существовала только еврейская театральная студия, которая выдерживала национальный подход при определении своего статуса. Из 790 хоровых коллективов этноменьшинствами создано: 3 польских, 1 еврейский, 1 армянский, 1 немецкий, 1 греческий, 2 донских казаков. Общее количество танцевальных коллективов составляло 584, из них 2 польских, 2 донских казаков, 1 армянский, 1 еврейский [17].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что в Украине на протяжении исследуемых лет постепенно совершенствовались свою деятельность самодеятельные художественные коллективы этноменьшинств. Увеличивалась численность кружков художественной самодеятельности, любительских коллективов. Именно благодаря им умножались содержательные начала культуры, происходило нивелирование явлений декультурации, разнообразились символично образные составляющие культурного пространства. Самодеятельные театральные и музыкальные коллективы представлены рядом театральных студий, музыкальных и детских театров, ансамблей песни и танца. Клубные учреждения, центры культуры, национально-культурные общества обеспечивали развитие этого вида творчества. Данное направление деятельности было многогранным и включало в себя развитие различных направлений культуры. Более активно самодеятельное творчество развивалось в местах концентрации этнических групп.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.2. Оп.15. Д.3629. Листування з міністерствами, відомствами, урядом АР Крим, обласними державними адміністраціями, зарубіжними, міжнародними організаціями з питань діяльності національно-культурних товариств, фондів та об'єднань. 05 травня 1993 – 29 червня 1993 р. – Л. 218.

2. Інформаційно-аналітичні матеріали "Про стан задоволення національно-культурних, мовних, освітніх потреб національних меншин України". (Підготовлені Держкомнацрелігій на 01.12.2010 р.). – Режим доступу: <http://kompravlud.rada.gov.ua/>

3. Довідник міжетнічної толерантності / за ред. А.М. Круглашова. – Чернівці. Букрек. – 2011. – С. 162-163.

4. Ішуніна Н. Етнокультурне відродження греків України: київське грецьке товариство „Еллада”. – Етнічна історія народів Європи. – 2000. – № 4. – С. 82.

5. Овчаренко Т.С. Культурологічні аспекти еволюції єврейського театру в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. культурології: спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури». – Харків. – 2009. – С. 12.

6. Кдирова І.О. Музичне мистецтво національних меншин України за роки незалежності. – Наукові записки. Серія: Мистецтвознавство. – 2011. – № 1. – С. 27.

7. Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи: довідкове видання. – Київ. Етнос. – 2004. – С. 118.

8. Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – Київ. – 2006. – С. 33. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/>

9. Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи: довідкове видання. – Київ. Етнос. – 2004. – С. 172-173.

10. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – Київ. Либідь. – 2000. – С. 113.

11. Пономарьова І.С. Хореографічне мистецтво греків Приазов'я як джерело вивчення етнічної історії. – Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2004. – № 74/76. – С. 99-100.

12. Семенова Т.А. Фестиваль грецької культури «Мега йорти»: погляд крізь віки. – Круглий стіл «Історія грецьких сіл Приазов'я» 2 грудня 2011 року: зб. матеріалів. – Маріуполь. – 2011. – С. 29.

13. Пісенна культура польської діаспори України / упоряд. та передмова Л. Вахініної. – Київ. – 2002. – С. 9-11.

14. Під одним небом: фольклор етносів України / упоряд.: Л.К. Вахніна та ін. – К., 1996. – С. 123-124.

15. Текущий архив министерства культуры Украины. Листування № 13 (706–897). – 2011. Д. 27. Л. 5.

16. Романі Яг: історія, культура, право. – Ужгород. Карпати. – 1998. – С. 8.

17. Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи: довідкове видання. – Київ. Етнос. – 2004. – С. 87, 152.

Pekarchuk V.M.

Doctor of Historical Sciences, associate professor, professor of the theory and history of state and law, constitutional law department of State Penitentiary Service Academy of Ukraine, e-mail: vladimirprk@rambler.ru

FEATURES OF THE PRESERVATION AND DEVELOPMENT OF AMATEUR FORMS OF ETHNIC ART OF ETHNIC MINORITY REPRESENTATIVES IN UKRAINE (1990 – 2000-IES)

Summary

The article analyzes the changes and the intensification of ethnic identification and harmonization of ethnic relations on this basis in the nature of ethnic minority representatives participation in professional cultural-artistic life of the independent state.

For the first time in historiography the correspondence of professional cultural life to strategic objectives have been examined and multiethnic nature of Ukrainian society, socio-cultural and spiritual development of Ukrainian ethnics have been acknowledged. Particular attention has been paid to the ascertaining of ethnic minorities participation in cultural-artistic societies and state bodies. Under the authority of national associations and communities new artistic institutions and artists and actors teams were established.

The author of the article examined a number of different spheres of artistic teams professional activities. The highlighted issues have been analyzed from the point of view of their contribution to the achievement of political consent and the establishing of meaningful contacts in the sphere of Ukrainian ethnic groups cultural life.

Key words: ethnic minorities, state, culture, regeneration, theater, art, collective, repertoire.

Түйіндеме

Украинадағы этникалық аз топтардың этникалық шығармашылық түрлерінің қалыптасуымен дамуы 1990 – 2000 жж.

Пекарчук В.М. - Тарих ғылымдарының докторы, доцент

Мақалада автор өзінің алдындағы зерттеушілер еңбектеріндегі мұрағаттық негізінде статистикалық деректерге сүйене отырып Украинадағы аз ұлттардың тарихи қоғамдағы рөлін ашуға талпынған. Автор - украин қоғамның көпұлтты сипатын тану мақастаны алға қоя отырып, әлеуметтік - мәдени ортадағы этностардың рөлін және украин этносының рухани дамуын, мәдени өмірінің көріністерін нақты әдістемелік құралдар негізінде тарихнамалық тұрғыдан зерттейді. Ерекше көңіл этникалық азшылықтардың мәдени және шығармашылық өмірге игеруге қатысуды, мемлекеттік органдар, ұлттық және мәдени қоғамдар нақтылау беріледі. Сонымен қатар украин жеріндегі басқа ұлттардың ұлт ретінде дамып қалыптасуы зерттелген. Әсіресе мәдени өмірінен мысалдар келтірілген.

Түйінді сөздер: этникалық азшылық, мемлекеттік, мәдениет, Ренессанс, театр, өнер, ұжымдық репертуары.

УДК 561 (17)

**К ПРОБЛЕМЕ ЗАВИСИМОСТИ
МОЛДАВСКОГО КНЯЖЕСТВА ОТ КРЫМСКОГО ХАНСТВА**

Пилипчук Я. В. - младший научный сотрудник отдела Евразийской степи Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины, к. и. н., Украина, Киев, ул. Грушевского 4, каб. 210, 01001, bachman@meta.ua

Данная статья посвящена проблеме зависимости Молдавского княжества от Крымского ханства. Поход 1470 р. совершил ширинский бек Мамак, в 1475-1476 гг. осуществивший общую с османами кампанию крымцев против Молдовы. Ширинский бек Эминек, который на протяжении 1470-1471 гг. находился в плену у молдаван. Сведения о гибели ханского сына в 1470 г. и гибель во время переправы через Днестр Баты-Гирея в 1512 г. являются выдумками польских хронистов. Кроме того поход 1470 г. совершила не Большая Орда, а крымцы. В 1484 г. Менгли-Гирей совершил большой поход на Молдову, поддерживая Османов. Этот поход привел к утрате молдаванами Аккермана, Килии и Буджака. Походы 1511-1512 гг. были набегами ханского сына Баты-Гирея на Молдавию. Поход 1517 г. возглавлял Алп-Гирей. Его поход в отличии от походов Баты-Гирея был неудачным. Установление реальной вассальной зависимости Молдовы от Крымского ханства можно лишь от 1538 г. Упоминки в качестве дипломатических даров крымцы начали получать с 1492 г.

Ключевые слова: крымские татары, Молдова, Менгли-Гирей, Гирей, Крымское ханство.

Одним из важных аспектов истории Крымского ханства является его внешняя политика. Традиционно историки больше уделяли внимание истории взаимоотношениям крымцев с Великим княжеством Московским, Великим Княжеством Литовским, Королевством Польским и Османской Империей. Но в крымскотатарских хрониках также уделялось внимание отношениям с Молдовой. В историографии этот вопрос исследовали главным образом молдавские и румынские исследователи [Очерки 1987; Gonta 2010; Epure 2008. pp. 23-40; Тасин Джемил 2013, с. 164-176]. Заданием данного исследования является выяснение времени установления зависимости Молдавского княжества от Крымского ханства. Также важно выяснить, кто именно возглавлял походы крымских татар на Молдавию.

До середины XV в. противником Молдавского княжества была Большая Орда под руководством Сайид-Ахмеда. В 1439 и 1440 гг. татары совершили два похода против Молдавии. Победа Хаджи-Гирея и Семена Олельковича над татарами в 1452 г. привела к тому, что с того времени Большая Орда перестала угрожать Молдавскому княжеству. В 1462 г. молдавский князь Штефан III писал, что сыновья Саид-Ахмеда находятся у него в плену и никому он их выдавать не собирается. На авансцену истории вышло Крымское ханство, которое начало беспокоить свои набегами соседей. Первые достоверно установленные походы крымцев против Молдавии датированы 70-ми гг. XV в. Традиционно история Молдавии интересовала польских хронистов. Ян Длугош под 1469 г. указывал на вторжение Заволжской Орды хана Маниака в валахские земли (молдавские земли). Третья часть татар вошла в Валахию (Молдавию) под руководством сына хана и была побеждена войсками Штефана. В плен попал сын хана, а сам хан отправил 100 послов для того чтобы освободить его из плена. Сына хана Стефан приказал убить [Długosz 1870, s. 499-500; Babinskas 2008, p. 3-15].

Марцин Кромер сообщал, что заволжцы во главе с Маниаком вторглись в Валахию (Молдавию). В Валахии Штефан воевода победил татар и взял в плен ханского сына, которого казнил, как и всех татарских послов, кроме одного, которому приказал отрезать губы и нос, и в таком виде отправил к хану [Kromer 1882, T.2., s. 1217-1218]. Марцин Бельский сообщал о трех частях войска крымцев. Правителем заволжских татар был назван Мамяк. Относительно военных действий в Молдавии указано, что молдавский воевода три раза побеждал татар, захватил в плен и казнил сына хана. Сведения о судьбе послов похожие на информацию у Марцина Кромера, а датировка та же самая, что и у Яна Длугоша [Bielski, Księga IV-V, T.2, 1856, s. 831-832].

Мацей Стрыйковский сообщал, что в 1470 г. пришли заволжские татары, которых возглавлял хан Маниак. Повторены данные Марцина Бельского о трех победах. Также заимствована информация Яна Длугоша о судьбе сына хана и послов. О искалеченном после повторены данные Марцина Кромера. Автор беларуско-литовской летописи "Хроника Литовская и Жмойтская" сам поход датирован 1480 г., называл правителя татар заволжским ханом Момяком. Вместо Молдавии как цель похода названа Волянь [Стрыйковский 2011, с. 775; Хроника Литовская и Жмойтская 1975]. Александр Гванини сообщал, что в 1462 г. заволжские татары во главе с Мамтаном двинулись на запад. Относительно Молдавии, то повторены данные Марцина Бельского и Мацея Стрыйковского относительно трех побед Штефана, казни ханского сына, а также о судьбе татарских послов [Гваньїні 2009, с. 388-389].

Несколько по иному было изложено дело в славяно-молдавских и старорумынских хрониках. В Первой Путнянской летописи битва в дубраве Липник датирована 1470 г. и указано, что после этого князь Штефан III освятил церкву Богородицы в Путне руками митрополита Филоктиста. Во Второй Путнянской летописи указано, что в 1470 г. 28 августа князь Штефан III победил много татар около Днестра в дубраве Липник и отобрал у них весь полон. В молдавско-польской летописи событие датировано тем же годом но сказано, что татары воевали на Подолье и молдаване перекрыли им путь назад. В молдавско-немецкой хронике просто указано, что в 1469 г. в Молдавию вторглись татары (после победы молдаван над венграми под Баей). Сообщалось, что Штефан напал на татар, многих из них убил и прогнал их из страны. Григоре Уреке указывал, что много татар вторглось в Молдавию и Штефан победил их вблизи Днестра в дубраве Липник 20 августа 1470 г. [Грекул 1976, с. 48, 64, 70, 118; Григоре Уреке 1971, с. 89-90; Gonta 2010, p. 184-185; Epure 2008, p. 27-28; Очерки 1987, с. 75; Трепавлов 2010, с. 77-78; Tahsin Gemil 1991, p. 67]. При этом татары, которые должны были напасть на молдаван были не из Большой Орды, а из Крыма. События можно датировать августом 1470 г.

То, что османский султан перед молдавской кампанией 1476 г. лично переписывался с Эминек, подтверждается большое значение этого карачи-бека в Крыму. Итальянец Оберто Скварчафико сообщал, что Эминек два года находился в плену у валахов (молдаван) и то что ему не доверяли в Большой Орде. Сам Эминек был тем сыном хана о котором сообщали польские хронисты. Конечно он не

был Чингисидом, а только беем. История с сыном хана и казнью послов наверняка выдумка. В 1476 или 1486 г. Менгли-Гирей ставил ультиматум перед Казимиром IV требуя от него не помогать молдаванам. Об этом мы узнаем из переписки Менгли-Гирея с султаном Байазидом II [Podhorodecki 1987, s. 24; Маврина 2009, с. 58-59; Григорьев 1987; Зайцев 2004б, с. 72, 74; Иналджик 2013, с.120-121; Tahsin Gemil 1991, p. 67-68].

Описание кампании крымских татар против Молдавии не сохранилось в славяно-молдавских летописях, которые не выделяли татар из числа турков при описании событий 1484 г. Но об этом есть сведения в крымскотатарских и османских хрониках. Менгли-Гирей помог туркам в войне против молдаван. Хурреми Челеби сообщал, что когда турки брали Килию и Аккерман крымский хан отправил им на помощь 50 тыс. воинов и уничтожил поселения молдаван на Турлу (Днестре) около Ялы-Агасы [Негри 1844.]. Эвлия Челеби сообщал о фантастических 200 тыс. татар в походе на Молдавию в 1484 г. и приписывал главную заслугу в победе над молдаванами крымскому хану [Челеби Эвлия 1961]. Халим Гирей сообщал сведения похожие на информацию Хурреми Челеби. Относительно размеров войска отправленного на помощь туркам в Молдавию эти два хрониста солидарны, но Халим-Гирей сообщал, что крымцы взяли Балту (Балта), Гумбасар (Дубосары) и Кавшан [Халим Гирай 2004]. Участие Менгли-Гирея в кампании в Кара-Богдан (Молдави) отмечено и Саид-Мухаммедом Резой. За свою помощь крымский хан получил часть прибыли с местностей на Днестр, которые раньше принадлежали молдаванам [Смирнов, 1887, с. 346, 366-367].

Тюрки считали Буджак татарской землей и помнили, что когда-то значительная часть территории Молдавии находилась под властью Золотой Орды. В "Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме" указано, что Шибану был отдан в улус Кара-Улак. Согласно со сведениями "Чингиз-наме" Утемиша Хаджи Шибан завоевал Улак и Курал. Абд ал-Гаффар ал-Кырыми указывал, что Шибан завоевал Богдан и Лехлю вилайети. И. Мустакимов указывал, что Кара-Улак это или Молдавия или Валахия, а Курал обозначал Польшу (Речь Посполита). Соответственно Богдан и Лехлю вилайети обозначали те же Молдавию и Польшу. Также в османских источниках Курал обозначало королевство то есть Речь Посполиту, а Богдан было традиционным обозначением для Молдавии. Сведения восточных источников скорее свидетельствуют скорее о аппетитах Чингизидов и о попытке оправдать свои походы давними правами. Кроме того, Утемиш-Хаджи, Абу-л-Гази, Абд ал-Гаффар Кырыми считали правителей Речи Посполитой потомками Шибана, что было вымышленным родством [Мустакимов 2010, с. 22-24; Мустакимов, Трепавлов, 2013, с. 255-257].

Французский путешественник Блез де Виженер сообщал, что татары кочуют в степях между Крымом и Монкастро (Аккерманом) и грабят Валахию (Молдавию) [Виженер 1890]. Города Балта и Дубосары стали частью Крымского ханства, а Аккерман вместе с Килией и Кавшаном стали частью Буджакской Орды. При этом Кавшан был главным городом Буджак [Тунман 1991; Tahsin Gemil 1991, p. 69-71]. В 1484 г. крымцы заняли область Буджак, которая ранее принадлежала Молдавии, но ее населяли татары. Этот край стал общим османско-крымским владением. В 1502 г. в Буджак переселилась часть татар из Большой Орды. Крымский хан получил мыто из Аккермана и мыто с работорговли. В 1512-1514 гг. возросло количество татар в Добрудже [Тасин Джемиль 2013, с. 166-167].

Саад ад-Дин сообщал, что при кампании турков в Молдавии им помогало 50 тыс. татар. По другим сведениям, татар было 30 или 15 тыс. По нашему мнению, более реалистичны сведения о войске крымцев в 30-40 тыс. татар. В 1484 г. на стороне турок против молдаван выступил и господарь Валахии Влад Цепеш Дракула и крымский хан Менгли-Гирей. В "Хронике Быховца" указано, что в 1486 г. Казимир IV оказал помощь Штефану III. Мацей Стрыйковский еще под 1475 г. сообщал об общих действиях турков, татар и мультян (валахов) против молдаван. Александр Гванини датировал 1476 г. войну турок и татар против Штефана. Григоре Уреке указывал, что в 1475 г. на Молдавию напало войско из 120 тис. турков, татар и мунтян (валахов). В 1476 г. татары и турки воевали в Молдавии. Отряды крымцев возглавлял Эминек. Они опустошали восточные районы Молдавии, но ополчение молдаван победило их и набег войск Большой орды вынудил Эминек отступить. В сербской летописи под 1486 г. указано, что татары победили зятя царя и само царево войско. Возможно в этом сообщении нашло отображение вторжения Большой Орды в Крым. С уверенностью можно утверждать, что крымцы в 1484 г. с большим войском вторглись в Молдавию. В 90-х гг. XV в. Штефан III объединился в альянс с русскими и крымскими татарами. В 1492 г. молдавский посол М. Гонза в Крыму подписал с татарами договор по которому Штефан III и Менгли-Гирей стали союзниками. Молдаване желали обезопасить свои границы со стороны татар. Во время визита в Крым молдавский посол должен был вручить крымскому хану упоминки (дары), которые считались крымцами данью соседних правителей хану. На самом деле это не была дань, а скорее

временая контрибуция. Возможно, что в 1532 и 1536 гг. при переговорах с татарами молдавский посол дарил крымским ханам упоминки [Gonta 2010, p. 189-191; Epure 2008, p. 32-33; Летопис на сръбските царе и господари; Стрийковский 2011, с. 784-785; Очерки 1987, с. 79-80, 85, 117-122; Балух 2008, с. 58; Хроника Быховца 1975; Григоре Уреке 1971, с.91].

Молдавский хронист Григоре Уреке сообщал, что татары под управлением Баты-Гирея в значительном количестве вторглись в Молдавию и опустошили местности от Орхея и Кегючуя до Дорохоя и Прута [Григоре Уреке 1971, с. 134-135]. В летописи Макария указано, что при воеводе Богдане сыне Стефана татары неожиданно в 1516 г. напали на Молдавию, увели многих людей в плен, опустошили землю от Днестра до Прута, районы Жижии и Кигечю до Хотина. В 1518 г. они снова вторглись в Молдавию, перейшли Днестр и подошли к Пруту. Молдаване победили султана Алба и гнали татар до Днестра. Сам султан ушел с небольшими силами. По сведениям молдавско-польской хроники, в 1513 г. в Молдавию вторглись татары, опустошая страну до Ясс, а сам город сожгли, многих людей убили и захватили много добычи. В 1518 г. татары во главе с Алб-султаном напали на Молдавию. Татары дошли до устья Прута – Щербанки. В верхнем течении Прута молдавский господарь Богдан Штефанице собрал войско, а часть молдаван под руководством молдавского вельможи ворника Карабца с войсками всей Нижней страны, то есть всей Южной Молдовы, выступил против крымцев. Указано, что тот убил многих татар и много из них взял в плен. Войско Алб-солтана бежало до самого Днестра и до этой реки молдаване преследовали татар [Грекул, 1976, с. 76-77, 111, 121].

В 1511 г. молдавский господарь желал договориться про мир с Менгли-Гиреем, но посольство было unsuccessful. Участие крымцев в войне шахзаде (сына султана) Селима и султана Байзида II на некоторое время отсрочило вторжение татар в Молдавию [Очерки 1987, с. 103-105]. Силы крымцев, которые действовали против Молдавии в походе 1511 г., К. Пуласки оценивал в 20 тыс. В походе 1512 г. (в молдавских летописях поход датирован 1513 г.) принимало участие 60 тыс. чел. При этом только часть из них воевала против молдаван, другие воевали против Польши и Литвы [Pulaski 1881, s. 165, 168-177].

По сведениям Марцина Бельского в 1510 г. при переправе через Днестр погиб Баты-Гирей. Крымцы в количестве 1 тыс. воевали в Молдавии и около Днестра с ними сражался военачальник Копач. Молдаване проиграли крымцам битву [Bielski 1856, T.2, s. 954, 958]. Мацей Стрыйковский под 1511 г. сообщал, что крымцы воевали в Молдавии, но Баты-Гирей погиб при переправе через Днестр. Указано, что крымцы угнали в плен 70 тыс. Как и Марцин Бельский, Мацей Стрыйковский сообщал о воеводе Копаче и его гибели в битве с татарами. Указано, что свыше 700 валахов (молдаван) погибли в бою, а более 300 спаслись бегством. В 1511 г. 30 тыс. татарских всадников вторгнулось в Валахию (Молдавию). На помощь молдаванам прибыли Станислав Лянцкоронский и Твороский с 4 тыс. поляков. Кроме того, молдавский господарь нанял более чем 800 венгров, болгар, сербов, турок. Но крымские татары как только вторгнулись в Молдавию получили известие о набеге ногайцев на Крым и вынуждены были прервать поход [Стрийковский 2011, с. 878, 881] Александр Гванини под 1510 г. сообщал, что сам хан двинулся на Молдавию и там достиг успеха, но при переправе через Днестр Баты-Гирей утонул в реке и татар понесли значительные потери при переправе. Указано, что молдаване сражались с татарами неосторожно и поэтому были побеждены. Под 1511 г. сообщалось, что татары хотели напасть на Молдавию и против них выступил Богдан. Крымский хан отступил потому, что в его земли вторглись ногайцы [Гваньіні 2007, с. 363, 756]. Польский хронист Бернард Ваповский сообщал под 1509-1510 гг. о ногайской и молдавской кампаниях Менгли-Гирея. Сообщалось, что Баты-Гирей воевал в Молдавии [Scriptores Rerum Polonicarum 1874, s. 93-94, 97-98].

Активно использовал сведения польских хроник молдавский хронист Григоре Уреке под 1510 г. указывал на вторжение большого количества татар во главе с Баты-Гиреем. Указано, что они опустошили местности вблизи Орхея и Дорохоя и дошли до Прута. Под августом 1513 г. указывалось, что Менгли-Гирей совершил большой поход на Литву и в том же году напал на Молдову. Поход возглавил Баты-Гирей. Упоминались события под Лопушным (Вишневецом), что позволяет отнести события похода к 1512 г. Татары опустошили местности до Ясс, Кигечю и Дорохоя. Господарь Богдан отправил против татар своего воеводу Корпача, но тот был побежден татарами. В 1518 г. татарский султан Алб (Алп-Гирей) напал на Молдову, много татар перейшло Днестр. Но ворник Петру Карабец победил татар и гнал их от Прута до Днестра. Много из татар погибло, также много попало в плен. Если обратить внимание на то, что молдавские хроник опережали реальную хронологию на один год, то поход султана Алба необходимо датировать 1517 г. Относительно же персоны татарского военачальника, то его имя скорее можно реконструировать как Алп, то есть это был Алп-Гирей [Григоре Уреке 1971, с. 134-137; Черкас 2006, с. 91-102]

В Густынской летописи указано, что в 1510 г. Менгли-Гирей совершил поход в Литву под сам Вильнюс и захватил в плен многих людей. В том же году татары победили молдавского воеводу. Под 1511 г. указано, что Менгли-Гирей двинулся во главе 40 тыс. против валахов (молдаван), но на помощь Богдану пришли поляки и венгры, а также в земли крымцев вторглись ногайцы и поэтому хан должен был отступить [Густынская 2003, с. 145].

Саадет-Гирей в своем письме великому московскому князю указывал, что молдаване и валахи это его чабаны. Это политическая декларация, как и слова о том, что польский король это "холоп" хана. Похожие речи когда-то писали Ахмед и Шейх-Ахмед о великом московском князе Иване III, но реально русский правитель не зависел от хана Большой Орды. Так же Саадет-Гирей выдавал желаемое за действительное. Реальной зависимости Великого Княжества Литовского и Королевства Польского от Крымского Ханства не существовало. Поляки и литовцы только давали дипломатические дары – упоминки, когда в сложных обстоятельствах желали договориться о мире. Это было не более чем контрибуция. О регулярной контрибуции в виде упоминков ранее договорились Сигизмунд I Старый с Менгли Гиреем. Относительно Молдавии и Валахии, то ситуация не должна была существенно отличаться [Гайворонский 2010, с. 174, 197-198].

Поход крымских татар и турков в 1538 г. не зафиксирован в польских, украинских, беларуско-литовских летописях и хрониках. Сведения об этом походе сохранился главным образом в молдавских, крымско-татарских и турецких хрониках. В 1538 г., по сведениям Халим-Гирея, сын Сахиб-Гирея Эмин-Гирей принимал участие в походе султана на Молдавию. Реммаль Ходжа в "Истории Сахиб-Гирея" указывает на поход самого Сахиб-Гирея против молдавского господаря Петру Рареша в 1538 г. По сведениям молдавско-польской хроники, молдавский господарь сначала разгромил татар под Штефанештами, но в 1538 г. побежденный Сулейманом и Сахиб-Гиреем был вынужден покориться османской власти. Григоре Уреке датировал вторжение татар и турков сентябрем 1538 г. и указывал, что молдаванам помогали поляки Тарновского. Не исключено, что с этого времени господарь уплачивал дань и татарам. С 1538 г. к крымцам перешел контроль над Бендерами и они контролировали такие города: Кавшан, Балта, Дубоссары, Бендеры, Килия, Измаил, Аккерман, Татарбунары. Добруджанские татары же были под османским сюзеренитетом. Можно предположить, что победа османов над молдаванами не только окончательно установила зависимость Молдавского княжества от Османской Империи, но и должна была привести к окончательному оформлению зависимости Молдавского Княжества от Крымского ханства. Буджак был кондоминатом, а Молдавия могла быть общим вассалом. После похода 1538 г. Сахиб-Гирей уже не действовал против молдаван, поскольку был занят войнами против русских и черкесов [Халим Гирай 2004; Остапчук 2001, с. 401-402; Очерки 1987, с. 125-130; Григоре Уреке 1971, с. 145-151; Грекул 1976, с. 122; Тасин 2013, с. 168-169; Гайворонский 2010, с. 216].

Активные контакты Молдавии с татарским миром обусловили то, что Григоре Уреке подготовил описание Татарии в своей хронике. Было указано, что это большая страна и Малая Татария лишь небольшая из ее частей. Она находилась между Днепром и Доном, с вхождением в его владения Крыма, который молдаване называют Перекоп. Описано, что война с татарами сложна вследствие совершаемых татарами набегов и притворных отступлений. Григоре Уреке, который писал в середине XVII в., указывал на существование нескольких орд: Заволжской, Казанской, Ногайской, Тюменской, Шибанской, Хианской, Казахской, Астраханской, Киргизской и Башкирской. Список татарских ханств был заимствован у Александра Гванини и других польских хронистов. Во время написания хроники Георгия Уреке уже не существовало Тюменского (Сибирского ханства, завоеванного русскими в конце XVI в., в степях под властью калмыков продолжали кочевать Кучумовичи), Заволжской (Большой Орды разгромленной крымцами в 1502 г., остатки которой были разгромлены ногайцами 1514-1517 гг.), Астраханской (Астраханского ханства, которое русские завоевали в 1556 г.), Казанского (Казанского ханства, которое русские завоевали в 1552 г.), Башкирской (Башкирия стала владением русских в XVI в.), Шибанской (кочевые узбеки переселились в Мавераннахр в начале XVI в.). Григоре Уреке же упомянул о покорении русскими только Казани и Астрахани. Ногайскую Орду он локализовал на Волге и Урале. В Хронике Григоре Уреке не отображено падение Ногайской Орды. Да и хронология летописи доведена до 1595 г. [Трепавлов 2002, с. 411-417, 427-434; Зайцев 2004б, с. 102-112; Зайцев 2004а, с. 166-174; Худяков 1991, с. 149-163; Трепавлов 2013].

Эмидио Д'Асколи сообщал о том, что господарь Богдани (Молдавии) вынужден доставлять татарам 12 бочек меду, при этом он нес расходы на транспортирование [Пименов 1902]. Марцин Броневский сообщал о дани деньгами, которые хан получал с Польши, Московии и Молдавии. Вероятно в этом рассказе рассказано о упоминках [Шершеневич, 1867]. Шарль де Пейсонель указывал на прибылы хана з

Дубосар и Кавшан (Кишинева). Также французский автор сообщал о дани хану от господарей Молдавии и Валахии [Пейсонель 2009, с. 16-17].

Халим-Гирей сообщал, что Гази Гирей II требовал назначения в Молдавию крымского эмира, но султанский диван (аналог боярской думы в России) и великий визирь Синан-паша не пошли навстречу крымскому хану. Хан требовал, чтобы правителем Молдавии назначили Адиль-Гирея, сына крымского нуреддина (третий по значению титул после хана и калги-султана, полностью титул назывался нуреддин-султан, а получить этот титул как титул калги мог носить только Гирей) Бахты-Гирея. Это они считал достойным вознаграждением за свершения крымцев в войнах против Габсбургов в Венгрии. Кроме того, крымский хан воевал против валашского господаря Михая Храброго, который составлял угрозу для Османской Империи и в конце XVI в. объединил в единое государство Цара Ромыняска территории трех османских вассалов – княжеств Молдавия, Валахия и Трансильвания. Во время столкновения с войсками Михая Гази-Гирей II был ранен пулей. Валахов поддерживали молдаване господаря Аарона. После поражения Михая Храброго от Османов все эти три государства остались отдельными политическими образованиями и продолжали уплачивать дань. Установление вассальной зависимости Валахии от крымцев, также должно датироваться 1538 г. Дань с Молдавии и Валахии стало подарком османского султана крымцам за верную службу. При этом нужно учитывать, что это скорее была аналогия дипломатическим дарам упоминков от литовцев и русских. Дани, которые назывались харадж (русские называли ее выход) и хазине, молдаване и валахи крымцам не платили [Халим Гирай 2004; Гайворонский 2010, с. 353-356; Osman].

Поход 1470 р. совершил ширинский бек Мамак, в 1475-1476 гг. осуществивший общую с Османами кампанию крымцев против Молдовы. Ширинский бек Эминек, который на протяжении 1470-1471 гг. находился в плену у молдаван. Сведения о гибели ханского сына и гибель во время переправы через Днестр Баты-Гирея являются выдумкой польских хронистов. Кроме того поход 1470 г. совершила не Большая Орда, а крымцы. В 1484 г. Менгли-Гирей совершил большой поход на Молдавию, поддерживая Османов. Этот поход привел к утрате молдаванами Аккермана, Килии и Буджака. Походы 1511-1512 гг. были набегами ханского сына Баты-Гирея на Молдавию. Поход 1517 г. возглавлял Алп-Гирей. Его поход в отличии от походов Баты-Гирея был неудачным. Установление реальной вассальной зависимости Молдовы от Крымского ханства можно лишь от 1538 г. Упоминки в качестве дипломатических даров крымцы начали получать с 1492 г.

1. Балух О. Польсько-молдавська війна 1497-1499 рр. // Наукові зошити історичного факультету: збірник наукових статей. Вип. 9-10. Ч.1. Львів, 2008. С. 57-68

2. Виженер Блез де. Описание Польского Королевства // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I (XVI в.). К., 1890. <http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Vizhener/text.phtml?id=395>

3. Гайворонский Л. Повелители двух материков. Т. I. Крымские ханы XV-XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. К., Майстерня книги – Бахчисарай, Бахчисарайский музей-заповедник, 2010. 400 с.

4. Гваньіні Олександр. Хроніка Європейської Сарматії. К.: Вид. дім Києво-Могилянська Академія, 2009. 1008 с.

5. Грекул Ф.А. Славяно-Молдавские летописи XV-XVI вв. М.: Наука, 1976. 151 с.

6. Григоре Уреке. Летописецул цэрий Молдовей. Кишинеу: Карта Молдовеняскэ, 1971. 277 с.

7. Григорьев А.П. Письмо Менгли-Гирея Байазиду II // Востоковедение: филологические исследования Ленинград: Издание ЛГУ, 1987. (Ученые записки ЛГУ. № 419. Серия востоковедческих наук. Вып. 29). Вып. 13.

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Mengli_Girej/Brief_Bayazid_II_1486.phtml?id=12752

8. Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 40. М.: Дмитрий Буланин, 2003. 202 с.

9. Тасин Джемил. Татары Добруджи и Буджака // Золотоордынская цивилизация. Вып.1. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2013. С. 164-176.

10. Зайцев И.В. Астраханское ханство. М.: Восточная литература, 2004. 303 с.

11. Зайцев И.В. Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (начало XV - первая половина XVI вв.). М.: РУДОМИНО, 2004. 216 с.

12. Иналджик Х. Крым под властью Османов и спор о заключении соглашения // Золотоордынское Обозрение. Вып.2. Казань: Институт истории АН РТ, 2013. С. 117-127

13. Летопис на сръбските царе и господари http://ald-bg.narod.ru/biblioteka/srpski_letopisi/Let-sr_zare_greg.htm
14. Маєріна О.С. Ширіни у ранній історії Кримського ханату (карачі-беки Мамак та Емінек) // Сходознавство. № 47. К.: Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського, 2009. С. 53-65
15. Мустакімов І.А. Владения Шибана и Шибанидов в XIII–XV вв. по данным некоторых арабографичных источников // Средневековые тюрко-татарские государства. Сборник статей. Вып. 2. – Казань: Інститут історії ім. Ш. Марджани АН РТ, 2010. С. 21-32
16. Мустакімов І.А., Трепавлов В.В. Чингизидское происхождение христианских монархов в тюркской и монгольской исторической традиции // Тюркологический сборник, 2011-2012. – М.: Восточная литература, 2013. С. 255-262.
17. Негри А. Извлечение из турецкой рукописи Общества, содержащей историю крымских ханов // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. Одесса: Городская типография, 1844. Т.1. с. 379-392. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Tur_ruk_obsch/text.phtml?id=5430
18. Остапчук В. Хроника Реммаля Хаджи История Сагіб-Герая как источник по крымско-татарским походам // Источниковедение истории Улуса джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. Казань: Інститут історії ім. Ш. Марджани, 2001. С. 391-421.
19. Очерки внешнеполитической истории Молдавии. Кишинев: Штиинца, 1987. 465 с.
20. Шарль де Пейсонель. Записки о Малой Татарии. Дніпропетровськ, Герда, 2009. 88 с.
21. Пименов Н. Описание Черного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. XXIV. Одесса, 1902. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVII/1620-1640/Askoli/frametext.htm>
22. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. Одесса, 1887. V, XXXV, 769 с.
23. Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 2011. XII, 1084 с.
24. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. М.: Восточная Литература, 2002. 752 с.
25. Трепавлов В.В. Большая Орда. – Тахт эли. Очерк истории. Тула: Граф и К., 2010. 112 с.
26. Трепавлов В.В. Казахские ханы XVI в. в Литовской Метрике // Отан Тарихы. № 3. Алматы, 2013. С. 54-61.
27. Гунманн И. Крымское ханство. Симферополь: Таврия, 1991. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tunmann/frametext.htm>
28. Халим Гирай Султан. Розовый куст ханов или история Крыма. Симферополь: Доля, 2004. 288 с. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/2.phtml?id=12922
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/9.phtml?id=12929
29. Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. Т. 32. М.: Наука, 1975. <http://litopys.org.ua/psr13235/lytov10.htm>
30. Хроника Литовская и Жмойтская // Полное собрание русских летописей. Т. 32. М., 1975. <http://litopys.org.ua/psr13235/lytov06.htm>
31. Худяков М.Г. Очерки по истории Казанского Ханства. М.: Инсан, 1991. 320 с.
32. Шериеневич И.Г. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) Мартина Броневского // Записки Одесского Общества истории и древностей. Т. 6. Одесса: Городская Типография, 1867. с. 333-367. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVI/Bronevskij/frametext.htm>
33. Челеби Эвлия. Книга путешествия. – Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. М.: Восточная литература, 1961. 338 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text5.phtml?id=1731>
34. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства литовського з Кримським ханатом (1515-1540). К., Інститут історії України, 2006. 244 с.
35. Babinskas N. Политические отношения Великого Княжества Литовского (ВКЛ) и Молдовы в 1430-1447 гг. // Revista de Istorie a Moldovei. Chisineu: Institutul de Istorie, 2008. № 3. Iulie-septembrie. P. 3-15
36. Kronika Polska Marcina Bielskigo. T.2. Ksiega IV-V. Sanok: Naklad i druk Karola Polaka, 1856. S. 701-1222
37. Długosz J. Dziejów Polskich ksiąg dwanaście / Przekład K. Mecherzyńskiego Kraków: W drukarni "Czasu" W. Kirchmayera, 1870. Т. 5. Кs. XII. 418 s. Avialable at: <http://www.polona.pl/dlibra/doccontent?id=897&dirids=15>
38. Epure V.A. Quelques pages d'histoire troublee des XIV-eme et XV-eme siecles de l'Est de l'Europe // Codrul Cosminului. Suceava: Universitatea Stefan cel Mare, 2008. № 14. pp. 23-40.

39. Gonta A.I. *Romanii si Hoarda de Aur. Iasi: Demiurg*, 2010. 217 p.

40. *Kronika polska Marcina Kromera biskupa Warminskiego Ksieg XXX. T.2. Krakow: Ksiegaria J.M. Himbelmana*, 1882. S. 761-1500

41. Osman S. *Did the Crimean khans collect tribute (harac or hazine) from Moldova and Wallachia?* https://www.academia.edu/9635317/Did_the_Crimean_Khans_collect_tribute_har%C3%A2%C3%A7_or_hazine_from_Moldova_and_Wallachia

42. Podhorodecki L. *Chanat Krymski i jego stosunki s Polska. Warszawa: Ksiazka i wiedza*, 1987. 359 s.

43. Pulaski K. *Stosunki z Mengli-Girajem // Stosunki Polski s Tatarszczina od Polovi XV wieku. Krakow-Warszawa*, 1881. s.1-449.

44. *Scriptores Rerum Poloniarum. T. 2. Cracoviae: Typis Universitatis*, 1874. XXX, [2], 363, [3] s. http://dir.icm.edu.pl/Scriptores_Rerum_Poloniarum/Tom_2/info

45. Tahsin G. *Românii si Otomanii in secolele XIV-XVI, Bucuresti: Editura Academii României*, 1991. 231 s.

МОЛДАВА КНЯЗДІГІНІҢ ҚЫРЫМ ХАНДЫҒЫНА ТӘУЕЛДІЛІГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Пилипчук Я. В. - Еуразиялық дала Шығыс институтының кафедрасының кіші ғылыми қызметкері, Украина,, bachman@meta.ua

Түйіндеме

Бұл мақала Молдава княздігінің Қырым хандығына тәуелділігіне байланысты. 1470 ж. шырын бегі Мамак жасаған шабул және 1475-1476 жылдары осман ұйымына біріккен қырымдықтар Молдаваға қарысылықты күшейтті. Эминек 1470-1471 жж. Молдава тұтқынында болды. 1470 ж. хан баласының қазасы және 1512 ж. Днестрдегі шайқаста Баты – Герейдің қайтыс болуы поляк жылнамашыларының пікірі. 1470 жылы жорықты Үлкен Орда емес, қырымдықтар жасады. Молдавияның Қырым хандығынан бөлініп шығып, шынайы тәуелсіздік алуы 1538 жылдан басталады. Мақалада осы мәселелер талқыланады.

Тірек сөздер: Крым татарлары, Молдова, Менгли-Гирей, Гирей, Крым хандығы.

Summary

Pylypchuk Ya.V. - To the question of dependence of Moldavian principality from Crimean khanate

This paper deals with question of dependence of Moldavian principality from Crimean Tatars. Tatarian raids in Moldavia in 1470 and 1475-1476 was carried of Mamak and Eminek (beks from Crimean Tatar clan Shirin) not lead to serious consequences. Raid of Crimean Khan Mengli-Giray in 1484 led to the loss of control of Moldavian prince Stefan over the cities Chilia, Akkerman, Dubosary, Balta, Chishineu and Budgeak region. Moldavian prince was forced to go on the establishment of diplomatic relations wit and pay them a diplomatic contribution - upominki. Crimean Tatars perceived this is as an acknowledgment of dependence Moldavia from Crimean Khanate. Raids of Crimean Tatars in Moldova in 1512 and 1517 were normal nomads hikings. Prior of depending Moldova from the Crimean Khanate had lead a campaign of Crimean khan Sakhlib-Giray and Ottoman sultan Suleyman against Moldavian Prince Peter Raresh in 1538.

Key-words: Crimean Tatars, Moldova, Mengli-Gheray, Gherays, Crimean Tatars.

УДК 378.09(510)

ҚЫТАЙДАҒЫ ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАР АВТОНОМДЫЛЫҒЫНЫҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫ

Қанан Ая - *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Халықаралық қатынастар факультеті, Шығыстану кафедрасының оқытушысы, Педагогика ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикасы, Астана қ. E-mail: aya.89@mail.ru*

Бұл мақала Қытайдағы жоғарғы оқу орындары автономдылыққа қалай қадам басқаны туралы тарихи шолу жасады. Университет автономдылығы кез келген мемлекеттің білім беру жүйесінде өте маңызды мәселе болып табылады, осыны ескеріп аталмыш мақаланың авторы жоғарғы оқу орындар автономдылығының өзектілігін атап көрсетті. Мақалада алдымен батыс елдерімен салыстыра отырып, Қытайдағы жоғарғы оқу орындар автономдылығының ұғымына терең түсінік берілген және оның басты ерекшеліктері баяндалған. Сонымен қатар мақалада Қытайдың жоғарғы оқу орындар автономдылығы туралы тарихи шолу жасалған. Бұдан тыс, Қытайдың жоғарғы оқу орындар автономдылығын сараптай келе, оның оң ықпалдары мен кедергілері туралы пайымдама жасады. Мақала соңында университет автономдылығына қатысты Қазақстан үшін пайдалы ұсыныстар мен кеңестер берілген.

Кілтті сөздер: Қытайдың жоғарғы білім беру жүйесінің тарихы, жоғарғы оқу орындар автономдылығы, академиялық-басқару автономия

2014 жылғы Қазақстан халқына жолдауында Елбасы Н.Ә. Назарбаев «жетекші университеттер біртіндеп академиялық-басқару автономияға өтуге жоспарлы түрде кірісу қажет», - деп атап көрсетіп, арнайы тапсырма берген болатын. Осыдан-ақ жоғарғы оқу орындар автономдылық мәселесі қаншалықты маңызға ие екенін көруге болады. Осы мәселе төңірегінде көптеген сарапшылар әр түрлі елдердің сәйкес тәжірибелерін қарастырып, өз ұсыныстарын ортаға белсенді қосуда. Алайда, қазіргі уақытқа дейін көпшілігі АҚШ, Германия, Ұлыбритания сияқты менталитеті мен мәдениеті өзгеше батыс елдерінің тәжірибесін бөлісуге талпынуда. Ал бұл елдердің тәжірибесі оларды жетістікке жетелегенімен, бізге сай келмейді. Қазақстан ұзақ уақыт бойы КСРО-ның орталықтанған жүйесінде өмір сүріп келді, орталықтану оның әрбір саласында терең тамыр тартқан. Сондықтан еліміздің жоғарғы білім беру жүйесі батыстың үлгісін қабылдап, бірден толық еркіндіктегі автономдылыққа қадам баса алмайды. Бұған өз басынан өткізген Ресейдің тәжірибесі дәлел бола алады. Сол себепті батыс елдерінен гөрі, біз үшін орталықтандыру дәстүрі бар елдердің тәжірибесі әлде қайда құндырақ болады. Осы мақсатпен бұл мақала ерте кезден бастап үкімет үстемдікте келе жатқан Қытайдың тәжірибесін қарастыруды жөн санады.

Жоғарғы оқу орындарының автономдылығы - батыс мемлекеттерінің жоғары білім беру саласында ұзақ жылдар бойы қолданып келе жатқан басқару үлгісі. Қазіргі таңда әлемдегі көпшілік жоғарғы оқу орындары осы басқару формасын қабылдады, Қытай да бұл тенденциядан тыс қалған жоқ. Алайда Қытай өзіне тән өзгеше мәдени дәстүр мен саяси жүйе ұстанатындықтан, жоғарғы білім беру саласындағы осы бір басқару формасына өзінің ерекшелігіне сай өзгерістер енгізді.

1. Қытай ерекшелігіндегі жоғарғы оқу орындарының автономдылығы

Батыс формадағы жоғарғы оқу орындарының автономдылығы дегеніміз жоғарғы оқу орындары заңды тұлға ретінде сыртқы басқаруды барынша азайту арқылы барлық істерді өз еркі бойынша шешу болып табылады [1, 5-7]. Демек, батыс университеттері өзінің даму жоспарларын жеке өзі шешіп іске асырады және шешім жасау барысында олар үкімет, шіркеу және т.б. билік органдарының бақылауы мен басқаруына тәуелді болмайды.

Ал Қытай ерекшелігіндегі жоғарғы оқу орындарының автономдылығы жоғарғы оқу орындары өз істерін жүргізуде шешім жасауға құқылы екенін білдіреді. Бұл жерде үкіметтің басқаруын толық жою емес, керсінше үкімет пен университет арасындағы билік қатынастарына өзгеріс енгізіп, университетке салыстырмалы мөлшерде еркіндік беруді меңзейді [2].

Қытай жоғарғы оқу орындарының автономдылығында мынадай ерекшеліктер бар:

1) Батыс моделіндегі жоғарғы оқу орындарының автономдылығы орта ғасырдан бастап университеттердің арасында терең тамыр жайған. Ал Қытай жоғарғы оқу орындарының автономдылығы Қытайдың ашық есік реформаларының нәтижесінде туындаған, сондықтан университеттердің өзін-өзі басқаруы университеттер арасында емес, керсінше үкімет тарапынан көтерілген идея болды.

2) Батыс мемлекеттерінің саяси жүйесінде үкіметтің басқару рөлі шектеулі болса, Қытайдың орталықтанған саяси жүйесінде үкімет барлығын билеп-төсеушіге айналған. Осыған байланысты, Қытай жоғарғы оқу орындарының автономдылығында үкіметтің басқаруы ешқашан жойылмайды.

2. Қытайдағы жоғарғы оқу орындарының автономдылыққа қол жеткізу тарихы

Қытайдың қазіргі заманғы жоғарғы білім беру жүйесі 1898 жылы құрылған Пекин императорлық университет (□□□□□) тәрізді бір қатар үкімет қолдауындағы жоғарғы оқу орындар негізінде қалыптасқан. Қытай Халық Республикасы құрылғанға дейін, Қытай ауыр саяси және әлеуметтік дағдарысты бастан кешірген болатын. Әбден әлсіреген үкімет университеттерді өз қолына алуға шамасы болмады. Ал үкіметтің басқаруынан тыс қалған Қытайдың университеттері осы кезеңде толықтай еркіндікке ие болды [3, 69]. Мысалы, 1917 жылы Пекин университетінің ректоры Цай Юаньпэй (□□□) университетте профессорлық басқару жүйесін енгізді; ал 1948 жылы қабылданған «Қытайдың жоғарғы оқу орындары туралы заңында» университеттерге толық автономдық құқық берілген [4, 136]. 1949 жылы Қытай Халық Республикасы құрылғаннан кейін, билікті өзіне шоғырландыра бастаған Қытай үкіметі жоғарғы білім беру жүйесін өзінің толық басқаруына алады. Осыдан кейінгі Қытай үкіметі мен жоғарғы оқу орындар арасындағы қарым-қатынасты үш кезеңге бөліп қарастыруға болады:

Бірінші кезең: бастапқы қалыптасу кезеңі (1949-1977 жж.)

Бұл кезеңде бірнеше рет толқулар болған. Әуелі, Қытай КСРО үлгісіндегі жоспарлы экономикалық жүйеге көшуіне байланысты, 1949-1958 жылдар аралығында Қытай үкіметі жоғарғы білім беру жүйесінде орталықтанған басқару формасын енгізеді.

Осыдан кейін көп ұзамай, Қытай үкіметі билікті бір орталыққа шоғырландыру жергілікті басқару органдарының белсенділігін төмендететінін байқап, 1958-1962 жылдары жоғарғы білім беру жүйесінде орталықсыздандыру реформасын іске қосады. Орталық үкімет тек аздаған университеттерді тікелей өзінің бақылауына алып, қалғандарын провинциялық басқару органдарына өткізіп береді.

Алайда бұл реформа да сәтті болмады, Қытайдың жоғарғы білім беру жүйесі бытыраңқы әрі біркелкі емес жағдайда қалып қойды. Алдыңғы екі реформадан сабақ алған Қытай үкіметі енді орталықтандыру мен орталықсыздандырудың арасындағы ортаңғы жолды тандайды, яғни жоғарғы білім беру жүйесінде орталық үкімет басшылық жасайды, ал жергілікті билік органдары іске асырады.

Бұл реформа толық іске қосылмай жатып, 1966-1976 жылдары Мәдени төңкеріс кесірінен Қытайдың жоғарғы білім беру жүйесі толықтай күйреп, басқарусыз қалады [5]. Автономдылықты қойып, Қытай жоғарғы оқу орындары үлкен қауіп-қатерге тап болады.

Жалпы алғанда, осы кезеңде жоғарғы оқу орындарының автономдылығы туралы мүлдем айтылмаған. Биліктің ауысуы тек үкімет пен жергілікті органдарының арасында ғана болып, жоғарғы оқу орындары мемлекеттің тікелей бақылауында қалды. Мысалы, 1961 жылы қабылданған «Жоғарғы білім беру жүйесінің заңы» бойынша жоғарғы оқу орындары жаңа мамандық ашу, оны өзгерту немесе күшінен қалдыру мәселелерін Білім министрлігінің рұқсатнамасымен ғана қарастырған. Жоғарғы оқу орындарындағы оқытушылар тек білім министрлігі бекіткен оқу бағдарламасы, оқыту жоспары және оқулықтармен сабақ жүргізген, өз бетінше өзгерістер енгізуге қатаң тыйым салынған.

Екінші кезең: алғашқы даму кезеңі (1977-1984 жж.)

Мәдени төңкеріс кезіндегі бейберкеттікті жою мақсатында үкімет қайтадан билікті өзіне шоғырландыра бастайды. 1978 жылғы ашық есік реформасынан кейін, Фудань университеті, Тонцзи университеті, Шанхай транспорт университеті, Хуадон педагогикалық университетінің басшылары «Халық газетіне» бірлескен мақала жариялап, жоғарғы оқу орындарына автономдылық беру мәселесін көтереді. Олар жоғарғы оқу орындардың автономдылығымен қатар бәсекелестік тетігін енгізу, билік органдарының көшбасшы университеттерге нұсқау беруді жою сияқты мәселелерді ортаға салады.

Бұл кезеңде жоғарғы білім беру саласындағы мамандар ескі жүйенің осал жерлерін қарастырып, реформа жасауды ұсынды. Алайда, үкімет билік тізгінін босатпады, жоғарғы білім беру саласын басқаруда үкімет басты рөлді атқарды. Университеттер автономдылыққа қол жеткізе алмады, олардың құқықтары үлкен шектеуге ұшырады.

Үшінші кезең: терең даму кезеңі (1985 жылы - бүгінге дейін)

Осы кезеңде Қытай үкіметі жоғарғы оқу орындарының автономдылығын барынша күшейтуге тырысты.

1985 жылы 27 мамырда «ҚКП ОК-ның Білім беру жүйесіне реформа енгізу туралы шешім» қабылданды. Бұл құжат ҚХР құрылғаннан кейін тұңғыш рет жоғарғы оқу орындарының автономдылығын күйшету туралы мәселені қозғады. Осы құжатқа сәйкес, Қытайдағы жоғарғы оқу орындарға келесі автономдық құқық беру туралы шешім қабылданады:

1) Өзінің даму мүмкіндігіне сәйкес жоспардан тыс студенттер қабылдауға және ақылы түрде оқитын студенттер қабылдауға рұқсат етілді.

2) Өз бетінше мамандық бағытын өзгерту, оқыту жаспары мен оқу бағдарламасын жасау, пайдаланылатын оқулықтар мен кітаптарды өз еркі бойынша таңдау және құрастыру құқықтары берілді.

3) Сыртқы мекемелермен бірлесіп ғылыми зерттеулер жүргізуге, оқу, ғылыми, өндірістік бірлестіктерді құруға жол ашылды.

4) Проректор және т.б. кадрларды өз еріктері бойынша сайлауға, тағайындауға және қызметтен босатуға рұқсат етілді.

5) Үкімет тарапынан бөлінген бюджетті жеке өзі жоспарлау, пайдалану сияқты қаржы құқық берілді.

6) Өзі жинақтаған қаржымен халықаралық білім беру бағдарламасын, академиялық алмасуларды іске қосуға жол берілді.

1986 жылы 12 наурызда ҚХР Мемлекеттік істер кеңесі «Жоғарғы білім беру жүйесін басқару туралы ережені» қабылдайды. Бұл құжатта 8 сала бойынша жоғарғы оқу орындарына автономдық құқық беру мәселесін қарастырды: оқуға қабылдау, бюджетті жоспарлау және пайдалану, инфрақұрылымдық құрылыс, кадрлық қызмет, оқытушылар құрамы, мамандықтар бекіту, ғылыми зерттеулер және сыртқы байланыс.

1993 жылы ақпанда «Қытайдың білім беру саласын реформалаудың даму жоспары» қабылданып, жоғарғы оқу орындары заңды тұлға ретінде мойындалды. Аталмыш жоспар орталықсыздандыру саясатын жалғасты күшейтіп, жергілікті органдардың шешім жасау құқығын кеңейтуді ерекше маңызбен айтты. Сонымен қатар, жоғарғы оқу орындарының студенттерді оқуға қабылдау, мамандықты бекіту, әкімшілік органдар құру, кадрлар тағайындау, бюджетті пайдалану, атақтарды бағалау, жалақылық бөлініс және халықаралық ынтымақтастық бойынша еріктілігін дамыту және құқықтық қорғаумен камтамасыз ету қажеттілігін атап көрсетеді.

1998 жылы қабылданған «Жоғарғы білім беру жүйесі туралы заңда» жоғарғы оқу орындарын демократиялық жолмен басқару және олардың автономдылығын іске қосу керектігін айқындайды. Бұл нормативтік-құқықтық құжатта жоғарғы оқу орындарының автономдық құқықтарын нақты белгілеп береді: азаматтық құқық, оқуға өз еркі бойынша қабылдау құқығы, мамандық пен пәндерді бекіту құқығы, оқыту еркіндігі, ғылыми зерттеу және қоғамға қызмет көрсету еркіндігі, халықаралық ынтымақтастық құқығы, органдар мен кадрларды орналастыру құқығы, қаржы басқару және пайдалану құқығы. Осы құқықтар шеңберіндегі барлық істерді жоғарғы оқу орындары өздері шешуге рұқсат етілді, ал билік органдарының араласуына тыйым салды [6, 285-290].

Осылайша әр түрлі заңдар мен ережелердің арқасында жоғарғы оқу орындар мен үкімет арасындағы қатынастар түбегейлі өзгере бастады.

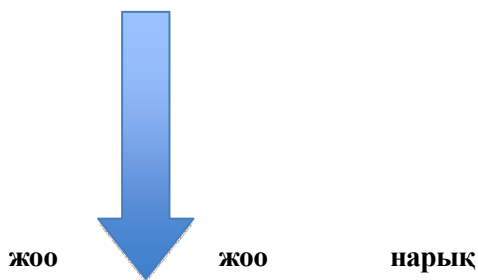
3. Қытайдағы жоғарғы оқу орындар автономдылығына сараптама

Қытай үкіметі жоғарғы оқу орындарының басты қаржыландырушысы әрі меншік иесі болғандықтан, үкімет әрқашан да шешуші рөл атқарады. Сондықтан батыс елдерімен салыстырғанда, Қытайдың жоғарғы оқу орындары қол жеткізген автономдық құқықтары шектеулі деуге болады. Қытай мамандарының пікірінше, үкімет пен жоғарғы оқу орындары арасындағы қатынастарды реттеуде үкіметтің басқаруын толық жою дұрыс емес, үкімет белгілі мөлшерде жоғары оқу орындарын өз бақылауына алып, маңызды мәселелер бойынша бағыт беру тиіс. Осыдан Қытайдың жоғарғы оқу орындары автономдылыққа тек заңды тұлға ретінде шектемелі құқықтармен қол жеткізеді, әрі ол ешқашан үкіметтен қол үзбейді деген пайымдама шығаруға болады. Алайда, өткен ғасырмен салыстырғанда, Қытайдың жоғарғы оқу орындары әжептәуір еркіндікке қол жеткізгені анық, үкімет енді басқарушы емес бақылаушы ретінде қалыптасты.

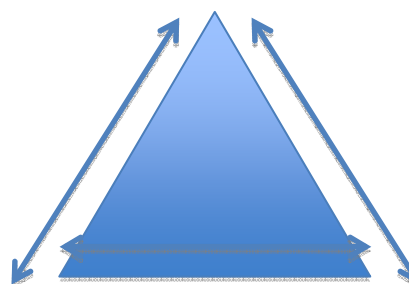
1985 жылдан бастап, Қытайдың жоғарғы оқу орындары автономдылыққа бірталай талпыныстар жасады, 20 жылдай уақыт ішінде бірнеше реформалар жасап, айтулы нәтижелерге қол жеткізгені анық.

Әуелі, «бір сызықты қатынастан» «үшбұрышты қатынасқа» көшті. Қытайдың жоғарғы білім беру тарихына көз жүгіртсек, үкімет әрі қаржыландырушы әрі билеп-төсеуші болған, жоғарғы оқу орындарының заңды құжаттары және даму бағытынан бастап, оқыту жоспарына дейін қатаң басқарған. Осылайша үкімет пен жоғарғы оқу орындары арасында «бір сызықты қатынас» жүйесі қалыптасқан (сурет 1). Ал реформалардан кейін, «бір сызықты қатынас» күшінен қалып, «үшбұрышты қатынас» пайда болды (сурет 2). Яғни жоғарғы оқу орындары тек үкіметтен бағыт-бағдар алып ғана қойма, нарықтық реттеуді де қабылдады, ал үкімет жоғарғы оқу орындарын бақылау барысында нарықтық факторларды қоса ойлауға тиіс болды.

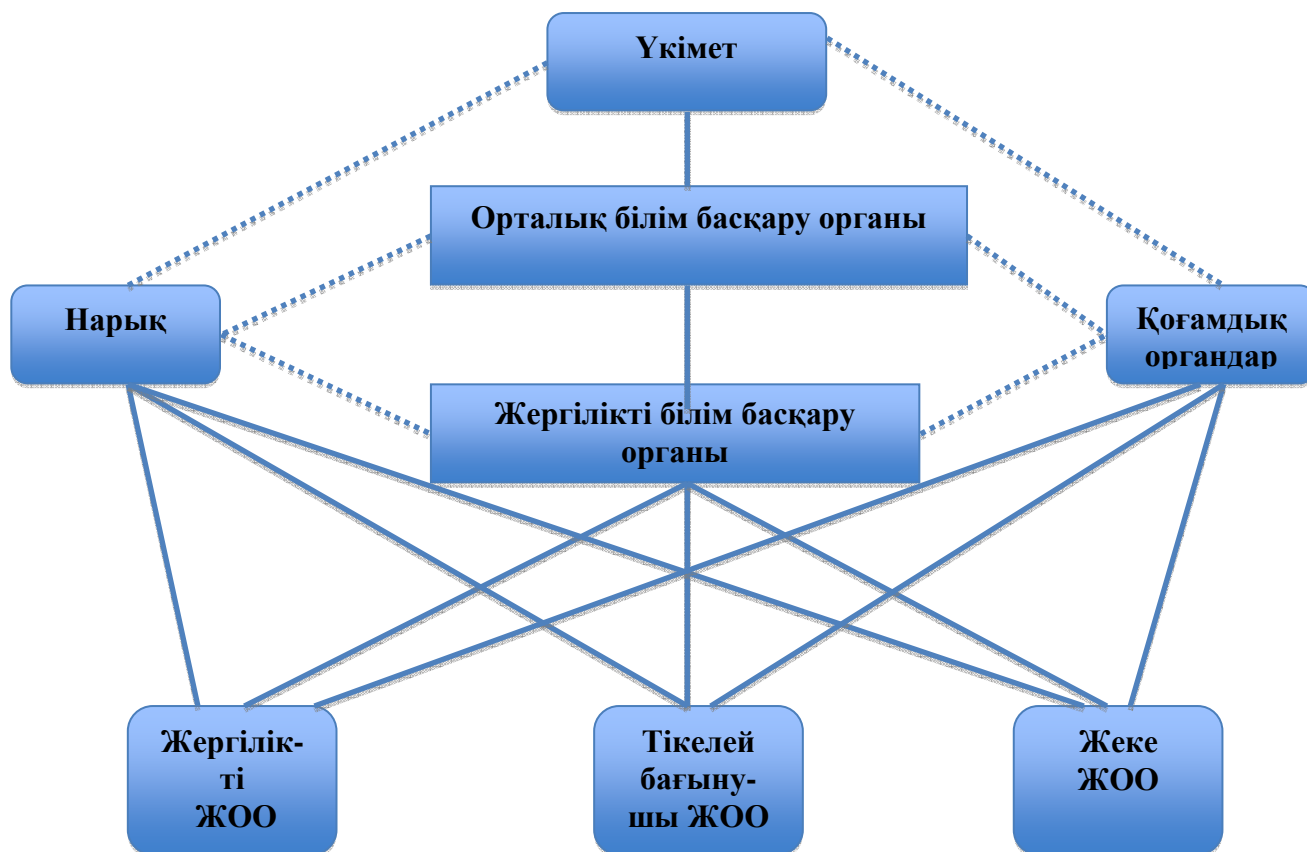
сурет 1. «Бір сызықты қатынас»

сурет 2. «Ұшбұрышты қатынас»

Бұндай «ұшбұрышты қатынаста» бір жағынан үкіметке елдің саяси-қоғамдық, экономикалық және мәдени істерінің даму қажеттілігі бойынша жоғарғы оқу орындарын макробақылауға алуына жол ашты, бір жағынан нарыққа жоғарғы білім беру жүйесінде бәсекелестік тетігін орнатуға, нарықтық заңдылық бойынша автономдылықты іске асыруға мүмкіндік жаратып берді.

Екіншіден, «Біржақты басқарудан» «көпөлшемді басқаруға» көшті. Реформаға дейін, үкімет жоспарлау, басқару және жоғарғы оқу орындарын құрудың барлық билігін өзіне шоғырландырған. Жоғарғы білім беру жүйесін басқаруда орталық және жергілікті билік органдары сатыға бөлініп бірлесіп басқарған. Басқару құрлымы жағынан нақты міндеттер айқын белгіленген біржақты сипатта болды. Жоғарғы оқу орындарының өзін-өзі басқару құқығы кеңейтілгеннен кейін, жоғарғы білім беру жүйесінде үкіметтік органдардан тыс, бағалау органы, білім сапасын бақылау комитеті сияқты қоғамдық органдар мен корпорациялар да басқаруға қатыса бастады. Сонымен қатар, нарықтық реттеудің рөлі де артылып басқару құрлымына енгізілді. Осылайша «көпөлшемді басқару» жолына түсті (сурет 4). Бұндай басқару құрлымы жоғарғы оқу орындарының серпімділігі мен өзін-өзі реттеу қабілетін нығайтты, сондай-ақ әр түрлі басқарушы күштердің теңесуіне мүмкіндік ашып берді.

сурет 4. «Көпөлшемді басқару» формасы

Үшіншіден, «мемлекеттік басқарудан» «мемлекеттік бақылауға» қадам басты. Алғашында Қытай үкіметі барлық басқару билігін өзіне шоғырландырып, жоғарғы оқу орындарын толықтай

монополиялаған. Ал қазір, үкіметтің ұстанымы басқарудан бақылауға қарай өтіп бара жатқаны көрініп тұр. Жоғарғы оқу орындары өздерінің жеке істерін академиялық кеңестер, ректор және факультет декандары арқылы шешіп реттеу құқығына ие болды. Үкімет олардың ішкі істеріне тікелей араласпай, жанамалы түрде бақылаушы орынға көше бастады [7, 8-9].

Алайда бұнның барлығы сәтті болмады, кемшіліктер бар екенін жоққа шығаруға болмайды. Қытай жоғарғы оқу орындар автономдылығын қамтамасыз ететін көптеген нормативтік-құқытық актілерді қабылдағанымен, құжаттардағы кейбір кемшіліктерге байланысты университеттің заңды тұлғалық мәртебесі әлі жетілдірілмеген. Мысалы 1998 жылы қабылданған «Жоғарғы білім беру туралы заңда» мынадай кемшіліктер байқалған: жоғарғы оқу орындарының меншік құқығы айқындалмаған, сол себепті үкімет әлі күнге дейін жоғарғы оқу орындар иесі ретінде басқаруға араласып келеді; үкіметтің билігін тежейтін ережелер қарастырылмаған, бұл үкіметтің әкімшілік күшінің кеңеюіне ықпал етті.

Сонымен қатар, білім беру жүйесі бір жақты басқарудан көпөлшемді басқару формасына көшкенімен, жоғарғы оқу орындар автономдылығының қолдау жүйесі толық қалыптаспау себепті қоғамдық ресурстар басқару шеңберінен тыс қалып қойды. Бұндан тыс, Қытайдағы жоғарғы оқу орындарының көпшілігі әкімшілік басқару тетігін қолданып келеді, және осы әкімшілік органдарының сипаты толық өзгертілмегендіктен жоғарғы оқу орындарындағы әкімшілік билік зор ықпалға ие болды, ал автономдылықтың басты элементі саналатын академиялық билік әлсіз орында тұр.

4. Қорытынды

Американдық университеттер қауымдастығының бесінші президент қызметін атқарған батыс ғалымы Роберт Бердал қазіргі таңдағы университеттің автономдылығын зерттей келе, автономдылықты екі түрге бөліген: субстантивті автономия және процедуралық автономия. Субстантивтік автономия дегеніміз заңды тұлға ретінде мойындалған жоғарғы оқу орындарының университеттің даму мақсаты мен жоспарды дербес жасау құқығы; ал процедуралық автономия дегеніміз заңды тұлға мәртебесіне ие жоғарғы оқу орындарының даму мақсат пен жоспарды іске асыруға қажетті іс-шараларды дербес белгілеу құқығы. Осы анықтамаға сүйене отырып, Қытайдың таңдаған жолы роцедуралық автономия деп тұжырымдауға болады. Батыстың әйгілі педагогтардың бірі Роберт Хатчинс «жоғарғы оқу орын автономдылықтан айырылса, жоғарғы білім берудің мәні қалмайды» - деп айтқан болатын. Жоғарғы оқу орнының негізін автономдылық пен академиялық еркіндік қалайтынын ескерсек, Қытайдың жоғарғы оқу орындары процедуралық автономияға қарай жалғасты талпынатынын сеніммен болжауға болады.

Ал біздің еліміз үшін, Қытай тәжірибесінің берер сабағы мол. Қазіргі таңда Қазақстанның көпшілік университеттері орталық үкіметтің қатаң басқаруында. Бізде Назарбаев университетінен басқа жоғарғы оқу орындары әлі автономдылыққа аяқ басқан жоқ. Автономдықтың шынайы мән-мағнасын толық түсінбеген университет басшылары автономдыққа көшуден қорқады, әлі күнге дейін орталық органдардың нұсқаулығын күтуде. Сондықтан орталық органдар Қытайдың тәжірибесіне сүйеніп, ең алдымен үкіметтік жауапкершілікті жоймай, үкіметтің күшімен университеттің ішіндегі автономдылықты қамтамасыз ететін тетік құру керек. Әуелі, университеттерге заңды тұлға мәртебесін беру қажет. Сондан кейін, біртіндеп тетікті қалыптастыру мақсатында заңды құжаттармен жұмыс істеу керек. Бірақ тек біржақты құжаттармен шектеліп қалмай, тең мезгілде көзаясы ашылған университетті басқару қабілеті бар арнайы мамандарды да қоса әзірлеп дайындау қажет. Қытайдың үлгісі бойынша, үкімет университеттен қол үзбейді, бірақ басқаруға тікелей араласпай бақылаушы ретінде бағыт-бағдар береді. Осының негізінде университеттің толық автономдылыққа жеткенге дейінгі жауапкершілік жүйесін қалыптастыруға болады. Еліміз де осы тәжірибені қабылдаса дұрыс болатын еді. Билік органдары бірден қол үзіп, бостандықты берсе, университет көктен түскендей болып не істерін білмей қалады, тізігіні босаған соң басы ауған жаққа кетіп қалу қауіп туындайды. Сондықтан автономдылық жүйе қалыптасқанша Қытай үкіметі тәрізді еліміз де университеттерге өзіне тән кейбір құқықтарды беріп, сырттай қадалаған жөн.

Ал Қазақстан университеттері де қол құсырып қарап отырмау керек, университет автономдылығы туралы әлемдегі көшбасшы жоғарғы оқу орындарынан тәжірибе жинақтап, іштей реформа жасауға кірісу керек. Профессор кеңесінің шешім қабылдау құқығын кеңейтіп, әкімшілік бөлімдерінің құзіреттілігін қысқартуға іс-шаралар қабылдау қажет. Оқытушылар мен зерттеушілердің академиялық еркіндігіне жол ашып, олардың белсенділігін арттыру керек. Үкімет пен университет бірге қол ұстасып алға ілгерлеген жағдайда ғана жоғар оқу орындары автономдылыққа қол жеткізе алады.

1. *Edward Shils. Academic Freedom, International Higher Education - An encyclopedia. Edited by Philip G. Altbach, New York & London: Garland Publishing, INC. , 1991.*

2. Ма Ли. Қытайдағы жоғарғы оқу орындар автономдылығы туралы түсінік. // Сиан Педагогикалық институт хабаршысы, 2004, No.3.

3. Жу Синмэй. Мемлекеттің басқару жолдары мен жоғарғы оқу орындарында білімнің пайда болуы. Докторлық диссертация. Пекин педагогикалық университет, 2003.

4. Суй Дже, Жань Сюхонь. Үкімет: университет автономдылығының дамуына әсер етуші негізгі фактор. // Хуажонь педагогикалық университет хабаршысы. 2005, No 9.

5. Ху Цзианхуа. Қытайдың жоғарғы білім беру жүйесінің дамуындағы үш қарама-қайшылыққа сараптама. // Нанкин педагогикалық университет хабаршысы. 2013, No.3.

6. Шанхай қалалық жоғарғы білім беру басқармасының зерттеу бөлімі. ҚХР құрылғаннан кейінгі жоғарғы білім беру саласындағы маңызды құжаттар жинағы (1-том). Шанхай қалалық жоғарғы білім беру басқармасының зерттеу бөлімі, 2005.

7. Джань Цзянсин, Сяо Сян. Қытай университет автономдылығының даму тарихы және ақиқаты. // Юньнань университеті хабаршысы. 2008, No.4.

Қанан Ая - Преподаватель кафедры Востоковедения Факультета международных отношений Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Республика Казакстан, г.Астана.

e-mail:aya.89@mail.ru

ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ АУТОНОМИИ ВУЗОВ В КИТАЕ

Аннотация

В данной статье делается исторический обзор того, как высшие учебные заведения в Китае перешли на автономию. Автономность университетов является очень важным вопросом в системе образования любого государства, также автор этой статьи подчеркнул актуальность автономности высших учебных заведений. В статье сначала автор сравнил автономность высших учебных заведений Китая с Западными странами, дал глубокое представление о них и изложил их особенности. А также в статье сделан исторический обзор автономности высших учебных заведений в Китае. Кроме того, исследуя автономность высших учебных заведений в Китае, автор показал их положительные и отрицательные влияния. В конце статьи написаны полезные предложения и консультации о автономности университетов для Казахстана.

Ключевые слова: история высшего образования Китая, автономность высших учебных заведений, академическая автономия.

Kanan Aya - Teacher of Oriental Studies Department, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan. E-mail: aya.89@mail.ru

THE IMPLEMENTATION OF UNIVERSITY AUTONOMY IN CHINA

Summary

This paper has made a historical review of implementation of university autonomy in China. The university autonomy is an important issue in the higher education system for every country. In view of this, the author of the paper noted the crucial role of the university autonomy. First of all, the author defined the concept of university of autonomy in China and provided the its main features by comparing with western countries. As well as in this paper the author conducted a brief review of the development of university autonomy in China. Furthermore, the author analyzed the positive and negative effects of university autonomy. In the end of the paper, the author provided helpful suggestion for Kazakhstan to implement the university autonomy.

Key words: the history of higher education in China, university autonomy, academic atonomy.

VII-VIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АВАР ҚАҒАНАТЫНЫҢ ІШКІ ЖАҒДАЙЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Шоқатова А.Қ. - *ал Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант, тарих, археология және этнология факультеті, Email: aisek85@mail.ru*

Беделова Г.С. - *ал Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, т.ғ.к., доцент, тарих, археология және этнология факультеті, Email: bedelova_g.77@mail.ru*

Мақалада VII-VIII ғасырлардағы Авар қағанатының ішкі жағдайының кейбір мәселелері қарастырылады. Дүниежүзі тарихында VI-VIII ғасырларда Шығыс Еуропа даласына Халықтардың Ұлы қоныс аударуының әсерінен, Карпат өңірінде шамамен екі жүз елу жылдай уақыт өмір сүрген аварлар мықты саяси билікті иемденген болатын. Авар қағанатын құрушылар мен олардың құрамына енген тайпалар, одақтың тарихы жайында ешқандай мемуар немесе жазба ескерткіштер, құжаттар т.б. сияқты мәліметтерді қалдырмаған. Соған қарамастан, жазба деректер мен археологиялық деректерге сүйене отырып, VII-VIII ғасырлардағы Авар қағанатының ішкі жағдайын қарастыру әлем тарихының ақтандақ беттерін толықтыруда өте маңызды болып табылады. Ғұн империясының ізін жалғастырушы Авар қағанаты түркі тайпаларының бір тармағы бола отырып, әлем тарихында өзіндік із қалдырған қағанат болды.

Тірек сөздер: аварлар, Авар қағанаты, ішкі саясат, түркі тайпалары

Дүниежүзі тарихында VI-VIII ғасырларда Шығыс Еуропа даласына Халықтардың Ұлы қоныс аударуының әсерінен, Карпат өңірінде (қазіргі Орталық Венгрия, Трансильвания) шамамен екі жүз елу жылдай уақыт өмір сүрген аварлар мықты саяси билікті иемденген болатын. Авар (avaris avares) қағанатын құрушылар мен олардың құрамына енген тайпалар, одақтың тарихы жайында ешқандай мемуар немесе жазба ескерткіштер, құжаттар т.б. сияқты мәліметтерді қалдырмаған. Қазіргі таңда жоғалып кеткен халықтардың қатарына жатқызуға болады. Соған қарамастан, жазба деректер мен археологиялық деректерге сүйене отырып, VII-VIII ғасырлардағы Авар қағанатының ішкі жағдайын қарастыру әлем тарихының ақтандақ беттерін толықтыруда өте маңызды болып табылады.

Отандық тарих ғылымында Еуразия мен Еуропаның ерте дүние кезеңінен орта ғасырларға көшу дәуірінің мәселелері Қ.Т. Жұмағұловтың еңбектерінде қарастырылады. Халықтардың Ұлы қоныс аудару қозғалысын ғұн тайпа ұйымының тарихымен байланыстыра отырып, ғалым орта ғасырлар тарихының жаңа дәуірлеуін дәлелдейді. Зерттеуінде автор бірсыпыра латын, грек, неміс т.б. тіліндегі жазба деректермен бірге археологиялық, этнологиялық, лингвистикалық материалдарды кеңінен қолданып, еңбектерін қазақ, орыс, неміс тілінде шығарады [1].

Аварлар Шығыс Еуропа даласында, біздің жыл санауымыздың VI ғасырында қалыптасып, авар атты қағандық құрып, үлкен саяси одаққа айналды. Авар қағанатын құрушылар Еуропа мемлекетінің тарихына өзінше ықпал етті. Ақырында қағандық ыдырап жергілікті халықтармен ассимиляцияға ұшыраудың нәтижесінде IX ғасырда тарих сахнасынан кетеді.

VI-VIII ғасырларда Шығыс Еуропа даласына қоныс аударып барған аварлар жергілікті халықтың тек қана этникалық құрамын өзгертіп қана қоймай, олардың қоғамдық өміріне, тұрмыс салттарына, әскери тактикасына бірқатар өзгерістер енгізді. Олар ғұн дәстүрін жалғастырушы болғанымен, ғұндар сияқты ірі держава дәрежесіне жете алмады. Дегенмен де, Авар қағанаты өз заманында ірі тайпалық одақ құрып, Шығыс Еуропаның бірнеше тайпаларын өзіне бағындырып, Византия империясының ішкі және сыртқы жағдайларына өз әсерін тигізді. Аварлар славян тайпаларын өзіне тәуелді етіп, тіпті олардың бір тармағы шығыс славян – анттарды тарих сахнасынан жоғалтып жіберген деген мәліметтер Византия жылнамаларында айтылады. Аварлар әр түрлі тайпалардан құралған одақ болды. Деректер мен археологиялық мәліметтер бойынша аварлар Шығыстан яғни Орта Азиядан шыққан тайпалар. Яғни Шығыс пен Батыстың арасындағы байланыстарды жандандырушы, материалдық және рухани құндылықтарды синтездеуге әкеп соқтырушылар болды.

VI ғ. ортасында қоныс аударудың барысында түркі Авар тайпа одағы Еуразияның шығыс аймақтарынан батысқа өтіп, бұған дейін Ғұн державасының болған территориясына барып орналасады. Авар қағанатының билік түрі жайында деректер, монархиялық билік тек лонгобардтарда және түркілерде, сонымен бірге аварларда болды дейді. Яғни Авар қағанатында монархиялық биліктің, әкеден балаға мұра ретінде берілгендігін байқаймыз.

Мәліметтерге қарағанда авар тайпалық одағында ерекше басқарушы рөлді «Вархонит» (Uarchonotae) тайпасы атқарған. Яғни вархониттер руынан негізінен ақсүйектер шыққан. Оларға бағынатын бірнеше тайпалар, соның ішінде гепидтерді (герман тайпасы, кезінде ғұндарға бағынышты болған), өздерінің құлдары ретінде есептеп, жиі-жиі алым жинап отырған. Алым ретінде көбінесе азық-түлік, жер

шаруашылығынан шығатын өнімдердің жартысын жинаған. Мысалы, Франк қолбасшысы Сигибертті тұтқыннан босатып алу үшін аварларға ұн, жемістер, қой және өгізді төлем ретінде төлеген. Менандр осы мәселені жобалап былай дейді: аварлар гепид тайпасынан барлық төрт түлік малдың онан бір бөлігін талап еткен, олар лангобардтармен одақтасып гепидтерді жеңгеннен кейін, түскен олжаның жартысын және бүкіл гепид жерін талап еткен [2].

Авар қоғамының қоғамдық қатынастары яғни, әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен шаруашылығы жайында деректер өте аз. Сондықтан қағанаттың ішкі қоғамдық қатынастары жайында басты мәліметті, археологиялық қазба жұмысы кезінде табылған, молалар мен қоныстардың қалдықтары береді. Зираттардан табылған заттар, авар қоғамында теңсіздіктің болғанын дәлелдейді.

Аварлардың қоғамдық қатынастары рулық-тайпалық дәстүрде болды. Жазба деректер, соның ішінде Псевдо Маврикийдің Стратегиконына тоқталсақ төмендегідей мәліметтерді келтіруге болады: Аварлардың үлкен тайпа ұйымы көптеген рулардан тұрған. Псевдо Маврикий жылнамашы әсіресе аварлардың әскери ұйымына баға берген. «Олардың саяси қатынастарына келе, автор қағанның билігін ерекше айтады [3]. Ғұндардағыдай [4], аварлар соғыс өнерінде, әсіресе садақ пен жебені қастерлеген. Аварларда түркілерге тән атты әскер басым болған да, олар ат үстінде шауып, қарсыластарын садақ оғымен баудай түсіретін. Қарулары қылыштан, садақ пен жебеден, найзадан тұрған. Сондықтан да аварларға көптеп төтеп беру үшін, оларға қарсы атты әскермен шығу керек. Аварларға жайылымды жер бермеудің жолын іздестірген дұрыс себебі олар аттарынан басқа, өздерімен бірге басқа да көптеген мал түрлерін айдап жүреді» Псевдо Маврикий [3, 45с.].

Қағаннан кейін – тудын тұрды, олар елдің бір бөлігін және югурдің билеушілері болса керек. Қағанның тапсыруы бойынша қағанатта салық жинаушыларды тархандар деп атап – олар ақсүйектер болуы мүмкін. Иерархиялық баспалдақ бойынша тархандардан төмен қарай – тайпа мен ру көсемдері тұрды. Тайпа мен ру көсемдеріне қатысты (Сентэндрде, Бочеде, Кунсентмиклош – Бабонда т.б.) жерлерден, археологиялық қазба кезінде қабірлерден табылған құрал-саймандар әртүрлі заттар дәлел бола алады.

Авар қоғамының жартысынан көп бөлігі, жауынгерлерден тұрған. Оған археологиялық қазба жұмысы кезінде қабірлерден көптеген қарулардың табылуы дәлел болады. Қабірлерде жауынгермен қоса қару жарағын бірге жерлеу, ертеден келе жатқан наным сенім. Яғни, о дүниеде де керек болады деген ұғым. Авар дәуірінің зираттарын қару жараққа бай деп те айтуға болады. Көбінесе қымбат бағалы заттар, жайдан-жай жауынгерлердің зиратынан табылмайды, ол мүмкін әкеден балаға мұра ретінде берілуі мүмкін. Қабірлерде садаққа толы қорамсақ табылмаған (тек жалғыз – Боче қабірінде көсем жерленген мәйітте ғана толы қорамсақ табылған). Көбінесе садақтың саны оннан аспаған. Шамасы әр садақ еркін он жауынгердің билеушісін білдіретін нышаны болса керек – себебі, авар әскерінің ұйымы Азиялық бойынша ондық жүйемен құрылды.

Аварлар басқа көшпелі халықтар сияқты классикалық құлдық институтын білмеді. Бірақ, жазба деректердің мәліметтері бойынша, оларда құлдық болған. Таптық қатынас жаңадан қалыптаса бастаған болатын.

Шығыс Еуропа даласына келіп қоныстанған аварлардың негізгі шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығы болған. Археологиялық мәліметтер бойынша қазіргі Венгрия мен Дунай өзені бойында аварлардың отыз жеті қоныстарының қалдықтары табылған, олар жартылай жерге көмілген үйде тұрған, бұл құрылыстың қабырғасы ағаштан тұрғызылған және ішінде пеші бар. Яғни, ауыл іспеттес топтасып қоныстанған үйлерге қарап, олардың жартылай көшпелі, жазғы жайылымдардан кейін қыс мезгілінде мал-жандарымен келіп қыстап шығатын деп тұжырымдауға болады. Аварлардың экономикалық негізі мал шаруашылығы болғандықтан, көктемнен күзге дейін киіз үй сияқты тез жиналатын құрылыстарда тұрған. Көшпелі малшылар ретінде өздерінің экономикалық қорын жаугершілік арқылы толықтырып отырған.

Олардың шаруашылық өмірінде негізгі рөлді жылқы малы атқарған. Бұған дәлел, қазба жұмысы кезінде көп жылқы сүйегі табылған. Жылқы сүйектерін зерттеу барысында, бұл аттардың шығыс тұқымынан шыққандығы – жылдам жүргіш, дала жазықтары мен құмды алқаптарда көшіп қонуға бейімделгені анықталған. Дәл осы жылқыларды ерте орта ғасырлар дәуірінің шеберлері, сүйектен немесе күмістен ойып жасаған.

Авар қолөнершілері әртүрлі заттарды жасауда өз заманының технологиясын жетік меңгерген. Айталық қышты күйдіріп әртүрлі құмыралар жасаған, сондай-ақ темір өндіруді жақсы білген оны дәлелдейтін Венгрия территориясынан домна пештердің қалдықтары табылған.

Авар қоғамында заманның талабына сай тауар қатынасы жақсы дамыған. Тауар өндірісі тек өздерінің қажеттілігін қамтамасыз ету жағдайында емес, сонымен қатар айырбаста болған. Оны дәлелдейтін

кабырлерде шеттен келген заттардың көптеп табылуы. Айталық, алтыннан, күмістен және қоладан жасалған әшекей бұйымдарды (сырға, блезік, жүзік, әр түрлі әйнек моншақтар, жібек материалдарын тағы басқа бағалы заттарды) аварлар сатып немесе малға, жылқыға, былғарыға және жүнге айырбастап отырған.

Авар қағанатын құрушылар жазу сызуды білген. Археологиялық мәліметтер бойынша аварлар руникалық жазуды білген, мысалы: жамандықтан сақтану үшін, әртүрлі жалбарынуларды шимақтап ойып жазған және әр түрлі таңба белгілері сақталған. Бірақ осы жазу, хат немесе әдеби жылнамаларды жазуда пайдаланды деген мәліметтер жоқ.

Діни-наным сенімдері жайында жазба деректерде мәліметтер өте аз. Авар қағанатын құрушылар түркі тайпасы болғандықтан пұтқа, тәңірге табынушылық басым болған. Зираттар мен молалардағы заттарды зерттей отырып, олардың дүниені жер беті және жер асты деп екіне бөлгенін байқауға болады. Кейін VIII ғ. христиан діні тараған. Қазба жұмыстары кезінде табылған әшекей бұйымдарындағы аң үлгісіндегі орнаменттер-фетишизмнің нысаны болса керек, бұл аң суретін салу, олардың Азиядан шыққанын тағы да бір дәлелдей түседі. Жазба деректерде аварларды өте өнерлі, керемет кілемдер мен маталарды тоқушылар дейді. Өкінішке орай бұл заттардың қалдықтары қазба кезінде табылмаған, оның есесіне сүйектен, мүйізден, темірден әртүрлі бұйымдар мен қаруларды жасаған. VII-VIII ғғ. Авар қағанатының ерікті жауынгерлері қайыстан жасалған белбеулер тағатын болған, осы белбеудің ұшы темірден құйып, әртүрлі өрнектер мен аң суреттерімен әшекейлеген.

Авар дәуірінің үлкен жаңалығы, олардың қабірлерінен ат әбзелдері, соның ішінде темірден жасалған үзеңгінің табылуы болды. Үзеңгілер күміспен жалатылып, аң бейнелерімен безендірілген.

Кейбір орыс ғалымдары, славян тайпалары авар қағанатына бағынбады деген сияқты бұрмаланған тұжырымдарын айтуда, бұл дұрыс емес. Жазба дерек мәліметтері бойынша Тисс өзенінен шығысқа қарай орналасқан славян тайпалары, Авар қағанына тәуелді болғанын айқын жазады. Сонымен қатар, басқа да Еуропа тайпалары қағанатқа бағынышты болған. Осындай қарқынды дамып, көптеген жетістіктерге жеткен Авар қағанаты, өзінің құлдырау кезеңін басынан өткізеді. Ішкі саяси жағдайлардың шиеленісуі, қағанат ішінде христиан дінінің таралуы керісінше әсерін тигізді. Еуропада Франктердің күшейіп, Ұлы Карлдың жаугершілік соғыстарының барысында, Авар қағанатына күйрете соққы беріледі. Ұлы Карлдың саясатын оның баласы жалғастырып, қағанаттың орталығына «Хринг жүйесіне» шабуыл жасап, біржолата оларды құлатады. «Хринг» Авар қағанатының Еуропа даласын екі ғасырдан астам билеп төстеген орталығы болған. «Хринг жүйесінің» құрылысына қарап Авар қағанатында басқарушылық аппараттың, ірі саяси орталықтың болғанын байқаймыз. Яғни, авар мемлекетінің негізі қаланғанын дәлелдеп береді. Тоғыз дуалмен қоршалған ірі бекініс Авар қағанатының астанасы, тіпті Баянның резиденциясы болған деген де мәліметтер бар. Сондықтан өз заманында ірі қала бекініс салған аварларды варвар, тек мал шаруашылығымен айналысушы, тонаушылар деп айтуға болмайды.

Аварлардың көптеген жорықтарының сәтті болуы, Еуропа даласының саяси аренасында басты рөл атқаруына түрткі болған – әскери жағынан жақсы ұйымдастырушылығы, негізгі орында атты әскердің болуы және басты қару ретінде садақ пен жебенің кең қолданыс табуы. Аварлар заман талабына сай барлық қарудың түрлерімен жабдықталған, атап айтқанда жеңіл қарудан басқа қамал бұзатын ауыр техникалармен де қамтамасыз етілген.

Авар қағанаты ыдырағаннан кейін орнына болгар, хазар патшалықтары құрылып, түркі тарихын жалғастырады.

Сөзімізді түйіндей келе, Ғұн империясының ізін жалғастырушы Авар қағанаты түркі тайпаларының бір тармағы бола отырып, әлем тарихында өзіндік із қалдырған қағанат болды.

1. Жұмағұлов Қ.Т. Орта ғасырлардың басындағы Еуропадағы халықаралық қатынастардың сипаты // ҚазҰУ хабаршы. Тарих сериясы. – 2003. -№1 (28). -44-51 бб.

Zhumagulov K.T. Orta gasyrlardyn basyndagi Europadagi halykaralyk katynastardyn sipaty.- KazUU Habarshysy, Tarikh seriyasy. - 2003. - №1 (28). 44-51 bb.

2. Menander Protector. Fragmenta /Ed. B.G. Nribuhur // Corpus Scriptorum Historiae Byzantiane. –Bonn, 1829. –Fr. 4 -312 s.

Menander Protector. Fragmenta /Ed. B.G. Nribuhur // Corpus Scriptorum Historiae Byzantiane. –Bonn, 1829. –Fr. 4 -312 s.

3. Стратегикон Маврикия / Издание подготовил В. В. Кучма. — СПб.: Алетейя, 2004. — 248 с.

4. Жумагулов К.Т. Гунский союз племен в центральной Азии и Великое переселение народов на Евразийском континенте // *Евразия на стыке веков: Материалы международного симпозиума.* – Астана, 2002. С.190-202.

А.К. Шокатова - Казахский национальный университет имени аль-Фараби, факультет истории, археологии и этнологии, PhD докторант. Республика Казахстан, г. Алматы Email: aisek85@mail.ru

Г.С. Беделова - Казахский национальный университет имени аль-Фараби, факультет истории, археологии и этнологии, к.и.н., доцент, Республика Казахстан, г. Алматы

Email: bedelova_g.77@mail.ru

Некоторые проблемы внутреннего положения Аварского каганата в VII-VIII вв.

Аннотация

В статье рассмотрены некоторые вопросы внутреннего положения Аварского каганата в VII-VIII веках. История Аварского каганата VI-VIII вв. - это часть тюркского мира и евразийской истории. В западной науке до сих пор отсутствует какое-либо подробное изложение истории этнических образований, пришедших с Востока в Европу в бурную эпоху масштабных переселений. Это касается и русскоязычной литературы, включая советскую медиевистику, где история гуннов и авар почти не освещалась. Поэтому мы можем и должны начать систематическое изучение давно назревших проблем истории тюркского мира, взаимодействия Востока и Запада. Прежде всего, это и история Аварского каганата, тюркоязычных авар, пришедших с глубин Азии и евразийских степей на места прежних гуннских поселений в Паннонии.

Ключевые слова: авары, Аварский каганат, внутренняя политика, тюркские племена

A.K. Shokatova - Al-Farabi Kazakh National University, PhD doktorant, Department of History, archeology and ethnology

Email: aisek85@mail.ru

G.S.Bedelova - Al -Farabi Kazakh National University, candidate of historical sciences, docent, Department of History, archeology and ethnology

Email: bedelova_g.77@mail.ru

Actual problems of the internal situation of Avar khanate in VII-VIII centuries.

Summary

The issues of the internal situation of the Avar khanate in VII-VIII centuries were discussed. The history of Avar khanate in VI-VIII centuries is the part of the Turkic world and Eurasian history. In Western science there is still does not have any detailed account of the history of ethnic entities, which came from the East to Europe in the turbulent era of large-scale migrations. This also applies to the Russian-language literature, including the Soviet medieval studies where the history of the Huns and Avars almost not considered. Therefore, we can and must begin a systematic study of the history of long-standing problems of the Turkic world, the interaction of East and West. First of all, it is the history of the Avar Khanate, Turkic-speaking Avars, came from the depths of Asia and the Eurasian steppes to the site of the former Hun settlements in Pannonia.

Keywords: Avars, Avar Khanate, internal politics, Turkic tribes.

САЯСИ ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

ӘОЖ 316.3(574-23)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОРТА ДЕНГЕЙЛІ ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ОРТА ТАПТЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Н.Ж.Аманбеков – *Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің 6D050100- Әлеуметтану мамандығының PhD докторанты, nuraman83@mail.ru*

Осы мақалада Қазақстан Республикасының орта қалаларындағы әлеуметтік құрылымның трансформациясын анықтау жөніндегі эмпирикалық зерттеу жұмысы жүргізілген. Зерттеу жұмысының мақсаты - әлеуметтік құрылымның трансформациясын негізге ала отырып, орта қалалардағы өмір сүру деңгейі мен сапасын орта таптың қалыптасуымен байланыстыру.

Түйін сөздер: орта деңгейлі қала, орта тап, табыс деңгейі, білім деңгейі.

Әлеуметтік, экономикалық, саяси модернизациялық үдерістер еліміздің әр түрлі елді мекендерінде әлеуметтік теңсіздіктің жаңа түрлерінің қалыптасуы мен дамуына жол ашты. Жаңа әлеуметтік топтар, жаңа қауымдастықтар пайда болды, әлеуметтік құрылым трансформацияланды, нарықтық экономикаға бейімделуде тіршілік әрекетінің жаңа тәсілдері қалыптасты.

Сәтбаев (Қарағанды облысы), Балқаш (Қарағанды облысы) және Жаңаөзен (Маңғыстау облысы) сияқты орта деңгейлі монобейінді қалаларда жүргізілген эмпирикалық зерттеулер материалдарына байланысты жазылған мақалада қалалық жерлердегі салыстырмалы түрде орта деңгейлі әлеуметтік топтардың өмір деңгейі мен сапасын көрсетуге талпыныс жасалған.

Мақаланың зерттеу объектісі – орта деңгейлі монобейінді қала тұрғындары. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің мәліметтеріне сәйкес, қазақстандық қалалардың саны – 59 шағын қала (тұрғындар саны 50 мыңға дейін), 11 орта деңгейлі қала (тұрғындар саны 50 мыңнан 150 мыңға дейін), 15 ірі қала мен 2 мегаполис [1].

Қазақстан Республикасының монобейінді қалалары – бұл бір немесе бірнеше (көп емес) қала құраушы, бір бейінді және шикізаттық бағыттағы қаланың экономикалық және әлеуметтік жағдайын айқындайтын кәсіпорындарда еңбекке жарамды халықтың және өнеркәсіп өндірісінің негізгі бөлігі (20 пайыздан астамы) шоғырландырылған қала [2].

Осы түрдегі қалалардың дамуындағы негізгі мәселелердің бірі инновацияларды енгізудің баяулығында, халықтың іскерлік белсенділігінің төмендігінде, қала құраушы кәсіпорынға тәуелділік себебінен жергілікті өзін-өзі басқарудың аз тиімділігінде, сонымен қатар халықтың көп бөлігінің тұрғылықты орнын, мамандығын ауыстыруға, қайта оқуға деген шамалы дайындығында жатыр. Алайда, монобейінді қалалар жоғары кәсіби, шығармашылық және білім деңгейі, дамыған көлік және коммуникациялық инфрақұрылымы, білімі жоғары еңбек ресурстарының жиынтығы зор, жиынтық адами капиталына байланысты әрі қарай даму үшін едәуір әлеуетке ие екенін атап кетпеуге болмайды.

Осы орайда, еліміздің алға қойған қысқа және орта, ұзақ мерзімді стратегиялық жоспарларын тез арада жүзеге асыра алатын, саяси тұрақтылықтың тізгінін ұстап тұратын, экономикалық, әлеуметтік, мәдени капиталдары жоғары әлеуметтік қауымдастықтар орта деңгейлі монобейінді қалаларда бар ма, болса олардың саны қанша, олардың өмір сүру деңгейі мен сапасы қандай деген сауалдар жан-жақты зерттеуді талап етеді.

Облыстық статистика агенттігінің мәліметтері орта деңгейлі қалалардың әлеуметтік-экономикалық қатынастарында сапалы өзгерістер болғандығын сипаттайды, кеңестік дәуірде белең алған біртұтас мемлекеттік меншіктің орнында алуан түрлі меншік иелері пайда болды, мысалы, 2014 жылдың 1 қаңтарында Балқаш қалалық әкімшілігі бойынша 526 іс әрекеттегі заңды тұлғалар тіркелген, оның 462 шағын бизнес, 59 орта бизнес, 5 ірі бизнес өкілдері. Сәтбаевте, сәйкесінше 212 шағын бизнес, 33 орта және 3 ірі бизнес іс әрекеттегі заңды тұлғалар тіркелген [3, 128 б.]. Жаңаөзенде – 600, 64 және 18 сәйкесінше. Жаңаөзенде әрекет етіп жатқан 682 заңды тұлғалардың 107 мемлекеттік және 575 жеке

меншік нысаны болып табылады. Осы макроэкономикалық өзгерістер жағдайында халықтың жұмыспен қамту саласында да өзгерістер орын алады, мысалы, Жаңаөзенде экономикалық жағынан белсенді халық саны ұлғайды, ол 2000 жылы – 32,5 мың адамды, 2005 жылы – 41,4 мың адамды, 2010 жылы – 45,1 мың адамды құрады. Экономикада жұмыспен қамтылғандардың саны 2000 жылы 27 мың адамнан 2005 жылы 40 мың адамға дейін, ал 2010 жылы 42,9 мың адамға дейін ұлғайды, өз-өзін жұмыспен қамтығандардың саны – тиісінше 0,3 мың адамнан 1,1 және 3,01 мың адамға дейін өсті [4, 104 б.].

Демек, аталған қалаларда жақсы жаққа өзгеріп келе жатқан, өмір деңгейін қамтамасыз ететін экономикалық алғышарттар қалыптасуда. Бұл жағымды фактор. Сонымен қатар, белсенді, жасампаз әлеуметтік қауымдастықтардың дамуы мен сол тұрғылықты елді мекеннің шеңберінде тұрақтануына кері әсер ететін факторлар да жоқ емес.

Біріншіден, бұл – жұмыссыздық, мысалға, Өңірлік даму министрлігінің бірінші вице-министрі Қайырбек Өскенбаев айтқан деректер бойынша, республиканың жалпы көрсеткіштерімен салыстырғанда жұмыссыздықтың ең жоғарғы көрсеткіштері монобейінді қалаларда тіркелген. Оның үстіне, бұл қалалардың көбісінде экономикалық белсенді халықтың үштен бір бөлігінен астамы өзін-өзі жұмыспен қамтыған санатқа жатады. Өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың жоғары деңгейі Қаратау, Арқалық, Жетіқара, Жаңатас, Күлсары қалаларында белгіленген [5].

Жұмыссыздықтың себептері негізінде келесі мәселелер жатыр: экономикалық (сала түрі, даму көрсеткіштері, нарықтың жалпы жағдайы, нарықтағы бәсекелестік деңгейі, қала құраушы кәсіпорын өнімінің тиімділігі, қала құраушы кәсіпорын негізгі өндірістік қорларының жағдайы және т.б.); демографиялық (енбек ресурстарының саны, жастық-жыныстық көрсеткіштер, қартаю дәрежесі); географиялық (өткізу нарықтарынан қашықтық); сыртқы (әлемдік ресурстық нарықтардағы жағдаят).

Екіншіден, қалалық тұрғын үй қорын көркейту жұмыстарының жабырқаулы күй кешуі, қалалық инженерлік жүйелердің техникалық жағдайы коммуналдық қызметтерді көрсетудің сапасын көтеруге мүмкіндік бермеуі. Мысалы, 2015 жылдың тамыз-қазан айларында өткен әлеуметтік зерттеудің өрістік кезеңінде автордың өз қолымен жергілікті әкімшілік органдарынан алған есептік мәліметтеріне жүгінсек, Балқаш қаласында тұрғын үй қорының тек 78% су құбырымен, кәріз жүйесі – 78%, 70% орталық жылу беру инфрақұрылымымен қамсыздандырылған. Көппәтерлі 572 тұрғын үйдің 140 үйі күрделі жөндеуді талап етеді. Тұрғын үй қорындағы ескі және апатты тұрғын үйдің үлесі 24% жеткен.

Жалпы айтқанда, қала ортасы жағдайының нашарлауы, жұмыссыздықтың белең алуы қоғамның әлеуметтік жүріс-тұрысының нашарлауына, нашарлық пен маскүнемділіктің қалыптасуы мен дамуына, сонымен қатар қалалардағы қылмыстың өсуіне әкеп соқты. Ал бұл мәселелер орта таптың дамуына кері әсер ететін факторлар болып табылады.

Зерттеу нысанына айналған қала тұрғындарын нақты бір әлеуметтік топқа жатқызу үшін әлеуметтанушылық ғылыми ортада кең таралған орта тапты сәйкестендірудің негізгі өлшемдерін қолдану абзал. Бұл ретте ғылыми айналымда орта тапты сәйкестендірудің негізгі өлшемдерін қолдануда үш тәсілдің пайдаланылатындығын атап өту қажет. Бірінші тәсіл салыстырмалы түрде жоғары тұтыну деңгейімен сипатталатын көпшілікті әлеуметтік субъект ретіндегі орта тап жайлы көпшілік арасында таралған ұғыммен байланысты, жан басына шаққандағы табыстың деңгейін және/немесе бағасы қымбат мүліктің белгілі бір жиынтығының болуын пайдаланады.

Екінші тәсіл орта тапты бөліп ажыратудың неовеберлік бағыт үшін дәстүрлі болып табылатын өлшемдерін (нақты кәсіби сипаттамалар, білім, мүліктік сипаттамалар, кейде оларға өзін-өзі сәйкестендіру қосылады) кешенді қолдану әрекетімен байланысты. Соған сәйкес орта тапты бөліп ажырату өлшемдері орта таптың мәдени деңгейімен, оның бірқатар ерекшеліктерінің болуымен байланысты сипатталады.

Үшінші тәсіл қазіргі орта тапты зерттеу академиялық қана емес, саяси мәнге де ие екендігімен байланысты. Осы тәсіл аясында орта таптың өлшемдерін айқындау кезінде басты екпін индивидтердің мүліктік немесе кәсіби емес, идентификациялық-психологиялық сипаттамаларына жасалады, себебі тап солар халықтың әлеуметтік жағынан өзін-өзі сезінуіне және әлеуметтік-саяси қылықтарына басым дәрежеде әсер етеді [6].

Біз мақала аясында осы аталмыш тәсілдердің арасынан екінші тәсілдің өлшемдерін пайдалануды жөн көрдік, оларға: табыс, шығыс деңгейі, жинақ көлемі, нақты кәсіби сипаттамалар, білім деңгейі, өзін-өзі сәйкестендіру.

Табыс деңгейі орта тапты сәйкестендірудің ең маңызды көрсеткіштерінің бірі. Елімізде 2003-ші жылдан бастап негізгі экспорттық шикізаттардан түскен табыстың ұлғаюы салдарынан орын алған «экономикалық бум» республика халқының, әсіресе, кен өндіру өнеркәсібі бар орта деңгейлі қала тұрғындарының табыс және шығыс құрылымына өзгерістер енгізгені сөзсіз. Бірақ статистика агенттігінің статистика қоры қала тұрғындарының табыс және шығыс деңгейін тек облыстың қалалық жерлер бойынша орташа көрсеткіштерін беру себебінен нақты зерттеу нысанына айналған орта деңгейлі қала тұрғындарының табыс деңгейін анықтау мүмкін емес. Сондықтан эмпирикалық зерттеу барысында біз респонденттерге «Сіздің отбасыңыздың негізгі табыс көздерін атап шығыңыз?» деген сауал қойған болатынбыз. Сауалнама барысында алынған жауаптарға сәйкес халықтың ақшалай табыстарының құрылымында еңбек қызметінен түскен табыстар басымдыққа ие, Балқашта 87,5%, Сәтбаевта 94,4%, Жаңаөзенде 78,2%. Яғни, бұл сауалнама деректері орта деңгейлі қала халқының табыс деңгейін экономикалық қызмет түрі бойынша орташа айлық еңбекақы мөлшері арқылы көрсету шынайылық қағидаларына қайшы келмейтіндігінің көрінісі.

Экономикалық қызмет түрі бойынша орташа айлық еңбекақы ресми статистика деректеріне сәйкес келесідей сипатталады: Жаңаөзен қалалық әкімшілігінде 2014 жылы орташа айлық атаулы еңбекақы өнеркәсіпте 418 406 теңгені (ерлер – 452151, әйелдер – 290964 теңге), құрылыста – 277556 тг., көтерме-бөлшек саудасында – 128188 тг., көлікте – 120466 тг., қаржы саласында – 154196 тг., мемлекеттік басқаруда – 90223 тг., білім беруде – 63979 тг., денсаулық сақтау саласында – 82955 тг., өнер, ойын сауық саласында – 61422 тг. құраған болатын [4, 119 б.].

Балқаш қалалық әкімшілігінде 2013 жылы орташа айлық атаулы еңбекақы өнеркәсіпте 106 376 тг., құрылыста – 93569 тг., көтерме-бөлшек саудасында – 77333 тг., көлікте – 112178 тг., қаржы саласында – 111336 тг., мемлекеттік басқаруда – 76316 тг., білім беруде – 63380 тг., денсаулық сақтау саласында – 84059 тг., өнер, ойын сауық саласында – 47633 тг. құраған болатын.

Сәтпаев қалалық әкімшілігінде 2013 жылы орташа айлық атаулы еңбекақы өнеркәсіпте 188784 теңгені, құрылыста – 210981 тг., көтерме-бөлшек саудасында – 149246 тг., көлікте – 100610 тг., қаржы саласында – 77474 тг., мемлекеттік басқаруда – 99588 тг., білім беруде – 64708 тг., денсаулық сақтау саласында – 77279 тг., өнер, ойын сауық саласында – 68608 тг. құраған болатын [3, 105 б.].

Бұл салалар бойынша орташа айлық еңбекақы мөлшерінен нені байқаймыз? Біріншіден, халықтың салалар бойынша бөлудің ресми статистика деректері еңбекақы төлеудегі әлеуметтік теңсіздіктің тереңдей түскендігін көрсетеді. Екіншіден, орта деңгейлі монобейінді қалаларда қазіргі уақытта өнеркәсіп, құрылыс, көтерме сауда салаларында орта тап қалыптасуы үшін экономикалық алғышарттардың қалыптасқандығын байқатады. Үшіншіден, орта таптың қатарына табыс көлемі жағынан жатқызуға болмайтын барлық қызмет етуші жалдамалы қызметкерлердің арасында шамамен үлес салмағы 55% жететін еңбекақысы төмен сала қызметкерлерін, басым бөлігі бюджеттік сала өкілдерінің мүшкіл жағдайын айқындайды.

Тұтыну шығындары да назар аударуға тұрарлық. Ресейдің әлеуметтанушысы Н.Е.Тихонова тұтыну шығындары құрылымындағы айырмашылықтарды анықтауға негізделген әдістемелік бағыт, бір жағынан өмір сүру салтындағы айырмашылықтарды, екінші жағынан - адами капиталды өсіруде түрлі мүмкіндіктерді айқындауда өзге көрсеткіштерге қарағанда анағұрлым тиімді, себебі олар қазіргі және жинақталған әл-ауқатты ескерумен қатар нақты топтарды бөліп ажыратуға мүмкіндік береді деп пайымдайды [7].

Ақшалай шығыны мен тұтынушылық шығын құрылымына қатысты ақпаратты анықтау мақсатында респонденттерге «Отбасыңыздың шығыстарын %-да келесі санаттар бойынша үлестіріп шығарыңыз?» деген сауал жолданаған болатын. Сауалнама нәтижелері бойынша орта деңгейлі қала тұрғындары табыстарының жартысынан астамын тамақтануға (53%), үштен бірін несиелерді қайтаруға, ақылы қызметтерге (коммуналдық төлемдер, ойын-сауық және т.б.) мен киім-кешек алуға (16%), ақша қорын жинақтауға тек (2%), салықтар мен алымдарға (1%) шығындайды.

Бұл субъективті бағалаулар Облыстық статистика департаменттері деректерімен пайыздық мөлшерде айырмашылықтары болғанымен, жалпы даму қарқыны тұрғысынан ұқсастықпен ерекшеленеді (кесте 1).

Кесте 1. Үй шаруашылықтарының тұтыну шығындарының құрылымы.

Тұтынушылық шығындар	Маңғыстау облысы (қалалық жер) (%)					Қарағанды облысы (қалалық жер) (%)				
	2010	2011	2012	2013	2014	2009	2010	2011	2012	2013
Тұтынушылық шығындар										
Азық-түлік тауарлары	39,5	34,7	35,0	44,2	45,1	38,8	38,3	40,7	38,0	36,9
Азық-түлік емес тауарлары	35,6	38,7	34,8	28,3	27,9	26,5	26,5	24,3	26,2	25,4
Ақылы қызметтер	24,0	24,9	26,4	23,1	21,5	23,0	23,5	21,2	21,9	23,2
Жақындарына, таныстарына материалдық көмек, алименттер	0,5	0,9	1,3	2,5	2,6	4,3	4,2	5,8	5,7	5,8
Салықтар, төлемдер және басқалай алымдар	0,2	0,0	0,1	0,1	0,1	0,3	0,2	0,3	0,2	0,2
Несиені және қарыздарды жабу	0,2	0,8	2,4	1,8	2,2	7,1	7,3	7,7	8,0	8,5

Ескерту – мына дереккөздері негізінде құрылған www.mangystau.stat.kz, www.karaganda.stat.gov.kz

Кесте көрсеткіштері мен сауалнама нәтижелері көрсеткендей, шығынның көп бөлігі азық-түлік тауарларына келген және ол өсу қарқынына ие. Бұнын негізінде біздің ойымызша екі себеп жатыр, біріншіден, алдында атап өткен экспорттық шикізаттардан түскен табыстың ұлғаюынан туындаған «экономикалық бум» салдарынан халықтың орта тапты ерекшелендіретін жаңа тұтынушылық үлгіге көшуі, бірақ оның негізінде тек қысқа мерзімде ғана көпшілік тұрғындардың әл-ауқатын жақсартатын, бірақ ұзақ мерзімде керісінше кесірін тигізетін жеке тұлғаларды несиелендіру институтының таралуы жатыр. Оны кесте көрсеткіштерінен байқаймыз, мысалы, Маңғыстау облысының қалалық жерлерінде 2010-2014 жылдар аралығында несиелерді өтеуге кететін шығындар 0,2%-дан 2,2%-ға, Қарағанды облысы қалалық жерлерінде 2009-2013 жылдар аралығында 7,1%-дан 8,5%-ға артқан. Екіншіден, көпшілік жалдамалы қызмет ететін тұрғындардың табысының инфляция, девальвация қарқынына пропорционалды ілесе алмауы жатыр.

Жалпы алғанда, азық-түлікке кеткен шығындардың басқа шығындарға қарағанда көп болуы халықтың өмір деңгейінің төмендігін көрсетеді. Бірақ біз өмірдің салыстырмалы түрдегі төменгі деңгейіне қарамастан, орта деңгейлі қалаларда тұрғындардың әлеуметтік дифференциациялануын жоққа шығармаймыз.

Сауалнама нәтижелері бойынша топтастырылған табыстық топтарды тұтыну шығыны құрылымымен арақатынас орнату арқылы біз ең төменгі табыстық топ (20000 теңгеден аз) пен ең жоғарғы табыстық топ (100000 теңгеден артық) өкілдерінің азық-түлікке жұмсайтын қаражат үлесінің айтарлықтай айырмашылығын байқамадық, сәйкесінше 64% бен 49% құрайды. Едәуір айырмашылықтар ақылы қызметтерге шығындалу, несиелерді өтеу, ақша қорын жинақтау құрылымында аңғардық. Мысалы, жалпы массив бойынша ақша қорын жинақтау бойынша ең жоғарғы табыс тобында шамамен 8%, ең төменгі тобында тіпті 1%-ға да жетпейді.

Осылайша, орта деңгейлі қалаларда табыс деңгейі бойынша пайыздық мөлшері тіпті 25%-ға жетпейтін орташа қамтылған әлеуметтік топтар болғанымен, шығыны құрылымы бойынша әлі де болса орта тап емес. Олар орта таптың өзегін қалыптастыратын мүмкіндік қана. Сондықтан орта деңгейлі қалалардың әлеуметтік топтарын орта таппен сәйкестендіруді кешенді түрде өткізген дұрыс, ең алдымен, білім деңгейі мен кәсіптік біліктілігіне назар аудару қажет.

Өндірістік қатынастар жүйесінің бұзылуы мен қайта құрылуы салдарынан білімді, біліктілікті және еңбек әрекетінің өзін арттыруға ынталандырудың жоқтығына қарамастан орта деңгейлі қалалар тұрғындарының білім деңгейі (сауалнама нәтижелері бойынша), әсіресе жас адамдарға келсек, қуантарлық жағдайға ие.

Білім деңгейі – зияткерлік қауым дамудың маңызды аспектісі және әлеуметтік топтарды әлеуметтік дифференциациялайтын белгі. Респонденттердің білім деңгейіне келетін болсақ, мұнда келесі көрініс

байқалады: балқаштықтардың 44%, сәтбаевтықтардың 45,8% мен жаңаөзендіктердің 40,3% кәсіби орта білімі бар. Жоғары білімі барлар Балқаш қаласында 47%, Сәтбаевта 46%, Жаңаөзенде 48,7%. Шамамен 2-4% респондентте толық емес орта білім. Орта деңгейлі қаланың қазіргі еңбек нарығында толық емес орта және жалпы орта білім бәсекеге қабілеттілігін жоғалтқан. Кәсіби орта білім көрсеткіштері бойынша гендерлік сипат біркелкі таралған – әйелдер 42,6%, ерлер 40,6%. Жоғары техникалық білімі бар ерлер саны әйел адамдардың осы көрсеткішінен шамамен 2 есе артық, ер адамдарға қарағанда, жоғары гуманитарлық білімі бар әйелдер шамамен 1,5 есе көп.

Табыстық топтар мен білім деңгейінің арақатынасын орнату табыстар шамасының білім деңгейіне тәуелділігі әлсіз екендігін көрсетті. Жоғары техникалық білімі бар азаматтардың 40%-дан, жоғары гуманитарлық білімі бар 16,5%-дан астамының және кәсіби орта білімі бар 10,4%-дан астамының 100000 теңгеден асатын табыстары бар. Егер біз салыстырмалы түрде орта тап өкілінің орта табысының шегі ретінде еліміздегі 2015 жылғы орташа еңбекақыны алатын болсақ (124227 теңге), онда жоғары техникалық білімі бар азаматтардың 26,6% және жоғары гуманитарлық білімі бар азаматтардың 18,9%, кәсіби орта білімі бар азаматтардың 25,2% табыстарына сәйкес «азқамтылғандар» тобына, ал жоғарғы техникалық және гуманитарлық білімі бар қалған орта деңгейлі қала тұрғындарын «кедейлерге» (тіісінше 15,5% және 48,2%) жатқызуға болады.

Осылайша, орта тапты сәйкестендіретін табыс пен білім деңгейіне лайық жоғары және кәсіби орта білімі бар тұрғындардың ішіндегі үлес салмағына сәйкес шамамен тек 10-14% құрайтынын аңғаруға болады. Бұдан біз әлеуметтік иерархиялық топтардың қалыптасуы тұрғындардың білім деңгейі факторына емес, олардың салалық тұрғыдан жұмыспен қамсыздандырылуына байланысты деп тұжырымдаймыз.

Орта деңгейлі қалаларда салалық тұрғыдан жұмыспен қамсыздандырылуына байланысты орта тап белгілерінің кен өндіру саласында ең жоғарғы шоғырлануы монобейінді қаланың еңбек нарығы мен жалпы әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан дамуы үшін қала құраушы кәсіпорынның маңызы салдарынан туындаған.

Қалада орта тап қалыптасуында табысы жоғары саламен салыстырмалы түрде төменгі мүмкіндігін мемлекеттік басқару, білім беру, денсаулық сақтау саласы, өнер, ойын сауық саласы құраған. Мысалға, бұл салаларда шоғырланған азаматтардың шамамен 62% (нақтырақ 61,8%) жақсы білім деңгейіне ие бола отырып, алайда материалдық игілік, табыс деңгейі, тұтыну шығыны құрылымы тұрғысынан орта тапқа жатқызу үшін жеткіліксіз сипатты белгілерге ие.

Орта тапты сәйкестендірудің келесі өлшемі – өзін-өзі сәйкестендіру. Өзін-өзі сәйкестендіру субъективті пікір болғанымен, ол нақты бір объективті экономикалық көрсеткіштерге сүйенеді, сонымен қатар, нақты бір өзін қоршаған топтың мүмкіндіктерін салыстыру барысында туындайды. Орта деңгейлі қала тұрғындары өздерін қандай әлеуметтік қауымдастықпен сәйкестендіретінін анықтау мақсатында біз сауалнама барысында «Сіз өзіңізді қоғамның қай әлеуметтік қабатына жатқызасыз?» деген сауал қойған болатынбыз. Сауалнама нәтижелері қарама-қайшылыққа толы көрсеткіштерді белгіледі. Біріншіден, табыс деңгейі төмен де, табыс деңгейі жоғары да, орта білімді, жоғары білімді, кәсіпкер де, бюджет саласы қызметкері де, жалпы айтқанда сауалнамаға қатысқан балқаштықтардың 50%, сәтбаевтықтардың 49,7%, жаңаөзендіктердің 46,5% өздерін орта таппен сәйкестендірген. Бұл біздің ойымызша, көпшілік халықтың әлі де болса орта таптың күнкөріс салтын түсінбеушіліктен немесе орта тап ұғымының қызметтік ортадағы орташа еңбекақы ұғымымен алмастырудан туындаған. Осы себепті тұрғындардың әлеуметтік иерархиялық құрылымында өз орнын нақтылау мақсатында сауалнама барысында әлеуметтік мәртебені бағалаудың стандартты 10 балдық шәкілін («1» – ең жоғарғы қоғамдық жағдай, «10» – ең төменгі қоғамдық жағдай) қолдандық.

Сауалнама деректері бойынша орта деңгейлі қалаларда әлеуметтік құрылым төменгі тап өкілдерінің (7,8,9 шәкіл) басымдылығымен ерекшеленеді. Орта тапқа тиесілі 3,4,5 шәкілдермен өзінің әлеуметтік мәртебесін бағалаған респонденттердің «нәзік-аморфтығы» байқалды. Орташа мәртебелік рангтер барлық әлеуметтік құрылымның 27% құрайды. Төменгі тап дифференциациясының көрінісі келесідей: төменгі таптың жоғары бөлігі - 43,1%, төменгі тап - 27,5%.

Сонымен орта деңгейлі қалаларда өзін-өзі орта тап өкілі деп сезінетін азаматтардың саны аз. Оларды

табысы, тұтыну шығыны, білім деңгейі, өзін-өзі сәйкестендіруі бойынша орта тапқа жатқызу да қиынға соғады, оларды шынайы түрде тек орта таптың алғышарттары деп қарастыруымызға болады.

Қазақстан Республикасының орта деңгейлі монобейінді қала тұрғындарының табыс деңгейі тұрғысынан орта тапқа сәйкес келетін азаматтардың көбісі қала құраушы кәсіпорындарда қол еңбегі жұмысында істейтіндіктен, ал білімі жоғары, бірақ енбекақысы төмен қабаттың басымдығынан қазіргі таңда орта таптың пайда болуына негіз болатын жағдайлардың әлі де болса қалыптаспағандығын айтуға болады және жақын арада әлемдік нарықтағы энергия тасымалдаушы шикізатқа бағаның құлдырауы салдарынан оның қалыптасуына едәуір қиындық туғызатыны сөзсіз. Мақала аясында қойылған өзекті мәселеге қатысты жүргізілген талдау нәтижелері еліміздің барлық орта деңгейлі қалаларына тән сипаттама деп жорамалдауға мүмкіндік береді.

1 Урбанизация в Центральной Азии: вызовы, проблемы и перспективы // Аналитический доклад, Центр экономических исследований, 2013.

2 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 28 маусымдағы № 728 қаулысымен. Моноқалаларды дамытудың 2012 - 2020 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы.

3 Қарағанды облысының өңірлері. Статистикалық жинақ. - Қарағанды, 2014. – 211 б.

4 Маңғыстау облысының аймақтық статистикалық жылнамалығы. Статистикалық жинақ. – Ақтау, 2015. – 370 б.

5 Ефимова Е. А. Рынок труда моногородов: состояние и перспективы // Пространственная экономика. — 2011. — № 1.

6 Тихонова Н.Е. Социальная стратификация в современной России: опыт эмпирического анализа. – М.: Институт социологии РАН, 2007. – 320 с.

7 Тихонова Н.Е. Малообеспеченные в современной России: специфика уровня и образа жизни // Социологические исследования. – 2009. — № 10.

Резюме

Аманбеков Н.Ж. - Ph.D докторант 3 курса по специальности
6DO50100-Социология, nuraman83@mail.ru

Особенности формирования среднего класса в средних городах Республики Казахстан

В данной статье проведена эмпирическая исследовательская работа по определению трансформации социальной структуры в средних городах Республики Казахстан. Цель исследовательской работы – исходя из трансформации социальной структуры определить связь уровня и качества жизни в средних городах с формированием среднего класса.

Ключевые слова: средний город, средний класс, уровень дохода, уровень образования.

Summary

Amanbekov Nurzhan - 3^d course Ph.D student specialty of Sociology, nuraman83@mail.ru

PECULIARITIES OF FORMATION OF MIDDLE CLASS IN MEDIUM-SIZED CITIES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

In this article, we conducted empirical research to determine the transformation of social structure in the medium-sized cities of the Republic of Kazakhstan. The aim of the research is based on the transformation of social structure define the level and quality of life in medium-sized cities, with the emergence of a middle class.

Keywords: medium-sized city, middle class, income, level of education.

УДК 11.674

КУЛЬТУРНАЯ ПАМЯТЬ КАК СРЕДСТВО ПОСТРОЕНИЯ ИДЕНТИЧНОСТИ

Галимжанова Ж.Б. - Докторант 3 курса, кафедры социологии, факультета Социальных наук Евразийского Национального университета им. Л.Н.Гумилева, z.galimzhanova@gmail.com

В статье поднимается проблема влияния культуры на процесс формирования идентичности. Обсуждаются вопросы влияния памяти как социального конструкта на воспроизводство культуры. Прошлое постоянно пересоздается и переформулируется в меняющемся настоящем. Оценка прошлого зависит от тех социально-политических обстоятельств, в которых находится общество или группы в тот или иной момент. В тоже время, поддержание идентичности требует ощущения непрерывности истории. В картине прошлого должны отсутствовать большие перемены и разрывы, чтобы группа могла бы себя узнать в ней на любом историческом этапе. Таким образом, мемориализация и забвение играют ключевые роли в формировании культурного ландшафта, на фоне которого происходит конструирование идентичности.

Ключевые слова: культура, идентичность, память, история

Известно, что одна из основных функций культуры — интегративная. Культуры объединяют людей, создавая единое знаково-символическое пространство, с которым как со «своим» идентифицируют себя определенные сообщества. Вместе с тем (и одновременно) они разъединяют людей, проводя культурные границы, чреватые иногда превращением в линии фронтов. Обе стороны этого процесса неотделимы друг от друга, объединять, разделяя, и разделять, объединяя, — неотъемлемое свойство культуры. Постоянно проводя границы с другим, культура постоянно конституируется как таковая. Культура, как подчеркивал М. М. Бахтин, целиком размещается на собственной границе, на границе с другой культурой и с иным смыслом «границы проходят всюду через каждый момент ее». Маркеры, обозначающие границы, могут быть изменчивыми и переменными, но сам факт проведения границы является необходимым для существования культуры как таковой.[1]

Борьба за свою идентичность против попыток “других” присвоить и воспроизводить элементы культурной традиции, воспринимаемой как «своя», стала характерной чертой современной эпохи. Источником конфликтов становятся не только различия культур, стремление подчеркнуть и усилить уникальность своей идентичности, о чем говорит, например, С. Хантингтон, но и притязания на одну и ту же идентичность, стремление одной из групп смягчить, или же вовсе устранить различия, унифицировать культурное пространство.[2,240] Понятие культурного разнообразия («cultural diversity») превратилось в «нормативный метанарратив» современного культурного пространства. Таким образом, производство культурного единства и разнообразия, борьба вокруг культурных границ и идентичностей становятся центром культурной политики сегодня.

Обсуждение проблем культурного разнообразия и культурных идентичностей невозможно вне проблематики памяти и забвения в культуре. Неразрывность памяти и идентичности отмечалась еще Дж. Локком. Он писал о том, что во всех случаях, когда мы «теряем из виду свое прошлое Я, тогда возникает сомнение, являемся ли мы тем же самым мыслящим существом, т. е. той же самой субстанцией, или нет». [3,388]. Не случайно концепты памяти и идентичности практически одновременно стали ключевыми понятиями как современного социально-гуманитарного знания, так и публичного дискурса политиков, общественных деятелей, СМИ и т. д.

Связь памяти, забвения и идентичности была проблематизирована у самых истоков изучения памяти (memorystudies). Причем о забвении речь зашла здесь раньше, чем о памяти. В 1882 г. философ культуры Э. Ренан в своей знаменитой речи «Что такое нация?» подчеркивал, что для существования нации необходимы как общие воспоминания, так и коллективное забвение определенных моментов прошлого. «А сущность нации в том и состоит, что все индивиды, ее составляющие, имеют между собой много общего и в то же время они забыли многое, что их разъединяет. ...Всякий французский гражданин должно быть уже позабыл ночь Святого Варфоломея и резню на юге в XIII столетии» [4,216].

Особого внимания в этой связи заслуживает Э. Дюркгейм. Основатель французской социологической школы. В своей последней книге «Элементарные формы религиозной жизни» (1912) обращал внимание на тотемические культы первобытных австралийских племен, где тотем выступал как воплощение социальной общности, а связанные с ними ритуалы призваны поддерживать ее сплоченность и идентичность. Социология Э. Дюркгейма приводит нас к выводу о том, что для поддержания стабильности общества, для того, чтобы его члены ощущали солидарность и историческую преемственность существования своей группы, они должны помнить определенные вещи определенным

образом, а некоторые вещи организованно забывать. Общество нуждается в определенной степени не только интеллектуального и эмоционального конформизма своих членов, но и «конформизма мемориального».

Общество может существовать, только порождая у своих членов чувство священного, воздействуя на них своей высшей по отношению к любому индивиду сверхличной силой. Оно поддерживает у людей ощущение солидарности и общей идентичности при помощи периодически повторяющихся специальных ритуалов, воссоздающих совместное сакральное прошлое. В центре того, что данное сообщество считает сакральным, располагается коллективно воображаемое прошлое. Среди событий этого прошлого особенно выделяются события, связанные с мифом о происхождении. Именно регулярное ритуальное воссоздание событий, конституирующих общее происхождение группы, является наиболее важным способом поддержания ее единства. Благодаря циклически воспроизводимым ритуалам, группе удается поддерживать ощущение самоидентичности на протяжении длительного времени, несмотря на происходящие с ней более или менее радикальные перемены.

Поддержание идентичности требует ощущения непрерывности истории. Коллектив, адаптируя новые явления и идеи, должен периодически проводить переинтерпретацию прошлого так, чтобы эффект новизны был утрачен и новое предстало продолжением исторической традиции. Поэтому прошлое в коллективной памяти постоянно подвергается реорганизации. В этой картине прошлого должны отсутствовать большие перемены и разрывы, чтобы группа могла бы себя узнать в ней на любом историческом этапе.

В американской социологии первой четверти XX века основатель символического интеракционизма Дж. Г. Мид был в числе первых социальных мыслителей, систематически анализировавших социальную роль прошлого. Прошлое постоянно пересоздается и переформулируется в меняющемся настоящем. Он подчеркивал, что прошлое придает значение настоящему, что оно используется как инструмент для поддержания современных верований и ценностей («прошлое в настоящем»). Прошлое припоминается и конструируется так, как это в данном случае наиболее соответствует групповым потребностям. Неактуальное в определенной ситуации воспоминание может оказаться жизненно важным для группы в иных социально-политических обстоятельствах. Реконструкция прошлого происходит тогда, когда люди ощущают неадекватность прежних исторических представлений. Обычно это происходит в моменты радикальных исторических перемен. Нарушение обычного порядка вещей может быть нормализовано и рутинизировано, прерванный континуитет может быть восстановлен, если травмирующие массовое сознание события будут вписаны в новую концепцию исторического прошлого («прошлое для настоящего»). Память у Мида можно трактовать как инструмент поддержания и нормализации социальной идентичности.

Идентичность поддерживается памятью. Коллективная память о совместном прошлом — основа идентификации группы, выражение коллективного опыта, объединяющего группу, объясняющего ей смысл ее прошлого, причины нынешнего совместного бытия и определяющего надежды на будущее. Однако между памятью и идентичностью существуют отношения взаимозависимости. Не только идентичность укоренена в памяти, но и память зависит от присвоенной себе идентичности.

Идентификация — одна из основных (наряду с легитимацией) функций коллективной памяти. Память поддерживает коллективную идентичность тем, что сохраняет и передает ценности и образцы поведения. Коллективная память удерживает образы событий и лиц с отчетливой позитивной или негативной окраской. Они превращаются в лишенные нюансов и полутонов символы идентичности группы, обладающие повышенной резистентностью к исторической критике. Образы триумфа и страдания структурируют память. Они помогают давать определения текущим ситуациям и выбирать модели реагирования. Коллективная память формирует символический универсум, очерчивающий границы общности. Эти знаки становятся знаками идентификации, отличительными маркерами «своих». Одной из общих отличительных черт подходов основоположников исследований социальной (культурной) памяти является то, что акцент в их теориях делается на содержание коллективных воспоминаний, на закономерности их формирования и социально-культурного функционирования.

Память обладает способностью структурировать серии разрозненных событий в различные структурированные нарративы. Одно и то же событие при этом может приобретать разное значение, в зависимости от того, в какую сюжетную структуру оно оказалось включено. В этом процессе структурирования можно выделить определенную логическую последовательность. Во-первых, в зависимости от задач и ситуации сегодняшнего дня, выбирается временная перспектива. Группа может смотреть в более или менее удаленное прошлое. Таким образом, событие может попасть в то или иное

повествование или же, напротив, быть из него исключенным. Так, событие получает значимость. Социальная общность находит в истории тех или иных предков, выделяет принципиально важные для идентификации группы исторические события или периоды. Среди этих событий и периодов особое место занимают «истоки», образ происхождения социокультурной общности. Изменение глубины проникновения в историю способно изменить образы предков, значимых событий или периодов, а также представление об истоках. Затем между выбранными точками «мнемонического пространства» устанавливается линия преемственности. Требуется показать и доказать, что «все это — наша история», «наша коллективная биография». Для этого требуется организовать образ исторического континуитета, неразрывной связи со «своим» и одновременно четко обозначить линии разрыва, дисконтинуитета, отделяющие «свое» от «чужого». События при этом ставятся в определенную взаимосвязь. Решение же этой задачи сразу же требует и решения проблемы выбора типа взаимосвязи. Важно, в какое повествование и в каком качестве будет включен тот или иной исторический сюжет. Изменение степени отдаленности исторического прошлого, с которым связывает свою идентичность группа, может означать изменение и самой этой идентичности. [5, 66]

Обозначая ряд событий в качестве однородных и принадлежащих, следовательно, одному и тому же периоду, коллективная память создает одновременно и исторический дисконтинуитет. Определенные события получают статус «поворотных моментов истории», с которых начинается новая эпоха и происходит полный разрыв с прошлым. В пределах созданных «мнемонических континуумов» прошлое структурируется в соответствии с определенными моделями. Эти мнемонические модели имеют социальное происхождение и имеют решающее значение для надления определенного события тем или иным значением. Социолог Э. Зерубавель пишет об этом так: «Я полагаю, что историческое значение событий существенным образом связано со способом их расположения в наших умах *vis-a-vis* по отношению к другим событиям, с их структурной позицией в рамках таких «исторических сценариев», как «водораздель», «катализатор», «последняя капля» [6,12]

Очевидно, что манипуляции с коллективной памятью являются наиболее эффективными стратегиями в области «политики идентичности», позволяющими создавать или, напротив, уничтожать определенные идентичности, манипулировать культурным многообразием. Положение о том, что образ прошлого является социокультурным конструктом, а не данностью, сегодня практически никем не оспаривается. Проблемой является, однако, степень податливости этого образа к манипуляциям. Дискуссии о степени пластичности памяти были связаны в первую очередь с публикацией в 1983 г. сборника статей «Изобретение традиции».[7, 24] Направление, связанное с их подходом к социальной памяти, получило название «теория политики памяти». Здесь акцент делается на анализе того, как политически доминирующие группы манипулируют образами исторического прошлого и внушают массам определенную концепцию истории, легитимизирующую их политические цели и господство. Исследователи, принадлежащие к этому направлению, стремятся показать, как новые традиции и ритуалы произвольно конструируются в соответствии с текущими политическими реалиями и потребностями. Память фактически оказывается здесь тождественной политической идеологии.

Таким образом, можно заключить, что культурная (социальная) память и идентичность тесно взаимосвязаны. Механизмы мемориализации и забвения играют важнейшую роль в формировании культурного ландшафта. При этом политика в области памяти и идентичности не может рассматриваться как абсолютно произвольное конструирование. Имеет место скорее игра в рамках определенных структурных ограничений, устанавливающих пределы социально-культурному проектированию.

1. Калинин В.К. «Границы в культуре и культура на границах» 2008, №1, <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2833>
2. Harrison S. *Identity as a Scarce Resource // Social Anthropology*. — 1999. — Vol. 7(3). — С. 240
3. Locke, John. *The Educational Writings of John Locke*. Ed. James L. Axtell. Cambridge: Cambridge University Press, 1968. ISBN 0521407366. С.388
4. Anderson Benedict. *Imagined Communities*. — New. — London, New York: Verso, 2006. — ISBN 9781844670864.
5. А. Васильев, *Мемориализация и забвение как механизмы производства культурного единства и разнообразия/ Фундаментальные проблемы культурологии: Сб. ст. по материалам конгресса / Отв. ред. Д.Л. Спивак. - М.: Новый хронограф: Эйдос. Т.: Культурное наследие: От прошлого к будущему. - 2009, С. 56-68*
6. Zerubavel E. *Time Maps*. — Chicago, 2004. — С.12

7. *The Invention of Tradition* / Ed. by Hobsbawn E., Ranger T. PUBLISHED BY THE PRESS Syndicate of the University of Cambridge The Pitt Building, Trumpington Street, Cambridge, United Kingdom, 1983. ISBN 9781107604674, C. 54

МӘДЕНИ ЖАДЫ БІРЕГЕЙЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Галимжанова Ж.Б. 3 курс докторант, Әлеуметтану кафедрасы, Әлеуметтік ғылымдар факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, z.galimzhanova@gmail.com

Мақалада мәдениеттің бірегейліктің қалыптасуына әсер ету мәселесі қамтылып отыр. Мәдениеттің жаңғыруына әлеуметтік конструкт ретіндегі жадының әсер ету сұрақтары талқыланады. Өткен шақ қазіргі өзгермелі жағдайда әрдайым қайта қалыптасып, қайта пайда болуда. Өткен уақыт қоғамның немесе топтың қандай да бір кездегі әлеуметтік-саяси жағдайларға байланысты бағаланады. Сонымен қоса бірегейлікті сақтау тарихтың тоқтамсыздығын сезіну қажеттілігін талап етеді. Кез-келген тарихи кезеңде топ өз-өзін танып білуі үшін өткен шақтың көрінісінде ауқымды өзгерістер мен алшақтықтар болмауы тиіс. Осылайша, бірегейліктің негізін құрайтын - мемориализация және естен шығару мәдени ландшафтты қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, оның жағдайында бірегейлікті құру жүреді.

Түйін сөздер: мәдениет, тарих, бірегейлік, жады

CULTURAL MEMORY, AS A MEANS OF CONSTRUCTING IDENTITY

Galimzhanova Zh.B. PhD student 3d course, department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, z.galimzhanova@gmail.com

Scientific supervisor: Zabirowa A.T., doctor of sociological Sciences, Professor, zabirowa2010@gmail.com

The article discusses the impact of culture on the of identity construction process. It is debates the influence of memory as a social construct, for the reproduction of culture. Our past is constantly recreates and reformuletetes in a changing present. An appreciation of the past depends on the political and social circumstances of a society or group at one time or another. At the same time, the maintenance of identity requires a feeling of the continuity of history. In the picture of the past should be no big changes and ruptures that the group could learn it at any historical stage. Thus, the commemorative practices and forgetfulness play a key role in shaping the cultural landscape against which the construction of identity.

Keywords: culture, identity, memory, history

УДК 378.19

АССАМБЛЕЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА И ФОРМИРОВАНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Зайниева Л.Ю. - доктор политических наук, профессор кафедры истории Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин (КазНУ им. К.И.Сатпаева)

В статье деятельность Ассамблеи народа Казахстана, оказывающая влияние на формирование и улучшение качества человеческого капитала, рассматривается, прежде всего, через усиление внимания к молодому поколению страны. Это вовлечение молодежи в свои мероприятия, поддержание ее инициатив и международного сотрудничества, создание специальных молодежных структур и др. Работа АНК заметно активизировалась в 2015 году - Году Ассамблеи, посвященном ее 20-летию.

Ключевые слова: Ассамблея народа Казахстана, сессия, человеческий капитал, молодежь, молодежное крыло, образование, общественное согласие.

Для развития общества исключительно актуально постоянное пополнение и улучшение человеческого капитала. Повышение его качества на основе стандартов стран ОЭСР вошло важнейшим положением в План нации «100 конкретных шагов» по реализации пяти институциональных реформ Главы государства Нурсултана Назарбаева. Движущим фактором этого процесса выступает образование. Большое внимание уделено развитию высшего образования в стране. В документе запланирована подготовка квалифицированных кадров в десяти ведущих колледжах и десяти вузах для шести ключевых отраслей экономики с последующим распространением опыта в других учебных заведениях страны. Особым пунктом проходит поэтапное расширение академической и управленческой самостоятельности вузов с

учетом опыта Назарбаев Университета. Обозначена необходимость трансформации частных вузов в некоммерческие организации в соответствии с международной практикой. Выделен поэтапный переход на английский язык обучения в системе образования – в старшей школе и в вузах [1].

В Послании Президента РК Н.А.Назарбаева народу Казахстана, произнесенном 30 ноября 2015 года, вопрос о дальнейшем развитии образования сфокусирован на максимальном развитии системы подготовки технических кадров. Именно техническое и профессиональное образование должно, подчеркнул Н.А.Назарбаев, стать одним из основных направлений инвестиционной политики.

В Послании высвечена неразрывная связь между получением технического образования и освоением рабочих специальностей. Причем здесь заложен не только фундамент профессионального роста, но и большой воспитательный потенциал для молодого человека. Впервые в таком стратегическом документе для развития страны, как Послание народу, Президент, призывая молодежь овладевать рабочими специальностями, в качестве примера приводит собственный жизненный опыт, свою рабочую закалку как непреходящую ценность для становления человека. Исключительно важно, что Президент славит человека труда. Его слова наполнены искренним уважением к тем, кто непосредственно создает основы укрепления Казахстана. И это, думается, тоже обращение, прежде всего, к юношам и девушкам расти патриотами и достойными гражданами своего Отечества.

Важно, что, провозглашая новый виток развития человеческого капитала, Президент подводит под него крепкую базу. В Послании дано поручение Правительству республики разработать новый проект «Бесплатное профессионально-техническое образование для всех», старт которому будет дан с 2017 года [2].

Однако формирование человеческого капитала нельзя ограничивать только образованием. Следует согласиться с мнением доктора философских наук, профессора М.З.Изотова о том, что нельзя свести человеческий капитал только к собственно обучению и получению суммы знаний. Человеческий капитал – это, прежде всего, культура, в том числе и культура поведения. Люди должны научиться оперировать полученными знаниями, использовать их во благо собственной семьи, предприятия и родной страны. Без четкой гражданской позиции человеческий капитал – всего лишь сумма знаний [3].

Целесообразно учитывать воспитание, приобретение навыков общественно-политической деятельности, развитие организаторских способностей граждан страны. В этой связи особую значимость приобретает деятельность различных структур в обществе. В казахстанском обществе велика роль и узнаваема деятельность Ассамблеи народа Казахстана, что убедительно подтверждает План нации «100 конкретных шагов» по реализации пяти институциональных реформ Главы государства Н.А.Назарбаева. Деятельность АНК актуализирует четвертая институциональная реформа «Идентичность и единство». В Концепции укрепления и развития казахстанской идентичности и единства, утвержденной Указом Президента РК от 28 декабря 2015 года, подчеркнуто, что данная работа будет выстраиваться под эгидой АНК и вокруг общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел» по четырем векторам. Это идентичность на принципе гражданства, продвижение идеи «Мәңгілік Ел» как системы ценностей, отражающих опыт нации за годы независимости, развитие триединства языков и генерация поколения «Мәңгілік Ел» [4]. Данное положение требует усиления внимания к молодежи, постоянного совершенствования политики государства в молодежной сфере.

Главной ее целью, как сформулировано в Законе «О государственной молодежной политике», подписанном Президентом Н.А.Назарбаевым в феврале 2015 года, «является создание условий для полноценного духовного, культурного, образовательного, профессионального и физического развития молодежи, участия в процессе принятия решений, успешной социализации и направления ее потенциала на дальнейшее развитие страны». В задачи государственной молодежной политики входит защита прав и законных интересов молодежи, вовлечение ее в социально-экономическую и общественно-политическую жизнь страны, воспитание гражданственности и укрепление чувства казахстанского патриотизма.

Среди принципов, на которых основывается государственная молодежная политика, приоритетными являются культурные, нравственные и духовные ценности, гражданственность, ответственность, трудолюбие, межконфессиональное согласие и межэтническая толерантность, преемственность поколений, приоритет семейного воспитания. В числе принципов отмечены также участие самой молодежи в формировании и реализации государственной молодежной политики, научный, комплексный и последовательный подход в ее осуществлении [5].

Активизации работы АНК с молодежью способствует постоянное внимание и разносторонняя деятельность по поддержке молодого поколения со стороны Председателя Ассамблеи, Президента РК – Лидера нации Н.А.Назарбаева, высокой оценки его роли в жизни общества. В Послании «Стратегия

«Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» молодежь определена в качестве двигателя нового политического курса государства [6]. В Послании «Нұрлы жол – путь в будущее» Н.А.Назарбаев вновь подчеркнул, что «молодежь – опора нашего будущего. Государство открыло перед новым поколением все двери и все пути! «Нұрлы жол» - вот где можно приложить усилия, развернуться нашей креативной, динамичной молодежи!». В этом Послании доверие и толерантность казахстанцев друг к другу названы ключами к будущему Казахстана. Президент отметил, что «мы должны сами беречь наше единство и межэтническое согласие». Особый акцент сделан на молодежь: «Наша молодежь растет в новой, независимой стране. Нынешнее поколение не видело межэтнических войн и конфликтов, разрухи 90-х годов. И многие воспринимают стабильность и комфортную жизнь в Казахстане как нечто положенное от рождения» [7]. В целях дальнейшего сохранения стабильности и согласия необходимо целенаправленно развивать работу по воспитанию в людях, особенно молодых, понимания непреходящей ценности тех идей, которые составляют основу деятельности Ассамблеи.

Возросшую роль АНК в работе с подрастающим поколением засвидетельствовала речь Н.А.Назарбаева на XIX сессии Ассамблеи народа Казахстана «Казахстанский путь: стабильность, единство, модернизация», состоявшейся в апреле 2012 года [8]. В ней был обозначен целый ряд новаций в области улучшения государственной молодежной политики. Она явилась посланием Главы государства молодому поколению страны, свидетельством его большой и постоянной заботы о молодых гражданах. С другой стороны, эта речь – конкретная программа действий для всех структур казахстанского общества, прежде всего государственных, по улучшению работы с молодежью.

В республике наблюдается постоянный поиск в управленческой сфере молодежной политики. По поручению Президента в структуре Министерства образования и науки создан Комитет по молодежной политике, а в регионах – соответствующие управления. Областные советы молодежи, а также городов Астаны и Алматы Н.А.Назарбаев обязал возглавить акимов лично. В 2008 году создан Совет по молодежной политике при Президенте Республики Казахстан, в который входят представители государственных органов и молодежных организаций. Его задачами обозначены координация молодежной политики, анализ ситуации в молодежной среде и выработка практических рекомендаций для Главы государства. С 2012 года впервые его заседания стали проходить с выездом в регионы. Наряду с выделением центральной темы поднимаются сопредельные проблемы, проводятся различные мероприятия.

На XIX сессии АНК Н.А.Назарбаев выразил желание и порекомендовал руководителям различных рангов, депутатам чаще встречаться с молодежью. Такой важной встречей явилось участие Президента в работе II съезда молодежного крыла «Жас Отан» партии «Нур Отан», состоявшемся 16 ноября 2012 года. В речи на съезде Президент озвучил целый ряд положений, улучшающих молодежную сферу. Это внесение индикаторов по работе с молодежью в стратегические планы всех министерств и акиматов и укрепление взаимодействия в этой работе с молодежными организациями; введение представителей объединений молодежи в советы по работе с НПО и создание фонда молодежных инициатив; доведение управленческой вертикали молодежной политики до каждого города и аула и усиление роли комитетов по делам молодежи в крупных производственных коллективах и национальных компаниях; расширение поддержки молодежного предпринимательства, создание единого веб-портала «Молодежная биржа труда», ежегодное выделение молодым семьям квартир в рамках программы «Доступное жилье-2020», обеспечение молодежи временным жильем (строительство студенческих и молодежных общежитий) и др. [9]. В фарватере реализации мысли Президента об усилении влияния на каждого молодого человека создаются Молодежные ресурсные центры, центры обслуживания молодежи, центры развития молодежных инициатив, комитеты по делам молодежи в производственных и учебных коллективах.

В речи на XX сессии АНК «Казахстан-2050»: один народ - одна страна одна судьба», состоявшейся в апреле 2013 года, в числе задач Н.А.Назарбаев указал, чтобы до каждого казахстанца доходила «вертикаль» и «горизонталь» Ассамблеи. Важно обеспечить вовлечение молодежи на всех уровнях в мероприятия ассамблеи по формированию общественного согласия [10]. Показателен в этом отношении 2015 год, Год Ассамблеи народа Казахстана. В его рамках проведено свыше 30 тысяч мероприятий в 5426 населенных пунктах с участием около девяти миллионов человек. Проект «Тайказан. АНК – 20 добрых дел» охватил более 4,5 тысяч населенных пунктов с участием 2,9 миллиона человек. В календаре мероприятий АНК нашли отражение другие важнейшие для государства даты: 70-летие Великой Победы, 20-летие Конституции РК, 550-летие Казахского ханства. По итогам республиканской историко-культурной экспедиции «Ұлы Дала Елі», посвященной юбилею Казахского ханства, будет создана туристическая карта исторических мест страны [11].

5 октября 2015 года состоялся Республиканский форум патриотов «Мәңгілік Ел - Нация Единого Будущего». На этом форуме был дан старт масштабной общенациональной инициативе из Плана нации «Большая страна - большая семья», рассчитанной на 2016-2018 годы. Данный проект логически продолжает и развивает идеи АНК, предполагает максимальный охват граждан. «Съезд благотворителей», «Караван милосердия», «Форум общественного согласия» и другие мероприятия, безусловно, рассчитаны на активное участие и молодежной части населения. В числе исполнителей запланированных проектов: Ассамблея и ее общественные структуры, государственные органы, институты гражданского общества. Такие сферы, как благотворительность, медиация по вопросам предотвращения и разрешения конфликтов, советы общественного согласия, открывают новые возможности для расширения и углубления работы АНК.

С этой точки зрения возрастает роль молодежных организаций, объединений молодых людей в этнокультурных центрах. В Павлодарской области, например, таких объединений 15. Они составляют молодежное крыло АНК Павлодарской области, а также студенческая ассамблея Павлодарского государственного университета им.Торайгырова. В качестве исполнительного органа в регионе действует координационный совет молодежных объединений АНК, состоящий из лидеров объединений молодежи этнокультурных центров. Совет решает общие проблемы, готовит фестивали, совместные акции, конкурсы и др., направленные на решение главной задачи: воспитание у молодых людей патриотизма и толерантности. В феврале 2015 года в ПГУ кафедрой АНК и студенческой ассамблеей был проведен «Единый урок истории Ассамблеи» для студентов и магистрантов всех факультетов. В апреле 2014 года создано Республиканское молодежное объединение «Жарасым» при АНК. Свои задачи оно видит, прежде всего, в проведении идей Президента в многонациональное казахстанское общество, в повышении ответственности каждого молодого казахстанца за судьбу Родины. Развивается сотрудничество АНК с другими молодежными организациями [12].

Ассамблея народа Казахстана поддерживает молодежные инициативы. На XX1 сессии АНК «Стратегия «Казахстан-2050»: культура мира, духовности и согласия», например, Н.А.Назарбаев обозначил как яркое воплощение патриотизма и трудолюбия молодежи движение «Жасыл ел» и поручил Правительству внести предложения по дальнейшему развитию этого движения. Впервые идея Главы государства развернуть программу озеленения страны прозвучала в 2005 году. С каждым годом увеличивается число участников программы, охвачены все регионы республики, растет вклад молодых людей в развитие страны. В движении участвует свыше 200 тысяч бойцов молодежных трудовых отрядов. Причем не только студенты, но и другие категории молодежи, в том числе безработные. Появились школьные трудовые отряды.

Кроме высадки деревьев, благоустройства парков и скверов жасылелевцы также активно занимаются возрождением населенных пунктов, пострадавших от природной стихии, помогают в благоустройстве дворов и домов участников Великой Отечественной войны. Развитию движения способствует увеличение средств из республиканского и местных бюджетов, внедрение региональных программ по развитию экологического воспитания молодежи, популяризация движения, определение перспектив его развития. Ход реализации программы «Жасыл ел» был рассмотрен на заседании Совета по молодежной политике при Президенте РК, состоявшемся в Кызылорде в июне 2014 года. На основе глубокого анализа был предложен комплекс мер, которые помогут вернуть ей статус государственной программы, эффективно влияющей на развитие молодежной политики: двукратный рост заработной платы, круглогодичная работа по благоустройству населенных пунктов с укреплением материально-технической базы, в том числе создание лесопитомников [13].

Важное значение для воспитания молодежи имеет развитие международного сотрудничества, установление ее взаимодействия с молодыми людьми других стран. Это направление поддерживает АНК. Оно актуально и с точки зрения разъяснения сущности данной организации за рубежом. На XX сессии Ассамблеи Н.А.Назарбаев специально подчеркнул, что «некоторые думают «по старинке», что АНК – это представительство этнических меньшинств. Я хочу сказать тем, кто не понимает или не хочет понимать, что такое ассамблея сегодня. Ее признали в ООН, в ОБСЕ, в СВМДА. Ассамблея – это всенародное представительство! Именно поэтому я сам возглавил ассамблею! Именно поэтому я и сказал сегодня, что ассамблея – это все 17 миллионов казахстанцев!» [14]. Молодые в люди в этом представительстве занимают весомое место.

Поэтому исключительно дальновидно стремление различных структур республики, включая АНК, наряду с развитием двухстороннего сотрудничества, учитывать многоуровневый характер молодежной политики. Он дает возможность международным организациям и государствам глобализирующегося

мира расширять взаимодействие юношей и девушек, сочетать новейшие тенденции в молодежной работе с собственным опытом и национальными особенностями, успешнее развивать формы молодежной политики, выходящие за пределы одного государства. В свою очередь, активизация молодежного сотрудничества является хорошим подспорьем для укрепления взаимодействия государств, международных структур, их организационного совершенствования и повышения эффективности деятельности.

В мировом сообществе в интересах молодежи выделяется деятельность ООН. Полезна интеграция молодежной политики на региональном уровне. Показателен, например, «Венский итоговый документ – третья встреча в рамках дальнейших шагов, 15 января 1989 г.» ОБСЕ, в котором говорится, что государства «будут поощрять дальнейшее развитие прямых контактов между молодежью, а также между правительственными и неправительственными молодежными и студенческими организациями и учреждениями, заключение между такими организациями и учреждениями двухсторонних и многосторонних договоренностей и подписание программ и проведение на двухсторонней и многосторонней основе мероприятий и деятельности молодежи и для нее в области образования, культуры и других областях» [15].

Актуален региональный опыт осуществления молодежной политики в рамках Содружества Независимых Государств. 25 ноября 2005 года в Москве было подписано Соглашение государств-участников СНГ о сотрудничестве в сфере работы с молодежью, в соответствии с которым при Исполнительном комитете СНГ действует Совет по делам молодежи данной группы стран. Его задачами являются рассмотрение вопросов, связанных с реализацией Соглашения, выработка рекомендаций, оказание содействия в осуществлении национальных программ, обобщение опыта различных государств и международных организаций в сфере работы с молодежью. Большими возможностями обладает Межпарламентская ассамблея СНГ. Одной из основных молодежная тема является в деятельности Межгосударственного фонда гуманитарного сотрудничества (МФГС) государств-участников СНГ. На заседании Совета по сотрудничеству в области образования государств-участников СНГ, состоявшемся в Астане в 2015 году, была обозначена значительная работа, проведенная в указанной сфере. Дальнейшему ее развитию будет способствовать объявление 2016 года Годом образования в СНГ. Отличается постоянством практика встреч молодежи приграничных территорий. Именно с этой целью включен в число мероприятий по линии акции «Большая страна - большая семья» международный молодежный проект «Бирлик.кз».

Важным событием отмечено сотрудничество молодежи в рамках СВМДА. В 2012 году в Астане состоялась международная молодежная конференция, в ходе которой члены казахстанской делегации предложили создать Молодежный совет под эгидой СВМДА. Совет создан. В 2014 году в Усть-Каменогорске его первое заседание открыло работу Международного молодежного лагеря региона. Развивается сотрудничество молодежи в рамках ШОС. В сентябре 2014 года в г. Белокурихе Алтайского края РФ прошел Молодежный форум этого объединения государств, целью которого явилось налаживание прямого общения между начинающими предпринимателями и представителями крупного бизнеса стран-участниц.

Сама Ассамблея активно развивает международное сотрудничество. Ее опыт привлекает многие страны. Установлены связи с экспертным сообществом многих стран. Наблюдается постоянное обращение представителей различных государств в Секретариат Ассамблеи за изучением казахстанского опыта. Практикуются выезды казахстанских делегаций АНК за рубеж. В ноябре 2015 года делегация АНК приняла участие в Форуме народов России в г. Москве. В рамках визита был подписан Меморандум о сотрудничестве между Ассамблеей народа Казахстана и Ассамблеей народов России, проведен «круглый стол» на тему: «Опыт России и Казахстана по формированию гражданской идентичности». Были внесены предложения по созданию постоянно действующей экспертной площадки.

Казахстанская модель общественного согласия и единства презентована на 56 языках стран-участниц ОБСЕ и распространена в посольствах Республики Казахстан за рубежом. Подписаны меморандумы о сотрудничестве с Верховным комиссаром ОБСЕ по делам национальных меньшинств, Центром глобального диалога и сотрудничества, Ассамблеей народа Кыргызстана. В 2014 году состоялось подписание Меморандума о взаимопонимании между АНК и СВМДА.

28 декабря 2015 года Указом Президента Республики Казахстан утверждена Концепция развития Ассамблеи народа Казахстана (до 2025 года). Данный документ принят в целях дальнейшего укрепления института АНК как центра координации работы по развитию казахстанской модели идентичности и

единства, реализации общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел» и формированию Нации Единого Будущего. В данном документе уделено должное внимание молодежи, особенно в сфере образования. В частности, запланировано содействие изучению общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел» в учреждениях образования всех уровней, взаимодействие с Фондом Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации по изучению казахстанских ценностей и обеспечению преемственности ценностей единства и согласия в молодежной среде, участие в реализации второго этапа Концепции государственной молодежной политики до 2020 года «Казахстан-2020: путь в будущее», в том числе путем привлечения молодежи к реализации проектов, направленных на укрепление общественного согласия и единства и др. В программной статье Н.А.Назарбаева «План нации – путь к казахстанской мечте» подчеркнуто, что повышению качества человеческого потенциала будет способствовать реформирование сфер образования, здравоохранения и социальной защиты населения. В этой работе используется система инструментов стран ОЭСР, которые адаптированы с учетом казахстанской специфики, прежде всего для модернизации сфер культуры и образования, социализации молодежи и патриотического воспитания [16].

Таковы некоторые аспекты деятельности Ассамблеи народа Казахстана, оказывающие влияние на формирование человеческого капитала. Данная деятельность многообразна и касается практически всего населения страны. Особое внимание обращается на молодое поколение. Это вовлечение молодежи в свои мероприятия, поддержание ее инициатив и международного сотрудничества, создание специальных молодежных структур и др. Работа АНК значительно усилилась в 2015 году - Году Ассамблеи, посвященном ее 20-летию. Насыщенным для Ассамблеи предполагается 2016 год, мероприятия которого будут проходить под эгидой празднования 25-летия Независимости Республики Казахстан.

1 *Казахстанская правда*, 20 мая 2015.

2 *Казахстанская правда*, 1 декабря 2015.

3 *Интервью с М.Изотовым. Будем работать вместе. На благо Отчизны // Шаукенова З., Кириницянов Ю. Философская гостиная (к 55-летию Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК).* - Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. - С.169.

4 *Казахстанская правда*, 20 мая и 31 декабря 2015.

5 *Казахстанская правда*, 11 февраля 2015.

6 *Казахстанская правда*, 15 декабря 2012.

7 *Казахстанская правда*, 12 ноября 2014.

8 *Казахстанская правда*, 28 апреля 2012.

9 *Казахстанская правда*, 17 ноября 2012.

10 *Казахстанская правда*, 25 апреля 2013.

11 *Казахстанская правда*, 9 января 2016.

12 *Казахстанская правда*, 11 апреля 2014 и 10 ноября 2015.

13 *Казахстанская правда*, 19 апреля, 14 июня, 4 декабря 2014.

14 *Казахстанская правда*, 25 апреля 2013.

15 *Обязательства ОБСЕ в области человеческого измерения. Справочное пособие.* - Варшава, 2001. - С.227.

16 *Казахстанская правда*, 31 декабря 2015 и 6 января 2016.

Түйіндеме

Қазақстан халқы Ассамблеясы және адам капиталының қалыптасуы

Зайниева Л.Ю.- с.ғ.д. профессор, Қ.И.Сәтпаев ат. ҚазҰТЗУ

Мақалада Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметі, ең алдымен, адам капиталының сапасының қалыптасуына және нығаюына әсер ететін елдің жас ұрпағына көңіл аудару арқылы қарастырылады. Жастарды өткізілетін әртүрлі іс-шараларға тарту, олардың ұсыныстары мен халықаралық ынтымақтастықты қолдау, арнайы жастар құрылымдарын құру және т.б. ҚХА қызметі 2015 жылы Ассамблеяның 20 жылдығына қарай айтарлықтай қарқынды түсті.

Түйін сөздер: Қазақстан халқы Ассамблеясы, сессия, адам капиталы, жастар, жастар қанаты, білім, қоғамдық келісім.

Summary
Zainiyeva L.Y.

Assembly of People of Kazakhstan and formation of human capital

In article the activity of Assembly of the people of Kazakhstan having impact on formation and improvement of quality of the human capital is considered, first of all, through strengthening of attention to the younger generation of the country. This involvement of youth in the actions, maintenance of its initiatives and international cooperation, creation of special youth structures, etc. Work of ANC was considerably sped up in 2015 - the Year of Assembly devoted to its 20 anniversary.

Keywords: Assembly of the people of Kazakhstan, session, human capital, youth, youth wing, education, public consent.

ӘОЖ 94 327:504 (575)

**«ЭКСПО-2017»: ТАРИХЫ, ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕР МЕН ЖАҢА
МҮМКІНДІКТЕРГЕ ТЫҢ СЕРПІН**

Джолдыбаева У.М. – Абай атындағы ҚазҰПУ, т.ғ.к., доцент

Мақалада автор «ЭКСПО» халықаралық көрмесін өткізудің тарихын, халықаралық тәжірибесін және оның ғылымға әкелген жетістіктері талдай келе, оның озық үлгілерін өз елімізде қолдану мүмкіндіктерін қарастырады. Қазақстанда «ЭКСПО-2017» Халықаралық көрмесін дайындау және өткізу жөніндегі комиссия құрылып, өзінің құрылымы мен ұйымдастыруы жағынан оған жоғары талаптар қойылып отырғанына тоқталады.

Қазіргі таңда ғаламдық деңгейде көтеріліп отырған «Болашақ энергиясы» тақырыбының таңдалуы бұл көрмеге қатысушы мемлекеттердің осы жолда зор нәтижеге тиімді қол жеткізетін энергетикалық технологияларын дамытудың таңдаулы тәжірибелерін қолданудың маңызы зор екендігі байқалады. Сонымен қатар көрменің өткізілуі біздің еліміздің болашақтағы дамуына, әлемге жаңа қырынан танылуына жағдай жасайтынына және Қазақстанның 20 жылда жеткен жетістіктерін бүкіл әлемге паш ететініне тың серпін беретіні анық.

Түйін сөздер: мемлекет, әлем, жоғары технология, «ЭКСПО», халықаралық көрме, ғылым, тәжірибе, энергия, даму.

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін жариялаған күннен қуатты мемлекет ретінде қалыптасып, әлемнің алдыңғы қатарлы елдері сынды зор белестерді бағындыруда. Мемлекет қысқа мерзім ішінде экономикалық-әлеуметтік маңызды жобаларды жүзеге асырып, әлемдік деңгейдегі іс-шаралардың өтуіне ұйытқы бола білді. Жаһандық ауқымды мәселелер талқыға түскен ЕҚЫҰ Саммиті, Астана экономикалық форумы, Инвестициялық форум, Дүниежүзілік ислам экономикалық форумы еліміздің мерейі асырып, келешектегі даму бағытын айқындады. Осындай келелі істердің жалғасы ретінде Қазақстан әлемдік қауымдастыққа 166 жылдық тарихы бар АҚШ, Франция, Германия, Жапония, Бразилия, Канада, Ұлыбритания, Испания, Қытай елдерінде табысты өткен «ЭКСПО-2017» көрмесін өткізу мәртебесіне ие болды.

Қазіргі таңда жаһандық маңызды мәселелер: климаттың өзгеруі, экологиялық қауіпсіздік және болашақтағы баламалы энергия көздерін жетілдіру және оны тұрақты дамыту жобаларын қаржылай қолдау проблемалары адамзатты аландатуда. Еліміздің географиялық орналасу жағдайын, күн, жел энергиясын пайдалану мүмкіндігін, мұнай-газ ресурстары энергетикалық әлеуетін ескерсек, бұл қажеттіліктің орнын толтыру, оның мүмкіндіктері мен артықшылықтарын толық пайдалану жағдайларын жақсарту қажеттілігі туындауда. Бүгінде әлемдегі таза энергетика, энергия тиімділігі, энергия үнемдеу және энергияның қайта жанартылатын көздері, көміртегі төмен энергетикалық технологияларын дамытудың таңдаулы тәжірибелерін қолданудың маңызы зор. Сондықтан да «Болашақ Энергиясы» Форумы алдына қойған негізгі мәселе климаттың өзгеруіне қарсы күрес жүргізу және барынша өзекті энергетикалық сын-қатарлар іс-шараларын айқындау болды. Халықаралық көрмелер бюросының 152-ші Бас Ассамблеясында жабық дауыс берудің нәтижесінде Қазақстанның Елордасы Бельгияның Льеж қаласын басып озды. КХБ Бас хатшысы В.Г.Лоссерталес бұқаралық ақпарат құралдары өкілдерімен жұмыс барысында алған әсерлерімен, тың ойларымен бөлісіп: «Біз Қазақстан Президентімен, ел Үкіметінің министрлерімен, Мәжіліс, Сенат өкілдерімен, Астана қаласы басшысымен, азаматтық қоғам өкілдерімен, Үкіметтік емес ұйымдармен кездесулер өткіздік. Барлық мүдделі тараптар «Астана ЭКСПО-

2017» жобасына қолдау көрсетуде. Мен де Қазақстанның жеңіске жетуіне шын жүректен тілектеспін және бұл елдің қонақжайлылығы үшін алғыс айтамын», - деген болатын [1].

Жалпы алғанда, ЭКСПО өтетін қаланы 161 ел өкілдері айқындайтынын ескерсек, біздің еліміз тұңғыш рет бұл мәртебеге Мадрид қаласында 2007 жылы ие болғанын және көрме өтетін қала Астана қаласы болып белгіленгенін айтқан жөн. ЭКСПО көрмесін өткізу мәртебесіне бұдан бұрын да екі мәрте көрме өткізу тәжірибесі бар Бельгияның (1905, 1930 жылдары) Льеж қаласынан басым болуы да ерекше жайт. Дауыс беруге қатысқан 161 мемлекеттің 103-і - Астана қаласына, ал 44-і - Льеж қаласына дауысын берген болатын. Қазақстан Республикасы Астана қаласында бүкіләлемдік көрме өткізу құқығына 2012 жылы ғана толық қол жеткізді. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына 2050 жылға дейінгі стратегиясында еліміздің әлемдегі бәсекеге қабілетті 30 мемлекеттің қатарына қосу стратегиясын жариялаған болатын. Бүгінде еліміздің әлеуетті экономикасымен, саяси тұрақтылығымен басқа елдерге сенімді әріптес әрі берік тұғырлы өзара пайдалы ынтымақтастықтың мекені екенін бүкіл әлем мойындап отыр. Қазақстан «ЭКСПО» көрмесін әлемдік деңгейде өткізілуіне мүдделі, ал оның энергия тақырыбына деген қызығушылығын басқа да шет мемлекеттері қолдау білдіруде. Бүгінде 50-ден астам ел Астана қаласында көрмені өткізуге жазбаша келісім берсе, 40-тан астам мемлекет растаған. КХБ бас хатшысы В.Лоссерталес: Астананың «ЭКСПО-2017» көрмесін өткізуге мүмкіндігі жоғары деп есептейді. Ол біздің еліміздің үш артықшылығына: біріншіден, Қазақстан басшылығының саяси еркіндігіне, екіншіден, бұл істі абыроймен атқаруға қажетті қордың жеткілікті болуына, үшіншіден, біздің еліміз ұсынып отырған «Болашақ энергиясы» тақырыбы бүгінде бүкіл дүние жүзінде зор маңызға ие болып отырғанына мән берген болатын. Астананың бұл бәсекеде: біріншіден, Елорданың бұл шараны әлемдік дәрежеге лайық өткізе алатын орталық ретінде қалыптасуы, екіншіден, таңдаудың Қазақстан пайдасына шешілуі мемлекетіміздің табыстарының биік санатта бағалануы септігін тигізсе, үшіншіден, бүгінгі таңда жаһандық маңызға ие өзекті болып саналатын «Болашақ энергиясы» тақырыбының ұсынылуы жеңіске жетуімізге мол мүмкіндік берді [2]. 2012 жылғы 26 қарашада Мемлекет басшысы «ЭКСПО-2017» Халықаралық мамандандырылған көрмесін дайындау мен оны өткізу жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы» №436 Жарлыққа қол қойған Әлемдік деңгейдегі дамыған мемлекеттер ғылымдағы тың жетістіктерін ұсынатын халықаралық көрмеде баламалы көздерден қуат алу және дамудың экологиялық қауіпсіз жолдарын тиімді пайдалану мәселелері талқыға түспек. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев елімізді жеңісімен құттықтап, ендігі кезекте біздің алдымызда «ЭКСПО-2017» көрмесін лайықты деңгейде өткізу міндеті жүктелетініне тоқталып, көрме еліміз үшін емтихан ғана емес, ол біздің жасампаз әлеуетімізді ашуға мол мүмкіндіктер беретініне баса назар аударып, еліміз бұл миссияны аса жауапкершілікпен атқарып шығатынына мол сенім білдірді.

Сондай-ақ, «ЭКСПО-2017» көрмесінің өткізілуі республикамыздың инновациялық дамуына тың серпін береді және Қазақстанның жетістіктерін бүкіл әлемге паш етеді. Бұл орайда, Елбасының: «Астананың таңдалуы – Қазақстанның барша халқының күш-жігерінің нақты жемісі», – деген пікірі орынды. «ЭКСПО-2017» көрмесін Астана қаласында өткізу жөнінде қабылданған шешім тарихи оқиға. Бұл Қазақстандағы тағы бір халықтық құрылыс болмақ. «ЭКСПО-2017» өткізу құқы жолындағы күрестегі Астананың табысы – ол бүкіл Қазақстан халқының табысы» [3]. Ол үшін Қазақстан Республикасының экономикалық даму және сауда Министрлігі көрмені өткізу тұжырымдамасын, техникалық-экономикалық негіздемені, көрмені өткізу жоспары мен инфрақұрылымдық шешімдерін дайындау жұмыстарын Халықаралық көрмелер бюросына тапсырды. Әлемнің ең озық елдерінде өткізілген «ЭКСПО» көрмелерінде мемлекеттер ең үздік технологиялық, ғылыми, мәдени жетістіктерін көрсетіп қана қоймай, жаһандық дамудың жаңа белестерін бағындыру жолында ізденістер мен мол мүмкіндіктерге жол ашады. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Ұлт Жоспары бес институционалдық реформасын жүзеге асырудың 100 нақты қадамында нақтыланған 70-ші қадамында: «ASTANA EXPO-2017 инфрақұрылымдары арқауында арнаулы мәртебе бере отырып, Астана халықаралық қаржы орталығын құру. Қаржы орталығының ерекше заңды мәртебесін Конституцияда бекіту. Орталықтың ТМД, сондай-ақ, Батыс және Орталық Азияның барлық өңірлерінің елдері үшін Қаржы Хабы ретінде қалыптастыру» - делінген [4].

Бұл орайда, Ресейдің Санкт-Петербург қаласы да көрмеге қатысуға өз дайындығы мен тәжірибесімен бөлісуге дайын екендігін айта кеткен жөн. Бұл туралы «Мегаполистегі конгрестік-көрмелік қызмет. Санкт-Петербург қаласының «ЭКСПО-2017»-ге қатысуы» тақырыбында өткізілген дөңгелек үстелге қатысушы «ЭКСПО-2017» Халықаралық көрмесін дайындау және өткізу жөніндегі дирекция ЖШС директоры Қ.Джазін: «Қазіргі кезде Қазақстанда көрмелік-жарнамалық және жәрмеңкелік қызметті реттейтін заң жоқ. «Жарнама туралы» заңның және Үкіметтің көрмелік-жәрмеңкелік қызметті дамыту

туралы қаулысының негізінде көрмелерді мемлекеттік құрылымдар мен ерікті кәсіпкерлер ұйымдастырады. «ЭКСПО-2017» көрмесінің қарсаңында Үкіметте «ЭКСПО-2017 Халықаралық көрмесін өткізу туралы» заң жобасы қарастырылып жатыр. Елімізде көрмелік бизнестің көпжылдық тәжірибесі бар, бұл жұмыспен 20-дан астам жоғары білікті ұйымдар айналысады. Санкт-Петербургте G8, G20, «Санкт-Петербург экономикалық форумы» сияқты жаһандық деңгейдегі форумдар жиі өткізіліп тұрады. Сондықтан, біздің операторларымыздың кәдімгі логистикадан бастап, көрмелік экспозициялар мен конгрес-менеджментке дейінгі шараларды ұйымдастыруда үлкен тәжірибесі бар» - деп мәлімдеді. Ал Лондон қаласында 1851 жылы өткен бірінші Бүкіләлемдік өнеркәсіп көрмесінен бастау алған «ЭКСПО» халықаралық көрмесі зор маңызға ие болып, әлемнің экономикалық, технологиялық және мәдени жетістіктерімен танысуға мол мүмкіндіктер беруде әрі инновациялық идеялар алмасу және болашаққа қатысты ұжымдық көзқарас мүмкіндіктерін сенімді түрде көрсетуге арналған алаң бола алатыны сөзсіз.

Астанада өткізілетін «ЭКСПО-2017» көрмесі [ТМД](#) елдері мен [Орталық Азия](#) аумағындағы ең алғашқы халықаралық деңгейдегі көрмеге айналуы мүмкін. Бұл егемен еліміздің халықаралық дәрежеде зор беделінің мойындалғандығының белгісі іспетті. «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесін өткізу - Қазақстанның келешектегі негізгі жобаларының бірі. Мұндай ауқымды шараны елімізде ұйымдастыру туралы ең алғаш Елбасы бастама көтерген болатын. Соған сәйкес, 2012 жылғы 12 маусымда Париждегі Халықаралық көрмелер бюросының Бас ассамблеясының 151-ші отырысында Астананың ресми таныстырылымы болып өтті. Жиынның басында делегаттарға Қазақстан Президентінің арнайы бейнеүндеуі жолданған болатын. «Біз үшін Халықаралық көрмелер бюросына мүше 160 мемлекеттің басым көпшілігі дауыс берді. Іс жүзінде Астананы бүкіл әлем таңдады! Сондықтан «ЭКСПО-2017» көрмесін өткізу – Қазақстанның бүкіл әлем алдындағы орасан зор жауапкершілігі. Біз небары бес жылда Көрме орталығын тұрғызып, жана қонақүйлер, жолдар салып, көлікті дамытып, қонақтарды қарсы алуға даярлықты қамтамасыз етіп, үлкен дайындық жұмыстарын жүргізуіміз керек. «ЭКСПО» көрмесі – бұл мәні жағынан бүкіләлемдік экономикалық форумдармен, ал туристік тартымдылығы жағынан әлемнің ең кең танымал спорт жарыстарымен теңдес жаһандық ауқымдағы оқиға. Біздің осынау жаңа табысымыз біздің бүкіл әлемде құрметті елге айналғанымызды тағы да көрсетіп беріп отыр Мен «ЭКСПО-2017» біздің тарихымыздың тағы бір алтын парағы болатынына сенемін. Мен бүкіл отандастарымды топтасуға және біздің елімізді осынау кең ауқымды халықаралық оқиғаға белсенді дайындауға шақырамын» - деді ҚР Президенті халыққа арнаған өз Үндеуінде [4]. Бұл міндет зор жауапкершілікті қажет етеді. Көрме өтетін 3 ай ішінде «ЭКСПО-2017» көрмесін шамамен 5 миллиондай шетелдік азаматтар көретін болады. Өткеннің тәжірибесі көрсеткендей, мұндай көрмені өткізу қалалар мен елдердің дамуына зор ықпалын тигізеді. Бұл біздің еліміз үшін жаңа энергетикалық және «жасыл» технологиялар алуда аса зор мүмкіндік болып табылады.

Сонымен қатар, «ЭКСПО-2017» көрмесіне қатысуға Германияның да қызығушылық танытып отырғанын айта кеткен жөн. Астана қаласында «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесін өткізуге Қазақстанның кандидатурасын алғашқылардың бірі болып қолдаған ЕуроОдақтың мүшесі – Германия да қатысуға мүдделі болып отыр. «Астана ЭКСПО-2017 ҰК» АҚ-ның ресми сайтынан алынған ақпаратқа сүйенсек, бұл хабарды Герман Бундестагы мен ҚР-ның ГФР-дағы Елшілігі бірлесіп ұйымдастырған Астанадағы «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесінің негізінде Қазақстан экономикалық және туристік орталық ретінде таныстырылады» атты экономикалық форумда жария етілді. Германияның Федералдық Үкіметінің атынан сөз сөйлеген ГФР-дың Сыртқы істер министрі Корнелия Пипер Қазақстанның Германия үшін Орталық Азия аймағындағы берік саяси диалог орнатқан, саяси-экономикалық байланыстар табысты дамыған жетекші ел екенін атап өтті. Неміс дипломаты шикізаттық, өнеркәсіптік және технологиялық салалардағы екіжақты әріптестікті жандандыруға кедергілердің болмауын атады. «Германия өзінің жинақтаған тәжірибесін, қаржылық және технологиялық мүмкіндіктерін ескере отырып, Қазақстан Республикасымен ұзақ мерзімдік экономикалық ынтымақтастық қарым-қатынастарға мүдделілік танытады, атап айтқанда, біз Қазақстанның индустриалдық бағдарламасы мен «ЭКСПО-2017» көрмесін өткізудегі қадамдарын қолдаймыз, бұл салаларда қолымыздан келетін көмегімізді ұсынуға дайынбыз», - деп мәлімдеді [5].

«ЭКСПО» тарихына зер салсақ, алғашқы рет бүкіләлемдік көрме 1851 жылы Лондонда ұйымдастырылған, сол кезден бері халықаралық көрме 65 елде, соның ішінде: Америка Құрама Штаттарында жиырма рет, Париж қаласында 8 рет, Брюссельде 4 рет өткізілген. Бұл дәстүрлі көрме бұған дейін Азия құрлығында орналасқан алты мемлекетте өткізілгендігіне көз жеткізе аламыз. Олардың қатарында: 1970 жылы – Осака (Жапонияда), 1975 жылы – Окинава (Жапонияда), 1993 жылы – Тэджон (Оңтүстік Кореяда), 2005 жылы – Нагакуте (Жапонияда), 2010 жылы – Шанхай (Қытайда), 2012 жылы

Есуда (Оңтүстік Кореяда), сонымен қатар Еуропа мен Солтүстік Америкада өткізілген. Ендігі кезекте, Шығыс пен Батыстың арасындағы алтын көпір болып табылатын жаңа өңірде, Еуропа, Таяу Шығыс елдерімен, бұрынғы Кеңес республикаларымен, сондай-ақ Орталық Азия елдерімен ынтымақтастықта тығыз қарым-қатынас орнатқан Қазақстан Республикасында өткізілуі еліміздің кең ауқымда танылуына ықпал ететіні белгілі. Қазақстанның дүниежүзілік көрмеге Канаданың Монреаль қаласында 1967 жылы «ЭКСПО-1967» алғаш рет қатысып, оған 62 елден елу миллионнан аса адам қатысып, 10 шілде күні Қазақ КСР-і күндері өткенін, оған Қазақ КСР-і Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы С.Ниязбеков бастаған делегация қатысқанын айтқан жөн. Сондай-ақ, бұл көрмеге Қазақстанның Ұлттық Ғылым Академиясының Қарағанды қаласындағы химия-металлургия институтының директоры, техника ғылымының докторы Е.А.Бөкетов барған. Оған айғақ құжат Қарағанды облыстық мемлекеттік мұрағатының жеке қорында сақталған ғалымның сол сапардан алған эсерлері «Канада көріністері» атты очеркінің түпнұсқасы. Қазақстан павильонында кен өндіру, астық өндіру, мал шаруашылығы, қазақтың колөнер туындылары, оның ішінде бір текемет 6 мың долларға, бір тұскиіз 20 мың долларға сатылған [6].

Қазақстан 1997 жылдан бастап Халықаралық көрмелер бюросына мүше ел, әрі 2005 жылдан «ЭКСПО» көрмелеріне қатысып келеді. Испанияның Сарагоса қаласында өткен «ЭКСПО-2008» көрмесінің қорытындысы бойынша «С» категориялы 104 қатысушы елдері арасында Қазақстанның павильоны сыртқы, ішкі рәсімдеу өлшемдерінен қола медальмен марапатталды. 2012 жылдың маусым айында Астана қаласында өткен «Болашақ энергиясы» халықаралық симпозиумы планетамыздың назарын қайта жаңартылатын энергия көздерін күшейту мәселелеріне аударғанын айта кеткен жөн. Қазіргі кезде Астананың бүгінгі ғажайып көркіне түрік кәсіпкерлері зор үлес қосуда және инвестиция әкелу жағынан 17-ші орында екенін, сондай-ақ, екіжақты сауда айналымының көлемі 4,5 млрд. долларға жетіп, түрік кәсіпкерлері тарапынан Қазақстанға 2 млрд. доллар инвестиция тартылғаны, жалпы көрсеткіштер бойынша мұнай-газ саласындағы инвестициялардан басқа, жалпы құны 17 млрд. доллардан аса жобалар жүзеге асырылғаны, кәсіпкерлері еліміздің ірі инвесторы ретінде 4-ші орынды иеленіп отырғанынан байқауға болады.

Тарихи оқиға ретінде ЭКСПО жалықаралық көрмесі сынды кең ауқымды шара өткізу - Орталық Азия аумағында, ТМД кеңістігінде ешбір елге бұйырмаған. Ол үшін алдағы жылдарда төл мәдениетіміздің ұлттық ерекшеліктерін, экономикалық және технологиялық дамуының деңгейін бүкіл әлемге көрсететін бірегей павильон құру қажет, ал бұл біздің еліміздің дамуына зор импульс беріп, оның ауқымында салынатын нысандар болашақта Қазақстанды ақпараттық-таныстырылымдық жағынан көрсете алады. Еуразия кеңістігінің Ұлы кіндігі ретінде мемлекетіміз өзінің ғасырлар қойнауынан сыр шерткен шежіресімен, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан халықтық дәстүрлерге бай. Жоғары деңгейде өткізілетін қомақты іс-шараға барлық құрлықтың ондаған елінің миллиондаған тұрғындары өз үлес қосуға мол мүмкіндіктері бар. Астанада бүкіләлемдік көрме кешенінің құрылысы үшін арнайы жер белгіленіп, жұмысы 3 айға дейін жалғасып, оған әлемнің 100-ге жуық елі және 10 халықаралық ұйым, 5 миллионнан астам адам қатысады деп күтілуде [7].

Орталық Азия елдерін Қазақстан Республикасы зор жетістіктерге бастауда және экономикалық тұрғыда оның тұрақты көшбасшысына айналып отыр. Елордамыздың сайлауалды бәсекеде жеңіске жетуі, еліміздің дамуында әлемдегі ең үздік үрдістер мен бағдарламаларға қол жеткізіп қана қоймай, оны талқылауда тиімді алаңға айналатыны анық. Көрме аясында жаһандық дамудың жаңа бағыттары айқындалып, мемлекетіміз индустриялық-инновациялық даму жолында тың жетістіктерге қол жеткізеді, әрі еліміздің жас ғалымдарын жаңа ғылыми жобаларға талаптандырып, Қазақстанның әлемдік аренадағы беделі биік белестерге көтерілуіне тың серпін береді. «ЭКСПО-2017» көрмесінің «Болашақтың энергиясы» тақырыбы ең үздік әлемдік энергия сақтау технологиясын, күн, жел, теңіз, мұхит және термалды су тәрізді бүгінде бар баламалы энергия көздерін пайдалануда жаңа әзірлемер мен технологияны пайдалануға мүмкіндік береді. Астана осы саладағы ең үздік әлемдік әзірлемелер мен трендтер көрсету үшін тиімді алаңға айналуы мүмкін. Сондай-ақ, бұл көрме еліміздің өндірістік қуаты мен ғылыми базасын технологиялық жаңғырту және экономиканы жүйелі әртараптандыру үшін қуатты серпін береді. Мұндай ауқымды іс-шараны өткізу шағын және орта бизнестің дамуына елеулі үлес қосады.

Қорыта айтқанда, бүгінгі таңда заманауи технологиялардың күннен-күнге дамуы жағдайында оларды тиімді пайдалану мәселесіне үкіметтік деңгейде назарға алынғанда ғана, еліміздің дәстүрлі энергия көздеріне тиісті дәрежеде қол жеткізуге мүмкіндік алып, қоршаған ортаны зиянды қалдықтардан қорғап, азаматтарды қажетті жұмыс орындарымен қамтамасыз ете аламыз. ХҚБ талаптарына сай, көрмені өткізуге белгіленген үш ай ішінде Астана қаласы әлемнің 100 мемлекетінен 3-4 млн адамды қабылдауы

керек. Сонымен қатар Астананың көрмелер объектілері құрылысы мен инфрақұрылымына қомақты инвестициялар тартуға мүмкіндік береді. Бізге «ЭКСПО» көрмесін өткізудің маңызы өте зор. Мемлекетіміз тарихи-мәдени ескерткіштерге бай, сол себепті туризм саласын дамытуға берік негіз қалайтын бірегей табиғи құндылықтары еліміздің халықаралық туризм және туристік бизнес орталығына айналуына мүмкіндіктер беретін бірқатар жобалардың қолға алынуына тың серпін береді. Қазақстанда көрме аяқталған соң ЭКСПО қалашығы мен технопарк салынып, көрме экономикалық, әлеуметтік, мәдени дамудың жаңа үрдістерін қалыптастыру алаңына айналары сөзсіз. Болашақта технопарк Назарбаев университетіне қарасты үлкен инновациялық орталық есебінде қызмет етеді деп жоспарлануда. «ЭКСПО-2017» көрмесі біздің еліміздің болашақтағы дамуына, әлемге жаңа қырынан танылуына мол жағдай жасап қана қоймай, Қазақстанның 20 жылда жеткен жетістіктерін бүкіл әлемге паш етеді. «ЭКСПО-2017» көрмесі көзделген мақсатқа жігерлендіруші күш, мықты механизм бола алады, нәтижесінде мемлекетіміздің келешегі жарқын болатынына сеніміміз мол.

1. *Н.Ә.Назарбаевтың «ЭКСПО-2017» Халықаралық көрмесін Астанада өткізу туралы шешім қабылдануына байланысты Қазақстан халқына Үндеуі*

2. *Ұлт Жоспары – Мемлекет Басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Бес институционалды реформасын жүзеге асырудың 100 нақты қадамы*

3. *«ЭКСПО-2017» – Қазақстанның жетістіктерін әлемге паш етеді. «Қазақ үні» газеті 29 қараша, 2013 ж.*

4. *ЭКСПО-2017 көрмесі – елдіктің ерен жеңісі*

5. *Қ.Телжанов Жаңа идеялар Отаны «Егемен Қазақстан» газеті 12 желтоқсан, 2012 ж.*

6. *Ә.Найзабеков Ел дамуына жаңа серпін «Егемен Қазақстан» газеті 21 сәуір, 2014 ж.*

7. *Т.Тәшенов ЭКСПО – әлемге танылудың ең тәте жолы «Айқын-апта» газеті. 23 шілде, 2015 ж. 25-бет*

8. *Бақ сыналар шақ «Егемен Қазақстан» газеті 7 желтоқсан, 2012 ж.*

Аннотация

**У.М.Джолдыбаева – кандидат исторических наук, доцент КазНПУ имени Абая
«ЭКСПО-2017»: история, международный опыт и новые возможности**

В данной статье автором дается анализ международного опыта и достижения международной выставки «ЭКСПО». В Казахстане создана международная комиссия по подготовке, организации и проведению выставки «ЭКСПО-2017», которая намечается в г. Астана. Бюро международных выставок выбрала тему «Энергия будущего», она подразумевает развитие альтернативных источников энергии и формирование «зеленой» экономики. Также рассматриваются вопросы использования лучших примеров в истории международной выставки «ЭКСПО».

Всемирная выставка «ЭКСПО» является главной международной площадкой для демонстрации технических и технологических достижений всего человечества. Многие казахстанцы своими глазами смогут увидеть «энергию будущего», к которой мы стремимся. В связи с этим, предъявляются новые требования к системе организации и проведения «ЭКСПО-2017» ожидает участия более 100 стран и международных организаций, и 8 миллионов посетителей. В то же время, Международная выставка «ЭКСПО» должна дать мощный импульс к переходу страны на «зеленый» путь развития.

Ключевые слова: государство, мир, технология, «ЭКСПО», международная выставка, наука, опыт, энергия, развитие.

Summary

Joldybaeva Uljalgas – candidate of historical sciences, docent,
Abai named Kazakh National University, alatau1968@mail.ru

«EXPO-2017»: history, international experience and new possibilities.

In this article an author is give the analysis of international experience and achievement of international exhibition of «EXPO-2017». In Kazakhstan set up an international committee on preparation, organization and realization of exhibition. Chose the bureau of international exhibitions theme «Energy of the future», that implies development of alternative energy sources and forming of «green» economy.

The questions of the use of the best examples are also examined in history of «EXPO». A world exhibition of «EXPO» is a main international ground for demonstration of technical and technological achievements of all humanity. Many Kazakhstan by the eyes will be able to see "energy of the future", to that we aspire. In this

connection, new system requirements are produced organization and realization of «EXPO-2017» more than 100 countries expect participation and international organizations, and 8 million tourists. At the same time, the International exhibition of «EXPO» must give powerful.

Keywords: state, world, technology, EXPO, international exhibition, science, experience, energy, development. higher.

UDC: 198. -235

UNIVERSALISTIC ETHICS IN KANTIAN PERSPECTIVE. FROM ITS THEORETICAL FOUNDATION TO ITS PRACTICAL APPLICATION IN GLOBAL POLITICS. QUESTIONS AND ANSWERS

Reinhard Hesse – *Doctor, Professo of, University of Education Freiburg, Germany, Chair of Philosophy and Ethics* hesse@ph-freiburg.de

The meaning of the Greek word “philosophos” is “friend of wisdom” (“truth”), not “possessor”. I am a friend, however, only to the extent that I make an effort to be and to remain one. Thus, philosophy cannot give up its striving towards truth – not even in the context of postmodern relativism -, nor can it flee to the supposed security of ideological dogmas. The claim to truth is strengthened, not weakened, by openness to criticism. The simple act of posing a serious question, which necessarily is part of the *conditio humana*, implies (in a performative – pragmatic sense) the acknowledgement of basic principles of a virtually universalistic Ethics: man cannot be man without, through the medium of language, having implicitly acknowledged his fellow human beings and accepted the necessity of a reciprocal relationship with equal rights and duties. In the political realm these ethical principles lead to the claim for an international body able to solve conflicts by dialogue instead of violence (League of Nations).

Keywords: ethics, discourse-ethics, claim to truth, relativism, universalism, Kant’s concept of ethics and politics (League of Nations).

Why do we have to know at all what is true and what is false? Certainly not or “academic” reasons, but rather because we could not survive otherwise. If I do not know whether or not the mushroom I am about to eat is poisonous, I take the risk of dying for my ignorance. If I have erred in calculating the re-entry angle of a space capsule, it may be that the whole crew will pay for my error with their lives. Of course, most situations in which the question of truth presents itself are not as dramatic as this. Most are in fact trivial and insignificant: will it rain or not; should I take an umbrella? How much fuel does the car consume that I would like to buy; can I afford it? And so on.

Does the question of truth arise only in connection with our knowledge of the world or also in connection with our actions within it? In both cases. For, on the one hand, we must know: is it true that a space capsule re-entering the atmosphere at an angle of so many degrees and a speed of so many kilometers per hour heats up by so many degrees? On the other hand we must also know: is it true that it would be better if the heat shield around the capsule were twice as thick as it currently is – therefore, that it should be made thicker? Thus, questions of truth appear in the realm in which we need to know what is the case, as well as in the realm in which we need to know what we should or should not do. We can call the first realm the realm of “theoretical reason” and the second, the realm of “practical reason”. Can’t we simply put aside the question of truth? One can try, certainly. Already in ancient Greece, some philosophers had asserted that there is no truth, that everything is deception and lies, that truth is at best only “relative”. In our own time, too, there are people who defend this position; it is in fact fashionable - which is quite astonishing, for the counter-argument is obvious: If the proposition “there is no truth” means anything at all (and is not simply meaningless grumbling), then it means: “The proposition ‘there is no truth’ is true”. It is clear that, as soon as we take the utterance seriously, it turns out to be self-contradictory. If we don’t take it seriously, then there is no point in wasting our time with it. But what is wrong with inconsistency? Don’t we sometimes say of a deceased person, in sympathy and even with a bit of admiration, “Even in his contradictions he was great”? We say this because we sometimes find human failings endearing (so long as they are not too serious). We also know of our own individual weaknesses and tend to turn a blind eye to them. It makes our life a little easier. But if we were seriously to accept inconsistency, we would be forced to accept also its opposite, the refusal of inconsistency; and second, in a serious circumstance, we would not need much time to decide on which side of this argument we stand. Suppose we are, for example, running a construction company

and would like to know from the engineer who has constructed our newest bridge whether it can carry the expected loads. Suppose he answers “Yes and no”. We would surely respond, taken aback or angry, that this is a contradiction, and if he were to insist further on his answer (perhaps invoking the principle of inconsistency) we would send him to get his walking papers, or perhaps to a psychiatrist to check his head. In the realm of “practical reason”, it may be true that we should not let our actions be steered by our natural instincts alone. But what is the function of the natural senses in the realm of “theoretical reason”? Don’t we have to admit that, without our natural senses, we would not be able to recognize anything or, in any case, that we would not get very far in our search for knowledge? Indeed, if someone had no senses at all – how would he perceive anything? On the other hand, the “impressions” that reach us via our senses do not already have the quality of knowledge, certainly not in a manner that is reliable. Reliable knowledge is obtained only by actively undertaking one more step: the processing of these impressions by means of “modalities of perception” (“Anschauungsformen”, as Kant said) like time, substance and cause, and by means of “concepts” (“Begriffe”) like nature, alive, plant, dog etc. - which we have learned through discourse. Humankind has elaborated these “modalities of perception” and “concepts” during the course of its history, and we as individuals have learned them through discourse with our fellow human beings. In this sense, reliable knowledge presupposes co-subjectivity. As mere sensory data, sensual impressions are not yet registered or assimilated – they are simply there. The registering and assimilating is the result of an act of reason. The fact that our senses transmit to us the impression of “something” is only possible because the idea of “something” exists in our reason. The notion that our sense data has to do with things that are “there” is something that our reason provides; it is not in the data itself. Our ability to perceive objects in space, that is, as three-dimensional, depends on our having a concept of space. We perceive sequences of events as such only because we can organize our disconnected impressions according to an idea of time – again, this organization is not present in the sense data itself. Further, when we ascertain causal connections between events that we perceive in space and time, these connections are not immanently present in the sense data itself; for this we require the “modality of perception” called “causation”. When we look at a geometrical drawing of, say, a pyramid or a cube, we sometimes notice that it takes a while to “figure out” what it is that the lines represent, for example, a pyramid with the apex at the top or pointing downwards. “Ah, that’s how you have to see it!” we say then. But we’ve been “seeing” it all along or at least receiving sense impressions from it; it’s just that our visual impressions were not yet processed by our reasoning. In what respect does this have to do with co-subjectivity, as mentioned above? At least in two respects: Firstly, those concepts and categories we use to integrate sense impressions into our understanding are available to us because we have worked them out not on our own, as isolated individuals, but discursively, that is, with the help of our fellow creatures. The development of concepts which enable us to apprehend reality and thereby obtain knowledge is an important cultural accomplishment. Another such accomplishment is the use of the so-called logical particles (such as: and, or, if - then, all, none). These, too, are not simply innate to us but must be worked out and learnt discursively. Language, however, always implies the existence of a fellow human being, in the sense of a co-subject of recognition. By virtue of their participation in the construction of those concepts that make knowledge possible for us, our fellow human beings are inescapably involved in every process of recognition (“Erkenntnis”), even in those that seem to be solitary. Secondly, our efforts to attain knowledge are dependent, in a rather ‘external’ sense, on our fellow creatures in that we depend on their suggestions and criticisms. We make errors, and besides, the intellectual capacity of any one person is limited. In both cases, we depend on help from others. The criticisms another might make of things I consider to be true can show me where I have gone wrong. His suggestions might draw my attention to any oversights. Could it not well be that all recognition only takes place in the consciousness of the individual, that there is no world around him, but rather that it is all just an illusion? This, like the previous question (“Can’t we simply put aside the claim to truth?”) is merely a “paper doubt” (a doubt which is not meant genuinely), as the American philosopher Peirce would have said. This sort of objection is familiar to us by now, and the reply is the same: First, the objection falls into its own trap, for if everything is imagined, then so is this objection – which of course was not meant. Second, suppose we should in fact call the world and everything in it “imagined”, this would change nothing, except the amount of verbiage used to describe the world. Third, we could again go to the bank with any advocate of this idea and wait for his reaction when the teller advises him that he is only imagining the deposit of his salary into his account yesterday. So in attempting to discover the facts of the world around us, we are (if this attempt is more than rudimentary) dependent on our fellow human beings? Yes. Even in posing the most simple question, like “Is this mushroom poisonous?”, we transcend our subjectivity in various ways: We turn to someone else (from whom we hope to obtain the knowledge that we ourselves lack), and in doing so, we use the medium of language, which we have acquired through a long process of communication with other human beings. Does every question really have to be “serious”? Of course not. We can also ask questions playfully, only

pretending to search for an answer, and so on. Yet even these playful questions are comprehensible as such – that is, as “playful” and not “serious” – only when we first understand what we mean by “serious”. One has to be able to say seriously, “Believe me, I didn’t mean to ask this question seriously”. Or, said the other way round, we need to seriously be aware of what we mean when we use the word “playful”. When we ask a question we exercise an ability that is part of our makeup as rational beings. Why the world, our life and our reason (and therefore this capability of asking questions) should exist – this is something we don’t know. In asking “Why?”, however, we are referred to the categories of world, life, reason (and with it freedom) as inevitabilities, which we implicitly recognize in the very act of questioning. Such questions about implicit preconditions, in other words, the reflections about “requirements for the possibility of...”, are what Kant called “transcendental”. In this light we can say: Transcendental reflection is the pragmatic answer (always implicit in any speech act) to the three above mentioned fundamental questions about existence (of world, life and reason) that have no substantive answers. Let’s return to the question of unavoidable inter-subjectivity. How can we more concretely recognize this inter-subjectivity, which is contained in every simple question? What sort of relationship do I enter into when I ask someone a seriously meant question? By asking a question, I implicitly recognize a) the existence of certain anthropological givens and, at the same time, b) the validity of certain rules of speech acts in the sense of mutually accepted rights and duties. Such anthropological givens (a) which I necessarily accept in asking a question are, for example, that, - I need a partner in discourse because I don’t myself know the answer, or at least don’t know it for sure; - my partner in discourse is a being whom I assume to be capable of answering me (hence, that he or she is to this extent rational); and, - he or she can understand me, that is, realizes that he or she is being addressed with a question. With every question I ask, I necessarily accept (b) basic shared discourse-related responsibilities, for example with respect to: 1. Choice of words: There are certain rules governing the use of words which I agree to follow and which I expect to be followed by my partner in discourse; 2. Sincerity: The question I pose is meant sincerely and I expect that my partner will answer me with similar sincerity. This also means that he will tell me when he actually knows no answer, has only a partial one, or has doubts about it; 3. Trans-subjective openness: When my partner can only give an unsatisfactory answer or no answer at all to my question, I can expect that he will help me find someone who can answer it, since he understands that he, as an individual, must put himself second in the pursuit of truth; in other words, that every question posed seriously is in fact addressed not specifically to him, but to every rational being and thus is meant to be virtually universalistic.

4. Justification: I can expect that my partner answers not only with a statement, but that he is prepared to tell me why he thinks this statement is the correct answer.

5. Argumentative discourse: I can expect my discursive partner not only to give me the justifications for his answer, but also to be willing to respond to objections that I may present; in other words, to be willing to enter into an argumentative dialogue with me, one in which justifications and counter-justifications are weighed against one another.

6. Rules of argumentation: Such a dialogue is only possible in the framework of certain rules of logic, and the participants must agree to adhere to these.

7. Openness to revision: When new information is received which has the potential to affect the outcome of the argument, the participants must be willing to take this into account and, if applicable, to revise any conclusions they had previously come to.

8. Aiming toward consensus: When no new argumentative information remains to be presented and the dialogue thus appears to be at an end, both participants agree to regard the result of the dialogue to this point as the (possibly preliminary) answer to their posed question – this result is the truth of the matter as they have so far been able to determine. Are there any more anthropological givens or responsibilities of communication that we might add to this list? Possibly - others might be identified. Would it not be very important to reconstruct methodologically such rules of dialogue, starting from the simplest speech acts and proceeding to elaborate linguistic structures, in order to make clear to us the mutual rights and duties that they entail? Yes. Indeed, Wilhelm Kamlah and Paul Lorenzen, the founders of the so-called Erlangen School, attempted this in their "Logical Propaedeutics" (1967), both for "theoretical" propositions (those that describe facts) and for "practical" propositions (those that say what should be done). However, Kamlah and Lorenzen were not aware of the transcendental-pragmatic presuppositions described above. Their approach was: If people want to talk to one another reasonably, then they can do this by following a certain set of rules, namely that which was described in "Logical Propaedeutics". They had not yet recognized that the posing of seriously meant questions (implicit in the *conditio humana*) necessarily entails a mutual acceptance of a set of rules. Could we describe this "set of rules" as a kind of "minimal ethics"? We might well do so. However, this form of ethics is not really so "minimal"! We shall later examine the practical and political consequences which would surely follow if we were to genuinely

fulfill the requirements posed for an undistorted dialogue in search of truth. Can we summarize the important points? Yes: 1. As human beings, we are existentially dependent on our willingness and ability to ask serious questions.

2. In asking a simple, seriously meant question, we implicitly accept the universal validity of fundamental rules. 3. In this respect we humans are all equal. "Equal" here means that we, as potential dialogue partners, have the same rights and duties. Is it possible to derive from these merely formal rules any substantive conclusions concerning our actions in concrete situations? No, we cannot derive anything substantive from them, but we can work with these formal rules by applying them to concrete situations. That is what they are there for. Take as an example the question as to whether the sale of cigarettes to minors below a certain age should be forbidden. This question cannot be answered by someone whose sole function is to ensure that the formal rules of argumentative dialogue are being respected. If he were to play a part in this discussion, he would in addition require the relevant knowledge and expertise. As a side note: To characterize the rules as "merely" formal is misleading. The rules are not "merely" formal in the lacking sense; rather, they have the virtue of being "merely", that is, purely, formal. And why should that be an advantage? If we were to consider values as the basis of ethics, and if those values were to conflict with one another (for example, in the case of different views about whether one or the other substantive proposition or value can or should or must be seen as most relevant), then these conflicts would not be resolvable except by recourse to supposedly higher values or propositions, which again could stand in conflict with one another or even lead to the use of violence. Violence is in fact the "procedure" by means of which such substantive conflicts are often resolved. In the case of a conflict between states which each defend conflicting values, war becomes the "procedure" of resolution. In an age in which weapons of mass destruction and global environmental threats are spreading, war is not an option we can afford. The resort to war is now coupled with a risk unknown in earlier times; an unrestrained modern war, fought with all military means available, would eradicate the human race, or leave little of it left. The search for non-military means of resolving conflicts is thus an existential necessity. The Charter of the United Nations recognizes this necessity in its general prohibition of war. It allows wars only when legitimated by the Security Council or in cases of immediate self-defence (and in this case, authorization by the Security Council must be obtained after the fact). In the Security Council meetings no shooting takes place, only talking, and the talking adheres to a predefined, commonly agreed upon formal procedure. Will mankind succeed in solving its conflicts in a way that does not bring about its complete or near destruction?

When we consider the degree of stupidity, ideology and other forms of unreason rampant in human society, as well as our aggressiveness and short-sightedness, the prognosis can't be good. Then there is nothing to hope for? There are indeed grounds for hope, and it is in these that we must put all of our efforts, on all fronts, and not let ourselves be deterred by setbacks! A large part of humanity and even heads of state have understood that they will only cause future catastrophes and possibly even their own demise if they take no decisive action against existing risks. This insight is due less to high-minded moral principles than to the sober reckoning of long-term self-interest. But even that is better than no insight at all! In the United Nations and its subordinate organizations, states have created a most important global institution, in which they can resolve their conflicts within the framework of formal procedures; at least, they can attempt to do so. In more than a few cases, indeed in very important and life-endangering cases, conflicts have in fact been settled in this manner. It is important to pursue this path further! Another ground for hope is the fact that multilateral agreements among states have been put in place (outside the UN), meant to mitigate or eliminate global environmental and military threats. Finally, a third ground for hope can be seen in the measures taken independently by a state to contribute to the attainment of these same global goals. We have seen that, strictly taken, truth can only be found in an ideal communicative situation of the sort indicated above. But where in the world can such a situation exist? Is that not merely a well-intentioned utopia?

In the first place, it cannot be a utopia because truth cannot be found in any other way. U-topia means "no place". As is evidenced by the immense and ever growing collection of knowledge we have available today, there must be some "place" where it is possible to obtain knowledge. This place is "anticipation". In our truth-seeking dialogues, we act as if we were already in the "ideal communicative situation"; we anticipate, in particular, possible counter-arguments that, theoretically, could come from any rational being. This anticipation usually works in everyday life. Yet, one never knows whether or not a counter-argument or further relevant information might still exist in the mind of someone else who was not able to express it (either because he had been hindered, by means of power, or because he simply did not trust the worth of his own opinions). Considering this last point, it is evident that even if, in a thought-experiment, we were to imagine that all restraints were eliminated and an ideal society free from domination, with equality, freedom and solidarity for all, were fully realized, we would still

find it impossible in practice to verify that all possible counter-arguments have been taken into consideration. In other words, even in the best of all possible worlds, anticipation would still be necessary. And it is all the more necessary in a human world-society permeated to such a great degree by power structures as ours! Returning to Kant and his subjectivist, pre-dialogical concept of reason: What are the consequences of this concept having been conceived without reference to the necessity of such a utopian counter-factual anticipation of an ideal communicative situation? Reason is for Kant a mental capability of the individual. And the Enlightenment is a call, a hope, an appeal to individuals. Sapere aude! – Dare to know! If the world is to become more reasonable, this appeal must be heard and followed by individuals throughout the world. All the same, Kant entertains no illusions about the prospects of this appeal. Further progressions, even significant ones, are conceivable for him. Working toward this end is what gives meaning to life. But that the world will in fact fully submit to reason – for him this idea is naive. "From such crooked wood as that which man is made of, nothing straight can be fashioned," he wrote. What remains is a "regulative idea", a postulate that can never be fully realized. The fact that we have the courage, in our own finite lives, to invest our efforts into attaining a meaning which is ultimately beyond our grasp; to entrust one's own, limited span to an infinity that lies beyond one's own horizon – in this he sees something religious. More precisely, for him it is this which will remain of religion if it seeks a place "within the limits of reason alone" (as explained in his book of this title). The Kantian concept of religion is in any case not bound to any transcendent world; it does not create any bridges to a world beyond. It rather establishes, on the basis of the logic of reason, a connection to the unattainable, utopian aim of reasoned activity in this world. What now is special about Kant and how does his answer differ from that of the empiricist Enlightenment? Kant's outstanding contribution to the history of philosophy is the step from heteronomy to autonomy. It is no longer the eternal truths of Plato (existing independently of humans), no longer the timeless God of Christianity (existing independently of humans), no longer the empiricist's equally timeless and eternal natural world (existing independently of humans) that guides us. For Kant, man is autonomous; there is no external guide. Outside his own self there is no authority to which he could turn for orientation. He is left to his own devices; only he himself can find and judge the proper direction for his life, the criteria for true and false, good and bad. What motivates Kant to conceive of man as autonomous? And what, according to him, can protect him from error? In other words: what compels us to accept that we must work out, for ourselves, what the world is like (find out what is the case) and what we should do in it? Furthermore, what protects us from making mistakes while doing so? Regarding the first part of this question (about autonomy), Kant gives a convincing answer; regarding the second (about protection from error) he does not. That answer will only be given later, by the philosophy of language of our time. Kant's answer to the first part of the question is: That which forces us to understand ourselves as autonomous beings in the world is the inescapability of our reflection upon the possibility of knowledge, the so-called transcendental reflection. We cannot get beyond our understanding of the conditions of possibility of knowledge. The activity of reason and the data provided by the senses belong together in the process of achieving knowledge: "Concepts without experience are empty; experience without concepts is blind", says Kant. This autonomous achievement is (whether the human being is conscious of it or not) the condition for the possibility of knowledge. "The world" would not "exist" if the activities of human reason could not generate the concepts through which the world must initially be constructed (as "existent"). This is the 'Copernican Revolution' of epistemology - it is no longer the case that the world exists, waiting to be perceived by us. Rather, the world "exists" precisely in the way and to the extent that we perceive it. "Existence" is a concept generated by human reason, something that does not occur in the world (outside a human understanding of it). "Until now, it was assumed that our knowledge must be oriented to objects. ... Let us attempt ... for once to see if we would not make more progress in the tasks set by metaphysics by assuming that the objects have to orient themselves to our modes of understanding ...". These now famous, provocative sentences of Kant in the Critique of Pure Reason (Second Edition, XVI) should, of course, not be misunderstood as saying that the world would cease to exist if humankind should cease to exist. Kant merely points out (though certainly with provocative exaggeration that invites misunderstanding) that, whether or not the world exists for us, its existence is dependent on our perceiving it. To what extent is the transcendental epistemology of Kant, as indicated above, inadequate? Kant imagined the process of attaining knowledge as a product of the individual's solitary activity of reason. He did not yet see that the achievement of knowledge by human beings (for example, the working out of the concepts necessary to construct our world) always takes place in the medium of language; thus, that it always presupposes language, communication and learning with and from other individuals.

How does Kant succeed in arriving at a formal universalist ethics from a subject-oriented epistemology? He doesn't! Just as he fails to construct what he calls the "fact of reason" inter-subjectively, simply positing it as something inherent in the individual, so too does he simply posit the terms "you" and "we" implied in the

categorical imperative ("Act only according to that maxim whereby you can, at the same time, will that it should become a universal law!"; that is, so that we all can adopt it!), as if they arose from the operations of reason within the isolated subject. This would be true only if Kant had seen, right from the start, the necessity of incorporating the terms "you" and "we" in the process of attaining knowledge (as these terms are involved even in the act of asking a simple question).

Can Kant's ethics be applied in practice? What about the critique of his moral rigorism? For Kant, ethical maxims have unconditional (categorical) value. The maxim "Don't tell lies!" is valid at all times, without exception - even when, by telling the truth, we might deliver an innocent to his death. The consequences are irrelevant. "Good" can solely be understood as good will, expressed in a maxim. For Kant, maxims arise from purely theoretical operations of thought, carried out by the individual. If the world will perish as a consequence of following such maxims, then so be it; it is our duty to follow them. In the end, this means: "Fiat justitia, pereat mundus" - "Justice be done, even if the world shall perish".

Why did Kant insist on this position? If he had not understood his ethics in purely categorical terms (in other words, if he had recognized that conditions exist under which exceptions from an otherwise morally good rule, such as "Don't tell lies!", can be justified), he would have had to give up his subjectivist foundation. However, he did not have an alternative based in dialogue. He would have needed to abandon his categorical approach, because exceptions are unforeseeable (not calculable). They arise in the unpredictable course of history. As justifiable exceptions, they can be invoked only by our co-subjects, by those living in the relevant circumstances. In any case, a solitary subject like Kant in Königsberg cannot be the judge. If exceptions arising out of a specific situation are admitted, how can we prevent ethics from, so to speak, sinking in a sea of exceptions? In other words, how do we justify, or not justify, exceptions? This is certainly the crucial question for the implementation of ethics. I think the solution is not difficult to find. Kant has spoken about the "faculty of judgment" – "Urteilkraft" – which allows us to assess the specific situation we are in and identify the maxim applicable (in a categorical way) to this situation. We now only have to contribute a new task to the same "faculty of judgment": that is, to find out if an exception from that maxim should be made. But how can this be done in a morally acceptable way? If, for example, in a given situation, a man asks me to hide him in my house because he is being pursued by a mob that falsely accuses him of having committed a crime, I of course will fulfil his wish, following the moral maxim "Help innocent people!". After some time, the mob arrives at my house and I am asked if I know the hideout of that man. Kant would answer: "Yes, he is in my house", following the moral maxim "Don't lie!". A possible consequence of this telling the truth can be the killing of the innocent man. Under these circumstances the (new, additional) task of the "faculty of judgment" would be to first of all assess whether that mob really is willing to harm or even kill the man if I betray his hideout, or whether the pursuit is more likely to end with some heated words and an eventual resolution of the misunderstanding. In the first case I might feel obliged to lie to the mob, in the second I would tell them the truth. What could be the justification for my breaking the otherwise correct moral maxim "Don't lie!" in the first case? Is there any at all? Kant did not think there was any. Along with his many critics, I in fact think that there is. The respective argumentation (justifying the exception) can be formulated along the following scheme: First, we would name the conflicting maxims. In our case: "Don't lie!" and "Help innocent people!" Second, we would assess the likely outcomes if we follow this or that maxim: security for the pursued, or his possible lynching. Third, we would assess the respective results morally: is the lynching of an innocent person a price we should accept for our categorical abiding by a maxim? Especially: is there no alternative morally more acceptable than sacrificing an innocent human being on the altar of our moral purity? In the case described above, this could, for example, mean: I deceive the pursuers, saving the life of the innocent man and then accuse the pursuers (of attempted murder), as well as the pursued (for the deed for which he was being pursued). My prevailing maxim might then be formulated as: "Make an exception to the maxim against lying if doing so averts a great misdeed, and at the same time preserves the possibility of resolving the conflict within the norms of justice". There can be no doubt that a trial, with its possibility of self-defence, represents a more adequate solution for rational beings than a vengeful murder, brought about by a truthful reply to the pursuers. That may be fine in theory, but how about in practice? Carrying out the deliberations described above presupposes not only the desire to find the best solution but also a faculty of judgment adequate to the task. In practice, both mostly do not exist to the degree we would require. Otherwise, we would find ourselves living in a better world. That our world is nevertheless not simply a "hell on earth", is something we owe to the fact that, within our often irrational human history, we can at the same time see the gradual unfolding and realization of reason, and with it, the progressive development of the faculty of judgment in everyday life. How does Kant's answer differ from that of Hobbes? Kant sees war as the natural state of affairs. This he shares with Hobbes, who sees man as a wolf, as a part of nature. Hobbes' solution changes nothing in this respect. The wolves in human

clothes remain wolves, even after founding a state; they agree to this in order to prevent themselves from devouring each other, so that they may continue to live as wolves. Kant, however, seeks to overcome the state of nature. Put better, in contrast to Hobbes, he recognizes that man is more than a part of nature. To settle conflicts by force is to do so as an animal, exactly as occurs in wild nature. Man is not realized as a human being when he acts in this way, he instead turns himself into an animal. For Kant, too, the state is founded on a contract. This contract, however, is made possible only because man is not an animal; his ability to make ethical judgments is the necessary condition upon which the contract is made. Contrary to Hobbes, Kant has seen that the allegedly moral-free Hobbesian state presupposes the acceptance of the moral maxim by the participating human beings that promises (like the promise to accept the Leviathan-state as a high authority in cases of conflict with fellow human beings) should be kept, even in cases when it is more advantageous for an individual to make an exception from it. What is the political-philosophical answer of Kant - in contrast to Hobbes - to the gradual dissolution of traditional, religiously founded universalistic authorities in post-Enlightenment Europe? They are replaced by an enlightened public within each state (including the relevant institutions) and a "League of Nations" between the states. The state's task and even *raison d'être* is to secure the external conditions necessary for the unfolding and realization of reason. Foremost among these are freedom of expression and the adherence to fixed rules (those of a system of justice) in the resolution of conflicts. On the international level, the League of Nations has the same task: to ensure the freedom of expression of all member states, and to institute a rule-based mechanism for the resolution of conflicts among them along the lines of international law.

Резюме

Универсальная этика в кантианской перспективе: его теория и практическое применение в глобальной политике. Вопросы и ответы.

Значение греческого слова "philosophos" означает "друг мудрости" ("правды"), но не "обладатель". Я - друг, однако, только до такой степени, пока я прилагаю усилие, чтобы им быть и остаться. Таким образом, философия борется за истину – даже в контексте постмодернистского релятивизма - и при этом она не может избежать воображаемой безопасности идеологических догм. Требование к правде усиливается, не ослабляется, открытостью к критике. Простой шаг для того, чтобы ставить серьезный вопрос, который обязательно является частью *conditio Humana*, подразумевает (в *performative* – прагматический смысл) подтверждение основных принципов фактически универсальной этики: человек не может быть человеком без языковой среды, явно признав его поддерживающим взаимоотношения между людьми и принял необходимость взаимных отношений между людьми с равными правами и обязанностями. В политической сфере эти этические принципы приводят к требованию к международной организации, которая в состоянии решить конфликты путем диалога вместо насилия (Лига Наций).

Ключевые слова: этика, этика беседы, подход к правде, релятивизм, универсализм, понятия Канта этики и политики (Лига Наций).

Түйіндеме

Рэйнхард Хэссе (Germany)

Әмбебап этика мәселесі және оның теориясы мен күнделікті өмірдегі қолдану аясы. Жаһандық саяси жүйедегі сұрақ - жауап.

Мақалада автор әмбебап этика мәселесіне тоқтала отырып, оның теориясы мен күнделікті өмірдегі қолдану аясына тоқталады. Жаһандық саяси жүйедегі оның қолдану барысы сұрақ жауап ретінде талданады. Саяси бағытта этикалық қағидалар талаптары халықаралық ұйымдар негізінде сараланған. Онда саяси салада, осы этикалық принциптер орнына зорлық-зомбылық диалог арқылы жанжалдарды (Ұлттар лигасы) шешуге қабілетті халықаралық ұйым талаптары екендігі аталып өтілген.

Түйінді сөздер: этика, әңгіме этика, шындыққа көзқарас, релятивизм, әмбебаптылық, Кант этика және саясат (Ұлттар лигасы) ұғымы.

УДК: 94 (574.51) – 554.75:39

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ РЕПАТРИАНТТАРДЫҢ БЕЙІМДЕЛУ ЖӘНЕ ШОҒЫРЛАНУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ КӨРСЕТКІШТЕРІ ЖӘНЕ БЕЛГІЛЕРІ

Қалыш А.Б. - *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.*
e-mail: kalysh_@mail.ru

Исаева Ә.И. - *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.*
e-mail: aliyaisaeva77@mail.ru

Репатрианттардың жерсіну мәселелері мемлекет және қоғамға экономикалық, әлеуметтік-мәдени тұрғыдан қымбатқа түсуде. Этникалық репатрианттардың уақытша идентификациясы, жерсіну және интеграция мәселелері міндетті зерттеулерді қажет етеді. Әлеуметтік уақыт объективті-субъективті, бірақ адамдардың өмір сүруі қоғамдағы процесстермен тығыз байланыста, сонымен қатар қоғамдағы орын алып отырған процесстерді бағалай отырып, өзінің шығармашылығын басқара отырып интерпретациялайды. Әлеуметтік уақыт бір мезгілде ұжымдық және жеке бола алады. Жалпы ұжымдық оқиғалар мен жағдайларды адамдар өмірлік тәжірибелері арқылы таразылай отырып еңбек етеді, құндылықтармен алмасады, өз уақыттарын ұтымды пайдалана келе алдын-ала жоспарларына түрлі жағдайларға байланысты өзгертулер енгізе алады.

Мақалада қаратылатын мәселелер жиынтығына: репатрианттардың әлеуметтік, физикалық жағдайларда өз уақыттарын игеруі және шекараларын ұлғайтуы, оларды белгілі бір кезеңдерге координциялау жүйесін құру және осы бағыттарға, кезеңдерге өздерін ғана бейімделіп қана қоймай туған-туыспен өскелең ұрпаққа да бағыт-бағдар бере білу. Баяндамада Қазақстан Республикасына оралған қандастарымыздың немесе отандастарымыздың басым көпшілігінің мамандық бойынша жұмысқа орналаса алмауы, оларға кәсіби миграцияға дейінгідей болмауына назар аударылған және көңіл бөлінген.

Бірақ жоғарыда аталған деректер оралмандар тарапынан өздерін жоғары ұстауы және бағалауына куәлік етеді, дегенмен жергілікті халықтың ұстанымы мен көзқарасына бұл фактілер сәйкес емес және қарама-қайшы келеді, сондай-ақ бұл жағдайлар әлеуметтік-экономикалық, күрделі моральдік, мәдени келеңсіздіктерге түрлі деңгейлердегі (әкімшілік, құқық қорғау органдары) қоныстанған соң ұрындыруы ықтимал - әрине оралмандар тарапынан жергілікті тұрғындармен немесе халықтар арасында кәсіби тәжірибе мен білімді салыстыра келгенде Қазақстан Республикасымен тыс жерде жинақталған тәжірибе мен білімде алшақтық жоқ деген пікір қалыптасқан. Осы ерекшеліктер байланысын ескеру тек оралмандарға ғана тиесілі емес, сондай-ақ қызығушылық тудырған мемлекеттік мекемелер мен ұжымдарға келеңсіз жағдайлардан өту жолында және Қазақстан қоғамына сәтті интеграциялануына мұрындық болуы тиіс.

Түйін сөздер: оралмандар, репатрианттар, бейімделу, интеграция, әлеуметтік уақыт, дәстүрлі билік институттары.

Тәуелсіз Қазақстан дамуындағы шынайылық түрлі топтарымен, әлеуметтік-экономикалық үрдістегі темпоральды кіріктіруге тікелей қатысы бар статустағы тұрғындар, этникалық репатрианттармен түсіндіріледі. Репатрианттардың бейімделуі мәселесі мемлекет пен қоғамға экономикалық, әлеуметтік тұрғыда айтарлықтай қаражат шығындауына әкеледі. Этникалық репатрианттардың бейімделу мен қоғамға сіңісу үрдісінің уақытша мәселелерінің алмаспалы (кезеңдері мен деңгейіне байланысты) кезеңі терең зерттеуді қажет етеді.

Уақытты талқылауға ғылыми-философиялық көзқарастар оның тек астрономиялық, биологиялық және физика-химиялық үрдіс емес әлеуметтік уақыттың көпқырлы ұстанымдарын енгізеді. Талдап қорытқанда ол адамдардың белгілі кезеңдегі әлеуметтік белсенділігін, әлеуметтік уақыт айтарлықтай сандық және сапалық өзгерістер болған жағдайда, қоғамдағы үрдістердің келесі ағымын өзгерте алатын ерекшелік ретінде түсіндіріледі. Дербес әлеуметтік уақыт, Н. Элиастың анықтауы бойынша, «адамдардың болған өзгерістердің нәтижелерін бірі екіншісінің есептік тұрақты бастауы ретінде кірісе алатын екі оқиғаны байланыстыра білу қабілетіне» негізделеді [1, р.72]. Әлеуметтік уақыт объективті түрде субъектелген, яғни адам өмірі қоғамда орын алып отырған жағдайларға тікелей байланысты болады, бірақ олар қызметтері арқылы басқара алады және өз мүдделеріне сай болып жатқан үрдістерді түсіндіреді немесе бағалай алады. Әлеуметтік уақыттың сыртқы шеңбері ортаға байланысты беріледі, ал ішкі шеңбер нақты оқиғаларды бағалаудан тұрады. Адамдар өз уақытын логикалық ойлау деңгейіне, қиялына қарай кезеңдерге бөле отырып, қоғамның жалпы өмірінің қалыбына сай байланыстырады.

Француздық «Анналар» мектебінің өкілдерінің бірі Ф. Бродельдің пайымдауынша «әлеуметтік уақыттың біртұтас және қарапайым ағыммен ешқандай тұтастығы жоқ, бірақ дәстүрлі тарих және уақыт шежірелеріне (хроник) айтарлықтай байланысы жоқ мыңдаған баяулығы бар әлеуметтік уақыт бар [2, р.

24]. Ф. Бродель адамзат тарихының тұтастығын, бірлігін үздіксіздігін білдіретін идеяны «longue duree» ұғымын «ұзақ ұзындық» ретінде енгізді. Әлеуметтік уақыт бір уақытта ұжымдық және дербес бола алады. Адамдар ұжымдық уақытты өздерінің өмірлік қиын-қыстау кезеңдеріне қарамай қабылдайды және рәміздермен, құндылықтармен, өз уақыттарын ұйымдастыру қабілеттерімен түсіндіреді, нәтижесінде осыны болашақ оқиғаларға алмастырады және арқау етеді.

Біз қазіргі Қазақстан қоғамының ажырамас және құрамдас бөлігі болып табылатын этникалық репатрианттардың (Шымкент маңайында өмір сүретін Өзбекстаннан келген репатрианттар мысалында) әлеуметтік және ұжымдық уақытының қандай кезеңдер (өткен жолдардан) мен элементтерден құралатынын қарастырамыз [3]. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- 1) әлеуметтік және ұжымдық уақыт арасындағы жалғамалы ұстанымдардың табиғатын айқындау;
- 2) әлеуметтік уақыттың негізгі белгілі уақыттың ішінде орындалуын немесе кезеңдерін және олардың репатрианттар үшін мәндік маңыздылығын бөлу;
- 3) Шымкент маңында тұратын, Өзбекстаннан келген репатрианттардың уақыт кезеңдеріндегі ортақтық және ерекшеліктерін түсіндіру;
- 4) репатрианттардың өмір сүріп отырған кезеңдегі өткен мен болашақ арасын жалғастыратын бағыттық дәлелдерін анықтау;
- 5) репатрианттардың өмірлік өлшемдері мен құндылықтарын саптау.

Сонымен қатар баяндамада репатрианттардың әлеуметтік, қимыл-әрекеттік, өзіндік уақытты қалай пайдалантындығын, оның шекарасын кеңейте алады ма, оны белгілі бер кезеңдерге бөледі ма, әр кезеңдерде оны жылдамдатады ма, өзі үшін ғана емес туыстары, өскелең ұрпақ осыған қарап болжам жасай алатындай әрбір кезеңде үйлестік жүйесін қалыптастыратындығын қарастырады. Әлеуметтік жүйеде қалыптасқан репатриант болашақта қиыншылықтарды жеңе білу үшін «қайта келгеннен байырғы кезеңге дейін» деген қозғалыс бағытының кестесін құрады, өзіндік «жол картасын» жасайды. Репатрианттардың әлеуметтік уақытының ішкі құрылымы қандай, және оны жаңа қоғамның осы кезеңінде өзінің этникалығын саналы түрде сезіну немесе соның бір бөлшегі болып табылатын өздері, ішкі қоршаған айналасындағылар – топтар, қандай деңгейде анықтайды.

Этникалық репатрианттардың әлеуметтік уақыт мәселесінің зерттелуінің теоретикалық-әдістемелік негіздері. Уақыттың ішкі өлшемдеріне деген қызығушылық (физикалық немесе астрономиялық ерекшелікте) зерттеушілер тарапынан ХІХ ғасырдың аяғында пайда болды және бірте-бірте психологиялық тұрғыда (тұлғаның жеке факторлары – оның белсенділігінің және қозғалысының табиғаты, көңіл-күйі немесе қобалжуы) немесе әлеуметтік түсіндірілген бірқатар бағыттар қалыптасты. Бізді өмір сүріп отырған кезеңін топтың немесе жеке тұлғаның әлеуметтік факторлар: әлеуметтік-мәдени уақытының шарттық көрінуі, айналысатын әрекеті мен өмірлік қызметі арқылы анықталатын ұжымдық уақытша тәртіп және тәжірбие деп қарастыратын әлеуметтік тәсіл қызықтырады [4].

А. Бергсон тең аралыққа бөлінбейтін уақыттың «ішкі» немесе «ұзақ мерзімді» сапалық және сан қырлы түсінігін енгізді [5]. Р. Мертон топпен бірігудің маңыздылығын анықтауда уақытша кезеңнің топтық бірлік қалыптастырудағы маңыздылығын көрсетті [6].

«Анналар» француздық мектебі тарихи және әлеуметтік уақыт, кеңістік мәселесін зерттеудің бірқатар бағыттарын ұсынды. Ф. Бродельдің «әртүрлі жылдамдықтағы әлеуметтік уақыт» теориясы бойынша уақыттың бірнеше түрлері; 1) жеке тұлғаның күнделікті өмір ырғағымен өлшемдес; 2) экономикалық өмір бөлшегі үшін тән емес; 3) «үлкен ұзақтықтағы» – адамзат тарихын оны қоршаған ортамен бірге қарастыратын түрлері беріледі [2].

Сонымен қатар, «Анналар» мектебі тарихи фактілерді қайта қарауда оқиғаны адамдардың ішкі жағдайды қалай түсінуіне байланысты істейтін арнайы әрекеті деп түсіндіру арқылы қарастыратын жаңа тәсіл ұсынды [7].

М. Хольбакс уақытты ұжымдық деп анықтай отырып, уақытты қабылдаудың белгілі-бір әлеуметтік топқа (мысалы айналысатын ісіне қарай) немесе тарихи жағдайға (төңкерістік немесе қалыпты жағдайдағы) тәуелділігіне ерекше көңіл бөлді [8].

Адам уақытта және кеңістікте өмір сүріп қана қоймайды, өзіндік сезімдерден тұратын алаңдау және елестетуден/үлгілерді әлеуметтік, мәдени, жеке уақытта өмір сүреді. Дәл осы арқылы өзінің сыртқы әлем туралы пікірін қалыптастырып, және белгілі-бір мақсатқа жету үшін нақ осыдан бастау алған, бір жағынан өзгермейтін болып есептелген, бірақ жағдайды бағалау мен өз мүмкіндіктеріне орай стратегиясы мен тактикасын құрады.

Өзбекстаннан келген репатрианттардың кеңістіктік- уақыттық континуумының ерекшеліктері. Өзбекстаннан келген қазақтар Оңтүстік Қазақстанда өмір сүретін оралман тұрғындардың ең көп тобын

құрайды. Қолайлы климат, бір қарағанға отбасын асырауға экономикалық мүмкіндіктердің молдығы репатрианттардың тұрғылықты мекен етіп Оңтүстік Қазақстан жерін таңдауға себеп болады. Және бұл Отанға деген ыстық ықылас белгілі-бір жерге байланысты емес деп түсіндіріледі.

2012 жылдың басындағы статистикалық мәліметтерде 2012 жылдың бастапқы айларында облыс аумағы халықтардың қоныс аударуының жоғары тығыздығымен ерекшеленеді (1 шаршы метрге 22 адамнан келеді). Шымкент қаласы мен оған жақын елді-мекендердегі тұрғындар саны Өзбекстаннан келген сыртқы миграция есебінен жедел өсуде [9].

Өзбекстаннан келген рапатрианттар төмендегідей ерекшеліктерімен ерекшеленеді:

а) сыртқы-кеңістіктік және уақытша оқшаулану – қаланың өзінде «Асар» ықшамауданында және Шымкентке іргелес елді-мекендерде өмірлік-әлеуметтік-экономикалық және этномәдени алаңды біртіндеп өзгеріске түсіре отырып тығыз шоғырланған.

б) мемлекеттік әкімшілік құрылымға бейімделген, басқарудың дәстүрлі әкімшілік құрылымындағы ақсақалдардың ұйымдастырушылық-бағыттаушылық жетекшілігімен, ішкі – отбасылық туыстық негізде, әлеуметтік-экономикалық және этномәдени аймақты құру, аз қалыптасқан әлеуметтік қауымдастықтарды (өзіндік көше, тұрғылықты мекен-жайына байланысты көршілік қауым және жастық – жыныстық ерекшеліктерге байланысты гәптер) құруымен ерекшеленеді. Қауымдастықтардың қызметінің әдістері бытыраңқы өзін-өзі басқарудан (көрші тұратын бірнеше отбасы) көшбасшысы бар қатынас жүйеге өтетін және жергілікті әкімшіліктің бір бөлігі болып табылатын ішкі құрылым құру шарттарымен өзгеріп отырады. Бұл Өзбекстаннан келген рапатрианттар өмір сүретін барлық елді-мекендердегі белсенді жұмыс істейтін ақсақалдар кеңесі (ақсақал кеңесі, апалар кеңесі, ардагерлердің кеңесі, билер кеңесі). Асар ықшамауданындағы Өзбекстаннан келген репатрианттар қазақстандық қоғамға бейімделу мен бірегейленуде барлық ішкі үрдістер механизмін бақылап отыратын институттар құру арқылы топтық үлгі жасап шығарды.

Баяндаманың негізгі өзегі – Оңтүстік Қазақстан облысындағы облыс орталығына жақын үш елді – мекендерге орналасқан, Шымкент қаласындағы «Асар» ықшамауданындағы, және бұрынғы саяжайлық елді-мекендер – Бозарық, Шұбарсу жерлеріндегі Өзбекстаннан келген репатрианттардың өмір тарихына сараптама (әлеуметтік уақыт қызметін анықтау мақсатында) жасау болып табылады.

«Асар» ықшамауданы Бозарық және Шұбарсу елді – мекендеріне қарағанда өмір сүрудің әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан (жергілікті тұрғындар тарапынан мемлекеттік қолдауымен «Ақ Ордасы» корпорациясы құрған) айтарлықтай ерекшеленеді. Елді-мекен тұрғындары (Өзбекстанның түрлі аудандарынан келген этникалық қазақтар) мезгілдік өмір сүруге арналған сая-жайды әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымы жетілген тұрақты мекен ету аймағына айналдыруда этно-мәдени құндылықтарды сақтап өткенді қазіргі кезеңмен, болашақпен ұштастыруда. «Асар» ықшамауданында асарлық жастар мен тұрғындардың жарқын болашағына арналған әлеуметтік-экономикалық кластерлер – зауыттар, жылу шаруашылықтары, әлеуметтік-мәдени құрылымдар құрылды.

Бозарық және Шұбарсу тұрғындары тұрғылықты және маусымдық жұмыс орнымен қамтылуда қиындықтарға жолығып отыр, қосымша жалақы көздерін іздеумен айналысуға мәжбүр, ауыл шаруашылығымен айналысу ісінде және мал жайылымының жетіспеуі сынды қиыншылықтарды бастан кешіп отыр. Олардың сөздеріне сенсек уақытша бос тұрған жерлерге иелері мал жаюға тиым салған, тіпті шөпті өртеп жібереді. Елді-мекеннің жас және жұмысқа жарамды тұрғындары Шымкентте кездейсоқ ақша табу ісімен, өте төмен еңбек ақыға жұмыс істеуге мәжбүр. Аталған адамдардың басым бөлігінің жоғарғы білім туралы дипломы бола тұра, оралман статусына сәйкес жұмысқа орналаса алмайды. Шұбарсу елді-мекенінің бір тұрғыны, Өзбекстандағы бір колхоздың бұрынғы төрағасы, бүгінде ауыл ақсақалының - «өз балаларымыз өз Отанымызда құл болады деп ойламағанбыз» деп қынжыла айтқанын ауыл ақсақалдары да қоштаған.

Демографиялық және әлеуметтік-экономикалық салада елді-мекендердің даму жағдайы біркелкі емес, 2012 жылы «Асар» тұрғындарының саны 18 мың және Шұбарсу тұрғындарының саны 32 мың болған. Сондықтанда елді-мекендердің әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымы мемлекеттің араласуын қажет етеді. Дегенмен репатрианттардың бір жерде ұжымдасып өмір сүруі уақыт өте келе бұл бірліктің жаңаша түсіндірілуіне яғни туған жерлері болған ел немесе Өзбекстан аймақтарына қарай емес, «Асардың адамдары» (сол арқылы әлеуметтік-мәдени жағдайдың мүлде басқа деңгейде екендігін көрсету үшін) немесе «Бозарықтың адамдары» атты этно-территориялық бірегейліктің өтпелі түрінің қалыптасуына әкелді. Этникалық ұғым әлеуметтік шынайылық ретінде түсіндіріліп, пайдаланыла басталды. Енді жаңа бірегейлік қазақстандық шек деңгейінде емес, оралмандар арасында әлеуметтік-экономикалық қолайлы аудандарда тұратындардың менсінбеушілік көзқарасы тұрғысынан түсіндіріле бастайды. Бозарықтағы

біздің сауалнамамызға жауап бергендер ішінде (жасы 30-дан асқан жұбайлардың екеуі де) өз жетістіктерін Қазақстан ішінде көшумен байланыстырған – Өзбекстаннан Петропавловскіге (ондағы туыстары жайлы орналасқан және бұларға көмектесуге уәде берген), содан кейін Шымкент түбіндегі Славянкаға (Мүзкентке), кейін Леңгірге көшу арқылы (барлық аталған жерлерде жалдамалы пәтерлерде тұрып, ақша жинау арқылы) Шұбарсуда жер телімін алып, Бозарықта қаладан жақын жерден дүкен соғып алғандықтарын айтқан. Аталған территориялық көшулер бас-аяғы 10 жылдың ішінде орын алған және бұл отбасы үшін аталған кезең әлеуметтік дамудың жылдам көрсеткіші деп есептелеген.

«Асар» тұрғындары ықшамаудан тарихын 2002 жылы Өзбекстанның үш облысы ақсақалдарының Қазақстандағы Шымкент аумағына бейімделу шарттары туралы қабылданған шешімімен кезеңдей отыра қарастырады. 2012 жылы мамыр айында Асар тұрғындары осы шешімнің 10-жылдық мерейтойын және өткен жылдардың қиыншылықтарының - елді-мекенді құру, қаржы тапшылығы, жайлы жылыжайлары бар коттедждерде өмір сүру үшін инфрақұрылым жолдарын қарастырудағы қиыншылықтарды еңсеріп, осындай жарқын күндерге қол жеткізгендерін атап өтті. Мерекелі іс-шара басында «аңсағаным Асарым, қолым жетті арманым, атамыздың арманына» -деген жыр-шумақтарына толы «Асар» әнұраны орындалды. Әнұран мәтіні одан әрі: «мәңгі жыр, көзім тоймайды жеріме, гауһарысын жайнаған, ата қоныс» сынды өлең жолдарымен өрілді. Негізгі күш «Ақ Ордасы» корпорациясының президенті И. Қалибековке жүктелді, ол «асарлықтар болу үшін» өз уақытының 60% жұмсады, қалған 40% – ықшамаудан құрылысына және оның әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымына жұмсады. Өз сөзінде аталған мерекелік іс-шара тек салтанатты мереке ғана емес, қол жеткізілген табыстарға есеп, болашаққа жоспар жасау үшін болып жатқан бас қосу деп атап өтеді. Өсу көрсеткіштері ретінде қысқа уақыт ішінде атқарылған жұмыстар нәтижесі паш етілді. Оның пікірі бойынша «асарлықтар» қол жеткізген табыстар басқа репатрианттарға бастау болуы тиіс.

Осылайша, Шымкент аумағындағы өмірлік кеңістіктерді игеру кезеңінде, оралмандар жалпы әлеуметтік уақытқа сәйкес келмейтін уақыттың бағасын бағамдау үлгісін құрды, ол өзіндік кезеңдерден, тапсырмалар жылдамдығынан, оқиғаның ұзақтығы мен кезектілігінен, белгілі даталардан, және оларды түсінуден тұрды. Мысалы, «Асар» тұрғындары Өзбекстаннан көшу туралы шешім қабылданғаннан 1 мамыр меркесіне дейін деген өзіндік институционалдық ырғақ қалыптастырды.

Уақыттық бағдарлаудың кезектілігі байқалады – «Асар» тұрғындары үшін бұл жаңа мектеп құрылысын, ықшамаудан орталығында сая-бақ салу немесе Елбасының жергілікті халықпен кездесуі және экономикалық қатынастарда – жылыжайлардағы өнімді жинау, ал Шұбарсу тұрғындары үшін – бұл отбасын асырау мақсатында маусымдық жұмыс іздеуден тұрды. Оралмандар үшін жалпыға бірдей уақы өлшемі жоқ – ол кей жағдайларда жергілікті және республикалық мүдделермен ұштасып жатады. Өткенге, қазіргі кезеңге және болашаққа деген жалпыға бірдей басымдықтар жоқ. Уақыттық болжауда да үйлесушілік жоқ – елді-мекен тұрғындары өмірдің барлық саласына біртектес емес жағымды немесе жағымсыз мән береді (істеу керек еді, істеу керек, істеуге тиісті). Елді-мекен тұрғындарының күнделікті күн тәртібі де сәйкес келе бермейді, себебі, елді-мекен тұрғындары жексенбі күндері де жұмыс іздеумен шұғылданады.

Кез-келген уақыттың бірегейлігі адамның ерекшелігіне байланысты және біз сұрастырған респонденттердің көңіл-күйі мен уайым-қайғыны бастан кешу сияқты психологиялық терминдермен нақтылана түседі:

– асыға күту (қашан Өзбекстаннан немесе басқа елді-мекеннен көшіп кетеміз, үй құрылысын аяқтаймыз, несиемізді қашан өтеп боламыз, отбасында бір мерейлі іс шара ұйымдастырамыз ба? – үйлену тойы, ас беру және т.б.);

– ыза болушылық (мемлекеттік мекемелерден қажетті қаражатты ала алмауға байланысты – жәрдемақы, жергілікті әкімшілік орындарындағы жемқорлық, оралман болғаны үшін жұмысқа орналаса алмауы, Өзбекстанда жоғары мемлекеттік орындарда істегеніне қарамастан зейнетақы мөлшерінің аздығы, Бозарық және Шұбарсу елді-мекендері тұрғындары үшін қаржының әділ бөлінбеуі, олардың айтуынша «Асарлықтарға» қаржыландыру ісіне көбірек көңіл бөлінеді);

– қуаныш (көшу, қаржы қорын жинақтау, жақындарымен кездесу, отбасын құру және сәбидің өмірге келуі, балаларының белгілі-бір жетістіктерге қол жеткізуі);

– сенімділік (бәріде артта қалады, ата-баба өсиетін орындап Отанымызғы оралуымыз қажет, көшіп келеміз деп бекер шешім қабылдаған жоқпыз, барлық қиыншылықтарды артта қалдырамыз және өз жерімізде, өз елімізде өмір сүріп отырмыз ғой артқа қарай жол жоқ, үй салу керек және бала-шағамызды жеткізу қажет, әлеуметтік сатымен өсу қажет).

Адам көңіл-күйін жете түсіну қиын. Дегенмен біз сұрастырған респонденттер арасында Қазақстанға көшіп келгендеріне өкінген жан кездестірмедік.

Біз сұрастырған респонденттер үшін ол өткенінде кім болғаны, қайдан көшіп келгені, білімі, кәсіби жетістігі, қоғамдағы беделі маңызды емес. Көшіп келгенге дейінгі материалдық жағдайлары жаңа орында табысты орналасуға, үй алуға үлкен көмек болды деп есептейді. Дегенмен, ерекше айта кететін жәйт, оралман-әйелдер аса қымбат жиһаздар (диван, техника) көрсетумен ерекшеленбеді, өздеріне тиеселі кем дегенде 2 бөлмедегі сандық, таудай болып жиылған көрпе-төсекті көрсетті. Оны «мынау менің енемнен қалған, мынаны өзім жидым» деп көрсетумен болды. Отбасының жылдар бойғы тарихи айғағы өткен мен қазіргі кезеңнің алтын көпірі іспеттес фото-суреттерде жиылған. Біздің респонденттер фото-суреттерін көрсете отырып, эмоцияға беріліп, толқыды. Бұл суреттер өмірлеріндегі асты сызылған кезеңдер айғағы. Онда отбасы тарихын електен өткізер мереке уақыты және орны сақталған. Естелік күнтізбесі фото/видео арқылы артта қалған қиыншылықтар дәлелі болып табылады. Ол жас ұрпақ тарапынан отбасылық-туыстық қолдау көрсету үшін де қажет.

Әлеуметтік уақыт ырғағы жеке адамға төмендегідей ықпал етеді:

- топқа қатыстылығы жөніндегі сезім қалыптастыру және белгілі-бір мақсатты жүзеге асыруға;
- өзгелерден артта қалмауға – оны оған өз уақыт шеңберінде жүзеге асыруға, кейінде ол мақсатқа жетелеуге;
- өз өмірінің сыртқы қалпын қалыптастыруға, әрине бұл топтан жырақ өте қиын, сондықтан топпен байланыста болуға;
- қол жеткізілген жетістіктерді бағалау арқылы өмірге мән беру;
- адамды топ, халық, ел болашағының тұтқасы ретінде тарихқа енгізу, осы және болашақтың қиыншылықтарын аластатуға;
- күнделікті өмірді әлеуметтік-мәндік іс-қимылдардың алгоритмі ретінде – мен бәрін істей аламын, олар маған қарап тұр және мені бағалайды, менің ұтылуға құжым жоқ, мен Отанға оралуды аңсаған ата-баба алдындағы борышымды өтеуге тиіспін деп түсіндіруге;
- адам қимылының әлеуметтік қызметін бақылауға;
- қарым-қатынас жүйесін және қызмет түрлерін қалыптастыруға;
- өмірлік құндылықтарды дұрыс түсінуге және келер ұрпаққа өмір сүрудің баға жетпес тәжірбиесі ретінде құнды пайымдау жүйесін жасауға көмектеседі;
- өз іс-әрекетін бақылау арқылы сыртқы әлемге ашылу шегін қалыптастыруға.

Репатрианттармен әлеуметтік уақытты әлеуметтік-мәдени транзит ретінде түсіндіру. 1990 жылдардың басынан бастап жүргізілген этникалық қазақтардың репатриациясы еліміздің саяси-құқықтық жүйесі тарапынан құрылған репатрианттардың мәдени транзиті, нәтижесінде қазақ халқының санасына икемдеудің әлеуметтік-экономикалық дәлізі болып табылады. Этникалық (қазақтық) репатриацияның қазақстандық тәсілі – мемлекеттендіру, мемлекеттік маңызы бар мәселелерді мекемелердің құзырына бермеу. Қазақстан үкіметі «қазақстандық» ұғымын территориялық бірегейлік (азаматтық, ұлттық) ретінде мақсатты түрде күнделікті өмір тәжірбиесіне енгізуде. Қазақстандық биліктің міндеті – этникалық топтардың және репатрианттардың, қалыптасып келе жатқан диаспоралық санада азаматтық қоғам құру мақсатында партикулярлық сұранымының дұрыс шешімін табу. Сондықтанда репатрианттар өз бастарындағы қиыншылықтарды қазақстандық қоғам тұрғысынан ұғынуы қажет. Жұмыссыздық, ауыр әлеуметтік – тұрмыстық жағдай, аймақтар дамуының әркелкілігі, шенеуніктердің біршама тобының сауатсыздығы, жемқорлық және тамыр-таныстық (түрлі жолдармен) – бұл біздің еліміздің барлық тұрғындары кездестіріп отырған шындық. Ел азаматы бола тұрып, ондай мәселелерді білмеу мүмкін емес.

Дегенмен репатрианттар бұл үрдістің белсенді қатысушылары болып отыр және өздері жалпы уақытты бөлшектеп өз статустарын көтеру ісінде сапалы «секіріс» жасауға сандық өзгерістерге темпоральды ерекшелік туғызып отыр. Мұның айқын көрсеткіші репатрианттар тарапынан енгізіліп отырылған әлеуметтік уақыт құрылымы өлшеміндегі, тарихи маңызы бар – 1 мамыр, 9-мамыр, саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу (31 мамыр) сияқты қазақстандық мерекелерді (Қазақстан билігі түсінігіндегі) Өзбекстандық саяси тәртіп ерекшеліктеріне байланысты ерекше күндер деп санамауы.

Адам тәжірбиесіндегі әлеуметтік-мәдени үлгінің кез-келген түрі (соның ішінде уақыт өлшемі) ол жалпы мәдени қағидаларға сәйкес ментальдық өңдеуден өткен саналы әрекет. Біз сауалнама алған респонденттер үшін мұндай әрекеттер қатарына әлемнің негіздері және мәңгілік деп есептелетін ата-бабадан қалған өсиеттер және діни ілімнің ұстанымдары жатады. Оның өзегі бұлжымай орындалуға тиіс және қоғамда тұрақтылық қалыптастыруға әлеуметтік ақиқатты ортақ ережелерге сай емес, сіңірген

енбегіне орай қамтамасыз ететін рулық тайпалық құрылымдағы рәміздерде, білімнің қағидаттарында, шежіреде, әлеуметтік шарттар мен тәжірбиеде көрініс тапқан. Әулиелер мен ата-баба рухы біздің респонденттер үшін ұрпақтар сабақтастығы және атамекенге қоныс аударудың негізгі себебі.

Өзбекстан жерінде қазақтардың мекен еткен территорияларының бірқатары ата-баба жерленген әулиелі жерлер деп есептеліп, малшаруашылығы мен егіншаруашылығына пайдаланылмады. Өзбек билігінің қазақтарды осы жерлерге қарай «ығыстыруы» Қазақстанға көшеуге бірден-бір себеп болды.

Қазақ ауылдарында молдалар ұдайы болмады, сондықтан оның қызметінің бірқатарын ру/тайпаның басшысы орындады, яғни әлеуметтік-саяси бақылау рухани істермен ұштастырылды. Ақсақал беделінің мойындалуы – ұрпақтардың ата бабаға құрмет заңдылығының мәңгілік ережесінің сақталуы болып табылады. Біз сұрастырған барлық респонденттер сөзінен шығатын қорытынды қарапайым тұрғындар мен басшылық арасында «тіршілік» идеясының көрінбейтін желісінің бар екендігі. Біз «тіршілік» ұғымын қазақтар тұрмысындағы адамзат тарапынан жасалатын құнды-құштарлық жағдайын түсіндіретін уақыттан тыс әмбебап дәрежесі деп түсіндіреміз. Ол тұрмыстың барлық түрлері мен деңгейінде кездеседі – материалдық қызмет, әлеуметтік – мәдени тәжірбие, жеке моральдық – психологиялық эволюцияда – дамудың өзіндік қарапайымнан күрделіге қарай бағытына қызмет етеді. Қазақтардың тілдік қорында «тіршілік» ұғымын түсіндіретін - «еті тірі адам», «өлі-тірі», «тірі жан», «тіршілік жасау» және т.б. көптеген ұғымдар бар. Қиын жағдайға қарамастан репатрианттар қаржылық шығыны көп – баланың өмірге келуі, үйлену тойы және барлық құдандаласу ырымдарын, өмірлік жастық рәсімдер – сүндетке отырғызу, бір жастан келесі жасқа өту рәсімі, жерлеу және еске алу сынды барлық іс-шараларды атап өтеді. Бұған ата-баба, замандастар және келешек, т.б. жеткіншектерде кіреді. Уақытты шарттық-тәжірбиемен ұштастырсақ – «салт-дәстүр және жора-жазын» – тұрмыстық ұйымдасу түрлерінің байланысы.

Репатриация және миграциядан кейінгі кезең мәдени бейімделудің бірнеше кезеңдерінен тұрады: «мәдени шошынудан» бастап жаңа жағдайды өзінше талдаудың үлгісі мен әлеуметтік-мәдени кеңістікте қарым-қатынас жолдарын қалыптастырудың субъективті түрде байыптау. Бұл көбінде когнитивтік құрылым қызметінің ерекшелігіне байланысты: санасыз қарым-қатынас, топқа мүшелік пен тәртіптің бұлдыр ара-қатынасын орнатуға, осыған дейінгі тәжірбие адамның алынған ақпаратты қабылдауына, көруіне, түсіндіруіне, сақтауына және оны пайдалануына ықпал етеді. Бастан кешкен моральды – психологиялық қиыншылықтарды когнитивті қабылдау өзінің моральдық азап шегуінен, күрделі моральдық соққылар туралы әңгімелерінен, тұрмысты философиялық тұрғыдан қорытуларынан, бірге сезініп, бірге бастан кешіруінен, мигранттардың жаңа толқыны үшін және өскелең ұрпақты баға жетпес өмірлік тәжірбие мен әлеуметтік капитал ретінде ұжымдық тәжірбие түрлерін іздену бағыттарынан және бағалануынан байқалады. Бірақ этномәдениеттің негізі өзгеріссіз қалады.

Алдын-ала берілетін бірқатар қортындылар. Біздің респонденттер әлеуметтік уақытты бөле отырып әлеуметтік капиталды құра отырып оның ерекшеліктерін төмендегідей жағдайлардан көреді:

– жеке бастық ерекшеліктерде – көшіп келгенге дейін қандай еді, неге дәл сол уақытта шешім қабылдадық деген сезімдер мен қобалжулардан;

– ұстамдылықтың жоғарғы үлгілерінде, жанның тұрақтылығында, мақсат қоя білуден, өзіне деген сенімділіктен және мақсатқа жету жолынан таймаудан – ең жоқ дегенде балаларына білім алуға немесе отбасының жағдайының жақсы болуына, немесе саясаткерлер - саяси-әкімшілік құрылымның бір мүшесі болу және сыртқы істер министрлігінде қызмет атқару немесе мемлекеттік құрылымдарда, немесе саяси партияларға қызмет етуден;

– отбасы беделінің ұрпақтар есінде сақталуы үшін және қауымдастықтағы жоғарғы беделін құруда әлеуметтік коммуникация мен әлеуметтік капиталдың қордалануында – өздерінің жеткен жетістіктерімен бөліседі және өзгелерден жақсы пікірлер алады.

Репатрианттар өздері қолдайтындай өткен оқиғалар естеліктерден тұрады және бірнеше кезеңді камтиды – жаңа жағдайға бой үйрету (климат, тұрғын үй, тамақ, су және т.б.), уақытша бейімделу, қауіпті шешімдер мен оның бағасы, оны еңсерудің жолдары және кезеңі бейімделу. Психологиялық тұрғыдан олар ең алдымен шошынуды бастан кешеді, ешкімге керек емес, қайтып кету қалауының болуы, тіпті елге, туысқандарға деген сағыныштан өзге, осы қиыншылықтарға тап болғанға дейінгі кезеңге деген аңсау орын алады, кейін бірте-бірте ақиқатпен келісе бастайды, бейімделуді бастан кешіп, бірегейлікке бой ұрады.

Сауалнамаға алынғандардың көбі кәсіби қажетсіздікті баса айтты. Мамандықтарына сәйкес жұмыс таба алмайтындықтарын, көшіп келгенге дейінгі әлеуметтік-саяси беделдерін қайтара алмайтындықтарын айтты. Бұл көшіп келгеннен кейінгі өздерін жоғары бағалауға ұрындырып, жергілікті жердегі

халықтардың оларды қабылдауына деген наразылықтарын тудырады және күрделі моральдық және мәдени соққыға әкеледі, түрлі түсініспеушілікке бой ұрады (әкімшілік, тәртіп сақтау орындарымен). Репатрианттар Қазақстаннан тыс жерлерде алған білімдері мен іс-тәжірбиелерінің жергілікті еңбек нарқындағы, жұмыс бершілер арасындағы алшақтықты мойындағылары келмейді. Өздерін жоғары санатты маман ретінде санайды.

Шымкент маңына Өзбекстаннан көшіп келген репатрианттар мәселесін түсіндірудегі уақыт жылдамдығы мен кескінінде жаңа қоғамға бейімделу мен бірегейлену үрдісінің өзіндік кезеңденуі бар. Оның толысуы репатрианттардың өзіне байланысты, дегенмен репатрианттардың бейімделу қауіп-қатерінің азаюуы үшін мемлекет тарапынан бағдарлама қажет.

- 1 *Elias N. Time: an Essay. – Oxford: Blackwell, 1992.*
- 2 *Braudel F. Ecrits sur l'histoire. – Paris: Flammarion, collection Science, 1969. – 315 p.*
- 3 *Авторлардың ел арасынан жинаған мәліметтері. Оңтүстік-Қазақстан облысы, Шымкент қаласы, наурыз-мамыр 2012 ж.*
- 4 *Гуссерл Е. Феноменология внутреннего времени. – М.: Гнозис, 1994. – 218 с.*
- 5 *Бергсон А. Опыт о непосредственных данных сознания. Собр. соч. – Т.1. – М., 1992. – 422 с.*
- 6 *Merton R. Social time: A Methodological and Functional Analysis // The American Journal of Sociology. – 1937. – Vol. 42. – Issue 5. – P.615-629.*
- 7 *Блок М. Апология истории, или ремесло историка. – М., 1986. – 282 с.*
- 8 *Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас.– 2005. – № 2-3. – с. 22-28.*
- 9 *Агентство РК по статистике, 2011// <http://www.resurs.kz/catalog/stat>.*

A.B. Kalysh, A.I. Isayeva
Criteria and indicators for social and cultural adaptation and integration
of the repatriates in Kazakhstan

Summary

The problems associated with adapting of the immigrants are costly to the state and society, both economically and socio-culturally. Through (by stages and levels) temporary identification of problems of adaptation and integration of ethnic immigrants urgently requires study. Social time objective and subjective, ie people's lives depend on what happens in society, but they can control their activities and to interpret what is happening in terms of their interests or evaluation of the processes. Social time is both collective and individual. People interpret collective events through the prism of their vicissitudes of life, produce and exchange symbols, values and ways of organizing their time, and because of this change and the groundwork for further developments. Furthermore, the report looks at how repatriates acquire social, physical, and their time - extend its boundaries, divide it into certain stages, accelerate it be and how at each stage form a coordinate system on which we must focus not only to themselves but also to other - family, the younger generation. Drawn attention to the fact that a significant portion of our compatriots who arrived in the Republic of Kazakhstan, talk about their professional unclaimed, because they cannot get a job in their specialty and occupy the socio-economic situation, which they had in the past, prior to migration. This indicates a high self-esteem, which does not coincide with the way their local population estimates, and this leads both to serious moral and cultural trauma and socio-economic problems and conflicts at different levels (administration, law enforcement agencies), after the move. Repatriates do not recognize that there is a large gap between their professional experience and knowledge gained outside of Kazakhstan, and the needs of the local labor market as well as the preferences of employers. Incorporation of these features should help not only them - repatriates, but also to relevant authorities and institutions in overcoming the existing risks and deficiencies in the successful integration into the community of Kazakhstan.

Key words: oralmans, repatriates, adaptation, integration, social time, traditional institutions of governance.

А.Б. Калыш, А.И. Исаева

Критерии и показатели социокультурной адаптации и интеграции репатриантов в Казахстане
Резюме

Проблемы, связанные с адаптацией репатриантов дорого обходятся государству и обществу, как в экономическом, так и социально-культурном планах. Сквозная (по этапам и уровням) временная идентификация проблем адаптации и интеграции этнических репатриантов настоятельно требует

изучения. Социальное время объективно-субъективированно, т.е. жизнь людей зависит от того, что происходит в обществе, но они могут управлять своей деятельностью и интерпретировать происходящее с точки зрения своих интересов или оценки происходящих процессов. Социальное время является одновременно коллективным и индивидуальным. Люди интерпретируют коллективные события сквозь призму своих жизненных перипетий, продуцируют и обмениваются символами, ценностями и способами организации своего времени, и вследствие этого меняют и канву дальнейших событий. Кроме того, доклад рассматривает, как репатрианты овладевают социальным, физическим и своим временем – расширяют его границы, делят его на определенные этапы, ускоряют ли его и как на каждом этапе формируют систему координат, по которым надо ориентироваться не только им самим, но и другим – родным, подрастающему поколению. Обращено внимание и на то, что значительная часть наших соотечественников, прибывших в Республику Казахстан, говорят об их профессиональной невостребованности, так как не могут получить работу по специальности и занимать то социально-экономическое положение, которое у них было в прошлом, до миграции. Это свидетельствует о высокой самооценке, что не совпадает с тем, как их оценивает местное население, и это приводит как к серьезным моральным и культурным травмам и социально-экономическим проблемам, так и конфликтам на разных уровнях (администрация, правоохранительные органы), после переезда. Репатрианты не признают, что существует большой разрыв между их профессиональным опытом и знаниями, полученными за пределами Казахстана и потребностями как местного рынка труда, так и предпочтениями работодателей. Учитывание указанных особенностей должно помочь не только им – репатриантам, но и заинтересованным государственным органам и учреждениям в преодолении имеющихся рисков и недостатков в их успешной интеграции в казахстанское сообщество.

Ключевые слова: оралманы, репатрианты, адаптация, интеграция, социальное время, традиционные институты управления.

УДК 94: 316.75 (574)

ПАРТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ – ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ

Омурова Ж.К. -

И.о. доцента Кыргызского Государственного университета имени Арабаева, Республика Кыргызстан, г. Бишкек e-mail: jursun71@mail.ru.

Автор рассматривает особенности цели и задачи партии национального возрождения «Асаба» и их роль в системе политической жизни Кыргызстане. Основными целями и задачами были разработаны собрать лучших патриотов кыргызстанцев, рвущихся за свой народ, обновить интересы развития национальной науки, языка, культуры, традиций и обычаев, сохранения религии и партия поддерживала не только экономическое и политическое развитие кыргызского народа в соответствии с требованиями времени и повышение на новый уровень. Раскрывает всесторонне защищающего права человека, появление сознания и культурно- политического уровня и гражданской позиции и инициативности народа. Достижение социальной справедливости во всех сферах жизнедеятельности.

Общие цели и направления партии объединение в своей ряды патриотичной молодежи.

Ключевые слова: политическая система, кыргызские патриоты, национальная наука, экономика.

Вместе с ходом перестройки в Кыргызстане в результате изменений в политической системе наше государство имеет многопартийные развитые общественные движения, и стало демократическим государством.

Из числа политических партий партия национального возрождения (ПНВ) «Асаба» в истории кыргызского народа является первой политической партией, которая делает упор на национальное развитие, обращает больше внимания на национальные права нежели на права человека.

Движение «Асаба», отделившись от движения «Ашар», затем преобразовалось в партию – бытует мнение в обществе. Но, если опираться на полученные сведения, создавалась как движение «Асаба», за короткое время стала называться партией. На встрече с первыми основателями партии «Асаба» [1] «собравшись в Национальном драматическом театре, одна кыргызская патриотическая молодежь, решили создать политическое движение, долго обсуждали его название, споря до разгоречения. Те, кто были за движение «Асаба», были на одной стороне, те, кто предлагал другие названия, разделились в другую группу, так и спорили. Были также опасения, что поддерживающие движение «Асаба» – это

националистически настроенные люди. И, наконец, тех, кто был за это название, оказалось большинство, поэтому победу одержала группа, стоявшая за движение «Асаба». Таким образом, 28 апреля 1990 года в малом зале Кыргызского государственного университета (в настоящее время КНУ имени Жусупа Баласагына) образована организация «Демократическое движение «Асаба» [2].

В начале 1990 года, когда организовывались многочисленные митинги против тоталитарной власти коммунистической партии, одна кыргызская молодежь всегда собиралась и обсуждала судьбу языка, культуры, истории, обычаев и традиций, возрождение завтрашнего будущего кыргызского народа и вносила свои предложения по созданию политической партии и проводила непрерывную работу в этом направлении.

Основной деятельностью народного движения «Асаба» было проведение своей миссии не вразрез с общими положениями Конвенции о правах человека Организации Объединенных Наций и статьями основного закона кыргызского народа (Конституции КР) и другими законами Кыргызской Республики.

Основная цель движения: создание общественного строя, всесторонне защищающего права человека, повышение сознания и культурно-политического уровня и гражданской позиции и инициативности народа; создание демократических движений, стремление к реальной народной власти. Вместе с принятием основной цели движение «Асаба» поставило перед собой следующие задачи:

- раскрытие всех действий, противостоящих демократизации и прозрачности;
- способствование превращению Кыргызстана в правовое государство, обеспечивающее свободное развитие каждой личности и народа в целом;
- достижение реального суверенитета государства;
- повышение гуманности, нравственности общества;
- способствование сохранению и повышению культурного наследия всех народов, проживающих в государстве;
- оказание помощи коренному изменению чистоты окружающей среды;
- достижение социальной справедливости во всех сферах жизнедеятельности [3].

Высшим органом движения «Асаба» считается общий курултай (общее собрание). Предлагается выбрать по одному представителю из 10 человек для создания самостоятельных групп на общий курултай. Когда количество групп превышает 20 человек, создаются самостоятельные группы, по их рекомендации Курултай созывается минимум раз в полгода, принимает решения движения «Асаба» и утверждает Устав, вносит изменения, за период на один год намечаются выборные мероприятия по выборам органов управления Ордо Кенеша (политсовета) движения, контрольно-ревизионной комиссии.

20 октября движение «Асаба» во главе которого стояли основоположники из села Новопавловка Сокулукского района. На собрании присутствовали 25 человек [4] председателем заседания выбраны Райкан Төлөгөнов, секретарем – Нарынбек Исабеков. На повестке дня рассматривался вопрос: создание национальной политической партии. А также принятие названия и Устава партии.

По первому вопросу выступил Чапрашты Базарбаев, который поднял следующие вопросы: «на основе функционирующей до этого общественной организации «Асаба» нужно создать национальную партию, повышение национального сознания кыргызского народа и полного достижения суверенитета кыргызского государства, заново формировать национальные традиции и обычаи и другие наследия отцов наших [4]. Данные вопросы бурно обсуждались на собрании и единогласно приняты общим решением. По второму вопросу уточнения названия партии 22 человека проголосовали «за», 3 человека «против», в итоге принято решение о названии партии – партия национального возрождения «Асаба» [2]. По третьему вопросу в обсуждениях участников собрания с согласия 23 человек принят Устав партии. Таким образом, ранее бывший народным движением «Асаба» переименован как партия национального возрождения «Асаба».

Председателем партии национального возрождения «Асаба» (ПНВ) единогласно избран до этого выполнявший обязанности руководителя движения Чапрышты Базарбаев [5].

Партия национального возрождения «Асаба» официально зарегистрирована в министерстве Юстиции 30 декабря 1991 года. Когда только регистрировались, в партии было 503 члена [5]. На сегодняшний день в партии есть более 18 тысяч членов. Руководящий орган партии – Центральный кенеш (Ордо кенеш).

На вопрос журналиста Апсаматова Раимбека: Почему партия называется партия национального возрождения «Асаба»? в то время руководивший партией председатель, доктор исторических наук

А.С. Ормушов ответил: «никто не может отрицать тот факт, что кыргызский народ является одним из самых древних народов в Средней Азии. Мы ведь в последние 70 лет не признавали самые лучшие

традиции и обычаи, культуру, религию этого древнего народа, считая их недостойными. И вот только теперь, когда родной язык кыргызского народа стал государственным языком, на тоях начали играть национальные игры, больше стали одевать национальную одежду, возвращаемся к традициям и обычаям предков, вспоминаем религию, уточняем исторические личности, проходит эпоха возрождения в национальном сознании, как можно не волноваться! Вот так правильно выбрали свою партию достойные сыны и дочери кыргызов, проводящие эти национальные возрождения, изменения, рост под Синим флагом (Көк Асаба)» [6].

На основе разработанного партией национального возрождения «Асаба» положения приняты *основные цели* партии: «объединить в свои ряды молодежь, лучших патриотов кыргызов, ратующих за свой народ, за свое отечество, обновить интересы развития кыргызской национальной науки, родного языка, культуры, традиций и обычаев, сохранения религии, повышение их на уровень современных требований. Вместе с сохранением полной независимости и суверенитета Кыргызское государство стало членом ООН, и становится государством истинно демократического типа, уважает и защищает свободу и права кыргызского народа» [7]. А также А.С. Ормушов в информации, которую он дал журналистам, остановился на еще одной особенности целей партии: «...поддержим государственность языка и будем способствовать его развитию. Кроме этого, наша цель состоит в том, чтобы по-новому развивать богатую историю, этнографию, традиции и обычаи, обряды нации в новом понимании, в соответствии с развитием общества» [8]. Вместе с этим, партия поддерживала не только экономическое и политическое развитие кыргызского народа, но и сохранение традиций и обычаев древних предков, суверенитет государства, языка и культуры, развитие традиций и обычаев в соответствии с требованиями времени и повышение на новый уровень [5]. На основе положения намечены общие цели и направления партии: объединение в свои ряды кыргызской патриотичной молодежи, думающей о своем отечестве – Кыргызской Республике; развитие государственного языка, науки и образования Кыргызской Республики, традиций и обычаев, культуры кыргызского народа и повышение их на новый высокий уровень в соответствии с требованиями времени; вместе с сохранением полной свободы и единства Кыргызской государственности служение развитию демократии; разработать, вынести на общественное обсуждение и рекомендовать государственным органам Национальную модель современного развития Кыргызской Республики по развитию и совершенствованию внутренней и внешней политики, экономики, науки и образования, культуры кыргызского народа.

Таким образом, партия национального возрождения «Асаба», как говорит за себя само название, является той партией, которая все свои силы направляет на сохранение современных требований, свобод кыргызской нации, восхваление и развитие традиций, культуры, религии и языка кыргызского народа.

1. Полевые материалы автора, г. Бишкек, М.Чекирова, Д.Нусупова. 20 августа 2009 г.
2. Партия национального возрождения “Асаба”. – Бишкек, 1992. – С. 2.
3. Личный архив Партии национального возрождения “Асаба”. – Бишкек, 2009.
4. Личный архив Партии национального возрождения “Асаба”. – Бишкек, Протокольный журнал, 1990.
5. Кыргызская культура. – 1994. – 7 апреля.
6. Кыргыз Туусу. – 1991. – 27 ноября.
7. Бишкек шамы. – 1992. – 13 февраля.
8. Учительская газета. – 1992. – 31 января.

Ж.К. Омурова

Кыргызстанның Ұлттық қайта жаңғыру партиясы - мақсаты мен міндеттері Түйіндемесі

Автор Ұлттық жаңғыру «Асаба» партиясының ерекшелігін, мақсаттары мен міндеттерін және Кыргызстанның саяси өміріндегі орнын қарастырады. Негізгі мақсаттар мен міндеттер, Кыргызстанның өз халқының мүддесін қорғайтын, үздік патриоттарын жинау, дінді сақтау, ұлттық ғылым, тіл, мәдениет, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын жаңғырту және партияның қырғыз халқының экономикалық және саяси бағыттарын, заманға, талаптарға сәйкес жаңа деңгейге көтерілуін қолдауы болып табылады. Адам құқығын, сана, мәдени және саяси деңгейінің пайда болуын, сондай-ақ адамдардың азаматтық позициясын және халық жігерлілігін толық ашады. Өмірдің барлық салаларында әлеуметтік әділеттілікті қол жеткізу. Партияның жалпы мақсаты мен бағыты өз қатарына жас ұрпақты бірлестіру.

Тірек сөздер: саяси жүйе, Қырғыз патриоттары, ұлттық ғылым және экономика.

J.K. Omurova

National Revival Party's aim and challenge in Kyrgyzstan.

Summary

The author considers the peculiarities of aim and challenge of National Revival Party Asaba and also role of political system life in Kyrgyzstan. The main aim and task were to have elaborate of unity the best kyrgyz patriots, have intercede for their nation, work up a new interest for development of national science, language cultural tradition and customs keep the religion. And party supported not only political economical development of Kyrgyz people, according to the requirements of time and improvement on new stage of nation. Reveals the full protection human right, appearance of understanding cultural- political stage in civic positions and initiatives of nation. Achievements of social equity in all ability of life sphere. The Kyrgyz patriots youth unite in party is the main purpose and directions.

Key words: political system, kyrgyz patriots, national science, economical development.

ӘОЖ 297.1(574)

ЖАСТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ БОЛМЫСЫНДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Сандықбаева Ө.Д. - *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы философия ғылымдырының кандидаты* sandykbaeva@mail.ru,

Мажикызы Н. - *аға оқытушы* nurlihan80@mail.ru,

Арыстанбекова Қ.Д. - *аға оқытушы* dankura@mail.ru

Мақалада қоғамның негізгі күші жастар болғандықтан және жастар мемлекетіміздің болашағы болып саналғандықтан жастар белсенділігінің әлеуметтік – мәдени көзқарасын қалыптастыра отырып, бүгінгі күннің талабына сай елдің болашақ ұрпағының санасын дұрыс бағыт бағдар беру арқылы құндылық мәнін ашып көрсету. Сонымен бірге жастар қоршаған ортада өздерінің жауапкершілігін түсіне алатындай Отан сүйгіштікке, патриоттыққа тәрбиелей отырып рухани тұрғыдан жетілдіру құндылық ұғымын жастардың бойына сіңіру арқылы адамның толыққанды болмысын тәрбиелеу мақсатында алғышарттар қарастырылғын. Ал қазір, рухани тұрғыдан толыққанды азаматтарды қалыптастырудағы елеулі шаралардың бірі, өткенді жаңғыртатын отандық тарихты, ұлттық-рухани құндылықтарды зерттеп оқыту арқылы іске асыруға баса назар аударылды.

Түйінді сөздер: мәні, жас адамдар, әлеуетті ұрпақ үлгісі, рухани үрдісі, этникалық, діни деноминация, демократиялық, реформа.

Жастардың жаңа жағдайға бейімделуі немесе жаңашылдыққа ұмтылысы жоғары деңгейде болғандықтан қоғамдағы өзгерістерден шет қала алмайды. Жалпы қоғамның дамуы, болашағына деген сенімді көзқарастың қалыптасуы сол қоғамдағы жастар және жастардың әлеуметтік-мәдени болмысымен тікелей байланысты. Осы жағдайда шығыс елдері аға ұрпақтың тәжірибесіне сүйенсе, Солтүстік Америка мен Батыс Еуропалық елдер жастарға көп үміт артады [1, 76.]. Осыған байланысты қазіргі жастардың санасындағы «құндылық» ұғымын дұрыс қалыптастыру елдің болашағын айқындайтын факторлардың қатарына жатады.

Құндылық - әлеуметтік субъектіге қажеттілігі бар, маңыздылығы айқындалған норма деп [2, 126.] алынатын болса, моральдық құндылықтар, тәрбие, құқық осы жалпылама қағидаға негізделеді. Адамдар арасындағы қарым-қатынастарды осы пайда анықтайды. Адамның адамгершілігінің, этикасының, мінез-құлқының дұрыс қалыптасуында жауапкершіліктің мәні өте зор. Оның мүмкіншілігі көбейген сайын жауапкершілігі де арта береді. Сонымен қатар, адамның жан дүниесі өзінің мойнындағы жауапкершілікті бағалап, түсіне алатындай дәрежеде кемел болуы да шарт. Бұл ол адамның дүниеге көзқарасымен, діни танымымен және алған тәрбиесімен ұштасып жататын мәселе.

Осыған орай қазақ халқы бала тәрбиесіне ерте кезден бастап яғни ұрпақтың дұрыс қалыптасуына ерекше мән берген халық. Сондықтан баланы бастан тәрбиелеу керек деген даналық сөз қалдырған. Жастарды, ел болашағы ретінде жасынан қайратты, қайырымды, ақылды, адал, әділ, өнерлі етіп өсіру мәселесі қай кезде де айрықша мәселе болған [3, 1366.].

Қоғамның қалыптасуы мен мемлекеттің өркениеттілігін арттыру үшін ондағы адамдардың, әсіресе өскелең ұрпақтың рухани тұрғыдан жетілген болуына баса назар аударылады. Олай болса, біздің еліміздің болашағы болатын жастардың белсенділігі қандай бағытта дамуы керектігі өзекті мәселелердің

бірі екені дауысыз. Сол себептен жоғарыда аталған қасиеттерді жастардың бойына дарыту, қоғамдағы құндылық түсінігін қалыптастыруда ерекше мәнге ие болады.

Бұрыннан қалыптасып келе жатқан рухани қазынамызды, дала өркениеті мен қазіргі әлемдік өркениеттің үндесе, үйлесімді дамуын ғылыми негіздерге бағыттап отырып қарастыру заманның талабынан туындайды. Ел ішіндегі осындай шаралардың көрінісі, жастардың патриоттық сезімін оятып, тарихи сананың қалыптасып келе жатқанына куә боламыз. Тарихшылардың айтуы бойынша, жалпы тарихи сана, қоғамдық саналардың бір түрі әрі тарихи процестердің рухани жағы нақты іс-әрекеттерден туындайтын категория болып табылады. Ал қазір, рухани тұрғыдан толыққанды азаматтарды қалыптастырудағы елеулі шаралардың бірі, өткенді жаңғыртатын отандық тарихтың, ұлттық-рухани құндылықтарды зерттеп оқыту жақсы жолға қойылып отыр.

Жастар - қоғамның жемісі және оны түрлендіруші күш. Бұл шындықты түсіну өскелең ұрпаққа қатысты объективті дұрыс саясаттың алғышарты болып табылады. Адам өмірге, келешегіне негіз болып табылатын қатынастар жүйесімен, өндіруші күштердің белгілі деңгейімен, мәдениетпен күнделікті кездеседі. Өмір жолының сипаты, оның бағыты, оның түрлендіруші күші көптеген жағдайда адам басынан өткен жағдайлармен анықталады. Теориялық тұрғыда әр адам өмірде рационалды өмір сүруге құқылы.

Жастардың қоғамдық саяси потенциалының болмысы мен мазмұнын қазіргі кездегі зерттеушілердің көпшілігі «өз қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне сәйкес саяси өмірге араласу» қабілеттіліктерінің жиынтығы деп қарастырады. Қызығушылық әдетте қоғамның қажеттіліктерімен сәйкес болады. Бұл кездегі потенциал құрылымын құндылықтық бағдар, бейімділік, мақсатын таңдау мен оған жету құралдарын бағалау, мотивациялық бағдар жиынтығы деп қарайды [4, 86].

Жастардың қоғамдық мәдени потенциалы негізінен табиғи қажеттіліктерді, табиғи жүрісті, адам өмірінің ағынын, оның потенциалдық мүмкіндіктерін іске асыруды, оның ұрпақтық ерекшеліктерінен, «болжау моделіне» сүйене отырып ескерумен құрылу керек. Әрбір жаңа буынның потенциалын көрсету кезінде сол кездегі нақты тарихи жағдайларда нақты қоғамның әлеуметтік және мәдени қажеттіліктерімен байланыстырып қарау қажет. Өздігімізге оралудағы үрдісте даму бағытымыз көп жақты болып кеткендігін ескеруіміз керек. Елімізде және көрші елдерде де әсіресе жастардың дүниетанымы, біреулері тарихи санадан көзін тауып, өмірлік ұстанымдарын дәстүрге бағыттаса екінші біреулері, білім беру саласынан батыстық үлгіде келе жатқандықтан, еуропалық үлгіде дамуда.

Қазақстан Республикасындағы қазіргі жағдайға келер болсақ; әртүрлі этникалық және көп конфессиялық көрсеткіштер, елді демократиялық бағытта дамуға ықпал етуде. Діни сенімге қызығушылық қоғамның әр тобында оянды. Дәстүрлі діндер мен дәстүрлі емес ағымдар жаппай миссионерлік сарында қызметтерін жалғастыруда. Бұлардың жұмыстары елдің жас буынына басым бағыт береді. Себебі олар да елдің болашағының жастардың қолында екендігін біледі. Жас ұрпақ өз кезегінде, қоғамның басым бір бөлігі, өзегі, өкілі болғандықтан, біз оны қоғамнан тыс қарастыра алмаймыз. Сонымен қатар қазіргі жастар деп бағалап отырған буын, болашақ қоғамның қайраткерлері және басшылары әрі өкілдері екендігі даусыз.

Еліміздің мәдениетінің дамуында, өмірімізде ерекше орны бар өзгерістер басталды. Аз ғана уақытта асқан асуларымыз, алған белестеріміз, қол жеткізген табыстарымыз, рухани жетістіктеріміз де аз емес. Мұның жас ұрпақ үшін маңызы зор. Осы тұрғыдан алғанда әр азаматтың өзін жас ұрпақтың алдында жақсы, ұнамды жағынан көрсете білуге ұмтылып, оны жақсылық пен адамгершіліктің асыл қасиеттеріне баули білетін болсақ болашағымыздың дұрыс бағытта болатындығы шындық.

Жастардың, тек өз халқының мәдени, рухани құндылықтарын дәріптеу керек деген сөз емес. Халқының ұлттық ерекшеліктерін құрметтеп, оны өз бойына сіңіре отырып, басқалардың құндылықтарына да құрметпен қарау адамзаттың жоғары нышаны, құндылығы, адамгершілігі болып табылады. Біздің көздеген мақсатымыз, жастарға мәдениеттің не екендігін үйретіп, өзге халықтармен ынтымақты қарым-қатынас жасауға, салтын құрметтеуге, бейбітшілікке баулу. Мәдениет – кез-келген халықтың айнасы.

Жастар үшін ең алдымен назарда ұстайтын мәселелердің бірі, сонымен бірге шет елде білім алатын мамандардың өз ұлттық құндылықтарын дәріптеуі болып табылады.

Жастардың әлеуметтенуі қазіргі қоғамда болып жатқан процестерден тыс жүре алмайды. Бұл процесті бір арнаға түсіру үшін жаңа мемлекеттік жастар саясатын тереңірек жетілдіру қажет. Бұл қоғамның реформалануы тұсында жас ұрпақтың нарықтық қатынасқа ерте бейімделуіне әсер етеді.

Мемлекеттік жастар саясаты елдің әлеуметтік-мәдени дамуының негізі болып табылады. Жастар саясаты өз кезегінде кез-келген елдің басты басымдығы. Сондықтан еліміздің жастарын ұлтжандылыққа,

адамгершілікке, білімділікке, өркениеттілікке тәрбиелеу біздің ең басты құндылықтарымыздың бірі болмақ.

Еліміздің экономикалық-саяси, рухани-мәдени жағынан дамуы, алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибесін және ұлттық-рухани құндылықтарын ескеріп, нарықтық қатынастарға өтудің сатысын қалыптастыра отырып демократиялық мемлекет құру ең басты көздеген мақсатына айналуы тиіс.

Сондықтан да жан-жақты жетілген адам мәселесі бүгінгі күн тұрғысынан алып қарағанда өзінің маңыздылығын жоймаған өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Соңғы жылдары біздің елімізде, жалпы дүниежүзіндегі түбегейлі өзгерістерге байланысты бұрынғы құндылықтар өзінің мән-мағынасын жойса, жаңа құндылықтар әлі бой көтере алған жоқ. Тек саяси-әлеуметтік немесе экономикалық емес, рухани өмір тұрғысынан да қазіргі жағдайда өмір сүріп жатқан біздің еліміз үшін бүгінгі күн талабына сәйкес келетін жан-жақты жетілген адамды, немесе ұлы Абай айтқандай «Толық адамды» тәрбиелеу қазіргі Қазақстан үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады [5, 186.].

Ал дұрыс бағытты адам жастық шағынан бастағанда ғана толыққанды жетілген адам деңгейіне көтерілуге мүмкіндігі болары сөзсіз. Сондықтан жас буынды барынша рухани, құндылықтық тұрғыдан тәрбиелеу, оларға дұрыс бағдар беру, болашаққа сеніммен қараудың басты тетігіне айналуы тиіс. Олай болмаған жағдайда, отанына опасыздық жасайтын, барлық рухани құндылықтарды материалдық байлыққа ойланбастан айырбастайтын, білімділікті адамгершіліктен жоғары қоятын ұрпақ пайда болатындығы шындық.

Қазақстанның гүлденуі, прогрессивті тұрғыда алға жылжуы көбінесе сол мемлекеттің гүлденуіне жастардың қандай қарқынмен, қандай азаматтық көзқараспен қатысуына, алдағы жас ұрпақтың санасында азаматтық тұрғыдағы басым құндылықтарға байланысты болмақ. Қандай да болмасын қоғамның жалпы міндеттерінің бірі – болашақ жастардың ұлттық, адамзаттық, қоғамдық құндылықтарды ұстана отырып, халықтың бірлігі мен елдің тәуелсіздігіне басымдық беруге жастарды баулу, осы бағытты әлеуметтік-мәдени шараларға көңіл бөлу, жастардың құндылықтық бағдарын анықтауға қол ұшын беру болып табылады.

Қорыта айтқанда, елдің әлеуметтік-мәдени, саяси және экономикалық дамуында жастардың орны ерекше. Сондықтан жастар арасындағы қызығушылықтар мен бейімділікке дұрыс бағдар ұсыну, оның еліміз үшін тиімділігін көрсету, жастарды ұлжанды әрі білімді етіп тәрбиелеу қоғам алдындағы басты міндеттердің бірі болмақ.

Түйін сөздер: құндылық, жастар, потенциал, ұрпақ, моделі, рухани, үрдіс, этникалық, конфессиялық, демократиялық, реформалану.

1. Майлыбаев Б. Государственная молодёжная политика - важнейший фактор реформ. // Столичное обозрение, 1999, 22 января. - 7с.

2. Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау. - Алматы, ҚР, БҒМ Философия және саясаттану институты, 2000. – 12 б.

3. Маданов Х. Қазақ мәдениетінің қалыптасу кезеңдері. – Алматы: «Қаржы қаражат», 1995.- 136 б.

4. Леванов Е. Общественно-политический потенциал молодежи: состояние, проблемы и пути реализации. (Опыт социологического анализа), Диссертация на соискание учёной степени доктора социологических наук в форме научного доклада, Москва, 1990. - 8с.

5. Байтенова Н.Ж. Шығыс философиясында жан-жақты жетілген адам ілімінің өзіндік ерекшеліктері. // Қазіргі заман адамының рухани ізденісі / халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы, 2006. – 18 б.

Резюме

Сандыкбаева У.Д.- кандидат философских наук, старший преподаватель факультета Довузовского образования КазНУ им. Аль-Фараби sandykbaeva@mail.ru ,

Мажикызы Н.- старший преподаватель факультета Довузовского образования nurlihan80@mail.ru

Арыстанбекова К.Д.-старший преподаватель факультета Довузовского образования dankura@mail.ru

Особенность ценностей молодежи на социально-культурной натуре

Нашей основной целью является доведение до сознания молодежи основную суть культуры и религии. Привить любовь и уважение к традициям и обычаям, в целом к культуре и духовной религии

других народов, тем самым, сохраняя дружбу и миролюбие между народами. Культура - это и есть "зеркало" народа.

Человечество, живя в общественной среде должно ориентировать свои действия и свободу согласно общественному порядку. В свою очередь государство должно создавать все условия, чтобы государственная молодежная политика работала во благо народа.

Ключевые слова: ценность, молодежь, потенциал, поколение, модель, духовный, тенденция, этнический, конфессия, демократический, реформирование.

Summary

Sandykbaeva U.D. - the candidate of philosophical sciences, the senior teacher of faculty of Pre-university education TREASURY of Al-Farabi of sandykbaeva@mail.ru,

Mazhikyza N.- senior teacher of faculty of Pre-university education nurlihan80@mail.ru

Arystanbekova K.D.- senior teacher of faculty of Pre-university education dankura@mail.ru

Feature of values of youth on welfare nature

Our main purpose is доведение before consciousness youth main essence of the culture and religions. Graft the love and respect to tradition and custom, to culture as a whole and spiritual religion other folk, hereunder, saving friendship and peaceful nature between folk. The Culture - and there is "mirror of" folk.

The Mankind, live in public ambience must orientate their own actions and liberty according to public order. In turn state must create all condition that state youth policy worked in good of folk.

Keywords: value, youth, potential, generation, model, spiritual, tendency, ethnic, faith, democratic, reforming.

UDC 327: 338.45 (574)

MODERN THREATS AND PREREQUISITES OF FORMATION THE CONCEPT OF ENERGY SECURITY OF EU COUNTRIES

Mukan Saken– *PhD in International Relations. Associate Professor of the Chair of International Relations at Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages*

Raev Dauletbek– *Doctor of Philosophical Sciences. Dean of the Faculty of International Relations at Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages*

Bizhigitova Karligash – *Candidate of Historical Sciences, Head of Chair of Journalism and International Relations at University of International Business*

The concept of energy security of any country or the region in many cases is defined by those threats of energy security that any country or the region faces up largely.

The existing classifications of energy security threats (energy risks) in scientific literature and the state documents divide the energy risks on such factors as that can be the reason of energy resources deficiency as a primary one and the consequences of taken place the energy delivery failures as the secondary ones. Therefore, for example, the risks of physical or technical character can be the primary reason of energy carriers' deficiency and further the arising economic, social and ecological threats of the whole energy security are rather the consequence of deliveries failure in any cases. Special value on division into primary and secondary reasons of energy risks in practice for their prioritization is essential when forming energy strategy of the state.

Key words: Energy Security. European Union Energy Strategy. Russian "Gazprom". Geopolitical Energy Game.

The prerequisites of formation the European Union's concept of energy security and the related increase of the energy security importance when forming energy strategy of EU countries in the market of gas at the beginning of the 2000s in many respects were defined by growth of the largest suppliers' share in supply of gas to the EU market, and also an entrance of the Russian company "Gazprom" to the capital investment of the gas transmission and distributive companies in Europe in 1990-2000.

If in 1990s, the share of deliveries of three largest export countries of gas in the EU market (Russia, Norway and Algeria) made about 49% of gas consumption by the European Union countries, gradually by the middle of the 2000s this indicator increased to 55% [1].

Thus, for these three mentioned above countries is indicated more than 80% of gas import to the EU, including for Russian share more than 40% were sharing to the end of the considered period of time [2].

The Russian company “Gazprom” with the purpose for increasing the volumes of gas supply, ensuring its stability and entry into the market of the European consumers since the beginning of the 1990s, sought to receive control over gas transmission and distributive assets in European continent largely. The first joint venture for gas supply to Germany market was created in 1993 in cooperation with the German company “Wintershall” (sister-company of the German “BASF”) and named as “Wingas” where “Gazprom” got 35% of its share. By 2000s, the company owned a wide network of the main pipelines in Germany and one of the largest underground gas storages. Consequently, the “Wintershall” and “Gazprom” founded one more joint venture named as “WIEH” where the shares consisted of 50% respectively each one.

“Gazprom” has expanded its presence in other markets of EU countries too. By the middle of the 1990s, the company got the shares in a number of joint ventures with the European companies: for example, in France “Fragaz” (50% - “Gazprom” and 50% of “Gaz de France”), in Finland “GasumOy” (25% - “Gazprom” and 75% of “Neste”), in Italy “Volta” (49% - “Gazprom” and 51% of “Edison”) and “Promgaz” (50% - “Gazprom” and 50% of “SNAM”) etc.

In 1995, the Russian company also got the 10% of the “Interconnector” international consortium where it had to lay the pipeline from Great Britain to continental Europe on a bottom of the North Sea.

In the 2000s, “Gazprom” has continued to realize the strategy of its entry into the market of gas in Europe that has been promoted in many respects by process of liberalization of European gas industry. In 2006, the agreement on strategic partnership was signed with the Italian company “ENI” that granted for the Russian company the right to carry out direct sales to Italian consumers around 3 billion cubic meters a year. Besides of that, it was succeeded to reach agreements in Austria on acquisition of 50% share of the “Central European Gas Hub Company” that was the operator of large gas-distributing knot in the Austrian Baumgarten.

At the same time, such activity of the Russian gas exporter has faced the increasing vigilance of EU countries from the point of view of regional energy security threats and the related growing resistance from the governments and regulators of these countries. At the beginning of the 2000s, the “Gazprom” could not get a number of assets in Germany, Romania and Hungary. In 2006, the government of Great Britain blocked the planned transaction on acquisition by “Gazprom” of the “Centrica Company” occupying about 20% share of the market in retails of gas in the country [3].

The European commission issued the document named as “Towards an European strategy for the security of energy supply” in 2000 that laid the foundation of ensuring energy security strategy of the EU at that time and for the future perspective. The essence of the energy security concept in framework of this document is given in the section 1.1. that reveals the formation of system the energy security threats of EU in detail [4]:

physical threats, namely as exhaustion of energy resources, failures of deliveries in a view of accidents or strikes, geopolitical crises or natural cataclysms,

economic threats, i.e. the negative consequences for national economies because of the prices of energy resources instability,

social threats, as namely consequences of social character because of price increase or lack of energy resources supply,

ecological threats, resulting from production, production or consumption of energy resources and the electric power (techno-genic accidents, emissions of the polluting substances in the atmosphere).

The authors of the monograph “EU Energy Security in the XXI Century” [5] offer the system of energy security threats applicable for the European Union countries and the expressing relationship of cause and effect for various types of energy risks of the import country and energy resources where the primary threats of energy security are the reasons of secondary and tertiary risks of energy supply system by and large.

In framework of primary risks, it is allocated into two subgroups that in turn share the various types of risk factors:

social and economic threats resulting from the organization different types of person’s activity, economic, political and social:

- *economic factors* having direct or indirect influence on country’s energy including economic growth and growth of the population, share of monetary incomes/expenses from export/import the energy resources and the electric power in the total export/import income/expenses of the country as a whole, trade relations and the level of competition for energy resources with energy resources consuming countries;

- *geological production factors*, namely it estimates of internal stocks in absolute and relative values (the relation of stocks to production) and reliability of these estimates;

• *political factors*, namely external (international military operations), internal (civil war, revolution), terrorism, violation of rights and person's freedoms, membership in international organizations (for example, OPEC), international political alliances etc.;

• *social factors* connected with living conditions, social well-being and justice, and also cultural values;

technical threats include the risk factors having influence on normal functioning of energy producing objects and infrastructure namely are:

• *natural cataclysms*,

• *accidents* taking place because of the personnel or as a result of the equipment's faulty works,

• *intended destructions* resulting from the social including labor, or political conflicts.

Being a consequence of the events resulting from the emergence primary threats of energy security, the group of secondary risks includes:

– risk of the termination of energy resources supply,

– risk of health harm infliction of the person and private property,

– risk of harming environment.

The group of tertiary threats of energy security includes instability of the prices and vulnerability of an energy system and partly a consequence of secondary risks emergence. So, for example, actual or even the potential termination of energy resources supply to the country can significantly raise the prices of it that can affect eventually considerable social and economic well-being in the country by and large. The vulnerability of energy production in framework of this classification of threats system of energy security is considered not as a risk of it or that level it is rather as direct element of any social and economic system defining the extent of influence of secondary risks.

It should be noted that at the current stage of world energy system development – the increasing value for regional and global energy security in general gets geopolitical, but not geological factor in a view of political and social instability in many key regions-suppliers and transitory states of energy resources: the countries of Middle East, North Africa, and also Ukraine.

The threats of energy security at the level of the country or the region in many respects depend on the created energy system, the existing tendencies of its transformation, prevalence of it or that type of the fuel used for energy power generation in transport and industry. These factors of influence in many respects define the created system of energy resources supply, the size of operational expenses, possible depth external influences.

The carried out analysis of prerequisites the formation of the energy security concept of EU countries allowed to create the following understanding of energy security threats in the European Union, forming the modern energy security concept of the region:

– high level of import dependence in oil and gas industries. The level of dependence in oil is made by about 87%, in gas - 66% [6]. According to European Commission Forecast [7], these indicators will grow, but the main vigilance is connected mainly with complex political situation in key supplying countries and transitory countries of energy resources;

– active actions of foreign suppliers in some types energy resources on an entry into the markets of European consumers;

– high level of the competition for energy resources to the fast-growing countries, mainly India and China;

– high prices of energy resources with positive dynamics of growth;

– political instability in a number of supplying countries and transitory countries of energy resources;

– complexity of the environmental issues solution in framework of the region and achievements of the related purposes in crisis conditions.

1. Eurostat Statistics Database [Electronic resource] / Eurostat – European Commission. – 2014. – Mode of access: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes>

2. EU Energy in Figures – Statistical Pocketbook 2014 [Electronic resource] / European Commission. – Brussels, 2014. – P. 26. – Mode of access: http://ec.europa.eu/energy/publications/doc/2014_pocketbook.pdf

3. Пусенкова Н.Н. Российский «Газпром» в газпромовской России [Электронный ресурс] // История новой России – 2010. – Режим доступа: http://www.ru-90.ru/node/1320#_ftnref40

4. Towards a European strategy for the security of energy supply: Commission Green Paper of 29 November 2000 COM(2000) 769 [Electronic resource] / Europa.eu. – 2000. – P. 64 – 65. – Mode of access: http://europa.eu/legislation_summaries/energy/external_dimension_enlargement/l27037_en.htm

5. Energy Security for the EU in the 21st Century. Markets, geopolitics and corridors / J.M. Marin-Quemada, J. Garcia-Verdugo, G. Escribano (eds.). – Abingdon, Oxon: Routledge, 2012. – P. 120-123.

6. *EU Energy in Figures – Statistical Pocketbook 2014 [Electronic resource] / European Commission. – Brussels, 2014. – P. 26. – Mode of access: http://ec.europa.eu/energy/publications/doc/2014_pocketbook.pdf*

7. *EU energy trends to 2030 [Electronic resource] / European Commission, Directorate-General for Energy. – Luxembourg, 2010. - P. 31. - Mode of access: http://ec.europa.eu/energy/observatory/trends_2030/doc/trends_to_2030_update_2009.pdf*

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАУШТЕР МЕН ЕО ЕЛДЕРІНІҢ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК КОНЦЕПЦИЯЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСТЫРУ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Түйіндеме

Кез келген елдің немесе аймақтың энергетикалық қауіпсіздік концепциясы көптеген жағдайларда энергетикалық қауіпсіздік қауіп-қатерлерімен байланысты болуда. Мұндай жағдайда кез келген ел немесе аймақ осындай мәселелермен бетпе бет келуі анық.

Энергетикалық қауіпсіздік қауіп-қатерлердің қалыптасқан классификациясына байланысты энергетикалық тәуелділіктер – ғылыми әдебиеттер мен мемлекеттік құжаттамалармен қамтамасыз етіледі. Осыған байланысты, энергетикалық ресурстардың тапшылығы басты себебі болса, «энергетикалық қателіктер» деп аталатын зардаптары болса екінші дәрежедегі маңыздылықтарға ие болатыны айқын. Мәселен, физикалық және техногендік тәуелділіктер энергетияны өндірудің тапшылығы, сонымен қатар экономикалық, әлеуметтік және экологиялық қауіп-қатерлерге әкеліп соғуы әбден мүмкін. Бұл дегеніміз – энергетикалық ресурстарды жеткізілудің орындалмауы. Басты және екінші дәрежелі энергетикалық саясат концепциясын бөліп қарастырудың жолы ретінде мемлекеттің осы саладағы стратегиясын айқындап көрсетеді.

Кілтөме сөздер: Энергетикалық қауіпсіздік. Еуропалық одақтың энергетикалық стратегиясы. Ресейлік «Газпром». Геосаяси энергетикалық ойын.

СОВРЕМЕННЫЕ УГРОЗЫ И ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ КОНЦЕПЦИИ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СТРАН ЕС

Резюме

Концепция энергетической безопасности любой страны или региона во многих случаях определена теми угрозами энергетической безопасности, с которой любая страна или регион сталкивается с общей проблемой в области энергетической безопасности.

Существующие классификации энергетических угроз безопасности (энергетические риски) в научной литературе и государственных документах делят энергетические риски на таких факторах, что может быть причиной дефицита энергетических ресурсов как основной, а также последствия имевших место так называемые “энергетические ошибки” как вторичные причины. Так, например, риски физического или технического характера могут быть основной причиной дефицита энергоносителей и далее возникновения экономических, социальных и экологических угроз целой энергетической безопасности. То есть, последствие неудачи доставок в любых случаях. Главная задача в подразделении на основные и вторичные причины энергетических рисков на практике играет роль для их установления приоритетов, формируя энергетическую стратегию государства в целом.

Ключевые слова: Энергетическая безопасность. Энергетическая стратегия Европейского союза. Российский “Газпром”. Геополитическая энергетическая игра.

ӘОЖ:327.5:070

«АҚПАРАТТЫҚ СОҒЫС» ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ КОНЦЕПЦИЯЛАР

Мұқашев С.Ж. - Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ. e-mail: ms14@mail.ru

Мақалада «ақпараттық соғыс» ұғымы мен оның қоғамдық пікір қалыптастырудағы ролі мен ықпалы қарастырылады.

Бүгінде «ақпараттық соғыс» жайында көп айтылады. Алайда оның не екендігін тап басып ешкім де айта алмайтыны анық. Ақпараттық соғыста терроризмге тән әрекеттер, яғни адамның ақыл-ойына кері әсер ететін препараттардың, тікелей бопсалап үркітудің немесе пара беріп аузын алу және күш көрсетіп қорқыту сияқты әрекеттерінің қолданылмайтындығы белгілі. Десек те, мұндай қитұрқылықтар қосымша түрде «кәдеге асып» жататындығына қарамастан, олар ақпараттық айқастың міндетті элементі болып табылмайды. Өйткені ақпараттық соғыстың көздейтін негізгі объектісі - жекенің емес, жалпының ой-санасы екендігі әмбеге аян. Яғни, бұл жерде жеке тұлғаның емес, белгілі бір ірі топтардың мүдделік ерекшеліктері ескеріледі.

Кілт сөздер: ақпарат, ақпараттық соғыс, медиа, медианарық, медиакеністік, лаңкестік, әсер ету.

Бүгінгі таңда ақпараттық соғыстарды анықтап, зерттеу ісінде қолданылатын «технологиялық толқын» туындатқан ұғымдар әлі бір ізге түсіп үлгермегендіктен, бұл терминдер түрліше түсіндіріліп жатады. Мұны айтпағанда, «ақпараттық соғыс» сөз тіркесінің өзі қашан пайда болғандығы және ақпаратты қару ретінде пайдаланудың қашаннан басталғандығы турасында мамандардың өздері бір тұжырымға келе алмай отыр.

Сонымен, ақпараттық соғыс дегеніміз не және мұндай түсінік қайдан пайда болған?

Ақпаратпен әсер ету деген барлық кезде де болған. Мәселен, ерте замандарда мифтік аңыздар алғашқы ақпараттық шабуыл ретінде қолданылған. Айталық, Шыңғысхан әскерлерінің асқан қатігездіктері туралы дақырттың ел арасына кеңінен таралуы олар шабуылға шықпас бұрын-ақ қарсыластарының құтын қашырып, сағын сындырып тастайтын. Қарсылық көрсету, отан қорғау және жеңіске жігерлендіру тұрғысындағы психологиялық нұсқамаларға тиісті идеология мен тәрбие арқылы ықпал жасалып отырған. Ерте заманғы гректер: «Отан үшін өлім тәтті» (Гораций) десе, өзіміздің Бауыржан Момышұлы Батыр ағамыз: «Отан үшін отқа түс - күймейсің» - демеп пе еді.

Қазіргі өркениеттің ақпаратқа айтарлықтай тәуелді болуы оны анағұрлым әлсіретіп тастағаны рас. Ақпараттық жүйелердің жылдам қызметі мен кеңінен таралуы тап сол ақпараттық қарудың қуатын бірнеше есеге арттырды. Бұған қоғамның ашық болуы да қосымша әсер етеді, өйткені жабық қоғаммен салыстырғанда ашық қоғамда түрлі ақпараттар ағынының көп болатыны белгілі.

Ақпараттық соғыста терроризмге тән әрекеттер, яғни адамның ақыл-ойына кері әсер ететін препараттардың, тікелей бопсалап үркітудің немесе пара беріп аузын алу және күш көрсетіп қорқыту сияқты әрекеттерінің қолданылмайтындығы белгілі. Десек те, мұндай қитұрқылықтар қосымша түрде «кәдеге асып» жататындығына қарамастан, олар ақпараттық айқастың міндетті элементі болып табылмайды. Өйткені ақпараттық соғыстың көздейтін негізгі объектісі - жекенің емес, жалпының ой-санасы екендігі әмбеге аян. Яғни, бұл жерде жеке тұлғаның емес, белгілі бір ірі топтардың мүдделік ерекшеліктері ескеріледі. Ал психотерапиялық тәсілдер жеке тұлғаға қалай әсер етсе, ақпараттық соғыс тәсілдері көпшіліктің санасына тап солай әсер етеді деуге болады.

Ақпараттық даңғаза өршіген тұста, сондай-ақ ақпарат аясында бос кеңістік пайда болған жағдайда ақпараттық шабуыл өрши түседі. **Бөтен мақсат пен мүддені күштеп таңу - ақпараттық соғыс дегеннің шын мәніндегі соғыс екендігін және оның қандай да бір жарнамамен үш қайнаса сорпасы қосылмайтындығын айдан анық көрсетеді.** Мұндай ақпараттық айқас алаңында бұқаралық ақпарат құралдарынан (БАҚ) бастап, пошта мен өзек-аяңға дейінгі ақпарат таратудың кез-келген түрі соғыс құралы болып табылады. Өйткені, шындығы шырмалған, мән-мағынасы бұрмаланған ақпарат бір-ақ жаққа - оны таратушы жаққа ғана тиімді болмақ.

Осы мәселені эволюциялық даму тұрғысынан қарастырып көрелікші. Әйгілі американдық футуролог Э.Толфлердің пікірінше, **ғылым мен техниканың дамуы мейлінше қарыштап жүзеге асқанымен, оның терминологиясы толқынды түрде ғана жылжып отырады.** Оның «ауыл шаруашылығының өркениеті» деп атаған **бірінші толқыны** бұдан 10000 жыл бұрын өткен. Ол қоғамдасудың алғашқы қауымдық құрылымын ыдыратып, еңбек бөлінісіне және сатылы ұйымдық құрылымдардың қалыптасуына алып келді. Осыдан 300 жыл бұрын басталған **екінші толқын** - «өнеркәсіптік өркениет»

болса «оған сәйкес келетінді әлем әлі танып білмеген ең қуатты, берік топтасқан, экспансионистік әлеуметтік жүйені» дүниеге әкелді [1]. Ал өткен ғасырдағы 50-жылдардың орта шенінде басталған **үшінші толқын** - «технологиялық өркениет» ақпараттың әсіре көптігінен адам оны ақпараттық технологияларсыз игере алмайтын дәрежеге жеткен шақтағы дүмпумен байланысты еді.

Аталған әр толқынның өз экономикасы, өзінің әлеуметтік және саяси институттары, мәдениеті, өзіндік коммуникациялық құралдары, сондай-ақ соғыс жүргізудің өздеріне тән әдіс, сипаттары болды. Толқындардың ауысуын соғыс түрлерінің ауысуымен байланыстыра қараған Т.Червинский былай деп тұжырымдайды: «Бірінші толқынның» соғыстары жер үшін жүргізілді, «екінші толқын» соғыстары адам күшінің өнімділігін арттыруға арналды, ал «үшінші толқынның» соғыстары сапалы білім алуға және оған бақылау орнатуға бағытталатын болады. Егер кез-келген қоғамның «әскери қимылдарының формалары» сол қоғамның «әл-ауқатының қалыптасу формаларына» сәйкес болатындығын ескерсек, онда болашақтағы соғыстар тек «ақпараттық соғыспен» ғана шектеліп қалмаса керек» [2].

Американдық әскери сарапшы, АҚШ әскери әуе күштерінің полковнигі Ричард Шафрански өзінің «Ақпараттық қару теориялары» атты мақаласында «Ақпараттық соғыстың мақсаты – қарсыластың бет алысына ол өзіне әсер етілгенін сезбей қалатындай болып әсер ету. Жемісті ақпараттық науқан қарсыластың шешімдері мен іс-қимылына кері әсер етіп, олардың орындалуына кедергі келтіреді. Операциялық деңгейдегі ақпараттық шабуылдың мақсаты – қарсыластың үйлесімді де тиімді әрекет жасауына кедергілер келтіру. Іс-қимылдың екі деңгейдегі үндестігі қарсыластарды бұрыс шешімдер қабылдап, қателесуге мәжбүрлеп, ал біздің көздеген мақсатымызға жетуімізге көмектеседі» [3] - деп атап көрсетеді.

Ашық қарулы қақтығыстар адам шығыны болатын қантөгістерге алып келетінін, ал «ақпараттық соғыстағы жеңіс – жауды тізе бүктіріп, оған шексіз үстемдік жасау» екендігін атап өткен Шафрански «қазіргі заманғы ақпараттық технология ешқандай күш көрсетіп, қан төкпей-ақ «басқару» тетігіне қол жеткізуге мүмкіндік береді» [3] - деп жазады.

Ақпараттық соғыс ірі деңгейдегі және толыққанды әскери іс-қимылдардың – желілік немесе киберсоғыстардың бір бөлігі ретінде немесе әскери іс-қимыл жасаудың дара тәсілі ретінде де жүргізілуі мүмкін.

«Қарсылас» дегеніміз – іс-әрекеті көшбасшының көздеген мақсатына сәйкес келмейтін кез-келген ойыншы болуы мүмкін. Мемлекеттен тыс жағдайда ол деген «жау образы» немесе «біз жақ емес» болуы мүмкін. Өз ішінде ақпараттық соғыс құралдарын басқарып отырған көшбасшыға қарсы келген сатқын немесе оны толық қолдамайтын кез-келген кездейсоқ қаңғыбас - жау болып табылады. Егер әскери іс-қимыл барысында топтың кейбір мүшелері көшбасшының көзқарасын қолдамайтын болса, ішкі ақпараттық соғыс (үгіт-насихат, лаңкестік әрекеттер, өтірік пен өсек-аяң) оларды көзбасшының мақсатына барынша жақын болуға мәжбүрлеу құралы ретінде пайдаланылады.

Ең алғаш рет «ақпараттық соғыс» терминін 1976 жылы Томас Рон өзінің «Боинг» компаниясы үшін әзірлеген «Қарулар жүйесі және ақпараттық соғыс» атты есебінде пайдаланған болып саналады [4]. Автор мұнда ақпараттық инфрақұрылым АҚШ экономикасының басты құрамдас бөлігі болып бара жатқандығын, сонымен қатар соғыс уақытында болсын немесе бейбіт кезеңде болсын оның осал тұсқа айналғанын атап көрсетті. Томас Рон есебінің жариялануы БАҚ-та белсенді пікірталастың басталуына мұрындық болды. Мәселенің қойылуының өзі «құпия материалдармен» айналысатын американдық мамандардың қызығушылықтарын анағұрлым арттырды. Сөйтіп, АҚШ әскери әуе күштері 1980 жылдан бастап бұл мәселені белсенді түрде талқылай бастады. Бұл кезеңде ақпараттың тек мақсат-нысана ғана емес, оның қару бола алатындығы туралы жалпы түсінік қалыптасып үлгерген болатын.

Басқа бір пікірге сүйенсек, «ақпараттық соғыс» термині алғаш рет XX ғасырдағы 80-жылдардың ортасында «суық соғыс» аяқталғаннан кейінгі АҚШ қарулы күштерінің алдына қойылған жаңа міндеттерге байланысты пайда болған және ол құрамында Г.Е.Экклз, Г.Г.Саммерз, т.б. бар американдық әскери теоретиктер тобы жүргізген жұмыстардың нәтижесі болып табылады. Бұдан әрі 1991 жылғы «Шөл даладағы дауыл» операциясында жаңа ақпараттық технологиялар алғаш рет әскери іс-қимыл құралы ретінде пайдаланылғаннан кейін бұл сөз тіркесі баспасөзде де жиі көрінетін болды. Ресми түрде осы термин бірінші рет АҚШ Қорғаныс министрінің 1992 жылғы 21 желтоқсандағы № 3600 бұйрық нұсқауында пайдаланылды [5].

Бірнеше жыл өткен соң, 1996 жылдың ақпан айында АҚШ Қорғаныс министрлігінің «Басқару жүйелерімен күрес доктринасы» күшіне енді [6]. Бұл құжатта ақпараттық соғысты пайдалана отырып басқару жүйелерімен күрес жүргізу принциптері баяндалған: «ақпарат жинауға жол бермеу үшін, қарсылас жақтың соғыс алаңын бақылап, басқаруына кедергі жасап, оның әлсіреуіне ықпал ету үшін

қауіпсіздіктің, әскери алдаудың, психологиялық операциялардың, радиоэлектрондық күрестің, барлау ісі растаған басқару жүйелері нысандарын қиратудың амал-әдістерін бірлестіріп пайдалану, сонымен қатар өз күшіміз бен одақтастардың күшін қорғау, сондай-ақ қарсыластардың осындай іс-қимылдарды іске асыруына кедергі жасау». Осы құжатта операцияның ұйымдық құрылымы, жоспарлау тәртібі, оны жүргізудің жолдары мен басқарылуы туралы нақты анықтама берілді. Ең бастысы сол - бұл жарияланым басқару жүйелерімен соғыс жүргізудің ұғымы мен доктринасын анықтап берді.

1996 жылдың соңында Пентагон сарапшысы Роберт Банкер белді бір симпозиумда ХХІ ғасырдағы АҚШ қарулы күштерінің құрылысы мен әскери қолданысының жаңа бағдарламасына («Force 21» тұжырымдамасына) арналған баяндама жасады. Баяндамада жалпы әскери іс-қимылдар жасау алаңын дәстүрлі кеңістік және киберкеңістік деген екі құрылымдық бөлікке бөлу негізге алынды, алайда бұл жерде екінші кеңістіктің мәні неғұрлым зор еді. Р.Банкер қарсыластың әскери күштерін жоюды немесе әлсіретуді көздейтін дәстүрлі әскери тұжырымдаманы табиғи тұрғыдан толықтыратын «киберманевр» доктринасын ұсынды.

Осылайша, жер, теңіз, ауа мен ғарыш сияқты әскери іс-қимылдар жүргізілетін алаңдар қатарына енді ақпараттық алаң да қосылды. Әскери сарапшылар атап айтқандай, қазіргі заманғы жаңа соғыстарда нысанаға алынатын негізгі нысан – қарсыластың ақпараттық инфрақұрылымы мен психикасы (әуелі «human network» деген термин де пайда болды).

1998 жылдың қазан айында АҚШ Қорғаныс министрлігі «Ақпараттық операциялардың біріккен доктринасын» іске қосты (алғашқыда бұл жарияланым «Ақпараттық соғыстың біріккен доктринасы» деп аталған болатын) [7]. Мұның өзі ақпараттық операция мен ақпараттық соғыс ұғымдарын бір-бірінен ажырату қажеттілігінен туындағандықтан, оларға төмендегідей анықтамалар берілді:

Ақпараттық операция – бұл өз ақпараты мен ақпараттық жүйелерін қорғай отырып, қарсыластың ақпараттық жүйелерінің мәлімет жинауына, өңдеуіне, беруіне және сақтауына кері әсер ету мақсатында іске асырылатын іс-қимыл.

Ақпараттық соғыс – бұл қарсылас жақтың мемлекеттік және әскери басқару жүйесіне, оның әскери-саяси басшылығына кешенді түрде әсер ету (ақпараттық операциялардың жиынтығы). Бейбіт кезеңде мұндай іс-қимыл ақпараттық әсер етуді бастаған тарапқа қажетті шешімдердің болуын қамтамасыз етсе, ал қақтығысты жағдайда қарсылас жақтың басқару инфрақұрылымын толықтай істен шығарып тастай алады.

Американдық әскери сарапшылар атап көрсеткендей, ақпараттық соғыс өз ақпаратын, өзінің ақпараттық жүйелері мен инфрақұрылымын нығайта және сақтай тұра, қарсыластың ақпараты мен ақпараттық жүйесіне кері әсер ету жолымен ұлттық әскери стратегияны қамтамасыз ету үшін ақпараттық басымдыққа қол жеткізу мақсатында жасалатын іс-қимылдардан тұрады.

Ақпараттық басымдық дегеніміз - қарсылас жаққа ешқандай мүмкіндік берместен, қалыптасқан жағдай туралы үздіксіз ақпараттар легін жинау, өңдеу және тарату мүмкіндігіне ие болу болып табылады. Ақпараттық басымдыққа ие бола отырып, қарсылас жақтың жоспарлап қойған қарымта шабуылының алдын алуға, содай-ақ қарсыластан оқ бойы озып, майдан бағытын мүлде күтпеген басқа арнаға бұрып жіберуге болады.

Ақпараттық басымдық қарсыластардың әскерлері мен өз күштерінің іс-қимылдары туралы интерактивті түрде нақты мәлімет алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, шешуші операциялар кезінде қарулы күштер құрамын тиісінше жасақтап, орналастыруға, әскери қорғанысты күшейтіп, қойылған міндеттерге сай келетін топтарды шайқасқа қосуға, материалдық-техникалық мүмкіндіктерді қажетінше реттеуге онтайлы жағдай тудырады. Ақпараттық соғыс басқару жүйесіне (Command & Control Warfare, C2W), сондай-ақ компьютерлік, ақпараттық желілер мен жүйелерге (Computer Network Attack, CNA) қарсы бағытталған іс-шараларды жүргізуді көздейді.

Басқару жүйелеріне деструктивті, яғни зиянды әсер етуге қызметкерлер құрамы мен оларға басшылық етіп, шешім қабылдайтын, қызметкерлердің моральдық көңіл-күйіне, ішкі сезімдері мен шешім қабылдау мүмкіндіктеріне әсер ете алатын тұлғаларға қарсы психологиялық операциялар (Psychological Operations, PSYOP) жүргізу арқылы, сондай-ақ оперативті қауіпсіздік бойынша іс-шаралар атқару (OPSEC) мен инфрақұрылым нысандарын қирату жолымен қол жеткізіледі.

Бұдан бірнеше жыл бұрын АҚШ Орталық барлау басқармасы (ОББ) киберкеңістіктен қауіп-қатер төндіретін негізгі дұшпандар ретінде тек Ресей мен Қытайды атайтын еді. Ал қазір американдық сарапшылар дүниедегі 20-дан астам елдің АҚШ-қа қарсы түрлі ақпараттық операцияларды жоспарлап және жүзеге асырып отырғандығын айтады. ОББ мәлім еткендей, оларға қарсы мемлекеттердің бірқатары ақпараттық соғысты өздерінің жаңа әскери доктриналарының ажырамас бөлігі ретінде қарайтын көрінеді.

АҚШ әскри-теңіз күштері мамандарының қауіп-қатерді бағамдаған сараптамалары Ресей мен Қытайды, Үндістан мен Кубаны «өз мүмкіндіктерін жылдам кеңейтуді қолға алған және ақпараттық соғысқа дайындалу саясатын ашық растаған» елдер ретінде атап отыр. Олардың пікірінше, КХДР, Ливия, Иран, Ирак және Сирия елдері «бұл бағытта енді ғана қозғала бастады», ал Франция, Жапония және Германия ендігі «бұл салада мейлінше белсенділік танытуда». Әскери сарапшылардың есебі бойынша, қазіргі кезде ақпараттық соғыс саласындағы жұмыстарға кететін шығын - жылына 120 млрд. доллардан асып отыр.

Енді әлемнің бірқатар елдеріндегі ақпараттық соғыс жүргізудің кейбір ерекшеліктеріне тоқтала кетсек.

Жоғарыда атап өткеніміздей, **АҚШ** әкімшілігінің сындарлы инфрақұрылымды қорғау саласындағы қызметі 1996 жылғы арнайы президенттік комиссияның (President's Commission for Critical Infrastructure Protection) құрылуынан бастау алады. Сол уақытта әкімшілік жасаған есепті баяндама АҚШ ұлттық қауіпсіздігінің ақпарат саласындағы осал тұстарының бетін ашты. Сөйтіп, комиссия жұмысының қорытындысы сындарлы инфрақұрылымның ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы үкіметтік саясатты әзірлеу барысында негізге алынып, оның басты ережелері 1998 жылғы маусымда АҚШ президентінің № 63 (PDD-63) директивасымен бекітілді.

Директивада көрсетілген нұсқауды орындау мақсатында АҚШ ақпараттық жүйелерін қорғаудың ұлттық жоспары әзірленіп, оған 2000 жылғы 7 қаңтарда ел президенті қол қойды. Ал оны жүзеге асыру үшін федералдық бюджеттен 2,03 млрд. доллар талап етілді. Мұнымен қоса, АҚШ Қорғаныс министрлігі ақпараттық қауіпсіздік үшін жылына 10 млрд. доллардан аса қаражат бөледі. Бүгінгі таңда тек Қорғаныс министрлігінің аясында ақпараттық соғыс проблемаларымен 40-қа жуық ұйым айналысады.

Аталмыш министрліктен бөлек АҚШ-та ақпараттық соғыс мәселелерімен өзге де құрылымдар айналысады. Атап айтқанда, Ұлттық қауіпсіздік агенттігі (штаты - 20 мыңнан астам адам; бюджеті - 3 млрд. доллардан аса), ОББ (штаты - 15 мыңнан аса; бюджеті - 3 млрд. долларға жуық), Федералдық тергеу бюросының компьютерлік қылмыстармен күрес жөніндегі арнайы бөлімшелері құрылған, ұлттық инфрақұрылымды қорғау жөніндегі президенттік комиссия, ұлттық инфрақұрылымды қорғау орталығы, университеттер, зерттеу фирмалары және басқа да ұйымдар. Елдегі ақпараттық қауіпсіздікке жұмсалатын жалпы шығын - жылына 50 млрд. долларға жуық қаржыны құрайды.

Ақ үйдің бірқатар қызметкерлерінің мәлімдемелеріне сүйенсек, құрылған ақпараттық қауіпсіздіктің ұлттық жүйесі өте ауыр әрі қолайсыз болып шыққан. Мұнда кейде ақпараттың жеткізілуін түрлі бюрократиялық кедергілердің тежейтіндігі соншалық, нәтижесінде жағымсыз жағдайлар жиі ұшырасып жатады (мәселен, компьютерлік вирустың жаңа түрі пайда болған кезде оны емдейтін дәруменді не CERT, не JTF-CND қызметкерлері дер кезінде таба алмай қалған және т.б.).

«Ақпараттық соғыс» термині **ҚХР** әскери мамандарының сөздік қорынан да өзінің орнын ойып алды. Қазіргі кезде қытай мамандары ақпараттық соғыс тұжырымдамасын жасау үстінде. Бұған стратегиялық, операциялық және тактикалық деңгейде қалай соғысуға болатындығы жөніндегі, сондай-ақ ұлы Сун Цзының қарсыласты айлакерлік пен алдап-арбау арқылы тізе бүктіруге негізделген 36 «стратегемасын» қалай қолдануға болатындығы туралы барлық тарихи және ұлттық түсініктер енгізілетін түрі бар. Мұнда ақпараттық соғысқа «индустриалды жастағы механикаландырылған соғыстан шешімдер мен басқару стилі соғысына, білім және ақыл-ой соғысына өту» деген анықтама беріледі.

Сонымен қатар, Қытайда ақпараттық соғыс құрамаларын құру, яғни ең үздік университеттерде, академиялар мен оқу орталықтарында білім алған жоғары дәрежелі компьютерлік сарапшылардан құралған арнаулы әскери бөлімшелер жасақтау мәселесі зерттелуде. Бұл мәселеге мейлінше үлкен мән беріліп, мүмкіндігінше, бұл іске жастарды көптеп тартуға күш салынууда.

НАТО альянсының 1999 жылы қабылданған басқару құжаттарында ақпараттық операцияларға «өзінің ақпараты мен ақпараттық жүйесін сақтай отырып, қарсыластың ақпаратына, ақпараттық үрдістері мен басқару жүйесіне әсер ету жолымен өзінің саяси және әскери мақсаттарына қолдау жасауға қажетті шешімдер қабылдануына ықпал жасау мақсатында қолданылатын іс-қимылдар» деген анықтама беріледі. Американдықтардың шешімі сияқты ақпараттық операциялардың қорғаныстық және шабуылдық түсініктері де айшықталып берілген. Дей тұрғанмен, 2000 жылдың басында НАТО-ның бірлескен штабы өткізген ақпараттық соғыс проблемаларына арналған конференцияға қатысушылардың әрқайсысы өздерінің елдерінде жасалған анықтамаларды қолданған.

Ұлыбританияда аталмыш проблемамен құрамында 6 мыңға жуық қызметкері бар Үкіметтік коммуникациялар департаменті (The Government Communications Head-quarters) айналысады. Британдық әскери талдаушылардың ақпараттық соғыс туралы түсініктері дәл американдықтардың түсінігіне саяды: ақпараттық соғыс деген - өзіндікін қорғай тұрып, қарсыластың ақпараттық жүйесіне әсер ету деп

анықталады. Солай бола тұра, британдық мамандар киберкеңістіктегі іс-қимылдарға айтарлықтай дәрежеде қолдануға болатын заңдық нормативтік актіні (Regulation of Investigatory Powers Act, 2000 жылы қабылданған) жиі пайдаланады. Бұл құжатқа сәйкес, ақпараттық жүйелерге шабуыл жасау дегеніміз - кәдімгі толыққанды қылмыстық іс болып табыла тұра, аталмыш акт британ үкіметіне электронды поштаны ұстауға және оқуға, сондай-ақ мемлекеттік шенеуніктердің талабы бойынша жеке файлдарды оқуды талап етуге мүмкіндік береді.

Германияда штатында 500-ге жуық қызметкері бар және жылдық бюджеті 50 млн. еуродан астам қаржыны құрайтын Ақпараттық техника қауіпсіздігін қамтамасыз ету орталығы (Bundesamt fuer Sicherheit in der Informationstechnik) құрылған. Сондай-ақ, ГФР Қорғаныс министрлігінің ақпараттық технологиялар бойынша сынақ орталығын ашу жоспарланған. Сонымен қатар, неміс мамандарының ақпараттық соғыс туралы түсініктері АҚШ пен Ұлыбритания қабылдаған түсінікке сәйкеседі. Ол ақпараттық соғыстың шабуылдық және қорғаныстық операциялары ұлттық мақсатқа қол жеткізу үшін жүргізіледі дегенді де білдіреді. Солай бола тұра, мұнда үлкен жүйелілікке деген беталыс анық байқалады. Әрине, мұны неміс халқына тән педанттықпен түсіндіруге болар. Қауіп-қатер мен оған қарымта жауапты анықтау барысында шет мемлекеттер бөлек қарастырылады, мемлекеттік емес (саяси партиялар, халықаралық ұйымдар және БАҚ сияқты) бірлестіктер - өз алдына бір бөлек, қылмыстық қоғамдастықтар (хакерлердің ұйымдасқан қылмыстық топтары т.б.) арнайы санатқа бөлінген, жеке адамдар (діни фанатиктер және т.б.) – бір бөлек қарастырылады.

Басқа жағынан алғанда, американдық сарапшылардан бір айырмашылығы - неміс мамандары БАҚ-ты басқаруды ақпараттық соғыстың бір элементі деп қарастырады. Сонымен қатар, олар экономикалық ақпараттық соғысты бөлек қарастырады (француздар сияқты). Мұның өзі ГФР елінің неміс бизнесі мен экономикасына тиіуі мүмкін экономикалық зиянның көлемін бағалай алғандығының нәтижесі болып табылады.

Француз сарапшылары ақпараттық соғыстың әскери және экономикалық (азаматтық) екі басты элементтен тұратын тұжырымдамасын ұстанады [8]. Оның әскери жағы ақпараттық операциялардың неғұрлым шектеулі ролін қамтиды, өйткені ақпараттық соғыс көбінесе қарқыны бәсең шиеленістермен немесе бітімгершілік операцияларымен байланыстырыла қарастырылады. Мұндай жағдайда одақтас бір-біріне қарсылас болуы мүмкін емес.

Керісінше, экономикалық немесе азаматтық тұжырымдама ақпараттық операциялардың неғұрлым кең көлемде толыққанды қолданылуын қамтиды. Бұл тұрғыда француз сарапшыларының ұстанымдары экономикалық саладағы шиеленістерді ауқымды түрде және неғұрлым терең зерттейтіндігімен ерекшеленеді. Әрі мұндай жағдайда француздар өздерін НАТО-ның, БҰҰ-ның шеңберімен немесе АҚШ-тың көзқарасымен шектеуліміз деп сезінбейді. Олардың экономикалық шиеленіске деген ұстанымдары бойынша одақтас та бір мезгілде ақпараттық соғыстың объектісі болуы мүмкін.

Қазір Францияда ел азаматтарын киберкеңістікте бақылайтын құрылымдар белсенді қалыптасуда. Мәселен, америкалық БАҚ-тардың хабарлауынша, француздар өздеріне «Эшелон» жүйесінің нұсқасын жасау үстінде. Журналистер «Frenchelon» деп атап та үлгерген бұл жүйе, ең алдымен, француздық (және басқа да) электронды коммуникация желілеріндегі хабарламаларды ұстап алуға бағытталған.

Бүгінде әлемнің көптеген елдері өздерін ақпараттық басқыншылық пен американдық мәдени өктемдіктен қорғайтын жүйе қалыптастыруда. Мысалы, Францияда телевидение арқылы берілетін шетелдік кинофильмдердің үлесі көрсетілетін кинокартиналардың жалпы санының 50 пайызынан аспауы тиіс. Бұдан басқа ұсыныстардың ішінде: ақпараттық қаруды жасау мен қолдануды бақылайтын арнайы басқарушы органдар құру; ақпараттық соғыс проблемаларын ғылыми тұрғыдан зерттеуге күш біріктіру; ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету; ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында арнайы заңдық база жасау; біртұтас терминология қабылдау; федералдық ведомстволардың ақпараттық қауіпсіздік саласындағы іс-қимылдарының келісілген бағдарламасын әзірлеу барысында олардың арасындағы өкілеттіктерді нақты бөлу сияқты шаралар бар.

Алайда, АҚШ Компьютерлік қауіпсіздік институтының мамандары ақпараттық соғыс, түптеп келгенде, әлемдік экономикаға бағытталған деп есептейді. Сондықтан да болар, Вашингтондағы Ұлттық қорғаныс университетінде компьютерлік соғыс жүргізетін мамандар даярлау мақсатында студенттердің арнайы тобы құрылған. Олардың негізгі қаруы – клавиатура. Сол қарудың күшімен олар алыста отырып-ақ дұшпанның кез-келген коммуникациясын істен шығарып, ақпарат және байланыс құралдарын ұршықша иіріп, қандай да бір қаржылық жүйенің тас-талқанын шығара алады.

Яғни, бұдан шығатын қорытынды – ақпараттық соғыстың діттейтін мақсаты жалпы қабылданған ұғымдағы соғыстың көздейтінінен әлдеқайда өзгеше: қарсылас дұшпанды күшпен қырып, оның қарулы

күштерін жапыра жою немесе маңызды стратегиялық я экономикалық нысандарды тас-талқан ету емес, бұл деген – қаржылық, көліктік, коммуникациялық желілер мен жүйелерді орасан ауқымда істен шығарып, экономикалық инфрақұрылымды ішінара бүлдіру арқылы ойрандалған елдің халқын жеңген елдің еркіне бағындыру. Қала берді, ақпараттық соғыс дәуірінде төтенше операциялардың жоспарын әскери адамдар азаматтық кәсіп иелерімен бірлесе отырып әзірлейді және кейінгілерінің бұл іске қосар үлесі өте басым. Осылайша, алдымен жаңа ақпараттық технологияларды меңгеріп, содан кейін ғана оларды пайдаланудың жолдарын іздеуге қарулы күштер тұңғыш рет мәжбүр болып отыр.

1 Э.Тоффлер, *Третья волна*, М., Аст, 1999. – 54 б.

2 Czerwinski T.J. *The Third Wave: what the Tofflers never Told You* // *Strategic Forum*, N72. April 1996

3 <http://www.rususa.com/news/news.asp-nid-30622-catid-2-lang-rus>

4 Thomas P. Rona, «Weapon Systems and Information War», Boeing Aerospace Co., Seattle, WA, 1976.

5 http://soldiering.ru/psychology/conception_psywar.php

6 Joint Pub 3-13.1 «Command and Control Warfare». DOD US, February 1996

7 Joint Pub 3-13 «Information Operations», DOD US. December 1998

8 *Cybrwarfare*, CRS Report for Congress, RL 30735, Nov. 15, – 2000

Мукашев С.Ж.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, г.Астана.

e-mail: ms14@mail.ru

«ИНФОРМАЦИОННАЯ ВОЙНА» И СОВРЕМЕННЫЕ КОНЦЕПЦИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается значение «информационной войны» и ее роль и влияние в формировании общественного мнения.

Сегодня много говорится об «информационной войне». Однако вряд ли кто-либо сможет точно сказать, что это такое. Известно, что в информационной войне не задействуются психотропные препараты, прямой шантаж и запугивание (это характерно для терроризма), подкуп, физическое воздействие и т.п. Хотя указанные воздействия могут применяться параллельно с информационной войной, они не являются обязательным ее элементом. Можно сказать, что методы информационной войны воздействуют на массовое сознание аналогично тому, как методы психотерапии воздействуют на сознание индивидуальное.

Ключевые слова: информация, информационная война, медиа, медиарынок, медиaprостранство, терроризм, влияние.

Mukashev S.M.

L.N. Gumilyov Eurasian university,

Kazakhstan, Astana. e-mail: ms14@mail.ru

«INFORMATION WARFARE» AND II MODERN CONCEPTS

Summary

This article discusses the importance of "information warfare" and its role and effect in shaping public opinion.

Today a lot of people talk about "Information warfare". But hardly anyone can say exactly what it is. It is well known that there is no use of psychotropic drugs, blackmail and intimidation straight (this is typical for terrorism), bribery, physical impacts, etc. in the information warfare. Although impacts mentioned above can be used parallel with the information warfare, they are required elements of it. We can say that the methods of information warfare influence on the mass consciousness the same way as methods of psychotherapy affect on the individual consciousness.

Key words: information, informational war, media, media market, media space, terrorism, effect.

94 (574) "1991/2016"

ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ ДИАЛЕКТИКАСЫ

Саябаев Д. – *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің*
3-курс PhD докторанты, *saya_danik@mail.ru*

Мақалада тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы мен дамуы жайлы айтылған. Мемлекет қалыптасуының жолдары, оларға тән ортақ заңдылықтары көрсетілген. Мемлекеттің пайда болуының тоғыз себебі жан-жақты талқыланды. Тәуелсіз мемлекет құру қозғалысын әлемдік қозғалыс, әлем халықтарына ортақ заңдылық, ортақ парадигма. Мемлекеттің құрылуын зерттеуде қоғамдық-экономикалық формациялар теориясына сүйенгеннен гөрі, өркениеттер (цивилизациялық) теорияларға арқа сүйеген дұрыс. Мемлекет ұғымына жан-жақты талдау жасалады. Мемлекеттің пайда болуына қатысты теориялар мен тұжырымдар салыстырмалы түрде талданды.

Түйін сөздер: тәуелсіз мемлекет, өркениеттілік теориясы, Қазақстан Республикасы, заңнамалық актілер

Адамзат тарихының маңызды ерекшеліктерінің бірі халықтардың тәуелсіз мемлекет құру жолындағы күрестеріне толы болуы. Шынтыуайтына келгенде, тәуелсіз мемлекет құру жолындағы соғыстар, күрестер, түрлі әрекеттер тарихтың қозғаушы күресі болғандығы ақиқат. Тәуелсіз мемлекеттерді құру барысында адамзат өркениеті ұдайы қозғалып, алдыға қарай жылжып отырған. Адамдардың түрлі мүдделері үшін күрестері барысында өмірге келген мемлекеттер қуатты империяларға айналып, сол аймақтың, немесе бүткіл адамзаттың даму процесіне ықпал етіп отырған.

Сондықтан тәуелсіз мемлекет құру үрдісі әлемдік ортақ парадигма, әлемнің дамуына шешуші әсер етіп отырған маңызы жойылмайтын феномен деп айтуға тиістіміз. Мемлекеттер пайда болған, өсіп-өркендеген, түрлі себептерге байланысты ыдырап отырған. Қаншама қуатты империялар күйреп кеткендігіне қарамастан адамзаттың жаңа, тәуелсіз мемлекет құруға деген құштарлығы ешқашан жойылмаған. Қазіргі қоғамның өзінде тәуелсіз, жеке мемлекет болуға құштар болып отырған ұлттар қаншама. Әлемдегі ұлттар мен ұлыстардың саны 2 мыңнан астам болса, тәуелсіз мемлекеттер саны 200-дей ғана. Әлемдегі халықтардың 320-дан астамының ғана саны 1 млн. адамнан жоғары [1, С. 8]. Демек, әлемдегі 1800-ден астам ұлттар мен ұлыстардың тәуелсіз мемлекеттері жоқ. Тіптен саны 30 миллионнан астам күрділердің, 20 миллионнан астам ұйғырлардың өздеріне тән мемлекетілігі жоқ. Соның кесірінен көптеген халықтар тағдырлық мәселелерін шешуге мүмкіндік алып отырған жоқ.

Халықтардың мемлекет құру жолындағы қозғалыстарды, мемлекеттің белгілі бір территорияларда қалыптасуы көп жағдайда халықтардың бірімен-бірінің қырғын соғыстарын тудырып отырған. Себебі, қандай мемлекет болмасын белгілі геосаяси ахуалда, нақты бір географиялық аймақта құрылады. Сол жерді мекендеп отырған халықтар жаңа мемлекет құрамына өз ниетімен кіреді, немесе жаңа құрылымға қарсы шығады. Келіспеушілік мәселесін көп жағдайда соғыстар шешеді. Соғыспен жаңа жерді иемденген халық пен оның басшылары жаңа мемлекет құру құқығына ие болады. Жаңа тәуелсіз мемлекеттердің қалыптасуы түрлі күрделі құбылыстармен, күйреулермен қабаттаса жүрді. Сонымен қатар мемлекеттердің геосаяси, геоэкономикалық ахуалдарға сәйкес бейбіт жолмен өмірге келуі жағдайлар да аз болған жоқ. Мұның өзі тарихи процестер күрделілігін, көп жағдайда ортақ заңдылықтарға бағына бермейтіндігін дәлелдейді. Тәуелсіз мемлекет құру үрдісі де әр елде, әр мемлекетте әрқандай жағдайда өтті. Алдағы тарихи перспективада да тәуелсіз мемлекеттер құрылады. Олардың пайда болуы мен құрылуы басқа елдердегі оқиғаларды толықтай қайталамайды.

Алайда, тарихи ахуал қаншалықты күрделі болғанымен, тәуелсіз мемлекет құру барысында қаншама тосын, төтенше оқиғалар мен құбылыстар орын алғанымен ортақ заңдылықтар үстемдік ететіні даусыз. Біз өз зерттеулерімізден туындаған пайымдауларға сүйене отыра мемлекеттің пайда болуының төмендегі себептермен айтамыз:

Біріншіден, тайпалардың, халықтардың территорияны ортақ шаруашылық пен күнкөріс объектісі ретінде қарастыруынан туындайтын одақтастық факторы;

Екіншіден, белгілі байлыққа, малға, жерге ие болған әлеуметтік топтың, немесе таптың өзінің эгоистік мүдделерін қорғау үшін орталықтанған билігі бар мемлекеттік жүйе құруға ұмтылысы;

Үшіншіден, территорияға иелік етіп отырған тайпалардың, немесе тайпалық одақтардың, сыртқы агрессорлық күштерге қарсы сақтану, қорғану әрекеттерінен ортақ мемлекет құру мәселесі туындайды;

Төртіншіден, басқа жерде құрылған мемлекеттің тиімді өмір сүруі, халықтардың қауіпсіздікте болуы көршілес өмір сүріп отырған тайпаларға, халықтарға үлгі болуы, олардың өз мемлекеттерін құруға ниеттерін туғызады;

Бесіншіден, халықтар мен тайпалардың бірігіп жаңа аймақтарды игеруі, немесе жаңа жерлерді басып алуға ұмтылысы да жаңа мемлекеттердің пайда болуына әкеледі;

Алтыншыдан, алғашқы қауымдық қоғам қойнауында жүрген еңбек бөлінісі, мүліктік бөлініс, таптық құрылымдардың пайда болуы. Басым топтық басқа топтарды бағындыруға, қанауға мүмкіндік алуы мемлекеттің пайда болуына әкеледі;

Жетіншіден, табиғи катастрофалар, қатаң табиғатты, жерді игеру қиыншылықтары халықтардың ортақ еңбек етуге, одан кейін ортақ мемлекет құруға ұмтылыстарын тудырады.

Сегізіншіден, халықтардың, тайпалардың ортақ дін, ортақ сенім нанымдар негізінде топтасуыда жаңа мемлекеттердің пайда болуына себеп.

Тоғызыншыдан, халықтың таптық бөлінуі, мүлікті, байлықты иемденуі үстем таптардың мүдделерін қорғайтын мемлекеттің пайда болуына әкеледі.

Тәуелсіз мемлекеттің пайда болуының біз көрсеткен заңдылықтарын басқа да себептері болуы мүмкін. Тәуелсіз мемлекеттердің ірі империялар күйрегеннен кейін көптеп пайда болатындығы тарихи шындық. Рим империясының, Ұлы Түрік қағанатының, Византияның, Алтын Орданың, Кеңес Одағының ыдырауы жағдайында ондаған жаңа мемлекеттердің пайда болғаны белгілі. Ірі империяның күйреуіне немесе ыдырауына сол империяға бағынышты болған халықтар бостандық алып, тәуелсіз мемлекетін құру үшін пайдаланды. Тарих тағылымына қарасақ халықтар тарихи шансты, мүмкіндікті пайдаланып өзінің тәуелсіз мемлекетін құруға ұмтылып отырған. Яғни, тәуелсіз мемлекет құру қозғалысын әлемдік қозғалыс, әлем халықтарына ортақ заңдылық, ортақ парадигма деп қарастырамыз. Әсіресе бодандық жағдайда, өздерін «екінші сортты» сезініп отырған ұлттар мен ұлыстар тәуелсіздік жолындағы перманентті күрес жағдайында өмір сүреді. Бұл құбылыс та әлемдік құбылыс. Себебі, тәуелсіздік категориясының тарихи шындыққа айналуы әр халықтың бақытын ашады. Тәуелсіз халық қана ұзақ тарихи кеңістікте өмір сүру құқығына ие болады. Ол өзінің тілін, мәдениетін, ділін, салт-дәстүрлерін сақтауымен қатар, өз территориясындағы барлық байлықтар мен құндылықтарды игеруге мүмкіндік алады. Тәуелсіз халық өз тағдырын өзі шешеді.

Адамзат тарихының орта дәуірлерінде, қоғамдық-экономикалық формациялар концепциясы тұрғысынан құлиеленушілік дәуіріндегі, алғашқы аталған мемлекеттерде мүліктік бөлінушіліктің негізінде аяусыз қанаудың, адамдардың құқықтарының тапталуы орын алды [2, с.142]. Сонымен қатар, алғашқы мемлекеттерде көп халықты асырауға қабілетті шаруашылық жүйелері, әлеуметтік инфрақұрылымда жасалынып, мәдениет пен өнер өркендеді. Байлар да, орташа ауқаттылар да, кедейлер де бір мемлекет ішінде өмір сүруге, сырттан келетін жаулардан қорғануға мүмкіндік алды. Сондықтан, мемлекеттедің құрылуы барысында таптық бөліну мен антогонистік күреске қарағанда ортақ жалпыұлттық сақтану мен даму мүддесі басым болды. Марксистік методология таптық бөліністі қаншалықты маңызды санағанымен халықтардың өркениетке деген ортақ құлшынысы шешуші рөл атқарды. Сондықтан, мемлекеттің құрылуын зерттеуде қоғамдық-экономикалық формациялар теориясына сүйенгеннен гөрі, өркениеттер (цивилизациялық) теорияларға арқа сүйген дұрыс. Халықтардың дамуы мен өркендеуіне таптар арасындағы күрес құбылысынан қарағанда шаруашылықты ұйымдастыру, қолөнерді дамыту, мал шаруашылығы, егін шаруашылығы жетістіктері, өнер, әдебиет үлгілерінің ықпалы басым болды. Цивилизациялық әдіснама мемлекеттің пайда болуы мен қалыптасуы құбылысын зерттегенде тарихи шындықты айтуға мүмкіндік береді. Өркениеттер дамуы мемлекеттердің қалыптасуында таптық күреске қарағанда адамдардың талап тілектері бірінші орында. Яғни, материалдық және моралдық мүдделері шешуші рөл атқарады деп есептейді.

Мемлекет белгілі бір территорияны мекендейтін халықтардың, адамдар топтарының біріккен қызметтері мен әрекеттерінен пайда болды. Алдымен, адамдарды ортақ мақсаттар мен ортақ тұтыныстық қажеттер, ортақ қауіпсіздік пен шаруашылық бірігуге итеруі;

Екіншіден, қоғамдық қатынастарда өмірдің әр түрлі салаларында реттейтін заңдар мен заңнамалық құжаттар маңызды рөл атқара бастайды. Мемлекеттің негізгі тірегіне құқық пен заң айналады;

Үшіншіден, мемлекеттің пайда болуы Құдайдың, Жаратушының, Алла Тағаланың құдіретінен. Теократиялық концепциялар мен теориялардың негізі - мемлекет Құдайдың ісі. Патшаның, Императордың билігі Құдайдан берілетін құбылыс. Патшаны сыйламау, Императордың билігіне қарсы шығу Құдайға қарсы шығумен пара-пар;

Төртіншіден, Мемлекет отбасының, жанұяның жалғасы. Отбасылардың өмір сүру үшін, күнкөрісті жеңілдету жолындағы бірігу әрекеттерінен мемлекет құралады. Патриархалдық теориялар бойынша отбасылар, яғни жанұяның қожайындары болашақ мемлекеттің азаматтарына айналады. Олардың арасындағы ең күштісі, ықпалдысы, айлакері билікті қолына алып монарх болып шығады;

Бесіншіден, көптеген отбасылар мемлекет қоғамдық келісім болуының нәтижесі деп айтады. Табиғи-құқықтық теория бойынша адамдар өзара қарым-қатынастарын реттеудің ең тиімді жолы мемлекет құру екендігіне көз жеткізеді;

Алтыншыдан, күш-көрсету, басқа халықтардың жерлерін, байлықтарын тартып алу мақсатында бірігіп, мемлекет құру. Күштеу теорияларының негізін салушылар Дюринг, Казтский, Ницше т.б. мемлекеттер күшпен жаулап алулар барысында пайда болады. Жаулап алулар арқылы қалыптасып, нығаяды, -дейді.

Жетіншіден, мемлекетте тірі организмге ұқсайды. Мұндай органикалық теорияны жақтаушылар мемлекеттің қызметі тірі ағзаның қызметіндей жүреді, - деп есептейді.

Сегізіншіден, таптық, марксистік теория бойынша мемлекет тікелей, мүліктік бөлуден, қарама-қарсы таптар күресінен пайда болады. Мемлекет үстем таптың қолындағы құрал. Ол басқа таптарды бағындыру мен басып-жаныштау үшін қажет деген концепция.

Мемлекеттер туралы салыстырмалы талдау оның шығуының, пайда болуы мен қалыптасуының жеке бір теорияға немесе концепцияға сиыспайтындығын көрсетеді. Мемлекеттер әр түрлі себептерге байланысты, әр түрлі жағдайларда өмірге келеді. Тарихи ретроспективтік әдісті қолдану мемлекеттердің қалыптасуының диалектикасын, заңдылықтары мен ерекшеліктерін дұрыс түсінуге көмектеседі. Көнеүнді, көнеқытай тарихи эпостары, ертегрек мифтері мен аңыздары, грек ойшылдарының трактаттары, мемлекет істері туралы ортағасырлық ғалымдардың, жаңа дәуір ойшылдарының еңбектері барлығының бүгінгі адамзат қоғамына қызмет ететін қауқары бар. Себебі грек мифтеріндегі тоғыз музаның бірі - тарих музасы- Клио. Грек сөзінде “мақтаймын” (марапат етемін) деген мағына білдіреді. Адамзаттың дамуына үлес қосқан, әсер еткен барлық істерді, ерліктерді есте сақтаймын, жазып кейінгі ұрпақтарға қалдырамын деген мағына айтылады [3, с.16].

Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы мен дамуы тарихи факт. Оның ақиқаттығын XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген Қазақ хандығы және 1991 жылы өмірге келген Қазақстан Республикасының болуы дәлелдейді. Қазақстандағы қазіргі болып жатқан әлеуметтік-саяси үрдістер тәуелсіз ел болу барысындағы өзгерістерге байланысты. Сондықтан оларды тану арқылы біз тәуелсіз ел, мемлекет болудың нәтижелерін байқаймыз. «Танымның тарихи сипаты өз мәнінде дәуірлердің алмасуына байланысты. Оларды ашу, түсіндіру сол кезеңдегі ғылым менгерген негізгі заңдылықтарға байланысты»- деп жазады Ресей ғалымдары А.Т. Москаленко [4, с.57]. Шындығында Қазақстанның тарих ғылымы тәуелсіздікке тарихи факт ретінде баға бере отыра өзгерген қоғамдағы әлеуметтік-рухани, тарихи-мәдени өзгерістердің мәні мен мазмұнына жаңаша баға беруге ұмтылуда.

Тәуелсіз мемлекет ретінде Қазақстанның қалыптасуы туралы тарихи фактілерді, тарихи деректерді біз өз еліміздің билік органдары қабылдаған құжаттардан аламыз. Оларды жазба тарихи деректердің қатарына жатқызуға болады. Мысалы, тарихшылардың пайымдауы бойынша «бір мәселеге қатысты жазба тарихи дерек, бірнеше маңызды мәселелерге байланысты тарихи ақпараттар беруі әбден мүмкін» [5, с.45]. Сондай тарихи тағдырлық маңызы бар және қоғамдық қатынастардан көп деректер беретін құжаттар қатарына 1990 жылы 25 қазанда Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Жоғарғы Советі қабылдаған «Қазақ ССР-нің мемлекеттік егемендігі туралы Декларациясы» жатады [6, 1 б.]. Бұл құжатта Қазақстанның тәуелсіздікке жету барысындағы қоғамдық-саяси ахуал өте өткір көрсетілген. Ең бастысы Республикада тұрақтылықты, этникалық татулықты сақтай отыра егеменді мемлекет құруға көшу мәселесі күн тәртібіне қойылады. Кеңес Одағының құрамынан шығу мәселесі көтерілмегенімен ұлттық мемлекеттілікті нығайту, Қазақ халқының тілін, дәстүрін, тарихын қайта түлету. Республика шеңберінде елдің Жоғарғы Советі қабылданған заңдардың үстемдігі, азаматтың бостандықтар мен құқықтарды сақтау, меншік түрлерінің әр алуандылығын тану, елдің территориясының біртұтастығын нығайту, бейбітшілікті сақтау, халықаралық қатынастарда Қазақстанның рөлін көтеру сияқты тағдырлық мәселелерді шешу көзделеді. Бар жоғы 17 баптан ғана тұратын қысқа ғана құжатта сол кезеңде Қазақстан халқының алдына тұрған негізгі қоғамдық міндеттер өз көрінісін тапқаны тарихи факт.

Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы ел халқының ішкі саяси және әлеуметтік талаптарынан туды ма? Бұл үрдіске Кеңес Одағының дағдарысы қаншалықты ықпал етті? Кеңес Одағы Коммунистік партиясы басшылығының жіберген қателіктерінің әсері қалай болды? Капитализммен экономикалық бәсекеде Кеңес Одағы қалай ұтылды? Т.б.көптеген мәселелерді дұрыс түсіну үшін, дұрыс тарихи баға беру үшін өзіміздің методологиялық бағамдарымыз бен бағдарларымызды анықтай алуымыз дұрыс. Бұл ретте қоғамдағы өзгерістерді кешенді талдау пайдалы. Ең алдымен тарихи процесс субъектілері әлеуметтік топтар мен таптар қызметі. Олар қоғамның фундаментін, базисін құрайтын материалдық қатынастарға тәуелді, - деп жазады Ресей ғалымы И.Т. Кругова [7, с.87].

Демек, тәуелсіз Қазақстанның пайда болуы үрдісін зерттегенде осы құбылысқа әсер еткен экономикалық, саяси, рухани, әлеуметтік, халықаралық т.б. факторлардың ықпалдарын жан-жақты қарастыруымыз керек. Құбылысқа әсер ететін үрдістер өз көріністерін тәуелсіздік алу барысында, тәуелсіздікті нығайту мақсатында қабылданған тарихи құжаттардан табады. Сондықтан ел тәуелсіздігін заңдастырып берген тарихи құжаттардың өтпелі кезеңнің мән-мағынасын және негізгі басымдылықтарын түсіну үшін маңызы үлкен.

Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігін тарихи шындыққа айналдырған, елдің жаңа өмірінің дәуірін ашқан маңызды құжат «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңы». 1991 жылы 16 желтоқсанда қабылданып Қазақстанның тұңғыш Президенті қол қойған бұл Заң 18 баптан ғана тұратын шағын құжат [8]. Бірақта әрбір баптың мазмұны ауқымды, көтеретін мәселесі тағдырлық сипатта.

Қазақстан халқы мен тек ұлттық құндылықтарды ғана емес жалпыадамзаттық құндылықтарды, бейбітшілікті жақтайтындығы заң арқылы мәлімделді. Дамыған өркениетті мемлекеттер ұстанған демократиялық, құқықтық мемлекет құру мәселесі қойылды. Ел шекарасының біртұтастығы, мызғымастығы жария етілуі. Демократияның негізгі принципі биліктің қайнар көзі-халық екендігі біртұтас Қазақстан халқы егеменді мемлекеттің тірегі екендігі, әлемге шашырап кеткен қазақ ұлтының өкілдерінің Қазақстан азаматы болуға құқылығы танылды. Сонымен бірге, социалистік саяси жүйені демонстрацияда, жаңа биліктің бөлінуіне негізделген саяси жүйені жасау күн тәртібіне қойылды. Бұрын Одақтың меншікте болып келген жер, оның байлықтары, алтын қоры, ақшасы толықтай Қазақстан меншігіне айналды.

Заңда Қазақстанның әлемдік қауымдастықтың құрамдас бөлшегіне айналатындығы белгіленіп, елдің қауіпсіздігін қорғау жолында қарулы күштер құру қажеттігі көрсетілді. Сонымен қатар, қауіпсіздік мәселелердің барлығын Республика өзінің ішкі мәселесі ретінде өзі шешетіндігі, тәуелсіздіктің құқықтық базасын кеңейту мақсатында жаңа Конституция қабылданатындығы жария етілді.

Егемендік туралы Декларация мен тәуелсіздік туралы Заң Қазақстандағы оспаратистік пиғылдағы топтардың іс-әрекеттеріне заң жүзінде тосқауыл қойды. Кеңестік жүйенің сақталуын жақтаған топтардың жаңа «Одақтық шарт» қабылдау мақсаты да іске аспай қалды. КОКП-ның соңғы Бас секретары, КСРО-ның Президенті М.Горбачевтің Одақтағы децентрализациялану үрдісін тоқтатуға тырысқан әрекеттері нәтиже берген жоқ. Кеңес Одағы дағдарысқа ұшырап күйрей түсті. Жер шарындағы ең қуатты әскери державаның бірі Кеңес Одағының 3-4 жылғы ішкі экономикалық, саяси-әлеуметтік дағдарыстар ықпалымен ыдырап кетуі Қазақстан тарихшыларын ойландырып отыр. Орталықтан аулақтаған күштер одақтас республикалардың құқықтары мен бостандықтарын біршама кеңейткен «Егеменді Республикалар Одағы туралы Шарттың» жобасын талқылаудан бас тартты [9].

Қазақстанда тәуелсіз мемлекеттің құрылуы бейбіт жолмен іске асырылды. Алайда, бұл үрдіс түрлі қиыншылықтар мен қайшылықтарға толы болды. Халық тәуелсіздік алу жолында қолына қару алып күреске шыққан жоқ. Негізгі ықпал Кеңестік тоталитарлық жүйенің өз ішінен ыдырауы, өмір сүруге қабілетінен айырылуы еді. Басқа халықтар сияқты қазақ халқы да онымен бірге өмір сүріп отырған басқа халықтар да тоталитарлық, кеңестік жүйенің күйреуіне мүдделі болды. Міне, осы халықтарды басып жаныштаған Коммунистік тоталитарлық жүйеге деген, Компартия идеологиясының догмаларына деген ішкі саяси наразылық КСРО-ның күйреуіне жеке тәуелсіз Қазақстанның пайда болуына әлеуметтік психологиялық алғышарт жасады. Қазақстан халқы да әлем халықтарының сара жолын таңдады. Бұл құбылыс туралы Президент Н.Ә. Назарбаев 1992 жылы маусым айында «Қазақстан Республикасы Конституциясының жобасы туралы» баяндамасында «Біз нақты демократия жүйесін орнықтырмайынша мемлекет дүниежүзілік қоғамдастықтың толыққанды мүшесі бола алмайтын жағдайды ескерудеміз... Өткеннің тек жалпыадамзаттық қазыналарын ғана алып, бұрынғы таптауырындардан, таптық догмалармен жалған мұраттардан арылуды түбегейлі жариялаудың маңызы зор», -деп атап көрсетті [12].

Қазақстан тәуелсіздік алу үрдісінде демократиялық мемлекет құруды міндет етті. Елдегі тарихи өзгерістер, саяси жүйе реформалары шын мәніндегі демократиялық қоғам сипатын ала бастады. Оның айғағы ретінде тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында-ақ өмірге келген көппартиялық құбылысын айтуға болады. Сонымен бірге қоғамдық, ұлттық, діни ұйымдар көбейе бастады. Қазақстанды демократияға бастайтын азаматтық қоғам белгілері өмірге келді. Сондықтан Қазақстанда тәуелсіздік алу үрдісімен қатарласа демократиялық эволюция үрдісі де басталды. Кейінгі жылдардығы даму тәуелсіз мемлекеттің дамуы мен демократия эволюциясының ықпалдасуы өте күрделі диалектикалық қайшылықтарға толы құбылыс екендігін дәлелдеді. Демократия жылдам тарихи мерзімде толыққанды жұмыс істеп кетпейтіндігіне ел халқының көзі жетті.

Қазақстанда 70 жылдан астам өмір сүрген Кеңес Одағындағы саяси жүйеден мүлдем өзгеше саяси жүйені де 1995 жылғы Конституция қалыптастырды. Елде жалпыхалықтық мақсаттар мен құндылықтарға қызмет ететін және адам бостандықтарын қорғайтын мемлекет жасалынды. Кеңестік жүйеде адам мемлекетке қызмет етсе, енді керісінше мемлекет адамға қызмет ететін принциптер басшылыққа алынды. Мемлекеттің тоталитарлық сипаты өзгертіліп, оның халық алдында есептілігі және жауапкершілігі қамтамасыз етілді. Конституцияның халықтық сипаты, халық билігінің кепілі болуы принципін іске асырды. Ата Заң бойынша Президент, Парламент сияқты негізгі билік тармақтарын халық тікелей сайласа Үкімет пен жергілікті атқарушы билік халық алдында есеп беруге тиісті болды. Осы қағидаттардың бекітілуі арқасында “биліктің бірден-бір қайнар көзі - халық” болуы демократиялық принципі жүзеге асты.

1. *Национальный вопрос за рубежом.* - М.: ИНИОН АА СССР, 1989. - 343с.
2. *Всемирная история.* - М.: Политиздат, 1956. -Т.1. - 747 с.
3. *Дьяков В.А. Методология истории в прошлом и настоящем.* - М.: Мысль, 1974.-190 с.
4. *Методология в сфере теории и практики.* – Новосибирск: Наука, 1988.- 306 с.
5. *Проништейн А.П., Данилевский И.Н. Вопросы теории и методики исторического исследования.* - М.: Высшая школа, 1986. - 208 с.
6. *Қазақ ССР-нің мемлекеттік егемендігі туралы Декларация. Қазақ ССР-нің Жоғарғы Советі 1990 жылдың қазанның 25 қабылдаған. Социалистік Қазақстан. 1990. 26 қазан.*
7. *Кругова И. Г. Проблемы методологии исследования общественного сознания. В кн.Проблемы методологии научных исследований.* – Новосибирск: НГУ, 1982.-167с.
8. *Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңы. 1991 жылғы 16 желтоқсан //Егеменді Қазақстан. 1991.17 желтоқсан*
9. *Договор о Союзе Суверенных Республик. Проект //Правда. - 1991. 9 марта. - С.1-2.*
10. *Назарбаев Н. Ә. Қазақтан Республикасы Конституциясының жобасы туралы //Егеменді Қазақстан. – 1995. 2 маусым.*

Резюме

Саябаев Д. – PhD докторант 3-курса Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, saya_danik@mail.ru

Понятие и диалектика развития независимого государства

В статье рассматривается вопрос о возникновении и развитии независимых государств. Показаны пути формирования и общие закономерности. Подробно описаны девять причин возникновения государства. Возникновение независимых государств всемирное движение, общая черта, парадигма развития человечества. При изучении вопроса возникновения государства предпочтение отдается цивилизационному подходу больше чем формационной теории. Понятие государство анализируется с помощью разных теорий.

Ключевые слова: независимое государство, цивилизационная теория, Республика Казахстан, законодательные акты.

Summary

Sayabaev D. – PhD students 2 course of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, saya_danik@mail.ru

The concept and the dialectic of an independent state

The article deals with the question of the origin and development of independent states. Ways of formation and general laws. Described in detail the nine causes of the state. The emergence of independent states worldwide movement, a common feature, the paradigm of human development. When considering the emergence of the state is preferred a civilizational approach more than formational theory. The concept of the state is analyzed using different theories.

Keywords: independent state, civilization theory, the Republic of Kazakhstan legislative acts.

УДК 328

ELECTRONIC GOVERNMENT AGAINST PETTY CORRUPTION IN KAZAKHSTAN

Sheryazdanova G.R. - *Ph.D, Associated Professor, Philosophy department,*

S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana

E mail- sheryazdang@gmail.com

The increasing role of electronic government has gone hand-in-hand with the growing demands for transparency and accountability in all regions of the world. Kazakhstan is not an exception. In accordance with the E-Government Readiness Index, Kazakhstan ranked 81st place in 2008, 46th place in 2010, 38th in 2012, 28th in 2014. Electronic Government defined as 'The employment of the Internet and the world-wide web for delivering government information and services to the citizens. One important function of electronic government is to reduce the risk of corruption. E-government creates «transparent communication» that allows citizens to apply directly through the internet to the government, removes officials as mediators between citizens and the government, thus reducing risk of administrative corruption. The article proposes to consider the opportunities for reducing the petty corruption in Kazakhstan due to introduction of electronic services, as well as issues and challenges for the successful use of e-government to combat petty corruption.

Keywords: electronic government, E-government Readiness Index, transparency, administrative barriers, bureaucracy, petty corruption.

In the 2014 Corruptions Perception Index (CPI), Kazakhstan ranked 126th among 174 countries. Kazakhstan has undertaken an extensive initiatives to reduce corruption by introducing electronic communication. In accordance with the E-Government Readiness Index, Kazakhstan ranked 81st place in 2008, 46th place in 2010, 38th in 2012 and 28th in 2014, demonstrating intensive development of e-government. In the United Nation's E-Government Development Index, comprised of online services, telecommunications infrastructure and human capital development in equal parts, Kazakhstan rose from 38th to 28th place in the two-year between the 2012 and 2014 reports (UN, 2014). E-Government is defined as the employment of the Internet and the world-wide-web for delivering government information and services to the citizens. E-Government Readiness Index (E-GRI) index is published by the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations every two years. This index is a comprehensive indicator of the development of electronic communication, which consists of the results of the three sub-indices: Index of development of electronic services - Online Service Index (OSI), Index of telecommunications infrastructure (ITI), Human Capital Index (HCI). Thus $E - GRI = 1/3 OSI + 1/3 ITI + 1/3 HCI$. The first index Online Service Index (OSI) is based on the on the results of a survey of websites of the government and five ministries - finance, health, education, labor, social security and describe web presence of public authorities. Survey websites are evaluated in terms of content, functionality and use for the delivery of public services electronically.

The second Index - Index of Telecommunications Infrastructure (ITI) calculated on the basis of the development of electronic communications infrastructure, infrastructure capacity for e-services, including the density of mobile and fixed communications, broadband Internet subscribers per 100 population and the number of computers per 100 population.

Third indexes - Human Capital Index (HCI) consists of indicators of literacy, education, longevity and overall quality of life. In Kazakhstan according to the World Development Indicators the literacy rate is 99.8%. In terms of Internet penetration in Kazakhstan were more than 70 % of Internet users in 2015[1].

UN carries out rating of E-GRI every two years. In our analysis we conduct a comparative analysis of E-Government Readiness Index among the countries of the former Soviet Union. Indicators of OSI, ITI and HCI in Kazakhstan comparatively with other post soviet countries relatively high. In accordance with the E-Government Readiness Index, Kazakhstan ranked 28th in 2014. For comparison, Readiness Index of E-Government ranked Kazakhstan 38th in 2012, 46th place in 2010, 81st place in 2008. According to United Nations Report in 2012 Kazakhstan was tied with Singapore on the second place in the world in term of electronic participation. Dynamics of changes in the rating on E-Government Readiness Index (E-GRI) among the post soviet countries from 2012 to 2014 shows that Kazakhstan has the biggest progress (+10) comparatively with other countries. Russia stayed in the same place as in 2012 year. Ukraine decreases indices on 19 positions. Thus, the citizens of Kazakhstan are provided by ample opportunities to get public services electronically. They can get the benefits of electronic payment services such as payment of various taxes, fees and fines, as well as submission of applications and getting a variety of socially relevant permits. From the theoretical point of view, this should improve the transparency of permitting and reduce the bureaucracy and corruption in Kazakhstan.

Table 1. Rating of E-GRI among post-soviet countries in 2014

Position	Country	E-GRI
27	Russia	0.7345
28	Kazakhstan	0.6844
55	Belarus	0.6090
56	Georgia	0.5563
61	Armenia	0.4997
68	Azerbaijan	0.4984
87	Ukraine	0.5653
100	Uzbekistan	0.5099
101	- Kyrgyzstan	0.4879
128	Turkmenistan	0.3813
129	Tajikistan	0.4069

Source: United Nation E- government survey 2014 http://unpan3.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2014-Survey/E-Gov_Complete_Survey-2014.pdf

Table 2. Dynamics of changes in the rating on E-Government Readiness Index

Country	Rank in 2012	Rank in 2014	Progress
Kazakhstan	38	28	+10
Russia	27	27	0
Belarus	61	55	+6
Ukraine	68	87	-19

Source: United Nation E- government survey 2014 http://unpan3.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2014-Survey/E-Gov_Complete_Survey-2014.pdf

Table 3. Rating of OSI among post-soviet countries in 2014

Country	OSI ranking
Russia	0.7087
Kazakhstan	0.7480
Belarus	0.3228
Ukraine	0.2677

Source: United Nation E- government survey 2014 http://unpan3.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2014-Survey/E-Gov_Complete_Survey-2014.pdf

Table 4. Index of ITI among post-soviet countries in 2014

Country	ITI
Russia	0.6413
Belarus	0.6069
Kazakhstan	0.5749
Ukraine	0.3802

Source: United Nation E- government survey 2014 http://unpan3.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2014-Survey/E-Gov_Complete_Survey-2014.pdf

Table 5.Index of HCI among post-soviet countries in 2014

Country	HCI
Belarus	0.8861
Kazakhstan	0.8619
Ukraine	0.8616
Russia	0.8388

Source: United Nation E-government survey 2014 http://unpan3.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2014-Survey/E-Gov_Complete_Survey-2014.pdf

According to Corruptions Perception Index (CPI) conducted by Transparency International in 2014 Kazakhstan ranked 126th among 174 countries, tied with nations such as Togo, The Gambia, and Pakistan. CPI ranges from 0 to 10, where 0 - the highest level and 10 - the lowest. Kazakhstan ranks constantly from 2 to 3. What we mean by the concept of corruption in Kazakhstan in particular? Corruption is commonly defined as the misuse of entrusted power for private gains. In Kazakhstan corruption can be described by kleptocracy (abuse of authority, manipulation of the public property in sphere public procurement, creating of oligopolistic market); extortion (permissive and licensed spheres); cronyism (unofficial relationships or patron-customer relationships); nepotism (preference of relatives in matters of employment and promotion); lobbying of affiliated business enterprises by officials for a fee.

According to the General Prosecutor's Office of Kazakhstan [2]the most corrupt spheres in Kazakhstan are Public procurement; Permissive sphere (sphere of State permits, Department of Architecture, Centers of registration estate, ministries); Control and police authorities (Traffic police, military enlistment offices, Finance Police, Customs, Tax sphere, Courts).

Next level of corruption has been calculated based on measuring the proportion of consumers who have used unofficial way of solve of problems.1. Traffic Police (55%)2. Customs (46%)3. Sanitary inspection SES (41%). Some social spheres including Education, Kindergartens and others are also can be corrupted, due to lack of places in kindergartens, government grants in education, jobs and etc.

In the context of our study, we mostly consider the administrative corruption related to bureaucratic delays, or so-called administrative barriers that contribute to the risk of corruption. Under administrative barriers commonly understood bureaucratic or other obstacles in obtaining a public service. There is a point of view, according to which the various administrative barriers contributes to the risk of corruption. People who faced with administrative barriers try to minimize their loss of time in expectation in obtaining public services, the inconveniences associated with the collection of a set of documents, some additional documents, also the uncertainty resulting from services. For instance, Kazakhstani scientists conducted study of Administrative Barriers as a source of corruption offenses in the public service in 2007 in 33 state agencies and departments in 16 major cities Kazakhstan. Authors of this study surveyed 4,473 people who reported about 29 various forms of administrative barriers including time consuming; lack of information, discomfort, unfriendly environment and incompetence of staff, wrongfulness. «There are two most common administrative barriers, which associated with corruption – cronyism (38 %) and extortion (23 %). Overall, extortion distributed on 17% less than the cronyism. Thus, common reasons of administrative barriers often comprised in the low quality of public services, incompetence of the staff and ill-structured organization of public services» [3].

How Electronic Government can combat petty corruption in Kazakhstan ?

We can answer to this question by proposing the follow assumptions

1. E- government creates electronic «transparent communications»
2. E-government removes officials as the mediators between citizens and the government.
3. E- government reduces discretion of officials
4. E- government can lead to a reduction in petty corruption avoiding bureaucratic administrative barriers

Many of the elements of Kazakhstan's e-government aim to reduce corruption in the most corrupt spheres in Kazakhstan such as Public procurement, licenses and permits sphere and Control authorities. For example Electronic procurement site – <http://goszakup.gov.kz> implemented in the electronic format since January 1, 2010. It is enabling entrepreneurs, without leaving the office, to participate in tenders. This procedure ensures transparency of the process, creates equal conditions of competition and reduction of budget.

Electronic Licensing. The e-license portal - <http://elicense.kz> has 16 categories comprising hundreds of licenses and permits including such important spheres as transportation, construction, health care, legal services, and environmental protection. By 2013, the portal had issued over 30,000 licenses of various kinds. Now E-gov.kz portal users are offered 235 interactive and transactional services.

Electronic registration of individual business, which was injected in 2013. E- Business registration. «Starting a business» is the first indicator in the Base of Doing Business Index from the World Bank. Usually this is an area of high level corruption. Before implementation of electronic registration to create a construction business, the applicant was required to collect 12 different documents and permits and wait for approval 30 days or more. Now we can see the reduction of amount of required documents to the minimum and timesaving since electronic procedure takes 15 minutes.

Electronic service in traffic police. In 2012 in the largest cities of Kazakhstan such as Amati, Astana, Karaganda, Aktau launched a Specialized Electronic Center of Service of population registering vehicles and getting driving licenses. Using an electronic database, payment of fines over the Internet, cameras on the roads reduces the «human factor» and risk of petty corruption. Public Service Centers called «single window» service where multiple social services are accessed. Starting in 2011, Public Service centers became part of the electronic government initiative with an emphasis on paperwork reduction and bureaucracy that significantly reduces risk of petty corruption for getting of different kind of certifying document and permissions. Anecdotal evidence of impact of e- government on reducing corruption came from the head of Transparency International's Kazakh branch who reported that according to their surveys, petty corruption in service provision had been reduced from 80% to 14% [4].

To enhance the role of e- government to combat petty corruption Kazakhstani government faces several issues such as technical problems, lack of access to high-speed internet especially in rural areas, computer literacy and digital divide. Lack of computer literacy gets reflected in lack of skills of using computer and in distrust of electronic documents. A report to a parliamentary committee indicated that the e-government portal had 2.6 million registered users by November 2014. That represents nearly 25% of the population over the age of 20, 56% are under the age of 34 and less than 10% are older than 44. From this, we can see that most active users are young and educated people[5].

Also we can note limitations of effectiveness e-government and lack of transparency. E-government can be very effective in reducing of petty corruption since of reduce of administrative barriers and inefficiencies of social service. However, less effective in fighting with high-level corruption in oligopolistic society. With our point of view to enhance the role of e government in fighting corruption Kazakhstani government should solve the following tasks: Integrate e-government applications with a system of measures to combat corruption; Provide free access to public information and increase transparency in society; Popularize electronic government activities and access to the use of government information; Development of anti corruption strategy and morality of intolerance to corruption; Constantly monitor the effectiveness of e-government to combat corruption since systematic surveys of citizens will help to establish more clearly the impact of e-government on corruption, as well as provide valuable feedback.

1. «Интернет-аудитория Казахстана: портрет и предпочтения пользователя» http://forbes.kz/stats/internet-auditoriya_kazahstana_portret_i_predpochteniya_polzovatelya
2. Д. Сампаев «Коррупция в Казахстане и качество государственного управления» Институт развития экономики, (Япония), 2013 г. <http://www.ide.go.jp/Japanese/Publish/Download/Report/2012/pdf/C24ch3.pdf.213>
3. Турисбеков З., Джандосова Ж., Тагатова А., Шиликбаева Н. «Административные барьеры как источник коррупционных правонарушений в сфере государственной службы», Центр исследований САНДЖ, Алматы 2007г. http://www.sange.kz/files/4513/6021/8303/___e___ru.pdf
4. «Казахстанская коррупция эволюционировала- эксперт» 14 августа, 2014г. <http://bnews.kz/ru/news/post/222735/>
5. «Интересная статистика электронного правительства» <http://egov.kz/wps/portal/Content?contentPath=/egovcontent/stat&lang=ru>

Шерязданова Г. Р.

Малый коррупция электронного правительства в Казахстане

Аннотация

Процессы становления электронного правительства, базирующихся на мировых тенденциях развития информационно-коммуникативных технологий происходят во всех странах мира, включая и Казахстан. Так, по глобальной готовности к электронному правительству в соответствии с E-GovernmentReadinessIndex Казахстан занял 28 позицию в 2014 году. В 2012 г. Казахстан занимал 38-е, в 2010 г. 46-е и в 2008 81-е места. Понятие E-Government определяется как использование всемирной сети интернет для предоставления правительственной информации и государственных услуг гражданам. Одной из функций электронного правительства как фактора, обеспечивающего транспарентность административных процессов, является снижение коррупционных рисков. Электронное правительство, создающее «прозрачные коммуникации» позволяет непосредственно обращаться гражданам через интернет, исключает чиновников из цепочки взаимоотношений между гражданами и государством, тем самым уменьшает их разрешительную функцию как важного ресурса административной коррупции.

В статье предлагается рассмотреть открывающиеся возможности для уменьшения бытовой коррупции в Казахстане благодаря введению государственных электронных услуг, а также возникающие проблемы и задачи для успешного применения электронного правительства в борьбе с низовой коррупцией.

Ключевые слова: электронное правительство, транспарентность, индекс готовности e-gove, административные барьеры, бюрократия, коррупция.

Шерязданова Г. Р.

ҚАЗАҚСТАНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ҰСАҚ ЭЛЕКТРОНДЫ ҮКІМЕТ

Аңдатпа

Ақпараттық және коммуникациялық технологиялар саласындағы жаһандық трендтер бойынша негізделген электрондық үкімет қалыптастыру процестерінің қалыптасуы барлық елдерде, соның ішінде Қазақстанда да жүріп жатыр. Осылайша, 2014 жылы Қазақстан E-Government Readiness Index -жаһандық электрондық үкімет даярлығына байланысты факторлары бойынша 28 орынды иеленді. Қазақстан 2012 жылы 38-ші орын, 2010 жылы 46-шы орын және 2008 жылы 81-ші орында болды. E-Government-азаматтарға мемлекеттік ақпарат және қоғамдық қызмет көрсету үшін жаһандық интернет желісін пайдалану ретінде анықталады. Электронды үкіметтің функцияларының бірі-әкімшілік процестердің ашықтылығын(транспарентность)қамтамасыз ету арқылы сыбайлас жемқорлық қарсы жүргізілетін тәуекелдерді төмендету болып табылады. Электрондық үкімет «айқын байланыс» құру арқылы, азаматтардың интернет арқылы тікелей ұсыныстар, шағымдарын айту мүмкіндігі, азаматтар мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастардың тізбегінен лауазымды тұлғалардың болмауы, сол арқылы әкімшілік жемқорлық ресурсының маңызды функциясын төмендетеді. Бұл мақалада Қазақстандық электрондық үкіметті жемқорлыққа қарсы қолдану тәжірибесі қарастырылған. Электрондық-коммуникацияның ашықтықты жоғарылату мен азаматтар жағынан мемлекетті бақылау, бюрократияны және азаматтар мен шенеуніктер арасындағы байланысын төмендету және жемқорлық қаупіне әсер етуін зерттейді.

Түйінді сөздер: Электрондық үкімет, ашықтық, e-goveиндекс, әкімшілік кедергілер, бюрократия, тұрмыстық сыбайлас жемқорлық.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

УДК: 332 (574.5)

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПО ПРОБЛЕМЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ОСВОЕНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В КАЗАХСТАНЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКОВ

Абдурахманов Н.А. - к.и.н., и.о. доцента кафедры «История Казахстана и социально-общественных дисциплин» Южно-Казахстанской государственной фармацевтической академии, Республика Казахстан, г. Шымкент, E.mail: nurmuhameda@mail.ru

В данной статье методом сравнительного анализа и принципом научного объективизма исследуется историографический аспект земельных отношений и освоение земельных ресурсов в Казахстане в конце XIX - в начале XX веков. Основной целью данной научной статьи является выявление историографической проблемы в изучении этой тематики. Анализируются труды по данной проблематике начиная с дореволюционной литературы и заканчивая современными трудами казахстанских и зарубежных авторов. Наряду с комплексным исследованием проблемы землеустройства, также внимание уделяется аспекту землеустройства на определенных исторических этапах, не ограничивая исследование хронологическими и географическими рамками. Историографический обзор показывает, что проблема земельных отношений и освоения земельных ресурсов Казахстана и его регионов в конце XIX-начале XX вв. в непосредственной связи изучения теоретических подходов к вопросу и анализа практических форм и путей не получила достаточной разработки в силу отсутствия обобщающего исследования.

Ключевые слова: дореволюционный Казахстан, историографический обзор, земельные отношения, освоение земельных ресурсов, аграрная политика, национальная интеллигенция.

Земельная проблематика относится к наиболее сложной, но вместе с тем, довольно разработанной в казахстанской исторической науке. Труды, в которых затрагивается проблема земельных отношений в Казахстане, увидевшие свет в дореволюционный период, многочисленны. Вопросы переселенческой политики царизма в Казахстане и вставшая на повестку дня проблема землеустройства казахского населения обсуждались на страницах печати, причем точки зрения были самые различные, порой противоположные [1]. Отметим труды следующих авторов: П. Хворостанский, Г. Логанов, П.Г.Новоселов, Г. Чиркин, С. Велецкий, П. Румянцев, О.А. Шкапский, В. Вошинин, Т. Седельников, А.Кауфман, А. Иванов, А.В. Кривошеин, Н.Л. Мордвинов, Л. Чермак, Н. Коншин.

Анализ дореволюционной литературы по проблемам освоения земельных ресурсов Казахстана посредством различных форм хозяйствования, оседания казахского населения и его землеустройства позволил выявить, что в ней сложились определенные представления по некоторым аспектам проблемы. В литературе накопился значительный материал по вопросам хозяйственного развития, в частности даны определения типов и форм хозяйства казахов, в определенной степени показана их эволюция, рассматривался вопрос о влиянии природно-географической среды на хозяйственный строй, делались попытки осветить причины обострения земельного вопроса в Казахстане, частично показана трансформация форм землепользования. Ради объективности надо отметить, что дореволюционных авторов интересовало не только воспроизведение противоречивой социально-экономической действительности казахского аула начала XX века, но и способы и методы разрешения проблем. Так, чиновники Переселенческого Управления, статистики, работники переселенческого ведомства на местах составляли свои проекты землеустройства казахов, что нашло отражение в их трудах. Русская литература по изучаемой проблеме не отличается высоким уровнем теоретичности. Некоторые положения русских авторов были идеологизированы и односторонне раскрывали сущность явлений. Поэтому при научном критическом подходе к литературе начала XX века можно извлечь из нее интересный материал, прежде всего фактологического порядка.

Сложный и многообразный процесс трансформации земельных отношений в Казахстане начала XX века нашел отражение в трудах интеллектуальной элиты казахского народа. А.Байтурсынов, А.Бокейханов, Б.Каратаев, М.Сералин, Сейдалин Ж., Алимбеков А., Сылыманов А. – яркие представители казахской интеллигенции пытались объективно освещать вопросы состояния казахского

хозяйства, необходимости принятия землеустройства и оседлых норм, определить перспективы развития аула, к вопросам оседания и кочевничества они подходили, прежде всего, с точки зрения экономических интересов коренного населения..

Среди вышедшей в 20-х – первой половине 30-х годов ушедшего столетия литературы по интересующей нас тематике можно выделить следующие направления:

1. Труды ученых-экономистов и аграрников, выдвинувших в результате обстоятельного изучения социально-экономического положения казахского аула ряд теоретических разработок о перспективах существования и развития казахского хозяйства, о необходимости оседания и кочевания, о возможных путях и методах разрешения проблемы землеустройства казахского населения и целесообразности освоения земельных ресурсов Казахстана. Среди них авторы – И.В. Ларин, С.П.Швецов, М. Сириус, Дониц А.Н., Козырев А.А., Полочанко Е.А. Соловский, В.Т. Давыдов М.М., Потоцкий А.П., Чувелев К., Чайанов А., Кондратьев Н.Д., Шулков П.С., Маслов И.И., Тимофеев Е., Челинцев А.Н., Рыбников А..

2. Труды, в которых прослеживаются оригинальные взгляды и мысли представителей национальной интеллигенции о путях и методах хозяйственного освоения земельных ресурсов казахским населением и его землеустройства.

3. Работы видных государственных деятелей, являвшихся свидетелями и проводниками социально-экономических преобразований казахского аула, в том числе и землеустройства коренного населения. Это Садвакасов С., Шонанулы Т., Ермеков А., Дулатов М., Чокаев М., Исаев У., Алибеков А., Асфендияров С.Д., Сыргабеков Д., Тоғжанов Г., Кабулов И., Курамысов С..

4. Труды научно-исследовательского характера, вызванные к жизни важностью и актуальностью тематики аграрных (земельных) преобразований в ауле.

В литературе 1920-1930-х годов нашли отражение теоретические проблемы социально-экономической истории дореволюционного Казахстана. В этом плане характерными являются работы П. Галузо, С.Асфендиярова. Оценивая роль царизма и чиновников в деле оседания казахского населения, П. Галузо пришел к совершенно верному выводу о том, что они своей политикой задерживали оседание [2]. С.Асфендияров уделял значительное внимание аграрной политике царизма и ее влиянию на земельные отношения в казахском ауле. Он показывает в своей работе основные элементы землепользования казахов, прослеживает генезис их становления и развитие [3]. Придерживаясь классовых принципов в изучении земельной проблематики, С. Асфендияров недооценил роль традиционной хозяйственно-экономической структуры казахов в становлении и развитии форм землепользования и освоения земельных ресурсов. Основное содержание колониальной земельной политики царизма, ее влияние на процесс освоения земельных ресурсов Казахстана осветил в своей работе Г. Сафаров. Он пришел к тому же выводу, что и П. Галузо: своей колониационной политикой русский царизм задержал переход казахов в оседлое состояние. Вместе с тем, по его мнению, были созданы невыносимые условия для ведения кочевого скотоводческого хозяйства [4].

Труды научно-исследовательского характера 1920- середины 1930-х годов в большинстве своем были основаны на идеологии сталинизма, пропагандировавшей классовый характер позиции историка. Для большинства работ этого периода характерно присутствие позиции географического нигилизма. Основная роль историографии данного периода заключалась в научном обосновании объективности и неизбежности перехода казахов на оседлость и в освещении положительных сторон земельных преобразований. Хотя большинство авторов не смогли использовать свои научные интересы в нужном русле (эта возможность сохранялась в течение 1920-х годов) и на их работах чувствуется печать догматизма и схематизма, но их труды представляют для нас ценность как источники богатого фактического материала, отражающего характер историографических поисков казахстанских исследователей. Обобщая весь вышеизложенный материал, необходимо констатировать факт сложения в изучаемый историографический период определенной исторической концепции относительно изучения земельной проблематики.

Важной стороной всего теоретического наследия исторической науки изучаемого периода по интересующей нас проблематике являлось то, что все же имела место литература, несшая в себе научную рациональность и порождавшая особое осмысление социально-экономических проблем и способов их разрешения. Речь идет о трудах национальной интеллигенции и ученых-аграрников, в которых прослеживается альтернативное видение проблемы землеустройства казахского населения, нежели в вышеизложенных работах.

Историографический период - середина 1930-х - середина 1950-х годов - характеризуется немногочисленностью исследовательских работ по интересующей нас проблематике. Возможность

обсуждения многих актуальных проблем в ходе теоретико-политических и теоретико-экономических дискуссий, имевшая место в 1920-е годы, в последующий историографический период вылилась в тенденцию завершать споры организационными выводами. Все же историографический период (середина 1930-х - середина 1950-х годов) представляет интерес как этап исторической науки, заложивший основы для дальнейшей, более углубленной разработки земельной проблематики в указанный временной период.

Положительным моментом исторической литературы изучаемого периода является дальнейшее исследование истории земельного вопроса в дореволюционный период. Существовавшая критическая оценка прошлого Российской империи позволяла историкам более или менее объективно освещать социально-экономическую историю дореволюционного Казахстана согласно принципу историзма.

Ряд авторов показали основное содержание переселенческой политики царизма и ее негативное влияние на освоение земельных ресурсов казахским населением и на трансформацию хозяйственных форм. О. Ваганов показывает лишь правительственную политику в отношении землеустройства казахов, не уделяя внимание парадигме теоретических, альтернативных взглядов по этому вопросу [5]. В его работе недостаточно раскрыты ход и результаты землеустройства казахов в дореволюционный период. А. Геллер также сумел показать причины, которые побуждали казахов перейти к оседлости [6]. Он отмечал, что казахи вынуждены были отказаться от прежнего образа жизни и перейти к оседлости, чтобы закрепить за собой часть удобных для земледелия земель. Особое стремление, по его мнению, к оседлости проявилось в тех районах, где были произведены большие изъятия в колонизационный фонд.

Турсунбаев А.Б. полагал, что крестьянское переселение в Казахстан еще больше способствовало открытию пути для развития более высоких форм хозяйства, для перехода к оседлости и земледелию [7]. Тезис о возможности развития земледелия является верным лишь в отношении северных регионов Казахстана как наиболее подготовленных с точки зрения природно-климатических условий. Основное содержание земельной политики Временного правительства показал М. Ким. Он оценивал ее как прямое продолжение колонизационной политики царизма. Вместе с тем исследователь провел анализ первых аграрных мероприятий Советской власти [8].

Таким образом, налицо были классовые подходы исследователей к освещению земельных преобразований, они не уделяли внимание экономической целесообразности этих мероприятий. Б. Семевский, на наш взгляд, неверно оценивал экономические результаты земельно-водной реформы 1921-22 годов и передела пахотных и сенокосных угодий как обеспечение развития земледелия у казахов. Он уверенно сделал вывод о необходимости и неизбежности процесса оседания. Относительно результатов передела угодий авторы работ утверждали, что эта мера сильно подорвала экономическую мощь баев в земельном отношении, количество же бедняцких земель значительно увеличилось. Подводя итог краткого историографического обзора литературы середины 1930 - середины 1950-х гг. по интересующей нас тематике, хотелось бы отметить ослабление научного интереса к аграрной проблематике, и, в частности, к экономической истории казахского аула доколхозного периода. Массовое оседание казахского населения было завершено, землеустроительные мероприятия также были окончены, а поэтому изучение этих явлений перестало считаться актуальным как в практическом, так и в теоретическом плане.

Следующий историографический период (середина 1950-х - 1980-е гг.) характеризуется качественным и количественным переломом в изучении экономической истории аула. Качественный скачок в исследованиях тесным образом связан с изменением политической атмосферы в стране, и, как следствие этого - частичным снятием идеологических штампов, заполнивших историческую науку во времена культа личности. Историографические интересы казахстанских историков 1950-1980-х годов были апеллированы к обширной проблематике истории казахского аула в начале XX века. Наиболее объемно в литературе были рассмотрены вопросы, определяющие характер казахской экономики и влияние колонизационной политики метрополии на генезис и развитие экономических укладов в хозяйстве национальной деревни Казахстана в указанные хронологические рамки, а значит и проблемы хозяйственного освоения земли казахским населением. Оценивая развитие оседлости и земледелия казахского населения в дореволюционный период, многие авторы сходились во мнении, что политика царизма ограничивала процесс оседания и земледелия у казахов.

Так, Е. Бекмаханов отмечал как реакционный характер переселенческой политики царизма (захват и грабеж обжитых казахских земель), так и ее прогрессивное значение (проникновение элементов капитализма, развитие у казахов сенокосения, оседания и земледелия). Ученый отмечал, что переход к новым формам хозяйствования вызывался прежде всего социально-экономическими причинами.

Проблеме оседания казахского населения посвятил свои работы М.Омаров. [9]. Он рассматривал оседание казахского населения в дореволюционный период как этап, в котором происходила эволюция от единичных случаев до необратимого процесса, охватившего весь край. Исследователь не указывает, что в основном оседание было формальным явлением, фактически же казахи оставались кочевыми и полукочевыми. Исследователь не концентрирует свое внимание на хозяйственно-экономических противоречиях оседлых и кочевых систем хозяйствования, не говорит об основной причине, побуждавшей казахов переходить к оседлости (усиление колонизации земель), а акцентирует свое внимание на социальных противоречиях.

Г. Сатыбекова пришла к выводу, что переход от кочевания к земледелию был подготовлен всеми теми сдвигами в экономике Казахстана, которые произошли под влиянием развития капитализма в пореформенной России. Вместе с тем исследователь показывает колониальную политику царского правительства в земельном вопросе на территории Казахстана в освещении журнала "Айкап", останавливая свое внимание на столыпинской аграрной реформе и на проблеме перехода кочевников к оседлости в дореволюционный период [10]. Исследователи дореволюционной истории уделили незначительное внимание вопросам землепользования и землевладения казахов. В большинстве своем они сходились во мнении, что в дореволюционный период частная собственность на землю у казахов существовала. Соглашаясь в определенной степени с этим тезисом видных историков, хотелось бы добавить, что фактическое состояние дел по этому вопросу (установление частной собственности на землю) резко расходилось с юридическим статусом казахских земель, определенных как государственные. Поэтому с точки зрения законодательства можно говорить лишь о частном землепользовании, но не землевладении, вплоть до принятия Инструкции 1909 году, по которой земли казахского населения, переходящего на оседлое положение, признавались частной собственностью последних. Относительно Инструкции от 9 июня 1909 года П. Галузо считал, что она была направлена на установление уравнительного землепользования в казахских аулах [11].

Анализ форм землепользования казахов в дореволюционный период провел С.Е. Толыбеков. Наряду с этим, он изучал специфику основных средств производства кочевого скотоводства и оседлого земледелия. Он пришел к выводу, что сам кочевой образ жизни дореволюционных казахских скотоводов был одним из показателей отсталости и примитивности их материального производства [12].

Книга известного ученого представляет собой яркий пример использования и признания теории евроцентризма, а также отхода от концепции географического детерминизма. В качестве антитезиса к взглядам ученого приведем мнение Л.Н. Гумилева, которое разделяется и нами. Он писал, что "воздействие на природу определяется характером, а не степенью культуры» [13].

В этот историографический период появились работы, изучавшие экономические воззрения по земельному вопросу. Интересным представляется исследование Д. Кабдиева, в котором он прослеживает развитие экономической мысли Казахстана на рубеже XIX-XX в.в. В исследовании собран интересный фактологический материал, использовать который возможно при условии учета методологических "ошибок", вызванных конъюнктурностью исторической науки того времени [14].

Зарубежная историография внесла определенный вклад в изучение аграрных отношений в Казахстане на рубеже XIX-XX веков. Зарубежные авторы (Mc Caulley M., Rywkin M., Williams D. S.M., Becker S, Zenkovsky S.A., Treadgold M., Pierce R.A., Winner I., Winner T.G., Olcott M., Demko D., Conolly V.) оценивали русскую аграрную политику в отношении казахского края, писали о нарушении традиционной экономики степи под воздействием колонизации, рассматривали проблему оседания казахов и переход их к земледелию в конце XIX-начале XX веков.

Таким образом, можно утверждать, что в связи с актуальностью многих вопросов аграрной проблематики, она оказалась крайне важной и значимой для исследователей. Историографический обзор показывает, что проблема земельных отношений и освоения земельных ресурсов Казахстана и его регионов в конце XIX-начале XX вв. в непосредственной связи изучения теоретических подходов к вопросу и анализа практических форм и путей не получила достаточной разработки в силу отсутствия обобщающего исследования.

1 Вопрос о землеустройстве киргиз на съезде чинов переселенческой организации Тургайско-Уральского района //Вопросы колонизации.-1907.- №2.- С.107

2 Галузо П. Туркестан - колония. (Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 г.). - М.: Изд. Ком. Ун-та Тр-ся.- 1929.- С. 92-131.

3 Асфендияров С. История Казахстана. (С древнейших времен).-Алма-Ата Казак ун-ті.- 1993.-С.304.

4 Сафаров Г. Колониальная революция (опыт Туркестана). - Алматы: Жалын.- 1996.-С.270.

5 Ваганов О. Земельная политика царского правительства в Казахстане (1907-1914 г.г.)// Исторические записки.-1940.- №31.-С.61-87.

6 Геллер А.Б. Переселенческая политика царизма и колонизации Казахстана в XX веке (1906-1916). По материалам бывшей Семиреченской области: автореф. дис. канд.ист.наук:07.00.02 -Л., 1954.-16 с.

7 Турсунбаев А.Б. Из истории крестьянских переселений в Казахстан.-Алма-Ата: Изд. АН КазССР.-1950.-С.101.; Великий перелом в сельском хозяйстве Семиречья.-Алма-Ата: Изд. АН КазССР.-1950.-С.182.

8 Ким М. Октябрьская революция и аграрный вопрос в Казахстане// Вопросы истории.-1947.- №10.-С.81-105.

9 Омаров М. Из истории перехода казахских шаруа к оседлому образу жизни до начала сплошной коллективизации (1917-1929 г.г.)//Проблемы истории СССР. Вып. 13.-М.: Изд. МГУ.-1983.- С.278-291.

10 Сатыбекова Г. Журнал "Айқап" как источник по истории Казахстана: автореф. дис. канд.ист.наук 07.00.02: - Алма-Ата.- 1996.-С.26.

11 Галузо П. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 годах: автореф. дис. канд.ист.наук 07.00.02: - М., 1964.- С.73.

12 Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII - начале XX века. Политико-экономический анализ. - Алма-Ата: Наука.- 1971.- С.633.

13 Гумилев Л. Этносфера. История людей и история природы.-М: Экспресс.-1993.-С.544.

14 Кабдиев Д. Развитие экономической мысли Казахстане (конец XIX – начало XX в.в.) - Алма-Ата: Казахстан.- 1978.- С.192.

Абдурахманов Н.А.

ОҚМФА «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-қоғамдық пәндер» кафедрасының доцент м.а., т.ғ.к.,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

E.mail: nurmuhameda@mail.ru

XIX Ғ. СОҢЫ – XX Ғ. БАСЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖЕР ҚОРЫН ИГЕРУ МЕН ЖЕР ҚАТЫНАСТАРЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ

Түйіндеме

Мақалада XIX ғ. соңы XX ғ. басында Қазақстандағы жер қатынастыры және жер қорларын игеру жөніндегі мәселелер бойынша тарихнамалық шолу берілген. Яғни, қарастырылып отырған кезеңде жер мәселесі бойынша зерттелген еңбектер мен ғылыми пікірлер сараланып қарастырылған.

Жер мәселесі қазақстандық тарихи ғылымда өз орны бар, айтарлық деңгейде зерттелген бөлім болып саналады. Мақалада революцияға дейінгі қоныс аудару саясатының салдары, қазақ халқының жерге орналасуындағы өзекті проблемалар жөнінде ұлттық интеллигенцияның көзқарастары мен олардың ғылыми еңбектеріне тарихнамалық шолу берілген. Сонымен қатар, осы мәселе бойынша көптеген ресейлік, қазақстандық ғалымдардың ғылыми талдаулары, сараптамалары, өзіндік ойлары көрсетілген. Көптеген ғалымдардың осы сала бойынша жазған еңбектеріне сүйене отырып, зерттеліп отырған кезеңдегі жер мәселе бойынша объективті тұжырымдамаларға жетуге болады.

Кілт сөздер: жер мәселесі, жерге орналасу, жер қатынастары, тарихнамалық шолу, революцияға дейінгі Қазақстан, ұлттық интеллигенция, қоныс аудару.

Abdurakhmanov Nurmuhamed

candidate of historical sciences, associate professor of South Kazakhstan state pharmaceutical academy, Republic Kazakhstan, Shymkent.

HISTORIOGRAPHICAL REVIEW ON THE ISSUE OF LAND TENURE AND LAND IN KAZAKHSTAN AT THE END OF XIX-BEGINNING OF XX CENTURIES

Summary

In this article the method of comparative analysis and principle of scientific objectivism is probe the historiography aspect of the landed relations and mastering of the landed resources in Kazakhstan in the end XIX - at the beginning of XX centuries. The primary purpose of this scientific article is an exposure of historiography problem in the study of this subject. Labours are analysed on this problematike since pre-revolution literature and concluding modern labours of the Kazakhstan and foreign authors. Along with complex research of problem of organization of the use of land, also attention is spared the aspect of organization of the use of land on the certain historical stages, not limiting research chronologic and geographical scopes. A historiography review shows that

problem of the landed relations and mastering of the landed resources of Kazakhstan and his regions in the end XIX - at the beginning of XX centuries. in direct connection of study of the theoretical going near a question and analysis of practical forms and ways did not get sufficient once-work by virtue of absence of summarizing research.

Keywords: pre-revolution Kazakhstan, historiography review, landed relations, mastering of the landed resources, agrarian policy, national intelligents.

ӘОЖ:930.25(075.8)

АУДИОВИЗУАЛДЫ ДЕРЕКТЕРДІ ОҚУ ҮДЕРІСІНЕ ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Алпысбаева Н.К. - *әл-Фараби ат. ҚазҰУ-ң доценті, тарих ғылымдарының кандидаты,*
nurzipakz@mail.ru

Айтқалиева Р.А. - *Абай ат. ҚазҰПУ оқытушысы, altin_aul@mail.ru*

Аталмыш мақалада авторлар аудиовизуалды деректердің оқыту үдерісінде пайдалану ерекшеліктерін көрсетеді. Бүгінгі таңда аудиовизуалды құжаттар үлкен рөлге ие және қазіргі қоғамды дыбысжазбалары, кинематограф және теледидарсыз елестету мүмкін емес, олардың саяси, әлеуметтік, мәдени және тарихи құндылықтары жоғары. Студенттер аудиовизуалды деректерді оқытуда мына мәселелерге назар аударды, яғни, деректердің шығу тегіне, аудиовизуалды мұраларды ішкі және сыртқы сыннан өткізуіне. Сонымен қатар, аудиовизуалды деректер студенттердің танымдық әрекеттерін күшейттеді, материалдарды тез қабылдауға әсер етеді, ойлау, бақылау, қабылдау қабілеттерін дамытады.

Тірек сөздер: аудиовизуалды деректер, кинофотофоноқұжаттар, оқыту үдерісі, дерек, кинематограф, мәдени және тарихи құндылықтар.

Соңғы онжылдықтарда Қазақстан мұрағаттарында сақталатын аудиоқұжаттардың қорлары айтарлықтай көбейіп келеді. Елімізде орталық және жергілікті жерлерде жекелеген телекомпаниялардың пайда болуы, сандық форматтардағы жаңа жанрлардың қалыптасуы, қоғамымыздың белгілі бір кезеңдері туралы маңызды мәліметтер беретін негізгі жаңа дереккөздерінің базасының қалаптасуына себеп болып отыр. Әлеуметтік мәдени феномен ретінде аудиовизуалды құжаттардың дамуы қазақстандықтардың санасы мен әлемтанулық көзқарастарының қалыптасуына үлкен ықпал етуде және осындай тенденция жаһандану және ақпараттық заманда бүкіл әлемде байқалуда.

Нанотехнологиялардың дамуы, түрлі тасымалдаушылардағы кинофотофоноқұжаттарды сақтау ерекшеліктері, телебағдарламалар мен түрлі жанрлардағы фильмдердің қоғамның даму үрдісін бейнелейтін толыққанды құжаттарға айналуы - осының дәлелі.

Кинофотофоноқұжаттарды зерттеуге деген қызығушылықтың өсуін салааралық байланысқа деген қызығушылықпен де түсіндіруге болады. Қазақстандық қоғамда ақпаратты жаңа аудио-видео-мультимедиялық техниканың көмегімен сақтаудың кең таралуы, олардың мәдени және коммуникативтік өміріміздегі мәнін айқындайды. Осыны ескере отырып аудиовизуалды артефактілер қазіргі кезде ең айқын және көрнекі тарихи дереккөзі екенін мойындай отырып, оларды жан-жақты және кешенді зерттеу қажеттігіне тағы да баса назар аударамыз.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2003 жылы қабылданған «Мәдени мұра» [1] бағдарламасы аясында Қазақ Мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазу мұрағаты қорында сақталған әйгілі әншілеріміз бен атакты орындаушыларымыздың, белгілі ғылым мен мәдинет қайраткерлерінің дауысын осы заманғы аудиотаспалар мен дискілерге жазып қалдыру ісін қолға алу мәселесін көтерді. «Мәдени Мұра» және оның аясында бүгінге дейін талай құнды жобалардың дәнекеріне айналған «Асыл Мұра» [2] бағдарламалары біздің көтергелі отырған мәселеміздің басты тетігі болып отыр. Мәдени мұраның мәйегіне айналған рухани байлықтарымыздың көзі болып табылатын мұрағат құжаттарының, соның ішінде аудиовизуалды құжаттардың перспективасына мән беру қажет.

Сондықтан отандық мамандардың аудиовизуалды мәдени мұрамызды зерттеп, оларды сақтау, көпшілікке тарату, автоматты түрде индекстеу, кинофотоқұжаттарға зерттеушілердің қолжетімділігі мәселесін шешу – бүгінгі күнде өзекті мәселеге айналууда.

Аудиовизуалды құжаттарға жататын кинофотофоноқұжаттар - заманауи ғылым, білім мен мәдениеттің қайнар көзі. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік кинофото және дыбыс мұрағатында жинақталған кинофотоқұжаттардың барлығы да ең алдымен, халқымыздың өткенін бейнелеген, яғни,

бойларында өткеніміз туралы мол ақпарат сақталған тарихи дерек көздері болып табылады. Демек, оларды Қазақстан тарихының тарихи дерек көздері ретінде зерттеп, зерделеу арқылы олардан ғылыми деңгейі жоғары мәліметтер алу арқылы шынайы тарихымызды өзімізге де, келешек ұрпағымызға, болашақ жастарымызға таныта білу тарих ғылымы мен тарихшы ғалымдарымыздың еншісінде деп есептейміз.

Осыған орай, қарастырылып отырған мәселенің өзектілігін тек аудиовизуалды құжаттарды зерттеуден ғана емес, сонымен қатар оны пайдаланудың жаңаша әдіс - тәсілдерінен, пайдаланудың даму үрдісінен де көруге болады.

Аудиовизуалды құжаттар адамның ерік – жігеріне, сезіміне, ақыл – ойына, эмоциональдық жай – күйіне жылдам әсер ету мүмкіндігіне ие. Сондықтан да аудиовизуалды құжаттар жоғарғы дәрежелі көркемдік – эстетикалық құндылығымен ерекшеленеді және мәдениеттің бірегей ескерткішіне жатқызылады. Дәстүрлік (қағаздық) құжаттармен салыстырғанда аудиовизуалды құжаттардың артықшылығы ешқандай да талас тудырмайтын шындық. Өйткені олар бейнелік және дыбыстық ақпараттарды адекватты бекіту мен көбейтуді ғана қамтамасыз етіп қоймайды, сонымен қатар ақпаратты қабылдау кезіндегі эмоциональдық негізді, құбылысқа қатысу әсерін де қамтамасыз етеді.

2011 жылдан бастап әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті тарих, археология және этнология факультетінің оқытушылары «Аудиовизуалды құжаттар- Қазақстан республикасы тарихының тарихи дерегі ретінде (1991-2011 жж.)» тақырыбында ғылыми жоба бойынша жұмыс жасап, жоба нәтижелерін студенттерге тереңірек меңгеру мақсатында «Аудиовизуалды құжаттар», «Аудиовизуалды құжаттардың теориялық-методологиялық мәселелері» атты курстар 5D051500-мұрағаттану, құжаттану және құжаттамамен қамтамасыз ету мамандығының бакалавр және магистратура бөліміндерінде оқытылуда. Курстардың мақсаты – дәстүрлі емес құжаттар түріне жататын аудиовизуалды, яғни кинофотофоноқұжаттардың тарихи дерек ретіндегі теориялық-методологиялық негіздерін және олармен жұмыс жасау әдіс-тәсілдерінің ерекшеліктерін ашып көрсету.

Мысалы, сабақ барысында аудиовизуалды құжаттардың тарихи білім жүйесінде алатын орнын, олардың шығу тарихын, түрі мен құрамын, кинофотофоноқұжаттардың сақталуын, деректік маңыздылығын айқындау тарихи салыстырмалы, жаңа инновациялық технодогиялар (кейіс әдісі, мультимедийялық) әдістерді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Белгілі бір проблеманы ашуда аудиовизуалды құжаттарды басқа да дерек көздері мен салыстырып, тарихи салыстырмалы түрде қарастырса, көптеген мәліметтер алуға мүмкіндіктер туады және қай деректер қаншалықты шынайы екенін көрсетіп, айырмашылықтарды студенттер, оқып біліп, өзіндік тұжырымдар жасап, ғылымға азда болса өз үлестерін қосары сөзсіз.

Сабақ барысында, дәріс, семинар, сабақтарында слайд шоулар, презентациялар арқылы әрбір тақырыпты ашатын мақсат, міндеттерін айшықтап, зерттелу деңгейі қарастырады, жалпы әдіс-тәсілдердің бір-біріне сабақтасып жатқандығын аңғаруға болады. Сонымен қатар, студенттердің өздік жұмыстары да теориялық материалдарды игеруде маңызды рол атқарады. Студенттердің өзіндік жұмыстары мынандай формада өткізіледі: эссе, коллоквиум, презентация, ситуациялық тапсырмалар, іскерлік ойындар, топтық жоба, жеке жоба және т.б. Әрбір студент берілген тапсырмаларының тақырыптарын ашу үшін жаңа инновациялық технологиялар негізінде қорғап шықса, студенттің өзінің заманауи оқу үдерісінің талаптарына сай даярығын, білімінің жоғарылығын көрсететін, бірден бір ұтымды, пайдалы әдіс-тәсілдер болар еді.

Аудиовизуалды құжаттарды деректанулық тұрғыда талдау барысында студенттер келесі жайттарды басты назарда ұстаған жөн:

- кинофотофоноқұжаттардың шығу уақыты мен орнына;
- оларды жасау сәтіндегі мүмкіндіктеріне;
- кинофотофоноқұжаттарды жасайтын мекемелердің маңызына;
- құжаттардың түпнұсқалығын анықтау;
- авторлығы;
- құжаттардың сыртқы бейнелерін зерттеу;
- түсіру барысындағы ұйымдардың шараларына назар аудару.

Аудиовизуалдықұжаттардың мазмұнын анықтайтын жалпы өлшемдер мыналар:

- нақты шындықты көрсету үшін пленкадағы бейнеленген оқиғалардың маңызын анықтау;
- аудиомұралардың мазмұны тарихи шындыққа сай болу керектігін көрсету;
- аудиоқұжаттарда көрсетілген мәліметтердің толықтылығын, шынайлығын, өзектілігін анықтау;
- аудиоқұжаттардың физикалық жағдайымен сақтау деңгейіне назар аудару.

Деректану ғылымында арнайы өлшемдерді қолдануы аудиоқұжаттардың құнды тарихи дерек ретінде ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Осындай критериялар қатарына жатады [3]:

- аудиокұжаттарды өнер туындысы ретінде құндылығын анықтау. Бұл деректердің көркемдік-түсірімділік сапасына байланысты, яғни:

- құжаттардың композициялық жағына мән берілуі;

- оқиғаны толық қамыту, яғни түсірілім барысында оқиғаның бір жағы көрсетілген бе немесе оқиға толығымен алынған ба деген мәселеге назар аудару;

- түсірілімнің қозғалысы, яғни кинофото кейіпкерлері қозғалыста түсірілген бе немесе бұл қозғалыс анық берілген бе деген деректанулық әдіснамаға жауап беру.

Сонымен қатар киноқұжаттардың техникалық ерекшеліктері де маңызды, мысалы: құжаттарды түсіріп алу тәсіліне, кинопланкалардың түрлеріне, түсіне;

- түсірілім немесе дыбыс жасаушы автордың көзқарасы мен дүниетанымына назар аудару. Киноны жасау, түсіру, бір жүйеге келтіру, сараптау, бағалау, содан кейін барып көрсету үлкен жұмысты, уақытты талап етеді. Сондықтан да болар көптеген зерттеушілердің пікірі бойынша, киноқұжаттардың тарихи құндылығын айқындауда киноны монтаждаудың кинотаспалардың бөлшектерін біріктірудің, бір-біріне жалғаудың техникалық тәсілі ретінде ғана қарастырмай, авторлық дүниетанымды білдірудің, кинематографиялық тұрғыда көрсетудің заңдылықтарын білудің маңызды рөл атқарады [4]. Өйткені бұл аталғандар киноқұжаттарды дұрыс түсінуге және олардың қаншалықты бізге маңызды екенін анықтауға мүмкіндік береді. Яғни, қоғамдық санаға үлкен ықпал ететін көркем фильмдердің өзі деректанулық талдаудан өте отырып тарихи дерек көзі ретінде пайдаланыла алады. Ал деректі фильмдердің дерек ретіндегі маңызы ерекше.

Фоноқұжаттар радиолық хабарлар мен жаңалықтар үшін жасалып, таратылып отырды. Оларда елдегі және шетелдердегі болып жатқан оқиғалар дер кезінде хабарланып жатады, жекелеген тұлғалар жөнінде де хабарлар беріліп, олармен сұқбаттар жүргізіледі. Бұлардың барлығы да тарихи зерттеулер үшін маңызды мәліметтер бере алады. Әсіресе әйгілі қаламгерлер, музыканттар мен актерлердің дауыстары жазылған фоноқұжаттардың мәні мен маңызы өте жоғары. Бұлар арқылы әсіресе еліміздің мәдени дамуы туралы құнды деректерге ие бола аламыз.

Қазақстан Республикасының кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалар Орталық мемлекеттік мұрағатында өте көп баға жетпес құнды аудиовизуалды құжаттар сақталуда. Олардың әсіресе тарихи, көркемдік және мәдениеттанулық маңызы өте зор. Аудиовизуалды құжаттардың бұл жалпыұлттық қоры қазақстандық қоғамның рухани және материалдық негізін құрады және әртүрлі мақсаттар үшін деректердің сақталуы мен қолжетімділігін қамтамасыз етеді. Онда сақталып отырған тарихи деректердің ақпараттық әлеуеті баға жетпес дәрежеде және қоғам өмірінің барлық қырларын қамтиды.

Қорыта келе, аудиовизуалды құжаттарды дерек көзі ретінде талдау негізінде студенттердің тарихи-әлеуметтік қызығушылықтарын ояту, халқының өткені мен бүгінін танып білуге, ата-бабаларымыздың өткен өмірінде қалдырған рухани-мәдениетін игеруге ықпал ететін тарихи білім мен тәрбие – құралы ұлт мәдениетінің құндылықтарын игеру барысындағы тарихи іс - әрекеттердің, білімнің қалыптасуы, білім алушы жастардың оқуға, білімге, имандылыққа деген құштарлықтарын оятары сөзсіз. Аудиовизуалды құжаттардың тарихи таным көздері ретіндегі аса үлкен маңыздылығы, оларды сақтауды дұрыс ұйымдастыру ғана емес, сонымен қатар деректану ғылымының тұрғысынан зерттеп-зерделеу сияқты өзекті де келешегі зор проблема туғызады.

1 2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары туралы // hrc.nabrk.kz

2 «Асыл Мұра» бағдарламасы // ҚР ОМ КФДЖ. - 1979-ж, 1-т, 25- іс, 3-4 п.

3 Магидов В. М. *Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания*. М., 2005. - 394 с.

4 Магидов В.М. *Кинофотофонодокументы как исторический источник // Отечественная история*. - 1992. - №5. – С. 104-116.

Резюме

Алпысбаева Н.К. – кандидат исторических наук, доцент КазНУ имени аль-Фараби, nurzipakz@mail.ru

Айткалиева Р.А. – преподаватель КазНПУ имени Абая, altin_aul@mail.ru

Особенности применения аудиовизуальных документов в образовательном процессе

В данной статье авторы рассматривают специфику применения аудиовизуальных источников в образовательном процессе. На сегодняшний день аудиовизуальные документы играют огромную роль и современное общество не мыслит своего существования без звукозаписи, кинематографа и телевидения, как массовых коммуникативных средств общения, политическая, социальная, культурная и историческая

ценность которых неоспорима. Студенты при изучении аудиовизуальных источников должны обратить внимание на происхождение источника, должны уметь проводить внешнюю и внутреннюю критику источника, именно аудиовизуальные источники активизируют познавательную деятельность студентов, способствуют быстрому усвоению материала, развитию мышления, пространственного воображения, наблюдательности.

Ключевые слова: аудиовизуальные источники, кинофотофонодокументы, образовательный процесс, источник, кинематограф, культурная и историческая ценность.

Summary

Alpysbaeva N.K. - candidate of historical sciences, associate professor,
KazNU the name al-Farabi, nurzipakz@mail.ru

Aytkaliev R.A. - Teacher of KazNPU the name Abai, altin_aul@mail.ru

Features of audiovisual documents in the educational process

In this article authors examine the specific of application of audiovisual sources in an educational process. To date audiovisual documents play an enormous role and modern society does not think the existence without the audio recording, cinema and television, as mass communicative facilities communications the political, social, cultural and historical value of that is unquestionable. Students at the study of audiovisual sources must pay attention to origin of source, must be able to conduct external and internal criticism of source, exactly audiovisual sources activate cognitive activity of students, assist the rapid mastering of material, development of thinking, spatial imagination, observation.

Keywords: audiovisual documents, film photo phonon documents, educational process, source, cinema, cultural and historical value.

ӘОЖ 94 (574)

I. ЕСЕНБЕРЛИН ЖӘНЕ “КӨШПЕНДІЛЕР” ТРИЛОГИЯСЫ

Арыстанбекова Қ. Д. - *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы* dankura@mail.ru

Қошымова А.О. - *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс PhD докторанты,* aknur_k@mail.ru

Мақала алғашқылардың бірі болып тарихи тақырыпқа өз әдеби туындысын арнаған ұлы жазушылардың бірі І. Есенберлиннің “Көшпенділер” трилогиясының “Алмас қылыш” романына арналады. Мақала авторлары жазушының бірегей туындысы саналатын “Алмас қылыш” романындағы тарихи деректердің шебер пайдаланылғандығына көңіл бөле отырып, еңбектің сол кездегі қазақ тарихының ашық айтылуына мүмкіндік берілмеген тақырыптарда қалам тербеп, шектеулерге қарамастан әдеби тілмен қабыстыра жеткізе білгендігімен маңызды болып есептелінеді деп қорытындылайды. Бүгінгі таңға дейін өз оқырмандарын тауып, олардың ыстық ықыласына бөленіп отырған бұл еңбектің маңыздылығы ерекше. Себебі, ең біріншіден, шығарма авторының тарихтың кей тұстарын айтуға тыйым салынған қиын замандардың тұсында хандық тақырыбына барып, әдеби-көркем шығарма арқылы тарихтың міндетін атқаруға ат салысуы ерлікпен пара-пар еді. Сондай-ақ, қазақтың төл дерегі саналатын ауыз әдебиетімен қатар жазба дерек мәліметтерін де өз шығармасына арқау еткендігімен ерекшеленеді.

Кілт сөздер: қазақ хандары, І. Есенберлин, тарихи деректер, “Көшпенділер”.

«Алмас қылыш» романы – XV ғ. оқиғалары жөніндегі мәліметтерге бай әрі оқиғалардың жылнамалық реті сақталып отырып жазылған еңбек. Сол себепті де оны роман-хроника деп те атайды.

Шығармадан жазушының әр кезеңдегі тарихи деректер мен мағлұматтарды мол жинай отырып, ғалымдар еңбектерін барынша оқып танысқандығы, тереңдей зерттегендігі байқалады. Шығармада Батудың Венгер короліне жазған хаты, Лаврентьев шежіресіндегі деректер жөнінде, араб жазушысы Абу әл-Фи жөнінде айтылып[1] (Құрбандыққа Қыпшақтар кісі бауыздаған), мағлұмат беріледі, ал кейде Рашид-ад Дин сияқты тарихшылар еңбектерінен үзінділер келтіріледі. Яғни автор өзі дерек алған шығармалар жөнінде мағлұмат бере отырып, керегінше роман сюжетіне пайдаланған материалдарына бағыт сілтеп отырады. Мысалы, 52-бетте «Калка ұрысы деп аталып кеткен монғол, орыс, Қыпшақ қырғынын тарихшы Рашид-ад Дин былай деп жазады: «Орыс пен Қыпшақтар дайындалып көп әскер

жинады. Жауының көп екенін көріп монғолдар кейін шегінді. Монғолдарды қорыққаннан шегінді деп ойлаған Қыпшақтар мен орыстар оларды жиырма күн соңынан қуды. Кенет монғолдар аттарының басын кейін бұрып алып, қуып келе жатқан әскерлердің қосылуына мүмкіндік бермей, біразын қырып салды. Бір апта бойы ұрысты, ақырында Қыпшақ пен орыстар шыдай алмай қашуға мәжбүр болды. Монғолдар сондарынан қалмай өкшелеп, қалаларын қиратып, жұртын бастырып жіберді»[2].

I. Есенберлин деәдеби шығармалар мазмұнына тән тарихи дерек мәліметтерін өз тарапынан көркемдеп, шығарма өзегіне сіндіріп жіберген, сол себепті де жоғарыда келтірілген үзіндідегідей тарихи деректер кей жерінде ашық көрініп тұрса, кей тұстарынан деректік бөлігін айқын басып айту қиынға соғады.

«Алмас қылыш» романында Дешті Қыпшақ ханы Әбілқайырдың билігі кезінде қазақ руларының қазақ хандығы қол астына топтасуы, бір жағы – Әбілқайыр, екінші жағы – Жәнібек, Керейлердің тақ үшін таласы, хан ордасындағы оқиғалар баяндалған. Романда тарихи тұлға есімдері, яғни Шыңғыс тұқымынан шыққан сұлтандардың есімдеріде дерек негізінде берілген, оны былай деп жазады: «Әбілқайырдың сескенетін жауы екеу: бірі - Орыс ханнан туған Құйыршық ханның баласы Барақ ұлы Жәнібек пен оның үш аталас туысы Керей. Екіншісі өзінің аталасы Мақмүдек ханнан туған Ходжа Мұхамед ханның баласы Абақ. Бұл да құр сұлтан емес, Алтын Орда мен Ақ Ордаға ие болған хан тұқымдары». Осы баян парсы деректерінде, яғни «Таварих-и гузида-йи нусрат наме» шығармасында былай баяндалады «В тот век в юрте Абу-л-Хайр-хана появились враги. Они покушались [на жизнь Шайх-Хайдар-хана]. Имена этих врагов:сын Хаджи Мухаммад-тархана Сайидек [и внук Хаджи Мухаммад-хана, сын Махмудек-хана] Ибак , сыновья Барак-ханаДжанибек [и] Кирай, из сыновей Араба Буреке-султан, измангытов Аббас-бек и Муса [и] агмурчи, во главе [с нимивраги] собрались и покушались [на него] со всех сторон». Дәл осы дерек келесі шығарма «Фатх-намеде» («О кончине Йадг Ар-хана, восшествии на его место Шайх-Хайдар-хана, возникновении смут и мученической кончине Шайх-Хайдар-хана») Много раз хан и ханзаде водили войска в поход, но не утвердили они покровительства к себе со стороныпобеды.Одному из них [врагов] имя было Ибак,

Другому — Джанибек-хан, сын Барака,
Третьим был Буреке [и еще] Муса,
Чьим прозвищем всегда было Йамгурчи.

Все держали умысел воевать с ним,

Чтобы благодаря [злой] судьбе свергнуть его в бедствие» деп беріледі[3].

Тарихи романдарда жанрлық ерекшеліктерінің ең басты көрсеткіші дәуір шындығын тарихи деректерге, фактілерге, құжаттарға сүйене отырып ашуында жатқан болса, онда роман табиғатындағы сол тарихи деректерге бағытталған көркемдік табиғатын ашудың мәні зор. Осыған орай, ең алдымен, сол кезеңде жазылып, сақталып қалған деректерді роман мазмұнымен салыстыру қажеттілігі туады. Тарихи факт дегеніміз белгілі мазмұны бар объективті шындық болып табылады. Сондықтан да қандай да болмасын тарихи тақырыпқа еңбегін арнайтын қаламгер белгілі бір кезеңге назар аударып отырып, оның бүкіл болмысын қағаз бетіне түскен шынайы оқиғалар мен құжаттар арқылы ашады.

Десек те, тарихи құжаттарды жазушы өз шығармасында сол кезеңнің айрықша ерекшеліктерін көрсетуге сүйенетін басты құрал ретінде ғана пайдалана отырып, кей тұстарын өз қиялында қорытындылайды. Шығарма тек тарихи құжаттарды пайдаланып жазылған деп айтуға болмайды, сондай-ақ ауыз әдебиеттерін де жиі пайдаланып отырады.

Жәнібек пен Керей бастаған қазақ жұртының Әбілқайыр хан құрамынан бөлініп, көшуін баяндайтын аңыздар мен тарихи еңбектердегі деректерге назар аударайық. Әуелі Шәкәрім қажы қағазға түсірген аңызды келтірейік: «1455 жылы өз Жәнібек немере інісі Шаһгерей ханменен тамам қазақты алып, Әбілқайырға өкпелеп Шудағы Шағатай нәсілінен Есен Бұғаның баласы Тоқлуқ Темірханға қарады. Әбілқайырға өкпелеген себебін біздің қазақ былай айтады. Біздің арғындардың арғы атасы Дайырқожа ханның сүйікті қазысы екен, әділ айтқандықтан Ақжол атаныпты. Және Қара Қыпшақ Қобыланды батыр да Әбілқайырға сүйікті екен. Екеуі ішінен жауласып жүргенде, бір күні далада Қобыланды батыр Дайырқожаны өлтіріп кетіпті. Өз Жәнібек хан біліп, Қобыландыны шарифат бойынша қысас қылып өлтіруге сұрапты. Әбілқайыр хан берейін десе, көп қыпшақ бұзылатын болған соң, бере алмай, үш кісінің құнын алып бітім қыл деген соң, Өз Жәнібек хан өкпелеп кеткен» [4,22-23 бб.]– дейді.

Ал, тарихшы Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарихи Рашиди» атты белгілі еңбегінде былай деп баяндайды: «Ол кездегі Дешті Қыпшақты Әбілқайыр хан биледі. Ол Жошы әулетінен шыққан

сұлтандарға күн көрсетпеді. Нәтижесінде Жәнібек хан мен Керей Моғолстанға көшіп барды. Есенбұға хан оларды құшақ жая қарсы алып, Моғолстанның батыс шегіндегі Шу мен Қозыбасы аймақтарын берді. Олар барып орналасқан соң Әбілқайыр хан дүние салды да, Өзбек ұлысының шаңырағы шайқалды...» [5. 13,95-66.].

Романның сюжеттік желісімен аңыздық және тарихи деректерді салыстыра қарағанда, жазушы екеуін де өз шығармасының өзегі ретінде пайдаланған. Жазушы тарихи деректен де, аңыздық деректен де алшақ кетпеген, кей тұстарында тек кісі аттарында ғана сәл өзгерістер байқалады.

Шығармада осы деректерден өрбіп, дамыған жазушы болжалын айқын танымыз. Осы деректердің романдағы көрінісіне көз жүгіртіп көрейік: «Жәнібек пен Керей Моғолстан ханымен бір ай бірге болып, бір ыдыстан ас ішіп, бір ауыздан сөз шығарысып, тату-тәтті бітімге келді. Исан Бұғы көшіп келген қазақ руларына бүкіл Шу, Сарысу, Талас, Бадам өзендерінің бойы мен Қозыбас, Қаратаумен Моғолстанға қарайтын теріскей жағын тегіс қонысты берді» [6. 8,174-66.].

Осылайша, роман желісіне негіз болған жоғарыдағы дерек романда еш өзгертілмей берілген. Романдағы оқиға желісінің көп мөлшері қазақ хандығының пайда болуының тарихи алғышарттарын көрсетуге құрылған.

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарих-и Рашиди» шығармасынан: «...Қолда бар шежірелер мен бұрынғы авторлардың еңбектерінде Моғолстанның шекаралары көрсетілмеген, [сондықтан] қазір оларды ешкім білмейді... Алайда қазір Моғолстан деп аталатын территорияның ені мен ұзындығы 7-8 айлық жол [қашықтық] болып табылады. [Моғолстанның] шығыс жағы қалмақтар жерімен шектесіп жатыр және Барыс-көлді, Емелді, Ертіс өзенін [қамтиды]. Солтүстігінде ол – Көкше теңізбен, Буммен және Қараталмен, батысында – Түркістанмен және Ташкентпен, оңтүстігінде – Ферғана уәлаятымен, Қашғармен, Ақсумен, Шалышпен және Тұрфанмен шектеседі... Осы жердің бәрінің о шеті мен бұ шеті жеті-сегіз айлық жол болады»[7]. «... В имеющихся летописях и трудах предшествующих авторов границы Могулистана не указаны, /поэтому/ сейчас их никто не знает. Однако та территория, которая теперь называется Могулистаном, в ширину и длину составляет путь /протяженностью/ в 7-8 месяцев.

Восточная окраина /Могулистана/ примыкает к землям калмаков и /включает в себя/ Барс-Куль, Эмиль и Иртыш. На севере он граничит с Кокча-Тенгизом, Бумом и Кара-Талом, на западе – с Туркестаном и Ташкентом, на юге – с Ферганским вилайетом, Кашгаром, Аксу, Чалышем и Турфаном»[8. 219-бет].

Ал енді бұл «Көшпенділерде» мынадай көрініс табады: «Моғолстан! Бұл бір Әбілқайырдың әзірге тісі бата алмай келген, көлденеңі мен ұзындығы жеті айлық кең алқап, күншығыс жағы қалмақ жерімен шектесіп, Барыс көл, Алтын Емел, Ертіс өзендерімен бітеді. Солтүстігінде Көкше теңіз (осы күнгі Балқаш көлі) бен Қаратал өзені жатыр. Күнбатысында Ташкент пен Түркістан, Оңтүстігі Қашқар, Ферғана уәлиеті мен шығыс Түркістандағы, Тұрфан қаласы»[9. 33-бет].

«Алмас қылыштағы» тағы бір дерек атақты сұлтан Мұхамед-Шайбанидың басқыншылық жорықтарына қатысты, оны да автор «Шайбани-намеге» сүйеніп жазған «Султан Махмуд-хан, приведя войско из Ташкента, захватил вилайет Отрара. В благодарность за благое дело Султан Махмуд-хан послал группу своих эмиров с дарами и подарками к хазрату наместнику всемиростивого, написав {ему} письмо: Мы не можем прибыть в то [ваше] высокое жилище, разве что вы окажете любезность выступить [сюда].... После подтверждения верности обеими сторонами Султан Махмуд-хан вручил вилайет Отрарамулазимамхазратанаместника всемиростивого, а сам вернулся в вилайет Ташкента» [10], яғни Ташкент билеушісі шағатайлық Сұлтан-Махмуд хан кеп Отырарды басып алды, ол үлкен той жасап, мәңгілік одақтас боламыз деп достасып, Отырарды Мұхамед-Шайбаниға басыбайлы беріп, өзі әскерімен Ташкентке қайтып кетті деп баяндалады.

Бізге Моғолстан ханы Есенбұға Керей мен Жәнібекке Шу, Талас аңғарындағы жерді бөліп беретіндігі көптеген тарихи деректер арқылы белгілі. Ол «Көшпенділерде» былайша бейнеленген: «Исан-Бұғы хан Жәнібек пен Керейге қонысқа Моғолстан мен Түркістанның шекарасында жатқан Шу, Сарысу, Талас өзендерінің жағалауы мен Балқаш көліне келіп құятын Қаратал өзенінің бойын берді. Сөйтіп қазақ рулары бірден Моғолстанның солтүстік, солтүстік-батыс шеті мен Көкше теңіздің Шумен қатарлас тұсына ие болды».

Екінші мәселе, Бұрындық ханның халық арасында абыройы төмендеп, Самарқандқа көшіп кетуі. Көптеген деректерде, оның ішінде Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» шығармасында «...Әдік сұлтан өлгеннен кейін Қасым ханның ықпалы күшейгені сонша, Бұрындық ханды қуып жіберді; ол Самарқанға жетіп, жат жерде қайтыс болды» делінген.

Ал, шығармада бұл көркемделе отырып, мынадай көрініс табады: «Қасым ханды қасына шақырып алып айтқаны: «Қарамағыңдағы елің теріс қарап кетсе, хан деген ит қорлық екен. Оны мен Әбілқайыр ұрпағына қыздарымды бергелі білдім. Қонысымды жайладың деп қамсыз жатқан елді шапсам, сынықтан сылтау іздегенім. Айып менен. Бірақ айыптымын деп қарашыға бас иер жайым жоқ. Оны жақсы білесің, Қасым. Жазылмас кеселдің емі – өлім. Ал менің кеселімнің жазасы өлімнен де ауыр. Бұл жазаны өзіме өзім таңдадым. Жазам сол! Ертең күйеу балам Мұхаммед-Темір сұлтанның қолына, Самарқанға көшемін. Жұртымды басқара алмаған күнәмді өзім осылай жумақпын. Дәшті Қыпшақты билеген Бұрындық Мұхаммед-Темір сұлтанды күшік күйеу етіп өз ордасына кіргізудің орнына, ата жауы Әбілқайырдың ордасына өзі күшік ата болып кірмек. Бұдан артық жаза, бұдан артық өлім бар ма?...»

XV ғасыр қазақ халқы үшін қиын да күрделі кезең болғандығы белгілі. Трилогияның бірінші бөлімі «Алмас қылыш» қазақтардың бірігуінің қиын процесін – жеке ұлт, халық ретінде дербестікке ұмтылу, азаттық жолындағы күресін бейнелейді. Жалпы қазақ халқын біріктірген хандықтың пайда болуы, қалыптасуы қаншама уақыт бойғы күрестің жемісі.

І.Есенберлин «Алмас қылыш» романында көшпелі өзбектер мемлекетінің билеушісі Әбілқайырдың, одан әрі Қазақ хандығының негізін қалаған Керей мен Жәнібек, одан әрі Бұрындық пен Қасым болып ауысып отырған бірнеше хандар билеуінен өткен халық өмірінің қиын да ауыр өмірі, оның ішінде көршілес елдермен бірде тату, бірде қырғи-қабақ саясат ұстанған тұстарын көрсететін оқиғаларды әдеби көркемдеп суреттей отырып, ұзақ жылдарды қамтитын күрес жолының бейнесін жасайды. «Алмас қылыш» романы ел билеудегі өзінің сара да дара жолын салып қалдырған Қасым хан дәуірін баяндаумен аяқталады.

1. Есенберлин І. Көшпенділер. Тарихи трилогия. – Алматы: “І. Есенберлин атындағы қор”, 2002.- 760 бет 37 бет.

2. Сонда, 52 бет.

3. «Таварих-и гузида-йи нусрат наме», «Фатх-намеде» // Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) Сост.: С.К.Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А.Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, 1969. – 652 с.(Оданәрі МИКХ.).

4. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ хам хандар шежіресі. – Алматы: Сана, 1991. – 80 бет.

5. Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарихи Рашиди». – Алматы: Тұран, 2003. – 318 б.

6. Есенберлин І. Аталған еңбек.-174 б.

7. Мұхаммед Хайдар Дулати. Аталған еңбек. – 318 б.

8. МИКХ, 219-бет

9. Есенберлин І. Аталған еңбек.- 33-бет.

10. «Шайбани-наме» // МИКХ.-115 б.

И. Есенберлин и трилогия “Кочевники”

Арыстанбекова К.Д. -старший преподаватель факультета Довузовского образования dankura@mail.ru

Кошымова А.О. – PhD докторант, aknur_k@mail.ru

Резюме

В данной статье раскрывается историческая данность по литературному роману И. Есенберлина «Алмас қылыш» из трилогии «Кочевники» И. Есенберлина. В статье сюжеты романа анализируются по имеющимся историческим источникам, выводятся исторические параллели между романом и действительностью. На сегодняшний день роман выделяется своей содержательной особенностью, а также славится своим успехом среди молодых читателей и историков. Во – первых, в произведении автор затрагивает запретные темы, которая доходит до ханского периода тех трудных времен, и стремится раскрыть задачи истории через художественно - литературное произведение. Роман выделяется особенностью тем, что устная литература и сведения письменных источников оправдывают события происходящих в романе и не теряют своего значения на сегодняшний день.

Ключевые слова: казахские ханы, И. Есенберлин, исторические источники, «Кочевники».

I. Esenberlin and trilogy of “Nomads”

Arystanbekova K.D. - Senior Lecturer, Faculty of Pre-University Education, dankura@mail.ru

Koshymova A.O. – Doctor student, aknur_k@mail.ru

Summary

This article opens up the historical reality of the literary novel I. Esenberlin "The Charmed sword" of the trilogy "Nomads". The article analyzes the novel by the available historical sources, displays historical parallels between romance and reality. Today the novel stands out for its substantial features, and is renowned for its success among young readers and historians. At first, the product of the author's forbidden that comes to Khan' Roman videlyaetsya osobennostyu Terry, something wstnaya literature and details pismennix istochnikov opravdivayut events proisxodyashix novel and teryayut svoego znaçeniya segodnyaşniy day.

Keywords. Kazakh hans, I.Esenberlin, historical sources, “Nomads”.

УДК 930 25 (574)

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ КОМПЛЕКТОВАНИЯ АРХИВОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Жакупова Г.Т. – кандидат исторических наук, доцент КазНУ имени аль-Фараби,
doktor_zhak777@mail.ru

Алпысбаева Н.К. – кандидат исторических наук, доцент КазНУ имени аль-Фараби,
nurzipakz@mail.ru

Полякова А.Р. - магистрант 2 курса КазНУ имени аль-Фараби,

Комплектование архивных фондов и принципы отбора документов на постоянное хранение или уничтожение является важной проблемой для любой страны. Перед архивистами, специалистами в области оценки документов, стоит очень сложная задача – сохранять относящиеся к истории нации документы, подлежащие перманентному хранению. Проблемы комплектования на современном этапе являются наиболее важными среди значительного спектра проблем, стоящих перед государственными и ведомственными архивами. От их решения зависит качество и объем Архивного фонда любой страны, а значит, и обеспечение социальных прав граждан, работы органов власти и управления, развития науки и культуры, а также других важных сфер жизни и общества.

Ключевые слова: комплектование, архивный фонд, архивное дело, архивоведение, ценность, принципы, экспертиза.

На современном этапе изучение проблемы комплектования архивов в зарубежных странах вызвана появлением новых форм хозяйствования, форм собственности, что в свою очередь это стало основой поиска оптимальных подходов к комплектованию национального документального наследия. Модель управления архивным делом, которая на протяжении многих лет складывалась в нашей стране, изжила себя. Необходимо использования опыта развитых зарубежных стран в архивном деле Республики Казахстан. Архивы Казахстана должны войти в международное информационное пространство. Важным является, то, что требуется внимательное отношение к новейшим зарубежным технологическим разработкам. Изучать архивного дела зарубежных стран впервые начал Д.Я. Самоквасов. С 1966 г. по 1990 г. на страницах главного архивоведческого журнала было опубликовано свыше 100 статей, информационных сообщений, докладов по зарубежной проблематике. В 1979 году с большим научным аппаратом история зарубежных архивов была изложена в Трудах ВНИИДАД. На зарубежном и постсоветском пространстве архивного дела узловые понятия архивоведения имеют универсальный характер (фонд, коллекция, архив, архивоведение и др.), но и имеются различия в их понимании. Оно отражает скорее особенности формирования национальных архивных школ, но никак не идеологию. В процессе комплектования архивных документальных фондов зарубежных стран имеется специфика. Так, например, в США и в зарубежных архивных учреждениях документы частных промышленных компаний собираются историческими обществами штатов, университетскими библиотеками и другими исследовательскими учреждениями.

Можно отметить, что подход к процессу комплектования архивов США прошел определенную стадию развития. В Национальном архиве США стандарты на оценку документов установил Теодор Р. Шелленберг в книге «Современные архивы, принципы и методы работы». Данный ученый предложил для хранения отбирать документы в соответствии с их «очевидной» или «информационной» ценностью.

При этом архивисты должны знать о месте каждого структурного подразделения в составе ведомства, историю ведомства, функции каждого его подразделения. Документы, не отвечающие указанным требованиям, могут, тем не менее, быть оставлены на хранение по своей информационной ценности. Архивисты должны выступать в роли арбитра между учеными, желающими сохранить документы, и служащими, стремящимися уничтожить материалы, вышедшие из активного обращения, в целях экономии денежных средств и площади хранения. Учитывать двоякую ценность документов: «первичной» и «вторичной». Под «первичной» автор понимает ценность, которую представляют документы для фондообразователя. «Вторичную» ценность приобретает документ для исследователей, после того как он теряет свое первоначальное значение для учреждения-фондообразователя и не используется в текущей работе. Сделал вывод по вопросу экспертизы:

«1. При определении ценности документов необходимо помнить, что нельзя ограничиваться рамками определенных норм-принципами;

2. Архивисты могут иметь различные точки зрения на оценку документов, созданных в различные периоды времени.

3. Принципы оценки документов не могут быть абсолютными, поэтому они должны использоваться разумно.

4. Оценка документальных материалов не должна основываться на интуиции и догадках, она должна базироваться на тщательном анализе документов. Анализ является основой определения ценности документа; предложил два метода выбора образцов: статистические, которые предполагают сохранение образца документа, типичного для большой серии документов, и метода - специального выбора, которые предполагают сохранение наиболее важных дел из серии документов, предназначенных на уничтожение...»[1].

Поль Левинсон подробно объясняет методы выбора образцов, указав при этом, что они являются особенно ценными при решении вопроса о том, какие дела следует сохранять: использовать статистический метод, если документы, отражают отдельные аспекты или информирующие о деятельности ведомства в целом; использовать метод специального выбора для документов, имеющих информационную ценность. Итак, в Национальном архиве принципы и методы, то есть основы современного порядка отбора документов определены архивистами-теоретиками, которые основываются на очевидной и информационной ценности документов.

Порядок проведения экспертизы документов федеральных учреждений США определяется: Законом от 7 июля 1943 года; перечнем документов, предназначенных к уничтожению, с указанием сроков хранения составляются в каждом федеральном учреждении и передаются на утверждение в НАРС. К 1968 г. НАРС создал 136 перечней документов на хранение или уничтожение. Специалисты по проведению оценки документов считают, что необходимо всегда сверять существующие планы с тем, какие изменения произошли в структуре учреждения, какие новые виды документов были в нем созданы. Осуществление работы по оценке документов в федеральных учреждениях состоит из двух частей: сначала определяется класс и вид документа, подлежащего хранению. Это осуществляет персонал архива при консультации с архивистом ведомства. При проведении оценки документов приглашают консультантов со стороны, дающих советы о ценности документов. Архивисты внимательно изучают советы консультантов, хотя они и не имеют обязательной силы. В Национальном архиве созданы группы по уничтожению документов для срочного сокращения объема фондов правительственных документов с целью снижения стоимости их хранения. Три подразделения Национального архива сами проводят оценку материалов: отделения картографических архивных материалов, аудиовизуальных источников информации и сектор машинных документов. Джеймс Грегори Bradsher в своем исследовании «Федеральный архив: прошлое, настоящее и будущее» отмечает, интересный факт, что «с конца 1960-х годов, Национальный архив в своих региональных отделениях, хранятся и обслуживаются по многим архивным фондам страны и научно-исследовательским материалам» [2].

Сюзанна Мопен в работе «Документирование федеральной научно-технической информации (НТИ): обсуждение критериев оценки и их применение для национального управления архивов и документации» определяет особенности комплектования «сохранение научных данных является сложной задачей, как в теории, и на практике. Рассматриваются основные производители США научно-техническая информация федеральное правительство (ИППП), основные категории этих данных, и роль национальных архивов в документировании научных документов. Сохранение научных данных Национального управления архивов и документации (NARA) является монументальной задачей по объему и сложности оценки и сохранение научных данных по Нара»[3].

Интересной является статья Арджун Сабхарвал «Цифровые история, архивы, и курирования цифрового культурного наследия» в которой отмечается проблема цифровых технологий применяемых историками и архивоведами: «цифрование представляет новую главу в сотрудничестве между историками, архивистами, библиотекарями, и технологов. В то время как историки интегрированы вычисления в различных научно-исследовательских проектов задолго до прихода World Wide Web, цифровые технологии открыли поле для новых методов в историографии, анализа и интерпретации. Для архивистов и кураторов цифровых, этот этап также представляет новые возможности, вопросы, и опасения по поводу сохранения, продвижения и предоставления долгосрочного доступа к цифровому рожденный, цифровой, и гипертекстовой содержания. Основное внимание уделяется взаимосвязи между цифровой истории и архивов, а также последствий цифровой истории и историографии для цифрового курирования и наоборот»[4].

Майкл Пиготт в работе «Библиотеки и архивы: подчинение, партнерство» отмечает, что «в первой половине XX века, все ведущие государственные архивы в Австралии начали перевод организационных подразделений по структуре соответствующей публичной библиотеки. Государственные архивы в настоящее время работают под руководством библиотеки»[5].

Для казахстанской сферы архивного дела важной проблемой является комплектование бизнес документов в составе архивных учреждений. В этой связи важным является изучение в данной области зарубежного опыта. Теоретические разработки в сфере бизнес-архивов появились в США в связи с возникновением интереса к истории предпринимательства и оформлением ее вследствие этого в специальную область знания. В центр изучения истории бизнеса были поставлены американские предприятия с их документальными источниками, позволяющими изучать структуру отдельных фирм, понять их эволюцию, процесс укрепления (ослабления) внутренних и внешних экономических позиций в тот или ной период времени, определить типологию своеобразие различных компаний, уяснить их стратегическую и маркетинговую политику. Большую работу провело общество истории бизнеса при Гарвардском университете. Особенно много труда по приему материалов и организации их коллекций вложили сотрудники библиотеки Гарвардского университета, где был создан крупнейший архив, содержащий документы по развитию бизнеса в США начиная с ХУП века [6]. 80 американских компаний имели свои музеи. В конце 60-х – начале 80-х годов в США развернулось движение за создание бизнес-архивов. Фирмы реально почувствовали практическую пользу от наличия в своих структурах исторических архивов. При их помощи компании активно проводили: документальные и другие выставки; организовывали юбилеи, как самой фирмы, так и ее сотрудников; предоставляли ценный материал для разработки стратегических планов компании; документы для организации и осуществления маркетинговых исследований; публикаций по истории компаний. В 1982 г. Общество американских архивистов опубликовало справочник по бизнес-архивам разных фирм. В него вошли сведения об условиях хранения документов на отдельных предприятиях, характеристика состояния и степени сохранности бизнес-коллекций, положения с кадрами и оборудованием.

С середины 80-х годов история американских бизнес-архивов вступает в современный период своего развития. Прежде всего, он характеризуется складыванием определенной, достаточно четкой системы хранения документальных бизнес-источников. Этот данный документальный фонд комплектуется в следующих уровнях: национальный - коллекция документов по американской бизнес-истории в Национальном архиве США и библиотеке Конгресса; региональный - библиотеки и архивы, созданные при университетах и научных центрах в различных штатах и имеющие в своих фондах источники по бизнес-истории; локальные специализированные исторические бизнес-центры (например, библиотека и архив Гарвардского университета, Музей в Вильмингтоне и др.; бизнес-архивы в частных фирмах, на промышленных предприятиях»[6].

В истории архивного дела европейских государств Франции принадлежит особое место. «В этой стране впервые была проведена реформа архивного дела, были претворены в жизнь новые взгляды на архивы, их роль в жизни общества и государства. Она имеет огромный опыт в организации архивного дела, одна из первых стала на путь централизации архивной системы. Парижская Школа хартий является старейшим высшим учебным заведением по подготовке кадров архивистов, а международные архивные курсы проводятся в Париже на основе французского материала. Франция принимала участие во всех крупных начинаниях международного архивного сотрудничества, стояла у истоков его зарождения»[7].

Архивные учреждения Франции проводят свою деятельность на основе трех законов: первый был принят 24 июля 1794 г.; второй – в 1979 г. третий - в 2008 г. «Вторая глава Закона 2008 г. свидетельствует о развитии методики комплектования архивов» [8]. На современном этапе архивная служба Франции

рассматривает вопросы комплектования электросетевых документов, а также пересмотра архивного законодательства: «1 июля 2015 г. Архивная служба Франции сообщила о пересмотре архивного законодательства. В сообщении указывается, что архивное право, которое регулируется несколькими правовыми режимами, должно адаптироваться к развитию информационного общества. При разработке положений, регулирующих архивное дело, следует использовать законопроекты смежной с архивами тематики, как это осуществлено в отношении положений законов о культурном наследии»[9].

Спецификой многовекового развития любой страны в мире зависит от процесса комплектования в архивной сфере. По данному направлению в архивоведении оценивается настоящее, и составляются прогнозы на будущее, причем практически всегда это делалось на самом высоком государственном уровне. Комплектование архивных учреждений это сохранение культурного наследия и самопознания человечества.

Актуальными вопросами комплектования архивных учреждений на казахстанском и зарубежном пространстве являются:

- анализ списков организаций и физических лиц - источников комплектования государственных и муниципальных архивов;
- определение новых видов документов, создающихся в организациях, и оценки их информационной деятельности;
- развитие договорных форм работы с негосударственными организациями-источниками комплектования государственных архивов;
- выявление наиболее острых проблем комплектования архивов;
- решение проблем комплектования электросетевых документов.

1 Шелленберг Т. Р. *Современные архивы. Принципы и методы работы / Глав. архив. упр. При Совете Министров СССР; пер. с англ. В.А. Алешковской, Э. Г. Баскакова, Н. Д. Болдыревой [и др.]. – Москва, 1962. – С. 21.*

2 James Gregory Bradsher *Federal field archives: Past, present, and future. Original Research Article Government Information Quarterly, Volume 4, Issue 2, 1987, Pages 151-166.*

3 Suzanna Maupin *Documenting federal scientific and technical information (STI): A discussion of appraisal criteria and applications for the national archives and records administration. Original Research Article. Journal of Government Information, Volume 22, Issue 4, July–August 1995, Pages 311-319.*

4 Arjun Sabharwal *Digital history, archives, and curating digital cultural heritage. Digital Curation in the Digital Humanities, 2015, Pages 49-67.*

5 Michael Piggott *Libraries and archives: from subordination to partnership. Archives and Societal Provenance, 2012, Pages 85-102.*

6 Карапетянц И.В. *Бизнес-архивы в США // Отечественные архивы. - 1996. - №4. – С. 12-13.*

7 Кальсина Е.А. *Французское архивоведение: история, теория, методология (конец XIX века - XX век) : Дис. ... канд. ист. наук : 05.25.02 : Москва, 2004. - С.45.*

8 <http://www.archivistes.org/>

9 Прозорова В. *Новый закон об архивах Франции // Отечественные архивы. -2010. - № 1. – С. 34.*

Түйіндеме

ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ МҰРАҒАТТАРДЫ ТОЛЫҚТЫРУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Жакупова Г.Т. - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ң доценті, тарих ғылымдарының кандидаты,

Алпысбаева Н.К. - әл-Фараби ат. ҚазҰУ-ң доценті, тарих ғылымдарының кандидаты,
nurzipakz@mail.ru

Полякова А.Р.- әл-Фараби ат. ҚазҰУ-ң 2 курс магистранты

Мұрағаттық қорларын толықтыру және оларды тұрақты сақтауға немесе жоюға беруде құжаттарды іріктеу принциптері әр мемлекет үшін маңызды мәселе болып табылады. Мұрағатшылар, құжаттарды бағалау саласындағы мамандар алдында ең күрделі мәселе – ұлт тарихына қатысты тұрақты сақталуға жататын құжаттарды сақтау. Қазіргі таңда толықтыру мәселесі мемлекеттік және ведомстволық

мұрағаттар алдындағы ең маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Олардың шешімдерінен әр мемлекеттің мұрағаттық қорларының сапасы және көлемі, сондай-ақ, азаматтардың әлеуметтік құқықтарын қамтамасыз ету, билік және басқару органдарының жұмыстары, ғылым және мәдениеттің дамуы, сонымен қатар, қоғам және өмірдің барлық маңызды салалары байланысты.

Тірек сөздер: толықтыру, мұрағаттық қор, мұрағаттық іс, мұрағаттану, құндылық, принциптер, сараптау.

Summary

SOME ASPECTS OF THE COMPLETION OF THE ARCHIVES OF FOREIGN COUNTRIES

Zhakupova G.T – candidate of historical sciences, associate professor, KazNU the name al-Farabi,

doktor_zhak777@mail.ru

Alpysbaeva N.K - candidate of historical sciences, associate professor,
KazNU the name al-Farabi, nurzipakz@mail.ru

Polyakova A.R - magistracy 2 course.

Acquisition of archival funds and principles of selection of documents for permanent storage or destruction of an important issue for any country. Before archivists, specialists in the field of assessment instruments is a very difficult task - to preserve the nation's history relating to documents subject to permanent storage. Problems of recruitment at the present stage are the most important among a large range of problems facing the state and departmental archives. Their decision depends on the quality and volume of the Archives Fund of any country, and therefore the maintenance of social rights, the organs of power and administration, the development of science and culture, as well as other important areas of life and society.

Keywords: acquisition, archives, records, archival, values, principles, examination.

УДК 94 (5)

ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ТЫҢ ТЕОРИЯЛАР МЕН КОНЦЕПЦИЯЛАР

Қартабаева Е.Т. - *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, т.ғ.к.,* erke_66@mail.ru

Солтиева Б.Ш. - *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ аға оқытушысы,* baxa14@mail.ru

Мақалада соңғы кезеңде тарихнамада қалыптасып жатқан тарихи дамудың заңдылықтарын түсіндіретін теориялар мен концепциялар, атап айтқанда, бір сызықты және көпсызықты теориялар, өркениеттік теория және әлем-жүйе теориялары өзара салыстыра қарастырылады. Осы теориялар негізінде көшпелілер өркениеті, соның ішінде түркі өркениетінің өмір сүру заңдылықтары талданады. Бір сызықтық теория өкілдері адамзат қоғамы тұрпайы аңшылардың кіші-гірім топтарынан қазіргі постиндустриалды әлемдік қауымдастыққа дейін, яғни қарапайымнан күрделіге қарай прогресс жолымен дамыды деп көрсетсе, өркениеттік теорияны жақтаушылар әлемдік тарихтың біртұтастығын жоққа шығарып, тек мәдениеттің белсенділігінің артуы түріндегі өркениеттер ғана шынайы деп есептейді. Өркениеттер, тірі ағзалар тәрізді туылады, өмір сүреді және өледі. Бұл екі, бір біріне қарама-қарсы теориялардың арасындағы аралық жағдайды әлем-жүйе теориясы мен дамудың көпсызықты теориялары алады. Қазіргі көпсызықты теория саяси жүйелер трансформациясының бірнеше мүмкін болатын нұсқалары (альтернативті даму) бар деп есептейді. Осындай теориялардың бірі қазақстандық зерттеуші Ж.Байжуминнің әлемдік тарихтағы көшпелілердің орнына қатысты қалыптастырған концепциясына мақала авторлары ерекше назар аударып отыр.

Түйін сөздер: теория, өркениет, түркілер, көшпелілер, балама нұсқа.

Түркі халықтары ежелден Орталық Еуразияда маңызды рөл атқарғаны белгілі. Өздеріне тән жоғарғы әскери қабілетінің арқасында түркілер ежелгі дәуір мен орта ғасырларда ұлан-байтақ кеңістікті жаулап алып, көптеген империялар қалыптастырды. Еуразия халықтарының әскери өнері мен саяси мәдениетінің дамуына ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуына да орасан зор үлес қосты. Осыған қарамастан, философиялық-тарихи, саяси және мәдениеттану ғылымдарында «түркі өркениеті» деген түсінік таяу уақытта ғана пайда болды. Бұл жағдай көбіне өркениет туралы түсінік алғашында батыстық қоғамдық ғылымдар аясында пайда болуымен байланысты болса керек. Батыс Еуропаның тарихи жағдайларына байланысты, оның геосаяси кеңістіктегі басымдығы жағдайында «өркениет» түсінігінің анықтаушы негізі ретінде Еуропаның өзі алынды. Еуропа, еуропалық емес әлемге қарама-қарсы, өркениеттіліктің бірден-бір өлшемі ретінде қарастырылды. Еуропалық емес халықтар «тарихи

емес», артта қалған халықтар деп жарияланды. Сондықтан да XVII-XX ғғ. зерттеушілердің түсінігінде адамзаттың өркениеттік дамуы Еуропамен және отырықшы, жазуы бар мәдениеттермен байланыстырылды, ал өркениеттілік түсінігінің маңызды құрамдас бөліктері ретінде мемлекет, жазу, материалдық негіздер және онымен байланысты экономикалық қатынастар алынды.

Ал өз негізі бойынша көшпелі өмір салты басым, түркілер дүниесін көпшілік зерттеушілер тарихы да, мемлекеттілігі де, мәдениеті де жоқ тағы тайпалардың тұрпайы ретсіз жиынтығы деп қарастырды. Еуропацентристік көзқарасты жақтаушылар көне түріктер ерекше діндар болмады, саудаға да бейімсіз еді. Сондықтан төл жазуының әліпбиін шығаруға құлықсыз болды [1, 136], қатаң даланың жыл мезгілдерінің ығына жығылып, көшіп-қонып жүріп, табиғатқа тәуелділікке түскен көшпенділердің қоғамы – тарихы жоқ қоғам дейді [2, 86]. Сондықтан да «түркі өркениеті» түсінігі XVIII-XX ғғ. зерттеушілері А.Фергюсон, маркиз де Мирабо, И. Морас, Л. Снетлаге, Э. Бенвенист, З.Фрейд, М.Хайдеггер, М.Мосс және басқалардың өркениетті сипаттаған еңбектерінде кездеспейді. Сондай-ақ бұл түсінік XIX ғ. аяғы мен XX ғ. бірінші жартысындағы зерттеушілер Ж.Гобино, Г.Рюккет, К.В.Леоньев, Н.Я.Данилевский, Р.Генон, А.Дж.Тойбни, О.Шпенглер және т.б. окшау өркениеттер концепцияларында да жоқ. Түркі өркениеті өркениеттердің типтерін анықтаумен айналысушы қазіргі ғалымдардың зерттеулерінде де көрсетілмеген (Б.Н. Кузык, Ю.Б. Яковец, Э.Д.Фролов, Ю.В.Павленко) [3, 120, 421-423].

Сонымен ғылымда түркі халықтары өздері жасаған ештеңесі жоқ, көшпелі халық болғандықтан әлемдік өркениетке үлес қоса алмады деген еуроцентристік көзқарас қалыптасқан. Осы орайда Л.Н. Гумилевтың мына сөздері ойға оралады: «Тарихшы басқа халықтың мәдениетінен өзіне маңызды болып көрінетін белгілерді табуға тырысатын және ол болмаған жағдайда халықты тұрпайы деп қарастыратын қауіпті методологиялық аберрациядан аулақ болуы тиіс».

Көне түркі-монғолдар жайындағы еуроцентристік ғылымда қалыптасқан тек қиратушы, құртушы, жоюшы, тағы халықтар деген қасаң, біржақты түсінікті бұзып, бұл халықтардың да адамзат қоғамының дамуында өзіндік жасампаздық роль атқарғандығын, тарихқа сүбелі үлес қосқандығын дәлелдеу үшін отандық тарихшылар қандай методологияға сүйенуі тиіс, қандай теориялық тұжырымдамаларды басшылыққа алғанда біз бұл мәселелерді объективті түрде зерттей аламыз. Мүмкін, өзіндік ерекше тарихи даму жолы бар бұл халықтың тарихын жете түсіну үшін мүлде тың, жаңа ғылыми методология жасалуы керек шығар. Осы бағыттағы мәселелер төңірегінде түбегейлі ғылыми ізденістер жасау Қазақстанның тарих ғылымының кезек күттірмес, маңызды мәселелерінің қатарына жатады.

Жалпы, қазіргі әлеуметтану ғылымы мен тарихта күрделі адам қоғамдарының пайда болуы мен дамуы және күйреуінің негізгі заңдылықтарын түсіндіретін төрт негізгі теориялық бағыттар бар. Бірінші теориялық бағытқа - даму мен эволюцияның бір сызық бойынша дамуын жақтайтын теорияларды жатқызуға болады (марксизм, неоэволюционизм, модернизация теориясы және т.б.). Бірсызықты теория өкілдері адамзат қоғамы тұрпайы аңшылардың кіші-гірім топтарынан қазіргі постиндустриалды әлемдік қауымдастыққа дейін, яғни қарапайымнан күрделіге қарай прогресс жолымен дамыды деп көрсетеді. Екінші теориялық бағыт – өркениеттік теорияның әр түрлі мектептері. Бұл теорияны жақтаушылар әлемдік тарихтың біртұтастығын жоққа шығарып, тек мәдениеттің белсенділігінің артуы түріндегі өркениеттер ғана шынайы деп есептейді. Өркениеттер, тірі ағзалар тәрізді туылады, өмір сүреді және өледі (Данилевский, Тойнби, Шпенглер, Сорокин және басқалар). Бұл екі, бір біріне қарама-қарсы теориялардың арасындағы аралық жағдайды әлем-жүйе теориясы мен дамудың көпсызықты теориялары алады. Әлем-жүйе теориясы (Wallerstein, Chase-Dunn, Hall) дамудың бірсызықты теориялары тәрізді, қоғамның үш үлгісін: мини-жүйелер, әлем-империялар және әлем-экономикаларды бөліп қарастырады. Алайда бұл жүйелер, бірсызықты теориядан ерекше, уақыт шегінде емес, кеңістікте қарастырылады. Бұл тарих туралы түсінікті анағұрлым толық етеді. Қазіргі көпсызықты теориялар (Коротаев, Бондаренко т.б.) саяси жүйелер трансформациясының бірнеше мүмкін болатын нұсқалары (альтернативті даму) бар деп есептейді.

Мұндай нұсқалардың бірінде иерархиялық құрылымның дамуы негізінде тайпалық құрылым мемлекетке айналса (ұлттық мемлекеттер), ал екіншісінде қауымдық ұйымның күрделенуі бюрократияның қалыптасуына апармайды (мысалы, грек полистері), үшінші нұсқада белгілі бір экологиялық жағдайларда тайпалық жүйенің сақталып қалуы мүмкін (көшпелілер мемлекеттілігі). Жоғарыда көрсетілген теорияларды қарастыра отырып жасайтын басты қортындымыз, іс жүзінде, әлемдік тарихтың бір мезгілде орын алатын әр түрлі өлшемдері болатындығында. Әр өлшем өз кеңістігінде әлеуметтік жүйелердің тіршілік етуінің тиісті жағдайларын көрсетеді. Алайда көрсетілген концепциялардың әрқайсысы, жеке алғанда, зерттеліп отырған құбылыстың ерекшеліктерін толық ашып

бере алмайды. Тек жиынтық түрде ғана бұл теориялар тарихи дамудың заңдылықтарын түсіндіруі мүмкін.

Соңғы уақытта номодологтардың көпшілігі көшпелілер әлемін әлеуметтік эволюцияның ерекше балама нұсқасы деп қарастыра бастады. Д.М.Бондаренко, А.В.Коротаев, Н.Н.Крадин [4] сияқты Ресей номодологтары, сондай-ақ Ж.Байжумин [5], Т.Әсемқұлов [6], З.Наурызбаева [7] сияқты отандық ғалымдар тарихи дамудың сызықтық - формациялық және өркениеттік теорияларының әлсіз тұстарын көрсете отырып, бұл теориялардың әсіресе көшпелілер қоғамының даму ерекшеліктерін түсіндіруге қабілетсіздігін мойындай келе, тың теориялық-методологиялық ұстанымдар негізінде соны ізденістер жасу қажеттігін айтып отыр.

Аталмыш ғалымдардың көрсетуі бойынша, бірсызықты схемалар көшпелі қоғамдардың ерекшеліктерін мүлде түсіндіре алмайды. Марксизм теориясы үшін номадизм, «азиаттық өндіріс тәсілі» тәрізді, алынбас қамалға айналды деуге болады. Қоғамдық қатынастар тұрғысынан тұрақты, өзгеріске түсе қоймайтын көшпелілер қоғамын, өндіріс тәсілдерінің үнемі дамып отыруына негізделген сызықтық дәуірлеуге қалай сыйдыруға болады? Көшпелілер империяларының пайда болуын, өркендеуі мен күйреуін, «базис» пен «қондырғының» сәйкестігі принципіне негіздеп түсіндіру мүмкін емес. Көшпелі-малшы қоғамдардың экономикалық «базисі», негізінен алғанда, әрдайым өзгеріссіз қалып отырды: ол қоршаған экологиялық ортаның мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға бағытталған экстенсивті шаруашылық типімен ерекшеленді. Бірсызықты теория бойынша «базис» өзгермесе» «қондырғы» да өзгеріссіз қалуға тиіс. Алайда, көшпелі қоғамдардың «қондырғысы», «базистің» тұрақтылығына қарамастан үнемі өзгеріп отырды. Көшпелілер бірде қуатты алып империялар құрса, ал келесі бір кезеңде жекелеген хандықтар мен тайпа бірлестіктеріне ыдырап кетіп отырды. Бесмүшелі формация схемасы аясында «көшпелі феодализм» теориясын жақтаушылар (Владимирцев және басқалар) көшпелілер мен отырықшы қоғамдар арасындағы ерекшелікке көз жұмып, номадизмнің «базисін» айтарлықтай өсіріп көрсетеді. Осы негізде ерте (ежелгі, феодализмге дейінгі және құлиеленушілік) және кейінгі (ортағасырлық, феодалдық) көшпелілер деп бөлу орын алды. Алайда бұл концепция өкілдері көшпелілердің ерте және ортағасырлық империялары халқының саны және иерархиялық құрылымы бойынша жаңа дәуір мен қазіргі замандағы көшпелілер хандықтары мен тайпалық конфедерацияларымен салыстырғанда әлдеқайда күрделі болғанын ескермейді.

«Көшпелі феодализм» теориясын сынға алған «көшпелілердің тапқа дейінгі дамуы» концепциясын жақтаушылар, шынайы марксистер ретінде, материалдық өндірістің анықтаушы ролін (детерминизм) бірінші орынға қояды. Номадтардың «базисінің» деңгейі ұзақ дәуірлер бойы іс жүзінде өзгеріссіз қалғандықтан, көшпелі қоғамдардың алғашқы қауымдық, мемлекетке дейінгі «базисіне» алғашқы қауымдық «қондырғы» сәйкес келуге тиіс болды. Бұдан шығатыны, көшпелілер қоғамдық дамуда алғашқы қауымдық қоғамда қалып қойды, одан өсіп шыға алмады. Бұл теорияның өкілдері саяси қондырғы ретінде, дамыған күрделі бірлестіктер болған көшпелілер империясының орын алуын диалектикалық материализм теориясындағы «кездейсоқтық және қажеттілік» категорияларына сәйкес, уақытша және жасанды (эфемерлік) құрылымдар деп көрсетуге тырысады. Яғни, бір сөзбен айтқанда, марксизм негізінде қалыптасқан бірсызықты даму теориясы көшпелілер қоғамын түсіндіруде тығырыққа тіреліп отыр.

Әлеуметтік эволюцияны түсіндіруші теориялардың бірі - антропологиялық теория бойынша көшпелілер мемлекет құра алды ма деген мәселе маңызды болып табылады. Ғылымда мемлекеттің пайда болуын түсіндіруге бағытталған ең кең тараған екі теориялар тобы бар, бұл: «интегративтік» және «қақтығыстық» теориялары. Алайда, екі көзқарас тұрғысынан алғанда да, көшпелілер үшін мемлекеттілік ішкі қажеттілік болды деуге негіз жоқ. Мал шарушылығымен айналысушы қоғамда негізгі экономикалық мәселелер жекелеген үй шарушылығы шеңберінде шешіліп отырды. Сондықтан да басқару және бөлу қызметімен айналысатын арнайы, бюрократиялық аппаратқа деген зәрулік бола қойған жоқ. Саяси және әлеуметтік қайшылықтар дәстүрлі мекемелер аясында шешіліп отырды. Оның үстіне билік тарапынан көшпелілерге жасалған қысым олардың басқа жаққа көшіп кетуіне немесе мұндай қысымға қарсы тұруына алып келер еді, өйткені әрбір ерікті көшпелі малшы бір мезгілде жауынгер де болғаны белгілі. Көшпелілердің бірігуіне деген қажеттілік табиғат ресурстары үшін жүргізілген соғыстар кездерінде, отырықшылардың территориясына жасалған жаулаушылықтар тұсында, сондай-ақ, сауда жолдарына бақылау орнату қажеттілігінен туындап отырды. Бұл жағдайда көшпелілер империялары түріндегі күрделі саяси ұйымның қалыптасуы бір мезгілде ішкі интеграцияның және сондай-ақ көшпелілер мен отырықшылар арасындағы қақтығыстың да салдары болып табылды. Бұл тұста көшпелі малшылар «тап-этнос» және ерекше, ксенократиялық (грекше «ксено» – сыртқы, «кратос» – билік) саяси жүйе ретінде

көрініс тапты. Бейнелеп айтқанда, олар отырықшы-егіншілер «базисінің» үстіндегі саяси «қондырғы» ролін атқарды [3]. «Көшпелі империялардың» құрылуын осы тұрғыдан түсіндіру ХХ ғ. басынан-ақ пайда болған «жаулаушылық» теориясының (Л.Гумплович, Ф.Оппенхаймер) бір бұтағы болып табылады. Аталмыш концепция бойынша соғыстар мен жаулаушылықтар кейінірек орын алған теңсіздік пен әлеуметтік жіктелістің алғышарты болып табылады. Бұл жағдай «далалық империялардың» екіжақты табиғатын анықтайды. Сырттан қарағанда олар деспоттық жаулаушылық мемлекеттер болып көрінеді, өйткені отырықшы-егіншілерден қосымша өнімді алып отыру үшін құрылады. Ежелгі түркі қағандықтарында саяси қатынастар бір топтардың үстемдігімен (көшпелілер), ал екіншілердің бағынуымен (отырықшы халық) сипатталды. Көшпелілердің империялары «империялық конфедерациялар» формасында ұйымдасты. Бұл конфедерациялар сыртқы формасы жағынан автократиялық сипатқа ие болды (олардың саясатының негізгі бағыты отырықшы аудандардан қосымша өнім алу болды). Алайда іштей «көшпелі империялар» малшыларды шектен тыс қанауға жол бермейтін, олардан салық алу жүйесін орнықтырмаған, тайпалық байланыстарға негізделген құрылымдар болып қала берді, яғни ішкі жағдайында ұжымдық және тайпалық сипатын жоғалтқан жоқ. Көшпелілердің өз арасындағы, яғни тайпалар мен басқару органдары арасындағы саяси байланыстар таза автократтық болған жоқ. Қағанның тайпалар үстінен жүргізетін билігі, бір жағынан, конфедерацияға мүше болу тайпаларға тиімді болған жағдайда, яғни көршілерден тәуелсіздікті қамтамасыз еткен жағдайда, және басқа да бірқатар маңызды пайдасы болған жағдайда, ал екінші жағынан, көшпелілер державасының билеушісі тайпаларға қағандық шеңберінде белгілі бір көлемде ішкі автономия берген жағдайда ғана сақталды және мойындалды. Осыған қарап, қазіргі көпшілік политогенез теорияларының өкілдері көшпелілер империяларында мемлекеттіліктің басты белгісі болған жоқ деп есептейді: егер билеуші тек консенсуалды (келісімге негізделген) биліктің иесі ғана болса, яғни іс жүзінде тек беделімен ғана басқаратын болса, онда бұл шынайы мемлекеттілік бола алмайды. Көшпелі қоғамдағы билік заңдық негізге ие болған қанаудан гөрі, билеушінің әскери жорықтарды ұйымдастыру қабілетіне, саудадан, көрші елдерге жасаған жорықтардан түскен алымды әділетті бөлуді ұйымдастыра білуіне негізделді. Алайда басқарудың мұндай құрылымы мемлекет бола алмайды дегенді білдірмейді. Өркениет деңгейіндегі аса күрделі қоғамдар басқарудың бюрократиялық ұйымынсыз да өмір сүргенін тарих дәлелдейді. Атап айтқанда, мамандардың антика тарихы саласындағы терең зерттеулері грек және рим полистері де, бұл тұрғыдан алғанда, «шынайы мемлекеттер» болмағандығын көрсетеді. Бюрократиялық басқаруы дамыған мемлекеттілік, бұл жерде тек кейінірек, эллинистік мемлекеттер мен империялық Рим дәуірінде ғана қалыптасты [8].

Сонымен әлеуметтану және тарих ғылымының қазіргі дамуы бұрынғы теориялар мен концепциялардың адамзат дамуының негізгі мәселелерін түсіндіруде тығырыққа тіреліп отырғанын көрсетіп отыр. Сонымен бірге, жер шарының әр түрлі елдері мен халықтарының тарихы бойынша жинақталған эмпирикалық материалдар ұшан-теңіз. Осыған байланысты, тарих ғылымының алдында тұрған міндеттердің бірі, жинақталған фактілерді терең, ғылыми талдау негізінде, жаңа теориялар мен тың концепциялар қалыптастыру деп ойлаймыз.

Осы орайда, соңғы уақытта елімізде дами бастаған номодология саласындағы түркілер тарихына қатысты тың методологиялық ізденістер жайында айта кету қажет. Атап айтқанда, қазақстандық лингвист-зерттеуші Ж. Байжумин Еуразия көшпелілерінің әлемдік тарихтағы орнына қатысты мүлде жаңа теория ұсынып отыр. «Қазіргі қоғамтанудың жалпы адамзат дамуындағы көшпелілердің шынайы орнын анықтауға дәрменсіздігі адамзат білімінің осы маңызды саласындағы терең ғылыми дағдарысын айғақтайды» - деп көрсетеді ғалым. Өз зерттеулерінде ол, тарихи үдерісті қоршаған әлемнің барлық құбылыстары бағынатын болмыстың негізгі әмбебап заңдарына сәйкес зерттеу қажеттігін көрсетеді. Адамзат қоғамы биосфераның, және сол арқылы одан да ауқымды космостық біртұтастықтың бір бөлшегі болғандықтан, объективті әлемнің жалпы даму заңдарымен өмір сүреді. Бұдан шығатыны, тарихи даму үдерісін осы заңдардың әрекет етуінен тыс қарастыруға болмайды. Әлемдік тарихи дамуды түсіндіруде ол, «қарама-қайшылықтардың өзара күресі мен бірлігі» диалектика заңын басшылыққа алады. Осы заңды негізге ала отырып, отырықшы-егіншілер мен көшпелілердің мыңжылдықтар бойғы өзара қарым-қатынастарын түсіндіруге тырысады. Ол, сондай-ақ өз концепциясының негізіне әлемдік философия тарихындағы ең озық дүниетанымдардың бірі болып табылатын, өзара қарама-қарсы инь-янь элементтерінің әрекеттестігін болмыстың негізінде жатқан бастаулар деп қарастыратын ежелгі даосизм философиясының негізгі принциптерін алады.

Ж. Байжуминнің концепциясы бойынша отырықшы-егіншілердің мәдениеті, өз табиғаты бойынша консервативті. Ғалымның бұл көзқарасына неміс зерттеушісі Альфред Вебердің пікірі ықпал еткен болуы

керек, ол кезінде, егінші халықтар мәдениетінің «матриархалды, оянбаған» сипатын көрсеткен болатын. Ежелгі кетпенді-соқалы егіншіліктің аса төмен өнімділігі және қауымның ішкі құрылымының тарихи тұрақтылығы жағдайында егінші қауымдардың іштей мүліктік және әлеуметтік жіктеліске түсу мүмкіндігі шектеулі екендігін көрсете отырып, А.Вебер ежелгі отырықшы қоғамдарда, дербес түрде, ерте таптық мемлекеттердің қалыптасуының мүмкіндігін жоққа шығарады. Ежелгі егінші қауым әлеуметтік жағынан біртекті және барынша консервативті ұйым және өзінің негізгі әлеуметтік сипаттамасы бойынша көшпелілердің рулық ұжымынан оншалықты алысқа ұзап кете қоймаған болатын. Арнольд Тойнби, керісінше, номадтардың мәдени-шаруашылық қоғамының тоқыраушылық сипаты жайында айта отырып, көшпелілер мәдениетінің консервативтілігін көрсетеді. Осылайша екі зерттеуші де, мүлде бөлек екі мәдениет жайында айта отырып, олардың жеке-дара, дербес жағдайда қоғамдық прогреске қабілетсіз екендігін көрсетеді. Өркениеттің пайда болуына мал шаруашылығының егіншіліктен бөлінуімен анықталған «еңбектің алғашқы ұлы бөлінісі» ықпал еткені белгілі. Осы негізде әр түрлі аймақтардың географиялық ерекшеліктерімен анықталған шаруашылықтың белгілі бір түріне мамандану пайда болды, ал мұның өзі сол аймақ халықтарының мәдениетінің ерекшеліктерін анықтаған болатын. Дәл осы терең мәдени айырмашылықтар, Ж.Байжуминнің көзқарасы бойынша, мемлекеттіліктің қалыптасуының қажетті алғышарттары және жаңа, таптық негіздегі қоғамның қалыптасуының анықтаушы критеріі болды. Ол, мемлекет қалыптасуының «жаулаушылық» теориясының негізін қалаушы ХХ ғ. басындағы бірқатар Еуропа ғалымдарының (Л. Гумплович, Ф. Оппенхаймер және т.б.) көзқарастарын ары қарай дамыта отырып, Еуразияның әр түрлі аймақтарындағы және одан тыс жерлердегі мемлекеттердің пайда болуын, Еуразия даласынан ығысып шыққан малшы тайпалардың отырықшы аудандарға басып кіруімен байланыстырады. Дәл осы жаулаушылар ежелгі таптық қоғамның қалыптасуында шешуші рөл атқарған. Таптық қоғам, жаулаушы-малшы тайпалардың этномәдени бірлестігі жауланып алынған жергілікті егіншілердің этномәдени бірлестігіне келіп орналасуының нәтижесінде қалыптасты. Оның пікірінше, тек көшпелілер ғана, тарихи түрде, мемлекеттік ұйымдар тәрізді қоғамдық құрылымдар құру дағдысына ие болды. Далалық тайпалардың өмір салтының ерекшеліктері, кең-байтақ кеңістікте жайыла қоныстанған халықты мықты әскери-саяси ұйымға топтастыру қажеттігін талап етті. Осының нәтижесінде Еуразия далаларында бірінен кейін бірі әр түрлі саяси бірлестіктер мен көшпелілердің бүтіндей державалары – көшпелілер империялары пайда болып отырды. Тек осындай жолмен ғана экстенсивті көшпелі экономикаға тән қайшылықтардан шығу мүмкін еді.

Сонымен, мыңжылдықтар бойы Еуразия далаларын көшпелілердің жаңа толқындары тастап кетіп отырды. Олар, ескі, күні біткен мемлекеттерді жаулап ала отырып, жауланып алынған аймақтың ары қарай дамуына серпін берді. Ежелгі өркениеттер, тек таптық қоғам мен мемлекеттіліктің қалыптасуымен ғана ерекшеленбеді, ежелгі қоғамдарда, сондай-ақ өз уақыты үшін жоғары дамыған мәдени жетістіктерге де қол жеткізілген болатын. Бұл мәдени жетістіктерді, ең алдымен, көшпеліліктен отырықшылыққа, яғни динаикалық өмірден, «статикалық» өмір сүру формасына өтумен байланысты жағдайлармен түсіндіруге болады. «Өмір салтының түбегейлі түрде өзгеруі көшпелілердің рухани-энергетикалық потенциалының тіршіліктің басқа салаларына ойысуы қажеттігін туғызды. Шектеулі кеңістік жағдайында көшпелілерге тән көлденең қозғалысқа кететін энергия, енді тік бағытта, яғни қоғамды дамытуға жұмсалды» [5, 22]. Осылайша әлемдік қоғамдық прогрестің үздіксіздігі қамтамасыз етіліп отырды.

Сонымен, Еуразия континентінің ішкі, далалы бөлігі адамзат қоғамының прогресс бойымен алға қарай дамуы үшін қажет екі маңызды компоненттің біреуін мыңжылдықтар бойы шығарып отырған ерекше мәдени-географиялық кеңістік. Дәл осы жағдай көне түркілердің таңдаулы, арийлік халық екендігі және олардың елінің дүниенің ортасында орналасқандығы жөніндегі ежелгі идеяның қалыптасуына ықпал етті. «Әлемдік дамудың бұл моноцентристік концепциясы тарихи процесті тәртіпке келтіріп, болмыстың әмбебап заңдарына негізделетін қажетті логикамен қамтамасыз етеді. Сонымен бірге, бұл концепция көшпелілердің, қазіргі ғылым анықтаған «мәдениеттен тыс халықтар» деген бағасынан құтқарып, олардың шынайы тарихи потенциалына сәйкес келетін еуразиялық және әлемдік тарих эпицентріндегі орнын анықтауға мүмкіндік береді» [5, 8]. Ж. Байжуминнің аталмыш концепциясына қатысты өз тарапымыздан айтатынымыз, бұл концепция ғылыми ортада талқыға салынып, тарихшы маман-ғалымдардан тиісті бағасын алуы тиіс.

Түркі-монғолдар тарихына қатысты еуроцентристік тарихнамада қалыптасып қалған «қара аңызды» жою бағытында осындай іргелі ізденістер, дәйекті концепциялар жасалуы отандық тарих ғылымының алдындағы ең бір кезек күттірмейтін, зәру қажеттілікке айналып отыр. Әсіресе, адамзат тарихында өзіндік орны бар көшпелілер қоғамын түсінуде отандық ғалымдардан ерекше күш-жігер, байыпты ізденістер талап етіледі.

1. Клосон Дж. Происхождение тюркского рунического письма. Пер. с англ. Д.Д. и А.А. Васильевых // Зарубежная тюркология. - М., 1986.
2. Тойнби А. Постыжение истории. Сборник. Пер. с англ. Сост. А.П. Огурцов. - М.: Прогресс, 1991. - 730.
3. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. - К., 2002.
4. Бондаренко Д.М. Многолинейность социальной эволюции и альтернативы государству. Восток, 1998. № 1: 195-202; Коротаев, А.В., Крадин, Н.Н., Лыниа, В.А. Альтернативы социальной эволюции (вводные замечания). Альтернативные пути к цивилизации. Отв. ред. Н.Н. Крадин, А.В. Коротаев и др. - М., 2000. 24-83; Крадин, Н.Н. Кочевые общества. Владивосток, 1992.
5. Байжумин Ж. История рождения, жизни и смерти пастуха Авеля. Арийский лексикон. В 2-х томах. - Алматы, 2009.
6. Әсемқұлов Т. Кет-бұғаның соңғы жорығы: көшпелі өркениеттің құпия миссиясы // <http://otuken.kz/index.php/historytalas/296-2013-08-23-11-47-11>
7. Наурызбаева З. Культура кочевников и современный менталитет казахов // <http://otuken.kz/index.php/mythzira>
8. Берент М. Безгосударственный полис: раннее государство и древнегреческое общество. Альтернативные пути к цивилизации. Отв. ред. Н.Н. Крадин, А.В. Коротаев и др. - М., 2000. 235-258.

Картабаева Е.Т. к.и.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби, erke_66@mail.ru
Солтиева Б.М., старший преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, baxa14@mail.ru
НОВЫЕ ТЕОРИИ И КОНЦЕПЦИИ В ИССЛЕДОВАНИИ ИСТОРИИ ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Резюме

В статье рассматриваются теории и концепции в историографии, которые по-своему объясняют закономерности исторического развития, это – однолинейная и многолинейная теории, цивилизационная теория и мир-системная теория. На основе этих теорий анализируются закономерности существования кочевой цивилизации, в том числе тюркской цивилизации. Представители однолинейной теории представляют, что человеческое общество развивалось от простейшего до сложного, с маленьких, примитивных групп охотников, до современных постиндустриальных мировых сообществ. Представители цивилизационной теории опровергая единство исторического процесса, считают реальными отдельные цивилизации, которые существуют в виде активности культуры. Цивилизации, как живые организмы рождаются, живут и умирают. Положение между этими противоположными теориями занимают мир-системная теория и теория многолинейного развития.

Ключевые слова: теория, тюрки, цивилизация, кочевники, альтернативное развитие.

Kartabayeva E.T. candidate of historical sciences, associate prof. of Al-Farabi KazNU erke_66@mail.ru

Bakytkul Soltieva, senior lecturer of Al-Farabi Kazakh National University, baxa14@mail.ru

New theories and concepts in the study of the history of Turkic civilization

Summary

This article allows to know the theories and concepts in historiography, which explain regularity of historical development. These are single-line and multiline theories, civilizational and world-system theory. Regularity of existence of nomadic and Turkic civilization are analyzed on basis of these theories. Representatives of single-line theory represent that human society has evolved from the simplest to difficult, from the small primitive groups of hunters to modern postindustrial world communities. Representatives of civilizational theory consider that individual civilizations are real which exist as a cultural activation and refuting unity of historical process. Civilizations are borned, live and die as alive organisms. World-system and multiline development theory take the position between two opposite theories. World-system and also single-line theories consider three models of society: mini-systems, empire world and world of economy.

Key words: theory, turks, civilization, nomads, alternative development

УДК 63.3

В.В. ВЕЛЬЯМИНОВ-ЗЕРНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ МӘСЕЛЕСІ

Рүстем К.М. - Абай атындағы ҚазҰПУ аға оқытушысы, PhD доктор, *kamshat_rustem@mail.ru*

Кожаметов Б.Б. - «Ғылым ордасы» РМК бас маманы, Археология және этнология магистрі, *explorer_kz@mail.ru*

Г.Б. Бакаюва - Абай атындағы ҚазҰПУ оқытушысы, тарих магистрі, *bakauova@mail.ru*

Мақалада Қазақ хандығының құрылу мәселесінде негізгі дерек болып табылатын Мұхамед Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди» атты еңбегін ғылыми айналымға енгізіп, Қазақ хандары тарихынан мағұлмат беретін орыстың белгілі шығыстанушысы, ғалым В.В. Вельяминов-Зерновтың Қасым хандығының билешілерінің тарихын баяндаған еңбегінің екінші кітабына талдау жасалған.

В.В. Вельяминов-Зерновтың бұл еңбегі тікелей Қазақ хандығының тарихына арналмаса да, Қасым хандығында билік құрған қазақ ханзадасы Ораз-Мұхамедтің шығу тегін баяндау арқылы, Қазақ хандарының тарихын бірқатар шығыстық деректердің мәліметтерін салыстыра отырып зерделеген.

Түйін сөздер: В.В. Вельяминов-Зернов, «Тарихи Рашиди», Қазақ хандығы, тарихнама.

XIX ғ. екінші жартысынан бастап белгілі орыстың-шығыстанушы ғалымдары В.В. Григорьев, Н.И. Веселовский, И.М. Мелиоранский сынды тағыда басқа ғалымдары қазақ тарихын зерттеп, ғылыми еңбектерін жариялаған болатын. Солардың бірі – мұрағат құжаттарының негізінде тарихи оқиғаларды зерттеуші- ғалым В.В. Вельяминов-Зернов еді.

Владимир Владимирович Вельяминов-Зернов 1830-1904 жж. өмір сүрген орыстың белгілі академигі (1858ж.), тарихшы-шығыстанушы, археолог, лингвисті, нумизматигі. 1851 г. В.В. Вельяминов-Зернов генерал-губернатордың өкімімен Орынбор қаласына келіп, жергілікті қазақтар мен башқұрлардың тілі мен тарихын, этнографиясын зерттеді. Ғалымның қазақтар мен башқұрлардың тарихы туралы кең мағұлмат беретін еңбегі «Исследование о Касимовских царях и царевичах» деп аталады [1]. Бұл еңбек тікелей Қазақстан тарихына арналмаған болса да, онда орта ғасырлық Шығыс деректерінің негізінде, алғаш болып Қазақ хандығының құрылу тарихына қатысты мәлімет берген зерттеу жұмысы болып табылады [2, с. 527-528]. 1864 ж. жарық көрген «Исследование о Касимовских царях и царевичах» [3] деген еңбегінің екінші бөлімі, яғни Қазақ хандығының тарихынан мағұлмат беретін бөлімі ғылыми көпшіліктің қолына тиген еді.

Еңбектің ғылыми зерттеулердегі маңызы жөнінде, қазіргі уақытта Қазақ хандығының құрылу тарихын методологиялық тұрғыдан талдап, зерделеп жүрген белгілі ғалым Б.Б. Кәрібаев: «...осы еңбектен бастап ХҮ-ХҮІ ғасырлардағы Қазақ хандығы мен Қазақ хандарының шығу тегі мәселесі ғылыми түрде күн тәртібіне қойылып және күні бүгінге дейін тарихшылардың зерттеулеріне негіз етіп алынуда. В.В. Вельяминов-Зерновтың еңбегінің ғылыми құндылығы әлі күнге дейін өзінің мәнін жоғалтқан жоқ. Сондықтан да ХҮ-ХҮІ ғасырлардағы Қазақ хандарының тарихы мәселесімен айналысатын зерттеушілер бұл еңбекті айналып өтпейді» [4, 77-78 б.] - деген пікір білдірген еді. Алайда бұл еңбектің ғылыми маңыздылығы өз замананда-ақ оң бағасын алғаны белгілі. Бұл жөнінде белгілі шығыстанушы ғалым В.В. Григорьев былай деген еді: «...Екінші томда Қасым хандығының тарихы бірінші томға қарағанда аз қамтылған. Мұнда ең бастысы қазақ хандары туралы айтылады. ...енді қазақтардың өздерінің қайдан шыққанын және екі ғасыр бойы өздерінің не істегенін біле алады» [4, 79 б.] деп, еңбектің Ресейдегі түріктанушы ғалымдарды елең еткізген оқиға болғаны жөнінде атап өткен.

Сол себепті де, біз В.В. Вельяминов-Зернов еңбегінің орта ғасырлық Қазақстан тарихы туралы мағұлмат беретін екінші кітабына кеңінен тоқталып өтеміз. Екінші кітап – 1567 мен 1610 жж. Қасым хандығында билік құрған үш хан – Сайн Болат, Мұстафа Әли мен Ораз-Мұхаммедке арналған. Нақтырақ айтқанда екінші кітаптың үшінші тарауы, яғни 97-498 беттер аралығын қамтып, барлығы 401 бет Қасым хандығының ханы, қазақ ханзадасы Ораз-Мұхаммед пен оның бабаларына арналған. Ғалымның өзі бұл тараудың маңыздылығы жөнінде, жоғарыда аталған еңбектің бірінші кітабының арнайы кіріспесінде: «Осы Қасым хандары мен өзге хан, сұлтандардың шығу тегін іздестіруім, менің ойымша нәтижесіз болмады. Себебі, бұрынғы қырғыз-қайсақ сұлтаны, кейін Қасым ханы болған Ораз-Мұхамедтің шығу тегін зерттеу барысында, оның нақты және жалпы шығу тегін ғана емес, сонымен қатар Орынбор және Сібір ведомстваларына кіретін Қайсақ ордасының қалыптасуы, біртіндеп династияның дамуындағы Қырғыз-қайсақ хандары мен сұлтандары туралы мәлімет таптым» [5, 3 б.] деп, Қазақ хандарының тарихын және хандықтың қалыптасу тарихы жөнінде мәліметтер баяндалатыны жөнінде тоқталып өткен.

Зерттеу жұмысының үшінші тарауында – Қасым ханы болған Қазақ ордасының ханзадасы Ораз-Мұхамедтің Ресей патшалығына тұтқын болғанын Сібір және орыс жылнамалар арқылы баяндаған. Сондай-ақ ханзадаға 1600 жылы патша Борис Федоровичтің Қасым қаласын билеуге «патша» деген титул берілгенін мәлімдеген. Бұдан соң, ғалым «Ораз-Мұхамедтің Қасым хандығындағы билігін баяндауды біраз уақытқа тоқтата тұрып, енді шығыс деректері арқылы Ораз-Мұхамедтің шығу-тегі мәселесіне тоқталамыз» [6, с. 111] дейді де, қазақ ханзадасының шығу-тегін бұған дейін орыс деректері негізінде зерделеген ғалым, енді шығыс деректерінің мәліметтеріне назар аударады. Осы жерде атап өтетін бір мәселе, ол В.В. Вельяминов-Зерновтың Ораз-Мұхамедтің шығу-тегін баяндауда Қазақ хандығының құрылу тарихына қатысты да мәліметтер қамти отырып, оларды бірнеше деректерді салыстыра отырып бергендігі.

Ораз-Мұхамедтің шығу-тегін баяндауда ғалым төмендегідей деректер мәліметіне тоқтаған.

1. Императорлық Ғылым Академиясының Азиаттық музейінде сақталған құранға арналған күміс сандықшада сақталған ханзаданың шығу-тегі берілген жазу арқылы. Алайда ондағы мәліметтер Ораз-Мұхамед ханның шығу тегіне байланысты, яғни шежірелік кесте түрінде берілген. Оның жазылу уақыты хижра бойынша 1012 (1603,4) жылға жатады. Яғни бұл сандық Ораз-Мұхамедтің меншігі болған [6, с. 111].

2. Келесі деректі ғалым И.Н. Березин 1854 ж. «Жылнамалар жинағы» деген атпен Қазаннан басып шығарған ХҮІІ ғ. Ресейде татарша жазылған шығыстық деректің мәліметіне сүйене баяндаған [6, с. 121]. Бұл жерде ғалым Ораз-Мұхамедтің ата-бабаларына сипаттама берген. Ғалым Қасым хандығының билеушісі болған Ораз-Мұхамедтің арғы бабалары туралы тарқатып қарастыра келе, «... Жәнібек пен Жәдік туралы Френ ештеңе айта алмаған, алайда «Жылнамалар жинағында» бірқатар тарихи мәліметтер берілген» дей келе олар туралы «... олардың әрқайсысы өздерінің руын қалыптастырған билеуші бола білген танымал тұлғалар еді. Олардың есімдері әлі күнге дейін халық жадында» дей келе, олардың ел билеген ұрпақтарына тоқтаған [6, с. 124-125]. «Бұл деректегі мағұлматтан Жәнібек пен Жәдіктің ХҮ ғасырдың екінші жартысында беделді болғанын байқауға болады. Олардың қазіргі қырғыз-қайсақтар жерінде, бұрынғы Көк Орда жерінде өмір сүргенін біле аламыз» дей келе, ғалым «...егер «Жылнамалар жинағы» дұрыс мәліметтер берген болса, онда Жәнібек пен Жәдік туралы өзге де Орта Азияға қатысы бар басқа да деректерде сақталуы керек еді ғой» [6, с. 129] - деген сұрақты туындата отырып, жаңа дерек іздестіру барысында, өте қызықты, ғылыми айналымға енген, ең бастысы өзінің сұрағына жауап таба алған шығыстық дерек – «Тарихи Рашидиді» тапқан еді [6, с. 130]. Сондай ақ, ғалым Жәнібек пен Жәдік туралы мағұлматтар беруде өзге де шығыстық деректер: Бабырдың «Бабыр намесін», Хондемирдің «Хабиб ассиар», «Шайбани наме», Әбілғазының, Гаффаридің мәліметтері мен Левшиннің материалдарын пайдаланған. Бүкіл бірінші тараудың жартысынан астамы (145 бет) аталған деректердің Жәнібек пен Жәдікке қатысты материалдарына арналған [4, 81 б.].

Қазақ хандығының құрулы уақыты берілетін бірден-бір дерек «Тарихи Рашиди» туралы баяндағанда – еңбектің авторына, оның жазылу уақытысы мен кітаптың құрлымына тоқтала келіп, дерекке жалпы сипаттама берген. Сонымен қатар, «Тарихи Рашиди» еңбегінің авторы Мұхаммед Хайдар Дулатидің өмірі, шығу-тегі туралы да мәлімдейді. Және де аталған деректердің Шығыста сирек кездесетін кітап еместігін, оның бірқатар баспаларының Үндістаннан кездестіруге болады деп атап өтеді. Және бұл еңбектің қазіргі таңда біздер дерек ретінде қолданып жүрген Бабырдың «Бабыр наме», Алин-Ахмед Разидің «Гефт-иклим» («Жеті климат»), яғни Қашқар туралы мақаласында, ал «Үнді тарихы» еңбегінде Мұхаммед Қасым Фиришта, «Кашмир тарихы» атты шығармасында Мұхаммед Азам, сондай-ақ «Абдулла наме» авторы Хафиз Тыныш та осы «Тарихи Рашиди» мәліметтеріне сілтеме бергенін В.В. Вельяминов-Зернов атап көрсетеді [6, с. 130-136].

Жоғарыда берілген мағұлматтарды баяндай келіп, бұл еңбектің Европада сирек кездесетініне тоқтала отырып, бұл деректі қайдан табуға болады деген сұраққа, ғалым былай жауап берген: «Тарихи Рашиди» Петербургте бір ғана данамен кездеседі. Алайда ол толық емес. Сондай-ақ, Қазанда (1843 ж.) көшірілген көшірмеде де түрлі қателіктер бар. Ол Императорлық Санкт-Петербург университетінің меншігі болып саналады. Бұған дейін Қазан университетінің меншігі болып келген. Сонымен қатар Императорлық Ғылым Академиясының Азиятық музейінде «Тарихи Рашидидің» Қашқар тіліндегі толық емес нұсқасы сақталған. Бұны Қашқарлық Мұхаммед Садық аударған» дей келе, В.В. Вельяминов-Зернов «Тарихи Рашидидің» жоғарыда айтылған екі түп нұсқасын салыстыра отырып және өзге де шығыстық деректердің мәліметтеріне сүйене отырып, М.Х. Дулати еңбегін ғылыми айналымға енгізген еді. Атап айтқанда, ғалым «Тарихи Рашиди» мәліметтерін қолдана отырып, Жәнібек пен Керей хандардың Әбілқайырдан

бөлініп, Моғолстанға көшіп келуі, яғни Қазақ хандығының құрылу датасына қатысты мәліметіне назар аударды [6, с. 137-138].

Мұхамед Хайдар «Тарихи Рашидидің» бірінші бөлімінде Уәйіс ханның ұлы, Жүніс ханның бауыры Есенбұға ханның билік құрған кезіне сипаттама берген (=850 =1456,7 – 866 =1461,2 ж.). Онда былай дейді: «Осы уақытта (=850 =1456 ж.) Дешті Қыпшақ билеушісі Әбілқайыр ханнан Жошылық сұлтандарға қауіп төнген еді. Солардың екеуі Жәнібек хан мен Керей хан Моғолстанға қашады. Есенбұға қашқындарды жақсы қарсы алады. Сөйтіп оларға Моғолстанның батыс өңірі Шу мен Қозыбасы аймағын береді. Олар сонда тыныш өмір кешеді. Әбілқайыр ханның өлімінен соң Өзбек ұлысында дағдарыс болады. Осылай көптеген халық Керей мен Жәнібек ханға көшіп келеді. Сөйтіп олардың саны 200 000 адамға жетеді. Оларды Өзбек-Қазақтар деп атады. Қазақ сұлтандарының жеке билік құрған уақыты деп 870 (1465,6) жылды айтады. Бірақ Алла бәрінен жақсы біледі» - деген. Ал уақыттың ары қарайғы жалғасын (Қашқарлық аудармада) 940 (1533,4) жылға дейін қазақтар Өзбекстанның үлкен бөлігін иеленді деп көрсетеді. Керей ханнан соң хан болып (ұлы – авт.) Бұрындық отырды. Одан соң хан болып – Жәнібек ханның ұлы Қасым болды. Ол өзінің билігін бүкіл Дешті Қыпшаққа таратты. Оның тәуелділері 1 миллионға жетті. Бұл аймақта Жошыдан кейін ешкім мұндай күшті болған жоқ. Оның орынына мұрагері болып, ұлы Мамаш келді. Одан кейін хан болып Қасымның немере інісі Тахир болған. Тахир ханның кезінде қазақтар өзінің «қазақ атауын» жоғалтып алады. Тахирдан соң хан болып, оның бауыры Бұйдаш отырады. Бұйдаштың кезінде қазақтар жиырма мыңнан аспайтын еді. Осы жерде жақша ішінде парсы текстінде жоқ бірнеше мағұлматтар береді. 940 (1533,4) жылдан кейі Бұйдаш жоқ болды.. Осы кезде қазақтар да жоғалып кетеді. Осы жерде ескеретін нәрсе, Есенбұғадан бастап Рашид ханға дейін, моғолдар мен қазақтар бейбіт өмір сүрген. Рашид сұлтан бұл достық байланысты үзеді. Бұл жөнінде құдай бұйырса Рашид хан туралы айтамыз» - деп М.Х. Дулати айтып кетеді [6, с. 139-140].

Осы «Тарихи Рашидидің» бірінші бөлімінде тағы бір мәлімет беріледі. Есенбұға ханның Әбілқайырдың қастары Керей мен Жәнібекке «өз жерлерін беруі» кейіннен, Әбілқайырдың ұлдары мен Тоғғылық Темірдің ұрпақтары арасындағы соғысқа әкеледі. Бұл туралы автор былай дейді. Әбілқайыр дүниеден өткеннен соң, бірнеше уақыттан кейін, оның үлкен ұлы Бурудж-оғлан, Жәнібек пен Керейдің оның өзінің ізіне түсуіне байланысты жасырынып, Түркістанға қашып, Жүніс ханға шабуыл жасап (877 =1472,3) жылы өлтірілді [6, с. 143].

«Тарихи Рашидидің» екінші бөлімінде Мұхамед Хайдар Сұлтан Сайд ханның саяси өмірінің алғашқы жылдарын сипаттаған. Осы жерде қырғыз-қайсақтарға (қазақтарға – авт.) үш бөлімін арнайды.

1. «Сұлтан Сайд хан туралы оқиғалар» деген тарауда ғалым Қашқарлық және парсылық аударманы салыстыра отырып, өзі аударған парсылық аударманы былай берген:

– Көктемнің басында Кетебе Қасым ханға қашып келеді. Өзбектер тартып алмасын деп, оларға Сайрамды беруге мәжбүр болады. Ал Қашқарлықта – «...өзбектер қаланы алмасын деп беруге мәжбүр болды» деген сөз жоқ.

– Керей хан мен Жәнібек сұлтандар бастаған сұлтандар онша көп емес топпен Әбілқайырдан қашып Моғолстанға келеді. Ал Қашқарлықта – «.. онша көп емес топпен келеді» деген сөз жоқ [6, с. 151].

– Осы уақытта хан болып, Әдік сұлтанның ұлы Тахир хан болды. Тахир өте қатігез адам болған. Ал Қашқарлық аудармада – «... дәрежесі өте төмен» деп берілген [6, с. 153].

2. «Сүйінджік хан мен болған шайқастан кейінгі жағдайлар және Қасым ханға Сұлтан Сайд ханның бауыры» деген бұл бөлімде, төмендегі оқиғалар туарлы баяндаған.

– Қасым ханның жорығы туралы айтқанда былай дейді: Қасым хан әлі орнынан қозғалған жоқ еді. Ал Сұлтан Сайд хан – Агенгеранға қарай жүрген болатын. Ал Қашқарлықта – бұл хабарды алғанға дейін – хан ... [6, с. 158]

– Хан әскеріне келіп, сыпайы түрде ғана, «Басты іс» деп ол – «асықпай шайқасты бастау». Ал Қашқарлық аудармада – «кері шегінбеу» деп көрсетеді [6, с. 158-159].

– Хан өзін атқылаған жаудың үшеудің бірін, өзінің үлкен қылышымен ұрады. Қашқарлық аудармада – «...өзін атқан үшеудің біреуінің басын кесіп алады» деп, «Тарихи Рашидидің» парсылық және қашқарлық аудармаларын салыстыра беріп, деректегі Қазақ хандығына қатысты мәліметтерді саралап өтеді.

Мұнда негізінен Қасым хан кезіндегі Қазақ хандығындағы жөнінде ерекше тоқталып және Қасым ханнан кейінгі Тахир мен Бұйдаш ханға да сипаттама беріліп кетеді. Сонымен қатар Сұлтан Сайд ханның Қасым ханға қонақ болғаны да баяндалады.

«Тарихи Рашидидің» екінші бөлімінің келесі бір тараушасында қырғыз-қайсақтар (қазақтар – авт.) туралы айтылған деп, оған да тоқталып отырып, бұл оқиғаларды 930 немесе 931 (1524-1525) жылдары

Сұлтан Сайд ханның жас ұлы – Абду-Рашидтің Моғолстандағы билігіне тоқталған кезінде баяндайды [6, с. 191-192].

Ал «Сұлтан Сайд ханның Қожа Тадж ад динді кейін Тұрфанға жіберуі, осы кезде Тахир ханмен және өзбектермен (қазақтармен) бейбіт келісімге келуі, осы уақытта болған кейбір оқиғалар» деген бөлімінде Сұлтан Нигар ханымның – Әдік сұлтанға, одан кейін – Қасым ханға, ең соңында Тахир ханға тұрмысқа шыққаны жөнінде айтылған [6, с. 192-195]. Сондай-ақ, Тахир ханның Бабажа сұлтанмен болған шайқасы [6, с. 196-202] мен оның 936 (1529) жылы хан болғаны жөнінде және Мұхаммед Шайбанидің қазақтарға қарсы жорығы туралы баяндалған [6, с. 219-224].

Бұдан ары қарай ғалым 860-944 хижра жылдары аралығындағы, яғни 1456-1537,8 жылдары, яғни сексен жылдай билеген хандар есімін бере отырып, олар: «Жошылық Керей мен Жәнібек шамамен туыс бауырлар, бірақ кімнің ұлдары екені белгісіз. Олар шамамен 1456 ж. өмір сүрген. Керейдің ұлы – Бұрындық, Жәнібектің ұлдары – Әдік пен Қасым және Әдіктің ұлы Тахир» деп берген Мұхаммед Хайдар мәліметіне сүйене отырып, «Жәнібекті Барақтың ұлы болуы мүмкін. Ал Әдікті Жәнібектің ұлы – қырғыз-қайсақ ханзадасы» деп Қасым хандығындағы Ораз-Мұхамедтің шығу тегін осымен байланыстырған [6, с. 228-229].

В.В. Вельяминов-Зерновтың қазақ тарихы туралы мәліметті беруіне «Бабырнама» еңбегінің де маңызы зор болған [6, с. 229]. Мұнда ғалым негізінен Сұлтан Нигар ханымға байланысты мәліметтерді талдай келіп, «қазақ хандары мен сұлтандары арасында Қасым хан сияқты беделді ешкім болған жоқ» – деген пікірді нақтылаған.

Ғалым бұдан кейін Ораз Мұхаммедтің ата-бабасын Барақ ханнан бергі шежіресін өрбітуде тағы да екі еңбекке көңіл бөлеген. Олар: Хондмирдің «Хабиб ас-сийр» шамамен 930 (1523,4) жылы жазылған және авторы белгісіз «Шайбани наме» еңбектері. Бұл жерде ескеретін нәрсе В.В. Вельяминов-Зернов екі еңбектің беретін мәліметтерінің бір-біріне ұқсастығын атап өткен [6, с. 232]. Бірінші дерек бойынша ғалым – Шайбани ханның қазақтармен шайқасын және оның 915 (1520 ж. басында) Қасым сұлтаннан жеңілгенін жөнінде мәлімдесе [6, с. 260-264], ал екінші дерек бойынша Бұрындық ханның Шайбани ханға жорығы оның Бұрындық үшін сәтсіз болғаны жөнінде баяндап, «Шайбани намеде» Жәнібек Барақ ханның ұлы Керейдің інісі» деп көрсетілгені жөнінде тоқталған [6, с. 242]. Сондай-ақ, «Жәнібектің ұлдары Ирандж, Махмұд, Айбек туралы «Тарихи Рашидиде» де, «Бабырнамада» да, тіпті «Жылнамалар жинағында» да кездеспейді» - деген В.В. Вельяминов-Зернов екі шығыс жазушысы Гаффари мен Тахир Мұхаммедтің мәліметтерінен үзінді береді [6, с. 264].

Гаффаридің «Дежан-ара» деген еңбектерінде бір хан туралы, нақтырақ айтсақ «Қасым хан – Сейдек хан – Жәнібек хан Барақ ханның ұлы, Дешті Қыпшақта билік құрып, 930 (1523,4) жылы дүниеден өткен. Хақназар хан әкесі Қасымның орнына билікке келеді. Осы Қасым ханның ұлы Хақназардың аталуының өзі – оның, Тахир Мұхаммедтің Қазақ ханы Қасым туралы айтып отырғанын байқауға болады» - деген [6, с. 266].

Сондай-ақ Барақ ханның ұрпағы Жәнібек пен Жәдік туралы мәлімет береді деп, келесі бір шығыстық дерек – моңғол және түркі тарихына қатысты мағұлмат беретін ХҮІІ ғ. жазылған Әбілғазының еңбегіне тоқталған. В.В. Вельяминов-Зернов Қазаннан шыққан нұсқасын былай оқыған: «Орыс хан, оның ұлы – Құйыршық хан, одан Барақ хан, оның ұлы – Жәнібек хан, азан шақырып қойған аты Абу-Сайд. Оның тоғыз ұлы болған. Олар: Ирайдж, Махмұд, Қасым. Ол – Шайбани ханмен соғысып, оның дүниеден өтуіне себепші болған. Одан соң Айтық, Жаныш, Қанбар, Таныш, Ұзақ және Джаук. Бұл жердегі Абу-Сайд, яғни Жәнібек – Ораз-Мұхаммедтің арғы-тегі екеніне күмән жоқ» - деген тұжырым жасаған [6, с. 267-268].

Сондай-ақ, Бұхар ханы Абдулланың өмірін баяндаған Хафиз Таныштың Абдулла наме еңбегінде Хақназар хан мен Жалым сұлтан, Шығай сұлтан және Достай сұлтандар туралы мәліметтер кездесетіні жөнінде тоқтала отырып [6, с. 279-282], Тәуекел сұлтанды сол уақытта Дешті Қыпшақта ерлігімен ерекше көзге түскен, танымал тұлға ретінде атап өткен [6, с. 302-310]. Осы жерде атап өтетін бір мәселе, ол «Шығай ханды 1579-1582 жж. қазақтардың билеушісі болды» деген Хафиз Таныштың еңбегіндегі мәліметтер мұрағат құжаттарымен Тевкелевтің берген мәліметтерінде кездесетініне тоқталған [6, с. 322-323].

В.В. Вельяминов-Зернов деректердегі мәліметтерді осылай талдай келе, келесідей тұжырым жасаған: «... біз Барақтың ұлы Жәнібек және оның ұлы Жәдік – Орта Азия тарихында өзіндік орны бар тарихи тұлға болғанын, олардың Ораз-Мұхаммедтің арғы-тегі екендігіне енді күмәнданбаймыз» дей келе, М.Х. Дулатидің «Тарихи Рашиди» еңбегіндегі фактілерге сенім білдіріп, «Мұхаммед Хайдар бұл іспен жақын таныс болғандықтан да қателесуі мүмкін емес» [6, с. 271-272] - деген ой түйіп, қазақ сөзінің мәніне

тоқталып өткен. Зерттеуші-ғалымның бұл тұжырымын Қазақ хандығының қалыптасу тарихына қатысты ғылыми ой білдірген кейінгі ғалымдар басшылыққа алып отырғаны белгілі.

Тіптен Қазан қаласында В.В. Вельяминов-Зерновты Қасым хандығының зерттеушісі ретінде арнайы кандидаттық диссертация да қорғалған [7]. Ал, біз ғалымның қазақ тарихын зерделеуге қосқан үлесін тек Қазақ тарихына қатысты қарастырғанда ғана тоқталып жүргеніміз аян.

Сондықтан да, бүгінгі таңда Қазақ хандығының құрылғанын 550 жыл толып, мемлекеттік деңгейде атап өтіп отырған дүбірлі тойдың атап өтуіне маңызды дерек болып табылатын М.Х. Дулатидің «Тарихи Рашиди» атты еңбегінің маңызы зор болса, ал осы еңбекті алғаш болып, ғылыми айналымға енгізген шығыстанушы ғалым В.В. Вельяминов-Зернов еңбегінің де Қазақ хандығының тарихын зерделеуде маңызы жоғары екенін атап өткен жөн.

1. <http://www.twirpx.com> – 10.11.2015.

2. *Изучение вспомогательных исторических дисциплин //Очерки истории и исторической науки в СССР в 3-х томах. – М., 1955-1963 гг. – 2 т.*

3. *Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. – Спб., «В типографии Императорской Академии Наук». – 1863. – Ч. I. – 558 с.; Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. – Спб., «В типографии Императорской Академии Наук». – 1864. – Ч. II. – 498 с.; Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. – Спб., «В типографии Императорской Академии Наук». – 1866. – Ч. III. – 502 с.; Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. – Спб., «В типографии Императорской Академии Наук». – 1887. – Ч. IV. – 178 с.*

4. *Кәрібаев Б.Б. В.В. Вельяминов-Зернов және Қазақ хандығының құрылу мәселесі //Халықаралық Е. Бекмаханов оқуларының материалдары. – 21-22 мамыр, 2003 ж.*

5. *Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. – Спб., «В типографии Императорской Академии Наук». – 1863. – Ч. I. – 558 с.*

6. *Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. – Спб., «В типографии Императорской Академии Наук». – 1864. – Ч. II. – 498 с.*

7. *Калимуллина Ф.Г. В.В. Вельяминов-Зернов как историк Касимовского ханства. – Автореферат на соис. канд. ист. наук. – Казань, 2003. // <http://www.dissercat.com> – 10.11.2015.*

Резюме

К.М. Рустем – старший преподаватель КазНПУ им. Абая, доктор PhD, kamshat_rustem@mail.ru

Б.Б. Кожакметов – главный специалист РГП «Ғылым ордасы», магистр археологии и этнологии, explorer_kz@mail.ru

Г.Б. Бакауова - преподаватель КазНПУ им. Абая., магистр истории, bakauova@mail.ru

V.V. ВЕЛЪЯМИНОВ-ЗЕРНОВ И ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

В статье анализируется вторая книга известного русского востоковеда В.В. Вельяминов-Зернова «Исследование о Касимовских царях и царевичах», который ввел в научный обиход огромный материал, основанный на фундаментальной книге Мухамед Хайдар Дулати «Тарихи Рашиди», где освещена история формирования казахского ханства.

Работа В.В. Вельяминов-Зернова хотя только частично посвящена истории Казахских ханств, в ней преимущественно рассматривается генеалогия принца Ораз-Мухаммеда, который был у власти в Касимовском ханстве. В.В. Вельяминов-Зерновым рассматривается историю Казахских ханств сравнивая разные сведения восточных источников и архивных материалов

Ключевые слова: В.В. Вельяминов-Зернов, «Тарихи Рашиди», Казахское ханство, историография.

Summary

K.M. Rustem – PhD, Senior Lecturer at Abay Kazakh National Pedagogical University, kamshat_rustem@mail.ru

B.B. Kozhakhmetov – Master of Archaeology and Ethnology, Chief Specialist of RSE "Gylym Ordasy", explorer_kz@mail.ru

G.B. Bakauova – MA in History, Lecturer at Abay Kazakh National Pedagogical University, bakauova@mail.ru

V.V. VELYAMINOV-ZERNOV AND PROBLEMS OF FORMATION OF THE KAZAKH KHANATE

The article analyzes the second book of the famous Russian Orientalist V.V. Velyaminov-Zernov "Study on Kasimovian Kings and Princes", who introduced into scientific use enormous amount of material, based on the

fundamental book of Mohammed Haidar Dulati "Tarihi Rashidi", which covers the history of formation of the Kazakh Khanate.

The work of V.V. Velyaminov-Zernov although only is partly devoted to the history of the Kazakh Khanate, it mostly considered Genealogy of Prince Oraz-Mohammed, who was in power at Kasim Khanate. V.V. Velyaminov-Zernov examines the history of the Kazakh Khanate comparing different information sources of Oriental archival materials.

Keywords: V.V. Velyaminov-Zernov, «Tarihi Rashidi», Kazakh Khanate, historiography.

УДК 930 (470+574)

РАЗРАБОТКА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ИНСТИТУТА БИЕВ

Мажитова Ж.С. -

*к.и.н., докторант кафедры истории стран ближнего зарубежья
исторического факультета, Московский государственный университет.
e-mail:mazhitova_69@mail.ru*

В статье рассматриваются попытки политико-юридического закрепления Российской империи на своих юго-восточных окраинах. Особое внимание уделяется формированию эволюционного подхода со стороны правительства при инкорпорации обычного права в соционормативное пространство империи. Автор отмечает, что с момента юридического закрепления российского присутствия на территории казахской Степи, правительство взяло курс на постепенное слияние адата с русским правом. С этой целью проводится ряд реформ, целью которых было путем последовательного изъятия полномочий у местной власти, приобщить население края к имперскому, «цивилизованному» праву. Автор останавливается на характеристике сложившихся двух подходов по вопросу реформирования местной правовой культуры. Так, если сторонники безболезненной интеграции некодифицированного права с законом исходили из практического опыта и понимания, что для реформирования кочевого общества казахов нужна такая система управления, которая позволит со временем создать унифицированное правовое общество. То, либералы – сторонники скорейшего создания единого гражданского общества, считали, что основными принципами цивилизованного общества является равенство всех граждан перед законом вне зависимости от этнического происхождения и материального положения. Несмотря на жаркие дискуссии по этому вопросу, российские власти последовательно придерживались выбранного курса – последовательной инкорпорации обычного права в правовое поле империи.

Ключевые слова: институт биев; обычное право; закон; практика правового плюрализма.

Формирование теоретико-методологических принципов и подходов дореволюционной историографии XVIII–XIX вв. по рассматриваемой теме зависело не только от идеологической ситуации в Российской империи. Оно было связано с пониманием политических и стратегических задач России, в состав которой казахи Младшего и Среднего жузов юридически вошли еще в первой половине XVIII в. К этому времени, российское централизованное государство, берущее начало еще с времен Ивана IV Грозного, обращает свой взор как на запад, где Петр I в ходе российско-шведских войн успешно «прорубал окно» в Европу, так и на Восток, где великий реформатор пытался подобрать «ключи» к «вратам» Азии.

Такую «многовекторную» внешнюю политику можно объяснить тем, что время Петра I связано с переоценкой в обществе исторической миссии России на международной арене и утверждением имперской концепции. В основе нее лежала твердая убежденность в том, что Россия, являясь преемницей Рима и Константинополя, имела «божественное» право на расширение территорий и «естественное» право распоряжаться судьбами людей. В данном случае «движение на восток представлялось исторической миссией России, обусловленной ее срединным географическим положением» [1].

Политика расширения территории, оформленная в идее «собираания земли русской» была продолжена на протяжении всего существования Российского государства, позднее империи, поскольку как указывает философ С.В. Лурье «сохранение и в XIX в. важнейших принципов действия, унаследованных от Византии, указывает на то, что имплицитно проявлял себя взгляд на империю как на икону Царства Божия, как на государство, имеющее мистическое основание, а потому являющееся уникальным, а не одним из многих государств мира» [2]. Так, например, «накануне воцарения Петра I на троне территория России составляла 256126 кв. миль. После смерти Петра: 275571 кв. м. После смерти Анны: 290802 кв. м. После смерти Елизаветы: 294497 кв. миль. Ни характер государя или государыни, ни советники,

окружавшие трон, не оказывали влияния на процесс: он всегда шел в одну сторону: расширения территории, приобретения новых земель» [3].

Объяснить успех поступательного широкомасштабного присоединения и закрепления на новых землях империи только силовым воздействием центра на приграничные окраины (хотя этот фактор не исключается), разноплановыми методами колонизации, включавшими стихийные и организованные потоки переселенцев, толерантным (по меркам той эпохи) отношением государства к народам и народностям (к примеру, свобода вероисповедания) будет, на мой взгляд, не совсем верным. Думаю, что историческое продвижение и расширение границ в юго-восточном направлении связано, в том числе и с фактором государственной деятельности, правительственной политики и административно-правовой практики империи.

Процесс включения территории Казахской степи в состав Российской империи определяется относительно длительным временным интервалом (XVIII – середина XIX вв.), сопровождавшимся утверждением властью правовых норм и практическим внедрением их в местное социоправовое поле. Эти нормы служили важным фактором по легитимации власти в крае, кроме этого они были призваны способствовать постепенному формированию единого правосознания всех народов, населявших империю.

Следует начать с того, что в XVIII в. процесс юридического включения Младшего и Среднего жузов в состав империи не подразумевал фактического закрепления Российской империи на этих территориях. Ее присутствие было скорее «гостевым», поэтому ни о каких серьезных реформах в области права в это время речи не заходило. Бескрайние степные просторы, по сезонно кочующие казахские племена, у которых, по мнению российских исследователей и путешественников, «сложно было найти какие-то признаки государственности», сформировали в российском обществе стойкое мнение о казахах, как общности, пребывающей в доклассовой стадии развития. Один из видных ученых и начальников Оренбургской экспедиции В.Н. Татищев (1737–1739) видел историю мира как непрерывное восхождение от младенчества к «мужеству». При этом восхождение по каждой стадии развития он связывал с очередным уровнем знания и культуры. «И тако мнится, что удобно можем сравнить до обретения письма и закона Моисеева со временем младенчества человека» [4]. «Своеобразные» черты, присущие кочевому миру казахов, объяснялись возрастными параметрами, поэтому кочевники стали восприниматься не просто как «чужие», но и как «иные», живущие в «состоянии незрелости». Путешественники и исследователи казахского общества исходили именно из этого методологического постулата, поэтому не случайно частое употребление эпитетов «дикарь», «варвар» и т. д. по отношению к характеристике уровня развития общества номадов встречается повсеместно.

Такой методологический подход сохранился и в XIX в. с той лишь разницей, что теперь требовалось законодательное обеспечение, вытекающее из необходимости фактического закрепления на этой территории. Идеи историзма и эволюционного права немецких философов Шеллинга, Фихте и Гердера оказали огромное влияние на взгляды чиновников и исследователей права. В числе сторонников этих идей был один из первых реформаторов в области казахского права генерал-губернатор Западной Сибири М.М. Сперанский (1819–1921).

Обширная малозаселенная территория Степи, немногочисленный государственный аппарат, не позволявший силой атаковать местную правовую практику, непонятные для казахов, а потому «ненужные» российские законы объективно затрудняли проведение мероприятий в области пересмотра и переоценки адата с тем, чтобы он растворился в имперском праве. Поэтому не случайно политика в крае М.М. Сперанского стала зеркальным отражением популярных в те времена идей о необходимости преобразований в устройстве окраинных народов по цивилизованной (европейской) модели, как соответствующей культурному и развитому обществу. Его новаторские идеи, касающиеся плана преобразования России (к примеру, идея разделения властей на законодательную, исполнительную, судебную) сделали М.М. Сперанского одним из первых политических мыслителей России начала XIX в.

После прибытия в Сибирь он выяснил, что местные народы заметно отличаются от русских. В письме к своей дочери М.М. Сперанский писал о празднике «диких киргизов» в окрестностях Омска: «Они (казахи. – Ж. М.) жрут почти сырых баранов и пьют кумыс. Нет ничего отвратительнее дикой природы, если в самом деле это есть природа, а не одичавшее ее произведение» [5]. Выявленные им отличия, казалось, касались всего: климата, образа жизни, веры, суда. В то же время он верил, что «законы должны отражать духовные и интеллектуальные нужды народа, сформированные национальной историей и традиций. Каждое общество проходит через детство, зрелость и старость, и “законодатель не может и не должен менять этот возраст, но он должен знать его точно и управлять каждым в соответствии с его

собственным характером» [6]. Таким образом, законы привязывались к определенному уровню развития культуры.

В этом плане «путь» в когорту цивилизованных обществ для «отсталых» и «слаборазвитых» виделся, в том числе, через законы, которые должны были стать «моделями для преобразований, и если они должным образом воплощались чуткими и отзывчивыми администраторами, то постепенное восхождение к почитанию норм права последует естественным образом» [7]. То есть «целью правительства было не отдалять народ, для которого издаваемые законы предназначались, а стимулировать его на то, чтобы “принять и понять его намерения со стороны общества в целом в силу их логической согласованности с нуждами правительства”» [8].

Для того чтобы «подтянуть» менее развитые общества к российской (европейской) модели и тем самым создать гомогенное российское общество, предполагалось провести реформирование общества, направить его развитие в нужное русло. Единственный вопрос, который волновал общественность – пути этого реформирования: поступательный (принцип историзма) или крутая ломка устоявшихся местных культурных ценностей (назовем его революционный). На протяжении всего XIX в. наиболее крепкие позиции среди государственных чиновников и представителей общественности имели сторонники первого курса. Не случайно основные положения всех законодательных документов предполагали установление российского правления, в том числе путем использования норм адата.

Исходя из этого постулата, в основу реформы «Устава о сибирских киргизах» 1822 г. М.М. Сперанский взял курс на использование российского права в качестве средства по «оцивилизованию» казахов и включению посредством этого в российское «цивилизованное (гражданское) общество». Повторю, что до 1822 г. империя лишь юридически присутствовала в Степи, после этого года началось последовательное политико-правовое включение Степи в состав России (реформы 1824, 1854, 1867, 1868 гг. и др.). Важной особенностью этого законодательного документа, определившего характер и содержание всех последующих, явилось то, что М.М. Сперанский взял курс на постепенное преобразование существующих судебных практик, на поступательное внедрение среди местного населения идеи об имперском праве, как более гуманном и справедливом. Поскольку местное население в Западной Сибири было представлено разнородными этническими сегментами, имеющими характерные для них специфические культурные черты, в целом, разный уровень развития общества, М.М. Сперанский видел слияние Степи с империей как процесс поэтапный, эволюционный. В практическом выражении эти нововведения выражались в том, что наряду с тем, что вводилось имперское законодательство по некоторым видам уголовных преступлений, казахам разрешалось регулировать свои споры по адату, однако с этого момента начинается перекодификация некоторых норм обычного права в сторону объявления их противоправными.

Предполагалось, что со временем суд биев не выдержит конкуренции с мировыми судами и постепенно станет судебным рудиментом в жизни кочевников. Такова была логика господствовавшего в то время эволюционистского подхода.

Таким образом, реформы 1820-х гг. можно условно обозначить как некую «точку отсчета»: с этого момента начинается долгий путь трансформации суда биев, его встраивание в российское соционормативное поле. При этом принципы историзма в подходе к вопросам слияния местного права с имперскими стали настолько всеобъемлющими, что можно говорить о том, что они стали основным методологическим подходом для исследователей и администраторов вплоть до советской власти.

Следует признать, что понимание правительством России того, что территория империи в географическом, конфессиональном, этническом и т. д. разрезе представляет собой разнохарактерное пространство, привело к разработке взвешенного, сбалансированного подхода к вопросам по управлению обширными юго-восточными окраинами.

Приняв во внимание сложившиеся народные правовые обычаи и учитывая неудачи в кавказском опыте [9], российские законоведы берут курс на постепенную инкорпорацию местного некодифицированного права в российское правовое поле. Такая полиюридическая имперская политика, полагаем, была направлена на решение нескольких задач. Во-первых, в ходе реформ 1820-х гг. начинает устанавливаться практика правового плюрализма – синтеза адата и норм российского права, подразумевавшая первую попытку врастания местных адатных судов в российское соционормативное поле. Государство такими мерами признавало существование, наряду с имперским правом, и адатного. Курс в отношении местного права связан, скорее всего, не с «симпатиями» к нему, а с вполне прагматическими целями: ломка обычаев, в целом насильственные метаморфозы культуры казахского народа могли привести к противостоянию региона и империи, к потере контроля со стороны последней

над человеческими и материальными ресурсами. В то время как сбалансированная, осторожная, взвешенная политика могла обеспечить включение края в поле влияния империи и постепенное, безболезненное вращение всех его институтов в социокультурное пространство.

Во-вторых, имперский курс, узаконивая разнообразные правовые режимы, рассчитывал «утвердить верховенство российской власти и в то же время дать населению *огромные полномочия для самостоятельного управления* (курсив мой. – Ж. М.) на местах» [10]. В этом пункте можно выделить несколько моментов: 1. Предоставляя местным судам по-своему интерпретировать правовой обычай, империя прямо и косвенно втягивала их в процесс законотворчества, т. е. управление краем. 2. Дозволяя использовать обычно-правовой инструментарий (в том числе *судебный прецедент*), как наиболее правоприменительный к этой социокультурной среде, власти, с одной стороны, шли на легитимное «соглашение» с местным нобилитетом (в том числе, биями) – она давала им определенные льготы и привилегии в обмен на обязательство служить ей и быть проводниками имперской колониальной политики на местах. Как говорил И. Лакост: «Никакая колонизация невозможна без содействия групп местного населения и автохтонной аристократии» [11]. С другой – таким «соглашением» она хотела обеспечить правовой порядок силами местной политической элиты (читай: давала *огромные полномочия для самостоятельного управления*), не затрачивая финансовых средств и военных ресурсов.

Имперский дискурс по реформированию столь обширного края и вхождению его в российское соционормативное пространство вызывал необходимость сбора и систематизации юридических практик казахов. Идеи о цивилизаторской миссии империи по отношению к нерусским народам, которым «семена гражданственности мы разсеваем не насилем и принуждениями, не утопиями и непримиримыми к делу теориями, а совершенно иными путями – путями кротости, христианской любви и строго правосудия» [12], привели к появлению сборников, в которых были предприняты попытки кодификации норм обычного права казахов. Составление свода уложений местных практик должно было способствовать повышению эффективности работы властей, которые, знакомясь с местным правом, могли селективно отобрать и ввести в нормативный режим только те, которые, по их мнению, не противоречили приоритету закона империи.

Наряду с материалами полевой работы, источниками для сбора информации об адате служили различные отчеты, записки, донесения и т. д. образованных государственных чиновников, которых судьба «занесла» в далекий степной край.

К 1820-м гг. сложились в основном два подхода к реформированию нормативного поля казахов. Так, согласно предложениям сторонников либерального подхода, российское законотворчество представлялось как унитарное (в правовом аспекте) правовое пространство, в котором должны были раствориться все местные правовые практики [13].

Либералы считали, что основными принципами цивилизованного государства является верховенство закона и равенство всех граждан перед законом вне зависимости от социального происхождения и богатства. Они, в контексте «окультуривания» нерусских народов, видели будущее России как просвещенного, цивилизованного государства, поэтому курс властей на постепенное, в обозримом будущем инклюзивное распространение общего права вызывало возмущение и жесткую критику. Доводами либералов в пользу скорейшей унификации права служили перемены в жизни казахов, которые «стали во многом нам подражать, устраивать для себя дома и мечети, разводя хлебопашество, так что в настоящее время, большею частью, родственники убитого уже не домогаются платежа за него, а требуют наказания убийцы; за баранту (угон скота. – Ж. М.) скота уже не отправляются за отнятием его, а жалуются Русскому Начальству: будучи уверенными, что по распоряжению его и скот его возвратится, и барантовщики не останутся без взыскания, равным образом и недовольные решением биев в делах о кражах или о чем-либо другом приносят на него Русскому начальству жалобы. Все сие доказывает, что в настоящее время киргизы не только довольны изданными для них Российскими законами, но даже как бы *требуют распространения* (курсив мой. – Ж. М.) на них и других законов Империи» [14].

Либералы отрицательно относились к местным правовым практикам, деятельность судов, в том числе по обычному праву, ассоциировалась с «пережитками», «патриархальностью», «отсталостью», которые дискредитировали Россию в глазах «просвещенной» Европы и в совокупности тормозили процессы модернизации общества.

Позиции либералов усилились во второй половине XIX в., когда в 1875 г. прошел первый съезд русских юристов, на котором доклад М.Н. Соловьева и А.М. Фальковского: «Об издании гражданского уложения Российской Империи с изложением причин необходимости отмены местных сводов гражданских узаконений, ныне действующих, и указанием основных положений, могущих служить к

объединению в России гражданского права» [15] послужил еще одним мощным импульсом для «популяризации» дискурса об общеимперском гражданском праве.

Правда, апологеты общеимперского законодательства, говоря о концепции правовой интеграции империи, очерчивали географические рамки теми районами, которые подходили под понятия «цивилизация»: «Навязывать гражданские нормы цивилизованного общества каким-нибудь чукчам или самоедам, само-собою (сохранена орфография источника. – Ж. М.) невозможно, как невозможно требовать, чтобы рыба летала или птица ползала на четвереньках» [16].

В конце XIX – начале XX вв. в важнейших дискуссиях по вопросам правопорядка в России приняли участие такие яркие личности из числа авторитетных юристов-либералов, как В.Д. Набоков, В.А. Маклаков, А.Ф. Кони, В.М. Гессен. «Их мысли и представления о современном им обществе оказали огромное и долговременное влияние на дискуссии о перспективах, возможностях и неудачах правового развития России» [17]. По мнению этих ученых – сторонников либеральных преобразований, правовая культура должна быть построена «на принципах, как создание единой и однородной для всех граждан судебной системы, гласность и введение суда присяжных, всеобщее знание статутного права, рациональная кодификация законов, постановка судопроизводства на нормативную основу и независимость судебной власти» [18]. Отсутствие этих принципов, по мнению либералов, могло отбросить назад процесс построения правового государства.

Другое направление было представлено сторонниками использования полиюридического подхода (можно обозначить этот подход несколькими понятиями – государственнический, официальный). Они исходили из практического опыта и понимания, что для модернизации кочевого общества нужна система управления, которая позволит без ущерба для обеих сторон (акторов процесса) создать гомогенное правовое общество [19]. Хотя временные рамки этого процесса не оговаривались, но и не растягивались на десятилетия. Осознание сложности этого процесса и возможности возникновения разного рода объективных проблем подталкивало их к созданию такого гибкого законодательства, которое путем инкорпорации местного права должно было способствовать постепенной трансформации правового самосознания казахов и включению в правовое социокультурное пространство империи.

Конечно, процесс инкорпорации местного права в российское был задуман как поступательный, в то же время предполагалось не растягивать его века. Не зря на протяжении всей второй половины XIX в. работали различные комиссии (Ф.К. Гирса (1865), М. Курбановского (1883), К.А. Нестеровского (1902–1903), К.К. Палена (1908–1909), А.Н. Куропаткина (1916) и др.), перед которыми стояла конкретная задача по приращению местных правовых практик к имперскому. На деле оказалось все гораздо сложнее. Поэтому, несмотря на многочисленные попытки противников местных правовых практик поднять на государственном уровне вопрос о полной ликвидации традиционных правовых институтов, высшие судебные власти империи отказывались их ликвидировать.

Итак, проведение реформ с целью создания унифицированной правовой системы, которая была нацелена на изменение правового сознания казахов, в определенной степени не увенчалось успехом. Адат продолжал повсеместно использоваться в судебных практиках казахов. В то же время говорить о полном крахе проводимых со стороны правительства мероприятий, думаю, будет неправильным. Целенаправленные, рассчитанные на перспективу правовые устремления правительства, к началу XX в. в определенной степени снизили потенциал сопротивления российскому праву со стороны кочевников. Возможность апеллировать казахами по разным причинам к российскому суду в обход народному свидетельствует о верности выбранного курса имперскими властями по русификации правовой культуры кочевников, по созданию гомогенного соционормативного поля империи.

Однако события 1917 г. помешали замыслу российских администраторов в этом вопросе и сохранили в Степи имманентные социальные институты, в том числе и в области обычного права.

1. *Азиатская Россия в геополитической и цивилизационной динамике. XVI–XX века / В.В. Алексеев [и др.]. — М.: Наука, 2004. — с. 293.*

2. *Лурье С.В. От древнего Рима до России XX века: Преемственность имперской традиции // Общественные науки сегодня. — 1997. — № 4. С. 132.*

3. *Геллер М. История Российской империи. Т. II. — М.: МИК, 1997. — С. 124.*

4. *Татищев В.Н. Разговор двух приятелей о пользе науки и училищах // Татищев В.Н. Избранные произведения / Под общ. ред. С.Н. Валка. — Л.: Наука, 1979. — С. 70.*

5. *Сперанский М.М. Письма к дочери / Сост. Н.В. Куксанова. — Новосибирск : Новосиб. гос. ун-т, 2002. — С. 104.*

6. Слезкин Ю. Арктические зеркала: Россия и малые народы Севера / Автор. пер. с англ. О. Леонтьевой. — М.: Новое литературное обозрение, 2008. — С. 102.
7. Raeff M. Mikhael Speransky. Statesman of Imperial Russia 1772–1839. Second edition (The Hague: Martinus Nijhoff). — 1969. — P. 340.
8. Мартин В. Закон и обычай в Степи: Казахи Среднего жуза и Российский колониализм в XIX веке / Пер. с англ. Д.М. Костина. — Алматы: Санат, 2009. — С. 48.
9. Бобровников В.О. Мусульмане Северного Кавказа: обычаи, право, насилие: Очерки по истории и этнографии права Нагорного Дагестана. — М.: Вост. лит., 2002. — 368 с.
10. Бёрбэнк Дж. Местные суды, имперское право и гражданство в России // Российская империя в сравнительной перспективе. Сб. статей / Под ред. А.И. Миллера. — М.: Новое издательство, 2004. — С. 323.
11. Горшенина С. Извечна ли маргинальность русского колониального Туркестана, или войдет ли постсоветская Средняя Азия в область post-исследований // *Ab Imperio*. — 2007. — № 2. — С. 238.
12. Небольсин П. Отчет о путешествии в Оренбургский и Астраханский край // Вестник ИРГО / Под ред. В.А. Милюткина. — СПб.: Тип. Э. Праца, 1852. — Ч. IV. — Кн. 1–2. — С. 29.
13. Дингельштедт Н. Судебное преобразование в Туркестане // Журнал гражданского и уголовного права. — 1892. — Кн. 7. — С. 34–35; Зуев А. Киргизский народный суд // Журнал Министерства юстиции. — 1907. — № 10. — С. 161–208.
14. Государственный исторический архив Оренбургской области. — Ф. 3. — Оп. 2. — Д. 3148. — Л. 342.
15. Соловьев М.Н., Фальковский А.М. Об издании гражданского уложения Российской Империи с изложением причин необходимости отмены местных сводов гражданских узаконений, ныне действующих, и указанием основных положений, могущих служить к объединению в России гражданского права // Первый съезд русских юристов в Москве в 1875 году. — М.: Типография А.И. Мамонтова и К°, 1882. — С. 59–99.
16. Первый съезд русских юристов в Москве в 1875 году. — М.: Типография А.И. Мамонтова и К°, 1882. — 280 с.
17. Burbank Jane. Discipline and Punish in the Moscow Bar Association // *The Russian Review* 54. — 1995. — № 1. — P. 45–48.
18. Бербанк Дж. Правовая культура, гражданство и крестьянская юриспруденция: перспективы начала XX века // Американская русистика: веки историографии последних лет. Императорский период. Антология. — Самара: Сам. ун-т, 2000. — С. 269–298.
19. Бабаджанов Ходжа Мухаммед-Салих. Заметки киргиза о житие и участии его родичей // Санкт-петербургские ведомости. — 1861. — № 136. — С. 2; Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. — СПб.: Бабунов, 1871. — 358 с.; Терентьев М. Туркестан и туркестанцы // Вестник Европы. — 1875. — № 9. С. 65–112.

Мажитова Ж.С.

М.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің
таяу шетелдер мемлекеттер тарихы кафедрасының докторанты, т.ғ.к., доцент
**БИЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ТАРИХНАМАСЫНДА
ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ ТӘСІЛДЕМЕЛЕРДІ ӘЗІРЛЕУ**

Түйіндеме

Мақалада Ресей империясының өзінің оңтүстік-шығыс аймағында саяси-заңды бекіну әрекеттері қарастырылады. Адатты империяның әлеуметтік нормативтік кеңістігіне инкорпорациялау кезінде үкімет тарапынан эволюциялық тәсілдеменің қалыптасуына ерекше көңіл бөлінеді. Автор қазақ даласында ресейлік қатысудың заңды бекінуінен бастап, үкімет әдет-ғұрыптың орыс құқығымен біртіндеп қосылуына жол салғанын атайды. Осы мақсатта бірнеше қатар өзгерістер жүргізіледі, олардың мақсаты, жергілікті биліктен өкілеттіліктерін біртіндеп айыру арқылы халықты империялық «өркениетті» құқыққа тарту болып табылады. Автор жергілікті құқықтық мәдениетті реформалау мәселесі бойынша орын алған екі тәсілдеменің сипаттамасына тоқталады. Сонымен, кодификацияланған құқықты заңмен ауыртпалықсыз біріктірудің жақтаушылары көшпелі қазақ қоғамын реформалау үшін, уақыт келе сәйкестендірілген құқықтық қоғам құруға мүмкіндік беретін басқару жүйесі қажет деген тәжірибеден және түсініктен шыққан. Ал, либералдар – бірыңғай азаматтық қоғамды тез арада құрудың

жақтаушылары этникалық шығу тегіне және материалдық жағдайға қарамастан барлық азаматтардың заң алдында теңдігі өркениетті қоғамның негізгі қағидаты болып табылады деп есептеді. Осы мәселе бойынша пікірталасқа қарамастан, ресей биліктері таңдаған курсты дәйекті ұстанды – адатты империяның құқықтық өрісіне біртіндеп инкорпорациялау.

Түйінді сөздер: билер институты; адат; заң; құқықтық пікір алуандығының тәжірибесі.

Mazhitova Zh.S.

PhD in History, Doctoral degree seeker, Department
of History of Near-Abroad States, Faculty of History, Lomonosov Moscow State University

Summary

DEVELOPMENT OF THEORETIC AND METHODOLOGICAL APPROACHES IN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY OF BEYS INSTITUTE

The attempts of political and legal consolidation of the Russian Empire on its south-eastern borders are considered. Special attention is paid to forming an evolutionary approach from the government in the incorporation of customary law in social normative Empire space. The author notes that since the legal consolidation of the Russian presence on the territory of the Kazakh Steppe the government has embarked on a merging of the adat with the Russian law. It is noted that for this purpose a series of reforms aimed at familiarizing of the population of the region to the Imperial “civilized” law through the progressive removal of powers from local authorities. The author dwells on the characteristics of two approaches arisen when reforming the local legal culture. It is shown that the proponents of painless integration of uncodified law to the law proceeded from the practical experience and understanding that for the reform of the nomadic society of the Kazakhs a system of governance is needed that will allow to create a unified legal community. It is noted that the liberal supporters of early establishment of a unified civil society believed that the basic principles of a civilized society is the equality of all citizens before the law regardless of ethnic ancestry and economic status. It is shown that despite the heated debates, the Russian authorities kept the course — consistent incorporation of customary law within the legal framework of the Empire.

Keywords: institute of beys; customary law; law; practice of legal pluralism.

ӘӨЖ 930: 94(574)

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ АҚЫНДАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ОТАРЛАУ САЯСАТЫНЫҢ БЕЙНЕЛЕНУІ

Өтен Г. Ж. - *тарих ғылымдарының кандидаты «ӨРЛЕУ» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты, Қазақстан Республикасы, Шымкент қ. mail.ru: uten63@bk.ru*

Мақалада автор XIX ғасырдағы қазақ ақындарының шығармаларында отарлау саясатының бейнеленуін деректанулық тұрғыда көрсетеді. XIX ғасырда қазақ даласында болған өзгерістер қазақ поэзиясы тарихында «Зар заман» атпен белгілі. «Зар заман» дәуірінің өкілдері – Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөнкеұлы және т.б. Автор Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөнкеұлының шығармаларын талдау негізінде «Зар заман» дәуірі ақындары өз шығармаларында ашық қазақ халқының қайғы-қасіретін көрсетіп, отарлау әкімшілігінің қысым жасағандығын, патша өкіметінің қоныс аудару саясатын айыптап көрсетеді.

Тірек сөздер: «Зар заман» дәуірі, қоныстандыру саясаты, отаршылдық саясат, шығарма, ұлттық рух, қазақ халқы.

Белгілі бір қоғамдағы өмір сүрген адамзаттың табиғи болмысы, кез-келген халықтың өзін-өзі тануы, әрбір тарихи кезеңдерде алда тұрған кезекті міндеттерін анықтауы алдымен зиялы қауым қызметі арқылы жүреді.

XIX ғасырдағы ұлттық тарихымызды тануда туған ұлтының теңдегі мен тәуелсіздігі үшін күрескен дарынды тұлғалардың бір-біріне ұқсамайтын дара туындылары сан қырлы сипатымен ерекшеленеді.

Мәселен, Дулат Бабатайұлы «О, Сарыарқа, Сарыарқа», «Бейшара менің қазағым» өлеңдері арқылы қазақтың ауыр тұрмысын бейнелесе, Мұрат Мөңкеұлы «Әттең, бір қатты дүние-ай», «Сарыарқа», «Үш киын» толғау-дастандары арқылы қазақтың жерін отарлаушылардың әділетсіздігін, озбырлығын батыл әшкерелеу арқылы отарлау саясатына қарсы тұрады.

1822-1824 жылдардағы Жарғының қабылдауымен Қазақ даласын басқару жөніндегі ережелерінің талаптарына өлкеде дәстүрлі хандық басқару жүйесі жойылды. Ресей хандық билікті жою үшін, әрбір мүмкіндікті пайдаланды, ел ішіндегі ықпалды адамдарды, хандарды, билерді, батырларды бір-біріне айдап салды, алдау, күш көрсету шараларын да қолданды.

XIX ғасырдың 60 жылдарының аяғына қарай қазақ даласы тұтастай Ресей империясына бағынышты болды. Отаршылдық қамытын киген қазақ елі, енді екі жақты экономикалық және рухани қанауға ұшырады. Салықты екі жақты төлеуге мәжбүр болды.

Отаршыл саяси әлеуметтік биліктің күшеюі, сол кездегі поэзиялық туындыларда ұлт мүддесі тұрғысынан шынайы жырланған қанауға қарсы сарындар, бұқара халықтың көзқарасы мен ой-пікірін, қарым-қатынасын білдірмей тұра алмады. «XIX ғасыр басында ғұмыр кешкен ақын-жыраулар поэзиясындағы басты да өзекті сарын – халықтың отаршылдық құрығынан шығуға талпынған бұлқынысы үш аймаққа бөлініп ыдыраған қазақ елінің үш аймағында үш түрлі жағдайда қалыптасты», - деп жазды М.Мырзахметов. Шығармашылық жолындағы қазақ ақын-жыраулары негізінен ауызша поэзия саласында еңбек етіп, өз заманының көкейтесті саяси әлеуметтік мәселелерін жырлады.

XIX ғасырда өмір сүрген шығармалары қайшылыққа толы, күрделі тұлға саналған, қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар Дулат Бабатайұлы (1802-1874), Шортанбай Қанайұлы (1818-1881), Мұрат Мөңкеұлы (1843-1909). «Зар-заман ағымының халық арасында есімдері жыр, толғаулары кең танымал болған ақындар.

«Зар-заман» – деген XIX ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан бір өлеңінің аты. Шортанбайдың өлеңі ілгерлі, соңғы ірі ақындардың барлық күй, сарынының, бір арнаға тұтастырғандай жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «Зар-заман» ақындары деген ат қойдық. «Зар-заман ақындары» алғашқы буыны Абай заманынан басталса, арты Абайға келіп тіреледі» [2], - деп жазды М.Әуезов.

Ресей империясының қазақ елін, жерін отарлау саясатын Шортанбай Қанайұлы «Зар-заман» атты шығармасында былай баяндайды:

Дуан басы, болыстар,
Орыстың сөзін мақұлдап.
Айтқан сөзінің бұлы жоқ,
Құр жылайды қақылдап...
Тілмашты көрдің биіңдей,
Дауылды көрдің үйіңдей
Абақты тұр көріңдей,
Байлар ұрлық қылады,
Көзіне малы көрінбей.
Билер пара жейді екен,
Сақтап қойған сүріндей
Заманның түрі бұзылды,
Текеметтің түріндей. [3] – десе,

Дулат Бабатайұлы қазақ халқының екі жақты қаналуы мен кіріптарлық халі туралы былай толғайды:

Шек-шекпенге құмартқан,
Қанталап көзі мұнартқан.
Саудалап елін тиынға,
Құмартып патша сыйына,
Бек дегеннің бек емес,
Хан жалшысы нөкері.

Шен-шекпенге сатылып,

Батпаққа елін батырып, [4] – деп өз жеке басының мүддесін халықтың мүддесінен жоғары қойған мансапқор мен шенқұмарларды «саудалап елін тиынға» деп налыса, Шортанбай ақын «Заманның түрі бұзылды, Текеметтің түріндей» - деп тәуелсіздігінен айрылған қалың қазақтың тағдырына күйінеді. Ресей басқару жүйесіне қарсылығын білдіре отырып, елді бірлікке шақырады.

Мұрат Мөңкеұлы «Үш қиян» атты толғауында

Елді тартып алғаны –

Етекке қолды салғаны

Жайықты тартып алғаны –

Жағаға қолды салғаны

Ойылды тартып алғаны –

Ойындағысы болғаны – деп отарлаушыларды батыл әшкерелеп, озбыр саясатқа қарсылығын білдірді. «Ойындағысы болған» Ресей империясы Қазақстанды өз отарына айналдыру үшін хандық билікті, яғни қазақ мемлекеттілігін жойып, орнына орыстың әкімшілік-территориялық басқару жүйесін енгізді.

М.Әуезов «Әдебиет тарихы» атты зерттеу еңбегінде: «Бұрын өз бетімен еркін жүрген елдің тіршілігі осы дәуірде қайғыны да, қазаны да толып жатқан өзгерісті де көрген. Сол бір ауыр күндері ел ортасынан екі алуан адамды шығарды дегенбіз. Біреуі тарихи өлеңдерде сыналған ел қаһармандары екіншісі ел тілегін айтып, зар мұңын сөзбен шығарған ойшыл қария, өлеңші ақын, жырау болатын [5] - деп анықтама береді.

Демек, өткен ғасыр – тарихымыздың бір бөлшегі, «тарихи өлеңдерде сыналған ел қаһармандарын» дәріптеу, «зар мұңын сөзбен шығарған» ақын-жырауларымыздың шығармалырының тарихилығын зерттеу, тарихи дерек көзі ретінде пайдалану тарихшылардың еншісіндегі дүние Қазақстан Республикасы Президенті Қазақстан халқына Жолдауында: «... бәріміз өз күш-қуатымызды, халқымыздың бойындағы барлық парасат пен зият күшін бір жұдырыққа жұмылдырып, оның күллі әлеуетін барынша пайдалануымыз керек» [6] - деп атап көрсетті.

Қорыта айтқанда ақындар мұраларының тәуелсіз елімізде бірлік пен татулық болғанда ғана қоғамның негізгі күштері – ғылым-білім, озық идеялар, мәдениет дамитындығын және XIX ғ. ақындар шығармалары жастарға патриоттық тәрбие беруде, ұлттық рухы жоғары азамат тәрбиелеуде маңызы зор болмақ.

1 Мырахметов М. Отаршылдық дәуірдегі әдебиет // Жұлдыз. -1993. - №7.-189 б.

2 Әуезов М. Әдебиет тарихы.- Алматы,1991.-192 б.

3 Бес ғасыр жырлайды. - 2 Том. – Алматы: Жазушы, 1989. 1-Т. -279 б.

4 Дулат Бабатайұлы. Толғаулар // Қазақ тарихы. -1993. - №1 -56 б.

5 Әуезов М. Әдебиет тарихы. - Алматы,1991. -192 б.

6 Назарбаев Н. Президенттің Қазақстан халқына Жолдауы. Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін // Егемен Қазақстан. - 2004. - 20 наурыз.

Резюме

Утен Гулзагира Жаксылыққызы - кандидат исторических наук

«ӨРЛЕУ» национальный центр повышения квалификации» Институт повышения квалификации педагогических работников, Республика Казахстан, г.Шымкент

mail.ru: uten63@bk.ru

Отражение колониальной политики в произведениях казахских акынов XIX века

В данной статье автор с источниковедческой точки зрения рассматривает отражение колониальной политики царизма в произведениях казахских акынов XIX века. Изменения, происходившие в казахской степи в XIX веке, находили свое отражение в казахской поэзии, известное под названием «Зар заман» (Эпохи скорби и плача). Представители эпохи «Зар заман» – Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Канайұлы, Мурат Монкеұлы и другие. Автор на основе анализа произведений Дулат Бабатайұлы, Шортанбай

Канайұлы, Мурат Монкеұлы раскрывает, как авторы эпохи Зар Заман описывают трагедию казахского народа, осуждают грабительский характер колониальной администрации, переселенческую политику царизма.

Ключевые слова: эпоха «Зар заман», переселенческая политика, колониальная политика, произведение, национальный патриотизм, казахский народ.

Summary

Uten Gulzagira Zhaksylykkyzy - Candidate of Historical Sciences

«ORLEU» National Centre of Excellence» Institute of Advanced Training of teachers, the Republic of Kazakhstan, Shymkent mail.ru: uten63@bk.ru

Reflection of colonial policy in the works Kazakh akyns XIX century.

In this article the author from the point of view of source sees the reflection of the colonial policy of tsarism in the works of Kazakh akyns XIX century. The changes that took place in the Kazakh steppe in the nineteenth century were reflected in Kazakh poetry, known as the "Zar zaman" (Age of sorrow and mourning). Representatives of the era of "Zar Zaman" - Dulat Babatayuly, Shortanbay Kanayuly Murat Monkeuly and others. The author based on the analysis of works of Dulat Babatayuly, Shortanbay Kanayuly Murat Monkeuly reveals how the authors describe Zaman era Zar tragedy of the Kazakh people, condemn the predatory nature of the colonial administration, the tsarist resettlement policy.

Keywords: the era of "Zar zaman" immigration policy, colonial policy, work, national patriotism, kazahsky people.

ӘӨЖ 794. 123

ПАРРИ-ЛОРДАНЫҢ «АУЫЗША ТЕОРИЯСЫ»: ПОЗЕТИВТІК СЫН

Жанабаев К. - *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, Алматы қ.*;

Ислямова У. - *Гуманитарлық ғылымдардың магистрі, Алматы қ.*

Мақалада атақты американдық фольклористтер М.Парри мен А.Лорданың сындық және құрылымдық ұстанымдарының кейбір ережелері қарастырылады. XX ғасырдың екінші жартысында бұл ұсыныстардың әлемдік эпостанымға қалай әсер еткені белгілі. Парри-Лорда концептінде кілттік сұраққа – эпостық формуласына, оның табиғатына, құрылымына, қызметтері мен әсіресе оның суырып салма барысында пайда болған жаңа мәтіннің басымдық рөліне аса көңіл бөлінген. Б.Ш. Абылкасымов, Ж.Ж. Бектұров, С.Негимов және басқада зерттеушілер біздің ғылыми іргелі өңдеулер үшін аса маңызды болып табылады. Сонымен бірге, бұл зерттеушілердің жеке амалдары біздің мақаламызда Парри-Лорд концептінің кейбір аспектілері сияқты құрылымдық сынға алынады.

Кілттік сөздер: фольклористика, эпостаным, суырып салма өлең, жанр, сюжет, жерлеу ғұрпы.

Альберт Бейтс Лордтың есімін алғаш рет американдық ізденуші Милмэн Парри шәкіртінен, керемет кеңес ғалымы, классикалық филолог, эпостанушы және мифолог Е.М. Мелетинскийдің «Батырлар эпосының шығу тегі. Ертеректегі және архаикалық ескерткіштерінен» кездестіреміз. [1; 12].

Ғалым өзінің кітабында көтерген сұрақтар, сол уақыттың фольклористикасы үшін талдануы маңызды болды, сол себепті де өзекті болып табылады.

Е.М. Мелетинский Еуропаның біршама атақты мектептерінің аналитикалық талдауын, эпостың шығуы жайлы теорияларын ұсынды: мифологиялық (А. Кун, М. Мюллер), мифологиялық емес (Ш. Отран, Э. Миро, Р. Кэрпентер), діни-мифологиялық (Ф. Рэгланд, Ян де Фриз, Ж. Дюмезиль, Г.Р. Леви), ауызша-стильді техниканың теориялары (М. Пари, А.Б. Лорд), психоаналитикалық (Ж. Ведье, К. Юнг, З.Фрейд, Ш. Бодуэн) және тарихи (К. и М. Чэдвики, Баура, К. Вайс).

Бұл теориялардың барлығы сол уақыттың идеологиялық позициясында сын арқылы расталған, ал зерттеушінің өзі, В.М.Жирмунскийдің жолымен, «жалғыз адал» «Бұл теориялардың барлығы кітапта сол заманның идеологиялық позициясында сынмен мақұлданды, ал зерттеушінің өзі В.М.Жирмунскийдің жолымен «жалғыз адал» яғни «халық шығармашылығындағы эпикалық шығармаларына нағыз тарихи ықпал жасау» дегенді білдіреді. [1; 13].

Мұндай ұстаным кеңес қоғамындағы бетке ұстар ғалымға толығымен түсінікті болды және «ғалым және билік» – біздің мәселе емес. Бірақ кітаптың авторы тарихи әдістің «өмірге шақыратын батырлар эпосы мен олардың дамуын анықтайтын тарихи шарттардың құрылуы...» туралы жазғаны сөзсіз дұрыс. [1; 13]. Біздің байқағанымыз: бұл батырлар эпосына тек ол шоғырланған тайпаларды құрал ретінде қызмет еткеніне ғана байланысты, тарихи және қоғамдық қажеттіліктер шындық ретінде, тиімді идеологиялық құрылғы ретінде, қалыптасқан немесе қалыптасып қойған мемлекеттің белгісі ретінде қызмет етеді. Және де бізді оның тек бастапқы, жанрлық негіздемесі, құрылымдық құрамы қызықтырады.

Алғашқы фольклор жанрларының бастапқы, жанрлық, негіздемесі, олардың маңызы, түрлері, шығу тегін біз олардың ертеректегі жерлеу салтының құрылымынан, семантикасы мен қызметтерінен табамыз. Осы жанрлардың барлығының негізінде сөзсіз ата-баба ғибадаты, аруақтың жатқаны белгілі. Қазақ зерттеушісі Е.Д.Тұрсынов мадақ өлең жайлы, жерлеу салтының сюжеттік-идеялық және негізгі құрылымы қандай екенін, эпос құрылымының бастапқы құрылымдық өзегінің қандай екендігі туралы жазады. Оларға сонымен қатар ата-баба ғибадатының қалыптасуы және батырлар жыршысы, ақынның қалыптасу типі қатар көрсетілді. [2; 243]. Жырау, мадақ өлеңді қайтыс болған батырдың құрметіне еске алу асында орындаған, Гомердің «Илиадасында» өзінің ағасы Патроклдың құрметіне өлең орындаған Ахиллаға ұқсайды.

Біз алғашқы қайнар көздерден батырлар эпосының архетипінен оның күшті, қуатты және ажалсыз көріністегі жануар-жебеуші бейнедегі тотемдік ғибадаттың ұрпақтарын көретініміз айдан анық. Содан кейін, адам рухын қастерлеу, тайпалардың жебеушісі, аруақ тотемдік ғибадаттың десакрализация және демифологизациялық үдерісінде болады. Ажалсыз рухтағы, батырларға арналған мадақ өлеңді орындау сәтінде, біз қандай да бір болашақ Гильгамеш, Ахилла, Манас, Зигфрида, Алпамыс, Роланд немесе басқа да бізге айтылған атақты батырлардың кескін, келбеттерін болжаймыз.

Эпостық баяндаманың дамуына қатысатын, оның рулық ұсқынына қызмет ететін не деген бастапқы негіздеме, не деген формалар?

Бұл діни және салттық, тұрмыстық тәжірибедегі діни делдалдан, шаманнан шыққан поэтикалық формалар: ақырында батырлық жерлеу мадақ өлеңімен бірге құралған жанрлар, эпостық айтылымдағы интеллектуалды-идеологиялық атмосфера: батырға арнау, оны мақтау, оны жоқтау, рухы мен құдайға алғыс, дұшпандарға қарғыс, болжау, нақыл сөз, өсиет – жалпы, эпос дамуы мен қалыптасуының күрделі жолын айғақтайтын, оның поэтикалық стилі мен техникасының тарихы жайлы лирикалық өлеңдердің барлық корпусы.

Сонымен қатар, мұның барлығы бізге қазақ поэтикалық формаларына ұқсас болып келетін догомеров поэзиясынан жақсы белгілі: батырдың құрметіне және оның арғы атасына, өзгеріссіз орталық ілеспе өзекке, негізгі бейнелі-құрылымдық компонент ретіндегі батырларға арналған мадақ өлең, ференикалық (өлген адамның аруағына оқылатын дұға) өлең, софроникалық (ақыл үйрететін) өлең, энкомиялық (мақтау) өлең.

Бұл архаикалық формалардың барлығы, эпостық формуланың қызметі мен шығу тегі, шамандық дәстүрден, бал ашудан, көріпкелдіктен, өзіннің құдіретінен түбірімен қашу арқылы поэтикалық жыраудың негізінде діни-мифологиялық жиынтығын жарыққа шығарады.

Біздің поэтикалық жырау заңдылықтарына деген толық қызығушылығымыз осы жерде, оның бастапқы негіздемесінің құрылымы мен семантикасы, формальды-стильді ерекшеліктері, жасырын қалыптасуы мен кодтар ретінде, әлдебір сегізкөзді-символикалық жоспар ретінде, ұрпақтарға өсиет ретінде орындау барысында мұқият қарастыру. Біздің жолымыз осы жерде және ертеректегі дәстүр мен жоралғыны, ондағы поэтикалық мәтін қызметтерін қайта қарастыру. Поэтикалық жүйенің аса үлкен корпусын зерттеу – біздің абзал міндетіміз.

Біздің көптеген шешімдерімізді сөзсіз нақтылайтын Парри-Лорданың «формулалық грамматикасы» мен «ауызша теорияның техникасы» қойылған мақсаттардың оңтайлы шешімі болып табылады.

Эпос зерттеуінің заманауи, ғылыми әдістемелерін саралай отырып, Е.М. Мелетинский былай деп жазады: «Тіпті А. Лорд, Парридің ізімен эпостық стиль поэтикалық техниканың ауызша шығармашылығынан шығады, мифологиялық мазмұнның эпостық формуладан шығатынына күманданбайды» [1; 12].

Ия, мұнда сын қатысады. Сондай-ақ мұнда құрылымдық түйір бар: «эпостық формула мазмұнының мифологиялық шығу тегі». Бұл біздің тақырыбымызға өте жақын тұр.

Біздің зерттеуіміздің тақырыбы – «формулдық» ауызша стилді техниканың құрылғысы ретінде және поэтикалық жырау мәтінінің қасиеті ретінде. Біз жана ауызша мәтін қалыптасуының жанры мен стилі, эпостық формуланың шығу рөлі, құрылымдық-семантикалық шығу тегін зерттеп жатырмыз.

Түркі классикалық эпосының байлығы жайлы айтқанда, оның эпостық формула қызметтері мен шығу тегі тарихына тоқталуымыз үлкен мағына береді. «Алпамыс батыр», «Қобланды батыр», «Ер Сайын», «Ер Тарғын», «Ер Қосай», «Ер Көкше», «Өтеген батыр» «Қамбар батыр», «Қырық батыр» сияқты және үлкен, шексіз эпостық және лиро-эпостық мұралар, көзқарасымен билеу және кейбір мүмкін болмайтын күштерді олардың жылдан жылға ауызша-әуенді қорымен толықтырылып жатқан күшін атап шығу.

Ауызша эпостық айтылымдардың үлкен корпусын құру бізге жазбаша мәдениет ескерткіштерінен белгілі, сондай-ақ олардың жазусыз мәдениет, ауызша-стилді техника сияқты сансыз нұсқаларын көрсетеді, мәселен, қырғыздың «Манасы» ғажап жаратылыстың пайда болу себебі. Формулдық заңының арқасында, эпостық дәстүрдің ауызша-стилді техникасы мәңгі жанды дамудың басым құралы. М. Парри және А. Лорд эпостың шығу жолдарының түсіндірмесін, олардың зерттеуінің мағынасын анық түсінді.

Бұл туралы А.А. Тахо-Годи былай деп жазады: «Грек әдебиетінің алғашқы уақыттағы ескерткіштері Гомердің «Илиада» және «Одиссей» поэмалары болып табылады. Алайда, бұл шығармалардың ірі көлемі мен күрделі даму сипаттарын табуды өздігінен қарастыру барысында және поэтикалық техниканың тұрақтануы, Гомердің поэмасынсыз пайда бола алмайтын қолданыстағы барлық ауқымды догомерлік шығарманы мойындауға мәжбүр етеді» [3; 27]. Ал, «фольклорды барлығы білген» кезде, фольклордың тікелей үстемдігі уақытындағы сияқты, жыраудың пайда болуын болжау уақытын, сонымен қатар басқада көптеген қазақ зерттеушілерінің пікірлерімен расталғанын қазақтың атақты эпостанушысы Е. Тұрсынов жазды. О.А. Нұрмағанбетов «ғасырлар түпкіріндегі өз түбірлерімен кеткен ертегілерге, аңыздарға, әңгімелерге және өлеңдерге көптеген ұрпақтардың мәдениетінің, тарихының, тұрмысы мен әлемдік көзқарасының ерекшеліктері әсер етеді» деп жазды [4; 11]. Әрі қарай «жорыққа кеткен, батырлармен қоштасу барысында *қоштасу әндері* . . . болашақ поэманың бірінші ұйытқысы («қоштасу»), қайтыс болған батыр туралы *жылау әнінің* («жоқтау») ерекшеліктері және оның некелесу кезіндегі *үйлену әндері*. . . Сондықтан, бұл адамдар арасында қандай да бір танымал жауынгерлер туралы белгілі бір халықтың болғандығы жайында жеке тұрмыстық әндер болғаны, қандайда бір шайқастан кейінгі «қоштасу» . . . басқада ақындарға жеткізілген «жоқтау» оның әйелдері белгісіз ақынмен поэманың *бірінші нұсқасын* және сюжеттік тармағын құрғаны айдан анық». Бұл барлық поэмалардағы тұрмыстық әндердің болғандығын толық нақтылайтын эпостық поэмалардың пайда болуы туралы нұсқа: біз «Қобланды батырда» оның жорыққа аттанар барысында барлық отбасы мүшелерімен қош айтысуын – «қоштасуды», Алшағыр шабуылынан кейінгі оның әкесі мен анасының жылауы «жоқтауды» кездестіреміз» [4; 19]. Біз бұл жанрлардың барлығын қазақ лиро-эпосы мен әлеуметтік-тұрмыстық поэмаларынан, XV-XVIII ғасырлардағы жыраулардың поэзияларынан және кейінгі ақындардың поэзиясынан оңай табамыз.

Өзіміздің ертедегі қарымды қайнар көздерден түркі эпостық дәстүрін таба отырып, қазіргі уақытта белсенді қызмет етуде: әр түрлі ән салатын мектептер бар (маңғыстаулық, сырдариялық, жетісулық, арқалық және т.б.) Және бүгінгі күнде қазақша, қарақалпақша, қырғызша, құмықтық, ноғайлық ауызша эпостық дәстүрлер көп бейнелі ауызша әуендік-ауызша шығармашылық мәселесі, оның ішінде едәуір өзекті бағыт эпостаным, олардың қорларының байытылуы, эпостық формуланың дамуы және мәні, ауызша-стильді техниканың ерекшеліктерін үйрену үшін тірі зертхана ретінде ұсынылуы мүмкін.

Көрнекті зерттеуші М. Парри мен оның шәкірті А. Лорд өздерінің «ауызша теориясының» негізгі мағынасын берді. Олардың әдістемесі олардың әлемдік эпостанымы мен фольклористикасына үлкен әсер етті. Бүгінде бүкіл адамзаттық әлемдегі ескерткіштерінің [8] тәжірибелік және ежелгі түркі руналық поэмаларда [7], қырғыз эпосы «Манас» [6], орыстың батырлар жыры [5; 250, 262] Парри-Лорданың кейбір негізгі жағдайындағы концептілерінде сындық және әдістемелік жақтары қарастырылған.

Сонымен қатар, мысалы, атақты ресейлік зерттеуші С.Н. Азбелев сындық тұрғыдан, «әншілік, орындаушылық және шығармашылық бірыңғай актінің аспектілері болып табылғанда, А. Лорд оңтүстік славян әншілерінің өнерінде пайда болған ерекше әсерлерді абсолютке айналдырғанын» байқаған [5, 250]. Бұл жерде біз сыншының көзқарасын бөлмейміз: шындығында барлық жоралғылар біртекті әрекет етеді, немесе – бұл әулиелі әрекет, егер ол жерлеу ғұрпы болса, «әншілік, орындаушылық және шығармашылық» расыменде «бір актінің» аспектілері болып құрылса.

Қазақстанда Парри-Лорданың ғылыми ұсыныстары кеңінен дамыған. Қазақстанда М. Парридің жұмыстары атақты болмағанымен, көптеген оқымыстылар А. Лорданың («[The Singer of Tales](#)») [9] классикалық еңбектерімен таныс. Формулдық поэтиканы әр түрлі эпостық шығармаларда, әр түрлі ғылыми ұстанымдармен мынадай эпостанушылар зерттейді, олар: Ж. Бектуров [10; 37-44, 45-58], Ш. Ибраев [11; 70-78], Б. Абылкасимов [12; 71-104], К. Жанабаев [13] және басқалар.

Сонымен қатар, Қазақстанда 1990-ыншы жылдардың екінші жартысында, Алматы қаласы, Құрманғазы атындағы Ұлттық Консерваторияда, атақты ресей ғалымдарының негізгісі В.Н. Путиловпен бірге А.Б. Лорданы еске алуға арналған алғашқы Халықаралық конференция өткізілгенін атап айту қажет. Сол кезде көптеген қазақ фольклористтері алғаш рет Парри-Лорданың ауызша-стильді техникасы туралы және формульдық туралы тұжырымдары мен негізгі қағидаларымен танысты.

Біздің зерттеу тақырыбымыздың аясында «Поэтикалық мәтіндегі салт пен жоралғыда: генезис, формалар, қызметтерді» келесі ғалымдардың тұжырымдарынан жақсы көре аламыз:

1. Ауызша дәстүрлік шығарма өзге дәстүрлік шығарманың негізгі қозғалтқышы болып табылады;

2. Батырлар жырындағы нұсқалардың даму қағидасы бір тақырып аясындағы кестенің қайталануы, сюжеттер, мақамдар, поэтикалық формалар стереотипі болып табылады;

Әрине, бұл тек Парри-Лорданың кейбір тұжырымдары ғана, бірақ, біздің көзқарасымыз бойынша, олар біздің зерттеуіміздегі кілттік мәселеге жауап береді: салтпен және жоралғымен байланысты оның қызметіндегі аспектілері, оның түрлері, оның жанры және стилі, эпостық шығармадағы мәтіннің шығуы.

1. Мелетинский Е.М. *Современные теории происхождения эпоса. В кн.: Происхождение эпоса. М.: Издательство восточной литературы, 1963, 462 с.*

2. Турсунов Е.Д. *О возникновении типа жырау. В кн.: «Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау. Астана: ИКФ «Фолиант», 1999. - 268 с.*

3. Тахо-Годи А.А. *Догомеровская поэзия. В кн.: Античная литература. М.: Просвещение, 1973, 440 стр.*

4. Нурмагамбетова О.А., Кидайш-Покровская Н.В. *Героическая поэма «Кобланды-батыр». В кн.: «Кобланды-батыр». Казахский героический эпос. М.: Главная редакция восточной литературы, 1975, 446 стр.*

5. Азбелев С.Н. *Специфика творческого процесса и историзм эпоса. В кн.: Историзм былин и специфика фольклора. Ленинград: Наука, 1982, 328 с.*

6. Талантаалы Бакчиев. *Природа манасчы. thenews.kz/2012/03/23/1049979.html*

7. Мижит Л.С. *Художественные формулы письменных памятников древних тюрков. ISSN 1991-5497. Мир науки, культуры, образования. №6 (43), 2013.*

8. Гринцер П.А. *Древнеиндийский эпос: генезис и типология. М.: 1974, 422 с.; Мелетинский Е.М. «Обице места» и другие элементы фольклорного стиля в эддической поэзии. – В кн.: Памятники книжного эпоса. М., 1978, 68-83; Монроу Дж. Устный характер доисламской поэзии. Перевод с английского И.В. Тимофеева. – В кн.: Арабская средневековая культура и литература. М.: 1978 г., с.93-142.; Неклюдов С.Ю. О стилистической организации монгольской Гесериады. – В кн.: Памятники*

книжного эпоса: стиль и типологические особенности. М.: 1978, с. 49-67; Серебряный С.Д. Формулы и повторы в «Рамаяне» Тульсида. – В кн.: Памятники книжного эпоса. М.: 1978, с.106-140; Тұрсынов Е.Д. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. Алматы: 1976, 200 б.;

9. Lord A.V. *The Singer of tales*. Cambridge, Massachusetts, 1960. Перевод с английского и комментарии Ю.А. Клейнера и Г.А. Левинтона. Послесловие Б.Н. Путилова. – М.: Издательская фирма «Восточная литература», РАН, 1994 г. – 368 стр. – Исследования по фольклору и мифологии.

10. Бектуров Ж.Ж. Проблемы семантики устной индивидуальной культуры казахского народа. В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. Караганда, 1999, стр. 28-37; К характеристике лексического и образно-семантического фонда памятников казахской поэзии XV-XVIII веков. Караганда, 1999, стр. 37-44. В этой же статье он ссылается на идеи Парри.

11. Ибраев Ш. Эпические формулы и поэтические средства «Китаби дедем Коркут». В кн.: Исследование по истории и семантике стиха. Караганда, 1999, 122 с..

12. Абылкасимов Б.Ш. Стилистические формы и средства в жанре толгау. В кн.: Жанр толгау в казахской устной поэзии. Алматы: Наука, 1984 г., 120 с.

13. Жанабаев К. Об устно-стилевой технике и «формульной грамматике жырау. Материалы научно-теоретического семинара «Узловые проблемы тюркской истории», 7-10 февраля, Семей, 2015 г.; Еще об устно-стилевой технике жырау» (совместно с У. Акбердикызы). Вестник КазНУ, серия филологическая, №6 (152) 2014 г.; О законе «формульной грамматики» в тексте жырау XV-XVIII веков (совместно с Н. Сагындык). Материалы научно-теоретического семинара «Узловые проблемы тюркской истории», 7-10 февраля, Семей, 2015 г.

Кайрат Жанабаев - доцент КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы,

Улпан Ислямова - магистр гуманитарных наук, г. Алматы.

Резюме

В статье с критических и конструктивных позиций рассматриваются некоторые положения известных американских фольклористов М. Парри и А.Лорда. Известно, какое значительное влияние эти идеи оказали на мировое эпосоведение второй половины XX века. Особое внимание в концепции Парри-Лорда уделено ключевому вопросу – эпической формуле, ее природе, ее структуре, функции и особенно ее доминирующей роли в порождении нового текста в процессе импровизации. Статья показала и то, насколько актуальной и продуктивной для казахского эпосоведения была эта концепция, и то, что многие ее аспекты были предвосхищены идеями, изложенными в монографиях Е.Д. Турсунова о связи эпоса и похоронного обряда, певца и культа предков. Ясно, что здесь перед нами пришли к единству две разные научные школы. Вместе с тем, отдельные подходы этих исследователей также подвергаются в нашей статье конструктивной критике, как и некоторые аспекты концепции Парри-Лорда. И все же необходимо заметить, что многие аспекты теории устно-стилевой техники и специфики формульности еще не получили своего полноценного освоения в современном казахском эпосоведении.

Kairat Zhanabayev - associate professor, Al-Farabi Kazakh national university, Almaty,

Ulpán Islymova - master of humanitarian science, Almaty.

Summary

THE PARRY-LORD «ORAL THEORY»: POSITIVE CRITICISM

The article considers certain provisions of the well-known American folklorists M. Parry and A. Lord from critical and constructive points of view. As we know what a significant influence these ideas had on the world epic study in the second half of the XXth century. The concept of Parry-Lord mainly focused on the key issue - the epic formulae, its nature, its structure, functions, and especially its dominant role in creation of a new text in the process of improvisation. At the same time, individual approaches by these researchers in this article have been exposed from the point of constructive criticism, as well as some aspects of the concept of Parry-Lord. However, it should be noted, that many aspects of the theory of oral-style techniques and specific formulas have not yet received their full development in the modern Kazakh study of [epic poetry](#).

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

УДК 323.1:94(57)(045)

ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ СИБИРСКОГО КАЗАЧЕСТВА В XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Аубакирова Х.А., Джумагалиева К.В. - *Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина*

В статье дается анализ этнического состава Сибирского казачества в указанный период. История формирования казачества и особенно этнический компонент изучен не в полной мере. При определении этнического состава казаков исследователи ориентировались на религиозную принадлежность, не учитывая этническое разнообразие народов.

Ключевые слова: сибирское казачество, казахи Степного края, этнос, этнический состав, военная служба, мусульмане, поляки.

Истории сибирского казачества посвящено много работ, как российских, так и отечественных исследователей. В сегодняшней науке появились новые позиции, направленные на переосмысление укоренившихся за многие годы стереотипов в отношении некоторых исторических проблем. Среди таких – история Сибирского казачества и приграничных взаимоотношений Казахстана и Российской империи. Долгий период преобладающим аспектом этих взаимоотношений оставался военный. Однако в последние годы все большее внимание привлекают социально-экономические и культурно-этнические отношения. Тем более, что эти отношения носили не только отрицательные, но и положительные моменты в процессе взаимодействия казахской степи и казачества.

Часть исследователей рассматривали историю казачества как универсальный объект, что не совсем отвечает действительности. Казачество занимало определенную компактную территорию, поэтому развивались исключительно по-разному. Ведь для каждой территории была характерна своя специфика и свои особенности. Так Ерохин И.Ю. многие феномены в истории казачества объясняет их природным казачьим дуализмом – важнейшим фактором поступательного развития данной этнической и социокультурной общности.

Казачий дуализм стал основанием для противоречий взаимодействия с институтами гражданского общества и структурами власти. В истории казачества все еще достаточно много «былых пятен», к которым можно отнести – методологию исследования казачества, вопрос межэтнических связей и межнационального культурного взаимодействия казаков с иными нациями и этносами, так же конфессиональный вопрос самоидентификации казачества.

По последнему аспекту традиционно было признано считать всех без исключения казаков православными и ревнителями исключительно православной веры. Однако, как показывает исторический опыт, существовал достаточно большой массив т.н. «поверстания» в казаки. В этом случае представители национальных диаспор входили в субэтнос при сохранении собственной религиозной идентичности. [1 с.176-178].

Если первоначально правительство не вело достаточно четкого учета состава казачества, то начиная с середины XIX века стали проводить более точный подсчет казачьего населения, при этом учитывали личный состав полков, женщин, детей, стариков.

Национальный состав Сибирского казачества определить довольно сложно. Одна из причин состоит в том, что православную веру принимали выходцы из различных этнических групп. При этом, тем не менее, при определении этнического происхождения того или иного казака за основу бралась какую религию он исповедует. В середине 1870 гг. при характеристике населения казачьих станиц ориентировались на религиозную принадлежность. В списке 1876 года общее число жителей казачьих станиц составило 100 893 человека обоего пола. Из них: православных – 93 911 чел, католиков – 23 чел, евреев – 55, исповедующих ислам – 6 486 чел., старообрядцев – 419 чел. [2, с. 86].

В этом перечне по национальному признаку указываются только евреи. К православным относились русские, украинцы, мордва, белорусы, которые на тот момент времени составляли большинство

казачества в Российской империи. В Сибирском казачестве из католиков в основном служили поляки и немцы. Если же говорить о тех, кто исповедовал ислам, то это были повёрстанные в казаки казахи, а также татары, селившиеся своими станицами.

Основу Сибирского войска в этническом плане в большей степени представляли, конечно же, представители восточных славян, т.е. русские, украинцы и белорусы. Если же сопоставлять с ними следующим большим национальным компонентом были татары и мордва. Из мусульман в казачьем войске служили не только казахи и татары, но и другие народы.

Источники подтверждают многонациональность сибирского казачества: «Среди сибирских казаков встречались представители казахского народа, потомки калмыков, башкир, мордвы» [3, с. 152]. Вот только небольшие статистические данные: В 1754-1828 гг. командирами, начальниками пограничных линий и командующими отдельным Симбирским корпусом являлись четырнадцать человек, при этом семь из них были этническими немцами и даже не меняли свои немецкие фамилии [4, с. 387].

В 1813 г. в нем отмечены 68 поляков, в том числе 26 шляхтичей, 13 крестьян, 28 мещан и один однодворец. Это были польские солдаты и офицеры армии Наполеона, попавшие в плен и сосланные в Сибирь [5, с.3]. Российское правительство, памятуя предшествующий двухвековой опыт, по-прежнему зачисляло военнопленных «иноземцев» на службу в окраинные гарнизоны. Определение в казаки ссыльных поляков продолжалось и после 1813 г. По данным Ю.Г. Недбая, в марте 1823 г. в войске состояло «военнопленных поляков 127 человек» [6, с. 283].

Подтверждением являются сведения из архива, где приводятся данные о военнопленных поляках, изъявивших желание принять российское подданство. 23 ноября 1813 г. в состав 5 полка были зачислены 5 поляков [7, л. 202 об.]. В 1 батальон Тобольского гарнизона казаками были зачислены 115 человек военнопленных поляков, а в 3 полк – 24 поляка [7, л. 576 об.].

В другом документе упоминаются имена новокрещенного из киргиз Танбая Янибаева, казака 2 полка крепости Стеновая, башкира Ивана Прокопьева [8, лл. 534, 551].

Среди линейных казаков числились 98 киргизов (киргиз-кайсаков), 18 башкир, один татарин и один тептярь, всего 118 человек. «Иноземцами», скорее всего киргиз-кайсаками, были, вероятно, и 4 человека, «уволенных от рабства». Относительно большое число киргизов стало, надо полагать, следствием того, что с 1808 г. войсковое начальство предприняло меры по их привлечению в казачье сословие [9, с. 90]. С другой стороны, для самих киргиз-кайсаков зачисление в казаки являлось способом приспособления к новым для них политическим и социальным обстоятельствам, в связи с усилением Российской империи в казахской степи.

В 1846 году император Николай I утвердил новое «Положение о Сибирском линейном казачьем войске». Очередное пополнение войско получило в 1850 году. В казачье сословие зачислили переселенцев (казахов) из Киргизской (Казахской) степи. Из них образовался Сибирский линейный казачий №10 полк. В 1855 году численность Сибирского линейного казачьего войска составляла 80 тысяч человек. Из них на действительной военной службе находилось 12 500 казаков.

Как видим, этнический состав казачьего населения Сибирского войска менялся в течение столетия. «Среди сибирских казаков встречались представители казахского народа, потомки калмыков, башкир, мордвы» [3, с. 152]. Состав сибирского казачества был полиэтничным и многоконфессиональным. «Для того чтобы решить вопрос о их взаимодействии и, более того, совместном проживании на одной территории, требовалось, во-первых, время. Во-вторых, нужна была добрая воля с обеих сторон в поисках взаимопонимания, терпения и, наконец, выдержка и мудрость правителей, ибо так называемая «мудрость народа» проявлялась и проявляется не межэтническом или межгосударственном, а на бытовом уровне» [6, с. 37]. Конечно, основным этнокомпонентом Сибирских казаков являлись русские. Однако значимую роль в формировании Сибирского казачества в начальный период сыграли не только вольные казаки, но и иноземцы. В первую очередь это были пленные поляки, немцы, шведы. Комплектовалось сибирское казачество исключительно по царскому указу и воеводскому наказу не только нарядом потребных людей, но и прямо ссылкой в Сибирь как преступников, так и всякого рода пленных [10, с. 6]. «...пленных иноземцев «черкас» (малороссов и запорожцев), «немцев», «Литвы» (поляков) и даже «французжан» [11, с. 6]. Есть сведения, что в дружине Ермака при покорении Сибири находились и немцы. «Уже в XVI веке немецкие наёмники не только появились в Запорожской Сечи, они также сопровождали знаменитого Ермака при покорении и освоении Сибири» [12, с. 88].

Формирование сибирского казачества, ядром которого стали казаки Сибирских пограничных линий, происходило путем его естественного и механического прироста, хотя соотношение этих источников не было постоянным. До середины 1840-х годов преобладал естественный прирост, не превышавший 1% в

год. Дополнительным источником «приумножения» войска по Положению 1808 года являлось добровольное зачисление в его состав казахов и калмыков. Обязательным условием их обращения в казаки было не только крещение, но и «неприписанность ни в какой род жизни», то есть в крестьянское или мещанское сословие. Несмотря на заинтересованность в увеличении численности линейного казачества, войсковое начальство нередко отказывало желающим вступить в казачье сословие, и, в первую очередь, представителям податного населения, так как закон не предусматривал подобных перечислений. Исключения были крайне редки и допускались только с Высочайшего повеления. В эти годы принудительное обращение в казаки происходило лишь дважды: в 1813-1814 гг. и в 1831-1834 гг., когда на основании Высочайших повелений войско пополнилось несколькими сотнями военнопленных поляков. Накануне реформы войска 1846 года численность сибирского линейного казачества составляла около 48 тыс. человек.

Со второй половины 1840-х годов резко возрастает роль «искусственного увеличения численности казачьего населения за счет массовых, как добровольных, так и принудительных зачислений, которое в отдельные годы становилось главным источником пополнения сибирского казачества. Если в основе первого массового зачисления крестьян в Сибирское войско (1846 г.) лежало стремление местных властей несколько ослабить напряженность службы и создать единый массив войсковых земель, то в дальнейшем (1849-1851, 1856, 1858-1860 гг.) подобные мероприятия проводились, главным образом, с целью военно-хозяйственной колонизации Казахской степи. К 1861 году численность казачьего населения Сибирского войска достигла 93 тыс. человек, более ¼ из них составляли бывшие государственные крестьяне. [13, с. 48].

До середины 1840-х годов сибирское линейное казачество было почти исключительно русским: немногочисленные казахи, калмыки, поляки, входившие в войсковое сословие отдельными или небольшими группами, достаточно быстро ассимилировались в русской этнокультурной среде. Этническая структура казачьего населения войска стала более сложной в результате массовых зачислений крестьян (1846-1851 гг.). К концу 1870-х гг. русские составляли более чем 84% сибирских казаков (78871 чел.) В Омском, Атбасарском, Акмолинском, Усть-Каменогорском, Каркаралинском уездах, Зайсанском приставстве, на Бийской линии казачье население было исключительно русским. В других уездах русские среди казаков составляли абсолютное большинство (Петропавловский – 94,5%, Павлодарский – 99,8%, Семипалатинский – 99,5%). Лишь в Кокчетавском уезде это большинство было относительным – 1/3 [14, с. 17].

На первый взгляд действительно кажется, что численность казахов в сибирском казачьем войске была незначительной. Однако Г.И. Успенев считает, что официальная статистика сильно занижала их численность. Так, из 3460 человек, значившихся в формулярных списках за 1831 год, у 61 человека в графе «из какого сословия» написано «из новокрещенных киргиз», что составляет примерно 2% от общего числа казаков. В этих же списках указаны имена детей крещенных казахов, находившихся на службе. У этих детей в графе о сословии стоит одинаковая со всеми запись «из казачьих детей». Следовательно, считает Г.И. Успенев, количество казахов в составе Сибирского казачьего войска надо увеличить, по меньшей мере, вдвое.

Он же отмечает, что «принятие христианства, русских фамилий и имен, женитьба на русских женщинах, жизнь среди русского населения... приводили к тому, что казахи в составе Сибирского казачьего войска теряли национальную специфику культуры и быта, постепенно сливались с русским казачьим населением. Вот почему уже к концу XIX века их почти и не числилось в войске» [15, с. 141-142].

Однако были казахи, не входившие в казачье сословие, но которые числились в Сибирском казачьем войске и имели чины. Например, Секербай Малкелдіұлы - глава Жангозы-Айдабольской и Айдабольской волостей, заседатель Баянаульского приказа, с 1833 года служил есаулом, хорунжим, сотником в Баянаульском внешнем округе. Аға султан Баянаульского внешнего округа Мұса Шорманұлы (1818-1884 гг.) 14 октября 1853 года получил чин хорунжего, 31 августа 1854 года – чин сотника. Также, заседатель приказа в Баянаульском округе Нөгербек (Нөке) Қазанғапұлы (1812-1882 гг.) 12 апреля 1859 года получил чин хорунжего [13, с. 52-53].

К концу XIX века национальный состав населения казачьих станиц сибирского казачьего войска включал в себя 11 этнических групп. Наиболее пёстрым национальный состав был среди жителей невойскового сословия. Сибирские казаки включали в себя 8 этнических групп. Наиболее национально замкнутой группой сибирского казачества были представители офицерского корпуса и чиновничьей корпорации. Их национальный состав, за исключением присутствия немецкой этнической группы, был

достаточно однороден, в основном в нём присутствовали русские, или как тогда писалось, «великороссы».

По сведениям печатных изданий – общероссийских войсковых структур состав населения Сибирского казачьего войска в 1895 г. представлял собой следующую картину – м.п. - 65145 чел., ж.п.- 63803 чел; из них лиц войскового сословия соответственно – м.п. – 56665 чел, ж.п. – 55671 чел. Всего – 128 948 человек обоего пола [16, с. 52-53].

Попав в казаки, иноземцы навсегда оставались в казачьем сословии, нередко меняя даже свою фамилию и принимая православие [13, с. 6]. В связи с этим трудно определить этническую принадлежность служившего казака в сибирском казачьем войске. Так, выходцами из Польско-Литовского государства были не только поляки, но и немцы. Со временем происходит взаимопроникновение казачьего и немецкого менталитетов. Немцы, как и казаки, на протяжении всей своей истории были воинами, завоевателями и наёмниками. Казачество, будучи относительно самостоятельной этнической группой, превращалось в военное сословие, преданное своему Отечеству. Немцы и казаки были близки по воинскому духу. Многочисленные немецкие офицеры служили не только в российской армии, но и командовали казачьими подразделениями. Это такие офицеры немецкого происхождения, как Фердинант барон фон Винценгероде и Фридрих Карл барон Тетенборн, они отличились в войне 1813 года. Вместе с тем необходимо отметить, что бывал случай, когда казаки отрицательно отнеслись к назначенному им в руководители этнического немца. Так в начале XVIII века томские казаки добились отстранения казачьего головы Александра Линге. Но в данной ситуации казаки основывались не на этническом факторе, а на отрицательной служебной деятельности А. Линге [3, с. 156] Показательный пример службы немцев в казачестве следующий: В 1754-1828 гг. командирами, начальниками пограничных линий и командующими отдельным Сибирским корпусом из 14 человек 7 были этническими немцами, во всяком случае, носили немецкие фамилии [4, с.133] Исследование различных аспектов истории Сибирского казачества, безусловно, будет способствовать более глубокому пониманию истории взаимодействия казачества с различными этносами и народами России.

Во второй половине XIX и начале XX веков казачество пребывало в зените своей славы, в своем расцвете. Казачество владело огромными земельными наделами от Тихого Дона до Тихого океана. Казачество имело управление отличное от управления других губерний России. Имело казачество и самобытное местное самоуправление. Казачество сохранило присущие ему демократичность, самобытную культуру, отличную от других. По уровню образованности казачьи области были намного выше остальных губерний в Российской Империи.

К началу XX века в России существовало 11 казачьих войск общей численностью 4, 5 млн. человек. Много говорят о привилегиях и льготах казачества. Действительно с точки зрения русского мужика центральной губернии казачество пребывало в достатке. И отчасти это так, казачья семья владела до 50 десятин земли, однако не выплачивала налоги государству в отличие от другой части населения. Но казаки платили главную повинность государству - военную, которая длилась практически всю жизнь.

Все русское общество делилось на сословия. Казачество в этом случае не стало исключением, хотя если говорить о культурно-этнических процессах с самого начала и до разгрома в нем проходили одновременно два процесса, определивших казачество как единственный и уникальный феномен в истории. С одной стороны государство всячески насаждало казачеству сословность. Определяло его как служивое сословие, поэтому государство вмешивалось в жизнь казачьих войск, переселяло и упраздняло их. С другой стороны столь же сильными были этнические процессы. Обособление культурной сферы, которая формировалась под влиянием соседних народов. Так формировались обычное право, костюмы, культура, самосознание казаков. Поэтому, пройдя через многие трудности и испытания в начале XX века, казачество сохранилось как этнос.

1. Ерохин И.Ю. Актуальные вопросы методологии истории казачества: новые подходы и концепции // Перспективы Науки и Образования, 2013. - №6. – С.176-178.

2. Усов Ф. Статистическое описание Сибирского казачьего войска. СПб., 1876. – 320 с.

3. История казачества Азиатской России. В 3-х томах. Т.1. XVI – первая половина XIX в. Екатеринбург: УрО РАН, 1995. – 317 с.

4. Недбай Ю.Г. Сибирское казачье войско. Книга 3 (1846-1861 гг.). – Омск: ООО Изд. Дом «Наука», 2004. – 346 с.

5. Катанаев Г.Е. *Киргизские степи, Средняя Азия и Северный Китай в XVII и XVIII столетиях по показаниям западно-сибирских казаков и прочих сибирских служилых людей // Записки Зап.-Сиб. отдела ИРГО. Омск, 1893. Кн. 14. Вып. 1. – 40 с.*

6. Недбай Ю.Г. *История Сибирское казачье войска. (1725–1861гг.): Монография в 2-х томах. Том I – Омск: Издательство Ом-ГПУ, 2001. – С. 320.*

7. *Государственный исторический архив Омской области (далее ГИАОО), Ф. 67, Оп. 1, Д. 48.*

8. ГИАОО, Ф. 67, Оп. 1, Д. 49.

9. Путинцев Н.Г. *Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска: Со времени водворения западносибирских казаков на занимаемой ими ныне территории. — Репринтное издание 1891 г. — СПб.: Альфарет, 2010. – 276 с.*

10. *Казаки Урала и Сибири в 17-20 вв. Сб. науч. трудов. Екатеринбург: УрО РАН, Институт истории и археологии, 1993. – 154 с.*

11. Катанаев Г.Е. *Краткий исторический обзор службы сибирского казачьего войска с 1582 по 1908 год / Г.Е. Катанаев. — СПб.: Издал В. Березовский, комиссионер военно-учебных заведений, 1908 (Типография и литография В.А. Тиханова). — 67 с.*

12. Герман У. *Глаза и уши Российской армии. К участию казаков в походах в Германию в 1813 г. // Урало-сибирское казачество в панораме веков. Тезисы докладов научной конференции 18-21 мая 1992 г. Томский госуниверситет. Томск – 1994. – С. 86-91.*

13. Акишев А.А., Инсебаев Т.А., Азербайев А.Д., Дауенов Е.Н., Сметова А.Т. *Очерки колонизации Павлодарского Прииртышья царской Россией. Учебно-методическое пособие. – Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, издательство «КЕРЕКУ», 2008. – 200 с.*

14. Апполова Н.Г. *Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1976. – 365 с.*

15. Успенев Г.И. *Казахи в составе Сибирского казачьего войска // Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий. – Омск, 1984. – С. 141-142.*

16. *Столетие военного министерства. 1802 - 1902 гг. Главное управление казачьих войск. Исторический очерк. СПб., 1902. – Т. 2. – 689 с.*

Түйіндеме

СІБІР КАЗАЧЕСТВОСЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ (XIX – XX ҒҒ. БАСЫ)

Аубакирова Х.А., Жұмағалиева К.В. - С.Сейфуллин ат. Қазақ Агротехникалық университеті.

Мақалада XIX – XX ғғ. бас кезіндегі Сібір казачествосының этникалық құрамы қарастырылады. Казачествоның қалыптасу тарихы, оның ішінде этникалық құрамы толық зерттелмеген мәселе. Казактардың этникалық құрамын анықтау мәселесінде зерттеушілер халықтың этникалық құрамынан гөрі олардың діни көзқарастарына назар аударған.

Түйінді сөздер: сібір казактары, Дала өлкесінің казактары, этнос, этникалық құрамы, әскери қызмет, мұсылмандар, поляктар.

Summary

Aubakirova H.A., Djumagalieva K.V.

THE ETHNIC COMPOSITION OF THE SIBERIAN COSSACKS IN THE XIX - EARLY XX CENTURIES

In article is given the analysis of ethnic structure of the Siberian Cossacks during the specified period. History is not studied of formation of the Cossacks and especially ethnic component it fully. When determining ethnic structure of Cossacks researchers were guided by religious accessory, disregarding an ethnic variety of the people.

Keywords: Siberian Cossacks, Kazakhs of Steppes, ethnos, ethnic structure, military service, Muslims, Poles.

УДК 39(4/9)

ТРЕНДЫ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Акылбаева И.М. - к.и.н., профессор кафедры истории Казахстана и общеобразовательных дисциплин "УНИВЕРСИТЕТ КАЗГЮУ", Республика Казахстан, г. Астана.
e-mail: indakylbaeva@mail.ru

Статья посвящена анализу реализации этнической идентичности казахского народа. Этническая идентичность как динамическая система была подвержена трансформации в условиях провозглашения суверенитета Казахстана и проявилась в процессе национального ренессанса. На основе теоретического материала, исторического дискурса, статистических данных, различных позиций по проблеме этнической идентичности были определены основные тренды этнической идентичности казахов. Трендами этнической идентичности являются: восстановление численности титульного казахского населения; мирная, сбалансированная политика в межэтнических отношениях; возрождение национальной истории и Казахского ханства; возрождение имен исторических личностей из плеяды ханов, биев, батыров, жырау; провозглашение Астаны новой столицей Казахстана. Представлены практические рекомендации по дальнейшему развитию этнической идентичности казахов через призму формирования казахстанской идентичности на основе гражданских ценностей, развития государственного языка, традиций и культуры, а также продвижения патриотических идей "Мәңгілік Ел", Общества Всеобщего Труда и культуры мира.

Ключевые слова: этническая идентификация, казахский народ, межэтнические отношения, Казахское ханство, хан, бий, жырау, батыр, Астана.

Феномен этнической идентичности казахского народа формировался на протяжении многих веков. Этническая идентичность как система включает общие представления и мировоззрения этнической группы, которая определяется осознанием общей истории, местом происхождения, территорией расселения, культурой, традициями.

Этническая идентичность является динамической формой, которой не чужды трансформационные процессы, особенно актуализирующиеся в кризисные для этнической группы моменты [1]. Качественные трансформации в развитии этнической идентичности происходили на этапе так называемого национального ренессанса на рубеже 80-90 годов XX века. Он был связан с парадигмой распада огромной в территориальном плане и многонациональной страны СССР, сопровождавшийся отходом от замкнутой советской тоталитарной системы, навязанной «советской идентичности», которая нивелировала уничтожение национальной истории, духовных ценностей, традиционной культуры и родного языка казахского народа. При этом, национальный ренессанс проявился в виде феномена "этнического взрыва" и характеризовался ростом этнического самосознания интереса к этническим корням и культурной идентичности, развитием суверенных государств на постсоветском пространстве [2].

В понимании этнической идентичности можно выделить несколько концептов. Так в своих исследованиях многие ученые Казахстана, изучая этническое самосознание и проблемы идентичности, не проводят границ между ними и исходят из широкого понимания данных категорий, а этничность рассматривают как важный компонент идентификации с этнической общностью. При этом основными идентификаторами выделяют язык, культуру, религиозную идентичность, гражданство, национальность и др.

Изучая вопросы казахстанской модели этнополитики, Н.И. Мустафаев определил, что этническая идентичность не противоречит гражданской идентичности. Казахстанская модель этнополитики может базироваться на этническом многообразии, самобытности всех этносов Казахстана, при одновременном укреплении гражданской идентичности, казахстанского патриотизма. При этом автор считает, что межэтническая интеграция актуальна для большей части населения Республики Казахстан. Этническая и государственная идентичность могут существовать как взаимодополняющие [3]. Исследуя проблему эволюции социально-политического статуса коренного этноса Р. Арын выявляет, что этническая идентификация доминирует у всех этносов Казахстана над гражданской – факт постсоветской действительности, подтверждаемый всеми исследователями [4].

Кукубаева А.Х. отмечает, что этническая самоидентификация личности относится к психическим феноменам, когда человек решает выделить для себя такие ценности жизни, как язык, традиции, историческая память, национальная культура. Именно когда личность способна к сознательному отношению к своим национальным особенностям, тогда самосознание приобретает национальное своеобразие [5].

Таким образом, мы видим, что в условиях суверенизации Казахстана происходит новый виток в понимании и проявлении этнической идентичности, которая характеризуется процессом реанимирования этнической составляющей.

В развитии этнической идентичности периода суверенитета можно выделить несколько трендов. Первый тренд характеризуется восстановлением численности титульного казахского населения и постепенным переходом от полиэтничности к моноэтничности в этнической структуре населения.

Таблица 1. Этническая структура населения Казахстана 1979 – 2015 годы [6]

Этносы	1979 тыс. чел.	%	1989 тыс.чел.		2015 01.01.2015 г. тыс.чел.	на %
Все население	14709508	100,00	16222324	100,00	17417673	100,00
казахи	5282481	36,7	6486029	39,9	11497349	66,01
русские	6019391	40,9	6092377	37,6	3666081	21,05
немцы	900343	6,1	946967	5,8	181958	1,04
украинцы	900240	6,2	878184	5,4	295436	1,7
узбеки	262960	1,8	330417	2,03	534968	3,07
татары	314065	2,13	322338	1,98	202977	1,17
уйгуры	147676	1,0	181155	1,11	251525	1,44
белорусы	181821	1,23	178325	1,0	59074	0,34
корейцы	92516	0,62	101366	0,6	106287	0,61
греки	50125	0,34	46448	0,3	-	-
евреи	22762	0,15	17515	0,10	-	-
Другие национальности	535128	3,6	641203	4	622018	3,6

Как показывают статистические данные таблицы, в этнической картине населения Казахстана советского периода с 1979 по 1989 годы казахи на своей этнической территории представляли этническое меньшинство 36,7% - 39,9%. Это представляло угрозу существованию казахского народа как этнической общности. Снижение их численности было связано с кризисом этнической идентичности, который отражен в исторической памяти, сохранившей негативные процессы советской политики силовой модернизации в области национальной политики, экономических стратегий, национально - территориального размежевания Казахстана, искусственного насаждения наднациональной общности "советский народ" и единой советской культуры.

С 1989 по 2015 годы наблюдается обратный процесс увеличения численности казахов с 39,9% до 66,01%. Восстановление этнического казахского потенциала был связан с кризис советской государственности и обретением государственного суверенитета Казахстаном, а также миграционным оттоком таких этносов как русских, украинцев, белорусов, немцев, греков, евреев на их историческую родину. Народы бывшего СССР устремились на территории проживания своего основного этнического ядра, чтобы идентифицировать себя со своей этнической родиной и этнической общностью. Марданов К. в книге "Самоопределение нации", рассматривая проблемы идентификационных процессов среди этносов, проживающих в Казахстане отмечает, что в условиях перехода к рыночным отношениям и постигнутого всего общества кризиса, демографические и миграционные процессы происходят в русле приспособления к происходящим переменам, необходимости выживания и самосохранения этнической самобытности. Этнические группы стали продвигаться к своим национальным центрам для поиска объективных условий выживания, наиболее благоприятных перспектив материального и духовного роста настоящему и грядущему поколению. Немцы в Германию, русские - Россию, греки - в Грецию, евреи – в Израиль, казахи – в Казахстан устремились для того, чтобы найти свои ниши на исторической родине, реализовать себя на земле предков и создать возможность потомкам для идентификации со своим отечеством [7].

Параллельно в условиях независимого Казахстана реализуется государственная программа по возвращению этнических казахов из зарубежных стран на этническую родину, которые в советское время вынуждены были уехать из страны, что способствовало также увеличению численности казахского

населения. Процесс поиска этнической идентичности сопровождался тенденцией, характерной для природы этничности в форме "свой - чужой". Так, например, Л.Н. Гумилев определил этнос как "коллектив людей, который противопоставляет себя всем другим коллективам не из сознательного расчета, а из чувства комплиментарности и подсознательного ощущения взаимной симпатии и общности людей, определяющего противопоставление "мы и они" и деление на своих и чужих" [8].

Второй тренд заключается в том, что поиск этнической идентичности казахов происходил мирным путем, что является важным достижением сбалансированной этнополитики Казахстана. Безусловно, поиск этнической идентичности и системы межэтнической коммуникации в постсоветское время проходил достаточно сложно и неоднозначно. Этот процесс сопровождался ростом этнонационализма и этноконфликтов, протекавших, как правило, в латентной, скрытой форме. Межэтнические конфликты имели форму криминально-бытовой направленности, в основном локального уровня, возникавшие между казахами и представителями других национальностей – ингушами, чеченцами, уйгурами. Конфликты в Павлодарской области в селе Теренколь Качирского района, в марте 2007 в селе Маловодное Енбекского района Алматинской области, приграничные земельные конфликты в южной части Казахстана на границе с Узбекистаном в направлении населенных пунктов Сарыагаш, Сайрам, Туркестан, а также в результате нелегальной трудовой миграции выходцев из Узбекистана, Таджикистана, Кыргызстана [9].

При этом развитие межэтнических отношений происходило по вектору от напряженности к стабильности, не достигая точки бифуркационного перелома. Безусловно, избежание крупных межэтнических конфликтов, связано с тем, что процесс суверенизации республики происходил мирным путем, а государство выбрало сбалансированную этнополитику интегрированности этнических групп, проживающих на территории Казахстана, сохранения их этнокультурной идентичности в противовес политики изоляции или противостояния.

Важно отметить, что поиск этнической идентичности характеризуется прежде всего мирным сосуществованием различных этнических групп, а межэтническая коммуникация характеризуется позитивными тенденциями. Проведенные общественным фондом "ЦСПИ Стратегия" в 2009 и 2014 годах социологические исследования выявили преобладание позитивных оценок в восприятии взаимоотношений между представителями разных этносов в Казахстане. Так, например, если в 2009 году на вопрос: "Какие взаимоотношения преобладают между людьми разных национальностей в вашей местности, населенном пункте?" – 68,7 процента респондентов выбрали ответ "спокойные и дружелюбные", то уже в 2014 году данный показатель достиг 74,5 процента. При этом сократилась категория респондентов, относящихся нейтрально и безразлично к представителям других национальностей. Так, данный показатель в 2014 году снизился до 21,8 процента, в то время как в 2009 году он составлял 26 процентов [10].

Третий тренд этнической идентичности казахов связан с процессами возрождения национальной истории, где важным концептом выступает переосмысление "белых пятен" в истории казахского народа. Исторической точкой отчета является восстановление начала казахской государственности. Так 2015 год в Казахстане был официально объявлен годом празднования 550-летия образования Казахского ханства, история которого уходит корнями в XV век, когда великие ханы Жанибек и Керей создали первое государство казахов. Историческое переосмысление способствовало возрождению имен многих исторических личностей из плеяды ханов, биев, жырау, батыров, сыгравшие роль в отстаивании целостности и нерушимости казахских земель, усиления геополитического влияния Казахского ханства. Этническая идентичность отражена в традициях иерархической политической системы Казахского ханства, где существовал институт старших ханов "кулл ханларның ағласы қылыб". Старшими ханами становились правители мудрые, имеющие опыт управления государством, авторитет и уважение среди народа. В период правления Касым хана, Хакк-Назар хана, Есим хана, Жангир хана, Тауке хана, Абылай хана активно развивалась этническая идентичность в разрезе стратегии расширения границ Казахского ханства, создания и внедрения норм обычного права "Қасым-ханның қасқа жолы", "Жеті жарғы", экономического и политического влияния в Среднеазиатском оазисе, установление дипломатических связей с Русским государством, странами Европы и т.д.

Этническая идентичность проявляется и в институте бийства, который являлся связующим звеном между правителями и народом. Сегодня институт бийства отражен в именах трех биев – Толе би, Қазыбек би и Айтеке би. Бии являлись главной опорой ханов и султанов, ибо как носители народных традиций они сохраняли в народной памяти авторитет со времени первобытной демократии родового общества [11]. Основными качествами биев являлись знание всех норм обычного права, умение их толковать, обладать ораторскими способностями и пользоваться авторитетом среди сородичей. По мнению известного

ученого – исследователя Д'Андре "не следует смешивать биев – судей, биев –военачальников, а также биев – богачей. Настоящим бием является только бий – судья, признанный таковым населением в силу наличия у него познаний и особых душевных качеств" [11].

Идеологами Казахского ханства являлись жырау - Сыпыры-жырау, Асан Сабитулы, Казтуган Суйиншиулы. Бухар-жырау был признан лучшим певцом не только белой, но и «черной» кости. Он прославил батыров Богенбая, Кабанбая, Жаныбека, Олжабая и других в ярких исторических эпосах. В них отразилась героическая борьба казахов против джунгарских завоевателей [12]. Они выполняли функции советников ханов, были вождями племен, ораторами, а также абызами - уникальными людьми, которые имели навыки толкования снов, приметов, многих явлений природы. Только тот, кто предугадывает направления движения во времени, все существо которого пронизано синкретизмом искусства, слово молвит блестящий оратор, мыслит перед нами ясновидящий вождь, тот, кто смог стать сердцевиной духовного мира народа настоящая, гениальная личность, твердо стоящая на земле, может достигнуть уровня абыза [13].

Особенность этнической идентификации в истории казахского народа связана с батырством как военно – политического института казахского общества. Батыры, имена которых возрождены в истории казахского народа – Богенбай батыр, Кабанбай батыр, Баян Батыр, Райымбек батыр, Карасай батыр и другие. Военный архетип батырства включал личные качества, подвиги, мужество, героизм, которые проявлялись в военных конфликтах. Поэтому высокое звание батыра получали как представители кара суйека, так и ак суйека. Деятельность батыров включало не только участие в войнах и сражениях, но также в воспитании и укреплении идеологии, дипломатии государства. Политическая власть ханов, ее сила и слабость, геополитическое влияние напрямую зависела от батыров, которые составляли при них воинские соединения. И. Ерофеева также отмечает, что в средние века существовал институт аталычества, распространенный в среднеазиатских ханствах как второе лицо после хана. "В степи аталык - это одинокий или увечный батыр, которого нанимали воспитателем для своих детей султаны или богатые кочевники. Аталыки были ближайшими советниками и наставниками растущих мужей. Они сопровождали родственников хана и во время посольств в соседние страны. Например, у Абулхаира наставником детей был батыр Байбек - Аглюк. Царские чиновники писали о нем как о «человеке, знавшем все тайны своего хозяина" [14].

Четвертый тренд в этнической идентичности определяется местом и ролью древних казахстанских городов суверенного Казахстана – Отрар, Тараз, Сайрам, Суткент, Кулан, Сыгнак, Сауран, Дженд, Сарайчик. В условиях переосмысления истории казахского народа изменилось историческое время многих городов, которое архаизировалось, что позволило выявить ученым более древние слои возникновения городских поселений и дать объективную оценку урбанизированности территории Казахстана. Новый этап в понимании исторической роли городов связан с переносом столицы в северную часть Казахстана в 1997 году. Астана является олицетворением нового, открытого прагматического мышления, синтезом азиатской и европейской культуры. История Астаны берет начало с эпохи бронзы, городища Бозок, который являлся политическим и духовным перекрестком Сары – Арки. История Астаны движется через призму таких исторических событий как тюркская эпоха, когда здесь проходил Великий шелковый путь; строительства крепости Акмола в 1830 году в период колониальной политики Российской империи и провинциального города Акмолинска, который служил местом ссылки революционеров; советского периода в условиях тоталитарного режима 20-30 годов XX века и жертв политических репрессий, а также переименование в 1961 году Акмолинска в город Целиноград и реализации экономической стратегии освоения целины.

В современной Астане реализована евразийская концепция и символизм как особенность этнической идентичности казахского народа. Астана - символ объединения государства и воплощение национальной идеи "Мәңгілік ел". В 1999 году столица была удостоена премии Юнеско "Город мира", а в 2003 столицу отметило знаменитое мировое рейтинговое агентство Moody's Investors Service. Астана вошла в список 30 лучших мировых городов. Президент страны Нурсултан Назарбаев так определил философию развития нового столичного города: "Здесь, на древней земле Сарыарки, родилась не просто столица. Это колыбель будущего страны. История Астаны и судьбы казахстанцев неотделимы друг от друга. Столица является воплощением мощи, динамичного развития и стабильности нашей республики. Астана стала ярким, сильным, процветающим, объединяющим всех казахстанцев и устремленным вперед городом. Наша столица является сердцем нашей Родины, символом веры народа в свои силы и великое предназначение" [15].

На современном этапе важным является укрепление этнической идентичности казахов в казахстанском обществе, которое заключается:

трансформации этнической идентичности в казахстанскую идентичность на основе гражданских ценностей;

дальнейшее развитие государственного языка, традиций и культуры на основе межэтнической коммуникации этносов, проживающих в Казахстане;

пропагандирование, популяризация и продвижение патриотической идеи "Мәңгілік Ел" и идеи Общества Всеобщего Труда, а также культуры мира среди казахстанцев.

Таким образом, сформирована позитивная этническая идентичность казахов, которая проявляется в этнодемографическом восстановлении численности титульного населения, мирной, сбалансированной политики в межэтнических отношениях, возрождении национальной истории, образование первой национальной государственности Казахского ханства и роли исторических личностей – ханов, биев, батыров, жырау, а также переосмысление истории новой столицы Астана. Этнические чувства и социальные установки казахов должны быть направлены на активную идентификацию со своей этнической общностью и гордость за успехи, достижения своего этноса, что будет способствовать укреплению суверенитета Казахстана.

1. Копцева Н.П., Середкина Н.Н. Конструирование позитивной этнической идентичности в поликультурной системе. - Сибирский федеральный университет, 2015. – С. 17.

2. Кушербаев К.Е. Основы этнополитики. - Алматы: Институт развития Казахстана, 1996. – С. 31.

3. Курганская В.Д., Дунаев В.Ю., Жусупов С.Е. Этнополитические процессы в современном Казахстане. - Алматы, 2001.- С. 29.

4. Арын Р. Эволюция социально-политического статуса коренного этноса: Автореферат дисс. ...д-ра полит. наук. - Алматы, 2007. – С. 24 – 26.

5. Кукубаева А.Х. Национальное самосознание казахского народа. – Астана, 2006. – С. 108.

6. Итоги национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан. Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. - Астана, 2010. 4-5 с.; [Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2015 года](#). Серия 14. Демография – Астана, 2015. С. 2 –4.

7. Марданов К. Самоопределение нации. – Алматы: Гылым, 1997. – С. 254 -255.

8. Подъяпольский С. А. Обеспечение целостности полиэтнического государства. - Красноярск, 2014. – С. 32.

9. I.M. Akylbayeva, Z.B. Malgaraeva and L.A. Umirzakova. Potential of Interethnic Conflict Uprising in the Kazakhsani Society // World Applied Sciences Journal 22 (5): 2013. – С. 720.

10. Королев А. Индикатор этнического самочувствия. Литер. Республиканская общественно-политическая газета. URL: <http://www.zakon.kz/4657784-dejstvujushhaja-v-kazakhstan-model.html> (дата обращения: 4. 10. 2014).

11. Усеинова К.Р. Роль и место института биев в традиционном обществе казахов // Известия Национальной Академии наук РК. - № 5. - 2012 - 36 с.

12. Абилкасов Г.М. Бухар –жырау-философ, советник, акын. - Караганда, 2014. – С. 16.

13. Абыз - институт жреческой традиции тюрков-казахов. Алпысбес Махсат Алпысбесұлы. <http://e-history.kz/ru/contents/view/1369>.

14. И. Ерофеева. Расчертившие векторы. <http://expertonline.kz/a1884/>. 30.05. 2011 г.

15. http://www.akorda.kz/ru/republic_of_kazakhstan/astana.

Ақылбаева И. М. - т.ғ.к., профессор, "ҚАЗҒЗУ УНИВЕРСИТЕТІ", Қазақстан тарихы және жалпы білім беру кафедрасы, Қазақстан Республикасы, Астана қ., e-mail: indakylbaeva@mail.ru

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХЫНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ БІРДЕЙЛІКТІҢ ТРЕНДТЕРІ

Түйіндеме

Бұл мақала қазақ халқының этникалық бірдейлігінің жүзеге асуының анализіне арналады. Этникалық бірдейлік сияқты үдемелі Қазақстанның егемендігін алғанан кейін трансформацияға өтті, бұл үдеріс ұлттық ренессанстың дамуында көрсетілді. Теориялық материалдар негізінде, тарихи дискурстың, статистикалық деректерлердің көмегімен, қазақ халқының этникалық бірдейлігінің негізгі трендтер

айқындалды. Этникалық бірдейліктің трендтері: беделді қазақ халықтың саны; бейбіт араэтикалық қатынастардағы саясат; қазақ хандығының ұлттық тарихының дамуы; тарихи тұлғалар билер, батырлар, жыраулардың аттарын қайта тірілту; Астананың Қазақстанның жаңа астанасы ретінде белгілеу. Одан әрі бұл мәселені дамуына практикалық ұсыныстар беріледі, қазақ этникалық бірлейлігінің арқылы призмалық құралымды қалыптастыру. Негізгі азаматтық құндылықтарды: мемлекеттік тілді, мәдениет, дәстүрлер арқылы, "Мәңгілік Ел", Жалпы бірдей еңбектің және әлемнің мәдениеті қоғамының патриоттық идеялар арқылы даму.

Кілт сөздер: этникалық бірдейлестіру, қазақ халқы, араэтикалық қатынастар, Қазақ хандығы, хан, бий, жырау, батыр, Астана.

Akylbayeva Indira - Candidate of historical sciences, PhD, professor, Department of History of Kazakhstan and general subjects, "KAZGUU UNIVERSITY", Republic Kazakhstan, Astana.

e-mail: indakylbaeva@mail.ru

TRENDS OF THE ETHNICAL IDENTITY IN THE HISTORY OF THE KAZAKH FOLK

Summary

This article is devoted to the implementation analysis of the modern stage of the Kazakh ethical identity. The ethical identity as a dynamic system was under transformation in terms of sovereignty of the Republic of Kazakhstan and was in the process of the national Renaissance. On the basis of the theoretical materials, historical discourse, statistical data, different opinions on the problem of the ethical identity the basic trends of the Kazakh ethical identity were defined. Trends of the ethical identity are the reproduction of the number of the Kazakh nation; peaceful, balanced policy in terms of the inter-ethnic relations; the revival of the national history and the Kazakh Khanate; the revival of the names of historic personalities out of Khans, biys, batyrs, zhyraus; the formation of Astana as the new capital of Kazakhstan. The practical recommendations of the further development of the ethnic identity of Kazakhs were presented through the prism of the formation of the Kazakhstani identity on the basis of the civil values, development of the state language, traditions, culture and also the development of the patriotic ideas "Mangilik El", Universal Labor Society and Cultural Peace.

Key words: ethical identity, Kazakh folk, interethnic relations, Kazakh Khanate, khan, biys, zhyrau, batyr, Astana.

ӘӨЖ 145-11. 44

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚЫСЫМШЫ ҚАЛАСЫНДА 2015 ЖЫЛЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫ

М. Елеуов – *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих, археология және этнология кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы,*

Д.А. Талеев – *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих, археология және этнология кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты*

Мақала ортағасырлық ұзын қорғанды Қысымшы қаласында 2015 жылы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері негізделген. Шахристанға салынған қазба үй құрылыстары, қаланың өмір сүрген уақыты және әлеуметтік-экономикалық деңгейі жайлы құнды мәліметтер берді. Қаланың шаруашылық аймағындағы бұзылып жатқан төбеге бір стратиграфиялық қазба және қорғаныс қабырғасының бірнеше жерінен кесіктер салынды. Мақалада осы қазбалар мен кесіктердің нәтижелері бойынша қаланың қорғанысжүйесінің элементтеріне қатысты алынған маңызды мәліметтер жайлы баяндалады.

Түйін сөздер: Ортағасырлық ұзын қорғанды қала, Қысымшы, шахристан, қазба, кесік, стратиграфия, керамика.

Ортағасырлық Ұзын қорғанды Қысымшы қаласы Жамбыл облысының Қордай ауданындағы Ауқатты ауылының солтүстік-батыс шетінде, Шу өзенінің оң жағасында орналасқан. Оны алғаш 1937 жылы Ю.Г.Платонов ашқан болатын [1,299, № 4157;]. 1940 жылы А.Н. Бернштам қаланың шахристанында шағын қазба жүргізіп, оның мәдени қабаты 4,5 м құрайтын үш құрылыс қабатынан түзілгендігін

анықтаған. Сол зертеу кезінде А.Н. Бернштам қалашықтың шахристанын батыс, солтүстік және шығыс шеттерінен қоршап жатқан 10 шақырымдық ұзын қорғаны болғандығы туралы айтады. Сонымен қатар Қысымшыны әл-Магдисидің Испиджаб округіне қалалары тізіміндегі Яғалықтың орны деп болжаған. Ол өзінің болжамын түрік сөзі яғалықтың түбірі «яга» - жаға, шеткі деген мағана беретіндіктен Яғалық Шу өзенінің жағасында орналасқан Қысымшы қалашығы болуы мүмкін деп негіздейді [2, 27, 55-58]. Бірақ өзен жағасында орналасқан басқа да қалалар көп және жалғыз әл-Магдисиде ғана аталатын Яғалық қаласының орналасқан жері деректе анық сипатталмағандықтан оны Қысымшы деп негіздеу әсте қиын. Қысымшы қаласы туралы 1948 жылы мақаласында Ә.Х. Марғұлан да қысқаша ғана мәлімет қалтырған [3, 128]. 1947 жылы Н.Н. Бопко қаланың топырақ қазып алып жатқан жерінен ішінде адамның сүйегі бар ыдыс (биіктігі 1 м осуар) тапқан [1, 299]. 1954 жылы П.Н. Кожемяко Қысымшының тарихи топографиясын зерттеу барысында қаланың орталық қирандысының өлшемі солтүстіктен оңтүстікке қарай 300 м, шығыстан батысқа қарай 400 м деп көрсетеді және қала шахристанының ек бөліктен тұратыны жайлы айтады [4, 112, 114]. 1978 жылы Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейінің экспедициясы (К. Байбосынов) қалада қазба жұмыстарын жүргізді [5, 83, №171]. К.М. Байпаков ортағасырлық Қысымшы қаласын Кудам ибн Джафардың Шу өзенінің бойындағы қалалар тізімінде аталған Буджикет [6, 76-77] қаласымен баламалаған (теңдестірген) [7, 33]. Қысымшы туралы қысқаша мәлімет Жамбыл облысының тарихи және мәдени ескерткіштер жинағына кірген [8, № 298, 178]. 2009 жылы «Археологическая экспертиза» ЖШС экспедициясы (С. Ақылбек, С. Пәрменқұл) қаланың географиялық координаттарын анықтап, обылыстың ескерткіштер жинағына қосқан [8, 79]. 2013 жылы Тұран археологиялық экспедициясы (М. Елеуов) ортағасырлық Қысымшы қаласының шаруашылық аймағын қоршап жатқан ұзын қорғанның солтүстік-шығыс жағындағы бұзылған жерінде кесік-қазба жүргізген [9, 24-28].

2015 жылы осы экспедиция ортағасырлық Қысымшының тарихи-топографиялық құрылымын зерттеді. (сурет 1) Қаланың географиялық координаттары: N 4254.306; E 7508.161, теңіз деңгейінен биіктігі 772 м. Төрт бұрыш келген цитаделдің көлемі 45x50 м (2135 м²). Шахристанның бедері сақталған бөлігінің көлемі 61390 м². Қаланы сыртынан қоршаға ұзын қорғаныс қабырғасының көпшілік бөлігі бұзылып кеткен. Тек оңтүстік-батыс, батыс бөлігінде 2,5 км, солтүстік-шығыс шетінде 0,5 км бөлігі ғана сақталған. Қорғаныс қабырғасының бұзылмай қалған бөлігінің сақталған биіктігі кей тұста 3 м дейін, құландысының ені 5-6 м дейін жетеді. Бұзылып кеткен қабырғалардың көмескі іздерін қуалай GPS құралының көмегімен өлшегендегі қаланың ұзын қорғанының ұзындығы 7-8 км. Қаланың шаруашылық аймағы толығымен осы күнгі ауылдың астында қалған. Ал шахристанның басым бөлігі кеңес дәуіріндегі шаруашылық жұмыстары барысында қатты бұзылған. Сол бұзылып жатқан бөліктің бірнеше жерлеріне археологиялық қорғау қазбас салынды (сурет 1).

Шахристанға салынған қазба (қазба1).

Қалашықтың цитаделінің шығыс шеті алып жатқан шахристанның басым бөлігі кеңес дәуірінде жүргізілген түрлі шаруашылық жұмыстары барысында қатты бұзылған. Сондай құрылыстардың бірі силос көмген бірнеше шұңқырлар. Шахристан мен цитаделдің шекарасынан қазылған осындай силос шұңқырының солтүстіктен оңтүстікке қарай ұзындығы 100 м, шығыстан батысқа қараған ені 10 м, тереңдігі орта тұсында 5 м. Осы шұңқырдың батыс қабырғасының орта тұсына қазба салынды. Жоғарғы шөп басқан және тапталған қабат арнайы техниканың көмегімен алынды. Қазбаның жалпы көлемі 18,5 x 5,5 м, тереңдігі 0,5 тен 1 метрге дейін (сурет 1). Солтүстіктен оңтүстікке қарай салынған 18,5 метрлік қазба барысында ортасын көше бөліп жатқан екі үйдің төрт бөлмесі аршылды. Бұл бөлмелердің шығыс шетін жоғарыда айтылған шұңқыр бұзып кеткен. Ал батыс шетін кеңес дәуірінде түрлі қоқыс тасталған тағы бір шұңқыр талқандап өткен. Осы екі шұңқырдың ортасындағы 5,5 метрлік жолақта шахристанды қақ бөліп цитаделге қарай өтетін (шығыстан батысқа қарай бағытта) көшенің бөлігі бұзылмай қалған. Көшенің ені 2,2 м, оның екі шетінен қуалай салынған қалың қабырғалардың сақталған биіктігі 0,7-0,8 м. Солтүстік шеттегі қабырғаның қалыңдығы 1,2 м, ал оңтүстік шетіндегі қабырғаның қалыңдығы 1,7 м. Қабырғалар 45x25x8 және 45x21x8 көлемдегі қам кесектермен көлемдері анық емес пахса блоктарымен өрілген. Қабырғалар әртүрлі бағытта қаланған кірпіштерімен қыйуластырылған. Көшенің солтүстік бөлігінде орналасқан тұрғын үйдің ек бөлмесінің орны аршылды. Бұл бөлмелердің шығыс және батыс шеттерін жоғарыда айтылған шұңқырлар бұзып кеткен. Сол себепті шеткі қабырғалары сақталмаған. Тек екі бөлмені қақ бөліп тұрған ортадағы қабырға мен қабырғаны бойлай салынған үй іші құрылыстарының бөліктері ғана қалған. Оңтүстіктен солтүстікке қарай бағытталған ортадағы қабырғаның ұзындығы 5 м, қалыңдығы 0,8 м, ол оңтүстік шеті көшенің бойындағы қабырғаға жалғасады. Үйді шектеп тұрған солтүстік қабырғаның ұзындығы 4,5 қалыңдығы 0,8-0,9 м. Солтүстік қабырға мен ортадағы қабырғаның арасындағы есіктің ені 0,9 м. Ортаңғы қабырғаны батыс шетінен (бөлме 1) жағалай салынған сыпа

оңтүстік бұрышында батысқа қарай бұрылады. Сыпаның жалпақтығы 0,75 м, сақталған биіктігі 0,15 м. оның кейбір тұстарында қаланған кесектердің іздері байқалады. Сыпа бөлменің оңтүстік қабырғасынан 1 м жерде батысқа қарай бұрылады. Осы бөлменің батыс бөлігі қазбаның қазылмаған бөлігінде қалды. Бөлменің оңтүстік бұрышында сыпаның батысқа қарай бұрылған жеріндегі бұрышта кішігірім тандырдың тұқылы қалған. Оның сақталған бөлігінің аумағы 0,4 м, қалыңдығы 5-7 см. Үйдің шығыс шетінде орналасқан екінші бөлме (бөлме 2) жартылай ғана сақталған. Осы бөлменің шығыс шетін силос көмген шұңқыр бұзып кеткен. Бұзылмай қалған бөлігінің көлемі 2x1,5x5,7 м. есігі бөлменің солтүстік шетінде. Оның өлшемі 0,7 м. бөлменің оңтүстік-батыс бұрышында төрт бұрышты текше бар. Оның көлемі 65x90x35 см. Осы бөлменің орта тұстағы сыпаның үстінде орналасқан тандыр жартылай сақталған (сурет Г 9), оның шығыс бөлігі ор бұзып кеткен. Тандырдың көлемі 0,5 м, алдында 40x30 см болатын күлтөкен табан бар. шамасы бұл тамақты жылы күйде ұстап тұруға арналған жай болса керек. Осы бөлменің шығыс шетінен саланған стратиграфиялық тазарту қазбасынан көрінген мәліметтерге сай бөлменің едені төмен қарай 20 см ге қазылды.

Нәтижесінде тағы бір төменгі құрылыс қабатының іздері көрінді. Солардың айқын көрінісі бөлменің ортасынан шығыстан батысқа қарай өтетін екі қатар қаланған кірпіштерден түзілген қабырғаның бір бөлігі. Оның ұзындығы 2 м, қалыңдығы 0,85 м, биіктігі 0,2 м. Осы қабырғаның оңтүстік қапталында болған сыпаның бұзылмай қалған бөлігінің көлемі 1,4x1,4 м, биіктігі 10-12 см. Осы сыпаның орта тұсында солтүстік және батыс қабырғалардың түйіскен бұрышына жақын жерде өте нашар сақталған тандырдың бір бөлігі аршылды. Оның көлемі 0,5 м, сақталған биіктігі 10 см. Тандыр қабырғасының қалыңдығы 5 см. Ішкі жағында күл қалдықтары мен от қызуынан қалған күйе дақтары өте әлсіз байқалады. Соған қарағанда тандыр өте қысқа мерзім аралығында пайдаланылса керек. Тандыр қиыршық тастар мол араластырылған сары балшықтан жасалған. Құрамында саздың мөлшері өте аз.

Жоғарыда айтылған көшенің оңтүстік шетінен де бір үйдің екі бөлмесі аршылды. Бұл бөлмелер де шығыс және батыс шетінде бұзылып кеткен. Тек шығыстан батысқа қарай бағытталған ортаңғы қабырғалары ғана қалған. Екі бөлменің жалпы көлемі 6,5x5,5 м, осы шеттегі қазбаның тереңдігі 0,8-0,85 м. Солтүстік қабырғасы көшенің қабырғасымен (1,8 м) бірігіп кеткен бірінші бөлменің көлемі 4,5x5,5 м. Оңтүстік қабырғасы жартылай сақталған. Ол батыс шетінде 3,3 м жерден бұзылған. Кеңес дәуірінде қазылған шаруашылық шұңқыры кесіп кеткен. Қабырғаның сақталған биіктігі 0,6-0,7 м, қалыңдығы 0,7 м. Қабырғаның солтүстік шеті де бұзылған. Бөлменің солтүстік-шығыс бұрышында орналасқан төрт бұрышты сыпаның көлемі 2,9x0,9 м, еденнің бетінен биіктігі 40 см. сыпаның оңтүстік-батыс бұрышында орналасқан тандырдың аумағы 0,5-0,6 м, тереңдігі 20-25 см, қабырғасы өте жұқа 4 см. Тандырдың оңтүстік шетіне кшінде күл аралас топырақ толған шұңқыр орналасқан. Оның көлемі 1x0,7 м, тереңдігі 30 см. Шұңқырды тазарту барысында бірнеше қыш ыдыстардың сынықтары, толық құрастырылатын құтының сынықтары шықты. осы бөлменің оңтүстік шетінде орналасқан екінші бөлме жіңішке, ұзын келген. Оның көлемі 1,5x5,5 м. оңтүстік қабырғасы 3 м жерден бұзылған. Қабырғаның сақталған биіктігі 0,6 м қалыңдығы 0,85 м. Бұл ауыз бөлме деуге келеді. Ішінде ешқандай құрылыс қалдықтары сақталмаған. Еденді тұтастай жауып жатқан күл қабатының қалыңдығы 10 см.

Шахристанда жүргізілген қазба кезінде 35-40 см қалыңдықта қиыршық тастар араласқан топырақ қабаты толтырылған көше қазылды. Қазба барысында қоладан жасалған 2 түргеш теңгесі мен қоладан жасалған 3 ілмешек табылды (сурет 33-34). Ілмешектердің екеуі тік тұрған ер адамның бедерлеп салынған бейнесі. Үшінші ілмешектің бетінде қазақша нақыштағы ойуға ұқсас бедері әлсіз байқалады.

Қоладан жасалған түргеш дәуірін теңгелерін оқыған т.ғ.д., нумизмат Г. Бабаяровтың берген анықтамасын төменде түпнұсқа түрінде беріп отырмыз:

Монета 1. Монеты с титулом «Тюргеш-каган»

№ 1. Ав. В центре квадратное отверстие, в окружении согдийской легенды, начинающейся в точке «б часов», расположенной против часовой стрелки и читаемой как βуу twrkūš x'γ'n pny – “Деньга Божественного / Господина Тюргеш-кагана”.

Рv. В центре тюргешская тамга С:\Му documents\tamgalar-1\tамга-тургеш-1.jpg. Д: 28-30 мм. В: 4-5 г. М.Н: Кон. VII - нач. VIII вв. Бронза.

Монета 2. Монеты с титулом “Правитель Фарн-Хутав”

№ 2. Ав. В центре квадратное отверстие, в окружении согдийской легенды, начинающейся в точке «3 часов», расположенной против часовой стрелки и читаемой как хwβw pny хwt'wy pny – «Деньга правителя Фарн-Хутава».

Rv. В центре тюргешская тамга C:\My documents\tamgalar-1\tamга-тургеш-1.jpg, вокруг нее справа древнетюркский рунический знак r2 (ег “воин/герой, мужественный”), внизу согдийское слово rpn - «благодать». Д: 18 мм. В: 2 г. Кон. VII - нач. VIII вв. Бронза.

Осы тенгелердің мерзімделуі байланысты Қысымшының жоғарғы құрылыс қабаты, яғни қала тіршілігі соңғы уақыты VIII-IX ғғ. сәйкес келеді. Дегенмен қаланың кейбір бөліктерінде сақталған кейінгі уақытқа жататын мәдени қабаттардан кездесетін археологиялық заттардың арасында XIV ғасырға жататындары да кездеседі.

Қысымшы қаласының шаруашылық аймағына салынған кесік

Кесік 1. Қаланың шаруашылық аймағында, түрлі құрылыс жұмыстары кезінде бұзылып жатқан бөлікке салынған археологиялық қорғау қазбасы. Цитаделден 200 м батыста жатқан төбенің солтүстік жиегінен ауыл тұрғындарының шаруашылық мақсатқа топырақ алу кезінде пайда болған жарқабақтан ескі қаланың құрылыс қалдықтары көрініп қалған және көпшілік бөлігі бұзылып кеткен. Ескерткіштің бұзып жатқан дәл осы бөлінде шығыстан батысқа қарай бағытталған ұзындығы 33 м, биіктігі ең жоғарғы нүктеден (репер) есептегенде 3,75 м болатын кесік салынды.

Кесікті жоғарыдан төменге қарай қазу барысында оның беткі қабатында жатқан 5–10 см қалыңдықтағы шым қабаты мен 17 – 23 шаршылар аралығында қалыңдығы 0,1 – 0,5 м болатын қазіргі заманғы топрақ құландыларының астынан кесіктің бағытына көлденең өткен дәліздің қабырғалары мен шұңқыр ашылды.

Солтүстіктен оңтүстікке қарай бағытталған дәліз қабырғаларының ені мен сақталған биіктігі 0,9 м. Екі қабырғаның арасы 1,5 м. Қабырғалар көлемдері 40x20x10 см келетін күйдірілмеген кесектерден қаланған. Оның астына қалыңдығы 0,6 м болатын пахса салынған. Дәліздің шығыс қабырғасының сыртқы іргесінен қабырғаның төменгі деңгейіне дейін қазылған аумағы 1 м болатын шұңқырдың түбінен бірнеше адам қаңқасының сүйекреті кездесті. Ал осы дәліздің батыс қабырғасының сыртқы іргесінен қазылған шұңдың диаметрі жоғарғы бетінде 1 м, ең төменгі деңгейінде 1,5 м, тереңдігі 2,8 м. Шұңқырды тазарту барысында оның ішінен адам қаңқасының бас сүйегі және күйдірілген кесек пен қыш құмыраның бйір сынығы кездесті.

Осы шұңқырдың батыс жағында ең жоғарғы нүктеден 0,75 м тереңдіктен қалыңдығы 25 см және 1,25 м тереңдіктен қалыңдығы 15 см келетін екі қатар күлдің іздері байқалады.

Кесікті онан әрі тереңдету барысында 8-28 шаршылар аралығы мен 1,5 м тереңдіктен (III ярус), табиғи жердің бетіне тығыздалған топырақ үйіндісі ашылды. Шамасы бұл қала цитаделін қоршаған қамалды тұрғызу үшін тұғыр ретінде арнайы үйілген топырақ үйіндісі болса керек.

Осы тығыздалған топырақ үйіндісінің шығыс жағында кесітегі 13 шаршыдан және 2,5 м тереңдіктен (V ярус) тандыр ашылды. Ашылған тандырдың аумағы 50 см, биіктігі 60 см, қалыңдығы 8-10 см. Оның сыртынан қалыңдығы 10-12 см келетін қиыршық құм аралыс балшықпен бекітілген. Тығыздалған топырақ үйіндісінің батыс шетін пахса құландысы мен қалыңдығы 1-2,5 м келетін бос топырақ құландысы басып жатыр. Тығыздалған топырақ үйіндісінің біткен жерінен батысқа қарай 1,5 м аралықта кесіктің 31-32 шаршысында 2,8 м тереңдіктен қалыңдығы 15-18 см келетін қиыршық құм және оның астында қалыңдығы 0,8 м келетін тығыздалған топырақ қабаты жатыр. Оның батыс жақ жиегі толығымен бұзылып кеткен.

Кесік 2. Кесік цитадел қамалының солтүстік жағындағы бұзылып жатқан мұнараның түбіне жақын жерден салынды. Оңтүстікке солтүстіктен қарай қамал қабырғасын тік кесіп өткен кесіктің ұзындығы 16 м, ені 3 м, тереңдігі 0,5-2,8 м. Кесікті қазу барысында оның жоғарғы қабатында жатқан бос топырақ құландысы техниканың көмегімен тазырылып, одан әрі жоғарыдан төмен қарай қолмен тазартылды.

Кесікті қазу барысында оның бетіндегі 8-10 см шым қабатының астында жатқан 8-14 шаршылар аралығында қалыңдығы 0,5 м пахса құландысы мен оның астынан 1,5 м тереңдіктен (II-IV ярустар) кесек құландысы ашылды. Кесек құландысының астынан 9-12 шаршылар аралығынан, 1,5 м тереңдіктен (IV-V ярустар) ені 0,5 м, биіктігі 0,8 м пахса және оның оңтүстік шетінде ені 1,3 м, биіктігі 0,5 м келетін 5 қатар кесектен қаланған қамал қабырғасының көлденең қимасы ашылды. Осы пахса қабырғаның астында биіктігі 0,5 м кесек құландысы жатыр. Пахса қабырғаның ішкі (оңтүстік) жағында кесек құландысы мен оның үстіңгі және ең төменгі деңгейінде күлдің іздері байқалады. Оның сыртын 0,5-2 м қалыңдықтағы бос топырақ құландысы басып жатыр. Ал қамал қабырғасының сыртқы (солтүстік) жағын қалыңдығы 0,2-0,6 м пахса құландысы мен оның сыртында жатқан қалыңдығы 0,2-0,7 м қазіргі заманғы топырақ құландысы жапқан.

Қамал қабырғасының астында қалыңдығы 0,7-1,5 м болатын тығыздалған топырақ үйіндісі жатыр.

Кесік 3. Кесік цитаделдің батысында 320 м жерден, солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай өткен қаланың ұзын қамалды қабырғасына салынды. Оңтүстіктен солтүстікке қарай бағытталған кесіктің ұзындығы 8 м, ені 1 м, тереңдігі 2 м. Кесік жоғарыдан төмен қарай қолмен қазылып, оның бетінде жатқан қалыңдығы 10-12 см шым қабаты тазартылды. Оның астынан 4-7 шаршылар аралығында жатқан ұзындығы 3 м, қалыңдығы 0,6 м (II-III ярус) келетін қиыршық тас пен бос топырақ аралас құланды ашылды. Осы құландының астынан 4-6 шаршылар аралығында ұзындығы 1,8 м, биіктігі 0,4 м (III ярус), көлемдері 34-40x8 см келетін 4 қатар кесектен қаланаған қабырғаның көлденең кимасы кездесті. Осы кесек қабырғаның ішкі (оңтүстік) жағы мен астында 2-8 шаршылар аралығында ұзындығы 7,8 м, биіктігі 1,1 м (III-IV ярус) келетін ұсақ тас аралас пахсадан тұрғызылған қала қамалының қабырғасы анықталды (сурет Г 28). Қамал қабырғасының жоғарғы бөліктері бұзылып кеткендіктен оның нақты биіктігін анықтау мүмкін болмады. Қабырғаның астына қалыңдығы 30 см өзеннің малта тасы төселген.

Цитадельдің мұнарасындағы қазба. Цитадельді қоршаған қамалдың солтүстік-шығыс бұрышында орналасқан мұнараның іргесінен ауыл тұрғандарының шаруашылық мақсатта топырақ алу кезінде оның жоғарғы бөлігі қатты бұзыла бастаған. Осы мұнараның сақталған бөлігінің құрылысын анықтау мақсатында оның сыртқы (солтүстік-шығыс) жағынан қазба салынды. Солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай созылған қазбаның көлемі 6,5x4,5 м. Қазба барысында оның бетінде жатқан қалыңдығы 1 м келетін қазіргі заманғы бол топырақ құландысы тазартылды. Оның астынан солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарайғы ұзындығы 5,5 м, ені 4 м, сақталған биіктігі 0,7 м келетін ақшыл сары түсті пахсадан тұрғызылған мұнараның төменгі бөлігі ашылды.

РАСКОПЧНЫЕ РАБОТЫ, ПРОВЕДЕННЫЕ В ГОРОДИЩЕ КЫСЫМШЫ В 2015 ГОДУ

Статья написана на основе материалов, собранных при раскопках средневекового городища Кысымшы, проведенных в 2015 году. Раскопки на шахристане дали ценные материалы о строительстве, хронологии и социально-экономическом уровне жизни города. Был заложен стратиграфический раскоп на разрушающемся бугре сельскохозяйственной части города и в нескольких местах оборонительной стены. В статье приводится важная информация об элементах оборонительной системы города, полученная в результате раскопок и разрезов.

Ключевые слова. средневековый город с длинным валом, Кысымшы, шахристан, раскоп, разрез, стратиграфия, оборонительные стены, находка, керамика, план.

EXCAVATION WORK CARRIED OUT IN THE SETTLEMENT KYSYMSHY IN 2015

This article was written based on the material collected during the excavations at the medieval city Kysymshy conducted in 2015. Excavations in shahristan have given valuable material for building, history and socio-economic levels of the city life. Was laid stratigraphic excavation at the crumbling hill in agricultural part of the city and in several places the defensive wall. This article describes important information about the elements of the defense system of the city resulting from excavations.

Key words: medieval city with long rampart, Kysymshy, shahristan, excavation, stratigraphy, fortification walls, artifact, ceramics, plan

1. *Археологическая карта Казахстана – Алма-Ата: Изд. АН Каз ССР, 1960. - 449 с.*

1. *Чуйская долины // МИА № 14. – М.– Л, 1950. – 82 с.*

2. *А.Х. Маргулан, Е.И. Агеева Археологические раскопки и находки на территории Казахской ССР // Известие АН Казахской ССР, №6 серия археологическая, вып. 1.1948. – 128 с.*

3. *Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. – Фрунзе, 1959. – 187 с.*

4. *Алипчиев С., Байбосынов К. Свод памятников истории и культуры Джамбулской области. – Джамбул, 1982. - 208 с.*

5. *Волин С.Л. Сведения арабских и персидских источников IX – XVI вв. о долине реки Талас и смежных районов // Тр. ИИАЭ АН КазССР, 1960. Т.8. – С. 72-92.*

6. *Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI начало XIII в.). – Алма-Ата: наука, 1986 – 256 с.*

7. *Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштері Жинағы. Жабыл облысы. – Алматы: РМК «ММЕ ФЗЖИ», 2002. – Т. – 364 б.*

Шартты белгілер:

Қ - қазба

К - кесік

М - мұнара

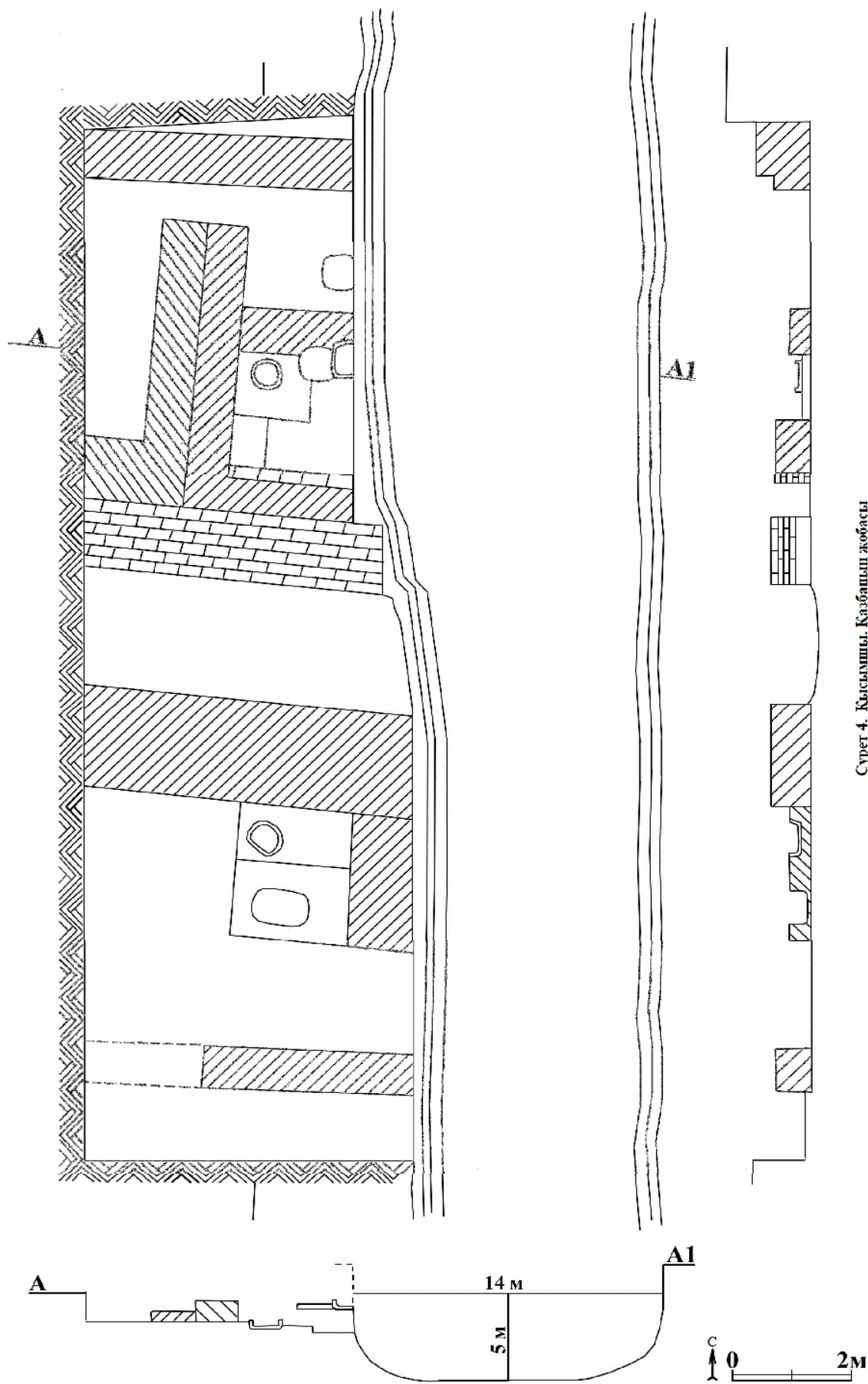
Сурет 1. Қысымшы. Қазбалар

Сурет 2. Қысымшы. Түргеш теңгелері

Сурет 3. Қысымшы. Мыс пен қоладан жасалған ілмешектер

Сурет 4. Қысымшы. Қабағын жобасы

УДК 2:93 (574)

**ИЗ ИСТОРИИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ПРАВОСЛАВИЯ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА
(ВТ. ПОЛ. XVIII–XIX ВВ.)**

Джунусбаева А.М. -

*И.о. доцента кафедры «Истории Казахстана и социально-общественных дисциплин» ЮКГФА,
кандидат исторических наук, Республика Казахстан, Шымкент*

E-mail: aigul68os@mail.ru

Распространение православия на территории Казахстана осуществлялось в рамках традиционной политики христианизации и русификации, которая проводилась при помощи духовенства и бюрократического чиновнического аппарата местной администрации. Православие традиционно занимало привилегированное положение, имея статус государственной религии.

Появление первых православных церквей связано с присоединением Казахстана к России, с процессом военной колонизации края. Церкви и приходы строились только в местах русских поселений и военных форпостов.

Происходит и организационное оформление православных общин. Организационное развитие Русской Православной Церкви в Казахстане осуществляется на основе трех генерал-губернаторств - Оренбургское, Западно-Сибирское и Туркестанское. В рамках царской политики христианизации коренного населения с ярко выраженной антимусульманской направленностью на территории Казахстана создаются миссионерские учреждения с целью пропаганды православия и увеличения ее сторонников.

Ключевые слова: русская православная церковь, Казахстан, присоединение, колонизация, миссионерская деятельность, мусульмане, русские переселенцы

Исторически на территории современного Казахстана развивались и формировались самые различные вероисповедания. Здесь были обнаружены следы распространения буддизма, зороастризма, несторианства, а также тенгрианства.

Современный Казахстан, который является светским государством, насчитывает десятки конфессий и учений. В республике имеются последователи практически всех мировых религий: ислама, христианства, иудаизма, буддизма, индуизма, а также древних политеистических культур и современных новообразований. Несмотря на большое количество разнообразных религий на территории Казахстана основная часть населения исповедует ислам суннитского толка и русское православное христианство.

За годы независимости в республике сложилась уникальная модель сосуществования и сотрудничества представителей различных народностей и религий. Во многом это обусловлено взвешенной и глубоко продуманной государственной религиозной политикой, соблюдающей принципа равенства всех наций и религий.

В этом плане изучение истории распространения и дальнейшего развития православия на территории Казахстана как крупной конфессии будет способствовать лучшему пониманию современных религиозных процессов в стране. С середины XVIII столетия начинается новый этап распространения христианства в Казахстане, а с XIX столетия в Средней Азии. Этот этап связывается с постепенным вхождением данных территорий в состав Российской империи.

Важно отметить тот факт, что в Российской империи положение различных религиозных конфессий было неодинаковым. Если мусульмане и протестанты, не говоря уже о других конфессиях, подвергались давлению со стороны царских властей, то православие традиционно занимало привилегированное положение, имея статус государственной религии. Как следствие этого, Русская Православная Церковь обладала значительными привилегиями, по сравнению с другими религиозными конфессиями.

В своей колонизаторской политике царизм стремился использовать православную церковь в своих политических целях, рассматривая ее как важнейшее средство воздействия на духовную жизнь населения края. Особенно это приобретало важное значение в условиях укрепления позиций ислама на территории Казахстана. В этой связи царское правительство пытается таким образом противодействовать надвигающейся исламской угрозе.

Распространение православия на территории Казахстана осуществлялось в рамках традиционной политики христианизации и русификации, которая проводилась при помощи духовенства и бюрократического чиновнического аппарата местной администрации.

Появление первых православных церквей связано с присоединением Казахстана к России, с процессом военной колонизации края. Церкви и приходы строились только в местах русских поселений и военных форпостов.

Русские переселенцы, представлявшие собой беднейшую часть населения, чаще всего не имели средств для строительства православных сооружений. В данном случае несмотря на наличие и более зажиточных крестьян, переселенцы рассчитывали на помощь священнослужителей и местных властей. И большинство православных церквей строились за государственный счет. По просьбе переселенцев, к примеру, в 1881 году, в селении Александровском Кокчетавского уезда Акмолинской области была построена церковь на казенные средства.[1]

Во второй половине XIX века в результате пересмотра царским правительством своих прежних позиции и смещения акцентов в религиозной политике на присоединенных землях началось массовое строительство православных церквей.

Следствием царской политики в отношении православия, включавшей также массовое переселение в Казахстан русских крестьян, в конце XIX-начале XX веков распространение православия приобретает в Казахстане широкий характер.

Эти процессы сопровождались массовым изъятием казахских земель в пользу русских переселенцев, которые создавали здесь крупные поселения с налаженным хозяйством. А затем в местах компактного проживания русского населения возникала потребность в строительстве церквей, школ, часовен. При этом они, как правило, ощущали полную поддержку правительства, о чем свидетельствовали быстрые темпы строительства церквей.

Происходит и организационное оформление православных общин. Организационное развитие Русской Православной Церкви в Казахстане осуществляется на основе трех генерал-губернаторств - Оренбургское, Западно-Сибирское и Туркестанское. С конца XVIII-XIX вв. на территории Западного Казахстана, входящего в Оренбургский край, отмечается значительное усиление потока переселенцев в присоединяемые территории. Среди них, безусловно, подавляющее большинство составляли православные верующие. Западный Казахстан становится одним из главных регионов распространения православия в Казахстане.

С активным заселением края русскими, рост городов с преимущественно православным населением все более насущным становится вопрос образования новой епархии. Поэтому после упразднения наместничеств и восстановления Оренбургской губернии (1796г.) в этом направлении предпринимаются определенные шаги.

Церкви и приходы Русской Православной Церкви данного региона Казахстана в это время организационно были включены в состав Оренбургской епархии. В состав данной епархии первоначально были включены территории Уральской и Тургайской областей [2]. Со временем в ее состав на территории Казахстана, также вошли и церкви на Сырдарьинской линии.

Увеличение и распространение в этот период христианских общин и храмов в степных районах шло за счет тех из них, которые обслуживали воинские посты и гарнизоны. На Востоке империи в рассматриваемый период активное участие и влияние на епархиальные дела РПЦ оказывала военно-гражданская власть[3]. Оренбургская епархия сыграла важную роль в организационном развитии православия на всей территории страны. Сферы влияния РПЦ в Оренбургском крае и в Западной Сибири делились в это время по географическому признаку. Наиболее многочисленное православное население ко второй половине XIX века здесь приходилось на Уральскую, Тургайскую, Акмолинскую и Семипалатинскую области [4]. В 1871г. образовалась Туркестанская епархия с кафедрой в г. Верном. Правящие архиереи титуловались Туркестанскими и Ташкентскими.

На долгие годы растянулось рассмотрение вопроса о переводе главы Туркестанской епархии вместе с кафедрой в Ташкент и только в период деятельности последнего из его дореволюционных епископов - Иннокентия оно принимается положительно. Синод 18 ноября 1916 года поддержал предложение о разделении Туркестанской епархии на две самостоятельные. Перевод в новую епархиальную столицу, в Ташкент, был осуществлен в феврале 1917 года. Впоследствии был осуществлен перевод Туркестанской архиерейской кафедры из епархиального Верного в Ташкент добился в феврале 1917г.

В 1895г. была открыта Омская епархия, в состав которой вошли Акмолинская и Семипалатинская области. Во многом это было обусловлено переселением огромного количества русских крестьян из центральных губерний России.

Одним из направлений деятельности Русской Православной Церкви являлось миссионерство. В значительной степени данная деятельность направлялась государством, которое ставило перед церковью определенные задачи. Царизм рассматривал церковную миссию как инструмент русификации.

В рамках царской политики христианизации коренного населения с ярко выраженной антимусульманской направленностью на территории Казахстана создаются миссионерские учреждения с целью пропаганды православия и увеличения ее сторонников. Миссионерская деятельность среди мусульман Российской империи в период с последней трети XVIII в. и до середины XIX в. практически не велась. Первые миссии для отдельных мусульманских народов появились в 30-е гг. XIX века именно в Оренбургской епархии.

В 1869г. в Москве была учреждена специальная организация - Миссионерское общество, созданы миссионерские станы и посты, которые выполняли задачу «христианского просвещения туземного населения». Специальным правительственным постановлением предлагалось карать заключением в крепость лиц, уличенных в пропаганде иноверия среди православных. В то же время всемерно поощрять принятие православия коренным населением. Правительство требовало от своих представителей на местах, чтобы они систематически информировали о состоянии в крае и о мерах, предпринимаемых для усиления влияния православия.[5]

Так в 1880г. руководитель Алтайской миссии архимандрит Владимир (Петров) объехал район Семипалатинска и доложил Священному синоду о необходимости миссионерства среди казахов. В 1882г. Синод открывает Киргизскую миссию как часть Алтайской, миссионером был назначен священник Филарет Синьковский. В 1895г. Киргизская Миссия стала самостоятельной с подчинением Омскому епископству. А в 1898г. она уже имела центр в г.Семипалатинске и несколько миссионерских станов в округе.

Во второй половине XIX-начале XXвв. важной частью колониальной политики царизма, предусматривавшей укрепление позиции православия и русификацию всех нерусских народов, явилось появление начальных школ с русским языком обучения и введение ограничений на открытие мусульманских школ. Православная церковь активно занималась миссионерской деятельностью, переход в православие коренного населения стимулировался государством посредством предоставления различных социальных льгот.

Однако данная политика царизма не принесла желаемых результатов, основная часть населения осталась приверженной мусульманству, отождествляемому с национальным началом. Православие не прижилось среди казахов.

23 декабря 1916г. Святейший Правительственный Синод выделил из состава Туркестанской епархии кафедру Верненскую и Семиреченскую. До утверждения штатов Епархии законодательной палатой Синод ограничился назначением викариев, которые титуловались Верненскими и Семиреченскими.[5]

В целом, деятельность русской православной церкви в Казахстане осуществлялась в рамках целенаправленной политики царизма по созданию идеологической опоры и поддержки на колониальных землях. Занимая особое привилегированное положение, имея статус государственной религии, православная церковь извлекала из этого максимальную выгоду. Цель русской православной церкви в Казахстане состояла в том, чтобы воспитывать и прививать казахскому народу верноподданнические чувства к царизму.

1. Садвокасова З.Т. *Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (Половина XIX – начало XX веков)*. – Алматы: 2005. - С.76

2. Камзина А.Д. *Миссионерская деятельность русской православной церкви среди старообрядцев в Оренбургской епархии в XVIII- пер. пол. XIX вв. // История православия на Урале: сбор. стат.* – Екатеринбург, 2005. - С.134

3. Тасмагамбетов А.С. *История конфессии Казахстана в конце XVIII- начале XX вв.: распространение, организационное развитие и миссионерство (По материалам ислама и православия): автореф.... канд. истор. наук: 07.00.02- Уральск, 2009- С.24*

4. Буряков Ю.Ф., Жукова Л.И., Проскурин В.Н. *К истории христианства в Средней Азии: Сборник статей*. – Ташкент, 1998. – С.14

5. Артемьев А.И. *Религиоведение: Основы общего религиоведения, история религий, религии в Казахстане*. – Алматы: КазАтк, изд-во «Бастау», 2002 – С 366, 368с.

А.М.Жүнісбаева

ОҚМФАҚазақстан тарихы және әлеуметтік-қоғамдық пәндер кафедрасының доценті, тарих ғылымның кандидаты, Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

E-mail: aigul68os@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ПРАВОСЛАВИЯНЫҢ ТАРАУЫ ТАРИХЫНАН (XVIII Ғ. ЖАРТ. – XIX Ғ.)

Түйіндеме

Қазақстан территориясындағы православиенің таралуы жергілікті әкімшіліктің бюрократиялық шенеуніктік аппараты мен дін көмегімен жүргізілген христианизация және орыстандырудың дәстүрлі саясатының ауқымында іске асырылды. Православие дәстүрлі түрде мемлекеттік діннің мәртебісімен ерекше жағдайға ие болды.

Алғашқы православиелік шіркеулердің пайда болуы Қазақстанның Ресейге қосылуымен, өлкенің әскери түрде отарлауы үдерісімен байланысты болды. Шіркеулер тек жергілікті орыс қоныстары мен әскери форпостарында ғана құрылды.

Православиелік қауымдардың ұйымдастырушылық түрде рәсімделуі де жүрді. Қазақстандағы Орыс Православие Шіркеуінің ұйымдық түрде дамуы үш аймақта - Орынбор, Батыс-Сібір және Түркістан генерал-губернаторлықтарының негізінде іске асырылды. Патша саясатының аумағында Қазақстан территориясындағы ашық түрде көрсетілген антимұсылмандық бағыттылықпен жергілікті халықты христиандандыруда православиені насихаттау және оның жақтаушыларын ұлғайту мақсатымен миссионерлік мекемелер құрылады.

Кілт сөздер: орыс православиесі шіркеуі, Қазақстан, қосылуы, отарлау, миссионерлік қызмет, мұсылмандар, орыс қаныстанушылары

A.M. Dzhunusbayeva

Docent of “Kazakhstan History and social-humanitarian sciences” department, South Kazakhstan State Pharmaceutical Academy(SKSFA), candidate of historical sciences, Republic Kazakhstan, Shymkent c.

E-mail: aigul68os@mail.ru

FROM HISTORY OF DISTRIBUTION OF ORTHODOXY ON TERRITORY OF KAZAKHSTAN (SEC. HALFOFXVIII - XIX C.)

SUMMARY

Distribution of Orthodoxy on the territories of Kazakhstan came true within the framework of traditional politics of Christianization that was conducted through a clergy and bureaucratic vehicle of local administration. Orthodoxy traditionally occupied the privileged position, having status of state religion.

Appearance of the first orthodoxy churches is related to tacking of Kazakhstan to Russia, with the process of military colonization. Churches and arrivals were built only in the places of the Russian settlements and soldiery posts.

There was organized the registration of Orthodox communities. The organizational development of Russian Orthodoxy Church in Kazakhstan comes true on the basis of three governor generals - Orenburg, the West-Siberia and Turkestan.

Within the framework of tsar's politics of Christianization of native population with the brightly expressed antimoslem orientation on the territories of Kazakhstan missionary establishments are created with the purpose of propaganda of Orthodoxy and increase of her supporters.

Keywords: the Russian orthodoxy church, Kazakhstan, joining, colonization, missionary activity, moslems, Russian migrants.

УДК 94(575.12.122) : 39

1920-1930 жж. ӨЗБЕКСТАН ЖӘНЕ ҚЫРҒЫЗСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫНАН

Қалшабаева Б.К. - т.ғ.д., Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(Алматы қаласы) kalshabaeva_b@mail.ru

Мақалада автор 1920-1930 жж. аралығында қазақтардың Өзбекстан және Қырғызстан территориясына қоныстануының тарихи себептері, саны, орналасу аумағы, этникалық территорияны межелеу мәселелерін көрсетеді. Қазақтардың жоғарыда көрсетілген мерзім аралығында Өзбекстанға қандай себептермен келгендігі нақты деректермен берілген. Мақалада көбіне Қазақстан мен Өзбекстан елдері арасындағы шекара межелеу нәтижелері қарастырылады. Сонымен қатар қазақтардың бір тобының ХІХ ғ. ІІ жартысында Қырғызстанға келгенін, онан кейінгі Кеңес дәуірінің бастапқы кезеңдерінде Қытайға ауа көшу және ол жақтан қайта елге көшу барысында Қырғызстанда қалып қойған қазақтар жөнінде жазылады.

Түйін сөздер. Өзбекстан, Қырғызстан, этникалық территория, диаспора, ирредент, этникалық территорияны межелеу, тарихи Отан.

Қазақтардың Орта Азия елдеріне жылжуы сонау жоңғар шапқыншылығынан бастау алып, кейін келе елде жүргізілген әр түрлі саяси шаралардың нәтижесінде жат жерлік қандасымызға айналғандығы тарихтан белгілі. Оның себептері: орыс патшалығының қазақ даласын жаулауы, ХІХ ғ. аяғындағы ашаршылық, 1916 ж. ұлт-азаттық көтеріліс, қызыл террорлық Кеңес өкіметінің орнауы, 1924-1926 жж. этникалық территорияны межелеу, ұжымдастыру саясаты, 1932-1933 жж. нәубет, т.с.с. саясат зардаптары еді. Міне, осы тарихи оқиғалар Орта Азия елдерінде қазақ диаспорасының көбеюіне ықпал етті. Тек, Кеңес өкіметінің 1920-1930 жж. жүргізілген саясаты нәтижесінде қазақ халқының бір бөлігі, өзінің тарихи отанынан ажырап, шет жерлік отандасымызға айналды. Олардың осы кезеңдердегі тарихи тағдырына қатысты мәліметтер Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, т.б. елдердің Орталық архивтерінде әлі күнге дейін сақтаулы. Мақалада келтірілген бірнеше құжаттардың өзінен ақ, олардың жат жерлік отандасқа айналу себебін бағамдауға болады.

Өзбекстанның ішкері аудандарына қазақтардың жылжуы тек қана саяси оқиғалармен ғана емес, экономикалық қажеттіліктермен де байланысты болды. Мәселен, мындаған қырғыз-қазақ отбасы 1920 жылдан 1924 жылға дейін Шөл-дала (Мырзашөл) ауданына еңбек миграциясымен де барған. Ол жөнінде: «Хорезм қазақтары мен қарақалпақтары Хорезм облысының солтүстік батыс бөлігіне ("шуро" Хтай мен Қыпшақ топтары) жылжыды. Ал, Қызылқұм қазақтары Қаракөл және Бұхара оазистеріне тиіп жатқан далалы аудандарға жылжыды. Олардың көпшілігі малшы және жүк тасымалдаушылар болды. Қазақтардың Бұхара мен Қаракөлден батысқа қарай мал жайылымы ыңғайына қарай жылжуы отырықшы, қаракөл қойын өсіретін малшы өзбектермен жайылым үшін таласты да тудырып отырды. Сөйтіп, қазақтар біртіндеп өзінің көші-қонымен орталық далаға (Қаршыға), Орталық Бұхараға, Байсын ауданындағы бос жайылым кеңістіктерге, тіпті Оңтүстік Тәжікстандағы Қорған төбе уәлаяты жерлеріне дейін жетті. Қазақтардың осы аудандарға таралуы бір жағынан жайылым жерлердің сапасымен байланысты болса, екінші жағынан оазистерге тиіп жатқан кәсіпорындарға жалдануға құлшыныстың артуы еді. Сонымен бірге қандай да болмасын ирригациялық не темір жол құрылыстарында бүкіл ауыл-аймағымен, мал-жанымен келген қазақтарды көруге болады» [1, 349 п.]. Бұл қазақтардың Орта Азия елдеріне таралуын көрсетсе, осы құжатта онан әрі мынандай мәліметтер беріледі: «Орталық Бұхарадағы 86 мың қоңыраттың 70 мыңы көшпелі қазақтар сияқты, олардың қысқы тұрағы далада, көктем мен жазда ауыл болып малдарымен тау биіктеріне, кейде Альпі жайылымына дейін шығып кетеді. Бұлардан басқа 6,5 мың сарай (белгісіз ру-К.Б.), 5,5 мың қатаған, 1 мыңнан аса юз, барлық көшпелі өзбектер саны 90 мыңға жетеді», - деп көрсетеді [1, 351 п.]. 1920 жылдары БКХР-ның (Бұхара Кеңестік халық Республикасында) - Керменин уәлаятында – 160 мың, Қаршыда 100 – мың, Гузарда – 100 мың, Бұхарада – 80 мың, Нұратада – 5 мың қазақтың бар екендігі архив құжатында көрсетіледі [2, 7 п.].

Ал, Қырғызстандағы қазақтардың қалыптасуының себептері сонау ХІХ ғасырдың аяғында жайылым ыңғайымен, 1916 жылғы көтерілістер мен Қазан төңкерісі, ұжымдастыру науқаны және ашаршылық кезінде Қытайға ауған (ел тыныштала бастағанда елге оралу барысында Қырғызстанда қалып қойған), не ол елге өте алмай, қалып қойған. Олар Қарағандыдан 10-15 үйден жақын туыскандарымен бірге көшіп отырған. 1916 жылы Жетісу облысындағы «Қазақтар көтерілісі» оқиғасы халықтың жаппай шетелдерге,

көршілес елдерге оның ішінде Қытай мемлекетіне қашуына мәжбүр етті. Әсіресе Қаракөл, Нарын округінен (бұрын уезд болған) қырғыздар мен қазақтар көп кеткен. Осы жөнінде архивтен алынған деректе былай делінеді: «...Қаракөл уезінің барлығы, Нарыннан 5 болыстықтың жартысынан астамы, Пішпек уезінен Сарыбағыш болыстығы және көрші Шансы және Тыковскі халқының үлкен бөлігі Қытайға қашты. Сондай ақ, Алматы, Жаркент, Лепсі және Қапал уезінен де көптеген қазақтар ауды. 1916 ж. оқиға зардабынан қашқан адам саны шамамен 100 мыңға жеткен», - деп көрсетеді [3, 136 п.]. Ал, Кеңес өкіметінен, яғни 1917-1918 жж. партизандардың қызыл отрядтары террорынан, дүние мүлкін алып қояды деген қауіппен, тағы да халықтардың Қытайға қашуы кең етек алды. Қытай елінде қазақтардың жағдайы өте ауыр болды. Уәкіл Салтанаевтың есебі бойынша 600 адам бір үзім нанға баласын әйелін сатқан. Өртүрлі қарызды мойынға ілгендер саны - 500 дей болған. Көп әйелдер қытайларды дүнген - мұсылмандар деп күйеуге шықты, ал кейін қателігін біліп, олардан кетемін деген әйелдердің тілін кесті. Тіпті олармен бірге еріп келген жас қыздарын әйелдікке алды. Кейбіреулерін жезөкше үйлерінде ұстады», - деп көрсетеді [3, 137 п.]. Бұларды қайтарып алуға Кеңес өкіметінен көмек сұралып, оған ақша бөлінеді. Бірақ олардың елге қайтуы бірнеше жылдарға 1917 ж. және 1921-1922 жж. жер реформасын жүргізуіне байланысты созылды. Соның өзінде 2300 қожалық сол жерде қалып қойды. Осындай жағдайларды басынан өткізген қазақтардың бір тобы Қырғызстан территориясында қазіргі Бішкектің манайындағы елді мекендерде, Ыстықкөлде қалып қойған. Бұл жөнінде 2000-2001 жж. Қырғызстандағы қазақтар арасынан жиналған деректерде бірнеше информаторлар өздерінің Қытайға ауып, одан қайтарда елге оралудан үрейленген бір тобы жоғарыда көрсетілген аймақтарда қалып қойғандығын, қырғыздардың бай, манаптарынан көп жақсылық көргенін, олар алдарына мал, жер беріп көп көмек жасағандығын айтады [4]. Осы кезеңдегі елге деген сағынышын былай көрсетеді:

Арғынның Ақшидегі Абланымын,
Жақсылардың артында қалғанымын.
Атадан алтау туып, жалғыз қалған
Алланың риза болдым салғанына.
Арғынның кәрсән деген елім еді.
Мекенім Сарыарқадай жүйім еді
22 болыс Қарқараға билік еткен
Дейтұғын Көппай атам бағым еді.
Сарыарқа қош аман бол туған жерім
Сол Арқаны бір көрсем қалмас еді

Ішімде қалған шерім- деп жырлаған [5].

Орта Азия елдеріндегі қазақтардың қалыптасуында 1924-1926 жж. этникалық- территориялдық жағынан межелеу саясатының да ықпалы зор болды. 1924 жылы 23-24 наурызда өткен Түркістан Компартиясының Комитеті Орталық пленумы Түркістан республикасын ұлттық-территориялдық жағынан межелеу мәселесін қойды. Бірақ бұл мәселе оңай шешіле қалған жоқ. Бұл әсіресе көршілес халықтармен ежелден жаз жайлауы, қыс қыстауы ортақ қазақтарға қиындау тиді. Соған байланысты, Қазақстанмен Өзбекстан, Қырғызстан шекараларын белгілеуде де дау-дамайлар аз болған жоқ. Қазақстан мен Қырғызстан арасында бұл көбіне жайлауларға қатысты болды.

1924 жылға дейін Орта Азия елдерінің мемлекеттілігі біртұтас бола қойған жоқ. Мәселен, Өзбекстан территориясының өзі 3 әкімшілік басқаруға: Түркістан республикасы, БКХР (Бұхара Кеңестік Халық республикасы) және ХКХР (Хорезм Кеңестік халық республикасы) біріктірілген болатын. 1924 жылы жаңадан құрылған Өзбекстандағы халықтың жалпы саны 3.963285 құрап, оның 1.319498 - Бұхара, 320023 - Хорезм республикасында, 170682- адам даулы аудандардағы халықты құрады [6, 431п.]. Түркістан республикасынан Өзбекстанға Сырдария облысының оңтүстік-шығысындағы Ташкент және Мырзашөлдің бір бөлігі, даулы аймақ Зеңгіата және Ниязбек болыстықтары өтті. Мұнан басқа Бұхарадағы қазақтар басым Кенимех ауданы құрылып, ол Орталық өкіметке бағынды [7, 5 п.]. БКХР-да тұратын қазақтар РКП (б) Орталық Комитеті Саяси бюросына, КСРО, ОАК (Орталық Атқару Комитеті) төрағасы М.И. Калининге, БКХР ОАК мүшелері мен БКХР қазақ делегаттарына өтініш жазып, қазақ автономиялы облысын құруды сұрайды [8, 41 п.]. Қазақтардың арыз тілегін РКП (б)-ның қазақ облыстық комитетінде талқылап, шешім шығарады. Бөл жөнінде зерттеуші К.И. Қобыландин өз мақаласында РКП(б)-ның Киробком (Қазобком-К.Б.) мүшелері Бұхара республикасындағы қазақтардың тұрмысын жақсартуды, өзбек республикасынан Бұхарадан қазақтарға жеке автономиялы облысты бөлуді және Бұхара қазақтарымен Өзбекстан Республикасы тең құқықтағы қарым-қатынасты орнатуды, қазақтардың

өзіндік ұлттық дербестігін сақтауды, өзбектердің қазақтарды ассимиляциялау бағытын тоқтатуды сұрағандығын мұрағат құжаттарымен дәлелдей отырып жазады [9, 62-67 бб.]. Бірақ Бұхара республикасының Халық Нәзірі (комиссар) кеңесінің төрағасы Ф. Ходжаев БКХР тек 40 мың қазақ бар деп көрсетуіне байланысты, облыс емес, Кенимех ауданы құрылады [10, 42 п.]. Бірақ, 1924 жылы 20 қазанда Орта Азия Кеңестік республикалары территориясының шекараларын нақтылаумен байланысты БКХР территориясы қайтадан құрылған ӨКСР-ның құрамына қосады. Сондай ақ, даулы аудандардағы қазақтардың да бір бөлігі де Өзбекстан республикасы құрамында қалады. Мәселен, Өзбекстан мен Қазақстанның шекарасын межелеу барысында Ташкент уезінің Болат, Зеңгіата, Ниязбек болыстықтары төңірегінде дау болды. Себебі, Ташкент қаласында негізінен өзбектер тұрғаныменде, қаланы жоғарыда аталған үш болыстық: солтүстік шығысында Ниязбек болыстығы, батысын Болат болыстығы, Оңтүстігін Зеңгіата болыстығы қоршады. Бұл үш болыстықта Шыршық өзенінің батысына қарай жатса, шығысқа қарай Шыршықтың арғы бетінде Ташкентке қарай күршіті аудандарды құрайтын алты отырықшы қазақ болыстықтары орналасты. Межелеу барысында Қазақстан республикасына өткен өзбектер мен олар мекендеген шұрайлы жерлердің төлемі ретінде жоғарыдағы 6 отырықшы қазақ болыстықтары да Өзбекстан территориясына енгізіледі [11, 20 п.]. Міне, осы аудандардағы қазақтар сол кезеңдегі КСРО-ның ірі орталықтарының бірі болған Ташкент қаласын және Шыршық өңіріндегі жоғарыдағы болыстықтармен қосып, Қазақстан республикасына қосуды талап етті. Ал, өзбектер Өзбекстаннан Ташкент пен оның уезіндегі 18500 өзбектерді (құрамаларды қоса) бөліп тастау ұлттық межелеудің мәнін жоққа шығарады деп санады [11, 20 п.]. Осы мәселелерді шешуде екі жақта келісімге келмейтін бағытты ұстанды. Сондықтан, бұл тығырықтан шығу үшін халық саны, ұлттық құрамы және осы үш болыстықтың экономикалық маңызы жөнінде қысқаша анықтамаларға сүйену қажет болды. Соған байланысты шекара межелеу комиссиясы осы даулы аудандарда өздерінің зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеу нәтижесі мына мәліметтерді берді.

1. Ниязбек болыстығында 29504 халық болды, оның 14051-і өзбектер, 11312-і қазақтар, қалғаны орыстар. Шаруашылығының негізгі бағыты суармалы егіншілікте мақта, күріш, бау-бақша өсірумен және мал шаруашылығымен қоса қосалқы кәсіппен де айналысты. Суландыру көзі Ташкентті сумен қамтамасыз ететін Бозсу магистральді арығы.

2. Болат болыстығында 32713 адам, оның 12688-і өзбектер, 19276-ы қазақтар. Ұлттық құрамы және экономикасы бойынша 2 ауданға: Кенсай селолық қауымы (13396 адам) бірыңғай өзбек болыстығынан шоғырланып, Ташкентке тиіп жатса, екінші аудан қалған барлық селолық қауымдастықпен бірге, Сулы-Келес өзені бойынан Құр-Келеске (архив дерегіндегі атау бойынша) дейін орналасқан қазақ ауылдарынан тұрды. Қазақ аудандары аралас шаруашылық егіншілікпен мал шаруашылығы және аздаған кәсіпкерлікпен айналысты. Өзбек аудандары Бозсу, Зах арықтарымен суландырылса, қазақтар суландыру көзін Келестен алды.

3. Зеңгіата болыстығында 32307 адамның, оның 20517 өзбектер, 10551-і қазақтар, қалғандары орыс-татарлар болды. Экономикалық сипаттамасы Ниязбек болыстығына ұқсайды [11, 20-21 пп.]. Сонда үш болыстық бойынша өзбектер саны 33205, қазақтар 41139 санын құрайды. Тарату комиссиясы (Ликвидком) мен ОКРКП (ЦКРКП) Орта Азия елдері бюросының арнаулы комиссиясы қараған осы үш болыстықтың төңірегіндегі дау-дамай қазақтар бірыңғай қоныстанған (59200 адамы бар) Өзбекстанға өткен алғашқы станция Қауыншы тағдырымен де байланысты болды. Бұл станция қазақтардың селолық қауымдастығында болатын. Егер жалғыз темір жол магистралі бойынша станцияны Қазақстанға берсе, өзбек территориясынан Ташкент бөлініп қалар еді. Қазақтардың мақсаты станцияны алу арқылы Ташкент уезі қазақтарын біріктіретін ірі Орталық Қауыншы уезін құру болды. Осы жағдайлардың барлығын зерттей отырып, комиссия мүшелері мынандай тұжырым жасады. Егер бұл станция қазақтарға берілсе, Ташкент барлық жағынан Қазақстан территориясымен қоршалады. Сөйтіп, Ташкент қаласының өзі Қазақстан республикасына қосылу мәселесіне, не еркін қала болып жариялануы күн тәртібіне кезекке қойылады, әрі осы уақытқа дейінгі істелінген ұзаққа әрі күрделі жұмыстар қайта қаралып межеленеді сондықтан Қауыншы станциясын Қазақстанға беру Өзбекстан үшін де, саяси да экономикалық жағынан да тиімсіз деп саналды [11, 22 п.]. Мұнан басқа осы тығырықтан шығудағы комиссияның әртүрлі шаралары шекараны шартты түрде белгілеу екі жақ Өзбекстан мен Қазақстан тарапынан да сондай ақ саяси жағынан да тиімді емес еді. Мұндай жағдайларда шекара тек қана болыстықтарды ғана емес, селолық қауымдастықтармен кейбір кишлоктардың үй-жай, саяжай жерлерін де бөлшектейді. Тәжірибеде мұндай межелеулер шексіз соқтығыстарға әкеліп соғады делінді. Осындай пікірлерден кейін мынандай шешімдер қабылданады: 1925 ж. 24 шілдедегі Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының Орталық

атқару комитеті Президиумы шешімімен Ташкент қаласы, оған қоса қала маңындағы барлық болыстықтар, Ниязбек болыстығы түгелімен, Ниязбек болыстығының солтүстік-шығыс селолық қауымдастығы, Тройцк, Кенсай елді-мекендері Болат, Зеңгіата болыстығы өзіне қарайтын барлық қоныстарымен пайдаланатын жер, суландыру иеліктерімен Қауыншы және Халдарма селолық қауымдастығымен түгелдей үзілді-кесілді Өзбек КСР-не беріледі [11, 23 п.]. Зерттеу барысында және таратушы комиссиялардан (Ликвидком) алынған мәліметтер бойынша, әрбір болыстықтың аумағы, шекарасы анықталды. Мәселен, Ниязбек болыстығы Бозсу арығы бойымен Ивиш арығының басынан ары қарай Аққабак селолық қауымдастығы жерінің шекарасын қоса алып жатса, мұнда Қанды, Дархан, Сасбұға, т.б. қазақ ауылдары екінші жағынан Бурата өзбек селолық қауымдастығы (бұған өзбектердің Чиноват кишлоғы кіреді) мен Танагүл қазақ ауылы және Чиноват, Қожақорған өзбек кишлоқтарымен Красноводопад тәжірибе алқабына дейінгі жерлерді алып жатты. Болыстықтағы барлық қожалықтың жалпы саны- 6265, оның 3575 өзбек, 1906 қазақ, 679 орыс, 5 әртүрлі халықтардан құралған қожалық болды. Осы 6265 қожалықтың Қазақстанға—1217 оның 919 қазақ, 200 орыс, 72 өзбек қожалығы өтті. Өзбек КСР-не кеткен қожалық саны 5048 оның 3603 өзбек, 987 қазақ, 453 орыс [12, 19 п.]. Келтірілген деректерге қазақтардың өзбектерге кеткен қожалығымен (987 қожалық) салыстырғанда өзбектердің қазақтарға кеткен қожалығы (саны-72) бірнеше есе аз.

Болат болыстығының шекарасы Болат және Ақжар болыстығы бойынша Су Келеске дейін, одан темір жол бойымен, төмен Көктерек мал базарынан Зах арықтың аяғына дейін жетеді. Зах арықтың аяғындағы тәлімі жерлер нақты пайдаланған қауым арасында бөлінеді. Қожалықтың жалпы саны 7273. Оның 2803 өзбек, 4464 қазақ, 6 орыс, Қазақстанға 4826 қожалық өтті. Оның 3968 қазақ, 858 өзбек, Өзбекстанға кеткен қожалық саны –2447, оның 1730 өзбек, 717-қазақ [12, 20 п.]. Зеңгіата болыстығының шекарасы Болат болыстығы шекарасынан Жар, Күркілдек арығына дейін және онан әрі Зах арығынан Шыршыққа дейін созылды. Зеңгіата болыстығы бойынша 6939 қожалық болды. Оның 4169 өзбек, 2650 қырғыз (қазақ-К.Б.) 120 орыс. Ал, 6939 қожалықтың Қазақстанға кеткені-2985, оның 1783 қазақ, 1082 өзбек, 120 орыс, Өзбекстанға 3954 қожалық енді. Оның 3097 өзбек, 857 қазақ [12, 21 п.]. Келтірілген мәліметтерге талдау жасайтын болсақ, Қазақстанға өткен өзбек қожалығымен салыстырғанда (2062 қожалық), қазақтардың Өзбекстанға өткен қожалық саны көбірек (2561 қазақ қожалығы). Осы үш болыстықтың шекарасы, ондағы қожалықтардың қаншасы Өзбекстанға, қаншасы Қазақстанға өту керектігі жөніндегі комиссия мүшелерінің ұсынған жобалары жан-жақты зерттелді. Айта кету керек, жоғарыдағы дау-дамайды барынша Қазақстанның мүддесіне шешуге тырысқан қазақтың көрнекті қайраткерлері С. Ходжанов, С. Асфендияров, т.б. еңбектері зор. Мәселен, болыстықтардағы (үш болыстық бойынша) барлық қожалық саны-20477. Оның 10547-і өзбек, 9020-і қазақ, 810-і орыс, қожалық санына еңбегені- 100. Осы бойынша комиссия мүшесі С. Манжара ұсынған межелеуде Өзбекстанға өзбектердің 8790, қазақтардың 3718 қожалығы, Қазақстанға қазақтардың 3638, өзбектердің 1880 қожалығы енеді делінген мәлімдемесіне [12, 18 п.] С. Асфендияров Қазақстанға өзбектердің 2012 қожалығы, Өзбекстанға қазақтардың-2561 қожалығы қалатын қарсы жобаны яғни, Өзбекстанға өтетін қазақтардың қожалығын яғни 1157 қожалықты азайтып ұсынады [11, 20 п.]. Нәтижеде С. Асфендияровтың ұсынысы өтіп, Манжараның ұсынған 3718 қазақ қожалығы емес, 2561 қожалығы өтеді. Үш болыстық бойынша шекара межеленіп, жоғарыдағы соңғы шешімдер қабылданғанмен қазақ арасында наразылық тоқтаған жоқ. Межеленген Орта Азия республикаларының шекарасына қатысты наразылықтар 1924-1926 жж дейін созылды. 1925 ж. 17 наурызда комиссия президиумы мәжілісінде қаралған 10 версткалық картадағы әкімшілік-бөліну тізімі қосымшасында Орта Азия елдерінің шекарасы дәлелденіп, бекітілді [13, 63 п.].

1925 ж. 17 наурыздағы Орта Азия елдерінің Тарату комитеті комиссиясы президиумы шешімімен, КСРО-ның Орталық Атқару комитеті мәжілісінің № 11 хаттамасымен, 1925 ж. 5 маусымда КСРО-ның Орталық Атқару комитетінің президиумы бекіткен қаулысымен Ташкент уезінің үш даулы ауданы Шурахан уезі мәселесі былай шешіледі: 1. Зеңгіата болыстығымен барлық елді-мекендері суландыру иеліктерімен Қауыншы, Халдарма селолық қауымымен ӨзКСР-на кіреді. 2. Өзбекстанға Болат болыстығынан Кенсай, селолық қауымдастығы түгелімен (Хиован, Чуваши, Яу елді-мекендері) ал Көктерек базары Қазақстанда қалады. 3. Ниязбек болыстығы түгелімен дерлік Өзбекстанға кіреді деп шешілді.

1929 ж. 6 сәуірде ұлттық- мемлекеттік межелеу ӨзКСР-і ОАК Президиумы мәжілісінде аз санды ұлттырдың және аралас аудандардың мәселелерін қарап, мына аудандарда аз санды ұлттардың бар екендігін бекітті: 1. Ташкенттің Жоғары Шыршық ауданында 82 % қазақ, Ташкенттің Ангрен округінде-Құрамада (72,3%), Кенимех жеке ауданы – Қазақ-қарақалпақ (41,7%) қазақтар, 26,2 % қарақалпақ), 2.

Аралас аудандар: Ташкенттің Орта Шыршық ауданы - қазақ-өзбек (44,4 % қазақ, 33,8 % өзбек), 3. Ташкент округі – Ташкент-құрама-өзбек (44,2 % құрама, 39,4 % өзбек) қала типтес Пскент қонысымен бірге. 4. Мырзашөл округі Ташкент- орыс- өзбек (39,1 % өзбек, 43,6 % орыс) , 5. Андижанның Қорған-Тепе округі – өзбек, қырғыз (48,1 % өзбек, 39,5 % қырғыз), 6. Андижанның Мархамад округі – түрік-өзбек (38,9 % түрік, 35,2% өзбек) , 7. Фергана округі Фергана қаласымен бірге – өзбек- тәжік (45,1 % өзбек, 26,9 % тәжік) [14, 157, 6 п.].

Міне, осындай саясат нәтижесінде қалыптасқан Өзбекстандағы қазақтардың бүгінде бір бөлігін яғни Ташкент, Мырзашөл, Сырдария облыстарындағы қандастарымызды ирредент қазақтар десек, ендігі бір тобын оның ішінде Қырғызстандағы қазақтарды диаспора тобына жатқызамыз.

1 *ӨРОМА –Р-1 қор. – 1 тізбе. – 721 іс. – 314-315, 349-356 пп.*

2 *ӨРОМА. – Р-5 қор, – 5 тізбе, –670 іс, – 7 п.*

3 *ҚырРОМА. – 847-қор. –1 тізбе. – 27 іс. –135-137 пп.*

4 *Әбдібаев Кәсеннен жазылып алынды. 1918 жылы туған, руы – аргын. Қырғызстан. Манас селосы.*

5 *Баймаганбетов Абылан 1907 жылы туған, руы аргын кәрсен, Баймаганбетов*

Елісбай Абылан баласы, Сокулук ауданы, Ақжол селосы.

6 *ӨРОМА. – 86 қор. –1 тізбе. –2550 іс. –431 п.*

7 *Балашев Н.И. Узбекистан и сопредельные Республики и области. – Ташкент: Узгосиздат, 1925. – 97 с.*

8 *ӨРОМА. – Р-5 қор, –5 тізбе, –67а– іс, –41 п.*

9 *Кобландин К.И. Участие казахов в процессе нациестроительства в*

Бухарской народной советской республике //Вестник НАН РК. – 2008. –№5. – С. 62-67.

10 *ӨРОМА. – Р-30 қор, –4 тізбе, – 506 іс, –42 п.*

11 *ӨРОМА. – р 39 қор. –2 тізбе. –454 іс. –20-24 пп.*

12 *ӨРОМА. – Р-1 қор. –1 тізбе. –704 іс. –18-21 пп.*

13 *ӨРОМА. – Р-1 қор. –1 тізбе. –706. іс. – 63-74, 105-106 пп.*

14 *ӨРОМА. –Р-86 қор. –1–тізбе. –5266 – іс. –6 п.*

Узбекистан и Кыргызстан в истории этнических казахов (1920-1930 гг.)

Қалшабаева Б.К. - д.и.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби

Резюме

Автор в статье рассматривает исторические причины переселения казахов на территорию Узбекистана и Кыргызстана, их численность, ареал расселения и проблемы размежевания этнических территорий. История и причины переселения казахов на территорию Узбекистана в вышеуказанное время аргументируется конкретными источниками. В статье в основном показаны результаты размежевания границ между республиками Казахстан и Узбекистан. Вместе с этим автор утверждает, что часть казахов во II половине XIX в. переехала в Кыргызстан, а позже, в начале Советского периода часть казахов переезжает в Китай, потом возвращается и тогда многие казахи остаются в Кыргызстане.

Ключевые слова. Узбекистан, Кыргызстан, этническая территория, диаспора, ирредента, размежевание этнической территории, историческая Родина.

Summary

Kalshabaeva B.K.

1920-1930. The ethnical history of Kazakhs in Uzbekistan and Kyrgyzstan

The author of the article examines the historical reasons for the resettlement of Kazakhs to the territory of Uzbekistan and Kyrgyzstan, their numbers, and the problem of resettlement area demarcation of ethnic territories. The history and the reasons for the relocation of the Kazakhs to the territory of Uzbekistan in the above time argued specific sources. The article basically shows the results of demarcation of borders between the republics of Kazakhstan and Uzbekistan. However, the author argues that the portion of the Kazakhs in the second half of the XIXth century moved to Kyrgyzstan and later, at the beginning of the Soviet period the Kazakhs moved to China, then moved back and many of them remain in Kyrgyzstan.

Keywords. Uzbekistan, Kyrgyzstan, ethnic territory, Diaspora, Irredenta, demarcation of ethnic territories, historical Homeland.

УДК 94

Қ-42

СОПЫЛЫҚ ЖӘНЕ ИСЛАМДАҒЫ ӘУЛИЕЛІК КУЛЬТІ

Қартабаева Е.Т. - *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, т.ғ.к., erke_66@mail.ru*

Солтниева Б.Ш. - *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ аға оқытушысы, baxa14@mail.ru*

Мақалада ислам тарихындағы күрделі мәселелердің бірі – әулиелік мәселесіне қатысты ізденістер жасалған. Әулиелік культі мәселесі әлі күнге дейін ғылымдағы ақтандақтардың бірі болып қалып қойып отыр. Әсіресе, әулиелі орындардағы ескерткіштер, осындай жерлермен байланысты ауызша аңыз-дәстүрлерді жазбаға түсіру, оларды тәкпіншеп зерттеу тыңғылықты түрде қолға алына қойған жоқ. Аталмыш мәселені зерттеуге методологиялық және теориялық көзқарастардың ескіруі де кедергісін келтіріп отыр. Діни өмірімізден мықтап орын алып отырған әулиелер мен әулиелі жерлердің пайда болуы, олардың атқаратын қызметін түсіндіруде, кеңестік ғылымға тән тұрпайы схемалар мен қарапайым шешімдер жасау әлі күнге дейін үстем болып отыр. Мақала авторлары тарихнамадағы осы олқылықтың орнын толтыруға күш салып, мәселені тың көзқарастар тұрғысынан, арнайы зерттеулер мен деректерді талдау негізінде қарастырады.

Тірек сөздер: тарих, ислам, сопылық, әулиелер, хадис.

Ислам тарихының негізгі мәселелерінің бірі «әулиелік» түсінігі болып табылады. Бұл тақырыпты толыққанды игеру ХХ ғасырдың 30-шы жылдарынан басталды. Осы уақытта венгр ғалымы И. Гольдциердің «Исламдағы әулиелік культі» [1] еңбегінің орыс тіліне аудармасының жарық көруі кеңес ғылымында да аталмыш мәселе бойынша зерттеулердің қарқынды түрде жүруіне ықпал еткен тәрізді. Атап айтқанда, кеңес зерттеушілері В.Н. Башилов, Т.Д. Баялиева, С.М. Демидов, Г.П. Снесарев, О.А. Сухарева, И.Г. Петрушевский сияқты белгілі ғалымдар исламдағы әулиелік культі жайлы тарихи-этнографиялық еңбектерін жариялады. Аталмыш зерттеулерде әулиелік культін, негізінен алғанда, шығыс халықтарының исламға дейінгі наным-сенімдерінің қалдығы ретінде қарастыруға бейімділік байқалды [2]. Зерттеушілердің мұндай көзқарасына сол кезеңнің идеологиясы ықпал еткен болатын. Кеңес Одағында ислам тарихын зерттеуге тиым салынғандықтан [3], көпшілік ғалымдар әулиелік культін исламға дейінгі наным-сенімдердің қалдықтары деп жариялай отырып, мәселені зерттеуге мүмкіндік алды.

Аталмыш тақырыпқа қызығушылық Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, дәлірек айтқанда, 1990-шы жылдары барынша артады. Исламдағы әулиелік культіне қатысты алуан түрлі деректер мен материалдарды ғылыми айналымға енгізіп, мәселені жаңа қырынан ашқан бірқатар жаңа авторлар шықты. Атап айтқанда, Орталық Азиядағы әулиелік культі мәселесіне қалам тартқан О.В. Горшунова, Ә. Муминов, Р.М. Мұстафина, В.Л. Огудин, Т.С. Саксанов, А.И. Шевяков, Б.А. Аджаматов, Р.А. Рамазанов пен В.О.Бобровниковтардың еңбектері жарық көрді [4].

Мәселеге қатысты осындай тыңғылықты зерттеу жұмыстарының болуына қарамастан әулиелік культі мәселесі әлі күнге дейін ғылымдағы ақтандақтардың бірі болып қалып қойып отыр. Әсіресе, әулиелі орындардағы ескерткіштер, осындай жерлермен байланысты ауызша аңыз-дәстүрлер жазбаға түсірілмеген, зерттелмеген. Сондай-ақ мәселені зерттеуге методологиялық және теориялық көзқарастардың ескіруі де кедергісін келтіріп отыр. Діни өмірімізден мықтап орын алып отырған әулиелер мен әулиелі жерлердің пайда болуы, олардың атқаратын қызметін түсіндіруде, кеңестік ғылымға тән тұрпайы схемалар мен қарапайым шешімдер жасау әлі күнге дейін үстем болып отыр [4, 5].

Жалпы, діндегі әулиелік түсінігі жөнінде әр түрлі пікірлер бар. Әулиелік тек исламға ғана тән емес, ол басқа да діндерде, соның ішінде христиан дінінде де бар. Христиан дінінің католик бағытына тән әулиелік түсінігін, кезінде, протестанттық реформаторлар толықтай жоққа шығарған болатын. Протестанттардың түсінігінде, әулиелерге табыну, католик дініндегі ырымшылдықтың бір формасы болып табылады.

Ислам фундаменталистері де (ваххабиттер) әулиелерге табынуды Құдайға серік қосу (ширк), барып тұрған пұтқа табынушылықтың өзі деп айыптай отырып, исламның бастапқы тазалығын бұзатын, рұқсат етілмейтін жаңалық (бида) деп жариялайды. Осыған байланысты қазіргі таңда исламдағы әулиелік мәселесі өткір қойылып, осы уақытқа дейін мұсылмандардың діни өмірінде әулиелердің маңызды орын алып келгеніне қарамастан, дәстүрлі ислам тұрғысынан оны жоққа шығару үстем болып отыр.

Зерттеушілер арасында исламдағы әулиелік культін түсіндіруде, оны анағұрлым көп зерттелген христиан дініндегі әулиелікпен салыстыру кеңінен орын алған. Исламдағы әулиеліктің өзіндік ерекшеліктері жеткілікті зерттелмегендігіне қарамастан, оның христиандықтағы әулиеліктен елеулі түрде

айырмашылықтары бар екені анық. Басты айырмашылық – исламда әулиелерді діни заңдастыру (канонизация) мекемесінің жоқтығы. Мұсылман әулиелері арнайы бір шешімдер арқылы бекітілмейді, исламда адамның әулиелігін анықтау түсінігі жоқ, ресми мойындалған әулиелер, агиологиялық шығармалар тізімі, ресми белгіленген әулиелерді құрметтеу мерекелері, әулиелерді еске түсіру рәсімдері т.б. жоқ. Исламдағы әулиелерді тек халықтың мойындауы, әр түрлі діни ілім иелерінің, сыйлы, беделді адамдардың, билеушілердің мойындауы жеткілікті.

Арабтың «вали» (көпше түрі «аулия») сөзінің бірнеше мағынасы бар, атап айтқанда, «қамқоршы», «сенімді адам», «Құдайдың қамқорлығындағы кісі», «Құдайдың досы». Бұл сөз Құранда Аллаға қатысты, Алла Тағаланың «мұсылмандардың қамқоршысы» екендігі мағынасында қолданылады. Мұсылмандардан тек Алла ғана шынайы қамқоршы және көмекші екенін мойындауы талап етіледі. Сондықтан да Құдайдың қамқорлығында деп есептелген адам ерекше кісі, «Алланың досы» немесе «әулие» деп саналады [5, 45]. Бір сөзбен айтқанда, әулиелер деп ислам қоғамындағы тақуа, ерекше діншіл адамдарды сипаттауға болатын тәрізді.

Сопылықтың ерте дәуіріндегі ғұламалардың көрсетуінше әулиелік сопылықтың негізінде жатыр. Осындай ғұламалардың бірі Кушайридің (465/1072 ж. қ/б.) еңбегінде әулиеліктің сопылық доктринасы баяндалады [5, 131]. Кушайри әулиелікті екі қырынан түсіндіреді: біріншіден, тақуалардың ішіндегі Құдайдың ерекше қамқорлығындағылар, екіншіден, барлық адамдардың Құдайға құлшылық етуі үшін жауаптылар. Әулиеліктің бұл анықтамасы Құдай мен адам жанының өзара жақын байланыста екендігін көрсетеді, бұл байланыс Құдай тарапынан қамқорлық пен жауапкершілік түрінде көрінсе, ал адам тарапынан – құлшылық ету мен табынудан көрініс табады.

Кушайри Құдаймен жақындық идеясынан сопылықтағы әулиелердің мистикалық тәжірибелеріне қатысты басқа да қорытындылар жасайды. Егер ислам догматикасы бойынша, Пайғамбар күнәдан таза болса, онда Пайғамбар жолын таза ұстанушы әулие де күнәдан таза деген қорытынды жасалады. Бұдан кейін сопылықтағы әулиеліктің табиғаты жөніндегі ертеректегі беделді сопылардың әр түрлі пікірлері келтіріледі. Мысалы, Баязид Бистами әулиелерді ешкімге белгісіз, Құдайдың қалыңдықтары деп көрсеткен екен. Әулиелер, өздеріне тән ерекше жағдайды сезінбеуі де мүмкін, сондықтан да адамдардың көпшілігі олардағы әулиелікті байқамайды. Әбу Әли Жузджани (964 ж. қ/б.) әулиелікті әулие эгосының мистикалық жойылуы (фана) және Құдайдың адам жанына түсуі (бака) деп түсіндіре келе, «әулие деген өз жағдайында жойылып кеткен адамға, Құдайдың Ақиқатты куәландыруына қатысуы: оның өмірін Құдайдың өзі реттейді, ол Құдірет иесінің үздіксіз бақылауында болады. Ол өзі туралы ештеңе білмейді, білетіні тек бір Құдай және Құдайдан басқа еш тірегі жоқ», - дейді [5, 138].

Мұхаммед пайғамбардың хадистеріне сүйене отырып жасалған сопылық дәстүрге сенсек, Құдайдың ерекше сүйікті құлдары болады, олар ешкімге белгісіз болғанымен, әлем солардың арқасында әлі өмір сүріп тұр. Бұл көзге көрінбейтін иерархия әр түрлі категорияға бөлінеді, соның ішінде сатының ең шыңындағы ең жоғарғы тұлға – құтқарушы (гаус) немесе әлемнің темірқазығы, тұтқасы (кутб) болып табылады және оның жеті орынбасары (абдал) бар [6, 46].

Бұл мәселедегі өзіндік бір нұсқа Рузбиханның әулиелерді сипаттауы болып табылады. Оның ойынша әулиелер арқылы Құдай дүниенің төрт бөлігін басқарады. Ол Үндістанның, Түркістанның, Занзибар мен Эфиопияның он екі мың әулиелері жөнінде айтады. Бұлардың ішінде төрт жүзі Анадолы, Хорасан мен Иранда, төрт жүзі теңіз жағалауында, үш жүзі Египет пен Магрибте, жетпісі Ирак пен Сирияда, оны Мекке, Медина, Қағбада, жетеуі әлемді кезіп жүр, үш әулиенің бірі Персияда, екіншісі Анадолыда, ал соңғысы арабтар арасында [5, 141]. Бұл рухани иерархия сыртқы саяси тәртіптен тыс, көзге көрінбейтін екінші бір әлем. Төртінші «тақуа халиф» Әли қайтыс болғаннан кейін ислам державасы өзінің рухани сипатынан айрылып, дүниелік әулеттердің қолына түсіп қалған болатын. Сол уақыттан бастап көпшілік халық арасында әулиелерді дүниенің шынайы билеушілері деп қарастыру орын ала бастады.

Сопы ғұламаларының арасында әулиеліктің табиғатын анықтауда, Мұхаммед пайғамбардың беделіне нұқсан келтірмеу жағын ойлағаннан туындаған болуы керек, белгілі бір ұстамдылық байқалады. Сопылық теоретиктерінің көпшілігі пайғамбарлардың әулиелерге қатысты жоғарғы беделін анық түрде мойындайды. Осындай көзқарасты жақтаушы Сулами: «Әулиелер біткен жерде пайғамбарлар басталады» [5, 142], - дейді. Яғни сопы-әулие пайғамбардан кейінгі орында тұрады, және оның жолын тақуалықпен ұстанушы болып табылады. Осы негізде, Пайғамбар беделі мен әулие беделі арасындағы айырмашылық діни доктрина ретінде бекітілді. X ғасырдың басында ханафиттік құқықтық мектептің маңызды қағидасы пайғамбарлар мен әулиелердің ғажайыптарын (немесе Құдай шапағатын) мойындай отырып, сонымен бірге, екеуінің арасындағы айырмашылықты көрсетіп берді. Атап айтқанда пайғамбардың көрсететін ғажайыбы – мұғжизат, ал әулиенің ғажайыбы – керемет деп көрсетілді. Рузбихан әулиелердің мистикалық

тәжірибесіне сенбейтіндерге мұндай тәжірибелердің Пайғамбарларға түскен Құдай сөзімен тығыз байланысты екендігін көрсете келе: «Мұхаммедтің (с.ғ.с.) үмметтері адасушылыққа түсіп, қарсылық көрсетіп, жазаға ұшырай ма деп қорқамын. Әулиелердің кереметтеріне сенбегендер, пайғамбарлар мен елшілердің ғажайыптарына да сенбейді. Өйткені әулиелік пен пайғамбарлық мұхиттары өзара бір-біріне еніп жатыр», - дейді [5, 147].

Әулиелікке тән қайшылықтардың бірі, оның ең бір ерекше белгісіне, яғни құпиялылығына байланысты туындайды. Өйткені әулиенің эгосы жойылған, сондықтан оны тану мүмкін емес. Әулиелік туралы ең ерте пайда болған теориялық трактаттар әулиелер тек Құдайға ғана белгілі екендігін көрсетеді және олар өздері де әулие екендігін білмеуі мүмкін. Әулиеліктің құпиялығы сопылықтың жалпы алғандағы эотерикалық сипатына сәйкес келеді. Әулиелер жөнінде Мұхаммед Пайғамбардан (с.ғ.с.) сұрағанда, ол былай деп жауап берген көрінеді: «Барлық сыртқы көрініс ішкі мәнге ие болғандықтан; барлық ішкі мән жасырын мәнге ие болғандықтан; барлық жасырын мән шынайы мәнге ие. Ұлы да даңқты Жаратушы өз әулиелеріне осыны тарту етеді – құпияны құпия жолмен. Әулиеліктің белгілерінің бірі осындай. Әулиелер осы арқылы ғажайып өмір сүреді. Олар пайғамбарлардан кейінгі Құдайдың ең құдіретті пенделері, олардың ғылымдары барлық ғылымдардың ішіндегі ең құдіреттісі» [7, 150].

Әулиелік туралы осындай тұжырымдардан кейін, енді, нақтылай әулиелердің өзіне тоқтала кетейік. Жекелеген әулиелер жөнінде агиографиялық шығармалар арқылы, яғни әулиелердің өмірбаяндарының (макамат) мәліметтері арқылы және әулиелердің басына зиярат етудің тарихы арқылы танысуға болады. Әулиелердің өмірін баяндау әулиелік идеясын мұсылман қауымына таратудың бір формасы ретінде қалыптасты. Әулиелер өмірбаянының алғашқы жинағы Х ғасырда пайда болды. Мұндай өмірбаяндар жазуда негізгі екі үрдіс орын алды. Бірінші үрдіс әулиелерді имани және рухани тәрбиенің көзі ретінде қарастыруға бейімдік таныта отырып, шығармаларда әулиелердің айтқан сөздеріне ерекше көңіл бөледі. Мұны ең ерте пайда болған агиографиялық еңбек – Суламидің «Сопылардың ұрпақтары» атты еңбегінен жақсы байқауға болады. Сулами екі ғасыр ішіндегі сопылардың бес ұрпағының өмірінің мәліметтерін береді, әрбір ұрпақтан ең белгілі жиырма сопының өмірін баяндайды. Мүмкіндігінше ол, әрбір сопының жиырма сөзін келтіруге тырысқан және әрбір сопы жеткізген Пайғамбардың бір хадисін қосымша келтіреді. Бұл өмірбаяндар әулиелердің тақуалық қасиеттерін үлгі түрінде көрсете отырып, оқырманға әулиелік жолды насихаттайды. Мысалы Сари ас-Сакатидің (865 ж.к/б.) өмірбаяны былай басталады: «Осындай әулиелердің бірі Сари ибн әл-Мугаллас ас-Сакати, оның алғашқы есімі Әбу әл-Хасан болған еді. Ол әл-Жүнәйттің ағайыны және ұстазы болған деген мәлімет жеткен. Ол Бағдадта «бірігу мен рухани ахуалдың ақиқаттығы» тілінде сөйлеген алғашқы адам. Ол бағдадтықтардың имамы және өз уақытындағы олардың тәрбиешісі. Осы кітапта көрсетілген екінші ұрпақ ұстаздарының көпшілік бөлігі онымен байланысты болған» [5, 155]. Әулие туралы биографиялық мәліметтер осы ғана. Бұдан кейін Сакатидің өзі жеткізген хадис келтірілген, онда кәдімгі хадис жинақтарындағыдай хабарды жеткізушілердің толық тізімі көрсетілген. Бұдан кейін әулиенің тікелей өзі айтқан отыз сөзі және дәл хадистердегідей бұл сөздерді жеткізген хабарлаушылардың тізімі келтірілген. Әулие айтты деген осындай сөздердің бірі: «Мен Нусайрадағы Джафар ибн Мұхаммад арқылы, Жүнәйд арқылы Саридің айтқан мына сөзін естідім: Маған жұмаққа жеткізетін қысқа жол белгілі. Бұл не деген сұраққа ол: Ешкімнен ештеңе сұрама, ешкімнен ештеңе алма, сонда сен де ешкімге ештеңе беруге мәжбүр болмайсың, - деген екен» [5, 155]. Әулиелердің мұндай өмірбаяндары тақуалықпен өмір сүрудің үлгісі қызметін атқарды.

Әулиелер өмірбаянын жазудағы екінші үрдіс әулиелердің өмірінен қызғылықты жайттарды, олардың әулиелік дәрежесіне жетуінің жолдарын және көрсеткен кереметтерін баяндауымен ерекшеленді. Әулиелер өмірбаяндарынан көретініміздей, әулиенің Құдайға жақындығы, оның ерекше ішкі қуатынан, керемет көрсетуге мүмкіндік беретін Құдай шапағатынан (барака) көрініс табады. Бұл күш-қуат адамның ойын оқу, науқасты емдеп жазу, өлген адамды тірілту, құс тәрізді ұшу, судың бетімен жүру, келбетін өзгерту және бір мезгілде әр түрлі жерлерде болу сияқты, әдеттен тыс қабілетке ие етеді. Сопы ғұламалары, әулиенің көрсететін кереметін, Құдайдың ерекше діндарларды сынаққа алуы деп анықтайды – ғажайып жасау әулиеліктің тек бір ғана өлшемі ретінде қарастырылды.

Исламдағы әулиелік культі аса бір өміршен құбылыс ретінде әлі күнге дейін мұсылман халықтарының өмірінде маңызды орын алып отыр. Әулиені құрмет тұтушылар, оны адам мен Құдай арасындағы аралық күш ретінде қарастырады. Аса құдіретті, қол жетпес күш ретіндегі Құдайға қарағанда, әулиемен жеке байланыс орнатуға болады, және ол адамдардың жеке өмірінде қамқоршысы, кеңесшісі бола алады. Бір сөзбен айтқанда, әулиелік культін ислам дінін тұрмыстық деңгейде ұстанудың өзіндік бір формасы деп анықтауға болады, сондықтан да бұл құбылыс қарапайым халықтың өмірімен біте қайнасып, бірігіп кеткен ажырамас бір бөлігі болып табылады.

1. Гольдциер И. *Культ святых в исламе (Мухаммеданские эскизы)*. – М., 1938.
2. Басилов В.Н. *Культ святых в исламе*. – М., 1970; Баялиева Т.Д. *Доисламские верования и их пережитки у киргизов*. – Фрунзе, 1972; Демидов С.М. *Туркменские овляды*. – Ашхабад, 1976; Снесарев Г.П. *Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма*. – М., 1969; Сухарева О.А. *К вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Материалы по археологии и этнографии Узбекистана*. – Ташкент, 1950.
3. *Ислам: историографические очерки*. – М., 1991.
4. Гориунова О.В. *Вариант «священной земли» (на примере пос. Шахимардан Ферганской области Узбекистана) // Краткое содержание Лавровских (среднеазиатско-кавказских) чтений. 1990-1991 гг.* – СПб., 1992; Муминов А. *Святые места в Центральной Азии (Взаимодействие общецисламских и местных элементов) // Маяк Востока*. – Ташкент, 1996; Мустафина Р.М. *Предстазления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX – XX в.)*. – Алматы, 1992; Саксанов Т.С. *Поломничество к святым местам: традиция и современность*. – М., 1991; Абашиев С.Н. *«Семь святых братьев» // Подвижники ислама: культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. Сост. С.Н.Абашиев, В.О.Бобровников*. – М., 2003.
5. *Соблазны культа святых. Вместо предисловия // Подвижники ислама: культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе*. – М., 2003.
6. Карл Эрнст В. *Суфизм*. (пер. с англ.). – М., 2002.
7. Кныш А. Вали // *Ислам. Энциклопедический словарь*. – М., 1991.

Картабаева Е.Т. к.и.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби, erke_66@mail.ru
Солтиева Б.Ш., старший преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, baxa14@mail.ru
Суфизм и культ святых в исламе

Резюме

Статья посвящена одной из актуальных проблем истории ислама, а именно проблеме культа святых в исламе. Данная проблема до сих пор остается одним из белых пятен в отечественной исторической науке. Особенно недостаточно изучены памятники в святых местах, не записаны устные предания, связанные с ними. обстоятельному исследованию проблемы мешают и устаревание методологических и теоретических концепции в науке. До сих пор незыблыми остаются присущее советской науке примитивные схемы и простые заключения в объяснении культа святых и святых мест, сохранивших до сего важное значение в религиозной жизни казахов. Авторы статьи попытались внести вклад в исследование данной проблемы, рассматривая ее с позиции новых теоретических концепции в науке и на основе изучения специальной литературы и анализа источников.

Ключевые слова: история, ислам, суфизм, святые, хадис.

Kartabayeva E.T. candidate of historical sciences, associate prof. of Al-Farabi KazNU erke_66@mail.ru
Bakytkul Soltieva, senior lecturer of Al-Farabi Kazakh National University, baxa14@mail.ru

Sufism and the cult of saints in Islam

Summary

The article is devoted to one of the most urgent problems of the history of Islam, namely the issue of the cult of saints in Islam. This problem still remains one of the gaps in the national historical science. Especially insufficiently studied sites in the holy places, not recorded oral traditions associated with them. Thorough investigation of the problem and prevent obsolescence kontsenptsii methodological and theoretical science. Until now nezyblimymi are inherent in Soviet science primitive schemes and simple imprisonment in obesnenii the cult of saints and holy places that have survived to the village of great importance in the religious life of the Kazakhs. The authors have tried to contribute to the study of the problem, seeing it from the perspective of new theoretical concepts in science and based on an extensive literature review and analysis of the sources.

Key words: history, Islam, Sufism, holiness, hadith

УДК 903/904(574)

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ О КУЛЬТОВЫХ СООРУЖЕНИЯХ Г. ТУРКЕСТАНА /XII-XVIII вв./

Кожа М.Б. - д.и.н., проф. каф. «История» Международного казахско-турецкого Университета им. Ахмеда Ясави.

Вновь выявленные и датированные памятники из культовых сооружений г. Туркестана являются ценными источниками о развитии в средневековье прикладного искусства, несут новые данные об истории архитектуры и орнаментального искусства народов Казахстана и Средней Азии. Новые памятники резного дерева из туркестанской ханаки свидетельствуют о наличии вблизи караханидского мавзолея Х.А. Ясави монументальной деревянной мечети с элементами росписи и резьбой, которая была разобрана в ходе строительства грандиозной ханаки Тимуром. Колонна из мавзолея Али-ходжа-ата представляет большую историческую ценность как памятник периода Казахского ханства. Интересные результаты дает сопоставление с казахским орнаментом известным по изделиям прикладного искусства.

Ключевые слова: культовые памятники г.Туркестана, караханиды, Казахское ханство.

Архитектурный комплекс Ахмеда Ясави в г. Туркестане – уникальный памятник средневековой истории и искусства Казахстана и Средней Азии (рис. 1). Французская исследовательница Мари де Ужфальви-Бурдон, в 1876 г. посетившая г. Туркестан, свое впечатление об увиденном выразила следующим образом: «Чудо Туркестана – это мечеть Хазрет ... Архитектура свода, позволяющая проникать в здание узким лучам света, поражает гармонией линий. Архитектор, создавший это творение, был одновременно гениальным профессионалом и человеком тонкого вкуса» [ИКЗИ 2006: 245].

Мавзолей Ахмеда Ясави является многокамерным сооружением со сложной объемной композицией. Это единственный из четырех крупных построек Тимура сохранившийся до настоящего времени целиком. Памятник часто именуют мавзолеем, ханакой, архитектурным комплексом-мавзолеем. Судя по надписи на бронзовом навершии знамени [МХАЯ 2013: 145] здание выполняло функцию ханаки – обителя дервишей и паломников, места высшего духовного совершенства суфиев, центра последователей Ахмеда Ясави. Необходимо отметить, что среди средневековых документов о привилегиях, присланных на имя туркестанского святого от различных владетелей, была и грамота казахского хана Турсуна, датированная 1035/1625-26 годом [Лерх 1870: 21].

В XVI-XIX вв. г. Туркестан служил резиденцией казахских ханов. Здесь проходили собрания степной элиты. Мавзолей Ахмеда Ясави являлся местом коронации ряда верховных правителей казахов. «... в 1771 г. ... все наши знатные и именитые люди, ханы казахского юрта Уч-алач, города и степные окраины, а также знатные люди Туркестанского юрта согласились в том, чтобы поставить меня главным над всеми ханами. По нашему обычаю и по правилам предшествующих ханов, в городе Туркестане, где скончался наш святой хазрет Ходжа Ахмед Ясави, над его могилой была прочитана Фатиха, и я был поднят ханом ...» - писал хан Абылай оренбургскому губернатору [Масанов, Абылхожин, Ерофеева 2007: 208].

Ханака Ахмеда Ясави является одним из наиболее исследованных памятников средневековой архитектуры Центральной Азии. Поэтому для нас большой неожиданностью стало обнаружение в 2012 г. при обследовании межкупольного пространства главного зала (казандыка) ханаки Ахмеда Ясави ряда балок с резным орнаментом (Фото 1, 2) и с остатками росписи, выполненной красной и зеленой красками. В большинстве случаев декор располагается на нижней или боковых частях деревянных креплений, что скрывало их от взора немногих лиц попадавших в межкупольное пространство. Если на боковых гранях некоторых балок имелась простая плосковыемчатая резьба (Фото 1), то на нижних гранях одной балки встречен сложный многоплановый орнамент (Фото 2). Примечательно, что в последнем случае резьба произведена на двух соседних гранях балки.

Части стен караханидского мавзолея Ахмеда Ясави были обнаружены в 1957 г. при ремонте цокольной части западной боковой грани северного портала внутри западного пилона здания эпохи Тимура [Маньковская 1960: 65]. В ходе реставрационных работ 1994 г. на крыше архитектурного комплекса было собрано около шестидесяти разновеликих фрагментов резной терракоты, относимые к раннему мавзолею [МХАЯ 2013: 22]. Выявленные нами балки с резьбой и росписью, скорее всего, служили элементами украшения потолка ранней мечети, вероятно, находившегося рядом с первым, караханидским мавзолеем Ахмеда Ясави. Возможно, ранняя мечеть располагалась на месте помещения тимуридской ханаки, которая в источниках XIX - нач. XX вв. обозначается как мечеть.

В домонгольский период в значительной части монументальных сооружений Центральной Азии использовалось дерево. Деревянные элементы старых сооружений обычно не выбрасывались. В литературе приводятся примеры вторичного использования деревянных частей из других зданий. Так по распоряжению саманида Ахмада деревянные конструкции дворца бухар-худата были разобраны и употреблены при сооружении его собственного дворца [Массон 1927: 4-5]. Скорее всего, аналогичным образом были использованы деревянные балки обнаруженные нами в центральном куполе туркестанской ханаки.

Местонахождение балок в межкупольном пространстве ханаки Ахмада Ясави позволяет определить время их вторичного использования. Известный искусствовед и исследователь туркестанского архитектурного комплекса Л.Ю. Маньковская в своих публикациях показала, что первый этап строительства ханаки Ахмада Ясави начался в 1389-1391 гг. Этому предшествовало разрушение расположенных на территории культового комплекса построек XII-XIV вв. [Маньковская 1963: 8-11]. Поэтому есть основание считать, что отмеченные балки взяты из раннего комплекса сооружений. Некоторые элементы орнамента балок имеют сходство с декором деревянных панно и колонны из селения Оббурдон [Массон 1927: рис. 6, 7], датируемые IX-X вв. [ИСАК 1973: 46]. Следует отметить, что указанные нами образцы резного дерева были выявлены при осмотре лишь ближайших к единственному выходу из межкупольного пространства участка.

В 1928 г. М.Е. Массоном и Т. Миргазовым в различных квартальных мечетях г. Туркестана было обнаружено порознь пять деревянных колонн [Массон 1929: 39-40]. В специальной статье знатока среднеазиатских древностей Г.А. Пугаченковой дано детальное описание туркестанских колонн XIV-XV вв. [Пугаченкова 1948: 40-53]. Однако в этих исследованиях не упоминается экспонируемая в настоящее время в реставрированной мечети XIX в. деревянная колонна с инвентарным номером № ЭБ-862. Фотоснимок этой туркестанской колонны мы обнаружили лишь в альбоме «Мавзолей Ахмада Ясави», изданный в 1980 г. [Нурмухаммедов 1980: 164]. В тексте отмеченного альбома, в других публикациях по истории и археологии г. Туркестана отсутствует какая-либо информация об указанной деревянной колонне.

Согласно данным музейных документов, хранящихся в историко-культурном заповеднике «Азрет-Султан», колонна была привезена в музей при ханаке Ахмада Ясави в 1954 г. из мавзолея Али-ходжа-ата. Упомянутый мавзолей находится в настоящее время в черте города, в 2 км от ханаки. В 50-е гг. XX в. мазар Али-ходжа-ата был разобран до основания. Поэтому памятник не упоминается даже в «Своде памятников истории и культуры Республики Казахстан. Южно-Казахстанская область» 1993 г.

Ответ на вопрос, кто такой Али-ходжа-ата можно найти в родословных ходжа Средней Сырдарьи - «Насабнама». Настоящее имя Али-ходжа-ата Абд ал-Малик, причем отмечено, что первое имя является его прозвищем. Он являлся зятем туркестанского святого, за него Ахмед Ясави отдал свою дочь. В отмеченном источнике отмечается, что место погребения Али-ходжа-ата находится в местности Рах-и Калан на территории общины Дарваза [ИСРЦА 2008: 75, 77]. Согласно тексту изданной в 1967 г. брошюры О. Дастанова за Али-ходжа-ата была выдана приемная дочь туркестанского святого, а к моменту написания книжки упомянутый памятник уже не существовал [Дастанов, 1967: 56].

Первое же известное нам упоминание о мавзолее Али-ходжа-ата относится к 1889 г. В книге А. Кенесарина есть информация о том, что сын известного казахского хана Кенесары «султан Садык остановился около Туркестана в саду мазара, называемого Али-ходжа-ата» [Кенесарин 1992: 36], т.е. памятник находился в окрестностях города конца XIX в. Фотоснимок мазара Али-ходжа-ата опубликован А.И. Добросмысловым в книге 1912 г. «Города Сырдарьинской области» [Добросмыслов 1912: 151]. На ней четко просматривается профиль колонн парадного входа в мавзолей. Видно, что колонны имели расширяющийся кверху ствол, как и рассматриваемая нами экспонат.

В 1948 г. мавзолей Али-ходжа-ата исследовала архитектор В.В. Константинова, которая выделила три этапа строительства архитектурного комплекса. Постройку кабырхана-усыпальницы ученый датировала XV в., пристроенной к нему позже купольную мечеть – началом XVIII в., крытую пристройку - айван с восточной стороны – 20-30 гг. XX в. [Константинова 1950: 37-53]. На приложенной к статье плане мавзолея Али-ходжа-ата мы видим, что к этому времени количество колонн достигло 6. На фотоснимке 1948 г. видны внешние деревянные колонны парадного входа в купольную мечеть и айвана с восточной стороны. А на фотоснимке из книги А.И. Добросмылова отсутствует пристройка с восточной стороны.

Сейчас появилась возможность уточнить время последней перестройки мавзолея Али-ходжа-ата. В помещении Малый Аксарай ханаки Ахмада Ясави в настоящее время выставлена мраморная плита размером 58 x 37 см, толщиной в 5 см, которая по данным востоковедов А.К. Муминова, З. Жандарбека,

Б. Бабаджанова является посвятителем надписью перестройки усыпальницы Ходжа Али, т.е. мавзолей Али-ходжа-ата. Согласно переводу текста в ней идет речь о строительных работах на памятнике, произведенных в 1335 г. хиджры, т.е. 1917 г. ташкентским мастером Мир Усман бони [Муминов, Жандарбеков, Бабаджанов 1995: 9]. Таким образом, сопоставление фотоснимков 1912 г. и 1948 г., данные из строительной надписи на плите позволяют считать, что пристройка с восточной стороны появилась в 1917 г. Различие форм колонн в парадном входе в купольную мечеть на фотографиях различных лет свидетельствует о замене старых колонн, имеющих расширение ствола вверх, на новые, с прямым стволом.

Таким образом, колонна с инвентарным номером № ЭБ-862 относится к изображенным на фотографии в книге А.И. Добросмыслова элементу памятника. Время и климат оказали отрицательное воздействие на техническое состояние колонны из мавзолея Али-ходжа-ата. Змеевидные трещины разбросаны по поверхности древесного ствола колонны. На одной из граней капители видны утраты ряда деталей резного декора. В шестнадцатигранном поясе ствола часть резьбы на площади трех граней уничтожена. Небольшая арабографичная надпись под датой сооружения местами настолько стерта, что невозможно различить ряд букв. С целью музейного экспонирования изделия на нижний конец колонны вдет железная цилиндрическая подставка.

Высота деревянной колонны с мавзолея Али-ходжа-ата составляет 2,66 м. Нижняя часть круглого сечения, диаметр нижнего основания 19 см. Верхняя часть подквадратного сечения - 28,5 x 28,5 x 28 x 26,5 см. Таким образом колонна имеет расширяющийся вверх ствол.

Капитель на всех четырех гранях покрыта резьбой. Три грани имеют растительно-геометрический и одна грань геометрический орнамент²². Капитель подквадратного сечения фигурными угловыми срезами сводится к восьмигранному поясу. Четыре грани восьмигранника в верхней части орнаментированы в виде арок различной конфигурации. Под тремя арками изображения вариации стилизованного растительного узора. Остальные четыре грани восьмигранника покрыты геометрическим орнаментом, состоящий из сетки треугольников и ромбиков.

Выпуклый валик отделяет восьмигранник от шестнадцатигранника. На этом поясе отсутствует растительный орнамент. Здесь господствует сетка из треугольников, изображении в виде ниш с арочным перекрытием. Целостная картина узоров нарушена из-за потери части орнамента. Нижний валик отделяет шестнадцатигранник от нижерасположенного восьмигранника. Тело восьмигранника покрыто орнаментированными поясами, с характерными ромбиками и треугольниками, схематичные изображения ниш с арочным завершением (Рис. 2, пояс в). В пояске с арочными нишами вырезана дата строительства здания - «1196 санат» и ниже неразборчивая арабографичная надпись. Перевод с хиджры 1196 г. на современное летоисчисление дает 1782/1783 г. В среднем поясе вырезаны крупные фигурные лопасти с ромбовидными или килевидными окончаниями. Нижняя часть завершается пояском из треугольников, ограниченных с двух сторон зигзагами. Ниже следует гладкий неорнаментированный ствол колонны.

Таким образом, деревянная колонна является одним из редких точно датированных памятников периода казахских ханств. В эти годы г. Туркестан являлся резиденцией казахского хана Тауке Абулмамбет-улы (внук хана Булата, правнук знаменитого хана Тауке, по инициативе которого осуществлено принятие «Жеты Жаргы» - известного памятника степного законодательства) [Ерофеева, 1997: 84]. Дата на колонне уточняет датировку купольной мечети, пристроенную в XVIII в. к гробнице Али-ходжа-ата.

1. Орнаментальные мотивы колонны из мавзолея Али-ходжа-ата во многом индивидуальны. При некотором совпадении с мотивами с других более древних туркестанских и среднеазиатских колонн, содержит особую, им одним присущую специфику. Интересные результаты дают сопоставления с казахским орнаментом известным по изделиям прикладного искусства. Растительный узор на гранях капители очень схож с рядом казахских орнаментов [Джанибеков 1982: 32, 34-35, рис. 114; Джанибеков 1990: 143, 144, 148, 219] с растительным узором войлочных изделий [Муқанов 1979: 42]. Отдельные элементы растительного орнамента также имеют аналоги в надгробных сооружениях Устюрта и Мангыстау [Жанысбекулы 1990: 13-61]. Поэтому датированная XVIII в. колонна из мавзолея Али-ходжа-ата представляет большую историческую ценность и при исследовании истории казахского орнамента.

²² Чертежи колонны выполнены сотрудником историко-культурного заповедника «Азрет Султан» П. Жаппаркуловым.

2. Дастанов, 1967 – Дастанов О. «Әулиелі» жерлер туралы шындық. – Алматы, 1967.
3. Джанибеков 1982 – Джанибеков У. Культура казахского ремесла. – Алма-Ата, 1982.
4. Джанибеков 1990 – Джанибеков У. По следам легенды о золотой домбре. – Алма-Ата, 1990.
5. Добросмыслов 1912 – Добросмыслов А.И. Города Сырдарьинской области. – Ташкент, 1912.
6. Ерофеева, 1997 – Ерофеева И.В. Казахские ханы и ханские династии в XVIII - середине XIX вв. // Культура и история Центральной Азии и Казахстана: Проблемы и перспективы исследования. Материалы к Летнему Университету по истории и культуре Центральной Азии и Казахстана (4-23 августа 1997 г. Алматы). – Алматы, 1997.
7. Жанысбекулы 1990 – Жанысбекулы Т. Орнамент в камне. – Алматы, 1990.
8. ИКЗИ 2006 – История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Французские исследователи в Казахстане. – Алматы, 2006.
9. ИСАК 1973 – Искусство Средней Азии и Казахстана // История искусства народов СССР. Т.2. – М., 1973.
10. ИСРЦА 2008 – Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии. – Алматы-Берн-Ташкент-Блумингтон, 2008.
11. Кенесарин 1992 – Кенесарин А. Султаны Кенесары и Сыздык. – Алматы, 1992.
12. Константинова 1950 – Константинова В.В. Некоторые архитектурные памятники по среднему течению реки Сыр-дарьи // Известия АН Казахской ССР. Серия архитектурная. 1950. Вып. 2. С. 37-53.
13. Лерх 1870 – Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 г. – СПб., 1870.
14. МХАЯ 2013 – Мавзолей Ходжа Ахмада Ясави. Mausoleum of Khoja Ahmed Yasavi. Авторы текста А.К. Муминов, М.Кожя, С. Моллаканатаулы. - Алматы: «Эффект», 2013. -208 с.
15. Маньковская 1960 – Маньковская Л.Ю. Некоторые архитектурно-археологические наблюдения по реставрации комплекса Ходжа Ахмада Ясеви в г. Туркестане // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия истории, археологии и этнографии. 1960, вып. 3 (14), с. 52-69.
16. Маньковская 1963 – Маньковская Л.Ю. Исследование архитектурного комплекса-мавзолея Ахмада Ясави в городе Туркестане и вопросы его реставрации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – Ташкент, 1963.
17. Масанов, Абылхожин, Ерофеева 2007 – Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007.
18. Массон 1927 – Массон М.Е. К вопросу о происхождении памятников древней деревянной архитектуры, открытых М.С. Андреевым в горах Самаркандской области. – Ташкент, 1927.
19. Массон 1929 – Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмада в городе Туркестане // Известия Среднеазиатского географического общества, т. XIX. – Ташкент, 1929.
20. Муканов 1979 – Муканов М.С. Казахские домашние художественные ремесла. – Алма-Ата, 1979.
21. Муминов, Жандарбеков, Бабаджанов 1995 – Муминов А.К., Жандарбеков З., Бабаджанов Б. Отчет по предварительным исследованиям погребальной эпиграфики комплекса Ходжа Ахмада Ясави. – Туркестан, 1995. Рукопись. Архив государственного историко-культурного заповедника «Азрет Султан»
22. Нурмухаммедов 1980 – Нурмухаммедов Н.Б. Мавзолей Ходжи Ахмада Ясеви. – Алма-Ата, 1980.
23. Пугаченкова 1948 – Пугаченкова Г.А. О резных деревянных колоннах XIV-XV вв. в г. Туркестане // Известия АН Казахской ССР. 1948. Серия архитектурная. Вып. 1. С. 40-53.

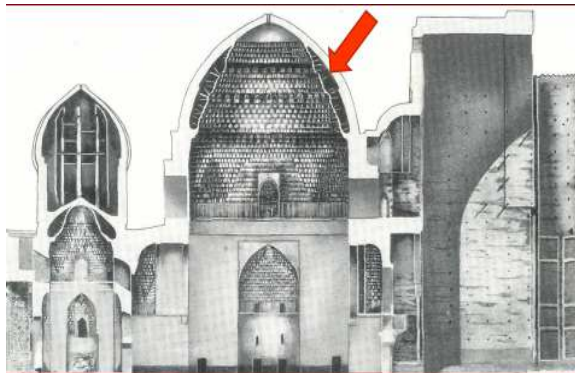

Рис. 1. Ханака Х.А. Ясави. Разрез. Стрелкой указано межкупольное пространство казандыка, где обнаружены балки с резьбой и росписью.

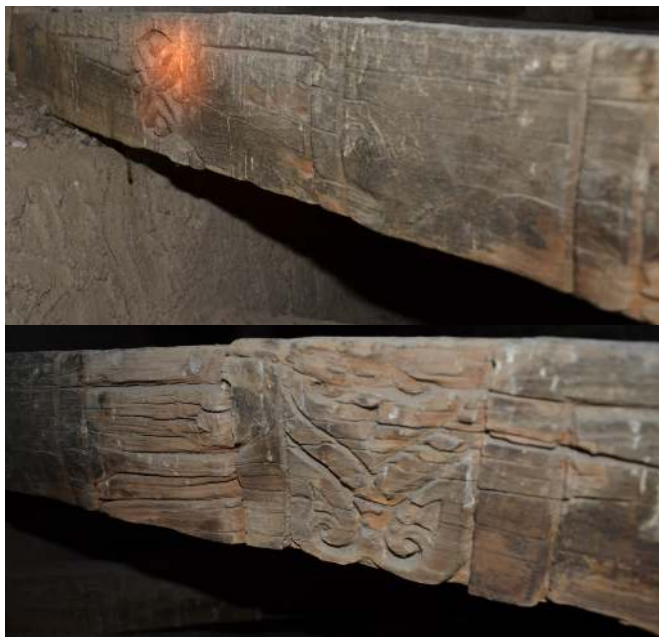

Фото 1. Балка с медальонами и п-образным повторяющимся орнаментом. Ханака Х.А. Ясави. Межкуповольное пространство.

Фото 2. Балка со сложным многоплановым орнаментом. Ханака Х.А. Ясави. Межкуповольное пространство.

Кожан М.Б. - т.ғ.д., проф. Қожа – Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
Түркістан қаласындағы діни-ғұрыптық ескерткіштер /XII-XVIII ғғ./

Түркістан қаласындағы діни ғұрыптық ғимараттар мен ескерткіштер Орта Азия мен Қазақстан жеріндегі халықтардың орта ғасырлардағы көрнекті сәулет өнерінің ескерткіші ғана емес олардың өркениеттер туралы баға жетпес дерек көздері. Ағаштан ойыншалып жасалған Қ.А. Яссауи маңындағы ағаш мешіттегі ойыншалардың өте құндылығын көрсетеді. Әли-Қожа-Ата кесенесі Қазақ хандығының кезеңінен мәлімет беретін үлкен тарихи маңызы бар ескерткіш болып табылады. Қызықты нәтижелері бар қазақ оюымен салыстырмалы түрде зерттеліп отыр.

Кілт сөздер: Түркістан қаласындағы діни-ғұрыптық ескерткіштер, қараханидтер, Қазақ хандығы.

Khozha M.B.

New materials of religious buildings the city of Turkestan / XII-XVIII centuries. /

Summary

The newly identified and dated monuments of religious buildings of Turkestan are valuable sources of applied art development in the middle Ages; carry new data on the history of architecture and ornamental art of the nations of Kazakhstan and Central Asia. New monuments of carved wood from Turkestan khanaka indicate monumental wooden mosque with the elements of painting and carving, which was demolished during the construction of a grand khanaka by Timur near the Karahanid mosque of H.A.Yasavi. Column from the mausoleum of Ali-Khodja-Ata has a great historical value as a monument from Kazakh Khanate period. Interesting results are obtained during the comparison with the Kazakh ornaments known as handicrafts.

Keywords: monuments of religious buildings of Turkestan, Karahanids, Kazakh Khanate.

УДК 903/904 (574)

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ А.Н. БЕРНШТАМА В ТАЛАССКОЙ ДОЛИНЕ

Нуржанов А.А. - к.и.н., ВНС Институт археологии имени А.Х. Маргулана

Айтбаева А. - PhD, КазНУ имени Аль-Фараби

Научная деятельность А.Н. Бернштама завершилась 60 лет назад. Велик его вклад в изучении культуры сакских и усуньских государств Средней Азии и Казахстана. Он также проследил этапы тюркизации древнего населения Казахстана и Киргизии и сумел по достоинству оценить такое культурное явление как согдийская влияние к городской культуре Южного Казахстана и Жетысу, которая способствовала развитию в этом регионе оседло-земледельческих цивилизаций. Он внес свою лепту в изучение и локализаций средневековых городов, искусства и архитектуры.

Ключевые слова: Семиречье, археология, культура, городище, генезис, тюрки, средневековья.

Археологическое изучение Южного Казахстана и Жетысу в 30- х - начале 50- х гг. XX в. связано в основном с исследованиями Семиреченской археологической экспедиции, возглавляемой А.Н. Бернштамом, организованной ИИМК АН СССР совместно с Казахским филиалом Академии Наук и Комитетом наук при Совнарком Киргизской ССР. В течение этого времени (1933-1953) он организовал все крупные археологические экспедиции, которые работали в Жетысу и на юге Казахстана. Выполняя археологические разведки и раскопки, экспедиция, в то же время, являлась и школой для подготовки археологических кадров [1, с. 65]. Таласская долина представляет собой весьма плодородную густо орошенную местность, вытянутую в общем с юга на север меридиональном направлении. Верхняя часть долины сравнительно высокогорная идет вначале на запад и затем поворачивает на север. Она находится в пределах Кыргызской Республики. Река Талас берет начало на южных склонах Таласского Алатау и выходит в широкую долину, разделяясь на рукава. Долина Таласской впадины около 70 км, ширина 30-35 км, продолжительность безморозного периода составляет 140-160 дней, почвы – светло и темно-каштановые сероземы, что позволяет заниматься хлебопашеством, садоводством и виноградарством, разделением технических культур, развивать животноводство. Один из древних городов Таласской долины является Тараз. Вместе с Джамукатом он упоминается уже в VI в. В 568 г. в этом городе на берегах Таласа в ставке тюркского кагана Дизабула принимали посла Византии Земарха [2, С. 33].

В 629 г. Тараз (Далосы) описывает Сюнь-Цзянь: «Пройдя 140-150 ли на запад от Цяньцзюань, мы прибыли в город Далосы. Город в окружности 8-9 ли. В нем вмешанно живут купцы из разных стран и хусцы (согдийцы). Земля и климат такие, как в Суйе. Примерно в 10 ли на юге от него есть небольшой одиночный город с населением около 300 дворов. Это, собственно, люди из Срединного царства. Некогда они были взяты в плен Туцзюэ, но в последствии объединились в землячество и осели в этом городе, живя в его центральных усадьбах. Когда же одежда изнасилась, они стали одеваться как туцзюэ, но их язык, обычаи и законы такие же, как в Китае» [3, С. 91]. четыре предвоенных полевых сезона (1936-1940 гг.) на территории Киргизии и Казахстана, преимущественно в междуречьях Таласа, Чу и Или (Жетысу), Семиреченская археологическая экспедиция провела широкие разведки и раскопки памятников различных исторических периодов от эпохи бронзы до позднего средневековья [4, с. 28-36].

В результате разведочных работ, проведенных в Таласской долине, были открыты десятки средневековых городищ и поселений в верховьях р. Таласа, в округе города Тараза, в нижнем течении р. Таласа, в Асинской долине, на берегу Билийколя, в междуречья Чу-Талас (исследованы памятники Акыртас, Торткуль, Кулан, Мирки, Аспара, место случайной находки деревянной палочки с руническими письменами в ущелье Нельда), а также вновь изучались ранее известные города [5, с. 66]. Также раскапывалось интересное по всей топографии городище Коштепе (Костобе – правый берег среднего течения р.Талас).

Однако о столь богатой истории племен и народов, населявших в разные периоды Таласскую долину, сохранилось очень мало сведений. К тому же в проведенных ранее археологических исследованиях, как отмечал сам А.Н. Бернштам, «разведка преобладала над раскопками». Археологи ставили перед собой сравнительно узкую задачу - установить дату. Поэтому, проанализировав данные, полученные о Таразе, А.Н.Бернштам не случайно сделал вывод, что «продолжение работ в Таласской долине, намечаемые научными учреждениями Ленинграда, Казахстана и Киргизии, внесет дополнение и коррективы в суждения автора» [6, с. 4-5].

Работы Семиреченской экспедиции были продолжены в 1938 г. в более широких масштабах, чем в 1936 г. По результатам широкомасштабных раскопок на городище средневекового Тараза и обследования памятников его округа была предложена периодизация археологического материала его района, намечены основанные этапы развития города, определены пути становления его округа. Для археологии Казахстана это был первый опыт комплексного историко-археологического изучения средневекового города [7, с. 68].

Так, возникновение города он относит к V в. и связывает с согдийской колонизацией, а прекращение его активного существования – к позднемонгольскому времени. Тысячелетняя эволюция культуры в регионе подразделяется А.Н. Бернштамом на пять примерно равных отрезков: VI-VIII, IX-X, XI-XII и XIII-XV (-XVI) вв. [8, с. 94-139]. Однако, определяя границы хронологическим «ячейкам» и распределяя по ним наличный полевой материал, он руководствовался не столько археологическими, сколько историческими данными письменных источников. Отсюда и постоянные ее корректировки в названиях периодов и их хронологических границах. Впрочем, содержание при этом практически не менялось [9, с. 68]. Работы ее оказали большое влияние на последующих исследователей Тараза, на их представление о характере города.

А.Н. Бернштам первым из исследователей стал полагать, что Тараз состоял из цитадели, шахристана и рабада. Применение к Таразу трехчастной структуры явилось отражением его взглядов на происхождение городов и земледельческой культуры на территории Казахстана в результате согдийской колонизации. Тараз он тоже рассматривал как типично среднеазиатский город, основанный согдийцами, и уже в VI-VIII вв. структуру, аналогичную городам Мавераннахра, т.е. цитадель, шахристан и значительный рабад. При реконструкции исторической топографии Тараза он не учел материалы о длинных стенах, приводимые В.П. Лаврентьевым, М.Е. Массоном, хотя отметил, что схема Лаврентьева «фиксирует весьма интересную топографию развалин» и «эта фиксация, бесспорно, имеет большой научный интерес».

Если сравнить описанную А.Н. Бернштамом топографию центральных развалин Тараза и составленные им планы городища с планами Аулие-Ата 1865 г. и особенно 1866 г., то можно заметить сходство контуров средневековой цитадели и шахристана с границами оборонительных сооружений кокандского укрепления. Совпадет указанные исследователем размеры средневекового арка Тараза (145×113 м) с размерами кокандской цитадели (147×111 м). Параметры вскрытой им южной стены шахристана приближаются к характеристикам оборонительных стен кокандских крепостей первой половины XIX в. и противоречат результатом раскопок Т.Н. Сениговой, у которой стены Тараза имели ширину основания 15-20 м и достигали высоты 9-10 м.

В 1958-1965 гг. городище Тараз исследовала Т.Н. Сенигова. Она развила основные выводы А.Н. Бернштама о структуре города, дополнив их материалами по западному и восточному рабадам и реконструкциями контуров города на различных этапах его развития [10, с. 70].

Впервые слой монгольского времени был выделен А.Н. Бернштамом в раскопках на городище Тараза. Позже этот же слой был зафиксирован на шахристане Тараза Г.И. Пацевич и Е.И. Агеевой. Слой XIII-XIV вв. и подъемный материал этого времени дают так же более десятка других городищ в Таласской долине, особенно в верховьях реки, где интенсивно разрабатывались серебряные рудники. Поливная посуда этого времени из Тараза и других городищ Таласской долины представлена главным образом чашами на поддоне. Преобладает голубая полива с выступом и на кольцевом поддоне. Преобладает голубая полива с подглазурной росписью растительного характера синей и черной красками. Встречается подглазурная

гравировка орнамента. С середины XIII века преобладают конусообразные чаши с характерным тупым углом при переходе от поддона к тулову, покрытые зеленоватой или желтоватой поливой и украшенные росписью с использованием мотивов «вихревой» розетки и буквенного орнамента. Довольно часто встречаются на керамике подглазурные гравированные пояски стилизованных растительных сюжетов.

А.Н Бернштам внес свою лепту и в изучение памятников средневекового искусства и архитектуры. В 40-годы XX века на цитадели городища Тараза были вскрыты остатки бани XI-XII вв. с оригинальным планом, богатыми фресковыми росписями геометрического и растительного характера [11, с. 177]. Это оказалось первой раскопанной баней в регионе Средней Азии и Казахстана: ранее о банях было известно лишь по сведениям письменных источников. Анологичная планировка подобной бани спустя много лет была найдена О.Г. Большаковым, который сопоставил ее с баней в Каср –аль Хайр ал Гарби [12, с. 307-309]. Исследовались мавзолей Айша-биба и Бабаджа-Хатун, архитектурные памятники X-XII вв. Результаты раскопок Тараза показали, как отмечает А.Н. Бернштам «столичный» характер культуры и архитектуры былого города, центра Таласской долины. На территории Западного Жетысу сохранились остатки памятников культового зодчества караханидского периода. Судя по стилевым признакам, наиболее ранним из них является мавзолей Карахана и Айша-Биби (XI в.). Сведения о мавзолее Карахана дошли до нас в виде фотографий конца XIX в. и внешних описаний его историками, этнографами, археологами. При историко-архивных и библиографических исследованиях памятника архитектуры убеждаемся, что он был одним из выдающихся произведений среднеазиатского зодчества, и не случайно многие исследователи и по сей день останавливают свое внимание на его архитектуре [13, с. 41-42]. Графическая реконструкция мавзолея и характеристика выполнена архитектором С.Г. Хмельницким [14, с. 152-153].

Найденные в раскопках облицовочные кирпичи насчитывают до 30 разновидностей, некоторые из них напоминают изразцы с мавзолея Айша-Биби. Детали кладки, например «спаренные» кирпичи, использование трехчетвертных колонн в оформлении порталов применялись также в ряде архитектурных сооружений Средней Азии, в частности в мавзолее Исмаила Самани в Бухаре и Талхатан-баба в Туркмении [15, с. 8-12]. Одновременно с исследованием городища Тараз велись раскопки отдельных памятников его округа (Нижний Барсхан, Джикиль и др.). Материалы раскопок и сведения письменных источников позволили восстановить историю главного города Таласской долины, центра округа. В 1938 году А.Н. Бернштам обследовано городище Костобе [16, с. 131-133]. Городище отождествляется с г. Джамукатом (Хамукатом), основанным в VI в. переселившимися в Туркестан бухарскими согдийцами. Упоминание о Джамукате встречается у географа X в. ал-Макдиси, а также в «Тарих-и-Бухара» Нершахи.

В 1938 году А.Н. Бернштамом обследовано городище Туймекент [17, с. 136-138]. Прямоугольное в плане (250×310 м), ориентированное углами по сторонам света, городище со всех сторон окружено высоким валом с башнями по углам и периметру. На каждой из сторон было по 7 башен. Высота вала 4-6 м, башен 4,5-7 м. Въезд на территорию городища был расположен в сев.-зап. и юго-зап. стенах. Почти в центре городища расположен овальный высокий бугор-остатки цитадели. Его размеры в основании 40×15 м, верхней площадки-15×15 м. К бугру с южной стороны примыкает двор со стороной 40 м, окруженный оплывшим валом. Севернее цитадели расположена группа плоских всхолмлений, образующих как бы улочку. Проанализировав все имеющиеся сведения письменных источников и археологических материалов, он показал процессы урбанизации в динамике: ранний тюрко-согдийский этап, охвативший VI-VIII вв. (эпоха Западно-Тюркского и Тюркешского каганов). При этом он отметил, что миграция согдийцев, проходившая по трассе Великого Шелкового пути, усилилась в VII в. в результате арабского завоевания Средней Азии. Обе культуры вошли в тесное взаимодействие в рамках древнетюркских каганатов. Это позволило А.Н. Бернштаму отметить синкретический характер культуры согдийско-тюркского этапа [18, с. 115-126].

В статье, посвященной итогам работ экспедиции, А.Н Бернштам выказал ряд положений о путях развития здесь оседло - земледельческой культуры. В целом изучение древней и средневековой археологии Жетысу дала возможность ему более обоснованно решать вопросы исторической географии средневековых городов, генезиса города: Однако незначительность материалов из самого Согда сказалось на преувеличении, как нам кажется, роли согдийской колонизации в развитии городской культуры области [19, с. 18]. В 1947-1951 гг. под руководством А.Н. Бернштама разворачивается исследования в Южном Казахстане и Жетысу. Руководимая им Южно-Казахстанская археологическая экспедиция, в составе которой были Е.И. Агеева и Г.И. Пацевич проводят археологические работы в долине Арысы, в среднем течении Сырдарьи, на склонах Каратау [20, с. 81-97].

Итоги археологических работ А.Н Бернштама впечатляют. Велик его вклад в изучение культуры сакских и усуньских государств Средней Азии и Казахстана. 40-е годы XX века он исследовал сакской курганный могильник Берккара в Таласской долине. Здесь было зарегистрировано 457 насыпей разнообразной величины и формы. В одном кургане, расположенном около ущелья, найдена поясная медная бляха с изображением льва, держащего в пасти птицу типа лебеда. Голова животного весьма реалистически выполнена, с экспрессией и знанием объекта, который пытался передать в металле мастер, позволяет относить этот предмет искусства, связанный со скифской традицией в искусстве, к эпохе III-I в до н.э. Кольцевые каменные выкладки обнаружены около самых больших трех курганов могильника. Эти кольцевые выкладки являются символами солнца, которому поклонялись многие древние народы, в том числе саки. В научной литературе они называются кромлехами. Выкладка при погребениях возможно символизирует сожжение, предание огню – солнцу покойного. Известно, что многие народы сжигали своих покойников, руководствуясь теми соображениями, что огонь «самая чистая вещь» [21, с. 16]. Таким образом, А.Н Бернштам был поистине пионером, первооткрывателем многих археологических памятников Казахстана и Средней Азии. Он вывел отечественную археологию и востоковедение на новый качественный уровень. Прошло больше шестидесяти лет, до сих пор виден масштаб его личности как яркого неординарного исследователя. Предложенные им схемы развития, несмотря на частные корректировки отдельных положений, продолжают господствовать и в настоящее время [22, с. 432-438].

1 Акишев К.А. Археология Казахстана за советский период // СА. – М, 1967 - №4. – С.65.

2 Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893-1894 гг. –// Соч. Т.4. – М., 1966. – С. 33.

3 Зуев Ю.А. Китайские известия о Суябе// Изв. АН КазССР. Сер.истории, археологии, этнографии. 1960. – Вып. 3 (14). – С. 91.

4 Бернштам А.Н. Таласская долина (1936-1938 гг.) ТСАЭ. - Алма-Ата, 1949. – С.28-36.

5 Археологическая карта Казахстана, 1960, с. 66

6 Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. – Алма-Ата. 1972. – С. 4-5.

7 Акишев К.А. Археология Казахстана за советский период // СА. - 1967. - № 4. – С.68.

8 Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек, 1997. – С.94-139.

9 Бернштам А.Н. Чуйская долина. ТСАЭ. - М.- Л., 1950. – С.68.

10 Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С.70.

11 Бернштам А.Н. Бая древнего Тараза и ее датировка // ТОВГЭ. – М.1940. Т.2. – С. 177-183.

12 Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.1973. – С. 307-309

13 Бейсембаев М., Мавзолей Карахана // Памятники истории и культуры Казахстана. – Алма-Ата, 1986. – Вып. № 2. – С. 41-42.

14 Хмельницкий С. Между Саманидами и Монголами. – Берлин-Рига, 1996. – ч. 1. – С. 152-153

15 Таласская долина ТСАЭ 1936-1938 гг. / Составлены под ред. проф. А.Н. Бернштама. Материалы и исследования по археологии. Казахской ССР.и Алма-Ата, 1949. Т. 1. С., 131-133.

16 Таласская долина ТСАЭ 1936-1938 гг. / Составлены под ред. проф. А.Н. Бернштама. Материалы и исследования по археологии. Казахской ССР.и Алма-Ата, 1949. Т. 1. С., 136-138.

17 Бернштам А.Н. Чуйская долина. ТСАЭ. - М.- Л., 1950. – С.115-126.

18 Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья в VI- нач. XIII вв. – Алма-Ата. 1986. – С. 18.

19 Бернштам А.Н. Древний Отрар // Изв. Академии наук КазССР. Сер. Археол. -- 1951. - Вып. 3. – С.81-97.

20 Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. (Историко-археологический очерк). КОГИ. – Алма-Ата.1941. – С. 15. 109

21 Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. (Историко-археологический очерк). КОГИ. – Алма-Ата.1941. – С. 16

22 Нуржанов А.А., Бернштам А.Н – Исследователь средневековых городов Шу-Таласских долин // Сб.материалов Международного форума по актуальным вопросам образования и науки, посвященный 20-летию Независимости Республики Казахстан. - Алматы, 2011. – С. 432-437.

Nurzhanov A.A., Aitbaeva A.

Archaeological research of A.N Bernstam in Talas valley

Summary

A.N. Bernstam's scientific activity was finished 60 years ago. His contribution to the study of saks and usun tribes of the Middle Asia and Kazakhstan is great. He investigated the periods of "Turkisation" of the ancient population of Kazakhstan and Kyrgyzstan and duly appreciated the cultural phenomenon called the Sogdian colonization of Zhetysu. The colonization facilitated the development of the settled agricultural communities. Bernstam made a great contribution to the research of the medieval art and architecture.

Key world: Zhetysu, archaeology, culture, settlement, Turks, Middle Age, Medieval city.

А.Н. Бернштамның Талас алқабындағы археологиялық зерттеулері

Нуржанов А.А. - т.ғ.к., *Ә.Х. Марғұлан ат. археология институты*

Айтбаева А. - PhD докторы, *әл – Фараби ат. ҚазҰУ*

Түйін

А.Н. Бернштамның ғылыми қызметі осыдан 60 жыл бұрын аяқталды. Ол Орталық Азия және Қазақстан жеріндегі сақ және үйсін мемлекеттерінің отырықшы және көшпенді мәдениетін зерттеуге үлес қосты. Сонымен қатар Қазақстан мен Қырғызстан жеріндегі ежелгі тұрғындардың түркілену үрдістерін және Жетісу жеріндегі соғдылардың қала мәдениетіндегі ықпалын зерттеді. Оңтүстік-шығыс Қазақстан мен Жетісу жеріндегі отырықшылық өркениетінің дамуын ғылыми түрде бағалай алды. Ол ортағасырлық қалалар, сәулет өнері мен архитектурасын, мәдениетін зерттеуге сүбелі үлес қосты.

Түйін сөздер: Жетісу, археология, мәдениет, қала, генезис, түркілер, орта ғасыр.

УДК 978. 11-008

ВЗАИМОСВЯЗИ РЕЛИГИЙ И КУЛЬТУР В ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Нуртазина Н. - доктор исторических наук, профессор КазНПУ им. Абая,

Фархад Шамал - магистрант II курса КазНПУ им. Абая

В древней и средневековой истории Средней Азии наблюдается тесная взаимосвязь между языком, письменностью, религиозными верованиями, искусством, архитектурой и других отраслях. В том числе можно отметить роль Великой Шелковой Степи как фактора повлиявшего на развитие культурной интеграции. Появление у тюрков таких религий как зороастризм, буддизм можно рассматривать как проявление эволюции религиозной мысли. В культурной истории древнетюркского общества имели место тюрко-согдийский, тюрко-китайский синтезы. Также, напротив, наблюдается культурное влияние тюрков на иранскую культуру, а китайской культуры на славянскую. В письменностях Тонькок рассматривается в значительной степени интеграция тюрков на китайско-конфуцийскую цивилизацию. В то же время нетрудно заметить, что тюрко-иранский синтез культуры, стал основой формирования местной формы мусульманской культуры, различающейся от ближневосточных обычаев.

Ключевые слова: история, культура, религии, Средняя Азия, саки, тюрки, иранцы, культурные связи, эволюция.

На современном этапе является актуальным выявление факторов взаимосвязей и интеграции этносов и культур. Между тем в историографии не достаёт целостного описания культурной истории Центральной Азии, генезиса и закономерностей эволюции центральноазиатской макроцивилизации (в основе которой лежал тюрко-иранский синтез). Заметим, что в большинстве современных культурологических и политологических трудов в понятие «Центральная Азия» входят наряду с бывшими пятью республиками Советского Союза, территории Афганистана, северной Индии, Ирана, иногда – востока Китая и Монголии.

Во многих исследованиях по истории Центральной Азии акцент сделан на политических и этнических аспектах региональной истории, тогда как собственно культурологический срез выполнен фрагментарно. Также известным недостатком современных культурологических исследований является противоречивость и расплывчатость теоретико-концептуальной основы.

Теоретико-методологические проблемы исследования цивилизационных процессов на территории древней и средневековой Центральной Азии включают анализ факторов межкультурных связей и взаимодействий; случаев заимствования прототюркскими племенами и народами достижений

древнеиранской, китайской и др. цивилизаций. Более внимательное отношение к данной проблеме не означало бы сомнения в автохтонности, самобытности и самостоятельности культуры тюрков северной части Центральной Азии. Вместе с тем очевидно, что на протяжении древней и средневековой истории в среде прототюрков неуклонно нарастали процессы взаимодействий в области языка, систем письменности, религиозных верований и культов, искусства, архитектуры и пр. [1].

В истории Центральной Азии межкультурные контакты в древности способствовали цивилизационному расцвету, контакты и интеграция различных культурных и духовно-эстетических идеалов и канонов приводили к уникальным явлениям. Древняя история Центральной Азии богата своим уникальным наследием, имеющим мировое значение искусством, что отражено, например, в капитальных исследованиях выдающегося ученого-археолога и искусствоведа, академика Академии наук Узбекистана Галины Пугаченковой, автора бесценных книг «Искусство Афганистана», «Искусство Гандхары» и др. [2].

Безусловно, культурные контакты и обмен опытом – необходимое условие социального прогресса, тогда как изоляция, особенно если это касается кочевых обществ, часто приводит к стагнации. Казахский ученый, академик А. Маргулан всегда подчеркивал, что «степная цивилизация, как устойчивая и динамичная целостность была основана на взаимодополнении кочевого и оседлого образов жизни» [3, с. 450].

Вместо споров о превосходстве и первенстве тюркского или, наоборот, иранского языков, тогда как более корректным будет положение о том, что в культурно-историческом пространстве древней Центральной Азии сосуществовали и находились в тесном контакте различные языки (индо-иранские, алтайские, угорские) и был реальностью полилингвизм с нарастающей тенденцией тюркизации. Можно применить образ «этнического котла», в котором переплавлялись и синтезировались различные этнокультурные компоненты. Безусловно, вектор взаимодействия прототюрков с индоиранцами в Центральной Азии был направлен в сторону нарастающей ассимиляции последних и полного доминирования тюркоязычия, что наступает в связи с наступлением собственно древнетюркской эпохи [4].

Говоря о факторах культурного взаимодействия, следует признать уникальную стимулирующую роль Великого шелкового пути, который начал формироваться уже во II в. до н.э. и был «проводником технических новшеств, религиозных идей и культурных достижений» [5, с.35]. Этот трансконтинентальный маршрут впервые соединил дальневосточный и средиземноморский очаги древних цивилизаций и проходил через Центральную Азию. Также немаловажно, что именно кочевники в созданных ими империях создавали важные условия для межкультурного обмена. Номадизм стимулировал миграцию населения, которая, в свою очередь, являлась катализатором этнических, и в частности, этногенетических и цивилизационных процессов, развивавшихся особенно интенсивно в пределах контактов между оседлым скотоводческим и оседло-земледельческим населением.

Культурные связи населения Центральной Евразии с Ираном (Персией), Китаем, Парфией, Кушанской империей и другими цивилизациями не могли пройти бесследно древних кочевников. Знаменитое искусство звериного стиля, присущее скифо-сакским племенам, следует считать синтезом, сплавом самобытных и заимствованных традиций. Многие его образы были заимствованы из персо-ассирийской культуры. Евразия могла заимствовать из Передней Азии основную идею воплощения в искусстве звериных образцов, заимствовала художественный стиль. В то же время кочевники творчески переработали это искусство и вложили в него свое этническое видение. Весомый вклад племен Евразии позволяет утверждать, что здесь сформировалась независимая школа данного искусства – «евразийский звериный стиль».

Говоря о примерах обратного влияния кочевых племен Казахстана на центры древних цивилизаций, стоит обратить внимание на факт, что одним из путей распространения бронзы в древней Евразии был путь из Семиречья в западный Китай. Сама потребность в бронзе была одним из факторов, повлиявших на возникновение Шелкового пути. В определенной степени цивилизация Степи оказывала влияние на развитие ранней китайской цивилизации, поставляя ей металл и лошадь. Как пишет Е. Кузьмина, «на Тянь-Шань и соседнюю Фергану китайские императоры отправляли специальные посольства, чтобы получить этих знаменитых лошадей» [6, с. 34].

Процесс взаимовлияний наиболее выражено проявлялся в сфере религии. На начальном этапе в религиозно-мифологическом сознании прототюрков присутствовало влияние индоиранских, арийских божеств, особенно Митры. На петроглифах Казахстана нередко изображения сцен поклонения солнцеголовому Митре. В целом, духовный мир древних насельников Казахстана характеризовался

известными противоречиями, аморфностью и незавершенностью этических представлений. С этой точки зрения проникновение зороастризма, буддизма и др. этически ориентированных религий (вместо мифологических) нельзя не признать известным показателем эволюции религиозного сознания.

Под влиянием ранней зороастрийской этики, влияния буддизма, проникавших из древних очагов цивилизаций Востока несколько смягчаются и облагораживаются нравы язычников. В самих обществах саков, усуней, хуннов, т.е. среди элиты, жрецов-шаманов, родовой аристократии идут процессы самопознания и духовных поисков. Сообщества саков на юге Казахстана подверглись влиянию межкультурного взаимодействия, приняли те или иные варианты зороастризма. При этом надо принять во внимание, что присырдарьинский регион и близлежащие районы Средней Азии до Ферганы издавна представляли органическое целое [7, с. 32].

Безусловно, пропаганда зороастризма была серьезным духовным прорывом для древних народов Востока. Пророк Зоратуштра происходил из среды пастушеских племен Центральной Азии, предположительно северных (восточных) иранцев, а не персов. Несмотря на небольшой успех его проповедей при жизни, влияние его идей высокого морально-этического содержания предвосхитило ожидания современников. Огромное значение для духовного сознания кочевников и земледельцев Востока имела критика новым пророком идолопоклонства и бессмысленных кровавых жертвоприношений, жестокости нравов, угнетения богатыми бедных, догматизма и гордыни современного им жречества. По мнению Мэри Бойс, в этот период Великая Степь переживает самый яркий расцвет культуры, степной ренессанс [8].

Связи прототюрков с великими цивилизациями, осуществлявшиеся посредством торговли, военных и дипломатических акций благоприятствовали распространению и других религиозных учений. В Центральной Азии активно развернули деятельность проповедники буддизма, индийские миссионеры, а в художественную традицию проникали образцы греко-римской культуры. Буддизм оставил яркий след в истории Афганистана, территория которого входила в древности в качестве Бактрии в состав Ахеменидской державы персов, затем в Кушанскую империю. На территории центрального Афганистана в Бамианской долине в окружающих долину скалах были высечены гигантские статуи Будды, которых описал в своих записках еще Сюань Цзан, посетивший край около 630 г., к сожалению, варварски уничтоженные талибами в 2001 г. [9].

Также ярко проявлялись черты культурного синтеза в оазисах Восточного Туркестана: здесь издавна активны были индийские, кушанские миссионеры, развивались живопись и скульптура, вдохновленная греческим искусством, искусством Ирана и Индии [10, с. 62]. Известно, что часть саков была интегрирована в систему Ахеменидской империи; в качестве воинов они участвовали в греко-персидских войнах. Постепенно, согласно закономерностям глобальной истории, расширялся кругозор древних кочевников. Из источников известны биографии отдельных скифов, подвергшихся греческой культуре или усуней, хуннов, тюрков, освоивших начала китайско-конфуцианской цивилизации. Все это не могло пройти бесследно для такой сферы, как культура, религия, идеология.

Религиозно-мифологическая система древнетюркского населения Казахстана имела тенденцию к ускоренной трансформации, что проявлялось в принятии инноваций со стороны китайско-буддийской, иранской традиций, сосуществовании элементов и практик буддизма, манихейства, христианства. Данная неустойчивость и аморфность в конце концов привела к массовому обращению в ислам, после чего древняя религиозно-мировоззренческая система приняла черты устойчивости и определенности. Многие западные авторы придерживаются точки зрения, что этимология древнетюркского слова «Тенгри» восходит к китайскому корню «тянь» – «небо», и корни тенгрианства уходят в китайскую философию XI в. до н.э. Хотя, по видимому, не стоит так прямолинейно связывать тюркский тенгризм с китайской религиозной традицией.

В истории письма также редко обходятся без заимствований. В мировой науке наиболее популярной является версия о происхождении древнетюркского алфавита от согдийских прототипов. По мнению Дж. Клосона, тюрки создали свой оригинальный алфавит на основе творческой переработки греческого и пехлевийского письма [11]. Гений древнетюркского человека, который, опираясь на греческий алфавит и пехлевийское письмо, сумел талантливо модернизировать собственные древнейшие тюркские пиктограммы (логограммы), и превратить их в алфавит, тонко учитывающий все особенности живой тюркской речи, заслуживает уважения.

Важно понять закономерность: тюрки как народ с кочевой ментальностью выдвинулись на арену истории прежде всего в качестве воинов, знатоков оружия и военного искусства, обладателей таланта государственно-правового управления, тогда как в сфере духовной жизни, книжных знаний тюрков-

кочевников цивилизационно дополняли жившие в пределах государства, либо посещавшие тюркские земли представители иранской (согдийской) культуры, а также – в меньшей степени – китайско-конфуцианской цивилизации. Замалчивать фактор межкультурного обмена значило бы отходить от научной позиции, тем более, как уже отмечалось выше, открытость к культурному обмену, способность к диалогу и взаимовлиянию сами по себе тоже являются показателями цивилизованности этноса.

О том, что в культурной истории древнетюркского общества имел место тюрко-согдийский и китайский синтез, пишут и современные казахские исследователи Сунгатай и Еженханулы [12]. Свидетельством китайско-тюркского диалога в VI в. и знакомства кочевников с буддизмом является перевод на тюркский язык (согдийским письмом) буддийской «Нирвана-сутры». Каган западных тюрков Тон джабгу имел встречу с Сюань цзанем – знаменитым буддийским учителем Китая. Известно, что на одной из сторон Бугутской стелы в честь Таспар кагана (VI в.) содержалась надпись на санскрите письмом брахми, а сам факт написания этого раннего памятника Тюркской империи на согдийском языке свидетельствует о принятии этого языка в качестве официального языка каганата.

Среди западных ученых доминирует мнение, что древнетюркская скульптура (каменные изваяния) возникает под непосредственным влиянием китайской цивилизации, как прямое подражание танскому Китаю. Можно полагать, что как в искусстве звериного стиля саков, так и в замечательном искусстве каменных скульптур кочевников, не исключая первоначальные импульсы со стороны дальневосточной традиции, школы китайских и согдийских мастеров, все же в дальнейшем оформили это в свою самобытную национальную традицию.

У тюрков были опытные мастера-каменотесы, которые занимались изготовлением каменных изваяний. О влиянии Китая свидетельствует то, что степные эпитафии часто имели на вершине изображение драконов, который в китайской мифологии символизирует императорскую власть (также в храме Культегина на стенах были терракотовые маски драконов), постаментом для стелы служила скульптура черепахи, символизирующая в китайской традиции долголетие или вечность.

Памяти Культегину и Билге-кагану были составлены и китайскоязычные эпитафии. Сам советник Восточнотюркского каганата, генерал Тоньюкук заявляет о себе: «Я сам, мудрый Тоньюкук, получил воспитание под влиянием культуры табгачской (т.е. китайской)», что является красноречивым фактом в пользу частичной интеграции кочевников в лоне танской цивилизации. Еще в борьбе с кочевниками тюрки опирались на поддержку с китайским княжеством Западная Вэй, хотя последняя имела кочевые корни. Кочевники творчески использовали административный опыт Китая. Например, считается, что титул «сянгуань» – генерал, «тайши» – наследник, знатный человек, князь, «тутук» считаются заимствованными от китайцев. В системе управления кочевники многое переняли от династии Тан, в том числе открытые диспуты при дворе.

Вместе с тем, следует объективно изучать и факты обратного влияния средневековых тюрков на иранцев, китайцев, славян (позже – арабов). Не говоря об общеизвестных закономерностях, когда согдийцы, китайцы, персы, арабы, славяне всегда высоко ценили воинские качества евразийских тюрков-кочевников, вербовали их в свои армии, приглашали на службу в качестве военачальников, тюркское влияние касалось и сферы языка, быта, предметов материальной культуры, и даже духовных традиций. Так, взаимопроникновение тюркской и китайской культур достигло своего пика в танскую эпоху.

Согдийцы тоже не обошлись без влияния тюркской культуры и особенно языка. Махмуд Кашгари свидетельствовал что в его время согдийский язык уже выходил из употребления, ассимилируясь тюркским языком. Необходимо упоминать тенденцию обратного влияния тюркского языка на иранские, в том числе даже на такой развитый литературный язык средневековья, как новоперсидский (фарси). Ученые выявили 1728 слов тюркского происхождения в новоперсидском языке (а также 409 монголизмов), при этом данная заимствованная лексика охватывает материальную и духовную сферы [13, с. 68]. Проникли тюркские слова и в арабский язык, включая различные эпохи – от мамлюков до Османского владычества.

Если затронуть дальнейшую судьбу тюркской письменности, то руника просуществовала примерно до XI-XII вв. Его вытесняет уйгурский курсив, затем арабское письмо. Смена письменности является поворотным пунктом в истории цивилизации. В отношении конкретного случая перехода от древнетюркского алфавита к арабскому письму, произошедшего в течение нескольких веков, необходимо сказать: это был комплекс объективных цивилизационных закономерностей, а не мер насильственного вытеснения. Акад. В. Бартольд в своих трудах, комментируя вымышленную версию об уничтожении древнехорезмийской письменности арабами (приводимую аль Бируни), отмечает, что данный миф не подтверждается никакими источниками и «сам по себе кажется неправдоподобным» [14, с. 45].

Скорее всего, архаичные религии и письменные системы вытеснялись эволюционно, не выдерживая конкуренцию с новыми, более развитыми интеллектуальными традициями. Согласно исследованиям философа С. Акатаева, «политеистическое сознание (тюрков), не способствующее ни созданию более высоких нравственных норм, ни социально-политическому объединению разноплеменных этнических структур все более уступает свои позиции, а потребность в некоем надплеменном единстве к этому времени, безусловно, была» [15, с. 67]. Однако, на взгляд философа, выход был в трансформации и модернизации самого тенгрианства. По мнению современного американского тюрколога Питера Голдена, тенгризм или шаманизм были не совместимы с государственностью и потому задерживали цивилизационное развитие [16, с. 237].

1. Нуртазина Н.Д. *История тюркской цивилизации*. – Алматы, 2015.
2. Пугаченкова Г.А. *Искусство Афганистана. Три этюда*. – Москва, 1963. Она же. *Искусство Гандхары*. – Москва, 1982.
3. Марзулан, Әлкей. *Шығармалары*. Т. 8. – Алматы, 2010.
4. Кляшторный С.Г. *История Центральной Азии и памятники рунического письма*. – Спб., 2003.
5. Байпаков К. *Великий Шелковый путь ведет через Казахстана* // *Памятники истории и культуры Казахстана*, Вып.5. – Алматы, 1992. С. 34-44.
6. Кузьмина Е.Е. *Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня*. – Фрунзе, 1986.
7. Толстов С.П. *По древним дельтам Окса и Яксарта*. – Москва, 1962.
8. Бойс, Мэри. *Зороастрийцы. Верования и обычаи* / Пер. с англ. – Москва, 1987.
9. *История статуй Будды в Бамианской долине а Афганистане* // <http://earth-chronicles.ru/news/2013-12-09-55785>
10. Рахманалиев Р. *Империя тюрков. Великая цивилизация*. – Москва, 2009.
11. Клясон Дж. *Происхождение тюркской «рунической» письменности* // *Зарубежная тюркология* (сб.). – Москва, 1983. – С. 135-158.
12. *Тарихи-мәдени жәдігерлер. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері*. 2 т. – Алматы, 2005.
13. Масабаев К. *Тюркско-иранские культурно-языковые контакты* // *Материалы Второго международного тюркологического конгресса*. – Туркестан, 2006.
14. Бартольд В.В. *Туркестан в эпоху монгольского нашествия* // *Собр. соч. в 9 т. Т. I*. – Москва., 1963.
15. Акатаев С.Н. *Мировоззренческий синкретизм казахов: Дис. докт. филос. наук*. – Алматы, 1995.
16. Golden, Peter. *Religion among the Qipchaqs of Medieval Eurasia*. // *Central Asiatic Journal. International Periodical for Languages, Literature, History and Archaeology of Central Asia*. 42(1998)2, p. 180-237.

Назира Нуртазина, тарих ғылымдарының докторы - Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры
Фархад Шамал - Абай атындағы ҚазҰПУ ІІ курс магистранты

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ЕЖЕЛГІ ТАРИХЫНДАҒЫ ДІНДЕР МЕН МӘДЕНИЕТТЕР БАЙЛАНЫСТАРЫ

Түйіндеме

Орталық Азияның ежелгі және ортағасырлық тарихында тіл, жазу жүйелері, діни наным-сенімдер, өнер мен архитектура, т.б. салаларда белсенді түрде өзара байланыстар орын алып келді. Мәдени ықпалдастыққа әсер еткен факторларды айтқанда ұлы Жібек жолының теңдесі жоқ белсендіруші рөлін мойындау қажет. Түркілерге зороастризм, буддизм сынды діндердің келуін діни сана-сезімнің эволюциясының көрінісі деп бағалау абзал. Көне түркі қоғамының мәдени тарихында түркі-соғды және түркі-қытай синтезі орын алды. Сонымен қатар, керісінше, түркілердің де ирандықтарға, қытайлықтар мен славяндарға ықпалы жүрді. Тоныкөк жазбасында көк түріктердің қытай-конфуциандық өркениетке белгілі дәрежеде интеграциялануына дәлелдер бар. Түркі-иран синтезі таяу шығыстық дәстүрлерден айрықшаланатын жергілікті мұсылмандық мәдениет формаларының қалыптасуына негіз болды.

Кілтті сөздер: тарих, мәдениет, діндер, Орталық Азия, сақтар, түркілер, ирандықтар, мәдени байланыстар, эволюция

Nazira D. Nurtazina- Doctor of History, Professor of Abai Kazakh

National Pedagogical University

Farkhad Shamal - 2nd year Undergraduate (Master student) of Abai Kazakh

National Pedagogical University

RELIGION AND CULTURAL INTERACTION IN THE HISTORY OF ANCIENT AND MEDIEVAL CENTRAL ASIA

Summary

Throughout ancient and medieval history in Central Asia it was occurred active process of interaction in the field of language and writing systems, religious beliefs and practices, art, architecture, etc. Speaking about the factors of cultural interaction, we must recognize the unique catalytic role of the Silk Road. Penetration of Zoroastrianism, Buddhism, and other new religions were an indicator of the evolution of religious consciousness of the Turks. In the cultural history of the ancient Turkic society there were Turkic-Sogdian and Turkic-Chinese synthesis forms. But there were facts of influence of the Turks on the Iranians, Chinese, Slavs and others too. The inscription of Tonyukuk give us the evidence of the partial integration of the Turks to the Chinese civilization. Turko-Iranian synthesis made conditions for the formation of local forms of Muslim culture which were different from the ones in the Middle East.

Key words: History, culture, religions, Central Asia, Sakы tribes, Turks, Iranians, cultural contacts, evolution

УДК 398.2

ВАРИАНТЫ ТЕЛЕУТСКОГО СКАЗАНИЯ «КОЗИКА И БАЯН-СУЛУ»

Яданова К. В. - к. филол. н., старший научный сотрудник

БНУ РА «НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова», г. Горно-Алтайск,

E-mail: kuzelezh@mail.ru

В научной статье рассматриваются варианты телеутского сказания «Козика и Баян-Сулу»: ранние записи 1912 г. и 1924 г., и современная запись 2003 г.

По сравнению с другими вариантами, текст «Козика», записанный в 1924 г. К. Вертковым от сказителя Николая Пачаева и поэтически переложенный А. Преловским, представляет собой самый полный текст сказания, хотя и опубликован в переводе на русский язык.

Сравнив варианты сказания, автор приходит к выводу, что ранние записи сказания «Козика и Баян-Сулу» имеют расхождения с современной записью в некоторых эпизодах. В отличие от старых записей, в современной записи отсутствуют некоторые фрагменты сказания (песня сватовства батыра, сцена отравления Козика и т.д.).

Ключевые слова: Козика, Баян-Сулу, героическое сказание, варианты, телеутский фольклор, сказитель, батыр.

Героическое сказание «Козика и Баян-Сулу» – один из общеизвестных телеутских сказаний. В данной статье мы рассматриваем три текста сказания «Козика и Баян-Сулу»:

1. «Козика и Баян-Сылу» записан летом 1912 г. телеутом Д. Хлопатыным в селе Челухой (ныне – с. Челухоево Беловского района Кемеровской области). К сожалению, неизвестно от кого записано сказание. Текст опубликован в 1915 г. в кратком пересказе, в переводе на русский язык в третьем томе «Трудов Томского общества изучения Сибири» под редакцией Г.Н. Потанина, в разделе «Телеутские материалы (собраны Г.М. Токмашевым)» [3, с. 82-90].

2. «Козика» записан в 1924 г. фольклористом и музыковедом К. Вертковым от сказителя Николая Пачаева, который жил в улусе Чаргы. Рукопись была обнаружена доктором исторических наук Ч.М. Таксами в рукописном фонде А.В. Анохина в Институте этнографии им. Миклухо-Маклая. Подстрочный перевод текста на русский язык, по-видимому, произведен К. Вертковым [2, с. 432]. В книге «Колчан сердечных стрел» приведен художественный перевод текста, выполненный А. Преловским [2, с. 109-145].

3. «Козика и Пайан-Сулу» (Кёзика и Пайан-Сулу) записан в 2003 г. М.А. Демчиновой от М.Н. Тыдыкова (1961 г.р., из рода чорос) в с. Беково Беловского района Кемеровской области. М.Н. Тыдыков сказание слышал в детстве от телеутских сказочников: Кузьмы Андреевича Паксарина и от Степана Алексеевича Челухоева. Он признается, что «Козика и Пайан-Сулу» читал и в книгах. Текст на языке

оригинала (на телеутском языке) хранится в рукописном фонде архива НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова²³ [1].

Таким образом, мы имеем два текста из ранних записей (1912 г. и 1924 г.) и один текст из современных записей (2003 г.). Тексты ранних записей изданы в переводе на русский язык: текст, записанный Д. Хлопатыным, представляет собой краткий пересказ сказания на русском языке; подстрочный перевод текста сказания, записанного от Н. Пачаева, издана в 1995 г. в художественном переводе и поэтическом переложении А. Преловского. Текст, записанный от М.Н. Тыдыкова на телеутском языке, в прозаической форме, еще не опубликован. Все три текста сказания близки по сюжету:

Встреча на охоте. Встретились на охоте черный царь / Ак-кан / *бий*²⁴ и белый царь / Кара-кан / зайсан. Увидев стельную маралиху / оленя (*ак-киик*) / косулю, не стали в нее стрелять, т.к. у них жены были беременны. Они решают стать сватами, если у них родятся сын и дочь.

Внезапная смерть отца Козика. У черного царя / Ак-кана / *бия* рождается сын Козика (К□зика), у белого царя / Кара-кана / зайсана – дочь Баян-Сулу / Пайан-Сулу. Черный царь / Ак-кан / *бий* едет навестить будущую невестку – Баян-Сулу, везет ей в подарок золотые ножницы. По дороге он свалился с лошади, накололся на ножницы и умер.

Отец Баян-Сулу навешает младенца Козика (К□зика). Белый царь / Кара-кан / зайсан, не дождавшись приезда черного царя, отправляет к нему своих слуг / едет сам. Жена черного царя / Ак-кана / *бия* / одна женщина, завернув сына Козика в грязные пеленки / посадив сына в помет, показывает его в таком виде слугам белого царя / Кара-кана / зайсану.

Хан / зайсан устраивает преграды (нуудак) для Козика. Решив откочевать подальше от Козика, хан / зайсан со своей семьей переезжает жить на новую землю. Хан / зайсан по дороге ставит препятствия (*нуудак*) для Козика: оставляет собак / соболей, собаки / соболи превращаются в волков; оставляет домашних птиц, птицы превращаются в орлов / ворон. Бросает зеркало, которое превращается в большое море, бросает гребенку, которая превращается в непроходимый лес. (Бросает огниво, чтобы оно превратилось в высокогорную тайгу).

Козика / К□зика узнает о своей суженой. Козика, играя со сверстниками, обижают их / парня-плешивца; дети / плешивец сообщают ему, что у него есть засватанная суженая Баян-Сулу. Козика узнает у матери о Баян-Сулу. Собирается в ее поиски. Ловит коня – *аргымак*²⁵, прощается с матерью, сосет грудь матери, чтобы окрепнуть.

Козика / К□зика преодолевает препятствия. По дороге окружили Козика волки, он выстрелом из лука убил всех волков; окружили его стаи ворон / орлов, он перебил всех ворон. Перед ним раскинулось глубокое море; конь просит Козика сильно натянуть за повод и ударить его кнутом; конь *батыра*²⁶ перепрыгивает через море; перед ним встал непроходимый густой лес, *батыр* выстрелом из лука / мечом вырубая лес, проложил себе дорогу.

Козика / К□зика во владениях хана / зайсана. Козика, прибыв во владения хана / зайсана, узнает у пастухов, что хан / зайсан выдает дочь замуж за Саныскана / за сына Саныскана. Козика останавливается у одного пастуха – *таса*²⁷, говорит, что у него на лбу муха / паук; убивает пастуха щелчком в лоб; надевает на себя одежду пастуха. Козика не может загнать телят в загоны, хватает их за ноги и бросает их в хлев / через речку. Слуга / младшая из рода Кара-кана, увидев это, говорит ему, что раньше он загонял телят, говоря: «заходи, заходи» / «переходи, переходи».

Козика идет к юрте хана / зайсана, люди / Кара-кан просят его спеть, Козика просит еды, наевшись, затянул песню о сватовстве: пел, что хочет породниться с ханом. Люди хотят его поймать, он исчезает / Кара-кан прогоняет пастуха. / (Зайсан увидев Козика, сомневается в том, что он на самом деле пастух-плешивец (запись от М.Н. Тыдыкова)). Козика напускает мороз.

Встреча Баян-Сулу и Козика. Баян-Сулу и Козика стали освобождать с привязи коченеющих от холода жеребят и телят. На привязи остался последний теленок / жеребенок, стали спорить кому его отвязывать. Баян-Сулу ударила палкой / обухом пастуха – *таса* и обомлела: рядом стоял прекрасный Козика.

²³ Научно-исследовательский институт алтаистики им. С.С. Суразакова (Республика Алтай, г. Горно-Алтайск).

²⁴ *Бий* – 1) чиновник; 2) господин, знатный человек.

²⁵ *Аргымак* – чудесный богатырский конь.

²⁶ *Батыр (патыр)* – богатырь.

²⁷ *Тас* – 1) бедняк, слуга; 2) голый, лысый; лысина.

/ Козика видит: красивая девушка доит кобылу, он ущипнул ее, кобыла стала брыкаться, молоко пролилось. Девушка стала гоняться за Козика. Козика узнал свою суженую Баян-Сулу (запись от М.Н. Тыдыкова).

Козика остался в юрте Баян-Сулу; пришла мать / старшая сноха Кара-Кана, Баян-Сулу поет ей, что она вместе со своим любимым.

Отравление Козика / Козика. Хан / зайсан и его приближенные решили отравить Козика, приглашают его на пир. Баян-Сулу предупреждает его, чтобы он не пил отравленного вина. Козика забывает об опасности, выпивает отраву.

/ (Козика, узнав, что готовятся его убить, сев на коня, ускакал (запись от М.Н. Тыдыкова)).

Ранение Козика. Козика сев на коня, поскакал в неизвестном направлении. По дороге Саныскан / сын Саныскана / один *патыр* стреляет в Козика из лука и ранит его в ногу. Раненый Козика останавливается в верховье реки Чуи²⁸ / в местности Чук.

Птица – помощник Козика. Козика просит птицу *пос-торкой* / жаворонка / голубь доставить письмо Баян-Сулу. Баян-сулу передает Козике через *пос-торкой* / жаворонка / голубя еду / снадобья от яда. Так птица каждый день доставляла пищу Козике.

Учуяв неладное, сноха Караты-кана легла спать вместо Баян-Сулу / мать Баян-сулу посадила вместо дочери старушку; прилетел *пос-торкой* / жаворонок / голубь, сноха / старушка схватила птицу; стали пытаться птицу, где прячется Козика; перед смертью птица промолвила: «Чу» / «Чук». Узнав, где находится местность Чу / Чук, хан / зайсан со своими приближенными отправились туда.

Смерть Козика. Кара-кан и сын Саныскана / зайсан со своими приближенными / снохи убивают Козика. Баян-Сулу с двумя проводниками прибыла к месту смерти Козика. Проводники – *тасы* просят Баян-Сулу стать их женой, она велит им, набрать воды под кручей / достать песок со дна реки, держась за веревку / за ее косы. Когда они повисли над водой, отпустила веревку / срезала косу. *Тасы* утонули.

Смерть Баян-Сулу. Баян-Сулу подставила нож острым концом к своему сердцу, крепко обняла тело Козика. Так они вдвоем обнявшись умерли. Пришел Саныскан / сын Саныскана, увидев мертвую Баян-Сулу, убил сам себя. Снохи / зайсан пытаются переложить тела Козика и Баян-Сулу, но безуспешно. Козика и Баян-Сулу превращаются в горы.

Несмотря на близкие сходства вариантов сказания, есть и различия в содержании текстов. По сравнению с другими вариантами, текст «Козика», записанный К. Вертковым от сказителя Николая Пачаева и поэтически переложенный А. Преловским, представляет собой самый полный текст сказания, хотя и опубликован в переводе на русский язык. Например, Кара-кан, кроме перечисленных преград, на пути Козика бросает огниво, которое превращается в непроходимую высокогорную тайгу.

Только в записи от сказителя Н. Пачаева присутствует эпизод о выпытывании Козика у матери о Баян-Сулу: Козика спрашивает у матери о своей наречённой невесте, мать ничего не хочет говорить. Козика велит матери изжарить просо, чтобы подманить гусей; просит принести изжаренное просо на руках; сжимает ей руки так, что она стала обжигаться. Мать рассказывает ему все о Караты-кане и о его дочери Баян-сулу [2, с. 119].

В сказании Н. Пачаева «Козика», в эпизоде отравления героя, Козике помогает сестренка Баян-Сулу: Козика забыв о предупреждении Баян-сулу, выпивает отравленное вино и теряет сознание. Баян-Сулу просит сестренку, проникнув во дворец, спеть на ухо Козика живительную песню. Козика услышав песню, очнулся и видит, что окружен войсками. «Тут Козика свою соболью шубу / за окнами вытряхивать принялся – / и поднялись такие пыль и буря, / что темнота подворье обступила» [2, с. 134]. В двух других текстах о сестренке Баян-Сулу ничего не говорится.

К сожалению, мы не знакомы с текстом оригинала сказания «Козика». Из текста-перевода сказания, ясно что текст на языке оригинала был насыщен песнями: 1) мать в песне отговаривает Козика от опасной поездки, сын отвечает матери тоже песней; 2) мать поняв, что сына не удержать, поет ему песню: просит попить материнского молока, чтобы укрепиться и быть непобедимым; 3) во владениях Кара-кана Козика,

²⁸ Чуя – правый приток реки Катунь, протекает по территории Кош-Агачского, Улаганского и Онгудайского районов Республики Алтай.

обернувшись в нищего *таса*, исполняет песню сватовства хану; 4) Козика песней зовет Баян-Сулу, чтобы освободить мерзнувших телят и жеребят на привязи; 5) сноха Баян-Сулу поет ей песню, чтобы вызвать из покоев; Баян-Сулу отвечает ей песней, что она в объятиях любимого; 6) сноха поет Кара-кану, просит не отдавать Баян-Сулу наглецу Козика; 7) сестренка Баян-Сулу поет живительную песню на ухо Козика, выпившему отравленного вина и потерявшего сознания; Козика, услышав песню, приходит в себя; 8) к раненому Козика прилетают сороки, потом вороны, поют мстительную песню, в котором излагают желание полакомиться мясом и кровью *батыра*; 9) прилетает жаворонок «и, Козика от смерти отвлекая, запела песни о любви, о жизни» [2, с. 135]; 10) когда Кара-кан, убив Козика, вернулся домой, Баян-Сулу обратилась к отцу с тоскливой песней; 11) узнав от отца, что его любимый Козика мертв, Баян-Сулу исполняет песню-плач.

В состав сказания «Козика и Баян-Сылу», записанного Д. Хлопатыным, песни тоже входят: 1) жена черного царя, дает наказ своей собаке песней: просит, чтобы она подала знак, если придет человек от белого царя; 2) мать поет песню Козике, пытается отговорить его от поездки; Козика отвечает матери тоже песней; 3) во владениях хана люди просят спеть Козика, превратившегося в *таса*, Козика исполняет песню сватовства, поет, что он приехал стать зятем хану; 4) Козика поет любовную песню Баян-Сулу; 5) мать Баян-Сулу, узнав, что дочь с незнакомым мужчиной, обращается к ней с песней.

В тексте, записанном от Н.М. Тыдыкова, рассказчик во время исполнения сказания, дойдя до сцены расставания Козика и матери, говорит, что в этом месте раньше пели песню – *сарын* и приводит содержание песни в прозаической форме. Далее в записи упоминается, что Козика и Баян-Сулу вдали друг от друга пели любовную песню: раненый Козика, лежа под тополями, пел песню, посвященную своей любимой Баян-Сулу; Баян-Сулу узнав, что Козика жив, поет о своем верном друге.

Таким образом, судя по содержанию текстов можно предположить, что раньше в героическом сказании «Козика и Баян-Сулу» песня была составной частью сказания. Через песню герои выражали свои чувства, обращались с просьбой, делились своими мыслями. Во всех трех вариантах сказания «Козика и Баян-Сулу» песня матери к Козика и его ответ матери – варианты одной и той же песни. В современной записи Н.М. Тыдыков слова песни пересказывает, а не поет [1]. Приводим вариант песни из сказания, записанного Д. Хлопатыным в 1912 г. К сожалению, текст издан только в переводе на русский язык. Мать поет Козике:

«Когда у вороной кобылы хвост и грива будут бороздить по снегу,
Кто ей обрежет их, Козика?
Когда я, мать старуха, умру,
Кто меня похоронит, Козика?
Когда у саврасой кобылы хвост и грива волочатся по полю
Кто ей обрежет их, Козика?
Когда я, мать твоя, тоскуя помру,
Кто похоронит, мои кости, Козика?
Козика отвечает матери:
У вороной матки гриву и хвост пусть народ обрезает,
Когда, ты, моя старая мама, помрешь,
Пусть тебя закопает моя черная собака.
У саврасой кобылы гриву и хвост
Пусть подрезают рабы.
Мама, когда сучая, по мне помрешь,
Пусть тебя закопает желтая твоя собака» [3, с.с. 84-85].

В ранних записях «Козика и Баян-Сулу» (в записях 1912 г. и 1924 г.) вариантами выступают тексты песни о сватовстве Козика [3, с. 87; 2, с. 127]. В современной записи М.А. Демчиновой (2003 г.) эпизод о том, что Козика поет песню сватовства вовсе отсутствует.

Варианты сказания, записанные Д. Хлопатыным и К. Вертковым, более близки по содержанию, чем вариант, зафиксированный от Н.М. Тыдыкова. В записи от М.Н. Тыдыкова вместо эпизода освобождения Козика и Баян-Сулу жеребят и телят с привязи, присутствующего в ранних записях, Козика застаёт Баян-Сулу за доением кобылы; Козика ущипнул баян-Сулу, кобыла стала брыкаться, молоко пролилось, так они познакомились друг с другом. В тексте М.Н. Тыдыкова сцена отравления *батыра* отсутствует, говорится, что Козика, узнав о готовящемся убийстве, сев на коня, ускакал.

Таким образом, ранние записи сказания «Козика и Баян-Сулу» имеют расхождения с современной записью в некоторых эпизодах. В отличие от старых записей, в современной записи отсутствуют некоторые фрагменты сказания (песня сватовства *батыра*, сцена отравления Козика). К сожалению, рассматриваемые ранние записи известны нам только в переводе на русский язык. Для подробного анализа текстов сказания «Козика и Баян-Сулу» необходимо рассмотреть другие варианты и версии. К телеутскому сказанию «Козика и Баян-Сулу» по сюжету близки алтайские героические сказания «Козын-Эркеш», «Козы-Корпеш и Баян», казахский эпос «Козы-Корпеш и Баян-Слу», башкирский эпос «Кузы-Курпеш и Маян-хылу», эпос сибирских татар «Козы-Курпеш и Баян-Сылу» и сказания других тюркских народов.

1. *Архив ИАРА – архив института алтаистики им. С.С. Суразакова Республики Алтай*
2. *Козика. Телеутское сказание // Колчан сердечных стрел / Сост., пер. А.В. Преловского. – Красноярск, 1995. – С. 109-145.*
3. *Телеутские материалы (собраны Г.М. Токмашовым) // Труды Томского общества изучения Сибири. – Т. III – Вып. 1. – Томск, 1915. – С. 82-91.*

Yadanova Kuzelesh Vladimirovna

Ph. D. of Philology, Senior Research Institute of Altaistics named after S.S. Surazakov, t. Gorno-Altaysk, e-mail: kuzesh@mail.ru

VARIANTS OF THE TELEUT EPOS “KOZIKA AND BAYAN-SULU”

Summary

The article discusses variants of the teleut epos “Kozika and Bayan-Sulu”: early recordings of the 1912 year and of the 1924 year, and the contemporary recording of the 2003 year.

As compared with other variants, the text recorded by K. Vertkov from storyteller N. Pachaev in the 1924 year and in the poetically transcription by A. Prelovskiy it represents the full text of the epos, although it published in translation into Russian.

The author compared the variants of the epos, concludes that early recordings of the epos “Kozika and Bayan-Sulu” have discrepancy with the contemporary recording in some episodes.

Unlike the old recordings, in the modern recording is missing some fragments of the epos (song of matchmaking of the batir (hero), the scene of poisoning of the Kozika etc.).

Key words: Kozika, Bayan-Sulu, the heroic epos, variants, teleut folklore, storyteller, batir (hero).

УДК 364: 37

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КӨШІ – ҚОН ҮРДІСІ ЖӘНЕ ЕЛБАСЫ Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ "НҰРЛЫ КӨШ" БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Д. Мукатова - тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, e-mail: dana.nazar-06@mail.ru

Автор мақалада Қазақстан Республикасындағы көші қон мәселесі және Нұрлы көш бағдарламасының ұлттық дамуға үлесі талданады. «Нұрлы көш» бағдарламасы- барлық қажеттіліктерді кешенді түрде шешуге арналған нақты, айқын бағытты бағдарлама екендігі анықталады. Басқаша айтқанда басты екі қажеттілік - баспана мәселесі мен кәсіп мәселесін қабат шешетін бағдарлама.

Автор Қазақстан тарихы ғылымында тәуелсіздік алғаннан кейінгі әрбір жылдар мен кезеңдерге арнайы зерттеулер жүргізу және оны жас ұрпақ санасына бойлату тарихшы ғалымдар алдында тұрған міндеттердің бірі екендігін айқындады. Өйткені ел тәуелсіздігін алу мен оны қалыптастыру мемлекетіміз үшін үлкен жауапкершілікті сәттердің бірі болды. Мұндай мәселенің бірі көші – қон үрдісі.

Сонымен қатар оралмандардың еңбек мәселесі, қаржыландыру, олардың елімізді дамытудағы қызметтері және қоныстандыру мәселесіндегі қиыншылықтары осы мақалада сараланған.

Түйінді сөздер: Көші – қон үрдісі, Оралман, ұлттық, мемлекет, ғалым, , рухани қазына, , мәдениетті тұлға, мәдениет, халық даналығы.

Тәуелсіз Қазақстан Республикасында Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың басшылығымен жасалған бағдарламаларын халық арасында жақсылық жаршысы ретінде қарсы алу дәстүрі қалыптасты.

2011 жылғы «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауының бір ерекше тұсы-әлеуметтік бағытты негіздейді.

Жолдауда Тәуелсіз елдің дамуына тән барлық мәселе қамтылды. Осы жолдауында «...Жұлдызымызды жарқырата түскен бұл мерейлі белестен бұрын да біз біршама биіктерді бағындырдық. Осы жылдары шет елдерден 800 мыңнан астам отандасымыз келіп, халық саны бір жарым миллионға артты» деп мемлекеттің тәуелсіз жылдардағы демографиялық жетістік белестерін атап өтті. Елбасы еліміздегі демографиялық мәселеге де мән беріп «отандастарымызды шетелден атамекенге жинаған әлемдегі үш елдің бірі болдық» деп бағалады[1]. Осы тұрғыда Қазақстан тарихы ғылымында тәуелсіздік алғаннан кейінгі әрбір жылдар мен кезеңдерге арнайы зерттеулер жүргізу және оны жас ұрпақ санасына бойлату тарихшы ғалымдар алдында тұрған міндеттердің бірі екендігін айқындады. Өйткені ел тәуелсіздігін алу мен оны қалыптастыру мемлекетіміз үшін үлкен жауапкершілікті сәттердің бірі болды. Мұндай мәселенің бірі көші – қон үрдісі.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған жылдардан бастап дүниежүзлік көші-қон үрдістерінің белсенді қатысушысына айналды. 1991 жылдан бері Қазақстан Республикасы 706 мыңнан астам этникалық қазақты қабылдады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап көші-қон процестерін реттеу мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының біріне жатады. ТМД елдері шеңберіндегі негізгі көші-қон ағыны Ресей, Украина және Орта Азия елдерімен; алыс шет елдердің арасында-Германиямен байланысты болып отыр. ТМД елдерімен (Ресей Федерациясын, Беларусь Республикасы мен Украинаны қоспағанда) оң көші-қон сальдосы сақталды. Көші қон шығыны Ресей Федерациясымен 1999 - 2007 жылдар арасында - 3 есеге; Белоруссиямен - 6 есеге, Украинамен - 7 есеге төмендеді. Алайда 2007 жылы 2006 жылмен салыстырғанда, көші-қонның оң сальдосы үш еседен астам (11 мың адам) кеміген. Керісінше көшіп кету көбейген - 42,4 мың адам Қазақстаннан шетелге кеткен. Бұл ретте көшіп кетушілердің негізгі бөлігі (71%) - еңбек жасындағы адамдар; көшіп келу азайған - Қазақстанға 53,4 мың адам келген, бұл алдыңғы жылғы деңгейден 20,0%-ға төмен. Негізгі шығу елдері: Өзбекстан (көшіп-қонушылардың 47 %), Ресей (20 % астам) және Қытай (11%) [2].

1993 жылдан бастап этникалық көшіп-қонушылардың қоныс аударуы көшіп келу квотасын белгілеумен реттеледі. Соңғы жылдары (2005 -2008 жылдар) оралмандардың көшіп келу квотасы жыл сайын 15 мың отбасын құрады. Мемлекет басшысының тапсырмасына сәйкес 2009 жылдан бастап оралмандардың көшіп келу квотасы жылына 20 мың отбасына дейін көбейді. Мемлекет оралмандарға қажетті әлеуметтік көмек пен қолдау көрсетіп келеді.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері алыс-жақын шетелдерден атажұртқа оралған қандастарымыздың саны миллионға жуықтаған. Бұл жері көп, халқы аз қазақ елі үшін үлкен күш екендігі даусыз. Ұлтымыздың мұндай демографиялық жаңғыруға қол жеткізуіне Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың ғасыр тоғысындағы стратегиялық сәтті шешімі мұрындық болды. Содан бері жалғасқан ұлы көш «Нұрлы көшке» ұласты. Сонымен қорыта келгенде қазіргі кезде Қазақстаннан шет елдерде 4 млн. 500 мың қазақ бұрынғы КСРО-ның 14 елінде және әлемнің 25 елдерінде тұрады. 1995 жылдан бастап Қазақстан Республикасы мен қазақ диаспорасы өкілдері арасындағы өзара қарым-қатынастың жаңа кезеңі басталды. Ең алдымен 1996 жылдың 31 желтоқсанында Қазақстан Республикасының Президентімен бекітілген «Қазақ диаспорасын қолдау бойынша мемлекеттік бағдарлама» құрылды, 1997 жылы 13 желтоқсанда «Көші-қон заңы» қабылданды, Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының 2007-2015 жылдарға арналған Стратегиясы, 2015 жылға дейін Қазақстан Республикасының территориялды даму стратегиясы бекітілді.

2008 жылы біржолғы жәрдемақыны, тұрғын үй алуға берілетін қаражатты, жол ақысы және жүк тасымалдау шығыстарының өтеміне берілетін қаржыны ескергенде, орта есеппен 5 адамнан тұратын әрбір отбасына 833 мың теңге қаражат бөлінеді. Елімізде 14 оралмандарды уақытша орналастыру орталықтары жұмыс істейді [3].

Жергілікті еңбек нарықтарындағы білікті кадрлардың тапшылығы жағдайында шетелдік жұмыс күшін тарту Қазақстан экономикасы қажеттіліктерін қамтамасыз етудің қажетті шартына айналды. 2007 жылы қазақстандық кәсіпорындар мен ұйымдарда 104 елден 58,8 мың шетелдік маманның еңбегі пайдаланылды. Ішкі еңбек нарығын қорғау мақсатында Қазақстан Республикасының Үкіметі республика аумағында еңбек қызметін жүзеге асыру үшін шетелдік жұмыс күшін әкелуге арналған квотаны белгілейді және оның сақталуын бақылайды, шетелдік мамандарды кейіннен жергілікті кадрлармен ауыстыру саясатын жүргізеді. 2008 жылы республика аумағында еңбек қызметін жүзеге

асыру үшін шетелдік жұмыс күшін тартуға республиканың экономикалық белсенді халқына шаққанда 1,6 пайыз мөлшерінде квота белгіленген болатын. Жоғары білікті мамандарды басым тарту мақсатында жаңа Квота белгілеу ережесі, жұмыс берушілерге шетелдік жұмыс күшін тартуға рұқсат беру шарттары мен тәртібі әзірленіп, 2008 жылдың маусымынан бастап қолданысқа енгізілді, онда шетелдік қызметкерлердің біліктілік сипаттамаларын баллдық бағалау енгізілді, негізгі құрамдас бөліктер бойынша (білімі, жұмыс стажы, еңбек нарығында кәсіпке (мамандыққа) деген сұраныс) өлшемдер белгіленді. Соңғы уақытта ішкі көші-қон процесі жанданды.

Біздің ойымызша ел экономикасы өз деңгейіне көтерілгенше қаржыландыруға байланысты оралмандаға нақты мүмкіндер анықталса және олардың еңбек ету бейімділігіне байланысты жер жерлерде елдегі сол мамандыққа бейімдеу курстары ашылса болар еді. Өйткені қазірі таңда Қазақстанда университет бітірген студенттердің кейбірі жұмыс таба алмай жүрген кездер де кездеседі. Осы тұрғыда бұл мәселелер тек бір оралмандардың басына түскен келеңсіздік емес, еліміздің азаматтары басындағы да жағдай. Осы себептер негізінде оралманның бәріне бірден жағдай жасау қиын деп ойлаймыз. Сонымен қатар көші-қон саласында құжат алуда да көптеген кедергі мен қиындықтар кездеседі, шетелден көшіп келген жоғары білімді азаматтың өз Отанына келгенде алған білімінің жүзеге аспай қалуы да оралмандар тақырыбындағы өзекті мәселердің бірі және жеке кәсіппен айналысуға, шаруашылық жүргізуге жеңілдіктер мәселесі көші қон келісімшартында қарастырылса. Олардың әлеуметтік деңгейіне байланысты жағдайлар жасалса. Мысалы: мал шаруашылығы мен егіншілікпен айналысатындарына бір реттік төленетін қаржылық жарнаның орнына игерілмеген жерлерден үлестік жер берілсе.

Жергілікті атқарушы органдардың деректері бойынша еңбек жасындағы этникалық көшіп келушілердің үштен бірі еңбек қызметімен қамтылмаған. Шет елдердегі қазақ диаспорасы өкілдерінің арасында кәсіптік білім алу, балаларды мектепке дейінгі мекемелерге орналастыруда да қиындықтарға тап болып отырды. Міне, мұның бәрі осы көші-қон Бағдарламасын әзірлеуге себеп болды[4].

Осы негізде Тәуелсіз Қазақстанның тарихындағы "Нұрлы көш" бағдарламасының тарихи негізін зерттеу асқарлы асу деп білеміз. 2009-2011 жылдарға арналған «Нұрлы көш» бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 2 желтоқсандағы №1126 Қаулысы бекітілді. Бағдарлама Қазақстан Республикасы Президентінің 2007 жылғы 28 тамыздағы №399 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2007-2015 жылдарға арналған тұжырымдамасына; Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылғы 28 тамыздағы №167 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі аумақтық даму стратегиясына және Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 10 шілдедегі №1149 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының Ауылдық аумақтарын дамытудың 2004-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сәйкес әзірленді 2009-2011 жылдары Бағдарламаны іске асыруға барлығы 197 795,6 млн. теңге, оның ішінде қосымша 118 073,7 млн. теңге бөлінген. Бағдарламаны іске асырудағы негізгі күтілетін нәтижелер: этникалық, ішкі және сыртқы көші-қон процестерін реттеуге және оны өңірлердің әлеуметтік-экономикалық даму мүддесіне бағындыруға; этникалық және ішкі көшіп-қонушылардың басым бөлігінің өмір сүру сапасын арттыруға; бұрын Қазақстаннан кеткен жоғары білікті мамандардың қайта оралуын ынталандыруға; көшіп-қонушылардың бейімделу және кірігу қиындықтарымен, жұмыссыздықпен және бытырап көшіп-қонумен байланысты әлеуметтік қатерлердің туындауының алдын алуға; ұлттық шоғырлану процестерінің одан әрі дамуын, әлеуметтік тұрақтылық пен келісімнің нығаюын, демографиялық ахуалдың жақсаруын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді[5]. Әуелі бұл бағдарламаның ерекшелігіне тоқтала кетейік. Бұрын көшіп келушілерге Үкімет көмек ретінде баспана да берді, қаржылай да жәрдемдесті, бірақ, дәл жұмыспен қамту жағы дұрыс жолға қойылмады. «Нұрлы көш» бағдарламасы - осы қажеттіліктерді кешенді түрде шешуге арналған нақты, айқын бағытты бағдарлама. Басқаша айтқанда басты екі қажеттілік - баспана мәселесі мен кәсіп мәселесін қабат шешпек.

Бағдарлама кезең-кезеңмен жүзеге асырылуда. «Біз әлемнің түкпір-түкпіріне тарыдай шашыраған қандастарымызды жинау үшін Тәуелсіздік жылдарынан бері көп әрекет жасап жатыр. Соның нәтижесінде 1 млн.-нан астам отандастырымыз елімізге оралып, қауышып, қуанып жатыр. Осы мақсатта «Нұрлы көш» бағдарламасы 2011 жылға дейін бекітті. Бұл бағдарлама өзінің жалғасы ретінде «Республикадағы 14 облыс орталығы оралмандарға көмектесуге тиісті шараларды қабылдап жатыр. Елбасы бұл бағдарламаның келешегі жөнінде: «Ең бастысы, Отанына оралу барысындағы алғашқы кезекте орын алатын қиыншылықтарға шыдау керек. Қазақстан да қиыншылықтарды

бастан өткеріп келе жатқан жас мемлекет. Бірақ дағдарысқа қарамастан біз «Нұрлы көш» бағдарламасын одан әрі жалғастыратын боламыз. Қандастарымызға қол ұшын беріп, көмектесетін, оларды шақыра беретін боламыз. Бұл бізге қажет», [6] деді Елбасы. «Нұрлы көш» бағдарламасы бойынша 3 жылда Қазақстанға шетелден 300 мың адамды көшіріп алу жоспарланған [7]. Бағдарламаға қатысу барысы төмендегі тұлғаларды қамтыды: негізінен этникалық көшіп келушілер үшін-оралмандардың жыл сайынғы көшіп келу квотасы шеңберінде; Қазақстан Республикасы аумағында еңбек қызметін жүзеге асыру үшін келген Қазақстанның бұрынғы азаматтары үшін-Қазақстан Республикасы аумағында еңбек қызметін жүзеге асыру үшін шетелдік жұмыс күшін тартуға арналған жыл сайынғы квота шеңберінде; еліміздің қолайсыз аумақтарында тұратын Қазақстан азаматтары үшін - ішкі көшіп-қонушылардың қоныс аударуына арналған квота негізінде айқындалатын болады. «Нұрлы көш» бағдарламасы бойынша оралмандарды қоныстандыру «Нұр Отан» партиясының бақылауында [8].

Көшіп келу квотасына оралмандарды енгізу және оларды жайғастыру жұмыстары жалғасын табуда. Жұмыспен қамту, түрлі әлеуметтік қамсыздандыру шараларын атқарады. Бірақ, тұтастай алғанда, оралман бауырлардың жаңа ортаға бейімделуі, олардың интеллектуалдық және басқа да күш-қуатының тиісті пайдаланылуы ескерілмеген [9]. Оралмандар біріншіден қазақ халқының үлес салмағын ұлғайтуға әсер етті. Екіншіден 1990 жылдары нарықтық экономикаға өткен кезде біздің базар нарқына өтіп кетуімізге өте үлес қосты. Мысалы, Түркиядан, Ауғанстаннан келіп, базарларда сауда жасағандар, Қазақстанның бүкіл терісін жинаған осы ағайындар болды. Олардың көпшілігі мемлекет қажеттілігіне байланысты кәсіпке бейімделді. Сондықтан мен Қытайда сотта істеген адам бұл жерде өмірі судья болмайды деп ойлаймыз. Ол мүмкін де емес. Өйткені ол жақтың заңы басқа, жазуы басқа. Елдегі қиыншылықтар оралманға ғана жасалып, басқа халық ол қиыншылықты кешіп жатқан жоқ деуге болмайды. Тәуелсіздік алғалы бабажұртқа қоныс тепкен қандастарымыздың саны, ресми дерек бойынша, 750 мың адам көрінеді. Қазақ топырағында туып-өскен бала-шағаны қоса есептегенде 1 млн-нан асып жығылады. Олардың ішінде 45 ғылым докторлары, 245 ғылым кандидаттары, 1600 шығармашылық саласының өкілдері, 12,5 мың білім беру және 7 мың медицина саласының мамандары бар. Еңбекпен қамту және тұрғындарды әлеуметтік қорғау министрі Гүлшара Әбдіхалықованың айтуынша, бүгінгі күнге дейін еңбекке жарамды оралмандардың 61,5 пайызы жұмыспен қамтылған. Сырттан келген қандастарымыздың елеулі бөлігі жеке бизнеспен айналысып жүр дейді. Оралмандардың 76% азаматтық алса, 21%-ның құжаттары қазір рәсімделу үстінде, 3%-ы азаматтық алғысы келмейтіндер немесе Қазақстанда уақытша тұру құқына қол жеткізгендер [10]. Оралмандар сонымен қатар еліміздің дамуына өзіндік үлестерін қосып жатыр. Мысалы: бір ғана мәдениет саласын қарастырған тарихшы ғалым **Н.Мұқаметханұлының деректеріне сүйенсек:** «Біз бұл арада оралмандар арқылы Отанға қосылған мәдениеттердің жалпы ұлттық мәдениетімізді дамытуға белсенді әсер еткен мысалдарын ғана атап айтқымыз келеді. Әдебиет арнасын айтар болсақ, соңғы жылдары шетелдердегі қандас қаламгерлердің түрлі көркем шығармалары отандық басылымдардан көптеп жарық көруде. Солардың ішінде ұлы ақын Таңжарық Жолдыұлының екі томдық «Шығармалары» мен қайсар жазушы Қажығұмар Шабданұлының алты томдық «Қылмыс» романының отандық баспадан басылып шығуымен отандық көркем әдебиетте «түрме мәдениеті» деген ұғым қалыптасты. Ал ән өнерінде Майра Мұхамедқызы Қазақстанның ән өнерін әлемдік деңгейден көрсетуі (П.И.Чайковский атындағы халықаралық конкурста III орынды жеңіп алуы; Францияның «Гранд опера» ұлттық театрында келісімшарт бойынша ән шырқауы (2003-2010 ж.ж.) – отандық ән өнерінің жаңа белеске көтерілгендігінің көрінісі болды. Би өнері саласында Шұғыла Сапарғалиқызы билеген заманауи би өнері жастардың биге деген үлкен қызығушылығын тудырып, қазақстандық би өнерінің дамуында белсенді рөл атқарды. Ал ұлттық дәстүрлі би өнерінің жауһары болып саналатын «Қара жорға» биі Жәмәли Диханұлы және басқалардың ел аралап үгіттеуінің нәтижесінде әмбебаптық ұлттық биге айналды. «Қара жорғадан» төгілетін ұлттық рух әсем гимнастикалық бимен ұштасқандықтан, үлкен-кішінің бәріне бірдей ұнап отыр деп санаймыз. Спорт саласында Мұстафа Өзтүріктің арқасында Шығыстың таэквондо спорт өнері елімізде мықты бір мектеп болып қалыптасты; Бақыт Сәрсекбаев пен Қанат Исламұлы отандық бокс спортының деңгейін биіктен көрсетіп келеді. Білім және ғылым саласына қосылған жоғары білікті педагог ғалымдар аз емес. Бұл арада тек гуманитарлық білім, ғылым саласындағыларды ғана атап айтпақпыз. Кәсіпкер ғалым Талғат Мамырұлы қоғамдық сұранысқа сай, 2007 жылы өз қаражатымен «Халықаралық қазақ-қытай тіл академиясы колледжін ашып, «Аударма ісі», «Туризм», «Тігін өндірісі және киімді

модельдеу», «Екі шет тілі» (қытай және ағылшын), «Іс қағаздарды жүргізу және мұрағаттану», «Киім дизайны» сияқты мамандықтар бойынша кәсіби техникалық кадрларды дайындап келеді[11].

Мұндай елдің демографиялық жағдайының жетістіктерге жетуіндегі Елбасы бастамасы интеллектуалды ұлт қалыптастыру барысындағы ірі бағытты қадамның бірі деп түйіндей аламыз. Ұрпақтар сабақтастығында кейінгі кезеңдегі тарихта Елбасының «Нұрлы көші», Ұлы көш деп бағалануы тарихтың еншісіндегі шындық.

1 Болашақтың іргесін бірге қалаймыз. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 28.01.2011ж.

2 Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. – Алматы, 2000. – 129 с.

3 Этникалық қазақтардың тарихи отанына оралу тұжырымдамасы туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1998 жылғы 16 қыркүйектегі № 900 қауысы.

4 2009-2011 жылдарға арналған "Нұрлы көш" бағдарламасы "Егемен Қазақстан" 2008 жыл, 6 желтоқсан, № 375-379 (25348)

5 Есенгүл Кәпқызы «Нұрлы көш» оралмандардың үмітін ақтай ала ма? http://www.azattyq.org/content/Kazakhstan_nurly_kosh_repatriate/1776801.html

6 Дағдарысқа қарамастан «Нұрлы көш» бағдарламасы жалғаса беретін болады - Елбасы

7 Қазақстан көші қон туралы Қазақстан Респубикасының заңы, 13 желтоқсан 1993 жыл

8 Елбасы және ел саны. Алматы, 2009.-224б.

9 Оралмандар туралы мәлімет www.enbek.gov.kz/kk/node/6930

10 О қазақ пен бұ қазақ. // Шахтинский Вестник 2011ж. ақпан baq.kz/regional_media/post/256

11 Оралмандар және отандық мәдениеттің дамуы **Нәбижан Мұқаметханұлы** qamshy.kz/?p=69

Резюме

Д.Мукатова – доктор исторических наук, КазНПУ им. Абая **e-mail:** dana.nazar-06@mail.ru

Статья посвящена миграционным процессам независимого Казахстана. Также, в статье рассматривается историческое значение программы «Нұрлы көш».

Программа «Нұрлы көш» является программой, которая решает открыто и точно комплексные вопросы оралманов по всем направлениям. Выразившись по иному это программа решает две самые главные темы, темы жилищного вопроса и предпринимательства.

И так, проблемы трудоустройства финансирование оралманов развитие их труда и проблемы стабилизации в страны анализированы в этой статье.

Ключевые слова: Оралманы, обычай, традиция, духовное богатство, национальное воспитание, культурная личность, культура, народное богатство.

D. Mykatova – Doctor of History, Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University
e-mail: dana.nazar-06@mail.ru

The article is devoted to migration processes of independent Kazakhstan. Also, the article discusses the historical significance of the "Nurly Kosh".

Program "Nurly Kosh" is a program that openly and accurately solves complex issues repatriates in all directions. Expressed differently this program solves two of the most major themes, themes Housing and entrepreneurship.

And so, the problem of financing trudoostroistva repatriates development of their work and the problem of stabilization in the country are analyzed in this article.

Keywords: Oralmans, custom, tradition, spiritual wealth, national education, cultural identity, culture, national wealth.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

УДК 11-985

НАУЧНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Байсалбаева Т.М. – к.и.н., доцент, КазНПУ им. Абая

На данной стадии особое внимание уделено научным работам. Без научных исследований, невозможно говорить о дальнейшем развитии общества. Необходимо понять, что представляет в теоретическом плане понятия «научная работа», ее характер. Научная работа, которая имеет более высокое значение, является более трудной работой по сравнению со средней общественной деятельностью, является примером такого труда, для формирования которого требуются более высокие затраты, которые включают больше затрат рабочего времени.

Ключевые слова: наука, исследование, общество, научное исследование, теория, методологические подходы

На современном этапе большое внимание уделяется науке, ее роли в общественной жизни. В этой связи следует отметить те положения учения К.Маркса о двойственном характере труда и двух сторонах процесса воспроизводства, которые связывают научные знания и соответствующую им сферу труда с процессом воспроизводства в целом.

Процесс труда как исходное начало, первооснова развития производительных сил есть конкретный, полезный труд, в результате которого создаются потребительные стоимости. Поскольку объектом научного познания являются естественные и общественные силы и законы и их практическое применение, то оно направлено на совершенствование, повышение производительности конкретных, полезных видов труда. Повышение производительности труда в свою очередь увеличивает массу потребительных стоимостей, но не величину самой (вновь созданной) стоимости, в результате чего стоимость каждой единицы потребительной стоимости уменьшается. Поэтому экономический результат использования научных знаний выражается в увеличении массы потребительных стоимостей и в снижении стоимости их единицы. При этом всеобщий характер научного труда вызывает долговременное кумулятивное воздействие научных знаний на повышение производительности труда и весь процесс воспроизводства.

Следует заметить, что когда идет речь об увеличении массы потребительных стоимостей, то имеются в виду также изменения в их составе; потребительских свойствах отдельных продуктов. Многие из этих изменений обязаны своим происхождением научно-техническому прогрессу. Новые виды продукции и новые потребительные стоимости — особая проблема, связанная с формами материализации научных знаний, о ней речь пойдет ниже. В данном же аспекте под увеличением массы потребительных стоимостей не обязательно понимается сохранение их состава. Исходя из этих общих положений, необходимо ответить на два главных для всего последующего изложения вопроса: в чем состоит двойственный характер научного труда? Как могут быть определены, качественно и количественно, стоимость и потребительная стоимость научных знаний? Представляется, что ответ на эти два вопроса — обязательная теоретическая предпосылка выявления экономической природы научно-технического прогресса.

Научный труд, так же как и всякий иной общественный труд, имеет двойственный характер — он создает потребительную стоимость (новые знания) и стоимость, представляющую собой затраты абстрактного человеческого труда при особой роли его интеллектуальной составляющей. Но это определение недостаточно, поскольку оно не отражает особую общественную функцию науки, ее преобразующую роль в отношении всего общественного труда, всех его разновидностей. Наука воздействует на обе стороны труда — конкретный и абстрактный — во всех сферах его применения.

Наука развивает конкретные виды труда, делает их все более производительными, создает новые их разновидности. Одновременно в силу самого факта совершенствования конкретного труда наука обеспечивает экономию абстрактного труда в расчете на единицу потребительной стоимости (общественной полезности), что тождественно повышению производительности общественного труда.

Научный труд как разновидность конкретного, полезного труда состоит в познании законов развития природы и общества; при этом, как будет показано ниже, возникновение и развитие техники, технических систем, ведущее к созданию «второй, искусственной» природы, все более расширяет объект научного познания. Будучи основан на естественных силах человека, в первую очередь на его интеллектуальных способностях, научный труд имеет своим предметом весь объективный мир. Имея дело с разными сторонами и силами этого объективного мира, научный труд, существует как большое разнообразие отдельных конкретных видов научного труда, со своими предметами труда и своими конкретными полезными результатами. Поэтому конкретный научный труд имеет и общин характер (для всей этой сферы труда), и более частный характер (для отдельных видов научного труда).

Понятие производительности связано с конкретным трудом. Каждый конкретный вид труда тем производительней, чем полнее познание и использование лежащих в его основе объективных законов.

Эта закономерность распространяется на все без исключения виды конкретного труда; научные знания проникают повсюду и постепенно переводят все виды труда на научную основу. Относится это и к самому научному труду. В связи с этим необходимо обратить внимание на особенности повышения производительности научного труда.

Научный труд является по своей природе интеллектуальным, поэтому повышение его производительности связано с раскрытием и использованием закономерностей самого познания, с облегчением и ускорением этого процесса. Очевидно, что сейчас мы находимся лишь в начале длинного пути по переводу самого научного труда на научную основу — познания логики и психологии научного творчества, планирования этой сферы, создания и внедрения разнообразных орудий научного познания — приборов, вычислительных средств и т. д.

Другая сторона научного труда связана не с его родовыми признаками, а с особенностями «обслуживаемых» им видов конкретного труда, с различиями предметов научного познания. В каждой сфере конкретного труда углубление познания означает нарастание его сложности, повышение «сопротивляемости» объекта исследований; каждая новая научная истина является при прочих равных условиях более «наукоемкой» как в интеллектуальном, так и в материальном смысле. Эта тенденция замедляет повышение производительности научного труда, ведет наряду с другими причинами к увеличению доли затрат на развитие науки. Ее преодолению способствует усиление всеобщего характера научного труда. В научном труде каждого поколения участвует труд его предшественников; складывается и пространственная всеобщность науки. Такая безграничная кооперация научного труда повышает его производительность, ускоряет развитие науки.

Как и всякий другой полезный труд, научный труд может быть сведен к абстрактному труду, поскольку он выражает определенную величину затрат рабочего времени, необходимую для производства новых знаний, означает «производительное расходование человеческого мозга, мускулов, нервов, рук и т. д. и в этом смысле — один и тот же человеческий труд».

Научный труд основан на естественных силах труда, сложившихся в процессе эволюции и присущих любому человеку. Конкретный и абстрактный — это один и тот же труд, обращенный в первом случае к окружающему человека внешнему миру, а во втором — к самому человеку, к его естественным силам и общественным формам их реализации. Поэтому в действительности они едины, а полная однородность абстрактного труда, не зависящая от его конкретной формы, есть научное допущение.

Разные виды конкретного труда с разной интенсивностью используют природные свойства человека, в разных сочетаниях в них присутствуют элементы физического и умственного труда. Но во всех нормальных случаях человек одновременно использует в процессе труда все свои естественные силы, и их нельзя свести к одному качеству.

В «Диалектике природы» Ф. Энгельс критиковал антинаучные попытки свести труд к какой-либо единой физической единице, например, перенести термодинамическую категорию работы в политическую экономию. Следовательно, можно говорить о структуре (элементах) абстрактного труда и о возможности разного участия в нем естественных сил человека, что зависит от конкретной формы труда. В этом пункте абстрактный и конкретный труд взаимосвязаны: конкретный труд осуществим лишь при одновременном использовании всех естественных сил человека. Вместе с тем существуют определенные границы их использования. Нормальное функционирование человека в процессе труда требует, чтобы его конкретные виды развивались на основе умножения, а не деформации его естественных сил.

Из сказанного следует, что научный труд, так же как и всякий другой конкретный вид труда, означает расходование естественных сил человека и в этом отношении может быть сведен к абстрактному труду.

Однако главная особенность научного труда — его интеллектуальная природа означает также преимущественное использование одной из естественных способностей человека — его способности к мышлению. В реализации умственных способностей участвуют и все другие его способности; без зрительного и слухового восприятия, эмоций и физических усилий не может быть и интеллектуального процесса, но все же структура абстрактного труда здесь особая.

Сведение научного труда к абстрактной основе объединяет его со всеми другими видами труда и одновременно ставит его в положение особо сложного труда, поскольку он связан с повышенной интенсивностью использования наиболее сложных (интеллектуальных и в определенной мере сенсорных) естественных сил человека. Стоимость научных знаний, так же как и других продуктов труда, определяется затратами общественно необходимого абстрактного труда.

Как неоднократно подчеркивал К. Маркс, общественно необходимые затраты труда недостаточно рассматривать лишь как средние затраты простого труда при нормальных условиях производства; на самом деле это общественные отношения, выходящие за пределы отдельной отрасли, формирующиеся за спиной производителей и несводимые к простой количественной определенности. В отношении научного труда действует еще один объективный момент, усложняющий процесс образования в этой сфере общественно необходимых затрат, — всеобщий характер научного труда.

Общественно необходимые затраты научного труда определяются, следовательно, общественными потребностями в научных знаниях. Подойти к определению этого понятия с позиций совокупности индивидуальных затрат труда в сфере науки невозможно ни теоретически, ни практически. Невозможно прежде всего в силу самой природы общественно необходимых затрат, о чем уже говорилось. Кроме того, с точки зрения результативности научный труд обладает значительной неопределенностью, поскольку научное познание всегда происходит на границе неизвестного, сопровождается возникновением тупиковых идей и направлений, резких скачков в одних областях знаний и стагнации в других. Длительный путь от научных идей до их использования изобилует случайностями, ведет к высокой «смертности» исходных научных идей. Фактор неопределенности не позволяет рассматривать общественно необходимый научный труд с точки зрения его «нормальных» затрат на научную продукцию. Продуктивные и доходящие до конечного результата научные идеи могут существовать только вместе с тупиковыми и даже ошибочными, и все они необходимы для развития науки.

Конечно, существуют стремление и возможность повышать результативность, детерминированность, научных исследований, производительность научного труда; именно к этому должны вести углубление познания самого интеллектуального процесса и планомерное его регулирование, научно обоснованный выбор самих направлений исследования, более высокая оснащенность и организованность научного труда. Но в любом случае остается неопределенность процесса познания, не позволяющая подойти к определению общественно необходимых затрат научного труда исходя из «средних», «нормальных» условий получения новых научных знаний, т. е. внутренних условий развития самой науки.

Наконец, хотя само понятие научных знаний как продукции науки и весьма определено, однако измерение этой «продукции» невозможно исходя из привычных категорий массового однородного производства, где отдельные единицы продукции по потребительским свойствам идентичны друг другу. В науке такой идентичности нет; ее продукция с точки зрения масштабов является массовой, но она неоднородна; в ней не только нет «крупных» серий, но и почти не встречается «мелких» (за исключением параллельных исследований); по своей природе наука является «штучным», «индивидуальным» производством. В таких условиях понятие «средних» общественно необходимых затрат на единицу продукции вообще неприменимо.

Таким образом, и в соответствии с общими закономерностями, и исходя из специфики самой науки следует рассматривать понятие общественно необходимого научного труда как результат распределения всего общественного рабочего времени пропорционально общественным потребностям.

Здесь мы подошли к центральному вопросу, ответ на который позволяет, на наш взгляд, раскрыть качественную и количественную определенность общественно необходимых затрат труда в сфере науки, понятие стоимости научных знаний и тем самым их экономическую природу.

Общественная потребность в научных знаниях определяется закономерностью повышения производительности труда, объективной необходимостью непрерывного преодоления ограниченности естественных производительных сил, а также структурной, временной и пространственной ограниченности общественных производительных сил. Расширение и углубление научного познания ставит на службу человечеству объективные законы естественного и общественного развития, раздвигает границы совершенствования производительных сил труда. В результате происходит увеличение

производства потребительных стоимостей без соответствующего увеличения затрат труда, снижается стоимость единицы продукции. Опережающий рост массы потребительных стоимостей по отношению к их стоимости означает экономию труда, уменьшение его затрат, общественно необходимых для производства той же продукции.

В эпоху, когда технический прогресс происходит на научной основе, научные знания превращаются в источник экономии общественного труда, поэтому в той мере, в какой развивается наука и ее достижения сливаются со всем общественным трудом, происходит уменьшение его затрат.

Зависимость экономии труда от затрат труда в сфере науки обуславливает объективные основы формирования общественно необходимых затрат самого научного труда; чем сильнее действует закономерность экономии труда, тем большая часть общественного труда должна быть направлена в сферу науки. Тем самым общественная потребность в экономии труда порождает затраты труда, обеспечивающие эту экономию. В этом же направлении действуют развитие и усложнение общественных потребностей.

Здесь возникают естественные вопросы о том, чем определяются сама закономерность экономии труда и интенсивность ее действия и в какой мере разнообразные результаты научного познания могут быть сведены к экономии труда. Ответ на эти вопросы содержится, на наш взгляд, в анализе общеисторических закономерностей развития производительных сил. Не повторяя этого анализа, отметим главное: закономерность повышения производительности труда (экономии труда) вытекает из самой природы целесообразного человеческого труда, развития и умножения естественных сил труда. В докапиталистических формациях из-за принудительного характера труда эта закономерность была слабо выражена, неустойчива. Переход к капитализму превратил труд в источник прибавочной стоимости, а рабочую силу в элемент издержек производства; в этих условиях экономия труда стала одним из главных факторов увеличения относительной прибавочной стоимости, прибыли и ведущим хозяйственным мотивом совершенствования производства. Социализм ликвидировал противоречивые формы действия этой закономерности и превратил экономию труда в непосредственную цель и главный признак совершенствования производительных сил.

Выше отмечалось также, что научное познание выполняет не только экономические функции, что наука возникла в результате воздействия не только экономических потребностей, но и социально-культурных процессов, а также потребностей развития военной техники, или, как ее иначе называют «человеко-убойной промышленности». И все-таки главной объективной функцией науки была и остается ее экономическая функция — повышение производительности общественного труда и на этой основе усложнение общественных потребностей.

Итак, закономерность экономии труда, снижения уровня его общественно необходимых затрат объективно обуславливает масштабы общественно необходимого научного труда, который обеспечивает эту экономию. Хотя овладение процессом познания и его рационализация повышают производительность научного труда, снижают его неопределенность, но в целом, однако, усиление закономерности экономии общественного труда в сочетании с усложнением общественных потребностей ведет к увеличению масштабов и доли научного труда.

Свойство научных знаний экономить затраты труда придает им особую общественную потребительную стоимость — способность снижать стоимость производимой продукции (общественно необходимые затраты труда). Вспомним по аналогии, что К. Маркс раскрыл экономическую природу рабочей силы при капитализме как товара, имеющего особую потребительную стоимость — способность создавать прибавочную стоимость. Общественная потребительная стоимость научных знаний способствует не «самовозрастанию» стоимости, а ее уменьшению и тем самым росту общественного богатства. Именно поэтому наука превращается при социализме во всеобщую производительную силу общественного труда.

В отличие от отдельных конкретных научных знаний, потребительная стоимость которых определяется спецификой изучаемых законов развития природы и общества, общественная потребительная стоимость научных знаний присуща всей их совокупности, а степень ее развития выражается в мере снижения общественно необходимых затрат труда в результате использования научных знаний.

Общественная потребительная стоимость научных знаний определяется достигаемой в результате их применения экономией общественного труда. Из этого положения следует, что общественная потребность в экономии труда формирует общественно необходимые затраты научного труда, а значит, и стоимость научных знаний.

Сформулированное понимание общественно необходимого научного труда не ставит его в какое-то особое, привилегированное положение по отношению к другим видам труда; каждый из них необходим в меру общественной потребности в создаваемых им потребительных стоимостях. Существуют, однако, такие свойства научных знаний, научного труда, как их преимущественно интеллектуальный характер и всеобщность, влияющие на формирование общественно необходимого труда в этой сфере.

Сложность научного труда выражается как в особой роли интеллектуальных сил труда, нагрузке преимущественно на наиболее высокие, умственные способности человека, так и в повышенных затратах на воспроизводство рабочей силы. Эти затраты связаны не только с длительным сроком подготовки специалиста в той или иной области, который составляет в настоящее время вместе с общим образованием до двух десятков лет, но и с особой структурой возникающих при этом потребностей (качественный состав питания при его невысокой калорийности, высокий удельный вес предметов культурного обихода и различных информационных носителей, повышенная реакция на условия труда и т. д.). Очевидно, что высокая сложность научного труда увеличивает общественно необходимые затраты и тем самым стоимость научных знаний. Научный труд, который имеет значение более высокого, более сложного труда по сравнению со средним общественным трудом, есть проявление такой рабочей силы, образование которой требует более высоких издержек, производство которой стоит большего рабочего времени. Сложность научного труда нельзя оценивать сквозь призму его отдельных результатов, которые могут иметь выдающийся, уникальный характер, обеспечивать в гигантских масштабах экономию труда. Ведь в основе любого, самого крупного открытия или изобретения лежит все тот же общий для всех труд, основанный на использовании естественных сил человека. При этом вовсе не обязательно, что чем значительнее научное достижение, тем больше должны быть затраты труда; многие великие открытия давались «малой кровью», а большие умственные затраты часто не приводили к сколь-нибудь значимым результатам, поскольку конечные экономические результаты научного труда определяются природой открываемых им закономерностей. Кроме того, сама природа интеллектуальных способностей и интеллектуального труда человека такова, что в них содержатся огромные, неисчерпаемые возможности рационализации процесса мышления, нахождения кратчайших путей к научной истине.

НАУЧНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Байсалбаева Т.М. – т.ғ.к., доцент Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазіргі кезеңде ғылыми өңдеулерге ерекше ілтипат білдіреді. Ғылыми зерттеулерсіз қоғамның ары қарай дамытуы туралы айту мүмкін емес. Осы ретте «ғылыми еңбек» түсінігін теориялық жоспарда оның түсінігінің табиғатын ұсынады. Ғылыми еңбек жоғарғы түсінікте күрделі еңбектен астам салыстырғанда орташа қоғамдық еңбекпен мәні болатын білімі өндірісі үлген жұмыс уақыты тұратын биігірек шығындар талап ететін жұмысшы күштері әсер етуі бар.

Түйін сөздер: ғылым, зерттеулер, қоғам, ғылыми еңбек, теория, әдістемелік жолдары

Summary

Baisalbaeva T.M. PhD, associate professor (Abai Kazakh National Pedagogical University.)

SCIENTIFIC RESEARCH AND METHODOLOGICAL APPROACHES

At the present stage the special attention is given to scientific workings out. Without scientific researches not possible to speak about the further development of a society. There upon it is necessary to understand that represents in the theoretical plan concept «scientific work», its nature. Scientific work which matters higher, more difficult work in comparison with average social activities, is display of such labor which formation demands higher costs which manufacture costs more working hours.

Keywords: science, research, society, scientific research, theory, methodological approaches

УДК 378.147:94

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА ПРОЕКТОВ НА УРОКАХ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Джайнакбаева Г.Т. – кандидат педагогических наук, доцент КазНПУ им. Абая

В статье рассматривается метод проектов и возможности его применения на уроках истории Казахстана. Определены цель, виды и этапы работы данной технологии. Приводятся конкретные примеры с тематикой и заданиями для учащихся всех возрастных категорий по классам.

Метод проектов предполагает определенную совокупность учебно-познавательных приемов и действий обучаемых, которые позволяют решить ту или иную проблему в результате самостоятельных познавательных действий и предполагающих презентацию этих результатов в виде конкретного продукта деятельности. Применение проектной технологии способствует повышению личной уверенности у каждого участника обучения, его самореализации и рефлексии.

Ключевые слова: методы обучения, метод проектов, историческое образование, профессиональные компетенции, урок истории, история Казахстана

На сегодняшний день, главной целью педагога становится подготовка учащихся к непрерывному образованию, а дидактической задачей – научить учиться, помочь учащимся овладеть универсальными навыками, что впоследствии и приведет к осознанию необходимости самообразования и обучения на протяжении всей жизни. Границы между самообразованием и работой учебных заведений все больше стираются, и вопрос об объединении обеих форм работы напрашивается сам собой [1, 102].

Говоря о самообразовании, следует сказать, что это способ приобретения знаний и их применение в практической деятельности исключительно самостоятельным путем, из дополнительных источников сверх программы, предусмотренных в школе. Это в значительной степени расширяет границы целостного знания учащегося и его представление об окружающем мире. Формирование познавательной самостоятельности и активности особенно на уроках истории сегодня приобретает особую значимость в связи с непрерывным увеличением объема научной информации и процессами быстрого «старения» знаний. Остро встает необходимость формирования умений и навыков самообразования учащихся, необходимо научить их самостоятельно учиться и добывать знания, учить умению адаптироваться в жизненных ситуациях и самостоятельно принимать решения, критически мыслить. Одной из перспективных форм работы со школьниками, направленной на развитие этих умений является метод проектов, который реализуется посредством организации научно-исследовательской деятельности учащихся [2, с. 175].

Метод проектов был разработан во второй половине XIX века в США. Родоначальники метода Дж. Дьюи и Э. Дьюи, Х. Килпатрик, Э. Коллингс и др. выдвинули идею «обучения посредством делания». Они считали, что ребенок будет учиться с интересом, если сможет увидеть применение результатов своего труда [3]. Метод позволяет решить ряд проблем в процессе организации учебной деятельности: проблема мотивации, личностно-ориентированный подход, самостоятельный поиск, применение новейших технологий и др. Наличие этих важных элементов современного учебного процесса упрощается с применением проектной технологии.

Метод проектов предполагает определенную совокупность учебно-познавательных приемов и действий обучаемых, которые позволяют решить ту или иную проблему в результате самостоятельных познавательных действий и предполагающих презентацию этих результатов в виде конкретного продукта деятельности [4, с. 8]. Применение проектной технологии способствует повышению личной уверенности у каждого участника обучения, его самореализации и рефлексии. Учащимся необходимо проживание «ситуации успеха», почувствовать себя значимым, нужным, успешным, способным преодолевать различные проблемные ситуации. Развивается осознание значимости коллективной работы для получения результата, роли сотрудничества, совместной деятельности в процессе выполнения творческих заданий, вдохновляет детей на развитие коммуникабельности. Кроме того, развиваются исследовательские умения: анализировать проблемную ситуацию, выявлять проблемы, осуществлять отбор необходимой информации из литературы, проводить наблюдения практических ситуаций, фиксировать и анализировать их результаты, строить гипотезы, осуществлять их проверку, обобщать, делать выводы.

Известно, что самостоятельность эффективно способствует обеспечению личностного роста – ученик ставится в ситуацию принятия решения [5, с. 209]. Проект – это модель будущего, то есть прототип, прообраз какого-либо объекта, вида деятельности. И на самом деле, планируя проект, учитель как бы

заглядывает в будущее, воображает нечто, что ученик может создать или получить, затратив определенные усилия.

Выбор вида проекта зависит от возраста учащихся, это могут быть информационные, игровые, исследовательские или творческие проекты. Однако очень важно предварительно объяснить учащимся детали работы, т.е. предоставить некий последовательный алгоритм действий, который поможет учащимся сориентироваться в работе над проектом и не запутаться в большом объеме информации. Примером может служить следующий перечень этапов:

- определение темы и цели проекта, формирование рабочих групп;
- планирование работы над проектом, постановка задач;
- обсуждение задач, поиск решений;
- выполнение проекта;
- описание проекта;
- защита проекта;
- оценка результатов.

Необходимо отобрать значительный текстовый, иллюстративный материал, сделать подборку документов, карт, схем, фото-и видеоматериалов, использовать археологические данные. Создаются ситуации, в которых авторы проектов сами участвуют в археологических раскопках, ведут экскурсии, проводят творческие вечера. Результативность работы над проектом определяется по формированию практических учебных умений, а также личностных качеств, умению работать в коллективе [6].

Учитель из руководителя проекта превращается в опытного наставника. При поддержке педагога ученику приходится перманентно менять виды деятельности: исследовать источники, сравнивать их, знакомиться с различными точками зрения, составлять их описание, систематизировать справочный материал, составлять таблицы, заниматься анализом и синтезом данных, извлекать из них информацию, поскольку проектный метод нацелен, прежде всего, на практическое применение полученных знаний [7, с. 16]. В настоящее время навыки исследовательской работы становятся потребностью для каждого – молодые люди должны быть способны решать трудные проблемы, подходить критически, принимать решения.

Учебный проект с точки зрения учителя – это интегративное дидактическое средство развития, обучения и воспитания, которое позволяет вырабатывать и развивать специфические умения и навыки проектирования и исследования у школьников. Так, приступая к реализации проекта, руководитель должен продумать в деталях конечный вид создаваемого продукта. Роль учителя наиболее значима на первом и последнем этапах работы над проектом. От того, как учитель выполнит свою роль на первом этапе – этапе погружения в проект, – зависит судьба проекта в целом. Этот этап требует от учителя глубокого понимания всех психолого-педагогических механизмов воздействия на учащихся. На последнем этапе роль учителя велика, поскольку ученикам подчас не под силу сделать обобщение всего того, что они узнали или исследовали, выявить связь со следующей темой, прийти, может быть к неожиданным заключениям, которые поможет сделать учитель с его опытом, научным кругозором и аналитическим мышлением.

При работе над проектом принципиально меняется и роль учащихся, они не пассивные наблюдатели – статисты, а активные участники процесса. Всю нашу жизнь, с большим основанием, можно рассматривать как чередование различных проектов. Задача учителя научить ребёнка планировать и успешно реализовывать «свои жизненные проекты». Ведь для любого человека самая значимая оценка – это общественное признание его успеха. Подростку, да и любому школьнику важно получить отклик сверстников и взрослых.

Итак, в основе каждого учебного проекта лежит некая проблема, из которой вытекает и цель, и задачи проектной деятельности учащихся. Проблема проекта обуславливает метод деятельности, направленной на ее решение. Целью проектной работы становится поиск способов решения проблемы, а задача проекта формулируется как задача достижения цели в определенных условиях. В своей педагогической практике на уроках истории педагоги имеют возможность использовать как информационные и исследовательские, так игровые и творческие виды проектов. Выбор зависит от возраста учащихся и целей, которые ставятся на занятии. По своему содержанию проекты в значительной мере межпредметны, так как интегрируют знания по истории, литературе, искусствоведению и т.д. В курсе истории метод проектов может использоваться в рамках программного материала практически на любом уроке. Избираемые темы должны быть значительными, интересными и усложняться в зависимости от

уровня подготовки учащихся. При этом работа может быть организована как в группе, так и индивидуально.

Начинающим работу над проектом необходимо рекомендовать памятку, примерно такого содержания:

1. Объясните, почему ваша группа выбрала эту тему?
2. Проведите отбор материала – нельзя охватить все аспекты даже по одной проблеме. Нужно подумать, какие вопросы будут главными, ключевыми. Их можно объединить по каким – либо признакам.
3. Разделите функции между членами группы – кто-то подбирает текст, кто - то продумывает художественное оформление работы и т.д.
4. Сделайте основные выводы своей работы. Выясните общее и различное, значение проблемы для современности.
5. Итогом работы должен стать проект - это может быть выступление с сообщением, газета, коллаж, альбом, схемы, графики, презентация, в которых будут отражены все выводы, результаты проделанной работы.
6. Подготовьте свое выступление, которое желательно отрепетировать заранее.
7. Подготовьтесь к возможным вопросам, которые могут вам задать слушатели.

Для каждого класса виды проектных работ могут варьироваться. Например, общие вводные темы по истории Казахстана в 5-м классе и курс истории Древнего Казахстана в 6-м классе, подразумевают использование приемов и методов игрового, творческого характера, посильные для этого возраста и вызывающие интерес.

Так, в 6-м классе, при изучении истории Древнего Казахстана, учащиеся могут разработать прикладной проект «День из жизни древнего человека». Целью работы становится - научиться всему, что когда-то открыл древний человек, попробовать все своими руками. Ученики лепят глиняные горшки (можно использовать пластилин), украшают их первобытным способом и, таким образом, «открывают» керамику. В мастерской «первобытного художника», с увлечением, выцарапывают на скальные рисунки на гипсовых заливках. Ученики могут попробовать создать модель доисторического жилища из «костей» и «шкур» мамонта, соткать материю на первобытных ткацких станках из картона. Работа подобного характера, несомненно, вызовет интерес и желание попробовать, что в свою очередь, подразумевает под собой получение необходимого объема знаний, которые будут усвоены как бы сами собой в процессе учебной деятельности.

Основной формой работы на уроке в среднем звене так же является групповая работа. Если каждая группа решает одну и ту же задачу (ведет исследование одного и того же объекта), то целесообразно формирование разноуровневых групп. При дифференциации задач можно формировать группы, в которые войдут учащиеся одного образовательного уровня [8, с. 61].

На уроках по истории в основной школе, работа над проектами в творческом коллективе дает возможность учащимся объединиться по интересам, обеспечить для них разнообразие ролевой деятельности в процессе обучения, воспитывает обязательность выполнения заданий в намеченные сроки, взаимопомощь в работе, тщательность и добросовестность. Небольшие по объему исследования о персонажах или явлениях сводятся в коллективный труд. Примером может служить тема «Маршруты Великого шелкового пути». Изучение данной темы подразумевает постоянную работу с картой (для усвоения расположения средневековых городов, ответвлений пути), запоминание основных маршрутов, их влияние на развитие международной торговли, поскольку казахские земли испокон веков являлись мостом, соединяющим Запад и Восток, через них проходило несколько ответвлений Шелкового пути [9, с. 72]. Учащиеся могут быть распределены по группам для изучения направлений пути на территории Казахстана, монет, найденных при раскопках городов, поиска сведений, оставленных путешественниками, и т.д. Основным объемом информации будет легко усвоен благодаря визуальному запоминанию, а также у учащихся будет создано более красочное представление о пройденном периоде.

На уроках истории в 7 – 8 - х классах возможна разработка разнообразных игровых проектов. Примером может служить проект «Деятельность казахских ханов». Для выполнения проекта конструируется гипотетическая среда средневекового Казахстана. Среди участников распределяются роли ханов и султанов, воссоздается курултай и т.д. В процессе подготовки проекта изучается история возникновения, традиции периода Казахского ханства, костюмы представителей различных сословий. Учащиеся не только хорошо усваивают материал по теме, но и приобретают определенный опыт общественной деятельности.

Не менее важен и эмоциональный настрой, который наверняка гарантирован при проведении занятий в подобной форме.

Возможны краеведческие проекты на уроках повторения и обобщения, в качестве домашнего задания и мини-проектов на уроках по истории Казахстана или занятиях кружка. Например, изучая тему «Великая Отечественная война», учащиеся могут выступить с докладами на конференции школьников о своих дедушках и бабушках, посмотреть и обсудить учебный фильм, встретиться с участниками тех событий, организовать волонтерскую группу, которая окажет конкретную помощь ветеранам и труженикам тыла в своем районе.

Особый интерес представляют исследовательские проекты как наиболее перспективные в преподавании истории в старших классах. Результаты такой работы могут быть представлены не только в классе или на школьной конференции, но учащиеся могут принять участие и в городских школьных конференциях, и побороться за честь школы со сверстниками других средних учебных заведений.

Рассмотрим систему работы над исследовательскими проектами на примере проекта «Алаш: восстановление казахской национальной государственности». Учащиеся изучают биографии деятелей партии, программу партии Алаш, результаты съездов, программные требования других партий по основным вопросам государственного строительства и земельного вопроса. Подобная работа подразумевает серьезное ознакомление с массой документов, их всесторонний анализ. В результате учащиеся приходят к ряду выводов о важности воссоздания государственности и формировании национального самосознания. В итоге, если речь идет о групповой работе в классе, возможно представление проекта в форме воссоздания съезда с выступлениями лидеров - алашевцев. Однако если исследовательский проект выполнялся индивидуально, то озвучивание основных результатов проводится на научном мероприятии в форме доклада, а проанализированные материалы с выводами предварительно оформляются в соответствии с требованиями к научной работе. Это позволит не только самостоятельным путем прийти к необходимым умозаключениям, но и сформировать умения проблемного изучения данных, поскольку тематика подобного характера насыщена противоречиями.

Подготовить, оформить и представить проект – дело гораздо более сложное, как для педагога, так и для учащихся, чем выполнение традиционных заданий, поэтому на наш взгляд, необходимо иметь кроме плана работы, дневник проектной деятельности, которые помогут задать последовательность действий. До обучающихся необходимо донести, помимо алгоритма действий, четкие требования к оформлению и презентации проекта, критерии оценивания проекта. Это, в свою очередь, поможет избежать нежелательной путаницы и траты времени на переделывание работы.

В целом нужно сказать, что проектная методика обладает большими потенциальными возможностями - развивающими, обучающими, воспитательными, психологическими. Эти возможности могут быть реализованы в комплексе с другими методами и приемами для достижения качественно нового уровня обучения и воспитания, а в конечном счете, формирования личности зрелого самостоятельного человека, стремящегося к непрерывному самосовершенствованию, которое и будет определять его развитие, степень успешности и самореализации в будущем.

1 Калинина А.Н. Сущность понятия «самообразование»// Вестник Московского университета. Серия 20. Педагогическое образование, 2013.- № 3.

2 Жакупова Г.Т. Методика преподавания истории. Курс лекций. – Алматы: Қазақ университеті.- 2013.- 234 с.

3 <http://infourok.ru/metod-proektov-na-urokah-istorii-586657.html>

4 Полат Е.С. Как рождается проект [Текст] - М.: Академия, 1995.– 223с.

5 Зуева Л.И., Ускембаев К.С. Методика преподавания истории в средней школе. Учебно-методическое пособие: КарГУ. - 2013. - 386 с.

6 <http://www.openclass.ru/node/117039>

7 Зуева Л.И. Проектное обучение истории Казахстана: Алихан Букейханов – грани таланта// Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. Право, 2007. - № 3 (47).

8 Гузеев, В.В. Образовательная технология: от приёма до технологии [Текст] // Директор школы, 1996. - № 4.

9 Жолдасбеков С. История средневекового Казахстана: учебник для 7 класса общеобразовательной школы. – Алматы: Атамұра, 2012. – 232 с.

Түйіндеме

Қазақстан тарихы сабақтарында жоба әдісін қолдану

Г.Т. Жайнакбаева – Абай атындағы ҚазҰПУ доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
medeubekov@gmail.com

Мақалада Қазақстан тарихы сабақтарында жобаларды қолдану мүмкіндігі мен оның әдістері қарастырылады. Сондай-ақ жұмыс технологиясының мақсаты мен түрі, кезеңдері анықталған. Әртүрлі деңгейдегі мектеп оқушыларына арнап нақты мысалдармен тақырыптар мен тапсырмалар беріледі.

Жобалау әдісі оқушылардың іс-әрекетіндегі оқу-танымдық әдістің белгілі бір жинағын айқындайды. Бұл дегеніміз іс-әрекеттің дайын өнімі түрінде жеке танымдық іс-әрекеті мен презентация арқылы қандай да бір мәселені шешу болып табылады. Жобалау технологиясын қолдану оған қатысып отырған әрбір қатысушының жеке сенімділік деңгейін, оның жүзеге асыру мүмкіндігі мен рефлексін көтереді.

Түйін сөздер: оқыту әдістері, жобалау әдісі, тарихи білім, кәсіби құзыреттілік, тарих сабағы, Қазақстан тарихы

Summary

The use of a method of projects at the lessons of history of Kazakhstan

G.T. Jainakbayeva – Ph.D., associate professor KazNPU Abaya

In article the method of projects and possibility of its application at lessons of history of Kazakhstan is considered. The purpose, types and stages of work of this technology are defined. Concrete examples with subject and tasks for pupils of all age categories on classes are given.

Method of projects suggests certain mixture of learning tools and actions of learners, that allow to solve a problem as a consequence of independent learning activities and presenting them as a concrete product. Implementation of the project technology facilitates self esteem in any student, self realization and reflection.

Keywords: methods of training, method of projects, historical education, professional competencies, history lesson, history of Kazakhstan

УДК 372.894

ТАРИХ САБАҒЫНДА МОДУЛЬДІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ

Р.С. Мырзабекова – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, т.ғ.к., доцент,*

М.С. Мырзабеков – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, т.ғ.к., доцент*

Мақалада авторлар модульдік технологиялардың тәжірибелік және ғылыми өзектілігін талдай келе, оны тарих сабағында қолдау мүмкіндігін қарастырады. Оқу үдерісінде модульдік технологияларды қолдану өзінің құрылымы мен ұйымдастыруы жағынан қазіргі жоғары білімді тұлғалық жеке құзіреттерге баулиды. Қоғамның әрбір сатысында білім беруге жаңа талаптар қойылады. Қазіргі таңда білім беру үдерісінде білікті тұлғаны қалыптастыруға міндеттер ғаламдық деңгейде қойылғанымен, бұл нәтижеге қол жеткізіетін жолдардың тиімділігі аз екендігі байқалады. Осыған орай, білім беру мен оқу үдерісін жүргізуге жаңа талаптар қойылып отыр және бұл үдерістің технологиясын жаңарту білгілі бір жағдайларда нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: жоғары білім, тарих сабағын беру, модульдік технологиялар, «ой-талқы», мәселелік дәріс, семинар-диспут.

Жоғары білім қоғам өмірінің ең маңызды және мәні бойынша оның стратегиялық бөлігі. Жоғары білімнің бірінші деңгейлі маңыздылығы көптеген жағдайлармен анықталады. Ол – жоғары білікті мамандарды дайындау механизмі, қоғамда білімді мүшелерді қалыптастыратын құрал, болашақтың интеллектуалды потенциалын ұдайы өндіретін тәсіл және рухани мәдениеттің маңызды элементі болып табылады. Университет үнемі саяси қоғамға әсер етеді, сонымен бірге саяси қоғам да жоғары білімге маңызды ықпалын тигізеді. Бұл ықпалдың формалары алуан түрлі және оның тиімділік дәрежесі де әртүрлі. Сондықтан, саясат пен жоғары білімнің өзара ықпалдасуы ұлттық білім беру жобасының жолдарын сараптау көзқарасы бойынша да жалпы саяси мәдениеттің даму тарихын зерттеу көзқарасы бойынша да өзекті. Қазіргі социумда жүзеге асып отырған сапалық өзгерістер мәдениетке, саясатқа байланысты жоғары білімнің саналы түрде нақтылануын талап етеді.

XXI ғасырдағы адамзат қоғамының сипаты және даму бағыттары ғаламдық құбылыстармен айқындалып отыр. Олар – барлық адамзатқа ортақ гуманитарлық, экономикалық мәселелерден туындайтын қарама-қайшылықтардың көбеюі; қоғамдық-экономикалық қарым-қатынас жүйесіндегі

жаһандану және ірі геосаяси өзгерістер үрдісінің кеңеюі; ақпаратқа, білімге, көп мәдениеттілікке негізделген қоғамның құрылуы; адам капиталы құнының артуы.

Бұл шарттарды орындау үшін Қазақстан ең алдымен Батыс Еуропа тәжірибесіне сүйенуі маңызды. Себебі, дәл осы мемлекеттерде жоғары білім саясаты ежелден қалыптасқан. Екіншіден, Батыс Еуропа елдері қазіргі заман талабына сай әлемдік жоғары білім жүйесін құрған.

Қазіргі кезеңде әлемдік қауымдастықтағы мемлекеттердің бір-бірінен салыстырмалы тұрғыда артықшылығы, бәсекелестік күш-қуаты, олардың табиғи қорларымен емес, көбінесе адам капиталымен, инновациялық технологияларды және ақпарат ағымын ұтымды пайдаланумен анықталып отыр. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың халыққа жолдауында да, еліміздің болашағы шикізат қорлары мен табиғи байлықтарға емес, зияткерлік әлеуетке, ғылымның, жоғары технологиялардың дамуына байланысты деп көрсетті [1].

Бұндай жағдайды қалыптастыру үшін білім мен ғылым саласы дәстүрлі білім беру жүйесінің артықшылықтарын сақтай отырып, білім беру жүйесінің дамуындағы әлемдік ұстанымдарды ескеретін, отандық білім беру жүйемізді әлемдік нормалар мен стандарттармен салыстыра отырып дамытатын ерекше инновациялық даму тәртібіне өтуі керек. Осы мүмкіндіктерге қол жеткізетін құралдардың бірі – инновациялық технологиялар. Яғни, оқытушы мен білім алушының арасындағы ықпалдастықтың іргелі жаңа тәсілдері және нәтижелерге қол жеткізуді қамтамасыз ету. Қазіргі тағда прогрессті алдыға жылжытатын ғылыми инновациялар адамзат білімінің барлық салаларын қамтиды.

Білім берудің интерактивті технологияларын қолдануда оқытушы мен оқушының және мәліметтің де рөлі ауысады. Мысалы, оқытушы енді мәлімет беруші емес, ол ұйымдастырушы, ал студент ықпал ету аймағы емес, ықпалдасу субъектісі. Мәліметтің өзі мақсат емес, әрекет ету құралы болып табылады [2].

Жоғар оқу орындарында тарих пәндерін оқытуда қазір бірқатар тәсілдерді қолданамыз. Оларды дәстүрлі тәсілдер деп айтуға болады. Мысалы, «Мәселелік дәріс» – мәселені қойып, оны шешу жолдарын қарастыру. Мәселелік дәрісте, шынайы өмірдегі қарама-қайшылықтардың шешімі теориялық концепциялардан ізделеді. Бұндай дәрістің негізгі мақсаты – студенттің тікелей араласуы арқылы білім алу.

Кеңірек қолданысқа ие болатын келесі тәсіл – семинар-диспут. Семинар-диспут – бір мәселенің нақты шешімін табу жолдарын анықтау үшін қолданылатын ұжымдық талқылау. Семинар-диспут қатысушылардың арасында диалогтық пікірлесу арқылы іске асады. Ол ақыл-ой қабілетінің жоғары болуын, пікірталасқа түсе алу қабілетін, мәселені талқылай алу мүмкіндігін, өз көзқарасы мен сенімін қорғай алуды және өз ойы мен пікірін қысқа жеткізе алуды талап етеді. Семинарға қатысушылардың атқаратын қызметі мен орны әр түрлі болуы мүмкін.

Оқу барысында пікірталасқа түсу – тарихты мәселелік тұрғыда оқытудың бір тәсілі. Ол – сұраққа қарапайым, біржақты жауап талап етілгенде және оған альтернативті жауаптары бар мәселелік жағдайларды сараптағанда қолданылады. Пікірталасқа барлық қатысушыларды тарту мақсатымен оқытудың кооперативті тәсілін (оқу барысындағы ынтымақтастық) қолдану қажет. Бұл тәсіл – студенттердің кіші топтарда бірлесе жұмыс жасау мүмкіндігін тудырады. Оқу барысындағы ынтымақтастықтың негізгі идеясы қарапайым: студенттер өздерінің зияткерлік күштерін біріктіріп, ортақ мақсатқа жету үшін күш салады.

Енді халықаралық тәжірибеге сүйенсек. Жоғары білім беру саласында Ұлыбритания, Германия және Франция сияқты батысеуропалық елдердің тәжірибесі ерекше қызық болып табылады және екі себеппен түсіндіріледі. Біріншіден, бұл елдер қазіргі уақытқа дейін қалыптастырылған жоғары білім беру модельдерін, атап айтқанда, англосаксондық (Ұлыбритания) және континентальді (Германия мен Франция) құрайды. Екіншіден, дәл осы мемлекеттер (Италияның қолдауымен) «Біртұтас Еуропалық Білім Кеңістігін» құруға ниет білдірген. Басында экономикалық интеграцияға үміт артқан олар, жоғары білім жүйесінің мақсатты, мазмұнды, ұйымдық әрі әлеуметтік нұсқауларын жаңарту деңгейіне жетіп, жоғары білім саясатын қалыптастыруда бірегей тәжірибе жинақтағаны анық [3].

Мысал ретінде Германияның білім беру жүйесін алуға болады. Германияның білім беру жүйесінде төмендегідей ерекшеліктер бар:

– Германияда мамандық беретін білім беру жүйесі дуальдік жүйеге сүйенген. Яғни, Германияның жоғары оқу орындарында мамандарды жұмыс берушімен бірлесе дайындайды. Жұмыс беруші мамандарға сұранысты айқындайды. Ал университет білім беру стандартын сақтауға, біліктілігі жоғары оқытушылармен қамтамасыз етуге, заманауи сұраныстарға жауап беретін материалдық-техникалық базаны қамтамасыз етуге жауапты. Диплом алатын маманның біліктілігін анықтайтын емтиханды тәуелсіз комиссия қабылдайды;

– Германияның жоғары оқу орындарындағы білім беру жүйесі студенттен бастап, бірінші жетекшісіне дейін демократиядан тұрады. Яғни, студент білімді диплом үшін емес, болашақ тәжірибеде қолдану үшін алады. Олардың біліктілігі маман ретіндегі болашағына ықпал ететінін, яғни, қоғамдағы орнын, игілігін анықтайтынын олар жақсы түсінеді;

– Сапа – немістердің өзі, өз еңбегі, өз елі үшін мақтанш сезімін қалыптастыратын көрегенді ұстаным.

Сонымен қатар, Германияның кәсіби білім беретін мектептерінде жаңа бағыттар да қалыптасқан. Бұл лозунг, шақыру емес, бюджетті, материалдық қорларды тиімді пайдаланудың соңғы нәтижеге қол жеткізетін біртұтас жүйеі. Сондықтан кез-келген жоба мен кәсіби білім үшін ұсынылатын жаңалықтар университет кеңесі, жұмыс берушілер, қаржы жағына жауаптылар арасында жан-жақты талқылауға түседі. Шешім орынды деп табылған жағдайда ғана оны іске асыру үшін қаржы бөлінеді.

Экономикасы дамыған елдердің тәжірибесіне сүйенсек, мемлекеттің игілігі еңбек нарығында сұранысы жоғары жастардың игілігімен тығыз байланысты екендігін көреміз.

Еуропада білім және ғылым үрдістерінің ажырамастығы қатаң түрде ұсталынады. Жоғарғы оқу орындарына үш аспектінің маңыздылығы бар.

Бірінші аспект – ЖОО оқытушысы оқытуды ғылыммен сабақтастыратын ғылыми қызметкер, ғалым болып табылады. Студентке ғылыми процеске белсенді қатысатын оқытушы білім береді. Бұл дәстүр университеттің қалыптасуынан бастап өмір сүріп келе жатқан салт болып табылады.

Екінші аспект – бірінші аспектпен үзіліссіз байланыса отырып, студенттің оқытушы жетекшілігімен ғылымға бет бұруына алып келеді. Курстық және дипломдық жұмыстар, студенттердің ғылыми қоғамдарға қатысуы – осындай әрекеттердің қарапайым формалары.

Үшінші аспект – іргелі сипат. Студент ғылыми білімнің зерттеу логикасына, соның ішінде тәжірибе логикасына ие болуы тиіс.

Еуропалық білім беру процесінің қағидалары элективті курстарды таңдауды қолдайды. Сондықтан оқытушылар бәсекелестік жағдайында болады.

Қазіргі таңда біздің мемлекетте де әлеуметтік институттар мен жеке тұлғалардың білім беру әлеуеті белсенді болып отыр. Қазақстанда да білім беру бағыты өмір сүруге қажетті, қоғамдағы жеке тұлғаның адаптациясына мүмкіндік беретін білімді, дағдыны, іскерлікті қалыптастыру болып табылады. Қазіргі таңда білім беру саласы жеке тұлғаға ықпал ету технологиясын қалыптастыруда әлеуметтік және жеке қажеттілікке сүйенеді. Өзін-өзі дамыту механизмі қоса отырып, жеке тұлғаның өзіндік тұлғалық қасиеттерін қоғам өзгерісіне икемделуге итермелейді. Білім берудің негізгі қағидалары қолжетімділік, ашықтық, сапа, үздіксіздік, тұрақты түрде жаңару, бәсекеге қабілеттілік болып табылады.

Қазіргі таңдағы жоғары білім берудің екі деңгейлік жүйесі біршама тиімді. Себебі, білім тез ескіріп кетеді. Сондықтан бітірушіге кең дайындық беріп, оның білімі, қабілеті мен дағдысын толықтырып, жаңартып отыруға үйрету аса маңызды. Осы мақсатты жүзеге асыру бакалавриат міндетіне кіреді. Ал магистратура мақсатқа бағытталған терең мамандандырылуды мақсат етіп, әдетте магистрант ғылыми-зерттеу немесе оқыту жұмысына бейімделеді.

Қазіргі білім берудің жетекші әлемдік тенденциясы информациялық қоғамның негізін қалыптастырады. Тарих пәнін оқытуда 1972 жылдан бері танымдылық алған «модульдік жүйе» қолданылады [4]. Қазіргі білім беру жүйесінің оқу бағдарламалары шамадан тыс қанық: бір күннің ішінде бір пәнді екінші пән ауыстырады. Кейбір пәндерді оқуға аптасына 1 сағат ғана бөлінеді. Материалды дәстүрлі тәсілмен жеделдетіп өту оны игеруге кедергі келтіреді. Бұл жерде тек бағдарламаны игеру ғана негізге алынады. Бұндай жағдайлар қоғамдық пәндерді, соның ішінде тарих пәнін оқыту үшін тән. Сондықтан, материалды ұсынудың модульдік ұйымдастыруын берген жөн. Модульдік жүйенің тәсілі кез-келген сабақта жаңа мәліметті игерумен қатар, мәліметті өңдейтін іскерлік пен дағдыны қалыптастыруға мүмкіндік береді. Модульдік технологияның бір бөлігі рефлексия – оқу қызметінің құрамдас бөлігі ретінде түсіну, оқыған материалды ой-санасынан өткізу деңгейін арттырады. Бұл технологияны қолдану оқытушы мен студенттің біліктілігін арттыруға мүмкіндік береді. Модульдік технологияның белгілері:

- Оқу әрекетін мақсатқа мотивациялау;
- Тәуелсіз, шығармашылық әрекетке мүмкіндік беру;
- Өзін-өзі бақылау және сыртқы бақылауды ұйымдастыру;
- Рефлексия негізінде оқу материалын игеру [5].

Модульдік технологияның дәстүрлі оқыту түрінен бірқатар артықшылықтары бар:

Икемділік, саралау, дараландыру мүмкіндіктері. Оқыту мазмұнының интеграциясы; оқыту тәсілдері, студенттің жетістіктерін бақылау және бағалау жүйесі. Оқу әрекетін оқу материалының ерекшелігіне, ұжымның ерекшелігіне сай болжау мүмкіндігі, құрылымның ашықтығы, динамикасы, технология сатыларының сабақтастығы, біртұтастығы. Мәселелік, дамытушылық, логикалық сұрақтар оқу материалына деген күнделікті дайындықты қажет етеді. Қосымша әдебиеттерді қолданудың талап етеді. Нәтижесінде студентте жауапкершілік, мақсатқа ұмтылушылық сияқты қасиеттер пайда болады.

Модульдік технологиялар мазмұнының негізгі ерекшелігі – әрекеттің мақсаттық жоспары. Оқытушы модульді қалыптастырған кезде мақсат анықталады және сабақта модуль өңдеуден өтеді. Оқытушы модульді мақсатты анықтап қояды. Ең алдымен кешенді дидактикалық мақсат қойылады. Осының негізінде жақындастыратын дидактикалық мақсат қойылады. Осында кейін модуль пайда болады. Яғни, модульдік бағдарлама, мақсат иерархиясы негізінде құрылады.

Жұмыс тақырыптық жобалаудан басталады. Ол – білім беру мақсатына және сипатына сүйенеді. Курстың негізгі идеясы, мақсаты анықталады. Мысал ретінде «Орта ғасырлар тарихы» бойынша тақырыптық жоспарлауды қарастырайық. Пәнді оқытуда тарихты оқытудың өркениеттік танымына, ортағасырлық еуропалық өркениет хронологиясына (V–XV) сүйенеді. Осы өркениеттің ерекшеліктерін, феодалдық қатынастарды, қоғамның корпорацияларға бөлінуін, мемлекеттің монархиялық формасын, дін өкілдерінің рухани өмірінің үстемдігін ескереді.

Кіріспе сабақта студенттің «өркениет» түсінігіне қатысты білімі жетілдіріледі және «орта ғасырлық өркениет» деген түсінік енгізіледі. Оның хронологиялық шеңберлері анықталады, антикалық өркениетке қатысты материал қайталанады. Кіріспе сабақ материалын талқылау барысында анықталған мәселе негізінде келесі модульдің мақсаты анықталады. Осылай алғашқы екі модуль қалыптастырылады. Осыдан кейін екінші деңгейлі модуль қалыптастырылады, оалрдың оқу элементтері анықталады.

Гуманитарлық сабақтарды оқытуда оқу материалының молдығы оқытушыны жоба тәсілдерін қолдануға итермелейді. Латын тілінен аударғанда «проект» – «жолды өз бетінше ізде» деген мағына береді. Жоба студенттің зияткерлік мүмкіндігін, коммуникативті және адамгершілік қасиеттерін, білім деңгейін, дағдысын, мақсатқа ұмтылуын, өзін-өзі дамыту және ұйымдастыру әрекеттерін көрсетеді. Жоба технологиясына «ой-талқы» әдісін қолдану дұрыс. «Ой-талқы» әдісі идеялардың көптеп қалыптасуына, шығармашылық ойлауын белсендіруге, мәселені шешу үшін дәстүрлі ой-санадан өзге жолдар іздеуге мүмкіндік береді. «Ой-талқы» әдісі оқу тобында жаңа идеялардың тиімділігін арттырады. Жобалық технология америка, жапония мектептерінде кең қолданысқа ие.

Дүние жүзі тарихын оқытудағы кең қолданысқа ие болып жүрген келесі тәсіл компьютерді тарихты оқытуда қолдану. «Ежелгі дүние тарихы» бойынша әрбір тақырыпқа қатысты тесттер дайындап, үйрету және бақылау бағдарламасын қолдануға болады. Ежелгі дүние тарихына қатысты құжаттар, фильмнен үзінді, тағы басқа көрнекіліктер тақырыптың тез игерілуіне мүмкіндік береді. Дүние жүзі тарихына қатысты көптеген тақырыптарды ашуда, дағды мен біліктілікті қалыптастыруда компьютерді қолдануға болады.

Жалпы, қазіргі кезде тарих сабағына өзгеше міндеттер қойылып отыр. Ол жеке тұлғаның әлеуметтік адаптациясымен, қоғамдық өмірге белсенді дайындықпен, жалпы адамзаттық құндылықтармен байланысты. Тарихтың негізгі мақсаты жастардың бойында патриоттық сезімді қалыптастыру, өткенге сын көзбен қарай алу және болашаққа бағдар жасай алуды үйрету болып отыр.

1 <http://www.nur.kz/972351-polnyy-tekst-poslaniya-nazarbaeva-nar.html>

2 Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. *Теория и методика преподавания истории: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений.* – М.: ВЛАДОС, 2003. – 384 с.

3 Л.Л. Шпаковская *Политика высшего образования в Европе в XX веке: от государства к рынку// Журнал исследований социальной политики, том 8, №4, С.495-518*

4 Степанищев А.Г. *Методика преподавания и изучения истории: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений: в 2 ч.* – М.: ВЛАДОС, 2002. – 304 с.

5 Селевко Г.К. *Современные образовательные технологии.* - М., 1998.-С.37-43.

Аннотация

Р.С.Мырзабекова – КазНУ им. Аль-Фараби, к.и.н. доцент, myrsabekova_r@mail.ru

М.С. Мырзабеков – КазНУ им. Аль-Фараби, к.и.н. доцент

Применение модульных технологий в преподавании истории и международная практика в высшем образовании

В статье авторы обсуждают практическую и научную актуальность модульной технологии и ее применение в преподавании истории. Уроки модульной технологии по своей структуре и организации учебной деятельности приближают современную высшую школу к индивидуальному, личностно ориентированному обучению. Каждому новому этапу развития общества соответствуют новые задачи образования. В современном образовательном процессе можно обнаружить противоречие между глобальными задачами формирования компетентного человека и отсутствием эффективных путей этой деятельности. В связи с этим предъявляются новые требования к системе организации и проведения учебно-образовательного процесса, предпринимаются попытки его технологизации, которые при определенных условиях должны привести к прогнозируемому результату.

Ключевые слова: Высшее образование, преподавание истории, модульные технологии, «мозговой штурм», проблемные лекций, семинар-диспут.

Summary

Myrzabekova Ryskeldy – candidate of historical sciences, docent,

Al-Farabi Kazakh National University, myrsabekova_r@mail.ru

Moldakhmet Myrzabekov – candidate of historical sciences, docent,

Al-Farabi Kazakh National University

The modular technology in the teaching of history and international PRACTICE IN HIGHER EDUCATION

In article authors discuss practical and scientific relevance of module technology and its application in teaching history. Lessons of module technology by its structure and organization of educational activity approach modern higher school to the individual, personally focused training. To each new stage of development of society there correspond new problems of education. In modern educational process it is possible to find a contradiction between global problems of formation of the competent person and lack of effective ways of this activity. In this regard new requirements are imposed to system of organization and carrying out educational process, attempts actions of its technologization which under certain conditions have to lead to predicted result.

Keywords: higher education, teaching history, module technologies, "brainstorming", problem lectures, seminar debate.

УДК 61:378.147

«PGGJ» БЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСІ

Сериева Ж.А. - С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ оқытушысы,

Шайхина Л.Т. - С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ оқытушысы name.zhanar@mail.ru

Рүстем К.М. - Абай атындағы ҚазҰПУ аға оқытушысы, PhD доктор, kamshat_rustem@mail.ru

Аталған мақалада қазіргі заман талабына сай белсенді оқыту әдісі ұсынылған. Әдісте төрт кіші топқа бөліп, оларға атаулар беріліп, тақырыпты ашу мақсатында өзіндік жұмыстарын орындайды. Сонымен қатар әдістің мақсат-міндеті, жететін жетістіктері көрсетілген.

«PGGJ» белсенді оқыту әдісі студенттерге тәжірибелік дағдыларды тереңірек меңгеруге көмектеседі. Студент өзі белгілі бір шешімді орындау барысында, өзінің тәжірибелік дағдысын өзі қалыптастырады. Белсенді оқыту әдістері тек қана тәжірибелік дағдыларды қалыптастырып қоймай, алдында тұрған мәселені шешу барысында, тұлғаның шығармашылық және коммуникативті қасиеттерін ашуға, дамытуға көмектеседі.

Түйін сөздер: баяндамашылар, глоссарий, ойын тобы, бағалаушы, белсенді оқыту.

Заманымыздың алға қарай дамып, жаңашыл заттарды танып біліп үлгермей жатқан уақытта, адамдардың материалдық және рухани дамуының құндылығын түсініп, сол қажеттіліктерді қанағаттандырудың ең жоғарғы шешімін жаңашыландырып отырған кезеңде, оқыту үрдісі де әрдайым ауысып, жетілдіруді талап етеді. Жоғарғы оқу орнының басты - мақсаты қазіргі әлемде болып жатқан жағдайларға сай, қалыпсыз, бірден әрекет ете алатын, уақытында шешім таба алатын тұлға қалыптастыру. Сол себепті мамандарды дайындау барысында жоғарғы оқу орындарында оқыту үрдісіне

жаңа әдіс-тәсілдерді пайдалану қажет. Кез-келген жоғарғы оқу орнын аяқтаған тұлғаның ең басты құндылығы оның біліктілігі (компетенттілігі) мен мобильділігі болып табылады. Яғни оқу пәндерін танып білу үрдісінде студенттің өзінің танып білу белсенділігіне байланысты. Студент нақты нәтижеге жету үшін тек қана білім беріп қоймай, сонымен қатар оны қалай пайдалану, өзі біліп-түйген материалдарды өзгелерге қалай жеткізу керек деген мәселені қарастыра отырып, оқытудың мазмұндылығын ескеріп, әртүрлі әдістермен оқыту қажеттілігі туындайды.

Осы тұрғыда белсенді оқыту әдістері студенттерге тәжірибелік дағдыларды тереңірек меңгеруге көмектеседі. Студент өзі белгілі бір шешімді орындау барысында, өзінің тәжірибелік дағдысын өзі қалыптастырады. Белсенді оқыту әдістері тек қана тәжірибелік дағдыларды қалыптастырып қоймай, алдында тұрған мәселені шешу барысында, тұлғаның шығармашылық және коммуникативті қасиеттерін ашуға, дамытуға көмектеседі. Оқытушы өзінің белсенділігіне және шығармашылығына қарай оқыту әдістерін құрастырса болады. Болмаса интернет желілерінде де көптеген оқыту әдістері ұсынылады. Осы мақалада сіздерге кіші топтарға бөліп оқыту түрін ұсынамын.

Төменде таныстырылып өтетін оқыту әдісі ЖОО студенттермен семинар сабағын қызықты, тақырыпты толық ашу үшін қолданылады. Бұл әдістің мақсаты – студенттерді топпен жұмыс жасауға, материалдарды дұрыс пайдалануға, жаңа сөздермен тереңірек танысуға, өз-өздерін бағалауға, өзара баллдарды бөлісуге, бір-бірін тыңдауға жан-жақты үйрету болып табылады. Семинар сабағына келген топты 4 кіші топқа бөлеміз. Мысалы, топта 20 бала болса, әр кіші топта 4 студенттен келеді.

4 кіші топтардың атауы:

1. Баяндамашылар тобы
2. Анықтамашылар-гlossарий тобы
3. Ойын тобы
4. Бағалаушылар тобы.

Әр топтың атқаратын қызметтеріне тоқталып өтейік: бірінші – баяндамашылар тобы, міндетті түрде тақырыпқа байланысты презентация дайындап келеді. Осы кіші топтағы әр студент берілген баяндамаға байланысты барлығы қатысып, өз білімдерін, көзқарастарын көрсетеді. Бұл кіші топ тақырыпқа байланысты материалдарды жинауға, топтастыруға, презентация жасауға, ең бастысы сөйлеп, өз ойларын жеткізуге үйренеді.

Екінші кіші тобымыз, анықтамашылар тобының мақсаты тақырып бойынша қандай жаңа сөздер және терминдер бар, солар бойынша жұмыс жасайды. Яғни, аталған сөздерге анықтама береді, мағынасын толықтай түсіндіріп өтеді. Сонымен қатар қазіргі үштілдік саясатқа байланысты жаңа сөздерді үш тілде қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде аудармасын жаттап, атап өтеді. Өзге студенттерге қосымша тілдік білім беріледі. Анықтамашылар тобының студенттері жаңа сөздерді жаттау, мағынасын анықтау барысында және үш тілге аудару арқылы өздерінің сөздік қорын толықтырып отырады.

Келесі кіші топ, ойыншылар тобы. Бұл топ сабақтың арасында қызықты, әрі студенттердің көңілін көтеру және сол арқылы білімдерін жетілдіру мақсатында қызмет етеді. Ойыншылар тобы тақырыпқа байланысты әртүрлі ойындарды өздерінің фантазияларына қарай ойластырып келеді. Осы әдісті пайдаланып келе жатқан аралықта студенттер неше түрлі ойындар өткізді. Олар: есептік, іскерлік, қимылды ойындар, тіпті кейбір жағдайда тақырыпқа байланысты рольдік ойындар да қолданылады. Ойындар әртүрлі әдістермен жүргізіледі, кіші топтардың арасында жарыс ретінде немесе барлық студенттер біріктіріліп ойнатылады. Ойыншылар тобының студенттері тек өздерінің кіші топтарын ғана ұйымдастырып қоймай, өзге топтарды, яғни барлық студенттерді ұйымдастыруды, тақырыпқа байланысты түрлі ойындарды өздерінің шеберліктеріне қарай ойлап табуды (себебі тақырыптарға қарай кез-келген ойын түрі келе бермейді), оны тиімді жүргізуді үйренеді.

Соңғы кіші тобымыз, бағалаушылар – ең маңызды роль атқаратын топтың бірі. Аталған топ алдындағы үш топқа сұрақтар дайындап келеді. Әр топ өз дайындаған материалдарын жеткізіп болған соң, бағалаушылар оларға тақырыптың қамтылмай немесе түсініксіз болған тұстарына қарай сұрақтар береді. Егер сұрақтарға жауап болмаған жағдайда, бағалаушы топ студенттері өздері толық жауаптарын береді. Сонымен қатар тақырыпқа байланысты әдебиеттерде жоқ, қазіргі заманға байланысты немесе өзге де қосымша материалдармен өзге топ студенттерін таныстырып өтеуі тиіс. Кейбір жағдайда, бағалаушы топ сұрақтарды әр топтан кейін емес, соңында «XXI ғасыр кәсіпкері» бағдарламасында көрсетілетіндей презентация ретінде сұрақтар, оларға тиісті баллдар дайындап келіп өткізеді. Және ең соңында бағалаушылар тобы өзге үш кіші топтарға бағаларын береді. Бағаны топқа, яғни әр студентке бірдей балл немесе әр студентке жеке балл, сонымен қатар өзара бөлісіп алыңыздар деп балл бере алады.

Бұл жағдайда кіші топтағы студенттер өзара келісіп отырып, кім қандай үлес қосты соған қарай балдарды бөліседі. Бағалаушы топ бағаларды қандай еңбектері үшін бергенін, жетістіктері мен кемшіліктерін көрсете отырып, өздері түсіндіріп өтеді. Бұл бағаларды, әрине, оқытушы өзі де саралап отырып қояды. Бағалаушыларды сабаққа қатысуларына және тақырыпты ашуға қосқан үлестері мен дайындаған сұрақтарына қарай оқытушы тиісті бағаларын береді. Бағалаушылар тобының студенттері нақты сұрақ қоюға, қосымша ізденіске, өзгелерді бағалауға және сол бағаларды не себепті қойғанын ашып айтып беруге үйренеді.

Көрсетіліп отыған оқыту әдісінде студенттер тақырыпты толық меңгереді, өзара білімдерімен алмасады. Бұл кіші топтар келесі сабақтарда ауысып отырады, мысалы, баяндамашылар бағалаушылар тобы, бағалаушылар ойыншылар тобы, ойыншылар анықтамашы-гlossарий тобы, ал анықтамашы-гlossарий тобы баяндамашылар болып ауысып отырады. Соның нәтижесінде студенттер барлық кіші топтың мүшесі бола алады және әр түрлі қызметтер атқарады.

Ұжымдық қарым-қатынас және іс-әрекет студенттерді өзін тыңдата білу және өзгені тыңдай білу, бірге шешім қабылдау қасиеттерін қалыптастырады. Бірге жұмыс жасау арқылы өзіңе ғана емес, өзге адамдар үшін де жауап беруге тура келеді, сол себепті талап ету мен өзара жауапкершілікті бағалау қабілетін де қалыптастыруға көмектеседі.

Талаптарға сай оқыту әдістерін пайдалана отырып, оқытушы да өзіндік білімін, шығармашылығын әрдайым жетілдіріп, студенттермен тығыз қарым-қатынаста бола алады. Ұсынған оқыту әдісі қазіргі кезде студенттермен жүргізіліп жүр, студенттерге ұнайды, сабағымыз өте қызықты өтеді.

Резюме

Сериева Ж.А. – преподаватель КазНМУ им. С.Ж. Асфендиярова, [name.zhanar@mail.ru](mailto:zhanar@mail.ru)

Шайхина Л.Т. – преподаватель КазНМУ им. С.Ж. Асфендиярова

Рүстем К.М. – старший преподаватель КазНПУ им. Абая, доктор PhD, kamshat_rustem@mail.ru

«PGGJ» активный метод обучения

В данной статье раскрывается современный, активный метод обучения в форме «PGGJ». В процессе проведения занятия группа студенты делятся на 4 подгруппы. Каждая подгруппа получает индивидуальное задание согласно теме занятия.

Активный метод обучения "PGGJ" помогает развивать у студентов практические навыки. Студент при принятии решения они повышают свои навыки. Активный метод обучения кроме формирования практических навыков обучающихся, помогает развивать творческие и коммуникативные навыки.

Ключевые слова: докладчики, гlossарий, группа игра, оценщик, активное обучение

Summary

Serieva Zh.A. – Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiarov, [name.zhanar@mail.ru](mailto:zhanar@mail.ru)

Shaihina L.T. – Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiarov

K.M. Rustem – PhD, Senior Lecturer at Abay Kazakh National Pedagogical University, kamshat_rustem@mail.ru

«PGGJ» active teaching method

This article deals with the modern, active teaching method in the form of «PGGJ». In the course of the class group, students are divided into 4 subgroups. Each group receives an individual task according to the theme.

Active learning method "PGGJ" helps to develop students' practical skills. Student in making the decision they improve their skills. Active learning method in addition to the formation of practical skills of students, helps develop creativity and communication skills.

Keywords: Presentation, a glossary, a group game, judge, active learning

УДК 378

ИННОВАЦИЯЛАРДЫ БАСҚАРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ҒЫЛЫМДА ЗЕРТТЕЛУІ

Жаппасов Ж.Е. – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ, т.ғ.к., доцент, Zhappasov-74@mail.ru*

Асанов Н.А. – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ, п.ғ.д., профессор, asanov1950@mail.ru*

Ибрагимова М.Н. – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, тарих пәнінің оқытушысы, ibragimova.meruert@mail.ru*

Мақалада авторлар жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды тиімді басқарудың жолдарын қарастырған. Жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқару технологиялары жүйелі басқару үрдісін жүргізуді қамтамасыз етеді. Сол себепті, инновацияларды басқару технологияларын тиімді қолдану инновацияларды басқарудың теориялық моделін практика жүзінде жүзеге асуын қамтамасыз етеді. Мақала авторлары жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқарудың дәстүрлі және инновациялық технологиялар топтамасына жеке-жеке сипаттама бере отырып, талдау жасайды. Жоғары білім беру саласының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновациялардың дәстүрлі және инновациялық технологияларына жеке-жеке сипаттама беру арқылы әр технологияның өз ретімен орынды қызмет атқаруы анықталды. Осы екі инновациялық технологиялар топтамасын талдау көрінісі бойынша, дәстүрлі технологиялар оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқару мәдениетінің дамуына қарамастан фундаменталды қызмет атқаратыны айқындалды. Авторлар қазіргі уақыттағы ғылыми ізденістер нәтижесін сараптау негізінде инновациялық технологияларды практикалық қолдану мәселелеріне жан-жақты тоқталған және олардың өз ретімен орынды қызмет атқаруы анықталған.

Түйін сөздер: инновация, технология, практика, жоғары оқу орны, әдістеме.

Жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқару үрдісі практикада анық көрінісі бар феномен болып табылады. Осы үрдістің тарихы терең. Себебі, әлем деңгейінде, жоғары оқу орындарындағы білім беру жүйесінің дамуы инновацияларды қолданумен байланысты болып келеді.

Жоғары оқу орындарының тарихи дамуы деңгейінде инновацияларды қолдану және оларды басқару тек практикалық үрдісте жүргізілуі мүмкін емес. Өйткені жоғары оқу орындарының білім беру жүйесіндегі жаңалықтар көбінесе ғылыми тұжырым формасында енгізілген. Яғни, жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқару үрдісінің ғылыми мәселе тұрғысында зерттелген әдіснамалық аппараты бар деген ой келеді.

Оқу-әдістемелік жұмысты жүйелі ғылыми талдау әлемдік деңгейде жүзеге асырылып жатыр. Осы аспектіде, қазіргі уақытта, жан-жақты тұжырымдар қалыптасты. Соның қатарында, Қазақстан ғалымдарының үлкен қоры бар. Оқу-әдістемелік жұмыстың ғылыми мәселелерін шешу бойынша Н.А.Асанов, Ш.Т.Таубаева, А.Қ.Мыңбаева, С.С.Хасенов, Е.Ш.Қозыбаев еңбектері үлкен үлес қосты.

Білім және ғылым министрлігі әлем практикасына сүйене отырып, білім беру жүйесіне қойылатын негізгі әлеуметтік-экономикалық талаптарды оқу-әдістемелік жұмыстың жалпы мазмұны ретінде нормативтік жүйеге келтіріп, жоғары оқу орындарына оқу-әдістемелік жұмысын нормалы ұйымдастыру және үйлесімдіру, ғылыми-әдістемелік жұмыстың бағытын анықтау мақсатында берді.

Оқу-әдістемелік жұмысты зерттеу бойынша Қазақстан ғылымы бірнеше бағытқа бөлінді: оқу-әдістемелік жұмысты құрылымдық негізде ұйымдастыру; белсенді оқыту технологияларын қалыптастыру; білім беру үрдісін оқу-материалдарымен қамтамасыз ету; оқу-әдістемелік жұмысты басқару; оқу үрдісінде тәрбиелілік, дамытушылық, оқытушылық мақсаттарды жүзеге асыру; оқытушылардың құзырлығын көтеру және т.б. бағыттары. Осыған қарамастан, салалық зерттеулерді ортақ мақсат біріктіреді. Оқу-әдістемелік жұмыстың негізгі мақсаты болып сапалы білім беру болып табылады. Осы арнада оның сапасын қамтамасыз ету негізгі мәселе болып табылады. Себебі сапаға қойылатын критерийлері өзгермелі құбылыс. Оның мәні әр қоғам дамуы деңгейінде өзгереді.

Сонымен оқу-әдістемелік жұмыстың негізгі міндеті – білім беру мақсатына жету болып табылады. Осы ретте, Қазақстан ғалымдары білім беру мақсатын дәстүрлі оқу-әдістемелік жұмыс жүргізу арқылы жету тиімсіздік танытып тұрғанын ғылыми тұрғыда анықтайды. Дәстүрлі оқу-әдістемелік жұмыстың тиімсіздігі көп жағдайлы факторлардан анықталды. Олардың қатарында: маман құзыреттілігіне қойылатын талаптардың өзгеруі; студенттердің мәдениетінің өзгеруі; қоғамдық қатынас түрінің өзгеруі; білім беру мақсатының өзгеруі және т.б. Қазақстан ғалымдарының ғылыми алғашқы қадамы болып оқу-әдістемелік жұмысында «инновация» сөзінің мәнін анықтау болып табылды.

«Инновация» термині латын тілінен аударғанда (innove – жаңа) – жаңаны енгізу деген этимологиялық мағынаны білдіреді. Инновация – бұл жаңаны енгізу үрдісі болып табылады. Жаңашылдық – өз бойында жаңаның мазмұнын, технологияларын, әдістемесін, тәсілін, мәнін білдіруші құбылыс [1,5-6.].

Инновация терминіне Қазақстан ғалымдары 2005 жылдары ең алғаш рет назар аударып бастады. Инновация терминіне бірінші анықтама берген Немеребай Нұрахметов болды. Ол “Инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі”-деген анықтаманы ұсынды. Осы жылдардан бастап Қазақстан елінде әлеуметтік-экономиканың жан-жақты саласында инновация мәселесі талдана бастады. Бұл мәселені педагогика саласында Н.А.Асанов, А.Қ.Мыңбаева, Н.Р.Юсуфбекова, Ш.Т.Таубаева, С.Н.Лактионова, З.М.Садвақасова, Г.Д.Урастаева зерттеген.

Н.А.Асанов инновацияларды оқу үрдісін басқару аспектісінде қарастырған. Оның тұжырымдауынша, инновация – оқу үрдісін басқаратын жаңа технологиялар болып табылды [2,15-25-б.б.].

А.Қ.Мыңбаева, З.М.Садвақасова «Инновационные методы обучения» еңбегінде инновацияны оқытудың жаңа технологиялары аспектісінде қарастырды. Олар инновацияны жаңалық және жаңалықты практикаға енгізетін үрдіс, мақсатқа бағытталған үрдіс ретінде қарастырған [1, 33-б.].

Н.Р.Юсуфбеков педагогикалық инновацияға көп назар аударды. Оның ойынша педагогикалық инновация бұл педагогикалық жаңалықтарды құру, бағалау және педагогикалық қауымдастықтың игеруі, практикада жүзеге асыруы туралы ілім [3,50-78-б.б.]. Сонымен инновация термині ғылыми зерттеуде мәселелік жалғасымын тапты. Жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқару мәселесін зерттеу актуалдылық туғызып отыр. Оның себебі жоғарыда көрсетілгендей, инновациялардың сапалы нәтиже бермеу мәселесі. Ғалымдар жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқару бойынша жүйелі, тікелей, нақты зерттеу жүргізбеген. Бірақ жоғары мектептің оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқарудың арнайы бағыты бойынша, тақырып көлемінде шағын күйде, жанама түрде зерттеу жүргізген.

Осылардың бірі ретінде В.М.Полонскийдің ғылыми тұжырымдарын айтуға болады. В.М.Полонский оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқару әрекетінде бұрын қолданыста болған инструменттерді, қағидаларын қолдануды жоғалтпау қажет деп санайды. Зерттеушінің тұжырымдауы бойынша инновациялар тарихи тәжірибенің жалғасымы болып табылады. Қазіргі қолданыстағы тұғырлар: табиғи көріністілік пен көрсетілімдік қағидасы; гуманистік педагогика; жеке тұлғалыққа бағытталған тұғыр; әріптестік педагогикасы және т.б. бұрынғы тәжірибенің негізінде дайындалған [4,4-5 б.б.].

Оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқару бойынша В.М. Полонский ойын А.И.Уман жалғастырады. Оның тұжырымдауынша, қазіргі күні жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысында, жалпы дидактикада күрделі өзгерістер болу үстінде. Оның себебі – білім берудегі инновациялық процесстермен негізделген, яғни оқытудың дәстүрлі жолынан инновациялық жолына ауысуы. Бұл тенденция педагогикалық теория мен педагогикалық практика арасында үлкен алшақтықтың жоюлуына әкелді. Қазіргі инновациялық үрдіс – бұрынғы қалыптасқан педагогикалық дидактиканың жалғасы болып табылады. Дидактиканың жаңа мазмұны – әлдеқашан дамыған, ол дидактикалық теория мен соған сәйкес дидактикалық технологияларды өз бойында синтездеген. Осы жағдайда Уман А.И. оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқаруда, бұрынғы қалыптасқан дидактикалық категориялардың маңыздылығын жоғалтпау қажет деп санайды. Себебі бұл дидактикалық категориялар инновациялық үрдістің дамуына арқау болады деп санайды. Маңызды дидактикалық категориялардың қатарына «оқытудың мақсатын анықтауды кіргізді». Сонымен А.И.Уман пайымдауынша, қазіргі жоғары оқу-орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқаруға бұрынғы қалыптасқан дидактикалық категорияларды енгізу қажет деп санайды [5,4-11 б.б.].

Жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқару мәселесінің инновациялық проекттерді қалыптастыру аспектісі бойынша Е.А.Новикова ғылыми тұжырымдар жасады. Оның ойынша инновациялық оқыту технологияларын құрастыру кезінде келесі талаптар міндетті түрде ескерілуі қажет: диалогтылық, істік-шығармашылық сипат, студенттің жеке дамуына қолдау жасауға бағытталуы, студентке өзіндік шешім жасауға, шығармашылыққа қажетті кеңістік қалдыру.

Г.С. Гавреева жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновациялық шығармашылыққа әлеуметтік-психологиялық қолдау жасаудың маңыздылығын көрсетті. Оның

айтуынша, жоғары оқу-орындарындағы инновациялық шығармашылығына негізгі қажетті талап болып - интеллектуалды потенциал, сыншыл ойлау қабілеті, ізденіс болып табылады. Бірақ интеллектуалды ортада жүргізілген зерттеу бойынша көп оқытушылар шығармашылық потенциалының тек 50-70 пайызын ғана қолданады. Бұл жағдай әлеуметтік-психологиялық қолдаудың жетіспеушілігін көрсетті. Демек, оқу-әдістемелік жұмысындағы инновациялық шығармашылыққа әлеуметтік-психологиялық қолдау жасау жұмысының маңыздылығын көрсетті [6, 93-95-б.б.].

С.Д.Резниктің «Управление высшим учебным заведением» деген еңбегінде оқу-әдістемелік жұмыстағы инновацияларды басқарудың негізгі аспектісі ретінде – оқу үрдісін ұйымдастыратын құжаттарды жүйелі дайындауды ұсынады. Оқу-әдістемелік құжаттарды дайындау – оқу әдістемелік кешен көлеміне байланыстырылады. Ғалымның тұжырымдауы бойынша, оқу-әдістемелік кешен қаншалықты ойластырылған болса, соншалықты оқу үрдісінің сапасын басқару жүйесі қалыптасады. С.Д.Резник оқу-әдістемелік жұмыстағы инновацияларды басқарудың негізгі ғылыми жолы ретінде оқу-әдістемелік құжаттар дайындауды тұжырымдайды [7, 220-б.].

Жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқарудың нақты инновациялық оқыту әдіснамасын қалыптастыру аспектісінде А.Қ.Мыңбаева жүйелі ғылыми ізденіс жүргізді. Оның «инновационные методы обучения» еңбегінде инновациялық оқыту мәселелері қарастырылған. Білім берудегі инновациялардың негізі ретінде педагогикадағы әдіснамалық тұғырларды көрсетті. Осы жағдайда, А.Қ.Мыңбаеваның ойы бойынша жалпы педагогикадағы әдіснамалық тұғырлар жалпы инновациялық үрдістердің қалыптасуына, жүйеленуіне септігін тигізеді, яғни инновацияларды басқаруда әдіснамалық тұғырлардың маңыздылығының басымдығын білдіреді. А.Қ.Мыңбаева жалпы білім беру үрдісінде келесі тұғырларға талдама берді:

Жүйелік тұғыр – негізгі екі элементтен тұрады: статистикалық жүйе және динамикалық жүйе. Статистикалық жүйе – компоненттердің тәртібін және өзара байланысын көрсетеді. Динамикалық жүйе функционалды болып, кірісі мен шығыс компоненттері бар. Жүйелік тұғырдың педагогика ғылымында қолданудың иллюстрациясы ретінде «педагогикалық жүйе» категориясын айтуға болады. Педагогикалық жүйе – өзара байланысы бар әр-түрлі компоненттерді қамтитын, тұлғаны дамыту бойынша бір мақсатқа біріккен жүйе. Педагогикалық жүйеде негізгі төрт компонентті ерекшелеуге болады: оқытушы және студент, білім беру мазмұны, материалды-техникалық база. Педагогикалық жүйе үрдіске айналады, егер жүйедегі әр компонент жұмыс істесе. Педагогикалық үрдіс – бұл өзінің компоненттері, элементтері бар жүйе болып табылады. Педагогикалық үрдістің педагогикалық компоненттерінде универсалды элементтерді байқауға болады: мақсат; міндет; мазмұн; әдістер; құралдар; формалар; қадағалау; жетістік.

Сонымен жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқару мәселесі ғылыми тұрғыда жан-жақты аспектіде зерттелген болатын.

1 Мынбаева А.К., Садуақасова З.М. Инновационные методы обучения. – Алматы.: ИП Волкова, 2009-341 б.

2 Асанов Н.А., Вышенский В. В. Научно-методические основы планирования и организации учебного процесса в вузе для заочной формы обучения: для преподавателей вузов. КазНУ.- Алматы: Қазақ университеті, 2004.- 32 с.

3 Юсуфбекова Н.Р. Общие основы педагогической инноватики. Опыт разработки инновационных процессов в образовании. – М., 1991.-91с.

4 Полонский В.М. инновационное обучение// инновации в образовании. - М., №2, 2007г., 4-5с.

5 Уман А.И. Теория обучения: от единой – к триединой дидактике// инновации в образовании.- М., №4, 200г., 4-11с.

6 Гавреева Г.С. Социально-психологические условия творчества// инновации в образовании.- М., №4, 200г., 93-108с.

7 Резник С.Д. Управление высшим учебным заведением. –М: Инфра-М, 2013- 610с.

Резюме

Жаппасов Ж.Е. – КазНУ им. аль-Фараби, к.и.н., доцент, Zhappasov-74@mail.ru

Асанов Н.А. – КазНУ им. аль-Фараби, д.п.н., профессор, asanov1950@mail.ru

Ибрагимова М.Н. – КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, преподаватель по истории, ibragimova.meruert@mail.ru

Вопрос о научном исследовании управления инновациями

В статье авторы рассматривают проблемы и пути эффективного управления инновациями в учебно-методической работе высших учебных заведений. Технологии управления инновациями в учебно-методической работе вузов обеспечивают процесс системного управления. Следовательно, эффективное использование технологий управления инновациями является залогом осуществления на практике теоретической модели управления инновациями. Авторами проанализированы и в отдельности охарактеризованы группы традиционных и инновационных технологий управления инновациями в учебно-методической работе. Посредством отдельной характеристики традиционной и инновационной технологий в учебно-методической работе вузов выявлено, что каждая технология выполняет свою функцию должным образом. На основе анализа современных научных исследований авторы подробно освещают проблемы практического использования инновационных технологий и определяют их надлежащие функции.

Ключевые слова: инновация, технология, практика, высшее учебное заведение, методология.

Summary

Zhappasov Zh.E. – al-Farabi Kazakh National University, c.h.s., associate Professor, Zhappasov-74@mail.ru

Asanov N.A. – al-Farabi Kazakh National University, D.p.s., professor, asanov1950@mail.ru

Ibragimova M.N. – al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education, teachers of history, ibragimova.meruert@mail.ru

The issue on the management of innovation is scientifically researched

The authors of the article have considered effective ways of managing innovation in teaching of higher education institutions. The technologies of managing innovations in teaching of higher education institutions provide systematic management process. Therefore, the effective use of technologies of managing innovations provides the theoretical model of managing innovations to the practical implementation of the model. The authors of the article have given the separate description and analysis to a series of traditional and innovative technologies for the managing innovations in teaching of higher education institutions. Each technology finds its correct function owing to giving the separate description and analysis to a series of traditional and innovative technologies for the managing innovations in teaching of higher education institutions. According to these two views on the analysis to a series of innovative technologies, the traditional technologies are fundamental despite of the development of culture of managing innovations in teaching. The authors have deeply analyzed the problems on the practical use of innovative technologies on the basis of the results of scientific research and have identified technologies' correct functions.

Keywords: innovation, technology, practice, higher education institution, methodology.

УДК 378.015.3

НЕКОТОРЫЕ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ АНАЛИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ

Жакупова Г.Т. – кандидат исторических наук, доцент КазНУ имени аль-Фараби,
doktor_zhak777@mail.ru

Алпысбаева Н.К. – кандидат исторических наук, доцент КазНУ имени аль-Фараби, nurzipakz@mail.ru

Сегодня важнейшим требованием к высшему образованию становится приведение уровня профессиональной подготовки и качества специалистов в соответствии с потребностями общества, а именно развитие аналитического мышления как фактора адаптации к новым условиям жизни и профессиональной деятельности. Поэтому одной из задач высшего образования является формирование аналитического мышления у студентов.

В данной статье анализируются технологии и этапы развития аналитических мышлений у студентов, такие как, сущностное понимание информации; интерпретация информации; оптимизация усвоения объема информации и ее анализ; обогащение и развитие информации; управление информационным потоком на основе анализа объектов, которые способствуют развитию аналитических умений студентов.

Ключевые слова: специалист, аналитическое мышление, студент, интерпретация информации, профессиональная деятельность.

В аспекте профессиональной подготовки критерием качества образования является способность и готовность подвергать любую информацию критическому анализу, что требует развитого аналитического мышления. Не случайно, что формирование аналитического мышления объявлено одной из задач высшего образования, а именно усвоения информации на основе систематизации, интеграции, глобализации, инновационно-творческого ее применения и создания. В современных условиях образование строится на компетентностной основе. Поэтому важное значение приобретает проблема формирования у студентов в течении всей учебной деятельности общекультурных, профессиональных компетенций т.е. способность выпускника университета к использованию логики при анализе информации и принятии решений. Для реализации этого вопроса в системе образования имеются предпосылки: социальные, психологические, технологические и педагогические. К социальным предпосылкам относятся: интенсификация духовно-культурной и экономической жизни, интенсификация деятельности человека, прежде всего профессиональной и индивидуально-творческой. Психологические предпосылки аналитической подготовки будущего специалиста становятся интеллектуальная культура, образованность, профессионализм, творческий подход к делу, предельная самоотдача сил и способностей, развитие одаренности, таланта, проявляемые в деятельности.

От человека в любой профессии и историка особенно требуются умения диагностировать свою деятельность на основе: аналогии, сравнения, обобщения, систематизации, структурирования, моделирования, классификации, прогнозирования. Вышеназванные предпосылки служат ориентационной основой формирования аналитического мышления будущего специалиста, которое, в свою очередь, становится главным показателем качества образования выпускников вузов любого профиля, в том числе педагогического.

В отечественной науке уже длительное время рассматриваются различные аспекты специальной аналитической подготовки будущих специалистов. Комплексное развития интеллекта определено С. Выготским, О.С. Газманом, С.И. Гессеновым, А.И. Кочетовым, которые считают, что информация предназначена для управления и самоуправления познавательной деятельностью, индивидуализации, дифференциации обучения. На основе аналитического мышления в науке различают следующие виды анализа: содержательный, структурный, сущностный, функциональный, ценностно-ориентационный, культурологический. «Аналитическое мышление развивается от первоначального, элементарного анализа предметов и явлений к их все более глубокому изучению» (1, с. 33). Аналитическое мышление не есть только анализ, это синтезирование информации, поднятие её на все более высокий теоретический уровень. Формирование аналитического мышления предопределяет развитие целостной информационной культуры личности, сущность которой состоит в возможности, способности и умении анализировать информацию, оперировать ею в целях оптимального использования для эффективного решения исследовательских и педагогических задач.

Аналитический подход к информации с позиции формирования научного и профессионального мышления определения качества образования как характеристики собственного интеллектуального потенциала и возможностей педагогического состава образовательного учреждения. В связи с этим цели исторического образования имеют две главные составляющие: первая из них - ценностно-смысловая - связана с развитием гуманистического профессионального самосознания, профессиональной идентичности, принятием гуманистических установок; вторая заключается в технологическом овладении основами профессиональной культуры и деятельности. Профессиональная деятельность историка невозможны без высокого уровня развития у него аналитических умений, формирование навыков самореализации личности, целостного миропонимания и современного научного мировоззрения, способных к профессиональному росту и профессиональной мобильности в условиях информатизации общества и развития новых наукоемких технологий.

Поэтому первоочередными задачами в сфере исторического образования являются: разработка механизмов, создание условий для воспитания специалистов, обладающих профессиональной мобильностью и адаптивностью, осуществляющих непрерывное в течение всей жизни повышение квалификации. Так как для специалистов данной сферы в зависимости от дальнейшей деятельности, если выпускник является исследователем или занимается педагогической работой большое значение, имеет постоянный анализ и синтез источников, архивных материалов, исторической информации. Исходя из

этого аналитическое мышление, определяемое педагогической профессией, имеет следующие сущностные характеристики: оно предполагает объективную социальную оценку педагогической реальности, научную оценку информации, результативную оценку путей, средств и методов его реализации в дидактической системе на основе преобладания анализа и синтеза. Теоретическая модель формирования аналитического мышления представляет собой педагогическую систему, обеспечивающую переход студента от объективной позиции в обучении в субъективную. Где основой является осознанное принятие разноуровневых критериев, стратегических направлений, комплекса индивидуально-ориентированных педагогических форм, методов и средств активизации мыслительной деятельности.

Содержательная направленность процесса формирования аналитического мышления студентов это обучение логике аналитических рассуждений на основе сравнения, противопоставления информационных данных, анализом и синтезом предлагаемой исторической информации, установления причинно-следственных взаимосвязей. Процесс развития аналитических умений у студентов, изучающих исторические дисциплины, будет более эффективным, если:

- разработка модели развития аналитических умений ведется с учетом специфики будущей профессиональной деятельности специалиста и направлена на решение типичных профессионально значимых задач, а также осуществляется на основе интеграции дисциплин;

- процесс реализации модели развития аналитических умений построен и функционирует как системно-организованный и дифференцированный процесс, ориентированный на достижение его конечного результата - подготовку профессионала;

- педагогическая технология профессионального обучения через общение направлена на решение коммуникативных аналитических задач будущими специалистами.

Тем самым мы должны сформировать привычку смотреть на всё с разных точек зрения и умения видеть ситуацию, как в целом, так и по частям

развитию способности эффективно восстанавливать недостающую информацию путем логических умозаключений, развить навыки делать достоверные предположения о наиболее вероятных вариантах развития событий.

В процессе разработки технологии развития аналитических умений мы определили конкретный перечень методов, средств, приемов работы по развитию аналитических умений, использование которых позволяет достичь оптимальных результатов. В этот перечень вошли аналитический тренинг студентов, ролевая игра, профессиональная дискуссия, научно-исследовательский проект. Этапы усвоения исторической информации, сопряженного с ее анализом: I этап - сущностное понимание информации, ее содержательно-смысловой анализ и оценка значимости для учебного продвижения; II этап - интерпретация информации, анализ предусмотренных в ней способов ее приложения к решению конкретных проблем и самореализации студента; III этап - оптимизация усвоения объема информации и ее анализ с позиции последующего применения; IV этап - обогащение и развитие информации, сопровождающиеся аналитическим извлечением той ее части, которая необходима для ее системной организации деятельности - учебной и профессиональной. V этап - управление информационным потоком на основе анализа объектов, ситуаций, явлений с целью обнаружения закономерностей. Выделение данных технологий и этапов основано на том, чтобы повысить мотивацию студентов к изучению исторических дисциплин за счет активизации творческой деятельности, что способствует развитию аналитических умений студентов. Кроме того, эффективность данных технологий и этапов заключается в том, что она удачно сочетается со всеми другими методами, которые применяются в комплексной технологии фундаментального образования.

Для обоснования технологии формирования аналитических умений выбраны студенты 4 курса, учебные дисциплины «Источниковедение», «Историография истории Казахстана», которые призваны завершить теоретическую подготовку и углубить аналитико-диагностические умения. При этом мы руководствуемся следующими обстоятельствами:

1. студенты уже имеют умения, которые необходимы в будущей профессии, среди них аналитико-диагностические умения;

2. знания, умения и навыки, полученные студентами в результате освоения данного курса позволяют, студентам проводить анализ и синтез исторических источников и научной литературы при написании дипломных работ.

Студентам предлагались задания исключительно творческого и исследовательского характера требующие более сложных мыслительных действий, таких как анализ, синтез, сравнение, абстрагирование, обобщение, конкретизация, прогнозирование. «В целом это касается всех семинарских вопросов и СРС. Выполняя эти задания, я научилась разделять тему на части, анализировать каждую в отдельности и в совокупности, объективно оценивать каждый этап развития исторической науки, критики исторических источников делать выводы и заключения. Если первые задания казались сложными и невыполнимыми, то в дальнейшем, благодаря выработанным умениям, выполнять остальные работы было легче. В процессе решения задачи важное значение имеет прогнозирование - предвидение тех результатов, к которым может привести поиск в процессе анализа, синтеза, обобщения. Выполняя задания и опираясь на имеющиеся знания, выдвигали свои предположения, а затем проверяют их.». *Айгерим Бакытжанова студентка 4 курса – специальность «История».* «Информационно - модельные задания, несущие в себе новую информацию, охватывают, как правило, большой по объему изучаемый материал из различных разделов и тем; предусматривают вариации различных моделей в зависимости от составления и комбинации условия. Данные задания предусматривают установление множества связей, выводов и раскрывают перед нами новые свойства изучаемого источника или историографического периода». *Майра Берлибаева студентка 4 курса – специальность «История (педагогическая)»*

Исходя из практики установлено, что качественное усвоение исторической информации осуществляется на основе ее отбора для практического применения при одновременном анализе и синтезе. Данные взаимосвязи определяют сущность информационно-аналитического подхода к усвоению учебной информации по «Источниковедению» и «Историографии истории Казахстана». Концепция информационно-аналитического подхода к профессиональной подготовке специалистов историков, позволяет оптимально сформировать личности - аналитическое мышление, а также приобщение студентов к самопознанию, саморазвитию, пониманию свободы и ответственности, собственного предназначения и способности к самоактуализации.

Сегодня важнейшим требованием к высшему образованию становится приведение уровня профессиональной подготовки и качества специалистов в соответствие с потребностями общества, а именно развитие аналитического мышления как фактора адаптации к новым условиям жизни и профессиональной деятельности.

Фундамент профессиональной подготовки будущего историка - ученого, педагога составляет формирование у него аналитического мышления. Это высший уровень мышления, который включает механизмы анализа, синтеза, обобщения, осознанного и интуитивного осмысления окружающего мира, информационного насыщения деятельности, повышение качества познания и эффективности образования. При этом доминирующими ценностями выступают ценности профессии.

1 Ждан А.Н. Аналогия. Анализ. -М.: Пед. энциклопедия. Изд. 2-е, т.1, С. 33-34

Түйіндеме

Студенттердің аналитикалық ойлау қабілеттерін дамытатын кейбір технологиялар

Жақупова Г.Т. - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ң доценті, тарих ғылымдарының кандидаты,

doktor_zhak777@mail.ru

Алпысбаева Н.К. - әл-Фараби ат. ҚазҰУ-ң доценті, тарих ғылымдарының кандидаты,

nurzipakz@mail.ru

Қазіргі таңда жоғарғы білімберуге қойылатын маңызды талаптардың бірі қоғамның сұраныстарына сай кәсіби даярлық деңгейін және мамандардың сапасын ретке келтіру, яғни, аналитикалық ойлау

кабілеттердің дамуын заман талабына сай және кәсіби қызметтеріне байланысты бейімделу факторы ретінде қарастыру. Сондықтан да жоғарғы білім беру жүйесінің міндеттерінің бірі студенттердің аналитикалық ойлау қабілеттерін қалыптастыру. Аталмыш мақалада студенттердің аналитикалық ойлау қабілеттерін қалыптастырудағы технологиялар мен кезеңдерге талдау жасалады, атап айтсақ, ақпараттың мәнін түсіну, ақпаратты талдау, ақпараттың легін тиімді меңгеру және оны талдау; ақпараттың молайтылуы және дамуы, объектілерді талдау негізінде ақпараттық ағынды басқару, осылар студенттердің аналитикалық икемдіктерін дамытуға әсерін тигізеді.

Тірек сөздер: маман, аналитикалық ойлау, студент, ақпаратты талдау, кәсіби қызмет.

Summary

Some of the technology development of analytical thinking in students

Zhakupova G.T – candidate of historical sciences, associate professor, KazNU the name al-Farabi,
doktor_zhak777@mail.ru

Alpysbaeva N.K - candidate of historical sciences, associate professor,
KazNU the name al-Farabi, nurzepakz@mail.ru

Today, the most important requirement to higher education becomes bring the level of training and quality professionals to the needs of society, namely the development of analytical thinking as a factor of adaptation to new conditions of life and professional activities. Therefore one of the tasks of higher education systems is to develop analytical thinking in students. This article analyses the technologies and stages of development of analytical thinking in students, such as, the essential understanding information; interpreting information; optimization of the absorption volume of information and its analysis; the enrichment and development information; management of information flow based on the analysis of objects that contribute to the development of analytical skills of students.

Keywords: specialist, analytical thinking, student, interpretation of information, and professional activities.

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ

ӘОЖ 94(574)(092)

АБЫЛАЙ ХАН – ТАРИХИ ТҰЛҒА

Арыстанбекова Қ.Д. - *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы* dankura@mail.ru,

Қошымова А.О. - *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс PhD докторанты* aknur_k@mail.ru

Мақала қазақ хандары ішіндегі ең ірі де бірегей тұлға саналатын Абылай ханның тарихына арналады. Мақалада оның тарихта алар орны мен қалыптасқан тұлға ретіндегі сипаты қарастырылады. Сондай-ақ өз халқының қайталанбас дара тұлғасы, қиын-қыстау замандарда халқын бір орталыққа жинап бағындырған, ел басқарушысының араманы елімен бір екендігін халқына ұғындырған Абылайдың ішкі және сыртқы саясатта ұстанған бағыттарына ерекше көңіл бөлінеді. Абылай билік еткен жылдары Қазақстанның аумақтық тұтастығын қалпына келтіріп, мемлекетте айтарлықтай өзгертулерді жүзеге асыра алған бірден-бір билеуші ретінде танылған еді. Міне, осындай тұлғаның тарихы жайында көптеген пікір талас тудыратын тұстары көп-ақ. Сондай мәселелердің қатарында Абылай ханның шығу тегі мен дүниеге келген датасы мақалаға өзек болады.

Кілт сөздер. Абылай хан, Ресей, Қытай, тәуелсіздік, саясат.

Халқының жағдайын өзінің қара басының қамынан жоғары қойып, елдікті, ерлікті мұрат тұтқан, тұтастықты мақсат еткен қазақ өкілдері әр кезеңде-ақ бой көрсетіп келеді. Шүкір, ондай азаматтардан Тарих-ана ұлтымызды кенде етпеген. Мұндай жандарды (батырлар, хандар, шешендер және т.б.) тарихи өлшеммен тұлға деп атаймыз.

Бүгінгі еліміздің тәуелсіздігі – кешегі жер үшін, ел үшін үздіксіз жүргізілген күрестің нәтижесі. Ал ондай күрестердің басы-қасында, әрине, ел, халық батырлары мен хандары болып, басшылық етті. Қазақтың сондай біртуар ұлы, тарихымызда қазақ халқын бір орталыққа жұмылдыра білген тұлға – Абылай хан.

Абылай ханның тарихта алар орны өзі секілді өзге тұлғалардан ерек. Бүгінгі егемендігіміздің жарқын да баянды болуы, міне, осы сияқты хандарымыздың ерен ерлігі, асқан көрегендігі мен сыртқы және ішкі саяси жағдайды оңтайлы жүргізген саясатының арқасында десек қателеспейміз. Қазақ жерінің бірде-бір сүйемі де осындай кемеңгер тұлға, хас батырлардың еңбегінің арқасында ғана жау қолына кетпеді.

Абылай ханға қатысты көптеген мақалалар баспасөз беттерінде жарық көріп келеді. Олардың бірқатарында Абылай ханның дүниеге келуі жайындағы пікірдіңөзі, бірі оны 1711 жылы дүниеге келді десе, келесі бірі 1713 жылы туылған деп, дай-дай таласқа түсіп жатады. Сол секілді оның шыққан тегін тарататын шежіресіне келгенде де бәтуалы бір тоқтам жоқтың қасы. Себебі бір жақ Абылайдың шығу тегіне қатысты «Уәли, оның баласы Абылай, оның баласы Уәли, оның баласы Абылай хан» деген пікірді ұстанса, екінші көзқарас одан басқаша өрбиді. Оны белгілі тарихшы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Талас Омарбековтың сөзімен өрбітсек: «Көркем Уәлидің баласы болмаған. Ол Абылайды екі жасында асырап алған. Бірақ он шақты жылдан кейін сұлтан қайтыс болып кетеді де, жетім қалған Әбілмансұрды Төле би қолына алып тәрбиелеп, хандыққа дейін жеткізеді. Абылайдың Абылай болып қалыптасуына, кеңінен ойлап, кеңінен толғап, мәселені мемлекеттік тұрғыда шеше білуіне, жан-жақты, көпқырлы саясаткер, елші, дипломат, батыр болуына Төле би себепкер болған. Бұған Қазыбек би мен Әйтеке билердің де септігі тиген».

Жалпы Абылай ханның шығу тегіне қатысты төрт түрлі болжам бар. Оның біріншісі – Жәнібек, одан Еңсегей бойлы ер Есім, одан Салқам Жәңгір, одан Уәлибақы, одан «қанішер» Абылай, одан Көркем Уәлі, одан Абылай хан болып келетін ханның жұртқа белгілі ата-тегі. Екінші жорамал – «Қай жеріңмен төре едің, // Жаныс-Қарабайдың үйінде // Түнде туған ұл едің, // Қай жеріңмен төре едің» деп келетін тарихи

жырға байланысты. Шын мәнінде жаныс Қарабайдың баласы болса, онда туыстары қайда, сол кезде туысым еді деп неге біреу айтпаған деген ой келеді. Үшінші жорамал – Абылайдың ешқандай төре емес, тек Төле бидің ауылына қаңғып келген кірме екендігі. Төле би оның ерекше алғырлығын байқап, баяғы ханның тұқымы ғой деп, аңыз шығарып, қазақтың ежелгі үрдісімен бауырына басып, сіңіріп жіберуі. Төртінші жорамал – Шәді төре Жәңгірұлының шежіресі. Бұндай үлкен қайшылықтардың орын алуы, әрине, Абылай хан тарихының әлі де болса жан-жақты зерттеуді қажет ететіндігін көрсетеді.

Абылай ханның билік еткен тұсы қазақ халқының қайта бас қосып, «бір жағадан бас, бір жеңнен қол» шығарып, Қазақ хандығының қайта шарықтаған кезі болатын.

Абылай сыртқы саясатта екі жақтық бағыт ұстанған. Бір жағынан орыс мемлекетімен жақындасса, екінші шығыста жатқан, аспан асты қытай елімен саяси байланысқа түседі. Ол екі жақтың да көңілін тауып, ел арасындағы тыныштыққа көңіл бөлді. Ал бұл туралы А. Левшин былай деп жазады: «Жауын сұсымен де, күшімен де сескендіре отыра, ол өз қалауымен біресе Ресейдің, біресе Қытайдың бодандығын қабылдауға мәжбүр болғанымен, шын мәнінде ешкімге де бой ұсынбаған тәуелсіз патша болды» [1].

Қазақ халқының аса көрнекті ақыны Мағжан Жұмабаев «Батыр Баянда» Абылайдың саясаткерлігін былайша суреттейді:

«Алыстан орыс, қытай – ауыр салмақ,
Жақыннан тыншытпайды қалың қалмақ.
Артында – ор, алдында – көр, жан-жағы – жау,
Дағдарған алаш енді қайда бармақ?
Сол кезде елге қорған болған Абылай,
Көп жаудың бірін шауып, бірін арбап [2].

Көріп отырғанымыздай өзге хандықтардың шабуылына төтеп беруімен қатар үш алыппен (Ресей, Жоңғар, Қытай) тіл табыса білу мықты көрегендікті, білімділікті, қайрат пен жігерді, терең ойшылдықты талап етеді.

Ата жау саналған жоңғардың Абылай заманы тұсында жеңіліс тауып, бетінің қайтқаны, халқымыздың аңсаған мұратына жетуі тарих бедеріндегі аса бір керемет кезең болды. Академик В.В. Бартольд «XVIII ғасырдағы ең күшті Орта жүздің ханы Абылай болды» деп жазады [3].

Ал Шоқан Уәлиханов болса «Абылай ғасыры – қазақ ерлігінің ғасыры еді» дейді.

Тарихшы ғалым Н. Мұхаметқанұлы «XVIII ғасырдағы Чин патшалығы мен қазақтың қарым-қатынасы» атты мақаласында былай деп жазады: «1755 жылы Орта жүз ханы Абылай Чин хандығының елшілерін күтіп алған кезде, оларға Чин хандығына бағынышты болу ниетін білдірді; Ұлы мәртебелі патшаның орталық ойпатты билеп отырғанын бұрыннан естуші едім, арада асқар тау, алып өзендер көп, жер шалғай болғандықтан тарту-таралғы апара алмадық. Міне, бүгін патшаның құдіреті шалғайды шарлап, Ілені сапырып, Лама дінін көркейтті. Қазақтар мен жоңғарларға тыныштық орнатылды деп қуанып отыр. Мен шын ниетіммен мәртебелі патшаға қараймын». Абылай 1741 жылы Жоңғар қолына тұтқынға түскенде де ол елдің ішкі, сыртқы жағдайын бақылаумен болды. Олардың шайқастарда жеңіске жетулерінің сырын ұғынып, елдің, халықтың бір орталыққа бағынып, бірлікте, біріге отырып жұмылуында екендігін түйсінеді.

Абылай сөзге шешен, тапқыр, батыл болған. Жоңғар билеушісі Қалдан Церен «ол заманынан жүз жыл бұрын туды, бүкіл әлемді билеу қолынан келеді» деп оны жоғары бағалайды. Оның Қалдан Церен қолына түсіп, аман шығуы да ғажап емес пе?! Себебі жекпе-жекте Сабалақ ханның сүйікті ұлы Шарышты өлтірген болатын. Тұтқыннан босанғанда да құр қол емес, оған сый-сияпат жасалып, жоңғар ханының қызы Абылайға тұрмысқа ұзатылады. Осыған байланысты орыс деректерінде былай жазылған: «Он, Аблай, от зюнгарцев с великим награждением отпущен, а именно: дана ему палатка, шитая золотом шуба, крытая парчою золотою, палатка железная складная, панцырь и прочее» [4].

Абылай хан 1745 жылы Қалдан Церен дүние салғаннан кейін, Жоңғар билеуші топтарының такталасынан әлсіреп, бұрынғы әскери қуатынан айырыла бастауын және жоңғар-қытай соғысын Шығыс Түркістанмен іргелес өңірдегі ойраттардың уақытша билігінде қалған жерлерін қайтаруға, елдің дербестігін толық қалпына келтіруге пайдалану үшін барынша күш салды. Абылай қазақ елінің

тәуелсіздігіне нұқсан келтіретін жағдайлармен аянбай күресіп, дербес сыртқы саясат ұстанып өтті. Оның кез келген іс-қимылы, әрекеті қазақ халқының бүтіндігін, жерінің тұтастығын сақтауға бағытталды.

1771 жылы Әбілмәмбет хан қайтыс болғаннан кейін, қалыптасқан дәстүр бойынша Орта жүздің ханы болып не Әбілмәмбет інілерінің бірі, не үлкен ұлы Әбілпейіз сайлануға тиіс еді. Бірақ сұлтандар мен старшындардың және Әбілпейіздің өз қалауымен үш жүздің басшы өкілдері Түркістан қаласында Абылайды хан көтереді. Бірақ ол тек Орта жүздің ғана емес, барша қазақ жұртының ұлы ханы етіп тағайындалады. Алайда бұл орыс мемлекетіне ұнамағаны хақ. Себебі орыс патшасы Екатерина II Абылайды тек бір ғана Орта жүздің ханы ретінде танығысы келді. Оның да өзіндік ойлаған жоспарлары бар-тын. Соның бірі Қазақ хандығын бір ғана адам басқармай бірнешеуі басқарса, ел арасында кикілжіндер мен келіспеушіліктер орын алып, ел арасында іріткі пайда болады. Міне, бұл жағдай орыс елінің қазақ жеріне билігін шексіз жүргізуіне септігін тигізеді.

«Бұл бір жағынан «Бөліп ал да билей бер» саясатының көрінісі еді. И.И. Неплюевтің «Қырғыз халқында бас ханның болуы пайдалы болмайтыны былай тұрсын, зиянды болуы да мүмкін» деген пікірі мұны айғақтай түседі» [5]. Бірақ Абылай патшаның хандыққа бекіту үшін шақыртуына бармай: «Мені үш жүзге хан қылып сайлады, ендеше бұған қоса айрықша бір куәлік алудың қажеті жоқ», – деп жауап қатады.

Абылай ханның алдына қойған басты мақсаты, арманы десек те болады, ол – қазақ халқының бірлігі, бостандығы, тәуелсіздігі. Бірақ ардақты ханның арманы орындалмай, ол дүние салғаннан кейін қазақ мемлекеті қайта ыдырай бастады. Абылай көз жұмар алдында Бұқар жырауды шақыртып ойындағысын айтады. Жырау одан «Не арман-тілегің бар?» десе керек. Абылай үш арманын айтыпты. Айтқан үш арманына тоқталайық: «1. Қан көп төгілді. Мен төкпесем, дұшпан менің қанымды төгетін болды. 2. Халқым жер емшегін еме алмады, қала-кент сала алмадым. 3. Елдің басы бірікпеді, тентегі-телісі көп болды» депті [6].

Абылай хан 69 жасқа қараған шағында Арыс өзенінің жағасында дүниеден озады. Ол туралы Ресейдің Сібір шебі әскерлерінің әміршісі генерал-майор Огаревтың Сыртқы істер коллегиясына 1781 ж. мамыр айында жазған құпия қатынасында: «Осы жылғы мамыр айының 23-і күні маған хабар жетті: қырғыз-қайсақ ордасының ханы Абылай жасы алпыс тоғызға қараған шағында, жорық үстінде ауырып, дүние салыпты», – деп жазады [7]. Сүйегі Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Иассауи кесенесіне қойылған.

Азаттық күрес жолында білікті басшы болған Абылай ханның тұлғасы, бейнесі Бұқар, Үмбетей, Шәді төре Жәңгірұлы жырларында, І. Есенберлин, Ә. Кекілбаев, Қ. Жұмаділовтың, т.б. туындыларында сомдалды.

Абылай өз заманының тынысын да, ағысын да, даму барысын да терең түсінген қайраткер еді. Қазақ хандарының ішінде Абылайдай шексіз билікке ие болған бірде-бір хан жоқ.

Сонымен, қорыта айтқанда, Абылай – қазақ халқы өз бостандығына өзі ие, егеменді, тәуелсіз ел болсын деген саясат жүргізді. Сол жолда қызмет атқарды, соңында үш арманының бірі болған тәуелсіз елдігі міне бүгінгі таңда іске асып, Қазақстан өз алдына жеке мемлекет, ішкі, сыртқы саясатын өзі жүргізетін тәуелсіздікке, дербестікке қол жеткізді.

1. Левшин А. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей (под общ. акад. М.К. Козыбаев). – Алматы, «Санат», 2009. – 656 б.

2. Батырлар жыры, 6-том. Тарихи өлең-толғаулар, дастандар. /Құраст. (Е. Дүйсенбайұлы). – Алматы: Жазушы, 2008. – 226 б.

3. Бартольд В.В. История тюрко-монгольских народов. М., 1968. -5 т.

4. Қаражан Қ.С. Қазақстан тарихы: Лекциялар курсы. – Алматы, 2008. – 106 б.

5. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедия /Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 47 б.

6. Абылай хан. Кенесары: (проблемы национально-освободительного движения). – Алматы: Ғылым, 1993– 60 б.

7. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. – 133 б.

АБЫЛАЙХАН – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ

Арыстанбекова К.Д. -старший преподаватель факультета Довузовского образования dankura@mail.ru

Кошымова А.О. – PhD докторант, aknur_k@mail.ru

Резюме

Статья посвящена исследованию исторической личности выдающегося казахского правителя, полководца Абылай хана. В статье рассматривается место и роль Абылай хана в истории казахского народа. Автором особое внимание уделяется раскрытию личностных качеств и взглядов, а также изучению внутренней и внешней политики Абылай хана. Всю свою деятельность Абылай хан направил на упрочнение казахского ханства. Благодаря мудрой политике он сумел обезопасить свою землю от агрессивных соседей. Тем самым Абылай хан заслужил любовь и уважение народа. Во время своего правления Абылай хан восстановил суверенитет Казахстана и осуществил значимые политические реформы.

Ключевые слова. Абылай хан, Россия, Китай, независимость, политика.

ABYLAIKHAN IS A HISTORICAL PERSON

Arystanbekova K.D. - Senior Lecturer, Faculty of Pre-University Education, dankura@mail.ru

Koshymova A.O. – Doctor student, aknur_k@mail.ru

Abylai khan is a historical person

Summary

The article investigates the historical personality of the outstanding Kazakh ruler, commander Abylai khan. The article examines the place and role Abylai khan in the history of Kazakh people. The author focuses on the disclosure of personal qualities and attitudes, as well as the study of domestic and foreign policy Abylai khan. All its Abylai khan directed at strengthening of the Kazakh Khanate. Thanks to the wise policy he managed to protect their land from aggressive neighbors. Thus Abylai Khan earned the love and respect of the people. During his reign, Abylai Khan regained sovereignty of Kazakhstan and implemented significant political reforms.

Keywords. Abylai Khan, Russia, China, Independence, politics.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

ӘӨЖ 94(574) «1917»:929

ТҮРКІСТАН АВТОНОМИЯСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫНДАҒЫ НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВТЫҢ ЕҢБЕГІ

Абдреймова М.С. - *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Тарих, археология және этнология факультетінің*
2-курс магистранты Abdreymova_madina@mail.ru

Автор бұл мақалада ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі «Түркістан автономиясының» дүниеге келуінің тарихи жағдайларын, түбі бір түркі халықтарының интеграциялануы үдерістерін, 1916 жылғы көтерілістен кейінгі тарихи жағдайды зерттеді. Әсіресе, Ресейдің алғашқы буржуазиялық революциясының нәтижесінде қалыптасқан ахуалға орай өзіндік пікірін білдірген ұлттық саяси элитаның игі бастамаларын қарастырды. Сонымен қатар ұлттық негіздегі автономияны құруға тырысқан зиялы қауым өкілдерін атап көрсетті. Әсіресе, бұл қатарда Нәзір Төреқұловтың орны ерекше. Өйткені тоталитарлық режим және цензура үстемдік етіп тұрған зұлмат заманда ұлттық мемлекет мәртебесі туралы батыл сөз қозғағандардың алғашқы толқынында Нәзір Төреқұловтың есімі белгілі. Сонымен қатар мақалада Н. Төреқұловтың өмірімен қызметі қарастырылды.

Кілт сөздер: «Түркістан автономиясы», ұлт, интеллигенция, империя, революция, большевиктер, социализм, партия, интернационал, ұлт-азаттық қозғалыс.

Өткен ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақ елінде ірілі-ұсақты тарихи оқиғалар орын алып, мемлекеттің болашаққа деген бағыт-бағдарын айқындап берді. Алып империяның орталық алаңында Қазан төңкерісіне дейін орын алған саяси шиеленістер мен теке-тірестер оның перифериялық аймағына да өзіндік септігін тигізбей қоймады.

Тарихи кезең өз қайраткерлерін тудырып, қабілеті бар жастар тез өмір сахнасына шыға бастады. Бұлардың алдыңғы толқынында жиырмасыншы жылдары жарқырап көрінген қазақ халқының кемеңгер ұлдары – Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Сейтқали Меңдешев, Ораз Жандосов, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Нәзір Төреқұлұлы, Сұлтанбек Қожанұлы, Тұрар Рысқұлов және тағы басқа зиялы қауым өкілдері бар еді.

Осындай ұлт зиялыларының қатарында шоқтығы биік ұландардың бірі Нәзір Төреқұловты ерекшелеп көрсеткен жөн. Өйткені Н. Төреқұлов Түркістан автономиясының құрылуы, алғашқы мұсылман автономиялық мемлекеті мен партиясының дүниеге келуі үшін аянбай еңбек етті. Ол сол кезеңде орын алып жатқан тарихи жағдайды баяндауға тырысты. Мәселен, Нәзір Ресей отаршылдығының Түркістан халықтарына қаншалықты қасірет болып жабысқанын жан-жүрегімен сезді. Ол: «Түркістан автономиялық республикасы» деген еңбегінде: «бұл Ресей Түркістанды шикізат өндіретін ел ретінде санап, оның мәдени өркендеуіне мүдделі болмай, қайта жергілікті халықтардың ұлттық дамуына барынша тежеп отыр», -деп әшкерелейді [1]. Мәселен, 1915-1916 жылдары Орта Азияда мақта өнімі Ресей тоқыма өнеркәсібіне қажетті шикізаттың тең жарымын өндіргенімен, жергілікті халық әлеуметтік теңсіздік қыспағында қала бергенін, қазақтың ең шұрайлы жерлерін тартып алудың тұрпайы зорлықпен жүргізілгенін дәлелді талдайды: «Қазақтардың ең шұрайлы жерлерін тартып алып, ондағы шаруашылықты тып-типыл етті. Ақ патшаның әмірін орындаушымыз деген қазақтар мен кулактар күннен-күнге жергілікті халықты талам-таражға ұшыратып, елді тонады, күш көрсетті. Жер-жердегі әкімшілік орындары кулактардың қолтығынан су бүркіп отырды, жергілікті халықтың жеке меншігіне ешқандай кепілдіктің болмауының, керісінше, отаршылдардың жүгенсіздігін қоштауының салдары 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне әкеліп соқтырды» деп жазды [2].

Ол қазақ халқының біртуар перзенттері Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсыновтармен жақын араласып, өзіне ұстаз тұтып, құрметтеген. 1916 жылы патша өкіметінің озбырлық саясаты салдарынан Орта Азия жастарының бір тобы Батыс майданындағы Белоруссияға қара жұмысқа жіберілді. Осылардың қатарына Нәзір де бар еді. Ол Мәскеудегі оқуын тастап осы жерге келген Төреқұлов «Земсоюз» мекемесінде нұсқаушы болып орналасты. Сол кезеңдер жайында Н. Төреқұлов былай деген болатын: «Сол жылдардағы мендегі түйсікпен социал-демократтар қатарына кіру мүмкін

емес. Өйткені, мен саяси-демократтар жолды таңдау үшін ескі және жаңа шаһар ортасында сарсаң болып жүрген едім. Мұсылмандар арасында тәрбие алғандықтан, әлеуметтік тегімді ұмытпағандықтан һәм соңынан 1916 жылғы халық толқуын көрген соң біржола халықтың көзқарасы жағына шықтым», - деп ағынан жарылып мойындапты, содан бастап-ақ патшаның отарлау саясатын әшкерелеу, Түркістан өлкені еңбекшілерінің ұлт-азаттық көтерілісіне ден беру мақсатымен Минск қаласы маңында «Еркін дала» атты құпия қоғам құрды [3].

Бұл қоғамның атқарған жұмысы орасан зор. Осылайша, Нәзір Төрәқұлов қоғамның саяси өміріне білек сыбана батыр да, батыл түрде кірісіп кетті. Н. Төрәқұловтың білек сыбанып, саясатқа араласуы, тағдырдың жазуымен 1916 жылғы оқиғаларына тұспа-тұс келді. Оның бір ерекшелігі осынау ұлт-азаттық көтеріліске құр еніп қоймай, батыс майданындағы тыл жұмыстарының бел ортасында дүруі. Н. Төрәқұлов бұлдыр болашағына жол нұсқар ортаны Әлихан Бөкейханов бастаған алаш қайраткерлерінің арасынан тапқан. Ал олар Нәзір Төрәқұловтан үміт күтіп, оған тәлім-тәрбие берді. Осылардың үмітін арқалап, үш-төрт жылда Нәзір ел бастаған көсемге, Түркістан автономиялық республикасының билігін ұстаған мемлекеттік қайраткерге айналып шыға келді. Яғни Нәзір Төрәқұловты баураған социал-демократтар емес, ұлттық демократия-Алаш қайраткерлері болатын.

1916 жылы патша үкіметі Түркістанның жергілікті халқын тыл жұмысына алу туралы жарлығын жариялағанда, ол земстволар одағынан нұсқаушы ретінде қызметке кірді. «Тыл жұмысына шақырылған түземдік жұмысшыларға көмектесу» ниетімен келген Төрәқұлов өзі үш жыл оқыған институтты тастап, тыл жұмысшыларымен еліне қайтқанша сол қызметте қала берді [4].

Н. Төрәқұлов отандастарының ауыр тағдырына, өкімет орындарының әділетсіздігіне, тіршілік тауқыметіне бұрын да бей жай қарамайтын. Қоқанда тұрған кезінде-ақ қыстақтардағы жарсыз-жақыбайлардың әкесіне мұңын шағып келетінін, байлардың, кулактардың зорлық зомбылығы туралы жоғарыдағы басшыларға шағым жазып беруін өкінетінін көріп өсті. Жан баласын жатырқамайтын Нәзір келгендердің жай-жапсарын сұрастырып, заңсыздыққа ызаланатын. Ол арызданып келгенімен, шындыққа жете алмай, жаны жабырқауларды, ұрыс-сөгіс естіп мүлдем қарасын батырғандарды жиі көріп өскен.

1918 жылы Қоқан қаласында төңкеріс комитетінің хатшысы, Қоқан кеңесінің жұмысын атқара жүріп, оның баспасыз органы «Халық газетасын» шығаруға қатысты. Кейін Ферғана облыстық төңкеріс комитетінің төрағасы қызметіне дейін көтерілді. Облыстық халық ағарту бөлімінің бастығы қызметін атқара жүріп «Жаңа Шығыс», «Ферғана» газетінің редакторы болды [5].

Ол 1917 жылы әскерлердің ықпалымен саясатқа біржола ден қойғанымен, 1918 жылдың қазанында большевиктерге қосылады да, артынша өз еркімен Қызыл армияның қатарына өтеді. Түркістан майданының революциялық әскери кеңесінің мүшесі, Бүкілодақтық коммунистер партиясының Орта Азия бюросының мүшесі болды [6].

Жалпы, 1918 жылдың 23 наурызы мен 3 сәуірі аралығындағы он күнге созылған Торғай облыстық кеңестері І съезінің қазақ арасында кеңес үкіметінің билігін нығайтудағы тарихи орны бөлек екені даусыз. Нәзір осы съезге арнайы шақырылып, «Қазақ мұңы» газетінің редакторлығына сайланады [7]. Көршілес өзбек ағайындар Нәзірді төл перзенттері санап, қатты құрметтейді. Мәселен, Ташкент қаласында №283 орта мектепке, осы шаһардың А. Икрамов ауданындағы Шараф Рашидов мақаласында, бір үлкен көшеге, төрт тұйық көшеге Нәзір Төрәқұловтың аты берілген. Қоқан қаласында Нәзір атындағы көшеде «Түркістан және Өзбекстан мемлекетінің көрнекті қайраткері» деп жазылған ммориалды тақта қойылған [8].

1918 жылы Төрәқұлов Қоқан-Кеңес депутаттары революциялық кемитетінің секретары, 1918-1919 жылдарда Ферғана облыстық ревкомның төрағасы, Түркістан ОАК мүшесі, Түркістан республикасының ағарту комиссары, «Вестник просвещения коммунистической культуры» журналының редакторы тәрізді қызметтерде болды. Бұдан әрі Нәзірдің қызметі Мәскеуде жалғасты.

Төрәқұлов-талантты, көпқырлы журналист еді. Ең алдымен ол еңбектерін қазақ, өзбек, орыс тіндерінде қатар жариялағанын атап өту керек. Ол Түркістанда жұмыс істеген жылдарында өзбек және орыс тілдеріндегі бірталай газет, журналдардың редакторы және белсенді шығарушылардың бірі болған. Бұған оның «Ынтымақ» журналында, «Қызыл байрақ», «Ферғана» газеттеріне басылған алпысқа жуық жарияланған дәлел бола алады.

Оның орыс тіліндегі еңбектерінің маңызы зор. Еңбектерінің тематикасы көп спектрлі. Бұлардың ішінен саяси шолу да, тіл, дін, мәдениет, дәстүр проблемасын қозғайтын мақалалар, аудармалар, сын кітаптар да кездеседі. «Автономияшылдар» қуылғаннан кейін Н. Төрәқұлов Қоқан жұмысшы, солдат және мұсылман депутаттары кеңесінің хатшысы және оқу ағарту комиссары, Скобелова қаласында облревком төралқасының мүшесі және оқу ағарту бөлімінің меңгеруші қызметтерін атқарған. Бұл кезде

ол солшыл әскери қатарында жүріп, осы партияның жергілікті ұйымы төрағасының орынбасары міндетін атқарады.

1920-1922 жылдары Түркістан Орталық Атқару Комитетінің төрағасы, Түркістан коммунистік партиясының бірінші хатшысы, халық ағарту комиссары сияқты көптеген жауапты қызметтерді атқарды. Н. Төрәқұловтың ел басқару қызметкерінің негізгі арқауы халықты азатыққа, тәуелсіздікке жетелеу болды.

1921 жылдың 21-25 тамызында Кеңестердің бүкіл Түркістандық X съезінде Нәзір Төрәқұлов есепті баяндама жасап, Түркістан Атқару Комитеті жанынан ұлттық білімін ашуды сұрады. Түркістан мұсылман бюросын құрған кезінде, Түркістан Атқару Комитетінің жанында қазақ, өзбек, түркімен бөлімшелерін ұйымдастырып, жергілікті халық мәселесіне айрықша көңіл бөлді.

22-мамыр мен 6-маусым аралығында Түркәстан республикасы оқу-ағарту қызметкерлерінің I съезі өткен. оны шақыруға бастама көтерген Нәзір Төрәқұлов онда оқу-ағарту комиссарларының міндетін саралаған баяндама жасады. Делегаттар оннан астам ортақ мәселені ортаға салып, аса зәруіне тоқталып пікір алысқан. Съезд қарарында кеңес мектептерін көптеп ашу, мұғалімдерді тәрбиелеу, кадр тандау, жат элементтерге қарсы күресу, ендігіде мұндай нұсқауларға жол бермеу қажеттігіне назар аударды [10].

Түркістанда өзбек тілінде мектеп оқулықтарын құрастырып, баспадан шығаруға басшылық жасаған болатын. Оған қоса, Төрәқұлов, көрші жатқан бауыр халықтар арасында да дипломатиялық қызметтер атқарған. Мысалы, Ферғана алқабының қыстақтарында әлденеше рет болып, әскери қақтығыстарды шешуге атсалысқан, Түркістан майданының революциялық әскери кеңесімен тығыз байланыс жасап отырған [6].

Түркістан компартиясының IV съезіне «Ферғана мәселесі» жөнінде ол жасаған баяндама негізінде қабылданған қаулылардың өзі-ақ айғақтайды. Бұл шешімдерде басшылық «тек қана мұсылман байлардың таптық және сословиелік артықшылықтарын қорғауға бағытталған контрреволюциялық антикеңестік қозғалыс» деп айыпталды. Сол кезде бұл контрреволюциялық-бандиттік бағыт ұстаған басшылықтың мәніне берілген баға еді. Ферғананың Түркістан республикасы ғана емес, бүкіл Кеңес Федерациясы үшін саяси, әсіресе экономикалық маңызын мойындаған съезд бандиттік басшылық жасақтарын жою жөнінде шұғыл шаралар белгіленген болатын [3].

Басмашылардың негізгі күштері талқандалған соң олардың басшылары сотқа тартылды. Маңызды саяси және бар ашық соттар ұйымдастырылды, өйткені оларда қоғамдық айыптаушыларға ерекше рөл берілді. Мұндай айыптаушылардың қатарында қарапайым диқандар ғана емес, республиканың саяси жұмыста белгілі бір дәрежеде шындалған жауаты қызметкерлері де болған [4].

Сот барысы баспасөзде кеңінен жазылды. Газет материалдарында қоғамдық айыптаушы Нәзір Төрәқұловтың саяси қайраткері ретінде өз міндетін жете білуімен, басмашылардың контрреволюциялық мәнін ашып көрсетуде, сотқа көмектесіп қана қоймай, өзінің қайсарлығын көрсеткен. Ол өзінің сөзін саяси пафоспен жеткізіп, оны естен шықпас эпизодтармен, фактілермен, айқын тұжырымдармен жасады. Аталмыш сотқа қатысқан, кейіннен Кеңес армиясының генерал-лейтенанты дәрежесіне көтерілген Я.Д.Чанышев: ТКП ОК-нің хатшысы Н. Төрәқұлов айқындығымен, шындығымен әрі қайтпас бір беттігімен жұрттың бәрін таңырқата тамаша сөз сойледі деп еске алады [9].

Іс жүзінде Түркістанның жетекшісіне айналған Н. Төрәқұлов өзін нағыз көсбасшы және білікті маман ретінде көрсете білді. Ол жаңа өкіметтің алдынан туындайтын проблемалардың өзегіне жергілікті жерлерде үңілу үшін республиканың әртүрлі облыстарын жиі аралап тұрды. Түрлі деңгейдегі съездерге қатысып, сөз сөйлейді, жиналастар мен митингілерге жұмысшылармен, қызыл гвардияшылармен, диқандармен жүздесті. Ол әуел бастан-ақ бұқараның үніне құлақ аса білу, әрбір адамға ықыласпен қарау халық жетекшісінің ең негізгі қасиеттерінің бірі екендігін көкейіне мықтап түйген. Елдің ұлттық экономикасын қалыптастыруға ұмтылған Н. Төрәқұлов оны өрлетіп, гүлдендірудің негізгі, тек ауыл шаруашылық өндірісін ғана емес, жергілікті өнеркәсіпті де дамыту деп білді.

Түркістан республикасы Кеңестерінің X съезінде Н. Төрәқұлов жер реформасы секілді қабырғалы мәселе жөнінде өзіне тән нақ сезіммен былай дейді: «Бұл міндеттерді жүзеге асыру мақсатында Түркістан Орталық Атқару Комитеті басшылығымен ең алдымен жер реформасын белгіледі, ол туралы Түркістан басылымдарында көп жазылады, ол туралы әртүрлі съездерде көп айтылды. Жер реформасы туралы ой қадап айтатын, көктен түскен жоқ, ол Түркістанның өз шындығынан, революцияның өзінен туындаған, ол ең үлкен міндетретінде алға тартты, Түркістан ОАК-ін оны тез арада жүргізуге мәжбүр етті... Бұл жөнінде осы тақырыпқа жер шаруашылығы халық комиссарының арнайы баяндамасында айтылған менің міндетім – атқарылған іске жалпы саяси және экономикалық баға беру әрі тиісті қорытынды жасау», деген болатын [7, 100 б.]. Нәзір 1923 жылдың көктемінен бастап қолға алу жоспарланған Жетісу темір жолының

құрылысына да көп үміт артты, себебі бұл жас республиканы Түркістанның астық проблемасын шешуге жақындата түсетін [10].

Қорыта айтқанда, Нәзір Төрекұловтың Түркістан автономиясының құрылуы мәселесіне сіңірген еңбегі өте мол. Қазақ зиялыларының өкілі ретінде ұлттық автономия мен мұсылман мәртебесі үшін аянбай күрес жүргізді. Кеңес өкіметінің солақай саясатын ашық әшкерелей отырып, ұлттық қозғалыстарды қолдады. Қалың бұқараның азаттығы мен еркіндігі, құқықтары мен бостандықтары үшін тер төкті. Сол себепті Нәзір Төрекұлов сынды азаматты ұлтымыздың мақтанышы ретінде бағалау – бізге сын.

1. Әлмашұлы Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. – А.: Алаш, 2004. – 135 б.

2. Н. Төрекұлов. Шығармалары. – Шымкент: Ордабасы. - 1996. – 4 б.

3. Г. Төлеуқұлов. Жазықсыз жазаланғандар. – Ташкент. – 2000. – 20 б.

4. Әбдізұлы Қ. Алаш перзенті // Егемен Қазақстан. – 2007. – 3 тамыз. - 5 б.

5. Мұсадиева А. Нәзір Төрекұловтың мұрасы-тарихи дерек көзі ретінде // Ақиқат. - 2005. - №10. – 154-155 бб.

6. Кәкішев Т. Нәзір Төрекұловтың қайраткерлігі: беймәлім тағдыр және тарихи әділдік // Қазақ әдебиеті. – 2004. - №20. – 11 б.

7. Ы. Ысмаилұлы, Әшірбек С. және т.б. Нәзір Төрекұловтың шығармалары: Дипломат, А.: Қазақстан, 1997. – 336 б.

8. Көп томдық шығармалар жинағы: зерттеулер, мақалалар. – А.: Ел-шежіре, 2007. – 256 б.

9. Н. Назаров. Түркістанның туын ұстап өткен ер // Әзіретті Түркістан. - 2001. – №28. – 3 б.

10. Т. Мансұров. Тағлымға тағзым // Жас Алаш. - 2003. – 30 қазан. – 5 б.

Абдреймова М.С. – магистрант 2 курса КазНУ им. аль - Фараби

Abdreymova_madina@mail.ru

Труды Назира Турекулова в строении Туркестанской автономии

Аннотация. В данной статье автор рассматривает историческую картину возникновения «Туркестанской автономии», консолидацию тюркоязычных народов, исторические события после восстания 1916 года. Особенно надо уделять внимание национальной интеллигенции после первой русской буржуазной революции, которая происходила в России и ее элементы повлиявшие на культурную жизнь казахов. Также автор в статье пытался показать роль и деятельность интеллигенции, которые хотели создать национальную автономию под эгидой тюркизма. Один из лидеров национальной интеллигенции был назир Турекулов. Как один из лидеров Туркестанской автономии смело выдержав давление со стороны центральной власти, объявлял о статусе национального государства. Также уделяется внимание роли и деятельности Назира Турекулова.

Ключевые слова: «Туркестанская автономия», нация, интеллигенция, империя, революция, большевики, социализм, партия, интернационал, национально-освободительное движение.

Abdreimova M.S. - 2 undergraduate courses KazNU the name al-Farabi

Work of Nazir Torekulov at Turkestan autonomy construction

Summary. In this essay the author examines the historical emagine of the emergence of "Turkestan autonomy", the consolidation of the turkic-speaking peoples, historical event after the 1916 uprising. Especially need to pay attention to the national intelligency after the first russian bourgeois revolution that took place in Russia and its elements influenced the cultural life of the Kazakhs. Also the author of the article tried to show the role and activities of the intelligency, who wanted to create a national autonomy under the aegis of Turkism. One of the leaders of the national intelligency was NazirTurekul. As one of the leaders of the Turkestan autonomy safely withstand the pressure from the central state announced the status of a national state. Also focuses on the role and activities Nazir Turekul.

Keywords: "Turkestan autonomy", the nation, the intelligentsia, the Empire, the revolution, the bolsheviks, socialism, party, International, the national liberation movement.

УДК: 394.26(574+581)

ПРАЗДНОВАНИЕ НАУРЫЗ В КАЗАХСТАНЕ И АФГАНИСТАНЕ

Адиб Абрахми Мохаммад Шариф - КазНПУ им. Абая, магистрант 2 курса

Данная статья посвящена празднованию Наурыза в Казахстане и Афганистане. На сегодня по данной проблеме написана не мало работ, но сравнительный анализ празднования и выявления специфических особенностей с учетом традиционного празднования Наурыз, не была специальным объектом исследования для исследователей. Это праздник сохранения национальных и исторических традиций, также является одним из древнейших праздников, который объединяет разные культуры и народы, в том числе Казахстан и Афганистан. Наурыз был включен в 2009 году в Репрезентативный список ЮНЕСКО по нематериальному культурному наследию человечества, а также имеет статус культурного наследия, который способствует сохранению ценностей мира и солидарности между поколениями и внутри семьи, а также примирения и добрососедства, тем самым способствуя дальнейшему укреплению интеграции народов

Ключевые слова: зороастризм, Наурыз, традиция, интеграция, культурное наследие, культурная ценность, обряд, обычай

Праздник Наурыз - один из самых древних праздников на Земле. Он отмечается уже более пяти тысяч лет как праздник весны и обновления природы многими народами Передней и Средней Азии, а по некоторым данным и у восточных славян. Исторические сведения об этом празднике встречаются в трудах многих античных и средневековых авторов. По восточному летоисчислению он соответствует иранскому Новому году (Навруз). Из поколения в поколение передавали традиции празднования Наурыза казахи, узбеки, уйгуры. Таджики называли его «Гульгардон» или «Гульнавруз», татары – «Нардуган», а древним грекам он был известен как «Патрих». Корни праздника можно отыскать в древних языческих обрядах. Сама по себе форма празднования с глубокой древности несла в себе принципы любви к природе. Несмотря на давность, этот праздник сохранился в народной памяти, и в настоящее время приобрел новый духовно-этический смысл. Термин «Наурыз», как известно, означает новый день или время обновления или древний восточный «Новый год». По сравнению с другими традиционными празднованиями «Нового года» разных народов его истинность и планетарность подтверждена тем, что он начинается в день весеннего равноденствия или начала нового солнцестояния. То есть, это взаимосвязь космоса и земли предвещает новый импульс, обновление, возрождение природы и всего живого, в том числе и человека. Значение слова «наурыз» – словосочетание, корнями являются персидские слова «нау» (новый) и «руз» (день). Но надо иметь в виду тот факт, что в коптском словаре (Египет) существует слово «нияру». Впоследствии, греки, по своему обычаю, изменили произношение иностранного слова, присоединив к корню «нияру» букву «с». Получился «ниярус», наподобие «антони-антонис». Что интересно, коптское слово «нияру» переводится как «дни». И еще один интересный факт, связанный со словом «нияру». Нияру – название весеннего периода, а именно дней, соответствующих мартовским дням. Интересен тот факт, что в коптском языке существует и слово «ниярус», которое дословно переводится как «празднество благодатных дней». И согласно лингвистическим исследованиям египетских, а именно коптских ученых, прародителем персидского слова «науруз» является коптский корень «нияру». Как известно, что коптская культура существовала еще до происхождения календарей, и возможно более молодая культура Месопотамии впоследствии переняла это слово от коптов. Это говорит о том, что изучение происхождения слова «Наурыз» остается открытым [1]. На территории стран бывшего Содружества Независимых Государств, праздник Наурыз, в основном широко отмечается в республиках Средней Азии, как Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Кыргызстан, Таджикистан. По древнему летоисчислению этот день обычно совпадал с 22 марта - днем весеннего равноденствия. Поэтому казахи называли месяц март - Наурыз. Считалось, что в этот день происходит обновление в природе, гремит первый весенний гром, происходит набухание почек на деревьях, буйно прорастает зелень. Следует отметить, что Наурыз мейрамы как нерелигиозный праздник весны и обновления имеет общие корни и параллели с проходами зимы и многими другими значимыми моментами в жизни всех народов Казахстана. Если в этот день рождались мальчики, их называли по традиции Наурызбайями или Наурызбеками, а девочек просто Наурыз или Наурызгуль. Если в этот день выпадал снег, то это считалось добрым знаком. Даже девичью красоту в казахских легендах сравнивают с белым снегом Наурыза, поскольку в марте месяце обычно идет мягкий пушистый снег с особенной белизной. В далеком

прошлом казахи называли Наурыз Днем улуса - народа или Великим днем улуса. В народе повелось: чем щедрее будет отмечен праздник Наурыз, тем благополучнее пройдет год. Отсюда и изобилие праздничных обычаев и атрибутов. Накануне праздника весеннего равноденствия люди приводили в порядок жилье, расплачивались с долгами, мирились находившиеся в ссоре, ибо, как утверждали старики, когда Наурыз входит в их дома, все болезни и неудачи должны обходить их стороной. В ночь перед торжеством в знак пожелания обилия молока, урожая и дождя все емкости наполняли молоком, айраном, зерном, ключевой водой, а в день Наурыза все старались быть в добром расположении духа, при встрече заключали друг друга в объятия, высказывали самые добрые пожелания, чтобы все невзгоды и беды миновали их. Празднование Наурыза начиналось традиционной встречей рассвета, связанного со старинным ритуалом – «Если увидишь родник - расчищай его исток». Встречая рассвет, все взрослое население, молодежь и дети, взяв в руки лопаты, кетмени, собирались в условленном месте у родника или арыка и производили его расчистку. Затем все вместе под руководством почтенных стариков производили посадку деревьев. При этом по установившейся традиции произносились слова: «Пусть останется в памяти от человека дерево, нежели стадо», «Срубил одно дерево - посади десять». После исполнения ритуальных мероприятий три человека в образе жыршы - зазывалы (глашатая) обходили все улицы, площади, дворы и звали всех на праздник. Они одевались в яркие, праздничные костюмы. Ими могли быть персонажи казахских сказок - Алдар Косе, Жиренше и красавица Карашаш. После этого начиналось праздничное представление. Люди веселились, поздравляли друг друга с наступлением Нового года, желали друг другу добра, пели песни, которые издавна были сложены специально для этого праздника - Наурыз жыр, устраивали борьбу мужчины с женщиной, состязания в скороговорках - жанылтпаш, отгадывании загадок - жумбак. В эти дни готовилось много еды, которая символизировала достаток и изобилие в наступающем году. В полдень на установленном месте у селения резали быка и варили из его мяса блюдо «бель-котерер», что означает «выпрямляющий стан», поскольку бык считался одним из самых сильных животных, и пища из него давала людям силу и выносливость. Дастархан накрывали в каждой семье. Трапеза приурочивалась к полудню, до и после которой мулла читал молитвы в честь предков. По завершении старший по возрасту из присутствующих давал благословение (бата), чтобы из года в год благополучие не покидало семьи. У казахов при праздновании Наурыза обязательным являлось присутствие числа «7», которое олицетворяет семь дней недели - единицы времени вселенской вечности: перед аксакалами ставились семь чаш с напитком Наурыз-коже, приготовленным из семи сортов семи видов злаков. В состав семи компонентов обычно входили мясо, соль, жир, лук, пшеница, курт, ирим-шик (творог) [2].

В эпоху сложения тоталитарной системы, когда все национальное было признано несущественным, а все упоминания о традиционном наследии причислены к анахронизмам и пережиткам древности, Наурыз мейрамы был отменен (1926 г.) Впервые после долгих лет забвения в Казахстане он праздновался в 1988 году и, как ни странно, получил широкий общественный резонанс. Официальное признание Праздник Наурыз приобрел 15 марта 1991 года после выхода Указа Президента Казахской ССР «О народном празднике весны – Наурыз мейрамы». Президент страны объявил 22 марта, день весеннего равноденствия, праздничным днем – «Наурыз мейрамы», а с 2009 года праздник отмечается 3 дня подряд, начиная с 21 марта. Эти три дня в Казахстане объявлены нерабочими. С этого времени началось широкое празднование «Наурыз мейрамы» по всей республике. Безусловно, современные очертания праздника существенно отличаются от их прежнего содержания. Это не только театрализованные представления и богато убранные юрты, вкусно приготовленный наурыз-коже, но и проведение благотворительных акций, народно-спортивных игр, уход за зелеными насаждениями, посадка деревьев, очистка парковых и других зон отдыха, улиц и площадей. В наши дни «Наурыз мейрамы» стал общенародным праздником весны, труда и единства.

Сегодня этот праздник одинаково дорог всем народам, живущим в многонациональном Казахстане. Таким образом, древний праздник Наурыз гармонично трансформировался в современную жизнь, сохранив преемственность традиций древности [3].

Празднование Наурыз во все периоды истории Афганистана, является как один из старейших праздников арийцев в наследие тысячи лет. Также является Наурыз одним из ценных традиционных праздников одним из основных показателей культуры страны Афганистан. Итак, Наурыз в Афганистане имеет более 3000 летнюю историю и уходит глубокими корнями в зороастрийскую религию и празднуется сегодня как один из крупнейших в стране, от древних времен до наших дней, первый день первого месяца солнечного года, когда день и ночь равны. Праздник Наурыз сопровождается спортивными соревнованиями и развлечениями, проводятся бузкаши (конные скачки), борьба, народные

танцы, дартс игры, игры в мяч, запускают воздушных змей [4]. С появлением и распространением ислама, в празднование Наурыза приходят и религиозные элементы. Это получило дальнейшее развитие и сохранилось до сих пор. В Афганистане подготовка к празднику начинается за сорок дней. В мавзолее четвертого Халифа ислама Али «Хайдар», которая расположена в исторической провинции Балх, с разных уголков страны собираются немощные и инвалиды. Днем и ночью они молятся Аллаху с надеждой, что он услышит их наврузную молитву. Считается, что Бог слышит искренние молитвы людей в эти дни [5]. В Мазари Шериф, где люди считают, похоронен Имам Али торжества имеют религиозное измерение. Праздник начинается с поднятия зеленого религиозного флага. В течение нескольких недель, пока Янда не завершится во второй церемонии на 13-й день Нового Года, город будет принимать десятки тысяч посетителей со всей Афганистане. Поднятие жанда (флага), у мавзолея Хазрат Али, в Мазари-Шариф, Кабуле и преследует свою традицию. Каждый человек может взять флаг и поставить его на свое место, если флаг удастся быстро поставить, то год сулит быть удачным и процветающим. Так же в эти дни по всей стране расцветают розы, что также считается праздничным. Регион Балх отличается особым изобилием роз.

В первый день Нового года, великолепные церемонии, проходят в храме, в размере сотен тысяч соотечественников со всех уголков страны и даже соседи по Центральной Азии приезжают, чтобы посетить его. В Мазари-Шарифе, Новый год, определенным образом связан с цветком под названием "Роуз Бар" (или Праздник Розы) проводится. В Новый год дома, сады и парки, дороги и улицы делаются безопасными и чистыми. Особое внимание уделяется чистоте парка Храма Мазари. В первый день Нового года, десятки тысяч людей собираются у могил, приписываемых Али ибн Аби Талиба с утра. Губернатор, наряду с руководителями государственных органов, судей и высокопоставленных чиновников и священнослужителей собираются во дворе гробницы, а затем в знак уважения играют музыку, и после прочтения первой главы Корана и выступления губернатора завершается молитвой благословения. Чтобы наступающий год был счастливым, запрещается плакать, нервничать, сердиться, наказывать детей [6]. В Афганистане готовят «Семь фруктов», а не «Семи син», который является общим в Иране. Семь фруктов, как фруктовый салат, сделанный из 7 различных сухофруктов: изюм, сенжэд (Senjed) (сухофрукты из лоха дерева), фисташка, фундук, чернослив (сухой плод сливы) и грецкий орех (или миндаль или другой вид плода сливы). Также готовят «Самонаг»- это особый тип сладкого блюдо из ростков пшеницы, который имеет большое значение в празднований. Женщины устраивают особую вечеринку для его приготовления, распевая хором специальную, также традиционные.

Фестиваль Гули Сурх, что буквально означает красный цветок фестиваля, является старым праздником, отмечаемый только в Мазари-Шариф в течение первых 40 дней в году, когда цветут тюльпаны. Люди путешествуют из разных уголков страны в Мазари-Шариф для того, чтобы посетить фестиваль. Он отмечается наряду с проведением Церемонии поднятия флага, которая проводится в священной Голубой мечети Мазари. Это место считается в основном для суннитских афганцев, местом похоронения Али ибн Аби Талиба, четвертого халифа ислама [7]. В этот день люди идут в гости к друзьям и родственникам, чтобы поздравить и приветствовать новый год и пожелать счастья. В рамках празднования тысячи паломников из разных городов Афганистана приходят в Мазари-Шариф. Мавзолее Мазари служит в качестве гостевого дома для путешественников и паломников, но места обычно не хватает и люди идут домой и празднуют праздник вместе со своими друзьями [8].

Итак, Наурыз является одним из древнейших праздников, который объединяет разные культуры и народы, в том числе Казахстан и Афганистан. Это праздник сохранения национальных и исторических традиций на обширной земле древней Арианы.

Таким образом, Наурыз был включен в 2009 году в Репрезентативный список ЮНЕСКО по нематериальному культурному наследию человечества. Это нашло отражение в 2010 году, когда Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций приняла резолюцию, признающую 21 марта Международным днем Наурыза, а также имеет статус культурного наследия, который способствует сохранению ценностей мира и солидарности между поколениями и внутри семьи, а также примирения и добрососедства, тем самым способствуя дальнейшему укреплению интеграции.

1 www.kazreligiya.kz

2 Пустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов, Алма-Ата 1992, С.116- 118.

3 www.kazakhstan.orexca.com.

4 www.khorshed.org/

5. پوپل ڪريم. جشن نوروز در افغانستان. کابل، 1390، ص

6 www.h-obaidi.com

7 www.cultureofiran.com/nowruz_in_Afghanistan.

8 . . . كاويانی ،نجم ،جشن جهانی نوروز. 1390، ص 2

**Адиб Абрахми Мохаммад Шариф – Абай ат. ҚазҰПУ 2- курс магистранты
Қазақстан мен Ауғаныстанда Наурыз мерекесінің тойлануы
Түйіндеме**

Бұл мақала Қазақстан мен Ауғаныстанда Наурыз мерекесін тойлауға арналған. Бүгінгі күнге дейін осы мәселе бойынша бірталай еңбектер жазылды, бірақ зерттеушілер үшін Наурыз мейрамының дәстүрлі тойлануын ескере отырып, оны атап өтудің өзіндік ерекшеліктерін анықтау және мерекелеуді салыстыра отырып талдау зерттеудің негізгі объектісі болмай отыр. Бұл ұлттық және тарихи дәстүрлерді сақтау мейрамы, сонымен қатар түрлі мәдениеттер мен халықтарды, соның ішінде Қазақстан мен Ауғаныстанды біріктіретін көне заманнан келе жатқан мереке. Наурыз 2009 жылы адамзаттың бейматериалдық мәдени мұрасы бойынша ЮНЕСКО-ның Репрезентативтік тізіміне енгізілді, сондай-ақ әлем құндылықтары мен ұрпақтар арасындағы және отбасы ішіндегі ынтымақтастықты сақтауға ықпал ететін мәдени мұра мәртебесіне, сонымен бірге бұдан әрі де халықтар ықпалдастығын нығайта түсуге мүмкіндік туғызатын ымыраластыру мен достық қарым-қатынас мәртебесіне ие.

Кілт сөздер: зороастризм, Наурыз, дәстүр, интеграция, мәдени мұра, мәдени құндылығы, салттық, дәстүр

Summary

**Adib Abdrahmi Muhammad Sharif - 2-year Master of KazNPU by Abay
Nauryz celebration in Kazakhstan and Afghanistan**

This article is dedicated to the celebration of Nowruz in Kazakhstan and Afghanistan. on this issue was written little work, but the celebration of the comparative analysis and the identification of specific features, taking into account the traditional celebration of Nowruz, was not a special object of study for researchers. This is a celebration of preservation of national and historical traditions, is also one of the oldest holidays that unites different cultures and nations, including Kazakhstan and Afghanistan. Nowruz was included in 2009 in UNESCO's Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity, and has the status of cultural heritage, which helps to preserve the values of peace and solidarity between generations and within the family, as well as reconciliation and neighborliness, thus contributing to further strengthen the integration of the peoples

Keywords: Zoroastrianism, Nowruz, the tradition, the integration, cultural heritage, cultural value, ritual, tradition

ӘОЖ 930.85

ӨНДІРІСТЕГІ ӘЙЕЛДЕР ЕҢБЕГІ: КЕШЕ ЖӘНЕ БҮГІН

**Байкелова Л.К. - Абай атындағы ҚазҰПУ 6МО11400 – «Тарих» мамандығының 2 курс
магистранты, Lyzka-89b@mail.ru**

Мақала өндірістегі әйелдер еңбегі, оның үлес салмағы және ерекшелігі мәселелеріне және оларды кеңестік және қазіргі ахауларында салыстырмалы зерттеуге арналған. Нәзік жандылар қай қауымда болса да, өндірістің әртүрлі саласында қызмет атқарып жүр. Бүгінгі таңда мемлекеттік басқарудың барлық жүйесі әйелдер еңбегінің үлесінің нәтижесінде дамып келеді. Өндірістің әртүрлі салаларында еңбек етіп жүрген әйел қауымына жеңілдіктер жасалып, оларға көптеген жағдайлар қарастырылып отыр. Ерлермен тепе-тең еңбек еткенімен, әйелдер жалақысы ерлерге қарағанда төмен. Әйел қауымы өндірістегі еңбектен бөлек, үй шаруасы бала күтімі сияқты еңбектер атқарылып отыр.

Түйін сөздер: әйел еңбегі, гендерлік теңдік, өндіріс, әйел қызметі.

Әйелдер еңбегі қай қауымда болса да өзіндік мәнге ие процесс. Әйелдер еңбегінің сипаты мен формасы әр қоғамдық құрылысқа байланысты дамып отырды. Әйелдер қауымының өндіріске тартыла бастауы жаңа заман дәуіріне тура келеді. Бұл әйелдердің экономикалық дербестігіне жол ашты.

Жаңа заман дәуірінің қоғамында еркектер еңбегіне қарағанда әйелдер еңбегіне ақыны аз төледі. Жұмысшы әйелдер мұнан да өзге өндірістің дискриминациялық қанау саясатын бастан өткерді. Әйелдер еңбегінің жағдайы әсіресе отар және дамушы елдерде өте ауыр болды, оларға ақы төлеу мөлшері дамыған елдер әйелдері жағдайымен салыстырғанда тіпті төмен болды. АҚШ-та машина жасау өнеркәсібінде еркектермен теңдей жұмыс атқарған жұмысшы әйелдерге еңбекақы 20% кем төленсе, Францияда әйелдердің сағаттық тарифтік нарқы еркектер атқарған сондай жұмыстағы еңбек нарқының

50-60%-ы мөлшеріндей. Ал, Норвегия әйелдері еркектерден еңбек ақысының 60-65%-ын, Швецияда 70%-ын, Швейцарияда 61-65%-ға дейін алады.

Бүкіл дүниежүзілік кәсіпшілер одағы федерациясының инициативасымен тең еңбегі үшін әйелдерге еркектермен бір мөлшерде ақы төлеу туралы мәселе БҰҰ -да қаралды (1948). Әйелдер еңбегінің прогресшіл мәні әйелдердің қоғамдық өндіріске кеңінен тартылуында, олардың қоғам өміріне белсене қатысуында. Капиталист кәсіпорындарында әйелдер еңбегін жүгенсіз қанау еңбекші әйелдер тарапынан үзілді-кесілді қарсылыққа кезікті. Капитализм жойылғанда ғана әйелдер бостандық, әйелдер еңбегі жаңа мазмұн алды, оның прогресшілдігі айқындала түсті.

Кеңестік қоғамның әйелдерге қатысты заңдары олардың өндіріс пен мәдениеттің барлық саласында еңбек етуіне жол ашты. КСРО-да конституциялық құқық ретінде «әйелге шаруашылық, мемлекеттік, мәдениет және қоғамдық-саяси өмірдің барлық саласында бірдей тең құқық беріледі» деп бекітілді. Өндірісте әйелдердің еңбегін тиімді қолдану-«социализмнің капитализмнен артықшылығының белгісіндей» сипатталып, қабылданды.

КСРО-да басқа елдермен салыстырғанда, әйелдердің еңбегін шаруашылық саласында пайдалану жоспарланып бөлінді. Социалистік қоғамда әйелдер атқарған жұмысына еркектермен бірдей ақы алды, білім алуына жол ашық, денсаулығы қорғаулы, мамандық алуға құқылы болса, басшы қызметке тартылды, тұрмыс жағдайы үздіксіз жақсартылып тұрды деген сияқты әлеуметтік жетістіктерге қолы жетті. Сандарға жүгінетін болсақ, КСРО-да жоғары білімді барлық мамандардың жартысына жуығы әйелдер. Одақ бойынша 464 мың әйел дәрігер (72%), 1657 мың әйел мұғалім (71%) болып, істейді. Кеңестік қоғам әйелдері басқару ісіне де қатысқан. Мысалы, 1966 жылғы өткен сайлауда 425 әйел (28%) КСРО Жоғарғы советіне депутат болып сайланған. 1971 жылы одақтас және автономиялық республикалардың жоғарғы кеңесіне сайланған депутаттардың 36,4% жергілікті советтерге депутаттардан 45,8% әйелдер. [5]

Бүгінгі қазақ әйелдері түгел сауатты, қоғамның еркектермен терезесі тең мүшесі. «Екі жылдың ішінде Совет өкіметі Еуропаның ең артта қалған елдерінің бірінде әйелді азат ету үшін оны күшті жыныспен теңгеру үшін бүкіл дүниежүзінің алдыңғы қатарлы білімді, республиканың бәрі жабылып 130 жыл ішінде істемеген ісін істеді» деген ұлы көсем сөзінің мысалын бұрын қанауда езгіде болған әйелдерінің бүгінгі тамаша өмірінен айқын көруге болады. Қазақстан ғылыми мекемелері мен оқу орындарында 52 әйел ғылым докторы, 1370 әйел ғылым кандидаты жұмыс істейді. Қазақстанда 18 әйел КСРО жоғарғы советінің (1970 жылы), 170 әйел Қазақ ССР Жоғарғы советінің (1971 жылы) және 5028 (45%) әйел жергілікті жердің депутаты болды. Совет үкіметі әйелдердің қажырлы еңбегін жоғары бағалайды. КСРО-да 91 әйел – Совет Одағының Батыры, 3925 әйел – Социалист Еңбек Ері.

Қазақстанда 115 мың әйел Совет Одағының ордендері және медальдарымен наградталған, 2 әйел – Совет Одағының батыры, 187 әйел – Социалист Еңбек Ері. Қазақстан әйелдері республиканың шаруашылық, мәдени, қоғамдық және саяси өміріне белсене қатысады. Оны әйелдердің республика халық шаруашылық салаларында жұмыс істеуінен айқын көреміз.

2011 жылдың 5 наурызында Қазақстан әйелдерінің тұңғыш съезі болып өтті. Осы Съезде сөз сөйлеген елбасымыз Н.Ә. Назарбаев ер мен елге қиын болған кезеңде әйел-аналар отбасы мен қоғам жүгін қайыспай қатар көтере білгендігін атап өтті. Сондай-ақ, Елбасы әйелдердің өмірлік маңызды салаларда жұмыс істейтіндіктеріне назар аударды. Статистикаға жүгінсек, бүгінгі таңда барлық педагогтардың 73 пайызы, дәрігерлер мен медицина қызметкерлерінің 87 пайызы әйелдер болып табылады. Барлық бюджеттік сала қызметкерлерінің 60 пайызы әйелдердің үлесінде. Мемлекеттік басқарудың барлық жүйесі көп жағдайда олардың кәсібилігінің арқасында жұмыс істеп тұр. Тәуелсіздік жылдарында ондаған әйелдер министр және мемлекеттік органдардың басшылары болып тағайындалды. Жүздеген әйелдер Парламент пен мәслихат депутаттары болып сайланды.

Қазақстан Республикасының 2006-2016 жылдарға арналған гендерлік теңдік стратегиясында мемлекеттік басқару органдар арасындағы әйелдер өкілеттілігін 30 пайызға дейін көтеру міндеті қойылған. 2010 жылы ол көрсеткіш 10 пайыз көлемінде ғана болған.

Сонымен қатар, мемлекет басшысы әйелдердің мемлекеттік басқарудың шешім қабылдау деңгейіндегі үлесінің өте аз екендігін тілге тиек етті. Бүгінде Үкімет құрамында 3 министр әйел болса, бірде-бір облыс әкімі жоқ. Облыс әкімдерінің 5 орынбасары және 3 аудан әкімі ғана әйелдер. Осы мәселелерді шешуге Президент Үкіметке Президент әкімшілігімен, Ұлттық комиссиямен және «Нұр Отан» партиясымен бірлесе отырып, әйелдерді шешімдер қабылдау деңгейіне дейін жылжыту жөнінен 2016 жылға дейінгі кезеңге арналған нақты жоспарлар жасауды тапсырды. [4,16]

Өндірісті механикаландыру, автоматтандыру нәтижесінде әйелдер еңбегі қолданылатын мамандықтар көбейді. Әйелдер организмнің өзгешелектеріне байланысты олар ауыр және денсаулығына зиянды өндірісте жұмыс істеуден босатылды, кейбір өндіріс саласында оларға ерекше жағдайлар жасалды, КСРО Министрлер Кеңесінің «Әйелдерді ауыл шаруашылығының күрделі мамандықтарды қажет ететін жұмысына көбірек қатынастыру туралы» қаулысында (1969) ауыл шаруашылығының күрделі машиналарын меңгеретін әйелдерге еңбек нормасы 10% төмендетілді және қосымша демалыс уақыты 12 күнге ұзартылды. Жұмыс орындарында әйелдерге арналған бөлмелер бар, үй шаруасын жеңілдету мақсатымен тұрмыстық қызмет көрсететін ұйымдардың атқаратын жұмыс түрі молідасы, балалар бақшасы мен яслилері үздіксіз көбейтіліп, аяғы ауыр және жас балалы әйелдерге көптеген жеңілдіктер жасалып, олардың қоғамдық еңбектен қол үзбеуіне жағдай туғызылды.

Рыноктық қатынастар жүйесіндегі әйел жұмыс күшінің ерекшеліктері

Жұмыспен қамту теориясының пікір-талас тудырушы мәселелерінің бірі қоғамдық өндіріске араласуы мен онан әрі қолдануында айқын әлеуметтік сипатқа ие болатын - әйел еңбегінің қызмет етуі. Осыған орай, рыноктық экономикада әйелдердің жұмыспен қамтылуының орны мен ролін зерттеуде ерекше жүйелі көзқарас қажет. Сонымен бірге, жүйелі көзқарастың болуы әйел еңбегінің қоғамдық және экономикалық өмірдің басқа да бірқатар құбылыстарымен байланыстарын анықтай отырып, бір жағынан, бұл құбылыстардың әйелдер еңбегін қолдануға әсерін, екінші жағынан – оның әлеуметтік-экономикалық және тағы басқа зардаптарын ашып көрсетуге мүмкіндік береді.

Еңбек үдерісінің мазмұны нақты формадағы тұтыну құндылықтарын өндірудегі адамның мақсатты қызметін білдірсе, физиологиялық мағынасында - мақсатты түрде жұмыс күшін шығындау. Яғни, еңбек жұмысшының өзі өңдейтін затына ғана емес, сонымен бірге, ерлер мен әйелдерде әртүрлі болып келетін өзінің еңбек ету қабілетіне қатынасы болып табылады. Егер қоғамдық өндірісті материалдық игіліктер өндірісі мен халықтың табиғи ұдайы өндірісі тұрғысынан алып қарастыратын болсақ, онда бұл үдеріске әйелдердің қатысу ауқымы аса кең, себебі, әйелдер тек қоғамның материалдық байлығының көбеюіне ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар, репродуктивті қызмет атқарады. Әйелдердің аналық қызметі олардың материалдық игіліктерді өндірудегі мүмкіндіктерін сандық және сапалық тұрғыда шектейді. Сандық тұрғыда - репродуктивті қызметті орындауға байланысты әйел еңбегіне үзіліс жасаудың әлеуметтік қажеттілігі. Үзіліс уақытпен өлшенеді және өндіргіш күштердің даму деңгейі мен өндірістік қатынастардың сипатына тәуелді болады. Бір жағынан, мұндай үзілістің қажеттігі мен мүмкіндігі өседі, екінші жағынан – төмендейді. Сапалық тұрғыда - ауыр және зиянды жұмыстарда әйел еңбегін шектеу қажеттілігінен көрінеді.

Сондай-ақ, ерлер еңбегі мен әйел еңбегін пайдалануда белгілі бір түйісу нүктелері де бар. Ерлер мен әйелдер еңбегі үдерісін талдау сырт қарағанда екеуінің ортақ сипаттарының бар екендігін көрсетеді (екі топтың да өкілдері нақты формадағы тұтыну құндылықтарын өндіруді жүзеге асырады), басқа қырынан алғанда, өндіріс алдында екеуінің табиғи жаратылыс ерекшеліктері ескерілуі тиіс.

Адамдардың табиғи мүмкіндіктеріне қарай осылайша ерекшеленуі, ең алдымен, ерлер мен әйелдер арасындағы еңбек бөлінісінің туындауына негіз болды. Қоғам дамуының алғашқы кезеңдерінде ерлер мен әйелдер бірдей орындай алатын тұтыну заттары өндірісі басты орын алды. Сонымен бірге, негізінен ер адамдар іске асыра алатын еңбек құралдары пайда бола бастады. Мұндай еңбек құралдарын дамыту бұлшық ет энергиясы шығынымен байланысты болғандықтан, ерлердің жұмыс күші тиімдірек болып саналды.

Табиғи жаратылыс негізінде балалардың өмір сүруін қамтамасыз ету мен натуралды үй шаруашылығының қажеттілігін өтеу қызметтері әйелге үй жұмысының бекітілуіне объективті түрде әсер етті. Тарихи дамудың келесі кезеңдерінде қолөнердің жер өңдеуден бөлінуінде, сауда мен тауар-ақша қатынастарының дамуында отбасы өнімдерінің бір бөлігі ішкі тұтыну шеңберінен шыға бастады. Қоғамдық еңбектің қоғамдық өндіріс пен үй шаруашылығына бөлінуіне қарай әйел еңбегі соңғысының синонимі ретінде қалыптасты. Онан әрі әйел тек үй шаруашылығы және оған байланысты қызмет түрлерімен біріктіріліп, әлеуметтік-экономикалық сипатқа ие болды, ал ерлер еңбегі қоғамдық өндірістегі еңбекпен байланыстырылды.

Адамның табиғи энергиясын пайдалануға негізделген мануфактураның пайда болуында сұраныс, ең алдымен, ерлердің жұмыс күшіне қатысты туындады. Сондықтан ерлер нақты мамандық бойынша жалдамалы жұмысшының ролін алғашқы болып меңгерді. Жалдамалы жұмысшының тұрмыстық-отбасылық ролі өмір сүру қажеттіліктерін табумен шектелді, 12-14 сағаттық жұмыс күні мен еңбек шарттарының ауырлығы жеке шаруашылық жұмыстарын орындауға және бала тәрбиесімен айналысуда уақыт пен күш қалдырмады.

Еңбектің механикалық құралдарымен жабдықталған мануфактураның өнеркәсіптік өндіріске айналуы, өндіріс технологиясының күрделенуі, еңбек бөлінісінің тереңдеуі белгілі бір кәсіптік біліктілігі бар жұмыс күшіне деген сұранысты тудыртып, екінші жағынан, энергияның механикалық және басқа да түрлерін қолдану өнеркәсіптегі жалдамалы еңбекке әйелдер мен балаларды тартуға мүмкіндік жасады.

Осылайша, өндіріс құралдары мен жұмыс күшінің бірігуіне үстемдік етуші жалдамалы еңбек шарттарында әйел еңбегі шаруашылықтың жеке секторынан қоғамдық секторға қарай ауыса бастады. Бұл әйелдерден дәстүрлі тұрмыстық-отбасылық ролмен қатар жаңа әлеуметтік-кәсіби ролді игеруді талап етті. Кәсіби еңбектің үзуді қажет ететін репродуктивті қызметтің орындалуы, бала тәрбиесіне қатысты және отбасы мүшелеріне қызмет жасау сияқты міндеттер әйелдер үшін жоғары білімділік және кәсіби деңгейге қол жеткізуге мүмкіндік қалдырмайды. Сондықтан кәсіби-біліктілік ролді кеңінен меңгере отырып, әйелдер аз еңбек ақылы және төмен біліктілікті жұмыс орындарын иемденді.

Алайда, күні бүгінге дейін қоғам санасында әйел еңбегіне қатысты «екінші деңгейлі» көзқарас қалыптасқан. Физиологиялық үдерістің субъектісі ретінде (бала туу қабілеті) бала күтімі мен отбасының басқа да мүшелеріне қызмет көрсету сияқты әлеуметтік үдеріс бекітіліп қалған. Ағылшындық әлеуметтанушылар Л.Мэкки мен П.Потулло айтқандай: «Әйел еңбегі ерлер еңбегінен түбегейлі өзгеше болады. Әйел еңбегіне, ерлер еңбегіне қарағанда, төмен ақы төленеді, әйел еңбегін пайдаланатын салалар ауқымы тар. Әйелдер, әдетте, толық емес жұмыс күнімен қамтылған және олар өндірісте басқа әйелдермен бірге жұмыс істейді. Бірқатар себептерге байланысты әйелдердің еркектерге қарағанда кәсіби біліктілігі төменірек, оларды қызмет сатысымен баяу жоғарылатады; олардың арасында еркін мамандық иелері мен ақыл-ой еңбегінің жұмыскерлері көп емес және де олардың арасында басқарушы қызметкерлер сирек кездеседі» [1,56]. Әйел еңбегінің бұл сипаттамасы мен еңбек саласындағы жайы түрлі елдерге қандай да бір дәрежеде қатысты, оның ішінде Қазақстанға да. Әйелдің жұмыс күші арзандатылған, аз төлеуге болатын, еш нәрсемен есептеспей-ақ, конъюнктураға байланысты қабылдауға немесе босатуға болатын еңбек сияқты саналады. Қазақстанда рыноктық қатынастардың қалыптасуы жағдайында әйел құрылымдық қайта құрудың негізгі құрбаны болды, жаңа жағдайда әйелдердің барлығы бірдей жедел бейімделе, өзіндік бастама көтере алмады. Әйел еңбегі төменгі жалақысы бар салаларға шоғырлана бастады, еңбек саласында әйелдердің мамандыққа байланысты құқығын шектеу орын алды. Әйелдің бостандығы екі жақты жүктемеге байланысты әр кезде аз, шектелген болғандығын және оның рыноктағы бәсекеге төтеп беру қабілетінің төмендігін айта кеткен жөн.

Өкінішке орай, әйел еңбегіне нақты осы тұрғыдан қарайтын көптеген зерттеушілер де бар. Олар еңбек саласындағы әйел белсенділігін ең алдымен оның аналық қызметіне бағыттайды. Мысалы, Н.М.Шишкан әйел еңбегіне қатысты былайша анықтама береді: «Әйел еңбегі - әйел өзінің жұмыс күшін, ағзаның табиғи және психофизиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып орындай алатын, яғни бұл әйелдің салыстырмалы түрде жеңіл жұмыстарды орындауын білдіретін, нақты көріністегі кез-келген қоғамдық қажетті еңбек болып табылады» [2,156].

Мұнан да қарапайым пікірді Т.А.Машиканың еңбектерінде кездестіруге болады: «Әйел еңбегі - бұл қоғамдық өндірісте, тұрмыста, бала күтімі мен тәрбиесінде әйелдің табиғи және рухани мүмкіндіктерін шығындау үдерісі» [3,76].

Отандық ғалымдар қатарынан Н.У.Шеденова еңбекті жыныстық бөлу қоғамдық және кәсіби салаларда қабілеттерінің, экономикалық ресурстар мен табыстарға жету мүмкіндіктерінде ерлер мен әйелдер арасындағы айырмашылық тарихи белгіленген, сонымен бірге қоғамдық санада олардың биологиялық ерекшелігі туралы ой басым деген көзқарас білдіреді. Әйел еңбегі туралы Н.У.Шеденованың мына тұжырымымен біз де толық келісеміз, яғни: «Әйел еңбегі – бұл қоғамның әлеуметтік-экономикалық өміріндегі әйелдер ерекшелігін бейнелейтін әлеуметтік-анықталған және өзгермелі еңбек формасы». Осылайша, әйел еңбегі күрделі, көп қырлы әлеуметтік-экономикалық категория ретінде өндірістік қатынастардың жиынтығын

Қоғамдық өндіріске қатыса отырып, жұмыс істейтін әйелдер жиынтық жұмыс күшінің бір бөлігі болып табылады. Әйел жұмыс күшінің ұдайы өндірісінің экономикалық сипаттамасы ретінде келесі жайттарды атап өтуге болады:

- әйелдердің еңбекке араласу сипаты (сала, өнеркәсіп бөлігі, мамандығы);
- еңбек мазмұны (қандайда бір өнеркәсіптік операцияларды орындауы);
- еңбек түрі (бір жақты, жай, күрделі);
- еңбек ету шарттары (қалыпты, зиянды, ауыр);
- еңбек өнімділігі (ұзақтығы, жұмыс уақыты, жалпы және кәсіби еңбек өтілі, жалақы).

Қазіргі заманғы экономикалық теория әйел мен еркек еңбегін ұсынуды екі түрлі өзгеше фактор ретінде қарастырмайды. Сондықтан тек әйелдің жұмыс күшін ғана ұсыну үлгілері жоқ. Іс жүзінде, кез-келген үлгі әйелдің, сондай-ақ еркектің де жұмысшы күшін зерттеуде қолдануға тиісті болуы қажет, бірақ мұнда гендерлік ерекшеліктерді ескеру мүмкіндігі болуы тиіс. Соның салдарынан әйел жұмысшы күшін ұсынудың экономикалық талдауы еңбекті ұсынудың қарапайым үлгісіне сүйенеді.

Еңбекті ұсынудың қарапайым үлгісі әрбір адамның жұмыс пен жұмыстан тыс уақытты өз қалауынша жұмсауына байланысты туындайды. Адамның жұмыстан тыс уақыты бос уақыт деп аталады. Бос уақыт – адамның өзі тұтынатын және оған қанағаттанушылық сезімін немесе қандай-да бір пайда әкелетін игілік болып саналады. Сонымен бірге, еңбекті ұсыну үлгісі келесі алғы шарттардан бастау алады, яғни бос уақыт – бұл табыстың көбеюімен қатар тұтынуы да өсетін қалыпты игілік. Екінші жағынан, адам өз еңбегіне жалақы алады. Осы жалақысына өзіне белгілі бір пайда әкелетін қажетті игіліктерді (азық-түлік, өнеркәсіп тауарлары, қызмет түрлері және т.б.) сатып алады. Мұнда әр адамның жұмыс істеген сағаттарына байланысты алған жалақысына қанша тауар ала алуы ескеріледі және өзіне таңдау жасай алады: бос уақыттың көп болуы тиімді ме, тиімсіз бе? Жұмыс пен бос уақыттың, жалақы ставкаларының, еңбексіз табыс көлемінің сәйкестігін саралай отырып, олардың үйлесімділігінен тұтынатын бос уақыты мен игіліктерді алу деңгейі барынша жоғары болу мүмкіндігіне ұмтыла отырып, адам өзінің еңбек іс-әрекетін анықтайды.

1. *Расширение экономических возможностей женщин в странах Центральной и восточной Европы и в СНГ. Пакет информационных материалов/ ЮНИФЕМ, Казахстан.- Алматы, 2000.- 55 с.*

2. *Уровень жизни населения в Казахстане: статистический сборник.-Алматы, 2010.- 64 с.*

3. *Нұғыманова Н. Гендерные исследования в экономической теории: автореферат дис.к.э.н.:08.00.01. - А., 2001. 30 с.*

4. *М. Дюсембинов. Гендерлік саясат, 02.12.2014 Алматы облысы «edu.e-history.kz»*

5. <https://kk.wikipedia.org/wiki>

Резюме

Байкелова Л.К. - магистрант 2 курса по специальности 6M011400-«История», Lyazka-89b@mail.ru

Женщины на производстве: вчера и сегодня

Труд женщин на производстве равносителен мужскому труду. В любом обществе женщины работают в разных отраслях производства. На сегодняшний день вся система государственного управления развивается в результате активного участия женщин. Женщинам, работающим в разных отраслях производства, предоставлены льготы и созданы все условия. Хотя женщины работают наравне с мужчинами, уровень их зарплаты ниже. Женщины, кроме работы на производстве, занимаются домашними делами и воспитанием детей.

Ключевые слова: женский труд, гендерное равенство, производство, женские функции.

Summary

Baikelova L.K. - 2th course master specialty 6M011400- «History», Lyazka-89b@mail.ru

Women on a production: yesterday and today

The working capacity of women workers is equal to that of men. Even if they are vulnerable, but now in various industries can be seen in their work, it can be said that the human body is through the development of. National institutions have provided the conditions for women who work in the health industry. Even if they do the same work with male workers, their wages are lower than man. Woman workers in addition to work, but also take into account the family, care for the young and old.

Keywords: female labor, gender equality, production, women's functions.

УДК: 674:03

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ И РАЗВИТИЕ ЗВУКОВОГО РЕШЕНИЯ ФИЛЬМА

Баджанова Ж.Ж. – магистрант Казахской национальной академии искусств им. Т.Жургенова

Звук и изображение в кино взаимосвязаны. То, что нельзя показать на экране, можно передать через звук. И в процессе создания фильма режиссер, звукорежиссер и композитор должны работать совместно. Музыка это - одно из выразительных средств в создании фильма. С помощью музыки можно усилить восприятие картины и эмоции зрителей. Многие режиссеры авторского кино считают, что музыка мешает киноязыку развиваться. И стараются не использовать его в своем детище. Но авторское и коммерческое кино имеет разную целевую аудиторию. В данной статье проанализированы саундтреки и звуковое решение коммерческих фильмов. И автор попытается ответить на вопрос «Мешает ли музыка киноязыку?». Звуковой дизайн – чрезвычайно интересный и творческий процесс работы над озвучиванием экранного действия. Он требует от специалиста особых навыков и комплексных знаний. И данная статья рассматривает значение звука в кино.

Ключевые слова: История кино, саундтрек, звуковой дизайн, зритель, изображение, коммерческий фильм, катарсис, киноязык.

Кино это синтетическое искусство, которое впитало в себя фотографию, театр, литературу и музыку. В основе любого аудиовизуального проекта лежит осмысленная и выстроенная его создателями связь звука и изображения, соединение зрительных и слуховых образов, дающее полную картину искусственно смоделированного и развивающегося экранного пространства, протяженного во времени. Попробуйте посмотреть современный голливудский блокбастер без звука, и вы быстро почувствуете, как статично и маловыразительно экранное действие, лишённое звуковой составляющей. Выключите изображение и попытайтесь понять, что происходит в фильме, основываясь только лишь на слуховых ощущениях от звуковой дорожки, и такой «просмотр» превратится для вас из удовольствия в пытку. Традиционно кинематографисты уделяли изображению гораздо больше внимания, нежели звуку. История кино изобилует примерами, когда звук в кинофильмах выполняет лишь иллюстративную функцию. В творчестве отдельных киномастеров звук становился столь же значимым художественным средством, как изображение, вплоть до так называемого «контрапунктического» использования звука в кино [1].

Музыка это - одно из выразительных средств в создании фильма. С помощью музыки можно усилить восприятие картины и эмоции зрителей. Аристотель считал, что через сострадание и страх, зритель очищает свою душу. И назвал этот термин катарсисом (от др. греч. очищение). Целью режиссера является вызвать катарсис. Можно сказать, что музыка один из этих инструментов режиссуры.

Музыка была в кино с самого начала. В немом кино вместо звуковой дорожки использовалась живая музыка в исполнении [тапёров](#) или специально приглашённых [оркестров](#). Музыка давала атмосферу к фильму и подчеркивала характеристику персонажей. В 1927 году 6 октября появился первый звуковой фильм «Певец джаза». Дальше возможность музыки в кино продолжала развиваться.

Многие режиссеры авторского кино считают, что музыка мешает киноязыку развиваться. И стараются не использовать его в своем детище. Но режиссеры коммерческого фильма в своих картинах жадно используют музыкальные оформления. И так, рассмотрим саундтреки фильмов западного кинематографа. Музыка написанная композитором Хансом Циммером к фильму «Ангелы и Демоны» подчеркивает атмосферу фильма. Основную тему начинают играть скрипка и орган, органично сочетаясь. Структура мелодии основана на вопросно-ответной линии. То есть скрипка задает вопрос, а орган отвечает, словно ведут диалог. Потом подхватывают другие инструменты оркестра. Так как история фильма связана с католической церковью, композитор пишет в стиле И.С.Баха. Основная тема звучит в разных голосах, в данном случаи в разных инструментах.

Другой известный [американский композитор](#) и [дирижёр](#), один из самых успешных кинокомпозиторов в истории - Джон Уильямс. Он написал музыку к таким известным картинам, как «[Челюсти](#)», «[Супермен](#)», «[Инопланетянин](#)», «[Индиана Джонс: В поисках утраченного ковчега](#)», «[Список Шиндлера](#)», «[Парк юрского периода](#)», киноэпопею «[Звёздные войны](#)», «[Гарри Поттер](#)» и многим другим [2]. Основной саундтрек из фильма «Гарри Поттер и Философский камень» называется «Hedwig's flight». Про этот саундтрек сам композитор говорит: «Хедвик это – сова Гарри Поттера. Оно – белое и светлое. Поэтому тема должна была быть такой светлой. Челеста это - мини фортепиано, которое звучит как колокольчики. Полет птицы должен быть легким, как этот звук» [3]. Музыка начинается с главной темой, которую играет челеста. Звучание челесты и мелодия предугадывают волшебство и необычность всего фильма. Композитор очень тщательно выбирает инструменты для оркестровки. Во время просмотра фильма

музыка не навязывает себя зрителю, а дает изображению какой-то блеск и изюминку. Другая композиция оформляет сцену с заколдованной арфой и спящей трехголовой собакой. Основную тему играет арфа, а контрафагот держит басы. Арфа играет колыбельную. А контрафагот это – изображение спящей собаки. Сцена соревнования квиддича аккомпанирует духовой оркестр. Трубы и тромбоны играют тему победителя.

Джон Уильямс – один выдающихся композиторов своего времени. Он имеет 50 номинации премии «Оскара» что делает его вторым по счету после Уолта Диснея. Он известен своими совместными работами с Стивеном Спилбергом.

«Когда он (Стивен Спилберг) показал мне Список Шиндлера», говорит Уильямс, «я был так взволнован, я едва мог говорить. Я, помню, сказал ему: «Стивен, тебе нужен композитор лучше, чем я, чтобы сделать этот фильм.» И он сказал, «я знаю, но они все мертвы.» Это шутка. Наверное»[4]. За эту написанную музыку к фильму Стивена Спилберга «Список Шиндлера» Джона Уильямс выиграл много наград: в 1994 году Премию «Оскар» в номинации «Лучшая оригинальная музыка», Премию ВАФТА в номинации «Лучшая оригинальная музыка», Премия «Золотой Глобус» за «Лучшую оригинальную музыку», в 1995 году Премия «Грэмми» за «Лучшую инструментальную композицию для кино».

Вступление основного саундтрека начинается гобой. Арфа своим нежным звучанием аккомпанирует. Основную тему играет виолончель, потом скрипка. Композитор не зря выбрал именно эти инструменты. Тембр виолончели похож на человеческий голос, и он как бы призывает к помощи. Он как крик души страдающих людей, у которых есть последняя надежда жить. И главный герой Оскар Шиндлер и есть их надежда. Тембр скрипки звучит глубоким и густым в нижнем регистре, а в среднем мягким и мелодичным. А высоком регистре звук скрипки пронзает душу. Слушая эту музыку узнаешь почерк и стиль композитора.

Режиссер и композитор тесно связаны. У режиссера свой стиль и атмосфера, у композитора свой. Когда эти стили совпадают друг с другом фильм получается.

В кинопроизводстве композитор работает совместно с дизайнером звука над звуковым сопровождением кинофильма. Дизайнер звука приступает к работе еще на этапе подготовки к съемкам фильма, участвуя в создании общей концепции звукошумового озвучивания. На следующем этапе осуществляется разработка звукового решения и реализуются поставленные режиссером и продюсером звукодизайнерские задачи.

Звуковой дизайн – чрезвычайно интересный и творческий процесс работы над озвучиванием экранного действия. Он требует от специалиста особых навыков и комплексных знаний. Качественный и продуманный звук оказывает значительное влияние на привлекательность экранного продукта зрителя. От успешно выполненного звукового дизайна во многом зависит успех на рынке каждого нового экранного проекта. Основная функция дизайна звукового оформления – обеспечение аудиовизуального проекта звуковыми элементами (звуковыми шумами, специальными звуковыми эффектами, музыкой). Дизайнер звука работает в команде совместно с режиссером, продюсером, композитором и звукорежиссером, разрабатывая звукошумовую партитуру для аудиовизуального проекта.

Звук – отличное средство для создания различных психологических состояний: состояния страха, неопределённости, горя, радости, волнения и пр. Точно подобранный звукошумовой эффект или музыкальная фраза увеличат зрелищность в проекте, значительно динамизируют экранное действие. При помощи звука в аудиовизуальном проекте возможно охарактеризовать размеры, характер, отличительные особенности персонажей и детали их поведения, а также детализировать происходящие на экране события.

Основной задачей звукового дизайна в аудиовизуальном проекте является разработка достоверного, реалистичного «звукового окружения» для экранного действия, включающего всевозможные звуки, фоны, голоса, а также ряд специальных звукошумовых эффектов.

Звук, так же как изображение, способен передавать иллюзию движения. Более того, даже если изображение статично, при помощи звука можно имитировать вполне реалистичное представление движения. Ритм, в котором дизайнер звука выстраивает звуковые компоненты, позволяет в свою очередь организовать динамику экранной сцены в аудиовизуальном проекте.

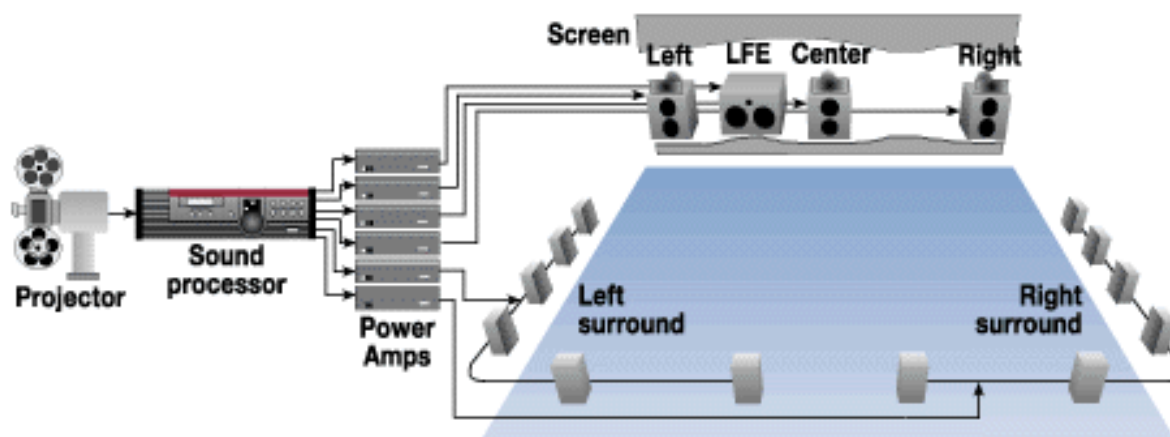
Совместно с другими компонентами аудиовизуального проекта качество звукового дизайна определяет общепродуктивную ценность проекта при массовом распространении и продаже. Продюсеры и режиссеры при подготовке проекта учитывают показатели качества и эффективности дизайна звука, так как эти показатели в настоящее время становятся одними из определяющих для коммерческого успеха проекта в целом[5].

Если изображение ограничивается границами экрана, то звук расширяет эти границы. Иногда бывает, что звукорежиссер может предложить режиссеру какую-то идею, которая может чуть-чуть изменить сценарий.

Схема №1. Взаимоотношение звука с изображением

В этой схеме показано, что изображение – одно. А звуки делятся на несколько видов. То есть это: диалоги, интершумы, низкочастотный звуковой фон и музыкальное сопровождение. В интершумы входит бытовые звуки и спецэффекты. А низкочастотный звуковой фон дает объемность. На площадке звукорежиссер должен максимально чисто записать фонограмму. Все реплики героев должны быть без помарок, шума, шуршания одежды. И он должен на съемочной площадке как можно детальней записать различную атмосферу и дополнительные шумы. Очень важно соблюдать максимальную тишину во время съемок. На этапе постпродакшн можно все эти звуки сводить.

Dolby Digital cinema system

Рис.№1. Система DolbyDigital

Dolby Digital - система цифрового [многоканального звука](#), разработанная фирмой «Dolby Laboratories, Inc.» для создания высококачественных [оптических фонограмм совмещённых фильмокопий](#) [6]. Современные кинотеатры работают системой Долби. Как она работает? Впереди находится экран. За экраном стоят четыре акустических системы: левый, правый, центр и сабвуфер. Диалоги воспроизводятся на центральном канале, низкочастотные звуки на сабвуфере, а остальные звуки на других каналах.

Зритель перед собой видит картинку. Звук окружает его со всех сторон, создавая иллюзию реальности. То есть если мы видим на экране летающий самолет над головой, соответственно звук самолета передается через эти каналы в этом направлении. И создается ощущение, что действительно над нами пролетел самолет.

Подведя итог мы видим, что звук и изображение в кино взаимосвязаны. То, что нельзя показать на экране, можно передать через звук. И в процессе создания фильма режиссер, звукорежиссер и композитор должны работать совместно. Записывая музыку зарубежные звукорежиссеры используют симфонический оркестр. И это делает музыку богаче. Используя только синтезатор и компьютерную программу мы ограничиваем рамки и в музыке пропадает объемность и гибкость.

1. А.А.Деникин «Звуковой дизайн в кинематографе и мультимедиа». М., ГИТР. 2012г. С.23
2. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Уильямс,_Джон_\(композитор\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Уильямс,_Джон_(композитор))
3. <http://www.listal.com/video/10426993>
4. <http://www.theguardian.com/film/2002/feb/04/artsfeatures>
5. А.А.Деникин «Звуковой дизайн в кинематографе и мультимедиа». М., ГИТР. 2012г. С.18, 16, 17, 14, 32, 33.
6. https://ru.wikipedia.org/wiki/Dolby_Digital

Фильмнің дыбыстық шешімінің шығу және даму тарихы

Ж.Ж. Баджанова – Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының магистранты

Түйіндеме

Кино өнерінде дыбыстар мен көріністер бір-бірімен тығыз байланысты. Экранда көрсетуге келмейтін дүниелерді дыбыстардың көмегімен бейнелеуге болады. Фильм түсіру барысында режиссер, дыбыс режиссері және композитор шығармашылық жұмысты бірігіп жасағаны жөн. Фильмнің маңызы мен мәнін ашуда ең әсерлі әрі ерекше дүниелердің бірегейі – музыка. Музыканың көмегімен фильмдегі түрлі көріністердің әсері мен көрермендердің эмоцияларын ұлғайтуға болады. Авторлық кино режиссерлерінің пікірінше музыка кинотілінің дамуына кері әсер етеді деп есептейді. Алайда, авторлық және коммерциялық фильмдердің аудиториясы әртүрлі болып табылады. Берілген мақалада коммерциялық фильмдердегі саундтректер мен дыбыстық шешімдерге талдаулар жасалынған. Жәнеде автор «Музыка кинотілінің дамуына кері әсер етеме?» деген сұрақты қозғайды. Ал, дыбыстық дизайн – экрандағы әрекеттерді дыбыстаудағы өте қызық шығармашылық процесс. Ол маманнан үлкен жауапкершілік пен білімділікті, әрі біліктілікті талап етеді. Жалпы, мақала «Кино өнерінде дыбыстың алар орыны қандай?» деген сұраққа жауап іздейді.

Тірек сөздер: кино тарихы, саундтрек, дыбыстық дизайн, көрермен, көріністер, коммерциялық фильм, катарсис, кино тілі.

The history of creation and development of audio solutions in a film.

Zh. Bajanova – undergraduate of the Kazakh national Academy of arts named by T.Zhurgenov

Summary

In the film sound and video are interrelated. What cannot be shown on the screen, you can pass through sound. And in the process of filmmaking Director, sound designer and composer must work together. Music is one of the expressive instruments in filmmaking. Music helps to increase the perception and emotions of the audience. Many filmmakers of auteur cinema believe that music hinders to development of the film language. And try not to use it in their product. But auteur cinema and commercial films have different target audiences. This article analyzes soundtracks and sound solution of the commercial films. And the author tries to answer the question «does the music hinder to the development of the film language?» Sound design is an extremely interesting and creative process of scoring the on-screen action. It requires the special skills and comprehensive knowledge. The question "What place does a sound take in the movie?" - will be discussed in this article.

Keywords: History of cinema, soundtrack, sound design, viewer, image, commercial film, catharsis, film language.

ӘӨЖ 16.89

ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ӨРКЕНИЕТТЕГІ ТҮРКІ ДӘУІРІНІҢ РӨЛІ

Бабаханова Ә. – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушысы

Мақалада автор көне түркі жазба ескерткіштерінің тарихи танымдық маңызына баға бере отырып сипаттайды. Сонымен қатар дала өркениеті тарихындағы түркі жазба ескерткіштерінің рөліне тоқталған. Көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеу түркі тілдес халықтардың ортақ тарихы, тілі мен діні, рухани және материалдық мәдениетінің болғандығын сипаттау үшін өте қажет. Көне түркі жазба ескерткіштерінің мәтіндеріндегі азаттық пен мемлекеттілік идеяларының маңызы зор. «Мәңгі ел», «Қасиетті Жер-Су» ескерткіштерде кездесетін мемлекеттік идеялардың мәні өте құнды. Жазба ескерткіштердегі сыртқы саяси қарым-қатынастарға байланысты тарихи деректік материалдар Түркі қағанатының сол кезеңде Қытай, Византия, Иран, эфталиттер мемлекеті сияқты қуатты империялармен терезесі тең ел болып, Еуразия континентіндегі геосаяси тұрақтылықты қамтамасыз етуде маңызды роль атқарғанын көрсете алғандығын дәлелдейді. Осы тұрғыда автор әлемдік өркениеттегі түркі жазба ескерткіштерінің тарихи мәнін ашуды негізге алады.

Тірек сөздер: Көне ескерткіштер, түркі жазуы, жазба ескерткіштер, Күлтегін

Қазақстанның тарихы – әлем өркениетінің құрамдас бөлігі. Осы күнгі және тағы басқа ғылым өкілдерінің арасында пікірталас туғызып жүрген проблемалардың бірі әртүрлі халықтардың өркениеттілігі және олардың әлемдік тарихтағы орны болып отыр. Соның ішінде қазақ халқының қалыптасуында ерекше орны бар түркі дәуірінің әлемдік өркениеттегі орны ерекше. Еуразияның қас ортасында, Алтайдан Анадолыға дейінгі ұланғайыр иен далада ат ойнатып, салтанатты өмір сүрген түркі халықтары адамзат баласының қоғамдық дамуына да айтарлықтай үлес қосты. Осыдан бірнеше ғасыр бұрын Орхон-Енисей жазбаларының оқылуы әлемдік ғылымда айтулы оқиғаға айналды. Швед ғалымы Томсеннің Орхон өзені бойындағы тас ескерткіштерге жазылған жазбалардың құпиясын ашуы бүкіл түркі халықтарының өткен тарихына, мәдениетіне басқаша қарау дәуірінің басы болды. Орхон ескерткіштері – бұл түркі қағанатының Орхон, Сэлэнгі, Тоғыл дарияларының бойында қалдырған жазу үлгілерінің тарихи-мәдени мұралары болып табылады. Жалпы, «Дала» деген ұғымды тек бір шөл деп ұғуға болмайды [1]. Дүниежүзі бойынша әлемдік өркениетке өзіндік кескін-келбетімен келіп жеткен, оған өзіндік үлесін қосқан халықтар аса көп емес. Әлемдік өркениетке өзіне тән мәдени бітім-болмысымен келгендердің бірі – түркі тілдес халықтар. Түркі халықтарының әлем келбеті мен бейнесін танып-түсінуі және оларды әр текті түрлі жанрда сомдауы – олардың бізге мирас етіп қалдырған мәдени-әдеби мол мұраларынан айқын байқалады. Және осы дүниелер тек түркі халықтарының ғана емес, дүниежүзі халықтарының өзін-өзі танып-білуінде рухани азық, сарқылмас қазына болып келеді. Ол мұралардың көпшілігі түркі тілдес ру-тайпалардың әлі іргесі сөгілмеген, шаңырағы шайқалмаған біртұтас халық болған кезінде, сонау өткен ғасырлардың қойнауында қалыптасқан болатын.

Тәңірлік дәуір ескерткіштері болып саналатын ежелгі түркілердің «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөкке» арналған тастағы жазуларының мазмұны кейіпкерлердің туылғанынан бастап, оның ерлікке толы өмірі мен өлімін көрсетумен аяқталады. Осы секілді батырлық жырлардың да мазмұндық-идеялық құрылымы – түркі халықтарының барлығына тән болып келеді. Бұл – ежелгі дәстүрдің жұрнағы, осы дәстүрдің тұрақтылығын аңғартады.

«Алып Ер Тонға», «Шу» дастандары мен ғұн дәуірінің батырлық дастандары «Оғыз қаған», «Атилла», «Көк бөрі», «Ергенекон», «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын» секілді т.б. көркем туындылардағы қалыптасқан әлемді тану мен танытудың көркемдік тәсілдері түркі әдебиетіндегі тарихи сабақтастықтың үздіксіз дамуының айғағы деуге болады. Түркі тілдес халықтардың шығу тегінің, тарихы мен рухани мұра-ларының (тіл мен әдебиет т.б.) ортақтығы – оларға мына жаһандану зама-нында бір-бірлеріне жақындасып, рухани жаңаруларын, бірлесе отырып өз тарихының өткеніне терең үңіліп, өзін-өзі танып-білуін ғана қажет еткізіп отырған жоқ, оларға әлемдік өркениеттен өзінің орнын анықтауда да, біртұтас түркілік мәдениетті қалыптастырып, орнықтыруда да үлкен мүмкіншілік беріп отыр. Себебі, қазіргі әлемдік бәсекелестік адамзат өркениетінің көшбасшысы немесе алдыңғы қатарлы елдерінің бірі болмасаң, із-түзсіз жоғалып, жойылып кететінін өзінің техникалық прогрессивті дамуымен үнемі ескертуде.

Әлбетте, әлемді танып-түсіну және ол туралы ұғым бүкіл халықтарға ортақ болып келетіні және ұлттық немесе жалпыадамзаттық құндылықтарға айналған сол рухани мұралар гуманистік қағидалардың сабақтастығы негізінде жасалатыны, сөйтіп, оның озық үлгілері әлемдік өркениеттен берік орын алатыны

ақиқат. Ондай мұралардың көпшілігі әлемдік өркениеттің жетістіктерінің қатарына жатқанымен, жалпы түркілік өркениет пен түркілік ерекшелікті нақтылай отырып, бір негізден шыққан бірнеше түркілік ұлттардың (қазақ, қырғыз, өзбек, татар, башқұрт, саха, түрік т.б.) қалыптасуына да, олардың болашақ даму жолына да, өзіндік өркениетінің өрілуіне де негіз болды. Сонымен қатар түркі тілдес елдерге әлемдік өркениеттен елеулі орын иеленуде маңызды рөл атқарып, түркі әлемінің қалыптасуына ой-саналық (идеологиялық) әсерін тигізді. Осы тұрғыдан алғаның өзінде түркілік жазба мұраларды әлемдік өркениеттің рухани қазынасы ретінде зерттеп-зерделеудің маңызы зор.

Алтайдан Донға дейін созылған Ұлы Дала екі құрлықтың басын қосты. Ол Еуропа мен Азияның қақпасы, тоқсан жолдың торабы еді. Біздің жыл санауымыздан мың жылға жуық бұрын Алтайдан Донға дейін Еуразия сахарасында пайда болып, эволюциялық даму сатыларынан өтіп, бірегейлік, біртұтастық қадір-қасиеттерін сақтаған өркениет – Дала өркениеті. Бұл географиялық аймақта этномәдени тұтастық қалыптасты, славян, финноугор, үнді арийлік, түркі тетес тайпалар өзара әлеуметтік-экономикалық процестер барысында өзара байланысты. Осы тектер тоғысында түркі тегі, оның бірегейлігі жеңіп шықты. Біздің жыл санауымыздан бұрынғы IV мыңыншы жылдың аяқ шегінде адамдары ең жүйрік аңы – жылқыны үйретті. Салт атты көшпелілер пайда болды. Украинадағы Дерьевка елді мекені, Ресейдегі Воловад қонысы, Қазақстандағы (Көкшетаудағы) Ботай қонысындағы археологиялық қазбалар, т. б. осының дәлелі. Жыл сайын дала Әмудария мен Сыр бойы арқылы Қытай-парсы, Үнді, Араб өркениеттерімен тоғысты. Түркілерде VII ғасырда сына жазуы қолданылды. Ол жазу ғылымда X-VII ғасырдың 20-ж. белгілі болды. Енесей өзендері бойынан табылған бұл жазуды неміс ғалымы Д.Мессершмидт пен оның жанында болған швед офицері И.Страленберг ашты. Скандинавиядан табылған руна жазуларына ұқсас болғандықтан бұл жазуды да руна деп атады. 1889 ж. орыс ғалымы Н.М.Ядринцев Солтүстік Монголияда Орхон өзені аңғарынан да тапты. Мәтінін дат ғалымы В.Томсен мен орыс ғалымы В.Радлов оқыды. Негізгі ескерткіштерінің табылған жеріне байланысты бұл жазу Орхон-Енисей деп аталды. Орта Азия мен Қазақстанда руна жазуы ферғаналық (керамикаға түскен ұсақ таңба) және жетісулық (қырғыз және қазақ жерлерінде табылған) деп екіге бөлінеді. Біртіндеп түркі жазуын араб жазуы ығыстырды. Халықтың тілі түркі тілі болып қалғанымен, оқымыстылар өз еңбектерін араб тілінде жазды[1]. Әрбір дәуірдің елеулі, кезеңді оқиғаларын заманының белгілі ақын-жазушылары дастан-жырларға, ойшылдары тарих-шежіреге айналдырып, шеберлер сәулет өнерінде бейнелеп қалдырған.

Тек түркі халықтары мәдениетінің ғана емес, сонымен бірге бүкіл дүние жүзі мәдениетінің тарихында елеулі орын алатын ондай ескерткіштердің мәні өте зор. Сондай құнды рухани мұралардың қазақ жерінде де көптеп жасалғандығы біздің халқымыз үшін үлкен мақтаныш.

Ежелгі мәдениет ескерткіштерінің ең бір кереметі, бүкіл әлемге әйгілі болған ақын тас, жыршы тас – Орхон ескерткіштері (VIII ғ.).

V-IX ғасырларда түркілер қоныстанған Алтай, Сібір, Орта және Орталық Азия жерінде жазу, сызу, әдебиет өнері, тарих ғылымдарының, діни сенімдердің, Орхон жылнамасы мен Талас аңғарынан табылған ескерткіштер айғақ.

Орхон-Енисей жазу ескерткіштері табылған уақыт түркі тілдерінің даму тарихындағы «Көне түрік» дәуірінде сай келеді. Шығыс Түркі құрамында өмір сүрген тайпалар осы Орхон – Енисей жазуын қолданып, осы жазу тілінде сөйлеген. Орхон-Енисей жазу ескерткіштерінің ең көп табылған жері – Орхон, Енисей, Селенгі және Талас бойы.

Орхон-Енисей жазуы өзінің жазу ерекшеліктері мен қолдану өрісіне сай Орхон-Енисей және Талас жазуы делініп екі топқа бөлінеді.

Енисей жазба мұраларының бұлайша аталуы тас бетіндегі сына жазуларының Енисей бойынан табылумен байланысты. Бұған қосымша кейіннен Тува мен Хакасия Краснояр өлкелерінен де осындай жазбалар табылған. Олардың ішінде кіші – кіші жазбалармен қатар ірі мәтіндер кездеседі. Енисей ескерткіштері көлемі жағынан негізінен шағын болып келеді. Ең үлкен 10-15 жолдан, ең кішісі 1-2 жолдан ғана тұрады. Қолданылуы жағынан Енисей ескерткіштері – ескі түрік жазуының алғашқы шығып қалыптасқан, тараған нұсқасы. Бұл жазу біртіндеп Орхон өзені, одан Талас өзені өңіріне тарады. Бұл тұжырымның шындыққа сәйкестігі жеке таңбалардың жазылу тәсілі мен жетілдірілуінен де байқалады. Енисей жазба ескерткіштерінің ең көне түрлері Минусинск ойпатынан табылған. Бұл жазбалар түркі халқы белгілі мөлшерде отырықшы болып, металл өңдеумен айналысқанын, мәдениетті ел болғанын көрсетеді[2].

Орхон жазуы көне түркі мұраларының ішінде қазіргі түркі тектес халықтардың бәріне ортақ көне түркі әдеби тілінде жазылған. Ол кезде сонау Сібірден бастап Орта Азия мен Қазақстан аймағы тұтастай

Түркі қағандығының қол астына қараған болатын. VI ғасырдың ортасында қазіргі Солтүстік Монғолия жерінде бас құраған түркі қағандығы сол ғасырдың аяқ шенінде батысы Каспий теңізіне, шығысы Корей бұғазына дейінгі аралықты аралық алып жатқан ұлы империяға айналды. Кейін келе Батыс Түркі және Шығыс Түркі қағандығы деп аталатын екі үлкен қағандыққа бөлініп кеткені белгілі. Солай бола тұра, V-VIII ғасырларда жартастардың беттері мен тас мүсіндерге сондай-ақ кейбір ыдыстардың желгі, түбі және қабырғаларына ойылып жазылған көне түркі жазбаларының ішіндегі ең маңыздысы – Орхон жазба мұралары. Орхон өзенінің бойынан табылған бұл ескерткіштердің ішінде тасқа қашалып жазылған 3 тарихи мұра ерекше аталады. Оның біріншісі - 731 жылы өлген хан інісі Күлтегінге, екіншісі – 735 жылы өлген Білге қағанға, ал үшіншісі – Тоныкөкке арналған ескерткіштер. Тоныкөк туралы Копенгагиндік профессор В. Томсен мен Клеменц ханымның еңбектерінен мынадай мағлұмат ала аламыз: Орхон жазбаларында көрсетілгеніндей, Тоныкөк деп табылған ескерткіште ол – үш ханның ақылшысы және Білге қағанның құдасы болған адам. Қытай жазбаларында Тоныкөк жайлы 716 жылы айтылған. Елтерістің патшалық құруында оның қосқан үлесі туралы Қытай және Тоныкөк жазбаларында толық көрсетілген. Көне түркі жазбаларын кейде «руна» жазулары деп атайды. Оның себебі: Сібірде айдауда жүрген швед офицері Страленберг пен неміс ғалымы Д.Г. Мессершмидт кездестірген құлпытастардағы өзі түсінбейтін жат жазуды өз елінің тілінде «руна» жазуы деп атаған еді. Бұл сөз термин ретінде бертін келе кеңінен таралып кетті.

Орхон ескерткіштері оқиғалар мерзімі, жазу стилі жағынан ескі түркі жазуының соңғы – жаңа дәуірін танытады. Оның бер жағында Орхон жазуы, халық арасына кеңінен тараған болу керек. Күлтегін ескерткіштерінде мынадай сөйлемдер кездеседі: «Түркі салқын тиып, ел еткендерінді де мұнда бастым, жаңылып кеткендерінді де мұнда бастым. Барлық сөзімді айтар мәңгілік тасқа бастым, бұдан қарап біліндері түркінің қазіргі халқының бектері» - дейді[3]. Жазба ескерткіштегі Білге қаған – үлкен ел басқарушы, Күлтегін - өз заманының даңқты батыры, Тоныкөк - әрі батыр, әрі шешен, жырау, әрі кемеңгер ақыл иесі. Тастағы жазбада Тоныкөк мемлекет қамын ойлайтын басшы түрінде суреттелсе, Күлтегін өз ағасы Білге қаған кезінде әскер басы болған, оның батырлығы сол кездегі ерліктің дара үлгісі ретінде беріледі. Сол жазбалардың ішінде күні бүгінге дейін өз мәнін жоймаған шешендік сөз үлгілері мен өлең ұйқастары, мақал-мәтелдер, арнаулар мен жоқтаулар молынан кездеседі. Мысалы: «Көрур көзум көрмес тег бопты, білер білігім білмес тег бопты, «Түн қатып» деген сияқты қолданыстар аздаған дыбыстық ерекшеліктері болмаса, күні бүгінге дейін тілімізде сол күйінде қолданылып келеді.

Талас жазу ескерткіштері. Талас өзені аңғарынан табылған ескерткіштер «Талас ескерткіштері» деп аталып жүр. Талас өзенінің бойынан, Қырғызстан жерінен барлығы 23 ескерткіш табылған. Таластан табылған ескерткіштер көлемі тар көлемі әзірше өте шағын және сан жағынан да аз.

Талас алқабынан 1932 жылы табылған руна жазуы бар алатаяқ та қызықтыра түсті. Оның төрт қырында да көне түркі алфавитімен жазылған. Бұл алатаяқ шыршадан жасалған. Оның құндылығы да осында. Алатаяқ қазір Санкт-Петербургтегі мемлекеттік Эрмитажда сақталуы. Орхон-Енисей ескерткіштері тектес таңба-жазылуы, тастар Әулиеата түбінен, Талдықорған өңірінен, Сарыарқадан және Алматы маңынан табылған. Сонымен ежелгі түркі елі белгілі бір аумақта өмір сүріп, өзіне лайық жазуын, тілін, өзге де мәдениетін дамытқан. Ежелгі түркі мәдениетінің Орталықтары Енисей, Орхон, Селенгі, Талас өзендерінің бойы, Минувельск ойпаты, Алтай тауы, Қазіргі Тува, Краснояр, Жетісу аймақтары болды. Оған Шығысы Хангай, Сарыөзеннен, батысы – Карпат тауларына, Оңтүстігі – Қытайдың Аққорғанынан, Теріскейі – Ленаға дейінгі аралықтағы байтақ аймақты мекендеген түрік халықтарының жазу-сызу дәстүрінен қалған барлық мұралар енуі. Ғылым әлемінде түрік жұрттарының жәдігері ретінде танылған жазулар 2500 жылдан бері бар деп есептеледі. Әзірге мәлім болған есеп бойынша, көне Түрік жазуымен тас бетіне 240-тай қағаз бен теріге 310 беттей мәтін түсіпті. Маникей әріпімен 554 бетіне жуық мұралар, ұйғыр әріпімен 1000-ға тарта мәтіндер, 10-ға жуық кітаптар жасалыпты. Араб қарпімен жазылған ортағасырлық дүниелер қаншама жалпы түрік халықтары XVI ғасырға дейін оннан астам жазу үлгісін қолданып, пайдаланған кездерінде қыруар мұралар қалдырған [1].

Ұрпаққа өнеге болар атақты Күлтегін, Тонына, Білге, Бумын қағандар әрі тарихи, әрі әдеби дастан жыраулардың кейіпкерлеріне, сомды тұлғаларына айналды. Ардақты есімдерді ел жадында сақтау үшін сол заманның данағой білімдарияры өркениеттің белгісі болып табылатын түркілік сына жазумен тас бетіне түсірді. Көшпенділер өз тарихын VI ғасыр да Орхон-Енисей бойындағы қабырға жаңа, ескі түркі әріптерімен ойып жазғанда орыс халқы әлі тарих сахнасында жоқ еді. Орыс жерінде кириллицаның келіп тууына әлі 300 жылдай уақыт бар еді. Осыларды А. Хмелев мырза білсе «көшпенді халықта әріп деген қайдан болсам» деп ауа жойылмас еді. 1889 жылы орыс зерттеушісі Н.М. Ядринцев Орхон өзенінің

бойынан, Енисей өзені сағасынан табылған ескерткіштерден әлдеқайда үлкен белгісіз таңбамен жазылған зәулім, қолдан қашалған төрт қабырғалы биік тасты көреді.

Н. Ядринцев тасқа мынадай сыпаттама береді: биіктігі - 3,5 метр, төменгі ені - 1,32 метр, жоғарғы жағының ені - 1,22 метр. Биіктеген сайын жіңішке береді, жоғарғы бөлігі өрнектелген. Тастың төрт жағы бірдей жазылған. Батысқа қараған бетінде қытай жазуы да, қалған қабырғасы бірдей руналық жазумен толған[3].

Н. Ядринцевтің айтуына қарағанда, ескерткіштен 25 метрге дейін созылған аласа дөңес жатыр. (кейінгі зерттеудің нәтижесінде бұл қытай кірпішінен жасалған қабырға екендігі анықталды). Осы қабырғаның жанынан басы жоқ, мрамордан жасалған 7 түркі статуясы табылған. Ескерткіштің батыс жақ бетінде басы бір-біріне қараған, қараған екі хайуанның мүсіні бар (ғалымдар мұны мазарға кіретін есіктің белгісі болу керек деген болжам айтады). Ал осы кіре берістен әрқайсысының арасы 10-12 метрден, беттері шығысқа қарағанда мүсіндес сын тастар ұзындығы 4,5 шақырымға дейін созылып жатыр екен. Мұқият зерттеудің нәтижесінде әлгі мүсіндердің осында жерленген кісінің тіршілігінде өлтірген дұшпандарының келбеті екені және айқындалып отыр.

Көп кешікпей Н. Ядринцев Россия археологтарының VIII конгресінде ғалымдардың назарын Орхон бойындағы көне мұраларға аударады. Осыдан бастап бұрын тек Енисей ескерткіштері деп қана аталып келген жазбалар енді Орхон, яки Орхон-Енисей жазулары деген атқа ие болады.

Шамамен VI ғасырдың орта кезінде Жетісу, Алтай, Орталық Азияны мекен еткен түрлі ру-тайпалар бірігіп, Түрік қағанаты деп аталатын мемлекет құрғаны тарихтан жақсы мәлім.

Міне, сол ежелгі түркі дәуірінің қоғамдық, әдеби мәдени өмірін жыр еткен ғажайып дастандар бар. Бұлар – «Күлтегің», «Білге қаған», және «Тоныкөк» жырлары деп аталады. Бұдан 1250 жыл бұрын үлкен құлпытастарға қашап жазылған осы әдеби ескерткіштер идеялық мазмұны жағынан да, көркемдік шеберлігі тұрғысынан да күні бүгінге дейін оқушысын таңдандырып, тамсандырып келеді[4].

Руна жазуындағы жәдігерліктер жанры туралы соңғы кезге дейін әртүрлі пікірлер айтылып жүр. Бұларды біресе прозалық шығарма десе, екінші жолы поэзиялық туынды деп келеді. Ал кейінгі кезде, әсіресе, көрнекті совет ғалымы И. В. Стеблеваның «VI – VIII ғасырлардағы түркі поэзиясы» деген еңбегі басылып шыққаннан кейін руна жазуындағы әдеби мұралар поэзиялық туынды деп танылады.

Тәрбиенің мәңгілігі, қажеттілігі, қасиеттілігі жайлы ой түркі жазбасының ертедегі ескерткіштерімен дәлелденеді. Бұл тұрғыда ерекше қызығушылық туғызатындары және үлгі боларлықтары, әсіресе, Орхон ескерткіштері (ҮІІ-ҮШғғ.). Мұнда халық педагогикасының күрделілігі және көп қырлылығы бейнеленген. Оларда ата-анаға құрмет, адалдық пен әділеттілік, еңбекті құрметтеу, жаудың алдында қаймықпау, ерлік пен елдік, танып-білуге құмарлық, қарттар мен үлкендерге қайырымды және сыпайы қарым-қатынас және т.б. ойлар айтылады. Түркілер ардақтайтын моральдық құндылықтардың ішінде Отанға сүйіспеншілік ерекше алға шығады.

Мәселен, Тоныкөктің өмірі мен қызметі бұл халықтың патриоттық тарихы және өсіп келе жатқан ұрпақты туған халықтың ерлік дәстүрлерінде тәрбиелеуге шақырумен үндес жатады. Ол үшін халық пен отан даңқы бәрінен жоғары: "Бүкіл түркі халқына қарулы жау келтірмедім. Атты әскер жолатпадым. Елтеріс қаған жауламаса, оған еріп мен жауламасам, Елім, Халқым жойылар еді, қағандар әрекетінің нәтижесінде, менің де әрекетімнің нәтижесінде, еліміз қайта ел болды, халқымыз қайта халық болды"[5].

Ел бірлігін мақсат тұтқан, сол үшін күш-қуатын аямаған Тоныкөк дананың бейнесі, іс-әрекеті масаттануға, мақтану етуге тұрарлық, Орхон ескерткіштерінде жекелеген педагогикалық жаңалықтар да баршылық: бұл болашақ батырлардың жас кезеңдеріне сипаттама, достар мен жаулардың мінез-құлықтық өзгешеліктерін бағалауға ұмтылыстар; халық мүдделі сапалардың түлға бойында болуы үшін оның тиімді ықпал ету шарттарын қарастыру, мінез-құлықты отанға қызмет етуді үйрете отыра, жоғары мақсаттарға бағыттау. Халыққа адам жөнінде оның шығу тегі мен тербиесі бойынша, ата-анасы мен тәрбиешілері бойынша пікір айту әдеті бұрыннан белгілі. Оның ойынша адамның ең құнды сапасы, ол ізгілік, оған баулу, үйрету керек. Өйткені адамдық кемшіліктердің көпшілігінің себебі, білместік, мәдениетсіздік, білімсіздік. Адамгершілік - ол, жақсы істер жасай білу, ал жақсы іске бастайтындар, қалай істеу керек екенін білетіндер. Мінез-құлық білумен байланысты, ал білім мен мінез құлық арасын жалғастыратын буын – тәрбие.

«Жақсы адам жақсы тәрбиешілерден» - бұл халық үшін қарапайым заңдылық. Тұлғаның ішкі мүмкіндіктерін, оның өзіндігін және өзінің мінез-құлқы үшін жеке жауапкершілігін мойындау да осында. Халық өзінің педагогикалық түсініктеріне сай бүкіл білімдері мен шеберліктерін, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін мүмкін болған жағдайда балалар тәрбиесі ісінде пайдалануға ұмтылды. Орхон ескерткіштері түркі халқы рухани өмірінің шоғырланған жиынтық бейнесі бола отыра, аса зор педагогикалық жүктеме

атқарады: ол тәрбиелік идеяларға аса бай, онда білімдік материалдар айтарлықтай, ол халыққа сүйіспеншілік пен адамгершілікті қалыптастырады, оның тексті ақыл, ес, зейін, байқағыштықты дамытады. Онда тәрбие мақсаты мен оның әдістері көрініс тапқан, тұлғаға қажет сипаттар мен жас ұрпақ сезіміне, санасына және мінез-құлқына игі ықпал етудің жолдары анықталған[6]. Көне түркі жазба ескерткіштерін қазіргі жағдайда зерттеу түркі тілдес халықтардың ортақ тарихы, тілі мен діні, рухани және материалдық мәдениетінің болғандығын дәлелдеу үшін өте қажет. Көне түркі жазба ескерткіштерінің мәтіндеріндегі азаттық пен мемлекеттілік идеяларының маңызы зор. «Мәңгі ел», «Қасиетті Жер-Су» ескерткіштерде кездесетін мемлекеттік идеялардың мәні ашылуы қажет.

Жазба ескерткіштердегі сыртқы саяси қарым-қатынастарға байланысты тарихи деректік материалдар Түркі қағанатының сол кезеңде Қытай, Византия, Иран, эфталиттер мемлекеті сияқты қуатты империялармен терезесі тең ел болып, Еуразия континентіндегі геосаяси тұрақтылықты қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарғанын көрсете алады.

Көне ескерткіштердегі саяси-этникалық мәселелерді қарастыруға мүмкіндік беретін тарихи деректер түркі ру-тайпаларының кейін қазақ халқының құрылуында шешуші рөл атқарғандығын және қазақ шежіресінің таксономикалық дәрежесімен тығыз байланыстылығын қуаттайды. Жазба ескерткіштерде кездесетін жер-су аттары, яғни топонимдер Түркі қағанатының тарихи-географиялық мәселелерін шешуде құнды деректік материалдар бола алатындығын дәлелдейді

1. Бартольд В.В. Соч., 5.-М., 1968.-С.45
2. Бейсенбайұлы Ж. Бітігтастағы Білге танушы «Егемен Қазақстан» 2002, 28 сәуір.
3. Ертедегі қазақ әдебиеті, Хрестоматия, Күлтегін. (кіші жазу) Алматы, 1967, 29 б.
4. Есенқұлов Е. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. Алматы, 1976. 10б.
5. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы, Ана тілі 1991.
6. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. 5 томдық. – Алматы, 1961. – 1. т. – 201 б.

Бабаханова Э. – Старший преподаватель КазНПУ им. Абая
Резюме

Роль Тюркских памятников в мировой цивилизации

В данной статье автор описывает исторические предания тюркоязычных письменностей. Исследуя памятники древнетюркской письменности, религию, духовность и историю тюркоязычных народов, предаёт огромное значение словам в исторических памятниках «Мәңгі ел», «Қасиетті Жер-Су», что они бесценны. В письменных надписях доказаны о устойчивых геополитических отношениях с такими развивающимися странами как Китай, Византия и т.д. Автор также основывает исторические значения тюркоязычных письменных надписей всемирной цивилизации.

Ключевые слова: древние памятники, тюркские письменности, надписи в памятниках

Babahanova E.- Senior teacher KazNPU by Abay
The Turkic monuments and role of the civilization era
Summary

In this article, the author describes the historical traditions of the Turkic-speaking scripts. Exploring the ancient Turkic written monuments, religion, spirituality and history of the Turkic peoples, betrays the essential words of historical monuments "Mәngi eating", "Қasietti Jer-Su", that they are priceless. In written inscriptions proved a stable geo-political relations with developing countries such as China, Byzantium, etc. The author also founds the historical value of the Turkic-speaking world civilization written inscriptions.

Keywords: ancient monuments, Turkic writings, inscriptions in monuments

УДК: 339,543.622(091)

СОЗДАНИЕ ТАМОЖЕННОГО СОЮЗА НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Демченко А. Ю. - магистрантка 2 курса по специальности БМ050500 Регионоведение
kurtlarvadisi2020@bk.ru

В статье раскрываются этапы создания Таможенного союза на постсоветском пространстве. Вопросы создания единой таможенной территории Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации являются на сегодняшний день одними из самых актуальных в этих государствах. Рассматривается создание правовой базы Таможенного союза и проблемы, которые присутствовали на пути создания интеграции. Статья написана на основе документов принимавшихся для создания и продвижения Таможенного союза. Создание Таможенного союза завершило для трех его участников один из этапов пути экономической интеграции на постсоветском пространстве, открыв возможности для формирования участниками ТС общего рынка, в котором существует свобода передвижения не только товаров, но также услуг, капиталов и рабочей силы. Таможенный союз - замена двух или нескольких территорий одной таможенной территорией таким образом, чтобы пошлины и другие ограничительные меры регулирования торговли были бы отменены в отношении практический всей торговли товарами, происходящими с этих территорий. Одновременно все таможенное территории, образующие Таможенный союз, применяют общие таможенные пошлины и другие меры регулирования торговли в отношении третьих стран. Таким образом, созданием Таможенного Союза таможенные территории Стран-участников объединяются в единую территорию, где будут функционировать Единый таможенный тариф, унифицированные таможенные правила, отсутствие таможенного контроля на внутренней таможенной границе, единая система валютного контроля.

Ключевые слова: экономическая интеграция, таможенный союз, ЕврАзЭС, внешняя политика, Евразийская экономическая комиссия.

Экономическая интеграция представляет собой объективный процесс, основанный на интернационализации хозяйственной жизни и международном разделении труда. Основные формы экономической интеграции — зона свободной торговли, таможенный союз, экономический и валютный союз.

На постсоветском пространстве новые независимые государства в начале 90-х годов начинают искать выход из кризисного состояния экономики. Бывшие союзные республики имели единую энергетическую систему, инфраструктуру транспорта и связи, единые технические стандарты, наработанные схемы взаимодействия. Сохранялась общая валюта – советский рубль. Таким образом, существовали предпосылки для восстановления единого экономического пространства.

В целях сохранения единого экономического пространства, обеспечения в его пределах свободного движения товаров, проведения согласованной таможенной политики 13 марта 1992 г. в Москве главами правительств всех стран Содружества, кроме Украины, было подписано соглашение о принципах таможенной политики. Это был по существу первый договорной акт, определивший меры по всему комплексу сотрудничества в таможенной сфере. Однако, соглашение, регулирующее таможенные отношения, принятое в условиях экономического спада, когда каждое государство было занято решением острых внутренних экономических проблем, реализовано не было.

Новая попытка организовать общее экономическое пространство с учетом европейского интеграционного опыта была предпринята в конце 1993- 1994 гг. [1]. Стержнем всей системы договоров, регламентирующих экономические взаимоотношения государств-участников СНГ, в том числе и в области таможенного дела, явился Договор об Экономическом союзе, заключенный 24 сентября 1993 г.

Экономический Союз, согласно статье 3, предполагал: «свободное перемещение товаров, услуг, капиталов и рабочей силы; согласованную денежно-кредитную, бюджетную, налоговую, ценовую, внешнеэкономическую, таможенную и валютную политику; гармонизированное хозяйственное законодательство Договаривающихся Сторон; наличие общей статистической базы» [2].

В статье 4 Договора указывалось: «Экономический союз создается путем поэтапного углубления интеграции, координации действий в осуществлении экономических реформ» [2, с. 4].

В договоре были определены 4 этапа интеграции: межгосударственная (многосторонняя) ассоциация свободной торговли; таможенный союз; общий рынок товаров, услуг, капиталов и рабочей силы; валютный (денежный) союз.

В статье 5 были определены принципы таможенных взаимоотношений Договаривающихся Сторон: «последовательное снижение и отмена таможенных пошлин, налогов и сборов, а также количественных и всех иных равнозначных им по своим последствиям ограничений; гармонизация таможенного законодательства, механизмов тарифного и нетарифного регулирования; упрощение таможенных процедур; унификация форм таможенной документации для ведения таможенной статистики; поэтапное сближение тарифов на перевозки грузов и пассажиров, транзитных тарифов при соблюдении принципа свободы транзита; недопущение несанкционированного реэкспорта в третьи страны» [2, с.5].

В это время СНГ шел процесс усиления связей России и Белоруссии. 12 апреля 1994 г. было подписано соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Беларусь "О едином порядке регулирования внешнеэкономической деятельности". Оно стало примером унификации таможенного законодательства в СНГ, Республика Беларусь принимала на себя обязательства по введению таможенных тарифов, налогов и сборов в отношении ввоза и вывоза товаров, как в торговом, так и в неторговом обороте, полностью идентичных таможенным тарифам, налогам и сборам, действующим в Российской Федерации. Соглашение предусматривало унификацию законодательства участников в следующих областях: установление торгового режима в отношениях с третьими странами, нетарифного регулирования в области внешнеэкономической деятельности, валютного регулирования, порядка применения временных ограничений во взаимной торговле и в торговле с третьими странами. Благодаря Соглашению товары, происходящие с территории России и Беларуси, могли быть перемещены с таможенной территории одного из этих государств на таможенную территорию другого без каких-либо ограничений и взимания таможенных пошлин и налогов. Таким образом, Соглашение стало первым шагом на пути создания Таможенного союза на постсоветском пространстве [3].

6 января 1995 г. между Российской Федерацией и Республикой Беларусь было подписано Соглашение о Таможенном союзе.

«Таможенный союз создается в целях:

- обеспечения совместными действиями социально-экономического прогресса своих стран путем устранения между ними разделяющих препятствий для свободного экономического взаимодействия между хозяйствующими субъектами;
- гарантирования устойчивого развития экономики, свободного товарообмена и добросовестной конкуренции;
- укрепления координации экономической политики своих стран и обеспечения всестороннего развития национального народного хозяйства;
- создания условий для формирования общего экономического пространства;
- создания условий для активного выхода государств - членов Таможенного союза на мировой рынок» [4, с. 1].

В соответствии с Соглашением Таможенный Союз должен был формироваться в два этапа. На первом – отменяются тарифные и количественные ограничения в торговле между участниками ТС, устанавливаются одинаковый торговый режим, общие таможенные тарифы и меры нетарифного регулирования в отношении третьих стран. На втором этапе произойдет объединение таможенных территории государств в единую таможенную территорию, таможенный контроль будет перенесен с внутренних границ между ними на внешние границы ТС [5].

20 января 1995 г., Республика Казахстан присоединилась к данному Соглашению. Главы правительств трех стран отметили, что в Таможенном союзе могут участвовать и другие государства-участники СНГ, что соответствует общим интересам участников Договора о создании Экономического союза 1993 г.

1996 г. к Соглашению присоединилась Кыргызская Республика.

В 1997 г. между Беларусью, Казахстаном, Киргизией и Россией было заключено Соглашение о единых мерах нетарифного регулирования как одного из условий формирования ТС. В 1999 г. к данному экономическому Соглашению присоединился Таджикистан.

Однако экономическая интеграция проходила вяло и непоследовательно в силу ряда причин: во-первых, решения по таким важным вопросам, как изменение ставки таможенных пошлин принимались без согласования общих нормативных актов; во-вторых, финансовый кризис в России 1998 г. значительно затруднил ход интеграционных процессов; в-третьих, вступление Киргизии во Всемирную торговую

организацию в 1998 г. привело к необходимости стран-участниц Соглашения защищать рынок от проникновения иностранных товаров из Киргизии. Все эти проблемы требовали решения.

26 февраля 1999 г. между Республикой Беларусь, Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой и Российской Федерацией был подписан Договор о Таможенном союзе и Едином экономическом пространстве, в котором Стороны приняли на себя обязательство «завершить формирование Таможенного союза и создать на его основе Единое экономическое пространство» [6, с. 2]. В статье 21 Договора были сформулированы условия, необходимые для создания Таможенного союза «в качестве торгово - экономического объединения, имеющего:

- а) единую таможенную территорию;
- б) общий таможенный тариф;
- в) режим, не допускающий каких-либо тарифных и нетарифных ограничений (лицензирование, квотирование) во взаимной торговле, за исключением случаев, предусмотренных настоящим Договором;
- г) упрощение и последующую отмену таможенного контроля на внутренних таможенных границах;
- д) однотипные механизмы регулирования экономики и торговли, базирующиеся на универсальных рыночных принципах хозяйствования и гармонизированном экономическом законодательстве;
- е) органы управления;
- ж) единую таможенную политику и применение единых таможенных режимов.

На этапе формирования Таможенного союза его исполнительным органом будет являться Интеграционный Комитет» [6, с. 21].

Местом работы Интеграционного комитета стал г. Алматы (Республика Казахстан). Были максимально упрощены процедуры таможенного контроля на внутренних границах, согласованы совместные действия по активизации торгово-экономического сотрудничества.

Процессы, идущие в мире, побуждали государства Содружества к активному поиску эффективных моделей региональной интеграции, адекватных запросам их внутреннего развития и вызовам глобализации.

В мае 2000 г. на заседании Межгосударственного совета Таможенного союза, страны-участницы заявили о создании Евразийского экономического сообщества - международной экономической организации с более четкой структурой и эффективным аппаратом, одной из задач которой являлось эффективное продвижение процесса формирования Таможенного союза.

Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества (ЕврАзЭС), подписанный в октябре 2000 г. в Астане президентами Белоруссии, Казахстана, Киргизии, России и Таджикистана, поставил своей основной задачей унификацию таможенных тарифов и образование Таможенного союза.

На неформальном саммите в Сочи 16 августа 2006 г. главы государств Беларусь, Казахстан и Россия приняли решение о формировании Таможенного союза в рамках ЕврАзЭС, в соответствии с которым Казахстану, Беларуси и России было поручено подготовить договорно-правовую базу Таможенного союза [7].

6 октября 2007 г. в Душанбе Беларусь, Казахстан и Россия подписали Договор о создании единой таможенной территории и формировании Таможенного союза.

В соответствии с Договором высшим органом Таможенного союза являлся Межгосударственный совет ЕврАзЭС. Однако решения по вопросам ТС должны были приниматься только членами Межгоссовета от государств - участников ТС - Беларуси, Казахстана и России.

В 2008 г. Республикой Беларусь, Республикой Казахстан и Российской Федерацией в соответствии с Договором о создании единой таможенной территории и формировании таможенного союза от 6 октября 2007 года была утверждена Комиссия Таможенного союза (КТС). Она стала постоянно действующим регулирующим органом Таможенного союза ЕврАзЭС в 2007—2012 гг. Ей были делегированы полномочия по принятию согласованных решений в области торговой политики и таможенного регулирования. Исполнение этих решений осуществлялось на всей таможенной территории автоматически без принятия национальных законодательных актов.

Сконцентрировав полномочия по регулированию внешней торговли в КТС и сняв таможенный контроль на своих межгосударственных границах, государства-члены ТС быстро двинулись по пути интеграции, унифицируя все виды пограничного контроля движения товаров. Вслед за таможенным, на межгосударственных границах членов ТС был упразднен санитарный, ветеринарный, фитосанитарный и транспортный контроль, введены единые нормы технического регулирования [7].

В 2009 г. Межгосударственный совет Таможенного союза, Комиссия Таможенного союза и правительства Сторон провели комплекс мероприятий по завершению формирования договорно-

правовой базы Таможенного союза, включив в нее Единый таможенный тариф, Таможенный кодекс, Статус Суда ТС.

28 ноября 2009 г. в Минске прошла встреча президентов России, Беларуси и Казахстана, посвященная созданию на территории России, Белоруссии и Казахстана с 1 января 2010 года единого таможенного пространства.

К 1 января 2010 г. в основном была сформирована правовая база ТС, принято более 40 международных договоров, введено единое для трех стран таможенно-тарифное и нетарифное регулирование торговли товарами с третьими странами. Комиссии ТС были переданы функции по определению параметров таможенно-тарифного и нетарифного регулирования[7].

Однако весной 2010 г. между Беларусью и Россией возникли разногласия по газовому вопросу. 28 мая председатель правительства России В. В. Путин объявил о том, что Таможенный союз начнет действовать без участия Белоруссии.

Вскоре Беларусь, урегулировав газовые противоречия с Россией, подтвердила, что Таможенный союз будет запущен в трехстороннем формате с вступлением в силу Таможенного кодекса ТС[8].

6 июля 2010 года Таможенный кодекс вступил в силу на всей территории Таможенного союза. Он состоял из двух частей (общей и специальной), включавших 8 разделов, 50 глав и 366 статей, нормы которых основывались на положениях Договора о создании единой таможенной территории и формировании Таможенного союза и Договора о Комиссии Таможенного Союза от 6 октября 2007 г. Кодекс соответствовал положениям Международной конвенции об упрощении и гармонизации таможенных процедур. В нем были перечислены нормы по унификации таможенного администрирования, включая порядок декларирования товаров, единые таможенные процедуры, правила определения страны происхождения товаров и их таможенной стоимости, а также уплаты таможенных платежей. Нормы кодекса предусматривали взаимное признание решений таможенных органов на таможенной территории ТС[9].

В соответствии с Таможенным кодексом:

« - все товары, находящиеся в обращении на общей оговоренной территории представляют взаимную торговлю и не считаются экспортом;

- три страны-участницы обязаны исполнять единые правила, прописанные в Таможенном законодательстве;

- вся продукция, произведенная в пределах Таможенного союза, продается свободно. Иностранские товары, ввезенные в Россию, Казахстан и Белоруссию, и получившие статус товара Таможенного союза также могут свободно обращаться на едином рынке. Такой статус смогут получить только изделия, экспорт которых не запрещен законодательством одной из стран» [10, с.6].

1 апреля 2011 г. на границе России и Белоруссии был отменен транспортный контроль. С 1 июля 2011 г. на границах России, Казахстана и Белоруссии отменялся таможенный контроль. С 1 июля 2011 года таможенные границы внутри стран Таможенного союза полностью отошли на внешний контур. На внешнюю границу ТС были вынесены транспортный контроль, ветеринарный и карантинный фитосанитарный контроль (надзор) и санитарно-карантинный контроль[7].

С созданием Таможенного союза экономическое сотрудничество трех стран стало строиться на принципах свободной и недискриминационной торговли, общего рынка товаров стран-участниц, а также тесного взаимодействия в производственной, инвестиционной и финансовой сферах.

Таможенная комиссия была заменена 19 октября 2011г. Евразийской экономической комиссией (ЕЭК), имеющей больше полномочий и штатного состава. ЕЭК начала работу 1 января 2012 г. [7].

Официальные лица государств-основателей Таможенного союза неоднократно заявляли о том, что рассматривают его как организацию открытую для вступления других стран, прежде всего входящих в ЕврАзЭС и СНГ.

Создание Таможенного союза завершило для трех его участников важный этап на пути экономической интеграции на постсоветском пространстве, открыв возможности для формирования участниками ТС общего рынка, в котором существует свобода передвижения не только товаров, но также услуг, капиталов и рабочей силы.

1. Зиновьев В. П., Троицкий Е. Ф. Страны Содружества Независимых Государств и Балтии: // учеб. пособие. Томск, 2009. – 334с.

*2. Договор стран СНГ от 24.09. 1993 «О создании Экономического Союза»
http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5465/*

3. Правовые предпосылки создания Таможенного союза <http://www.brokert.ru/material/pravovye-predposylki-sozdaniya-tamozhennogo-soyuza>

4. Соглашение о Таможенном союзе между Российской Федерацией и Республикой Беларусь от 6 января 1995г. http://www.tsouz.ru/DOCS/INTAGRMENTS/Pages/Dogovor_06011995.aspx

5. АППК. Ф. 75-Н. Оп. 1. Д. 1598. Л. 14-15.

6. Договор от 26 февраля 1999 года «О таможенном союзе и едином экономическом пространстве» <http://www.keden.kz/ru/codex/netarif/normp1.php>

7. История Таможенного союза России, Беларуси и Казахстана [/http://www.ifcg.ru/publications/archive/tamozhennyi-soyuz.html](http://www.ifcg.ru/publications/archive/tamozhennyi-soyuz.html)

8. Беларусь вступила в Таможенный Союз [/politcom.ru](http://politcom.ru)

9. Искаков Н. Таможенный союз: этапы формирования» - // -Импорт-Экспорт. - . - Алматы № 4 (71) 2010 – 14с.

10. Таможенный кодекс Таможенного союза http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30482970

Түйіндеме

Бұрынғы Кеңес одағы кеңістігінде Кедендік одақ құру.

Демченко А. - Абай атындағы ҚазҰПУ 6М050500- Аймақтану мамандығының 2 курс магистранты, kurtlarvadisi2020@bk.ru

Мақалада бұрынғы Кеңес одағы кеңістігінде Кедендік одақ құрудың кезеңдері сипатталған. Беларусь Республикасы, Қазақстан Республикасы және Ресей федерациясы арасында бірыңғай кедендік аумағын құру мәселесі бүгінгі таңда осы мемлекеттерде ең көкейкесті мәселелердің бірі болып отыр. Кедендік одақтың құқықтық базасын жасау мен интеграция жолында туындаған проблемалар қарастырылуда. Мақала Кедендік одақты құру мен ілгерілету үшін қабылданған құжаттар негізінде жазылған. Кедендік одақты құру оның үш қатысушы үшін оларға тек тауарлардың ғана емес, сонымен қатар қызметтер мен жұмыс күштерінің еркін қозғалуына мүмкіндік беретін ортақ нарықты қалыптастыру мүмкіндіктерін аша отырып, бұрынғы Кеңес кеңістігінде экономикалық интеграция кезеңдерінің бірін тамамдады.

Түйін сөздер: экономикалық интеграция/бірлесу, кедендік одақ, Еуразиялық экономикалық одақ, сыртқы саясат, Еуразиялық экономикалық комиссия.

Кедендік одақ – екі немесе бірнеше аумақты осы аумақтағы жүретін бүкіл тауар саудасына қатысты баж салықтары мен сауданы реттейтін басқа да шектеуші шаралардың күшін жоя отырып, бір кедендік аумақпен алмастырылуы. Сонымен бір мезгілде Кедендік одақты құрайтын барлық кедендік аумақтар үшінші мемлекеттерге қатысты ортақ кедендік баждар мен сауданы реттейтін басқа да ортақ шараларды қолданады. Солайша, Кедендік одақтың құрылуы Бірыңғай кедендік тариф, біркелкіленген кедендік ережелер, валюталық бақылаудың бірыңғай жүйесі қолданылатын және ішкі кедендік шекарада кедендік бақылау болмайтын Кедендік одаққа қатысушы елдердің бірыңғай аумаққа бірігуін білдіреді.

Summary

Anastasia Demchenko - 2th course master specialty of Regional Studies 6M050500 kurtlarvadisi2020@bk.ru

The Customs Union in the post-Soviet space.

The article describes the stages of creation of the Customs Union in the post-Soviet space. Questions of creating a single customs territory of the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation are today one of the most important in these countries. We consider the creation of a legal base of the Customs Union and the issues that were present in the way of the creation of integration. This article was written based on the documents are accepted for the creation and promotion of the Customs Union. The Customs Union has completed three of its members is one of the stages of the path of economic integration on the post-Soviet space, opening the possibility for the formation of a common market TC participants, in which there is freedom of movement not only of goods but also of services, capital and labor. Customs Union - the replacement of two or more of the territory of a single customs territory in such a way that duties and other restrictive measures of trade regulation would be abolished with respect to substantially all trade in goods originating from these territories. At the same time all the customs territory forming a customs union, the common customs duties and other regulations of commerce are applied in relation to third countries. Thus, the creation of the Customs Union customs territory of the participating countries are united in a common area, which will operate the Common Customs Tariff, unified customs rules, the lack of customs controls at the internal customs border, a single system of foreign exchange control.

Keywords: integration cooperation, customs union, integration processes, EurAsEC, foreign policy, the Eurasian Economic Commission.

УДК: 930.85:316462

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ БИЛІК ТӘРТІБІ

Сисенбаева А.А. - *эл-Фараби атындағы ҚазҰУ, тарих, археология және этнология факультетінің 2 – курс магистранты, Алматы қаласы*
aliya.sysenbaeva@mail.ru

Дәстүрлі қазақ қоғамының билік мәселесінің өзіндік ерекшеліктері бар. Қазақ қоғамындағы билік тәртібі экономикалық үстемдікке негізделмеді. Оның басты түсінігін билікке қатысты ертеден қалыптасқан дүниетанымдық ұғымдар құрады. Биліктің тірегі дәстүрлі көшпелі қоғамда жеке билеушінің дұрыс шешімі мен саясатынан бастау алды. Билік ұғымы туралы түсінік саяси тарихпен ұштасып жатыр. Билік саясаттың саяси институттары мен әлемнің барлық саяси қатынастарын айқындайды. Дәстүрлі қоғам тарихына қатысты тарихи деректердің негізгі бөлігін ауызша тарих айтудың алатын маңызы ерекше болғандықтан, мақалада тарихи жырлардағы жоғары билік өкілдерінің елді біріктірудегі рөлі мен билік тәртібі мәселелерін талдау арқылы жүзеге асырады. Автор көшпелі қоғам мен билік институттарының құрылуын талдайды. Қазақстан территориясындағы мемлекеттер мен жоғары билік институттарының қалыптастыру мәселесін зерттейді.

Тірек сөздер: құқық, ереже, дәстүрлі өркениет, дала заңы, ауызша тарих, билік.

Дәстүрлі қазақ қоғамы – бұл саяси, әлеуметтік және мәдени дамуы дәстүрлі құндылықтарға, салт-санаға негізделген әлеуметтік орта. Бұл қоғамда дәстүр өмірлік тәжірбиені ұрпақтан – ұрпаққа жалғаудың, индивидтердің жеке дамуымен ерекшеленетін әлеуметтік сабақтастықтың негізгі ортасына айналды. Дәстүрлі қоғамда әлеуметтік жаңалықтар эволюциялық жолмен, біртіндеп жүзеге асады. Тарихи сабақтастық нышаны қоғамның даму үдерісіндегі қайшылықтарды ортақ дүниетанымдық түсінік басып отырды. Оның ішінде билікке қатысты дүниетанымның басым бөлігін идеялық түсінік қалыптастарды. Бұл ұғым мен түсініктер қоғамның сұранысынан туындап, шынайылыққа ұмтылуға негізделді. Мемлекеттің саяси институттары моральдік құндылықтарды сақтауға тиісті болды. Бүгінде билікке ұмтылатын әрбір индивид осы ортағасырлық тарихтан белгілі, қабылданған идеялық ұғымдарды толық білуі, әділеттілік пен заңды қатынастан тұратын қоғамды қалыптасуға өз үлесін қосар еді.

Билік ұғымы туралы түсінік саяси тарихпен ұштасып жатыр. Саясатта билік теориясы үлкен орын алады. Билік саясаттың саяси институттар мен барлық саяси әлемнің қатынастарын айқындайды. Шығыстың көрнекті ойшылы Ибн-Халдун адамның басқа жан-жануарлардан ерекшелігі - ол билік үшін күреседі деген екен. Ағылшын философы, қоғам қайраткері Бертран Рассель физикада басты ұғым энергия болса, қоғамдық ғылымдарда негізгі ұғым билік болып табылады деген. Билік туралы мынандай тұжырымдамалар бар: теологиялық, бихевиористік, инструменталистік, структуралистік, конфликтілік. Сонымен, билік деп біреудің екіншілерге әмірін жүргізіп, олардың іс-әрекеті, қызметіне ықпал етуін айтады. Бірақ биліктің толық мағынасы мемлекеттік-саяси салада ғана айқындалады. Биліктік қатынастардың ерекше проблемасы билік құрушы субъектінің басқару құқығына келіп тіреледі. Саяси ойлар тарихында бұл проблема әрдайым назарда болған және солай болып қала береді де. Өйткені, биліктік қатынастар субъект-субъектілік қатынас ретінде субъективті және ситуативті болғандықтан белгілі бір тұрақсыздық пен сипатталынады. Осындағы тағы бір ескеретін жайт, өркениет тарихында биліктік қатынастар әр түрлі әлеуметтік негіздерге, әр түрлі тарихи көзқарастарға ие.

Дәстүрлі қоғам тарихына қатысты тарихи деректердің негізгі бөлігін ауызша тарих айтудың алатын маңызы зор. Тарихи жадыны қалыптастыруда жоғары орын алатын ауызша тарих айту бір ұрпақтан екінші ұрпаққа ауызша жеткізіліп отырған. Мұның көрінісі тарих айтудың ауызша ерекше үлгілілерінің бірі – тарихи жырлардан да көрініс табады. Тарихи жырлар – бұл белгілі тарихи оқиғаға байланысты туған шығармалар. Тарихи жырлардың негізгі шынайылығы туралы Ш.Уалиханов [1] жыр-дастандардың қазақ халқының өмірінің негізгі көрінісі екенін, қазақ халқының қоғамдық санасында алатын орны ерекше екенін атап өтті.

«Тарихи жыр деп тарихта бар, мағлұм уақиғалар турасында өлеңмен шығарған сөздер айтылады. Халықтың өзінің есінен кетпеген, халық басынан кешірген уақиғалар толып жатыр. Солар туралы өлең етіп шығарған сөздер болса, сол тарихи жыр болады» [2].

Тарихи жырлар «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында, «Бабалар сөзі» сериясы негізінде 20 томы батырлар жырына, 13 томы тарихи жырларға арналған топтамалар жинағы жарық көрді.

Қазақ қоғамында жоғары билік өкілі – хан. Негізгі оның қызметі билер мен сұлтандар қызметімен ұштасып, жүзеге асқан. Тарихи жырларда ханның ел арасындағы негізгі жоғары екенін нақтылауға болады. Мысалы: «Батыр Жәнібектің өлеңі» жырында

Хан көтеріп батырды
Хан Жәнібек атанып,
Ноғайлының баласы
Қалмақтан шапқан құтылып,
Сонан соң, шықты жарыққа
Хан Жәнібек хан болып,
Кейінге тарих қалды енді, - делінген. – елдің ханы болып сайланып,
Жыр соңы:
Бүлінген халықты жинап алып,
Жай – жайына келтіріп,
Жағасына Арыстың
Ханқорғанда хан болып-, деп аяқталып, ханның елді біріктірудегі рөлі нақты көрсетілген [3].

Хандық билік мұраға қалып отырған немесе мемлекеттегі билік тұтқасын ұстаған «Ашина әулетінің» құқығы секілді, қаған билігі билеуші әулет ішінде мұраға беріліп отырған. Биліктің атадан балаға ғана емес, ағадан ініге берілу дәстүрі болған. Бұл мәселе «Еңсегей бойлы Ер есім» жырында:

«Атасының орнына,
Есім болды хандарың,
Нәсілі – Шыңғыс төреден
Қабыл тұт мұны барларың.....» [4].
«Дуылдасып қалың жұрт,
Кілемге алтын салады.
Қазығұрттың басына
Хан көтеріп шығады.»

Бұл жырлар тізбегінен ханның билігінің жоғары екенін, хандық билік ұрпақтан ұрпаққа жалғасуын, сонымен қатар билік қазақ билеуші элитасының жоғарғы бөлігіндегі, қазақ қоғамындағы саяси күштің ең жоғарғы өкілі төрелер болғанын көруге болады.

Қазақ халқының тарихында билер мемлекеттік саяси және әлеуметтік құрылымның күштерінің арасалмағын теңдестіруші тетік рөлін атқара отырып, қоғам дамуындағы бүкіл саяси -әлеуметтік қарым-қатынастарды реттеп отырған.

д'Андре жазбаларында «Би» сөзі араб әріпіндегі бий болса ол ханнан және сұлтаннан кейінге екінші орынды алады [5]. Сонымен бірге билердің қоғамдағы рөлі туралы П.И. Рычков «би» атауы текті дворяндарға берілетін лауазым деп түсіндіріледі. Қазақ тарихында билер саяси күшке айналған уақыт Тәуке хан билігімен сипатталады. Себебі, Тәуке хан мемлекетті басқарудағы өз саясатында дала аристократиясына сүйенген. Қазақ қоғамындағы билердің рөлін «Төле бидің тарихы» дастаны дарынды ақын Қазанқап жинаған материал негізінде:

80. Ағалығын айтайын, Ұлы жүздің баласы.
Ұлы жүздің ішінде, Сомдаған болат сияқты
Тұтас ұзақ саласы, Он бір ата үзілмей
Билігінің шамасы. Басқа би мен Төле би
Аспан мен жердей арасы, Қазақта сансыз көп билер [6].

Осыда /24 бет/ 320. Шежірелердің айтуынша бір ғасырдағы билікке атасы бөлек жұрт қолпаштап Шыңғыс хан ұрпағын тура деді. Әмір Темір тұсында жұрт иелерін мырза деп атады. Есім хан дәуірінде билік рәсім атақ болып, Қоқан дәуірінде датқа деген атаққа ие болды.

Жоғары билік түсінігіне қатысты ортақ бір пікір айту өте қиын. Себебі бұл мәселе жеке билеушінің қабілеті мен моральдік бейнесі арқылы анықталды. Қазақтың тарихында билеушінің әлсіздігі немесе оның жауыздығы, данышпандығы мен ерлігі дәстүрлі ауызша тарих арқылы жетіп отырды. Осыған қарап, қанша ғасыр өтсе де халық оны осы қасиеттері арқылы еске алып отырды.

1. Ш. Уалиханов. Таңдамалы. – Алматы. 1985. 115 б.
2. Ахмет Байтұрсынұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. 1 том, - А., 2003. 289 б.
3. Бабалар сөзі: Жүзтомдық, – Астана: «Фолиант», 2009. Т. 56: Тарихи жырлар. 408 бет.
4. Бұл да сонда, - 156 б.

5. д'Андре. Описание киргизских обычаев, имеющих в орде силу закона. // *Материалы по казахскому обычному праву: Сб. Научно-популярное издание /Сост.: Т.М. Культелеев, М.Г. Масевич, Г.Б. Шакаев. – Алматы: Жалын, 1958. 85-86 б.*

6. *Бабалар сөзі. 57 – том. Тарихи жырлар. Тәле бидің тарихы. 6 б.*

Дисциплина власти в казахском традиционном обществе
Сисенбаева А.А. – магистрант 2 – курса КазНУ им. Аль - Фараби
aliya.sysenbaeva@mail.ru

Резюме

Проблема власти в традиционном казахском обществе имеет свои особенности. Порядок власти в обществе казахов не основывалась на экономическом верховенстве. Основная концепция отношений власти берет свои корни с древних мировоззренческих понятий. В традиционном кочевом обществе опорой власти был ее правитель, его правильные решения и политика. Концепция понятия власти связано с политической историей. Власть определяет политические институты в политике и все политические отношения в мире. Автор рассматривает становления и формирования институтов власти кочевых обществ. Исследована проблема формирования института верховной власти в государствах на территории Казахстана.

Ключевые слова: право, власть, закон, устная история, традиционная цивилизация.

Sisenbaeva A.A.- 2nd course master specialty KazNU the named by al-Farabi
The power of the traditional Kazakh society

Summary

The problem of power in the traditional Kazakh society has its own features. The order of power in Kazakh society was not founded on the economic supremacy. The basic concept of power relations is rooted in ancient philosophical concepts. In the traditional nomadic society the ruler played a significant role in making right decisions and using his policies. The concept of the notion of power associated with political history. Power determines the political institutions in politics and all political relations in the world. The author examines the development and formation of governmental institutions in nomadic societies. The article shows the study of the problem of the supreme power institute formation in the states on the territory of Kazakhstan.

Key words: oral history, law, power, traditional civilization.

УДК 338 (1-662) (09)

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Сопабаяев С.Н. – магистрант, кафедры преподавания истории КазНПУ им. Абая.
Г.Т. Джайнакбаева – к.п.н. доцент кафедры методологии преподавания КазНПУ им. Абая.

В данной статье рассматривается проблема необходимости применения математических и экономических методов изучения истории в разрезе рассмотрения анализа исторических событий и их интерпретации. Осознание, глубокое понимание и построение истории через объективное, а не механическое изучение заставляет по-новому взглянуть на суть произошедших событий. Сегодня математическими и экономическими методами истории разработаны не только колоссальный пласт эмпирических данных, но и большой объем практических методик изучения истории. Необходимость применения этих методов обуславливается отставанием Казахстанской исторической школы и недостаточного развития интерпретации прошедших событий.

Ключевые слова: математические методы, экономическая история, институциональная история, интерпретации исторических событий, междисциплинарный подход.

Развитие экономической науки не могло происходить без тесного взаимодействия и опоры на исторический опыт. Ранние экономисты появились уже в Древней Греции, так Аристотель в работе «Политика» задается вопросами о производственных процессах человека. Далее Ксенофонт в трактате «Экономика» подробно описывает экономику Афин. Экономическая наука получила свое второе дыхание в эпоху просвещения с появлением таких экономистов как Ричард Кантильон, Адам Смит и Томас Роберт Мальтус[1]. Их объединяло стремление понять каким образом происходили хозяйственные

взаимоотношения и по каким законам они регулировались. Первым экономистом еще в средневековье, основывавшим свои работы на базе пограничья математических и социальных наук был арабский мыслитель Ибн-Хальдун. В историческом труде «Мукаддима» (введение в историю) он анализировал причины подъема и упадка стран, и народов[2]. Далее уже в конце XIX в. начале XX в. происходит математизация в изучении истории. Французские экономисты в лице Пьера Эмиль Левассёра и Альбера Афтальона в конце XIX в. уже разрабатывали зачатки математических методов, которые можно было применить к историческим процессам и исследованиям. Одним из ярких и ранних представителей квантитативной истории был Эрнест Камиль Лабрусс, французский историк уже в конце 40-х он становится почетным профессором университета Сорбонны, и до 1965 года возглавлял Институт экономической и социальной истории. Он первый, кто смог «перевести» научный математический язык исследований Франсуа Симиана. Симиан посвятил свой экономический талант изучению доходов служащих отразив это в своем труде: «Зарплата, социальная эволюция и деньги. Опыт экспериментальной теории заработной платы». Параллельно он продолжал вести полемику с философами спиритуалистами отрицавшими саму возможность социальной науки как науки. Это побудило его доказывать, что экспериментальный метод приложим к социальным наукам. На фронте экономической теории он противопоставил свое учение абстрактной математике, ратуя за экономику, открытую истории и социологии. В споре с историками Симиан занимался оправданием квантитативных методов при изучении прошлого. Симиан боролся против того, что он называл «объяснением через удачный пример», которое подталкивает большинство историков постулировать, никогда не доказывая, репрезентативность казуса, который они изучили. Статистические методы позволяют производить настоящие эксперименты, высчитывать частоты, коэффициенты совпадения, благодаря которым исследователь способен устанавливать отношения универсальных форм, уверял автор. Без Эрнеста Лабрусса, выполнившего трудное усилие «перевода», труды Симиана не сыграли бы своей роли в изучении истории. В дальнейшем развивая мысли Симиана Лабрусс находит доводы и пытается связать исторические события с циклическими фазами в экономике и важностью развития изучения массовых документов для раскрытия сути исторических событий. В целом французская школа и далее выдавала таланты на изучение, осмысление истории в экономических, математических и статистических направлениях[3].

Одним из основных вопросов на который пытаются дать ответ экономическая наука и философия истории, происхождение богатства одних наций, и чрезвычайной бедности других. На этот вопрос наиболее полный ответ постарались дать американские экономисты Дуглас Норт, Роберт Фогель, Дарон Аджемоглу и Джэймс Робинсон. В своих работах эти ученые продемонстрировали один общий принцип построения успешного общества, опровергнув предыдущие попытки привязать богатство и бедность наций к расовым, культурным, религиозным и географическим аспектам их жизни. Самым важным открытием этих ученых стало применение институциональных исследований в историческом разрезе. Данный метод позволил кардинальным образом пересмотреть, а затем объяснить происхождение богатства наций. С 1960 г. Дуглас Норт был соредактором журнала «Экономической истории», где он активно популяризировал клиометрию[4]. Норт отмечает в истории 2 экономические революции: первая связана с оформлением права собственности на землю; вторая — с появлением авторского права. В 1993 Дуглас Норт совместно с Робертом Фогелем удостоились нобелевской премии с формулировкой «за возрождение исследований в области экономической истории, благодаря приложению к ним экономической теории и количественных методов, позволяющих объяснять экономические и институциональные изменения». Таким образом Дуглас Норт не только создал теорию на основе попыток объяснения и трактовки исторических источников, но и создал далее собрал воедино целостную систему подтверждения и проверки исторических данных об экономическом росте и упадке наций. Дарон Аджемоглу продолжатель институциональных исследований в историческом разрезе на данный момент являющийся самым цитируемым ученым экономистом в мире, написал работы о причинах богатства одних наций и упадке других[5]. Значительно расширив спектр изучаемых стран и континентов Дарон Аджемоглу постарался опровергнуть не толерантные, а иногда расистские теории иных ученых и философов о несостоятельности отдельных наций только по причине их расовой и религиозной принадлежности. Таким образом мы получаем теоретически и эмпирически обоснованные исследования в сфере экономической истории дающие ответ на вопрос о происхождении богатства. Дарон Аджемоглу сравнил историческое развитие Северной и Южной Америки, Японии и Китая, Английской империи и Испанской, Советского союза и Республики Корея, Конго, Индонезии и Австралии, Римской империи и Венецианской республики. На примере исследований экономик данных стран развивавшихся совершенно в разных идеологических, экономических, технологических, и исторических периодах, он смог показать

стройность своей теории. Институциональный подход на базе которого производят свои исследования экономической истории Дуглас Норт и Дарон Аджемоглу заключается в понятиях «институции» - нормы, правила, обычаи в обществе, и «институты» - закрепление норм и обычаев в виде законов, организаций, учреждений. Смысл институционального подхода состоит в том, чтобы не ограничиваться анализом экономических категорий и процессов в чистом виде, а включить в анализ институты, учитывать внеэкономические факторы. Они прекрасно раскрыли сам смысл и влияние институциональных изменений в обществе, подтвердив свои теории большим спектром статистических данных и подтверждений в виде исторических документов. На примере колонизации Северной и Южной Америки, они показали, что сами институции и институты установленные метрополиями Английской и Испанских империй продолжают влиять на экономическое развитие этих континентов. Два типа институтов которые рассматривают и выделяют Дуглас Норт Дарон Аджемоглу и Джеймс Робинсон является теория об инклюзивных и экстрактивных обществах [6]. Центральным для модели Аджемоглу и Робинсона является сопоставление экстрактивных и инклюзивных институтов. Экстрактивные экономические институты позволяют узкой группе граждан управлять экономикой государства для собственной выгоды. Они препятствуют другим группам граждан извлекать для себя выгоду из участия в экономических отношениях. Экстрактивные институты допускают или устанавливают отчуждение собственности либо доходов в пользу узких групп. Экстрактивные экономические институты поддерживаются экстрактивными политическими институтами, которые охраняют контроль привилегированных групп над экономикой. В противоположность им инклюзивные экономические институты позволяют участие если не всех, то большого числа граждан в экономических отношениях с возможностью получения прибыли. Неприкосновенность собственности гарантируется, отчуждение собственности либо доходов не допускается. Инклюзивные экономические институты поддерживаются инклюзивными политическими институтами, которые препятствуют узким группам граждан регулировать экономику государства в свою пользу. Авторы приходят к заключению, что экономический рост и расцвет государств возможен в условиях и экстрактивных, и инклюзивных институтов, однако, динамика роста отличается. Хотя экономический рост возможен в условиях экстрактивных институтов, он недолговечен и не ведет к существенному росту благосостояния большинства населения. С другой стороны, государства с инклюзивными институтами способны к стабильному росту, из которого извлекает выгоду большинство населения, что обуславливает рост уровня жизни, благосостояния и сокращение бедности. Кроме того, государства с инклюзивными институтами сравнительно легче и успешнее преодолевают внутренние и внешние кризисы. Экстрактивные институты усугубляют кризисы. Экстрактивные институты в долгосрочной перспективе препятствуют экономическому развитию и росту в силу нескольких факторов. Во-первых, невозможность получить выгоду и возможность отчуждения результатов труда создают отрицательные стимулы для большинства граждан к достижению экономического успеха. Во-вторых, узкие группы, контролирующие экономику препятствуют экономическому развитию, потому что новые технологии могут подорвать сектора экономики, дающим им прибыль, и создать другие группы, которые могут направить экономические ресурсы на подрыв власти прежних элит [7]. Попытки провести модернизацию узкими элитами неэффективны, поскольку такие усилия носят догоняющий характер и испытывают недостаток в ресурсах. Примером таких процессов может служить сопротивление индустриализации со стороны земельной аристократии. Появление индустрий не выгодно феодальной аристократии, так как может снизить доходы от сельского хозяйства и создать класс промышленников, которые могут захватить контроль над политическими институтами. В условиях инклюзивных институтов земельная аристократия может стремиться предотвратить индустриализацию, но в силу инклюзивности политических институтов не в состоянии навязать всем свои интересы. Попытки сдержать индустриализацию рассмотрены на примере индустриализации в Австро-Венгрии и Великобритании. Австро-венгерские императоры ограничивали строительство фабрик, импорт оборудования и строительство железных дорог. К 1870 году Великобритания имела густую сеть железных дорог, в то время как железнодорожное строительство в Австро-Венгрии оставалось минимальным [8]. Переход от экстрактивных институтов к инклюзивным и наоборот возможен и многократно происходил в истории. Возможность преобразования экстрактивных институтов в инклюзивные зависит от множества сопутствующих факторов. а) степень экстрактивности институтов. Чем больше возможностей и средств в распоряжении правящих групп в подавлении любой оппозиции вплоть до тирании, тем сложнее развитие в сторону инклюзивных институтов. б) существование институтов, которые хотя бы номинально могли бы представлять противовес правящим элитам. В Европе Нового времени такими институтами были парламенты. в) критическим является

образование широкой социальной коалиции, которая представляет максимальное разнообразие существующих групп. Такая коалиция гарантирует, что любая узкая группа в пределах коалиции не будет в состоянии установить экстрактивные институты, так как такие действия будут остановлены другими участниками коалиции. С другой стороны, попытки установить более справедливое распределение благ, заменой старой элиты на новую, неэффективны[9]. В большинстве случаев такие попытки в конечном счете приводят к появлению новой олигархии, которая сохраняет экстрактивные институты и использует их для собственной выгоды. Аджемоглу и Робинсон отмечают, что причины, по которым в одних случаях широкие социальные коалиции формируются, а в других нет, остаются мало изученными. Переход от экстрактивных к инклюзивным институтам можно видеть на примере Англии XVII в. после «славной революции», США после войны за независимость, Франции после «Великой французской революции», создания Римской республики, при «реставрации Мэйдзи» в Японии и во времена правления Генерала Пак Чонхи в Республике Корея. Так и обратные примеры перехода к экстрактивным институтам от инклюзивных на примере перехода из республики в Римскую Империю, времен упадка Венеции, Китай времен Империи Цин и «Эпохи террора» времен Французской революции. Таким образом можно сделать очевидный вывод о том, что несмотря ни на какие этнические, климатические, религиозные, географические условия развитие экономик и технологий происходит в зависимости только от политических условий созданных для ведения того или иного типа хозяйствования. Так же необходимо уделить внимание таким факторам развития институтов как: транзакционные издержки, права собственности и контрактные агентские отношения.

Представленные примеры и логика интерпретации истории в институциональном ключе дают возможность понять причины катастрофического отставания большей части мира от развитых стран. Самое важное резюме произведенных исследований возможно представить лишь в виде закреплении экстрактивных институтов не в формальных отношениях между элитами и народом, а в закреплении институций в сознании людей. Сознание людей, которое поменялось под воздействием экстрактивных институтов или еще хуже подверглось децентрализации не несет в себе возможности экономического роста и технологического потенциала. Необходимы как указывалось выше условия для соответствующего перехода в развитие инклюзивных институтов. Примером экстрактивного развития является Боливия историческое продолжение испанской колониальной империи. Задолго до появления испанских колонизаторов здесь были установлены полуфеодалные отношения, которые носили имя «мита» во времена империи Инков. Суть института мита заключалась в принудительном труде в сельских общинах империи Инков, а позже в испанских колониях Америки, при которой выделение людей на общественные работы производилось с помощью жеребьевки. Из нескольких индейцев жребием выбирался один, который должен был отрабатывать миту в течение определённого времени. Испанские завоеватели Латинской Америки использовали миту для эксплуатации индейцев в своих колониях. Так, на основе миты, индейцев отправляли на принудительные работы продолжительностью до 300 дней в году. За свой каторжный труд индеец получал лишь 14—18 песо в год, причём из его «жалованья» колониальная администрация удерживала ещё до его выплаты 8 песо налога и 3 песо за рабочую одежду. Соответственно, даже самый прилежный индеец за целый год рабского труда практически не получал ничего. Более того, часто его «повинности» даже превышали годовой заработок, и для оплаты «долга» им приходилось трудиться сверх положенного срока, то есть фактически индеец был вынужден работать непрерывно. В результате подобной эксплуатации, индейское население стало стремительно вымирать. В начале XIX века мита была отменена. В результате подобного институционального взаимодействия на общественном уровне население Боливии на протяжении многих веков было не мотивировано к интенсивному труду, а принуждалось к фактически рабскому положению в начале инками а затем испанскими колонизаторами. Институты закрепившиеся в общественном сознании и социальном взаимодействии стали тормозом экономического развития Боливии. На данный момент, эта страна является беднейшей и наименее экономически развитой страной в Южной Америке. Исторический опыт Казахстана, еще предстоит подвергнуть подробному анализу. С момента обретения независимости в 1991 г., экономическое развитие РК являет собой модель экстрактивного роста. Основными драйверами увеличения экономических показателей является рост объемов добычи сырья и цен на них. Экстрактивные экономические институты выстроенные в стране породили экстрактивные политические институты. Что не удивительно, учитывая историческое наследие советского союза. Сталинская политика коллективизации и далее индустриализации, которые шли параллельно с жестокими репрессиями полностью уничтожило традиционные институты общества и породило стремительный экономический рост на всей территории бывшего советского союза. Экономические и общественные издержки которые

понесла страна несоизмеримо большие в сравнении с результатами которых добился Сталин своей экономической политикой. Но уничтожение в прямом физическом смысле интеллигенции, байства как класса, и традиционного хозяйства путем создания на территории республики гигантов производства которые по сути были частями лагерных активов позволило создать абсолютно новые хозяйственные и политические отношения на территории страны. Немотивированное сотнями лет крепостного гнета и феодальных отношений крестьянство и шаруашылык, интеллигенция и байствопривыкшее к своему ведущему положению были основным препятствием для быстрого экономического роста страны. Препятствия на своем пути И.В. Сталин устранял со свирепой жестокостью. Но своих целей он добился, организовав крупнейший миграционный поток после Столыпина и тем самым обеспечил рост хозяйственных показателей. Выстроенная система была экстрактивная, как и любая экстрактивная система она имела свой потолок в росте, который был достигнут в 1970-е, затем десятилетие стагнации 1980-х и эта система развалилась. Основным источником роста был перенос хозяйственных отношений из села в города с развивающейся промышленностью. Казахстанская экономика по своей сути является прямой наследницей экономики Казахской ССР. Рыночные изменения, которые произошли в 1990-е годы, быстро откатились назад в 2000-е. Уровень огосударствления экономики стабильно был на уровне выше 50%. Как показывает исторический опыт других стран, таких как Республика Корея, Ботсвана, Испания, Англия, Франция, Япония, необходимыми условиями перехода экономики на инклюзивную интенсивную модель роста является параллельная смена экстрактивных экономических и политических институтов. Прогресс в развитии данных институтов который происходит не сразу, а эволюционным путем, необходимо поддерживать заданным вектором развития конкуренцией элит и возможностью влияния на них со стороны общественности. Учитывая прямую хозяйственную и политическую связь Казахской и ССР Казахстана неудивительным является полное соответствие общественной идентичности двух обществ. Соответственно надлежит широкая общественная и социологическая работа по переосмыслению советского наследия и перехода к инклюзивным институциям. Общественность Казахстана, которая по своей сути до конца не сложилась и является рефлексией и естественным эволюционным продолжением советской общественности. Понимание естественной эволюции общества и социума является одним из краеугольных камней современной науки. Для смены сырьевой экономической модели, которая доминирует необходимо понимание высшей ценности личности и общества, следовательно защиты интересов и собственности личности. Только критическая концентрация творческих и интеллектуальных личностей и их свобода дают возможность для технологического, экономического рывка.

Тем самым анализ экономики общества требует междисциплинарных исследований для наиболее широкого и глубокого понимания сущности хозяйственных отношений, и различий которые они несут в себе. Приемы культурологии, психологии и социологии помогают понять истинное значение принятых решений в экономическом взаимодействии. Но полностью обобщают и раскрывают потенциал собранных данных может позволить лишь симбиоз экономико-математических и исторических приемов. Таким образом считаем необходимым более широкое освещение и изучение истории не только с политической, общественной и нравственных точек зрения, но и с привлечением обширного инструментария экономических наук с применением междисциплинарных методов по новейшим стандартам обучения, исследования.

1 Ядгаров Я. С. *История экономических учений*. М.: Инфра-М, 2004.

2 Розов Н.С. *Закон Ибн Халдуна. К чему может привести рост коррупции и силового принуждения в России // Политический класс*. 2006, 16.

3 Н.В. Трубникова К.Э. *ЛАБРУСС КАК ОСНОВОПОЛОЖНИК ФРАНЦУЗСКОЙ КВАНТИТАТИВНОЙ ИСТОРИИ*. Томск, 2008.

4. <https://www.washington.edu/research/showcase/1960a.html>

5. Дарон Аджемоглу, Джеймс Робинсон, *Почему государства терпят неудачи: истоки могущества, процветания и бедности*, с. 38.

6. Там же, с. 49.

7. Там же, с. 167.

8. Там же, с. 278.

9. Там же, с. 467.

Түйіндеме

С.Н.Сопабаяев – Абай атындағы ҚазҰПУ - Тарих мамандығының 2 курс магистранты,
sopabaev@gmail.com

Ғылыми жетекші: **Джайнакбаева Г.Т.** – п.ғ.к. Абай атындағы ҚазҰПУ халықаралық қатынастар
кафедрасының доценті

Әлемдік саясаттың жаңа шақырулары және Қазақстан дипломатиясы

Бұл мақала тарихи оқиғалар мен олардың түсіндіру талдау қарау тұрғысында тарихын зерттеуге арналған математикалық және экономикалық әдістерді қолдану қажеттігі туралы мәселені шешеді. объективті, гөрі механикалық оқыту арқылы хабардарлық, түсіну және тарих құрылыс не болғанын мәні жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Бүгін, тарих математикалық және экономикалық әдістер эмпирикалық деректердің үлкен су қоймасын, сондай-ақ әдістерін тарихы практикалық зерттеу үлкен мөлшерін ғана емес, дамыған. осы әдістерді қолдану қажеттілігі Қазақстан тарихи мектеп және өткен оқиғалардың дамымауы түсіндіру кідіріс туғызды.

Түйін сөздер: математикалық әдістер, экономикалық тарихы, институционалдық тарихы, тарихи оқиғалардың түсіндіру, пәнаралық көзқарас

Summary

S.N. Sopabayev – 2th course master specialty of history, AbaiKazNPU, sopabaev@gmail.com
Scientific supervisor: **Dzhainakbayeva. G.T.** – k.h. of pedagogical sciences assistant professor,
KazNPU named after Abai

Interdisciplinary economic analysis in historical researches.

This article considers the problem the need to use mathematical and economic methods for the study of history in the context of consideration of the analysis of historical events and their interpretation. The awareness a deep understanding and construction of history through an objective, rather than mechanical learning makes for a new perspective on the essence of what happened. Today, mathematical and economic methods of history developed not only a huge reservoir of empirical data, but also a large volume practical study of the history. The need to use these methods conditioned by a delay of the Kazakhstan historical school and underdevelopment interpretation of past events.

Keywords: mathematical methods, economical history, institutional history, interpretation of historical events, interdisciplinary approach.

УДК 347.71/73 (574)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМЫТУ

Л.Т. Шайхина - С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ оқытушысы, Laura_21.03.85@mail.ru

А.Е. Иматаева - С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ оқытушысы

Ж.А.Сериева - С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ оқытушысы, name.zhanar@mail.ru

Экономикасы нарықтық бағытқа бет алған Қазақстан үшін кәсіпкерлікті даму мәселесі – өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені, нарықтық экономиканың өзі – кәсіпкерлік экономика. Жалпы кәсіпкер адам деген кім? деген мәселелер қарастырылады.

Кәсіпкер-терең білімді, тәжірибелі, өнертапқыш, өз іс-әрекетін ғылыми тұрғыдан негіздей алатын маман. Өзінің ойындағысын жасаймын деген нәрсенің жүзеге асуының амалын іздейтін адамды іскер адам дейміз. Демек іскер адам ғана кәсіпкер бола алады деген тұжырымдама жасағым келеді.

Түйінді сөздер. кәсіпкер, кредит, бизнес, қор, банк, экспорт, форум, маркетинг, коммуникация.

Кәсіпкерлікті дамыту кез келген деңгейдегі басқаруды жетілдіру үшін қажет. Кәсіпкерлікті дамыту мынадай сұраққа жауап іздеуі керек: «Геосаясаттық өзгерістер іскерлік белсенділікке қандай әсер тигізеді»? Кез келген экономиканың бүгінгі мен болашағында «стратегиялық көзқарассыз» ешқандай даму болмайды. Қазіргі кезде, жиындарда осы кәсіпкерлікті қолдау, бизнестің жағдайын жақсарту және кедендік әкімшілендіруді мәселелері талқыланып отыр. Республикада «Кәсіпкерлікті қолдау мен бәсекені дамыту» Қоры құрылып, Президент жарлығымен 1994 жылдың сәуір айында «Кәсіпкерлікті қолдау мен бәсекені дамыту жайындағы» мемлекеттік комиссия өз қызметін бастады. Мұнда кәсіпкерліктің дамуына баға беру мәселесі қаралып, оның нәтижесінде кәсіпкерлікті дамытудағы кедергілер мен оларды жою

бағыттары қарастырылады. Қазіргі кездегі халықаралық бизнес ерекшелігіне тәуелді барынша төмендетуге ұмтылу. Өз кезегінде тәуекел дәрежесі экономикалық кеңістіктегі бизнес климатынан болады [1].

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев: «Жаһандық рейтингке сәйкес, Қазақстан бизнесті жүргізуге ең қолайлы жағдайы бар елдер тобына кіреді және біз бұл үрдісті өрістетуге тиіспіз. Шағын және орта бизнес – біздегі Жалпыға ортақ еңбек қоғамының берік экономикалық негізі. Оны дамыту үшін жеке меншік институтын заңнамалық тұрғыда нығайтатын кешенді шешімдер қажет. Бизнесті дамытуға кедергі келтіретін барлық енжар құқықтық нормалардың күшін жою керек. Шағын бизнес ұрпақтан-ұрпаққа берілетін отбасы дәстүріне айналуға тиіс» деп те Жолдауда шағын және орта бизнесті дамыту мәселесіне ерекше тоқталған болатын [2].

Кәсіпкерлік қызметті дамыту мақсатында мынадай іс-шараларды жүзеге асыру қажет:

- мемлекет тарапынан кәсіпкерлікті барынша қолдау;
- мақсатты бюджеттік қаржыландыру саясатын жүргізу;
- жеңілдетілген несие беру саясатын жүргізу;
- кәсіпкерлер құқығын қорғайтын орган жұмысын жандандыру;
- кәсіпкерлік қызметті тіркеуден өткізу кезіндегі қиыншылықтарды жою;
- тексеруші органдар санын қысқарту;
- заңдардың орындалуын қамтамасыз ету, т.б.

«Бизнестің жол картасы - 2020» бағдарламасының негізгі шарты бойынша несиелер жұмыс жасап тұрған кәсіпорындардың жұмысын кеңейтуге және құрал-жабдықтарды жаңғыртуға бағытталуы тиіс болған. Алайда, әрбір жобаның қиындықтарын ескере отырып, бағдарламаға толықтыру енгізілді, яғни несие сомасының 70% пайызын кәсіпкер техника, құрал-жабдық алуға жұмсаса, 30% пайызын айналым қаражатын толықтыруға жұмсай алады. Және қарамағында 100 жұмыскерден асатын, дүкендерінің көлемі 2000 ш.м.-ден асатын саудамен айналысатын кәсіпкерлердің банктен алынған несиесінің пайыздық ставкасын субсидиялауға болады. Қазіргі кездегі халықаралық бизнес ерекшелігі - тәуелді барынша төмендетуге ұмтылу. Өз кезегінде тәуекел дәрежесі экономикалық кеңістіктегі бизнес климатынан болады. «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қорының мәліметтері бойынша, Қазақстан кәсіпкерлерінің көпшілігі өз бизнесінің ішкі ахуалына емес айналасына көбірек қарайлайтыны алдыңғы зерттеудің маңызды қорытындыларының бірі болатын, яғни өз ісінің жетістігін бизнесінің ішкі даму әлеуетімен емес көбінесе сыртқы ортамен байланыстырады. Өкінішке орай, осы психология шағын және орта кәсіпкерлік ортада әлі де үстем. Бизнесті жүргізудегі арнайы білім мен дағдының рөлі, қызметкерлердің біліктілігін арттыру мәселесі еш бағаланбайтын жағдай қалыптасқан. Кәсіпкерлердің 47% бизнесті жүргізудегі өз білімі мен дағдысын мейлінше жеткілікті деп бағаласа, төрттен бірі біршама жеткілікті деп бағалап отыр. Сонымен қатар сапалық тұрғыдағы зерттеулер кәсіпкерлер мен шенеуніктер арасындағы келіспеушілік жағдайлар бизнес өкілдерінің өз құқықтарын толық білмеуіне байланысты екенін көрсетіп отыр. Тек шағынбизнесте емес, орта бизнесте де маркетинг, қызметкерлерді басқару, бизнес-коммуникациялар саласында элемент арлық білімсіздік байқалады. Еңбек нарығын да сауалнама жүргізілген кәсіпкерлердің басым көпшілігі енжарлық көзқарас стратегиясын ұстанады [3].

Қазіргі кезде Қазақстанда БЖК-2020 Бағдарламасының «Жаңа бизнес бастамаларды қолдау» атты бірінші бағыты шеңберінде, кредиттердің жалпы сомасы 52,3 млрд. теңгені құрайтын 258 жоба мақұлданған.

«Кәсіпкерлік секторды сауықтыру» атты екінші бағыт шеңберінде, кредиттердің жалпы сомасы 74,6 млрд. теңгені құрайтын 99 жоба мақұлданған.

«Кәсіпкерлердің валюталық тәуекелдерін төмендету» атты үшінші бағыты шеңберінде кредиттердің жалпы сомасы 33,9 млрд. теңгені құрайтын 38 жоба мақұлданған. Мысалы, ОҚО бойынша кредиттердің жалпы сомасы 4,5 млрд. теңгелік 4 жоба қолдауға ие болды [4].

Кәсіпкерліктің пайда болуы мен дамуы экономиканың өркендей түсуіне әсер ететін бірден-бір факторлардың бірі. Биылғы жылы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың 1 наурыздағы: «Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында: Қазақстанның әлемдік бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Шағын кәсіпкерлікті дамыту қоры халықтың кәсіпкерлік әлеуеті мен бастамашылығын іске асыруға тырысқан түрлі топтары үшін қаржы ресурстары мен сараптама жасаудың нақты қайнарына айналуға тиіс. Қордың өкілдік желісін кеңейту, өңірлердегі кәсіпкерлікті қолдауға бағытталған жұмысты күшейту қажат», - делінген. Осыған байланысты Қазақстанның жаһандық экономикалық үрдістерге сәйкес дамып келе жатқан ел болуын, әлемдегі жасалған жаңа мен озық атаулыны бойына сіңірген, дүниежүзілік

шаруашылықтан шағын да болса өзіне лайық орнын иемденген, әрі жаңа экономикалық жағдайларға жылдам бейімделуге қабілетті ел болуына байланысты мақсаттар мен бағдарламалар жүзеге асырылды.

Бірақ шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуда атқарылған істер, қол жеткен табыстармен қатар әлі де осы саланың дамуына бөгет жасап отырған, шешуі табылмаған мәселелер де көп екені форумға қатысушылар сөзінен айқын байқалады. Өзінің сөзінде ел басы Н.Назарбаевта ондай мәліметтердің көп екені айтып, негізгі екі себебіне тоқталды:

Бірінші – қызмет бабы бойынша шағын және орта кәсіпкерлікпен байланыс жасайтын мемлекеттік қызметкерлер мен ұйымдар тарапынан тойылмай отырған зорлық-зомбылығы. Екіншісі – орталықтан қаржыландырудың және сауда айналымына ғана емес, ұзағырақ мерзімге несие беру мүмкіндігінің жоқтығы. Сондай – ақ кәсіпкерлер мүддесін қорғайтын сот ретінде еңгізу керек, кәсіпкерлер мен тексерушілер органдар арасындағы даулы мәселелерді ашық процесстерде қарайтын сот арнайы әкімшілік сот жүйесін құру да қажет және ондай сот әкімшілік жаза қолданатын құқығы болуы шарт [5].

Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Жолдауында шағын және орта бизнес пен іскерлік белсенділікті қолдау жұмыстарын жалғастыру қажеттілігін атап өткен болатын. Елбасының осы сөзін басшылыққа алған Ұлттық кәсіпкерлер палатасы Астанада кәсіпкерлік негіздерін үйрететін «BASTAU» бизнес-мектебі жобасын іске қосты. Болашақ кәсіпкерлер оқытудың бірінші кезеңінен тегін өтеді. Бұл кезең уәждеме және келіссөздер жүргізу, сондай-ақ, сату және бизнес-логиканы дамытудың қыр-сырына үйретуді көздейді. Екінші кезеңде нарықты талдау жолымен болашақ бизнестің стратегиясын құру мүмкіндігін алады және өз ісін әлеуметтік желілер арқылы өркендетуге үйренеді. Жобаның соңғы сатысында мектепте білім алушылар өз бизнес-жоспарларын қорғап, табысты кәсіпкер-тәлімгерімен жұптасып жұмыс жасайтын болады. Үш ай өткен соң осында оқығандар бизнес мектепті бітіргені жайлы сертификат алады да, Ұлттық кәсіпкерлер палатасының тәжірибелі бизнесмендері оларға өз ісін ашуға, инвестициялар тартуға немесе жұмысқа орналасуға қолдау көрсететін болады. Негізі осының барлығын қорытындылай келе «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» Жолдауының аясында еліміз үшін маңызды шешімдер белгіленді. Бұл шешімдер экономиканың қозғаушы күші ретінде кәсіпкерліктің тұрақты дамуын қамтамасыз етеді деген тұжырым бар. Елордалық бизнес-қоғамдастықтың мүддесін танытатын Өңірлік кәсіпкерлер палатасы Қазақстанның «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» Жаңа Экономикалық Саясатымен көзделген бизнесті қолдау шараларын құптайды. Қазірде Ұлттық қор қаражаты есебінен ШОБ-қа көрсетілетін көмек оның уақытында болып отырғанын көрсетеді. Президент атап өткендей, бүгінгі күннің өзінде сұраныс ұсыныстан асып түскен. Кәсіпкерлік субъектілерін жеңілдікпен кредиттеуге бөлінетін қосымша 100 миллиард теңге елордадағы тамақ, құрылыс және машина жасау, сондай-ақ қызмет көрсету саласы сияқты басымдылықты бағыттарындағы жобаларды іске асыруды қамтамасыз етері анық [6].

1. Ихданов Ж.О., Орманбеков Ә.О. *Экономиканы мемлекеттік реттеудің өзекті мәселелері.* - Алматы: Экономика, 2007.

2. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар.

3. [bilim.kz/load/r t rli/kursty zh mystar/sha yn biznesti damytu zholdary/42-1-0-739](http://bilim.kz/load/r_t_rli/kursty_zh_mystar/sha_yn_biznesti_damytu_zholdary/42-1-0-739)

4. <http://www.damu.kz/2528>

5. <http://www.inform.kz/kaz/article/2717666>

6. Қазақ Энциклопедиясы. IV-том

Аннотация

Л.Т. Шайхина – преподаватель КазНМУ им. С.Ж. Асфендиярова, Laura_21.03.85@mail.ru

А.Е. Иматаева – преподаватель КазНМУ им. С.Ж. Асфендиярова

Ж.А. Сериева – преподаватель КазНМУ им. С.Ж. Асфендиярова, name.zhanar@mail.ru

Развитие предпринимательства в Казахстане

В статье дается общая характеристика и концепция развития предпринимательства в Казахстане. Фонды развития предпринимательство. Предпринимательство как экономическое явление. Законодательное регулирование форм и видов предпринимательской деятельности. Понятие и сущность категории предпринимательства. Методы правового регулирования предпринимательства в Республики Казахстан.

Ключевые слова: предприниматель, кредит, бизнес, банк, экспорт, форум, маркетинг, коммуникация.

Summary

L.T. Shaikhina – Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiarov,
Laura_21.03.85@mail.ru

A.E. Imataeva – Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiarov, name.zhanar@mail.ru

Zh.A. Serieva – Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiarov, name.zhanar@mail.ru

Development of entrepreneurship in the Republic of Kazakhstan

The article gives a general description and the concept of development of entrepreneurship in Kazakhstan. Foundations of entrepreneurship development. Entrepreneur-in-depth knowledge, experience, inventor, on the basis of their scientific point of view, the actions of a specialist. Its way to the realization of what I do mind people looking for business people deymiz. So business people want to make the wording can be an entrepreneur.

Keywords: entrepreneur, loan, business, foundation, bank, export, forum, marketing, communication.

УДК: 94(477.75)(574):325.1

ДЕПОРТАЦИЯ КРЫМСКИХ ТАТАР В КАЗАХСТАН

Сулейменова Д.К. - КазНПУ им. Абая, магистрант 2 курса
Эл.почта: 999sdk@mail.ru

Данная статья посвящена исследованию истории депортации крымских татар в Казахстан в 1944 году. В условиях господства моноидеологии и существовавшей в стране командно-административной системы управления обществом, недоступности к архивным документам практически была исключена возможность изучения названной темы. Депортация как крупномасштабная акция, деяние государства по отношению к некоторым населяющим его территорию народам, как явление нашей недавней истории, последствия которой дают о себе знать и по сей день, должна быть проанализирована и оценена с точки зрения общественно-политических, морально-нравственных, юридических критериев. Использование последних позволяет судить о правомерности или неправомерности как всего явления депортации народов в целом, так и каждого составного ее компонента и в зависимости от этого решать вопрос о законодательных и иных юридических мерах, которые следует предпринять государству.

Ключевые слова: Крымские татары, депортация, политическая репрессия, спецпереселенцы, диаспора, правовой статус, лагерная экономика, этнос, идентичность.

Переселенческая политика тридцатых годов характеризуется насильственными переселениями, сначала проводившимися по социальному признаку, затем – по национальному. В 20-30-е годы из центральных районов СССР в массовом порядке под конвоем были выдворены в Казахстан Урал, Среднюю Азию Сибирь и на Дальний Восток представители так называемого свергнутого класса, высшего сословия, духовенства, а также зажиточные крестьяне. В предвоенные годы под разными предлогами были сняты с мест постоянного проживания целые народы.

Одним из пострадавших были крымские татары, которые являются одним из этнических компонентов многонационального населения Казахстана [1].

Рассматривая причины депортации целого народа в нашу страну необходимо заметить, что накануне войны крымские татары составляли меньше одной пятой населения полуострова Крым (по данным переписи 1939г)[2]. Исследуя поставленный вопрос нельзя ни сказать о том, что выселение проходило повсеместно, при этом главным был лишь признак национальной принадлежности. Депортированным не оглашали решения правительства, а то, что делали военные власти по отношению к крымско-татарскому народу 18 мая 1944 года считалось на тот момент «необходимой мерой» против врагов и предателей Родины. Как свидетельствуют немногочисленные источники, под тяжелый меч сталинского правосудия попали большей частью старики, женщины, дети. Крымско-татарских мужчин дееспособного возраста на тот момент в селах практически не было. По пути следования железнодорожных составов, в которых депортированные мучительно погибали от голода, жажды, духоты и антисанитарии, где одновременно умирали и рожали. Также гостеприимством не отличалось и прибытие татар на места: депортированных отправляли в отдаленные точки отстающих хозяйств (все было решено и распределено заранее) и, конечно же, никто не брал в расчет вопросы пригодности ссыльных к тяжелому физическому труду [2, С.72].

Итак, в мае 1944 года из Крыма было вывезено 191044 тыс. представителей крымских татар. Основная масса была расселена в Узбекской ССР, но часть их 4501 человек в Казахстан. Их расселили в Усть-

Каменогорске и Зырянске, в Аязозском, Глубоковском, Курчумском, Уланском и Урджарском районах современной Восточно-Казахстанской области, часть определили в Карагандинской области[3]. Большинство трудпоселенцев из числа крымских татар была задействована в сельском хозяйстве, но также имеются сведения, что, помимо работы в сельском хозяйстве, они работали на шахтах комбината «Карагандауголь».

Так, по состоянию на 20 августа 1949 года на территории Карагандинской области находилась на учете 37 человек (21 семья) спецпереселенцев крымских татар. По документам Ворошиловского районного отделения МВД следует, что в 1948-1952 годах списки спецпереселенцев пополнились татарами, освобожденными из КарЛАГа и поставленными на учет в спецкомендатурах [3, С.5]. К сожалению, точного количества освобождённых из КарЛАГа татар установить по документам государственного архива практически невозможно.

Насильственная депортация резко изменила условия бытия. Крымские татары на чужбине стали диаспорой как единое целое крымскотатарский этнос образовался вследствие катаклизма изгнания[4].

В лагерях спецпереселенцы были лишены не только возможности развивать национальную культуру, но и основных гражданских прав. Все это создало условия для уникального (катастрофического) ускорения процесса образования современного этноса. Процесс пошел в течение смены двух демографических поколений. Вначале условия жизни спецпереселенцев были средними между условиями жизни заключенных советских концлагерей и обычной жизнью свободных людей, однако настолько свободных, насколько это возможно в жестких тоталитарных режимах. Разумеется, жизнь представителей этноса-изгоя резко отличалась не только от прежней жизни. К тому же планы советской индустриализации императивно требовали использовать новых жителей Азии в промышленном производстве. Лишением политических прав спецпереселенцам не было оставлено иной возможности личного социально-политического самоутверждения и социально-экономической вертикальной мобильности, кроме совершенствования в области технических специальностей и производственного профессионального роста. Были, как никогда и нигде почти напрямую связаны с необходимостью получения образования, прежде всего общего среднего предпосылки среднего технического. Первое поколение спецпереселенцев, выросшее в Центральной Азии, в отличие от родителей, заканчивало уже не только начальную, но обязательно – среднюю школу, затем получало техническую подготовку, а впоследствии ориентировало своих детей (второе поколение переселенцев) на получение высшего специального образования[5].

Здесь важно обратить внимание на детали. Имея мощные стимулы к образованию, крымские татары стремились изначально получить образование на том языке, на котором издавалась техническая литература, – на русском. Для быстрейшего освоения русского языка родители не только не сопротивлялись политике русификации, но сами отдавали своих детей в русскоязычные ясли, детские сады и школы. Поскольку родители (и более старшее поколение) вынуждены были работать по 8 часов 6 дней в неделю, а нередко и более, младшие поколения в принципе были лишены полноценных контактов со старшими и, в частности, необходимого времени общения для естественного усвоения родного языка. С малых лет они усваивали как родной не татарский, а русский язык. Индустриальная востребованность отделила депортированных от местного сельского хозяйства, где они должны были контактировать с культурно близким тюркским населением, и насильственно интегрировала их в русскоязычную среду, осознанно или неосознанно ориентированную на государство-империю. К жизни в этой среде большинство переселенцев «инструментально» были готовы: 76,1 % из них свободно владели русским как вторым языком. В изгнании интегрированность в русскую культурную среду привела к утрате многих элементов национальной идентичности. Сложившийся в изгнании этнос был принципиально иным, не таким, каким бы он стал в результате естественного развития. После тяжелейшей депортации этнос сумел адаптироваться к новой природной среде и новой среде межэтнических отношений, что нашло свое отражение в стремительном демографическом росте[6].

Итак, в основе депортации целых народов, в том числе и крымских татар лежат причины политического характера. Выселение происходило по сфабрикованным обвинениям в предательстве Родины. Таким образом, депортация народов была показателем правовой незащищенности. Характеризовался грубейшим нарушением политики административно-командной системы и результатом тоталитарного режима. Грубейшие нарушения национальной политики выразились в насильственном переселении целых народов, в упразднении ряда национально-государственных автономных образований (автономной республики немцев Поволжья, Калмыцкой, Крымской автономных республик).

Народы Казахстана, как и страны в целом, понесли большие потери в результате политических репрессий. По данным М.К.Козыбаева в 1930-1953 гг. по обвинению в контрреволюционных, государственных преступлениях судебными органами вынесены приговоры в отношении 35 тыс. человек, из которых 5430 человек расстреляны [7].

28 апреля 1956 г. был издан указ Президиума Верховного Совета СССР "О снятии ограничений в правовом положении крымских татар, балкарцев, турок - граждан СССР, курдов, хемшилов и членов их семей, высланных в период Великой Отечественной войны". Но снятие ограничений не влекло за собой возврат имущества, конфискованного при выселении, и разрешение возвращаться на места жительства в Крымскую область. Возникло национальное движение крымских татар за право возвращения в Крым, они постоянно направляли обращения в центральные органы СССР с просьбами восстановления своих законных прав. Спустя 23 года с момента депортации в 1967 году Верховный Совет СССР полностью снял огульное обвинение, но и это решение государства носило чисто декларативный характер. Попытки отдельных групп крымских татар вернуться на свою историческую родину наталкивались на противодействие местных властей.

В 1956 году Президиум Верховного Совета СССР своим Указом формально реабилитировал крымско-татарский народ. Однако подлинной реабилитации не произошло, ссылка была отменена, но крымским татарам запрещалось возвращаться в Крым. Спустя 23 года с момента депортации в 1967 году Верховный Совет СССР полностью снял огульное обвинение, но и это решение государства носило чисто декларативный характер. Попытки отдельных групп крымских татар вернуться на свою историческую родину наталкивались на противодействие местных властей [8]. Только благодаря постоянной, упорной борьбе крымско-татарского народа Верховный Совет СССР 14 ноября 1989 года принял «Декларацию о признании незаконными и преступными репрессивные акты против народов, подвергшихся насильственному переселению и обеспечению их прав», которая положила начало массовому возвращению крымских татар в Крым. Основными проблемами после возвращения стали массовая безработица, проблемы с выделением земли и развитием инфраструктуры возникших в последние годы крымско-татарских поселков.

Также 26 апреля 1991 года был принят Закон РСФСР о реабилитации репрессированных народов. В нем говорится, что в годы Советской власти подвергались репрессиям народы, в отношении которых «по признакам национальной принадлежности проводилась на государственном уровне политика клеветы и геноцида, сопровождавшаяся насильственным переселением, установлением режима террора и насилия в местах спецпоселения.

И только 21 апреля 2014 г. Президент России Владимир Путин подписал Указ о реабилитации крымско-татарского и других народов Крыма, пострадавших от репрессий [9, С.1].

11 марта 2014 г. парламент Крыма принял постановление о гарантиях восстановления прав крымско-татарского народа и его интеграции в крымское сообщество. Крымские парламентарии указали на необходимость при утверждении новой республиканской конституции предусмотреть следующие гарантии: придание крымско-татарскому языку статуса официального языка наравне с русским и украинскими языками, гарантированное представительство крымских татар в районных и городских советах и других органах, признание органов национального самоуправления крымско-татарского народа - курултая (общенационального съезда) крымско-татарского народа и формируемых им органов.

Таким образом, депортация, предпринятая партийно-государственным руководством СССР, долгое время относилась к важнейшим государственным секретам. Депортация как крупномасштабная акция, деяние государства по отношению к некоторым населяющим его территорию народам, как явление нашей недавней истории, последствия которой дают о себе знать и по сей день, должна быть проанализирована и оценена с точки зрения общественно-политических, морально-нравственных, юридических критериев. Использование последних позволяет судить о правомерности или неправомочности как всего явления депортации народов в целом, так и каждого составного ее компонента и в зависимости от этого решать вопрос о законодательных и иных юридических мерах, которые следует предпринять государству и обществу, чтобы окончательно определиться с этой серьезной проблемой.

1. *Калыбекова М.Ч. Из истории депортации крымских татар. Научный журнал «Казахстан спектр» 2020. №1, С.113-117*

2. *Крым многонациональный. Вопросы и ответы. Вып.1./Сост.Н.Г. Степанова. Симферополь: Таврия, 1988.С.72*

3. Шаймуханова С.Д., Макалаков Т.Ж. Вклад спецпереселенцев и депортированных народов в развитие экономики Центрального Казахстана//Современные проблемы науки и образования, №3-2012, С. 5.
4. Милитарев, А. Ю. 1999. О содержании термина «диаспора» (к разра-ботке дефиниции). Диаспоры 1: 24–33.
5. Кульпин, Э. С. Крымские татары: эволюция самоидентификации.//Историческая психология и социология истории, №2-2013.
6. Среднеазиатский тупик: причины возникновения, масштабы, пути выхода. В: Вяткин, А. Р., Кульпин, Э. С. (отв. ред.), Крымские татары: проблемы репатриации. М.: ИВ РАН, с. 129–133.
7. Козыбаев М.К. История и современность. Алма-Ата. 1991. С.10.
8. Ильясов Р. Крымские татары. Краткий обзор прошлого и анализ социально-экономического положения настоящего. Информационный бюллетень. Вып.5. Алтын Бесик. 1997, -С.5
9. 5 <http://itar-tass.com/godovschina-olimpiady>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚЫРЫМ ТАТАРЛАРДЫҢ ЖЕР АУДАРУЫ

Сулейменова Д.К. –Абай атындағы ҚазҰПУ 2 – курс магистранты
Түйіндеме

Бұл мақала 1944 жылы Қазақстанда Қырым татарлары күштеп қоныс аудару тарихын зерттеуге арналған. Ереже бойынша моноидеология әлеуметтік бақылау ел әкімшілік-командалық жүйесінде болған, мұрағат құжаттарына жетімсіздігі жүзінде деді тақырыптарды зерттеу мүмкіндігін алып тасталды. Аукымды іс-шараның ретінде күштеп қоныс аудару, оның аумағы халықтар мекендеген белгілі қатысты мемлекет актісі, біздің соңғы тарих феномені ретінде, осы күнге сезіліп, оның салдары, саяси, адамгершілік, құқықтық тұрғысынан талданады және бағалануы тиіс критерийлері. Мемлекет қабылданатын заңнамалық және өзге де құқықтық іс-шаралар туралы мәселені шешу үшін заңды немесе заңсыз екені бүкіл құбылыстың, жалпы халықтардың жер аударылуының, сондай-ақ оның компоненттерін әрбір және композициялық бойынша пайдалану.

Кілт сөздер: Қырым татарлар, жер аудару, қуғын-сүргін, арнайы қоныс, диаспора, құқықтық мәртебе, бірдейлік.

DEPORTATION OF THE CRIMEAN TATARS IN KAZAKHSTAN. Suleimenova D.K. - 2nd year Undergraduate (Master student) of Abai Kazakh National Pedagogical University Summary

This article is devoted to research the history of the deportation of the Crimean Tatars in Kazakhstan in 1944. Under the rule monoideologii existed in the country administrative-command system of social control, inaccessibility to archival documents had been practically excluded the possibility of studying the said topics. Deportation as a large-scale action, act of a State with respect to certain inhabiting its territory peoples, as a phenomenon of our recent history, the consequences of which are felt to this day, must be analyzed and evaluated in terms of the political, moral, legal, criteria. Using the latter to judge the legitimacy or illegitimacy of the whole phenomenon as the deportation of peoples in general, and of each of its components and the composite according to decide the question of legislative and other legal measures to be taken by the State

Key words: Crimean Tatars, deportation, repression, special immigration, diaspora, legal status, camp economy, ethnos, identity.

ӘӨЖ: 371.19

РҮСТЕМ ЕСДӘУЛЕТ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ АБАЙ ТАҚЫРЫБЫНЫҢ ИГЕРІЛУІ

ЕСДӘУЛЕТ М. - *Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының магистранты*

Мақалада зерттеуші Жамбыл атындағы Шығыс Қазақстан облыстық қазақ драма театрының режиссері Рүстем Есдәулет қойған спектакльдерге талдау жасаған. Автор Абай өлеңдері бойынша жасалған «Атымды адам қойған соң» және «Марионетка» сахналық жүйелерін саралай отырып, Р.Есдәулеттің режиссерлік интерпретациясын анықтап береді. Ғылыми жұмыста режиссердің психологиялық драмаға тән қолтаңбасына кәсіби баға берілген.

Кілт сөздер: театр, режиссер, режиссура, актер, спектакль, сценарий

XX ғасырды «Режиссура ғасыры» дейтін болсақ, тәуелсіздік алған күннен бастап қазақ халқының мәдени-рухани өмірінде айтарлықтай жаңалықтардың орын алғандығы белгілі. Соның ішінде сахна үшін орны ерекше саналатын қазақ режиссурасы ұлттық театрдың негізгі шығармашылық бағытын, көркемдік деңгейін анықтауда үлкен қызмет атқарып келеді.

«Режиссура өнері эстетикалық, эмоциялық, тәрбиелік функцияға қоса, халық тағдыры мен жеке адамның тіршілік қарекетін көркем бейнелейді. Режиссердің диалектикалық танымы өнерді өмірмен шендестіре сараптап, бүгін мен болашаққа қатысты терең философиялық тұжырымдар жасайды. Күрделі әлеуметтік-психологиялық үрдіс болып табылатын эстетикалық таным дәстүрін орнықтыру режиссура еншісінде» [1, 6 б.], – деп жазады театртанушы, өнертану докторы Бақыт Нұрпейіс. Расында сахнадан адамдық игі қасиеттерді, қоғамдағы келеңсіздіктер мен ащы шындықты немесе адам санасын улап жатқан пайданы ғана көздеу принциптерін түрлі шешімдері арқылы көрерменге ұсынып, олардың тереңнен ойлануына мүмкіндік туғызатын суреткер ол – режиссер. Өзінің санаулы ғұмырында түрлі идеяларды алға тосқан режиссердің бірі – Рүстем Есдәулет.

Үстіміздегі жылы құрылғанына 15 жыл толған Жамбыл атындағы Шығыс Қазақстан облыстық (Өскемен) қазақ драма театрына жас өмірін арнаған Р.Есдәулеттің есімі осы ұжыммен тығыз байланысты. Қалыптасудың, дамудың алғашқы жылдарындағы репертуар түзу, білікті актерлік ансамбль құру, жас өнер ұжымын кәсіби мамандармен толықтыру сияқты көптеген қажеттіліктер орын алған тұста барлық ауыртпалық тұңғыш режиссер Төлеухан Бадьғановтан кейін келген, жасы отызға да жетпеген Рүстем Есдәулетке жүктеледі. Дегенмен өмірден жас кеткен ол көп жұмыстар атқарып үлгерген болатын.

Көзін көрген замандасы, театртанушы М.Жақсылықова Р.Есдәулет шығармашылығының алғашқы жылдарын: «...Академияны аяқтап, Шығыс Қазақстан облысы Өскемен қаласындағы орыс театрына барып, онда қазақ труппасын ашқанда да қатты қуанып едім. Сол ұжымның шығармашылығының өркендеуіне мұрындық болған театр режиссері Рүстем Есдәулеттің ерлігі – халық жүрегінде. Орыстанудың ар жақ, бер жағында тұрған Өскемен сияқты орталықтың қазақ мәдениетіне бет бұруына жанын аямай жүріп, өзі де кетіп қалды-ау...» [2, 31 б.], – деп еске алады. Шынымен де, қазақ ұлтының өзі орыс ұғымында ой қозғайтын аймақта тақыр жерге тау тұрғызғандай болған Р.Есдәулеттің еңбегі орасан деп айта аламыз.

Шығармашылық ізденісін ешкімге ұқсамайтын өзге бағытта қалыптастыруды көздеген ол Өскемен қазақ театрын еуразиялық үлгіге жақындатуға тырысты. Бұл оның алдына қойған шығармашылық негізгі жоспары мен мақсаты болып қалыптасты. Сол үшін еуразиялық әдебиетпен жұмыс жасауды қолға алып, репертуарға орыс, қырғыз, жапон, т.б. шет ел драмалық шығармаларын енгізген болатын. Өзінің осы ойын: «...Бір Мәскеу қаласында 130-дан аса театр болса, әрқайсысы өз бағытын тауып, сол бойынша жұмыс істеуде. Ал, Қазақстандағы бар-жоғы 49 театрдың барлығы да бір бағытты таңдағаны адамды зеріктірмей ме? Біздің ұжым осыған дейін тәжік, қазақ жазушыларының шығармаларын сомдаған болатын. Алда пластикалық спектакль қойсақ деген ой бар» [3], – деп жеткізеді. Осы арманын үнемі айтып жүретін де, сол бағытқа қадам бастап келе жатқан еді.

Оның жан дүниесі психологиялық драмаға жақын болды. Адам жанына тереңнен үңіле отырып, оның құпиясын, жұмбағын, философиясын, мінездердің қақтығысын, сол қақтығыстың туындау себебін ашуды мақсат тұтты. Аз уақыттың ішінде жас театрдың сахнасына көптеген спектакльдер қойып үлгерген оның батыл қадамын өзі оқыған Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы мен Ресейдің Санкт-Петербург қаласында белгілі орыс режиссер Лев Додиннен алған білімі, жылдан-жылға толысуға бет алған тәжірибесі қалыптастырды.

Р.Есдәулеттің қолтаңбасын білдіретін спектакльдер: О.Бөкейдің «Бес тиын», Абай өлеңдері бойынша «Марионетка», «Атымды адам қойған соң», Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» (барлығы да сахналық жүйе), Ғ.Байбатыровтың «Өнім бе, ойбай түсім бе?», Шахмарденнің «Томирис», Иран-Ғайыптың «Махамбет», К.Кикүтидің «Оралған әке», С.Жұматтың «Вампир күйеу», Ж.Құддыстың «Антұрған», Ж.Өзубекованың «Толғақ», Т.Ахтановтың «Әке мен бала», Т.Ахметжанның «Қараторғай», С.Балғабаевтың «Ғашықсыз ғасыр», А.Чеховтың «Шағала», Ғ.Байбатыров пен Р.Есдәулеттің «Отан үшін», т.б. Ұзын-ырғасы – 25-ке жуық қойылым.

Бұлардың арасында көркемдік жағынан төмен қойылымдар да, өзіндік ізденісімен көрермен мен сыншылардың ыстық ықыласына бөленген шығармалар да болды. Әсіресе, алғашқы жылдары сахналаған «Марионетка», «Бес тиын», «Вампир күйеу» тәрізді қойылымдары сәтті бола қойған жоқ, әрі айтарлықтай шығармашылық табысқа жете алмады. Бірақ жатпай-тұрмай ізденудің және бірте-бірте жинақталған тәжірибенің нәтижесінде кейінгі уақыттардағы «Ғашықсыз ғасыр», «Атымды адам қойған соң», «Толғақ» тәрізді спектакльдері жетістікке ие болды. Сондай-ақ, аталмыш спектакльдер Р.Есдәулеттің қарымы мен қабілетін, шығармашылық болашағын аңғартып, көркем дүние жасаудағы өзіндік қолтаңбасын қалыптастырды.

Р.Есдәулеттің режиссурасымен сахналанып, көптеген театр фестивальдерінде жүлделі орындарды иеленіп жүрген қойылымның бірі – Абайдың өлеңдері бойынша қойылған «Атымды адам қойған соң» спектаклі. Адам жанының тазаруын метафоралық үлгіде, символдық негізде бейнелеген режиссер сахнаға топырақ алып шығып, роль орындаушы актерлер сол топырақты бейнелеу құралы ретінде пайдаланады.

Мұнда режиссер көрерменнің адам жанын танып-білуі үшін көптеген сахналық эффектілерді қолданған. Мысалы, топырақ, жаңбыр, су, т.б. Бұлардың қызметі туралы ол өзінің бір сұхбатында: «...она (актриса А.Ильясова) у нас под глиной лежала 45 минут, а когда раздался гром небесный – знак Аллаха – она поднялась, что было очень эффектно. Примечательно что, когда в любовной сцене предстала статуя девушки, все думали, что это действительно статуя. А потом она оживает, появляется... Еще мы дождь добавили в финальной сцене. И вся вот эта массовка – все персонажи, которые ищут чистоты, – они под этим ливнем сидят и плачут» [4, С. 71], – деп түсіндіреді.

Негізінен Абайдың қара сөздері де, өлеңдері де, поэмалары да адамзаттың сол адам атын сақтап қалуға бағыттайтыны анық. Бұл спектакльде топырақтан жаралған адам баласы бұл өмірде біріне-бірі топырақ жағып, денесін де, жанын да кірлетеді. «Осы өзін өмір сүріп отырған қоғамыңа, ортаңа, жақындарыңа залал келтірсең, күнә жасасаң қылқөпірден өту-өтпеуің екіталай» дейді режиссер. Иmandылықтың, сенімділіктің, түзу, әрі ақ жолдың адастырмайтындығын актерлік топ та небәрі 50 минуттық экспериментте барынша нанымды суреттейді.

Жалпы бұл қойылым өскемендік жас ұжымның, жас режиссер Рүстем Есдәулеттің ізденісін, шығармашылық тұрғыдан өскендігін байқатты. Және олар адамдардың қазіргі психологиялық-моральдық күйреген күйіне жауап іздей отырып, бүгінгі заманға тек имандылықтың жетіспей жатқандығын алға тартқан.

Абай өлеңдері бойынша сахналанған тағы бір шығарма, яғни «Марионетка» қойылымында Р.Есдәулет бүгінгі билікке таласқан тоғышар топтың жиынтық бейнесін, бір кеңсенің төңірегіне топтасқан жағымпаздар мен олардың бастықтың көзіне жақсы жақтарымен түсу арқылы кішігірім болса да орынтаққа жайғасуды көздеген түпкі мақсатын әшкерелейді. Тақырыпқа сай мұндағы кейіпкерлердің барлығы да биліктің тізгінін мықтап ұстаған Семір Семіровичтің қолшоқпарына айналған. Сол бәсеке қалтасы қалың қызметкерлер керек және ондайлар оның маңынан табылған.

Шығармадағы кейіпкерлердің аттары да жағымсыз естіледі. Мысалы, бастық Семір Семірович, оның бірінші орынбасары Жемір Жемірович, екінші орынбасары Кемір Кемірович, бөлім меңгерушісі Қаңғыртовна, бухгалтер Жаңғыртовна, хатшы Мәңгіртовна және Пысықай. Аттары айтып тұрғандай бұлардың барлығы жең ұшынан жалғасқан сыбайластар, қаңғырып жүрген кеміргіштер мен мәңгірттер. Бұл кейіпкерлердің барлығы да Семір Семіровичтің сол қабағына ілінуден қорқады. Сондықтан үнемі жағымпаздықпен күн көріп, біріне-бірі өтірік күліп, қайткенде жылы орынын суытпауды мақсат еткен.

Режиссер Абайдың көрегендікпен айтып кеткен, қай кезеңде де, қай заманда да өзектілігін жоймайтын өлеңдеріндегі идеясын мүмкіндігінше жақсы баяндауға тырысқан. Жалпы ақын өлеңдерінің қайсысында болмасын сол өз заманында топастық пен тоғышарлық, билікке таластың асқынғандығы байқалады. Р.Есдәулет те осы ойды актерлік ойын мен олардың сөз саптаулары арқылы дамытқан. Спектакльдің мазмұны, идеясы, басты тұжырымы Абайдың:

«Болыс болдым мінекей,
Бар малымды шығындап,

Түйеде ком, атта жал,

Қалмады елге тығындап ...» [5, 81 б.], – деген өлеңінің желісімен негізделген.

Өзінің ғылыми жұмысында театртанушы З.Исламбаева осы спектакльге талдау жасай отырып, кәсіби ой-пікірін: «Режиссер шешімімен Семіровичтің қол астындағылардың баспалдақтың әр сатысына ақша қоюы Абайдың осы идеясын толық ашып берген. Абай дәуірінен келе жатқан, одан бұрын да қоғамды жайлаған жегі құртты тоқтату мүмкін бе деген сауал режиссер тұжырымындағы көкейтесті мәселе» [6, 364-365 б.б.], – деген жолдармен жеткізген. Осындай көріністер мен режиссер тұжырымы қойылымда анық, әрі ашық түрде баяндалады.

Жылпос, жағымпаз, пайда құған арсыз, ақша мен билікті байлық, бақыт деп түсінетін топас кейіпкерлердің рольдеріндегі актерлердің көздері жоғарыға қарай бірде тесіле, тағы бірде ұрлана қарайды. Олар осы жолда барын сарп етуге, құрбандыққа шалуға дайын. Адам бойында болуға тиісті адамгершілік, мейірім, ар тазалығы, намыс, ұят сынды игі қасиеттерден бойын аулақ ұстаған кейіпкерлер көрерменін жирендіреді.

Қ.Ниязбеков (Семірович), М.Чидеринов (бірінші орынбасар), Т.Дүзбаев (екінші орынбасар), Г.Сүлейменова (Қаңғыртовна), М.Исина (Мәңгіртовна), Г.Бақтыбаева (Жаңғыртовна), Е.Хасеновтердің (Пысықай) сахналық жұптасығы көп ойды аңғартады. Абай өлеңдерінің өзектілігін көпшілікке күлкілі, астарлы қимыл-әрекеттері арқылы көрсеткен олардың ойындарында адам өмір сүрген жерде мұндай жең ұшынан жалғасқан жемқорлықтың тоқтауы мүмкін емес деген ой бар. Актерлік топ мұндай кейіпкерлердің өзіміздің арамызда жүргендігін барынша ашып береді.

Жалпы Р.Есдәулет Абай шығармаларының сахналық жүйесін түсіре отырып, өзінің басты мақсатын алға тосқан. Бұл – жемқорлықтың қоғамға да, адам өміріне де зиян екендігін ұғындыру, мұндай былықпен өмір сүрудің мүмкін еместігін түсіндіру және ар тазалығы мен адамгершілік қағидаларын насихаттау.

Өскемен қазақ театрының репертуарындағы осы «Атымды адам қойған соң» спектаклі кәсіби жүделерден тыс қалған емес. Мысалы, 2009 жылы Қарағанды қаласында болып өткен Біржан сал Қожағұлұлының туылғанына 175 жыл толуына арналған ХҮІІ Республикалық театрлар фестивалінде үшінші орынды иеленді. Демек, бүгінгі заманға сай өзіндік бағыты, шығармашылық-көркемдік ұстанымдары, көзқарастары бар театр ұжымы мен оның режиссері Рүстем Есдәулеттің еңбегі орасан деп айта аламыз.

1. Нұрпейіс Б. Қазақ театр режиссурасының қалыптасуы мен даму кезеңдері (1915-2005): Монография. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС, «Дәстүр», 2014. – 520 б.

2. Жақсылықова М. Рухы биік – Рүстем // Театр.kz. № 10, 2010.

3. Ескенқызы А. Сахнада – жапон өмірі // Әдебиет айдыны. 5.06.2008.

4. Дорошенко Х. Победоносный эксперимент Рустема Есдаулетова // Театр.kz. № 1, 2010

5. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2002. – т. 1. – 296 б.

6. Қазақ сахна өнері. Тәуелсіздік кезеңі. – Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. – 488 б.

Аннотация

Есдәулет М. - магистрант Казахской национальной академии искусств им. Т.Жургенова

В статье автор анализирует постановки спектаклей режиссера Восточно-Казахстанского областного театра имени Жамбыла Рустема Есдаулета. Анализируя спектакли «Атымды адам қойған соң» и «Марионетка» написанных по произведениям Абая, определяет режиссерскую интерпретацию Рустема Есдаулета. В научной статье дана профессиональная оценка почерку психологической драмы режиссера.

Ключевые слова: театр, режиссер, режиссура, актер, спектакль, сценарий

Esdaulet M. - undergraduate of the Kazakh national Academy of arts named by T.Zhurgenov

Research of Rustem Esdaulet about Abay

Abstract

In the article an author analyses raising Rustem Esdaulet`s theatricals the stage-director of the East Kazakhstan regional theater named after Zhambyl. Analysing the theatricals of «Atymdy adam koigan song» and «Marionette» written on Abai works, determines the stage-director Rustem Esdaulet`s interpretation. In the scientific article given the professional estimation to handwriting of psychological drama of stage-director.

Key words: theater, stage-director, direction, actor, theatrical, scenario

УДК: 94(574)“19”:791:929

ШӘКЕН АЙМАНОВТЫҢ ӨНЕР ҚАЙРАТКЕРІ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕР ЕТКЕН КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Тұралбаева О.Б.- Абай атындағы ҚазҰПУ-дың «6М011400-Тарих» мамандығының 2 курс
магистранты, Oryngul.1991.15@mail.ru.

Мақалада қазақ мәдениеті мен өнер тарихына үлкен еңбек сіңірген қайраткер, белгілі актер, режиссер, кинорежиссер Шәкен Аймановтың балалық шағы мен өскен ортасы, отбасы мен жеке тұлғалық келбеті, жеке өмірі, атқарған қызметі мен еліне сіңірген еңбегі жайлы кеңінен мәліметтер келтірілген. Оның өнер жолына түсуіне ықпал еткен факторлар мен жеке туындылары қарастырылады. Актер, режиссер, кинорежиссер ретіндегі кәсіби шеберлігі, театр сахнасында және кино саласында ойнаған рөлдері жайлы мәселелері оның әріптестері мен замандастарының естеліктерінде берілген деректер арқылы сипатталады. Ш. Аймановтың қоғамдық қызметтегі атқарған игі істері, оның түрлі жанрда түсірген көркем туындылары, т.б. шығармашылық мұралары жайлы баяндалған.

Түйін сөздер: Баянауыл, отбасы, актерлік шеберлік, театр, кино, режиссер, кинорежиссер, концерт, спектакль, сахна, өнер, Қазақфильм.

Шәкен Аймановтың есімі қазақ мәдениеті мен өнерінің тарихына танымал актер, кинорежиссер, өз ісінің шебері ретінде енді. Шәкен Кенжетайұлы Айманов 1914 жылы 15 ақпанда Павлодар облысы Баянауыл ауданы Айманбұлақ ауылында дүниеге келген.

Мұрағат қорларындағы деректерінде Ш. Аймановтың інісі Кәукен Кенжетаевтың «Шәкен аға» деп арнап жазған жазба естеліктері де бар. Ол кісі ағасы Ш. Айманов екеуі туып-өскен жерінің жер-су аттары ерекше екенін керемет жазады. Оның айтуынша, тіпті тастарының өзі «қыздың жиған жүгіндей» демекші, бірінің үстіне бірі, әдемілеп қолмен қалағандай және әртүрлі бейне, сурет болып көрінеді.

Баянауылда «Ақбет тауының» бауырында, сары жазықтың ортасында Айманбұлақтың түбінде Қызылшіліктің тау жақ бетінде әкесі Кенжетайдың қарағайдан салынған екі бөлмелі аласа ғана үйі болған.

Шәкеннің әкесі Кенжетай жасынан мойнына мылтық асып, ит жүгіртіп, құс салған, аң аулап, қолынан домбырасы түспеген, ән салуды жанындай жақсы көретін адам болғаны байқалады.

Кенжетайдың кішкентай қараша үйінде Қали әнші, Ысқақпай күйші, Дүйсенбай ертегіші, Рахмет қожа қиссашы, өзінің сауық сүйгіш ағасы Мұзапар, інісі Қажымұрат, тағы басқа ел жақсылары жиналғанда ойын-думан қатты қызады. Таң атқанша ән айтылып, күй тартылып, қиссалар оқытылады.

Кенжетай атамыздың үш ұлы Әбдікәрім, Шахкәрім, Әбдірахим осы екі бөлмелі үйде өмірге келген. Кейіннен Әбдікәрім – Абдан, Шахкәрім – Шәкен, Әбдірахим – Кәукен болып аталып кетеді. Бала кездерінде еркелетіп айтылған бұл аттар кейін есейген шағында да олардың атына айналады. Осындай ортада дүниеге келген бала Шәкен кішігірім кештерде аға-інілерімен әке-шешесінің алдына отырып, таң атқанша ән тыңдап, көзінің ұйқыға кеткенін білмей қалатын болған. Аймановтардың отбасы үшін Қалидың әні, Ысқақбайдың күйі өмірде қол жетпейтін қиял сияқты көрінген екен [1, 1 б.].

Шәкен Айманов туралы бірталай естелік кітаптар да баршылық. Шәкенге арнап Шәкеннің інісі Кәукен Кенжетаев пен Рақымбай Сатаев құрастыруымен «Шәкен Айманов туралы естеліктер» атты кітап жарық көрген. Осы кітаптағы деректер мұрағат материалдарында да кездеседі. Себебі, Кәукен Кенжетаевтың өзі сол мәліметтерді жазба естеліктерінде жазып қалдырған. Бұл кітапта Кәукен Кенжетаев, Асанәлі Әшімұлы және т.б. Шәкен Кенжетайұлы Аймановтың балалық шағы мен өмір жолы туралы сыр шертеді. Кітапта Кәукен ағамыз: Шәкен еркіндеу, өжеттеу болып өсті. Оны ауыл-аймақ жақсы көріп, ән салдырып, тақпақ оқытады, ертегі айтқызады. Жұмысқа бейімі жоқ еді, қайда ойын сауық болса, Шәкен сол жерден табылатын. Марқұм шешеміз «бұзау бағып кел, тезек теріп келе қойындар» десе, Шәкеннің не іші, не басы ауыра қалады. Анамыз қаттырақ айтса, Серектастың басына шығып алып, екі аяқты салбыратып жіберіп жылайды да отырады.

«Сенің жұртты қылжақ қылғанда басын ауырмайды, ал жұмысқа келгенде бас та, іште ауыра қалатыны қалай?» - деп апам ренжитін еді. Шәкеннің қалжыңқой екені рас. Ауылдағы қыз-келіншек, кейбір жігіттердің мінез-құлқын айнытпай салып, жұртты қыран топан күлкіге батыратынын Кәукен ағамыз айтып өткен. Шәкен мен ағасы Кәукен Кенжетаев екеуі қатар өседі.

Шәкен туралы «Өнер қысып жылап отыр» деген сөз тегін шықпаған еді. Шәкен Аймановтың әкесінің Айманұлы Аббас деген дәрігер ағасы болады. Бірде Серектастың басында жылап отырған Шәкенді көріп,

неге жылап отырғанын сұрағанда Шәкен Аймановтың анасы қатты ұялып, Шәкенге қолын сермеп, «тоқтат» дейтін. Сол кезде Аббас ағасы:

- Жәмке, Жәмке, оған ұрыспаңыз, ұрыспаңыз. Ол тегін жылап тұрған жоқ. Ол өнер қысып жылап отыр, менің атыма міңгестіріп жіберіңіз, мен үйге алып кетейін, - деп Шәкенді үйіне алып кетеді. Шәкен Айманов кейін әртіс болған соң, ауыл үлкендері, Аббас Шәкенді жасында «өнер қысып жылап отыр» деуші еді, жарықтық біліп айтқан екен ғой» деп таңдайларын қағады.

Шәкенді 1924 жылы үлкен ағасы Қажымұрат Семейге оқуға алып келеді. Ол өзі мұғалім болған соң, Шәкенді де мұғалім болсын деп ойлаған болу керек. Алғаш Шәкенді «Каз.Коммунаға», кейіннен Халық ағарту институтына оқуға түсіреді. Ол институтта оқып жүрген кезінде қолынан домбыра мен мандалин түспей, сондағы көркемөнер үйірмелеріне қатысып, «Халық үйінде» (Народный дом) Жұмат Шаниннің «Арқалық батыр» пьесасы бойынша қойылған спектакльге қатысады.

Шәкен Тоқбайдың «Екі жиренін», Қалидың «Жиырма бесін» өте жақсы көреді. Қолына домбыра алғанда алдымен асыл әндер есіне түседі екен [2, 1 б.].

Шәкен Айманов сияқты талатты өнер иесін зерттеген ғалымдар, жазушылар аз емес. Соның ішінде Шәкенмен Семейде оқып жүрген кезінде танысқан досы – Қабыш Сиранов. Ол 1970 жылы Аймановқа арнап «Шәкен Айманов – кинорежиссер и актер кино» атты кітап жазады. Бұл кітапта Сиранов КСРО Халық әртісі, қазақ киносының актері, режиссері - Ш.Аймановтың шығармашылығымен таныстырады. Сол бір естеліктерінен Қабыш Сиранов: «Семей театрының сахнасында педагогикалық институттың үйірме мүшелері өнерін көрсетті. Олар «Еңлік - Кебек», «Сары-Арқа» пьесаларынан үзінділер көрсетті, күйлерді, халық әндерін орындады.

Концерттен соң осы институттың өнерпаздық мүшесі Шәкенге, Қазақ драма театрының актерлік труппасын толықтыру үшін республиканың қалалары мен ауылдарында дарынды жасөспірімдерді іріктеумен айналысатын арнайы комиссияның мүшелері келді.

- Сіз бізге өте ұнадыңыз, - деп бастады олардың біреуі, - біздің сізбен сөйлескіміз келіп еді...
- Біз сізді біздің театрдың актерлік труппасына шақыруды шештік, - деп басқасы сөзін бөлді.

Шәкен ойланып қалды.

- Сіздің мұғалім болғыңыз келеді, - деп біріншісі жалғастырды. – Оныңыз жақсы. Бірақ сізде дарын бар және сіз актер болуыңыз керек».

Бұл 1933 жылы болатын. Он тоғыз жасар Шәкен Алматыға шақырылды да, Қазақстанның кәсіби театрының алғашқы актерларының бірі болды. Театр сахнасында ол жүзден аса рөл ойнады. Бірдей табыстылықпен қаһарман рөлдерді, трагедиялық рөлдерді және комедиялық рөлдер сомдады. Оның репертуарында қазақ ұлттық пьесалары да, орыс та, кеңес драматургиясы мен әлемдік классика да бар. Шәкен Айманов 1953 жылы театрдан киноға ауысады.

Кинода еңбек ету туралы ой оған ертерек келген еді және бірнеше жыл бойы ол кино өнерінің ерекшеліктерін фильмдерге түсіп, ең керемет деген кеңес үкіметі мен шетел фильмдерін тамашалап, сараптау арқылы кино саласының теориялық мәселелерін зерттейді.

– Менің театрдан киноға өтуімнің басты себебі, менің туған өлкемде орын алған түбегейлі өзгерістерді барынша ауқымды және терең көрсеткім келген құмарлыққа байланысты, – деп баяндайды Шәкен Кенжетайұлы. – Мен театрды жақсы көремін. Бірақ театр, кино тәрізді көп көрермендерді қамти алмайды. Спектакль бір ғана театрда жүреді. Ең жақсы жағдайда – бірнеше театрда. Ал фильмды ондаған мың адам қарайды. Менің «Біздің сүйікті дәрігер» атты фильмім, мысал үшін, көптеген мемлекеттерде көрсетілді және оны 50 миллион адам таниды. Бұл дегеніміз, 50 миллион адам менің халқымның өнерімен, оның дарынды әншілері және сазгерлерімен танысты.

Киноның артықшылығы жайлы айта отырып, Шәкен Кенжетайұлы театрдың маңызын еш төмендетпейді. Ол театрды жоғары бағалайды және жақсы көреді. Ол үшін театр – киноның дамуына игілікті әсер етуге қабілетті үлкен өнер болып қалуда. Оның шығармашылығында театрдың шығармашылық тәжірибесін кинода пайдалану ұмтылысы анық байқалады. Бұл оның актерлармен жұмысынан ерекше көрінеді [3, 3-6 б.].

Шәкен ағамыздың достары, жолдастары қашан келсе де үйінің есігі ардайым ашық, ардақты мейманы.

Кеңес Одағының әр түпкірінен келген Шәкен Аймановтың достары оның үйіне барып, дәм татпай кетпейді. Әсіресе, совет киноартистерінің Шәкен Аймановтың үйіне бармағаны жоқ десем, артық айтпаған болар едім.

Тіпті, бұлар болмаған күннің өзінде Шәкеннің үйінде ағайын-туғандар, оқушылар, студенттер көп болушы еді. Сондықтан да болар, осы оқушылардың көбі Шәкенді өз әкесіндей көріп кетті.

Шәкен үйінде жалғыз отыруы мүмкін емес. Кейде өзінің жақсы көретін артистерін шақырып алып, үйінде текеметтің үстінде отыра қалып асық ойнайды екен. «Қақпақыл», «құмар», «хан» деген асық ойындарына қатты қызығыпты. Бұдан кейін концерт басталады. Евгений Диордиев тақпақ оқыса, Романов Сахи кейбір атақты адамдардың мінез-құлқын, сөз сөйлеу мәнерін аудармай салып, отырғандарды қыран күлкіге батырады.

Ришат Абдуллин татарша шақырша, Мүсілім Абдуллин, «Қыздар-ай, айтсаңдаршы достарыңа» әніне басып кетеді. Мағауия Хамзин домбырасын алып «Саржайлауға» сұңқылдатады.

Міне, осы әндердің бәрін Шәкен де домбыраға, не мандолинге қосып отырады. Тіпті өзі де кішкентай – әдемі қоңыр дауысымен домбыраны Қалиша шертіп-шертіп жіберіп, Қалидың «Жиырма бесіне» салғандай манайындағы жұрт ұйып тыңдайды. «Әнді дауыспен емес, жүрекпен айту керек»- дейді.

Шәкен ән айтып, домбыра тартып қана қоймай, әндердің тарихын жақсы білген, және әндердің тарихын әркез айтып отырады екен. Шәкен өнердегі ағаларын қалай сыйлап жақсы көрсе, ол кісілер де Шәкенді сондай жақсы көріп, құрметті қонағы, өз адамындай сыйлады. Ағалары да, достары да көп еді. Шексіз жақсы көрген ағаларымның бірі, [актер](#), ұлттық театр өнерінің негізін қалаушылардың бірі, [Қазақ АКСР](#)-інің халық артисі – Елубай Өмірзақов: «Мен өлгенде Шәкеннің жанына қойындар», - деп өсиет айтып кетеді. Кейін оның өсиеті орындалады.

Шәкен Айманов актерлік шеберлігі өте керемет болған. Сахнада өзін еркін ұстап, оған шыққанда жүрексінгені байқалмай, өзі ойнап жүрген кейіпкердің жан дүниесіне еніп, соның қимыл-әркетімен, ой-пікірімен, ішкі сырымен қоян қолтық араласып кетеді. Халықтың Шәкен сомдаған кейіпкерлерді жақсы көретіні сондықтанда шығар. Ол жөнінде Кәукен ағамыз:

-Әкеміз бір күні Шәкенге: «Мына Кәукен соңыңнан еріп келе жатқан жалғыз інің емес пе? Сен қолынан келіп тұрғанда, көз қырынды сала жүр», - дегенде, Шәкен: «-Әке, бойына біткен талабы мен дарыны болса, менің жәрдемсіз-ақ адам болады. Ал, жоқ болса, менің көмегім түк болмайды», - деді. Әрине, бұл қатты айтылған сөз, бірақ шындық еді.

Шәкен «Найзатас» фильмінен бос кездерде өзі дүниеге келген, баяғыда құлап қалған қараша үйдің жанындағы «Серектастың» басына шығып, «Ақбет», пен «Үш шошаққа» бас игендей көп қарап тұратын.

Есік алдындағы сар жазықтың шалғынына аунап-құнап, ата-анасы жатқан бейітке барып қайтатын. Шәкен ата-анасын қатты құрметтеп, жақсы көрді. Анамыз Жамал 1962 жылы, әкеміз Кенжетай 1963 жылы дүние салған.

Шәкен жұмыс бабымен үйінде көп бола бермейді. Кино түсіруге кетеді, студиядағы қызмет бастан асып жатады, т.б. Кейде қызметтен шаршап шығып, бізге келеді.

Шабалдың (менің қосағым) «күрең төбел» шайын ішіп отырып, әкесінің шерте тартқан қоңыр домбырасының үніне балқып кеткендей болады.

Тағы бір келгенінде жас баладай әкейдің тізесіне басын салып, ән мен күйін тыңдап, кәрі кеудеден рухани нәр алғандай күй кешеді.

Кей күндері әкеміздің жанынан төсек салғызып, қоныпта кетуші еді. Ата-анамыздың Шәкенге деген, оның әке-шешеге деген махаббаты маған өзгеше көрінетін.

Шәкенді ұйқыды тұрғызу деген өте қиын екен. Оны ояту әрбір кино директорының қолынан келе бермейтін. Тек Лелюх (киногруппа директоры) қана амалын табатын. Ол Шәкенмен замандас адам, сондықтан ойын-шыны аралас. Шәкеннің үйіне барып оны не керуеттен сүйреп тұрғызады, не үстіне су құйып оятады. Оған Шәкен ренжімейді, бетін шала жуып павильонға алып келсе болғаны – Шәкен дайын... Біз «Апыр-ау, бұл қай уақытта дайындалады? Түсінде ме? – таңданушы едік. Сөйтсек, Шәкен ұзақ түнін сол дайындықпен өткізеді екен. Таңертең келе мүлтіксіз істеп кетуі де сол түні еңбегінің жемісі еді.» [4, 3-11 б.].

Мәрт мінезді, ашық-жарқын, ақкөңіл Шәкен аға өмірде екі некелі болған екен. Алғашқы жары – атақты биші Шара Шиенқұлованың сіңлісі Хадиша. Одан Мұрат атты ұл сүйген. Ол сондай-ақ Хадишаның алғашқы күйеуінен көрген қызы Майраны да туған перзентіндей қабылдап, бауырына басқан. Күйеу баласы, белгілі актер, режиссер Асанәлі Әшімов бұл жөнінде: Майра Шәкеңе еркін еді, кейде «дядя Шәкен», кейде «папа», енді бірде «Шәкен Кенжетаевич» дейтін. Шәкең көп мәселеде Майрамен ақылдасатын. ... Халық қадірлеген Шәкеңнен ұрпақ қалмады. Ұлы Мұраттан бір қыз бала ғана бар. Әрине, қазақ жиенді ұрпаққа санай бермейді. Дегенмен ол кісі Майра екеуіміздің ұлдарымыз Мәди мен Сағиды «нағыз ұрпағым» деп санайтын,- дейді.

Өнерде ерекше талантымен танылған Шәкен Кенжетайұлы өмірде де ешкімге ұқсамайтын, ашық-жарқын, ерекше жомарт адам болған. Осы қасиетіне орай достары оны «бүгінгі заманның серісі» деп білген. Дүниенің бетіне қарамайтын ол жұртпен араласқанды, достарымен аңгіме-дүкенді құрғанды

ұнатқан. Кез келген жиылыстың аяғын кішігірім тойға, ойын-сауыққа айналдырып жіберетін Шәкеннің жалғыз жүретін, үйінде оңаша қалатын кезі сирек екен. Мәскеуден, одақтас республикалардан, тіпті шетелден келген кино мамандары, түрлі қонақтар, негізінен, Шәкен ағанның үйінде болып, оның сый-құрметін көріп аттануды дәстүрге айналдырған. Сондай-ақ ол кісінің үйінен ағайын-туғандар, оқушылар, студенттер де арылмаған. Жалғыздыққа жаны қас Шәкен аға кейде өзі ұнататын әртістерін шақырып алып, текеметтің үстіне кетіп, «қақпақыл», «құмар», «хан» деген асық ойындарын ойнайды екен [5, 5-7 б.].

Ш.Айманов кинорежиссерлік ғұмырында 20-дан астам рөлде ойнап, он бес көркем лента түсіріпті. Әңгіме, әрине, санда емес, сапада. Алайда, Шәкен бұл он бес кинофильмде түрлі көркемдік ізденістер жасады, суреткерлік батылдық танытты. Кейінгі ізбасар інілеріне тәлім-тәрбие беріп, сабақ болатын ізденістерге жасады. Оны «Атаманның ақыры» атты екі сериялы фильмінен айқын көреміз. Бұл фильм өзінің оқиғалық құрылысы мен психологиялық тереңдігі, бейнелеп отырған жайының шынайылығы жағынан үздік туынды ретінде саналады.

Шәкен Аймановтың қазақ өнеріне сіңірген еңбегі жоғары бағаланды. Ол кезінде Ленин орденімен наградталды, СССР халық артисі деген құрметті атақ алды. СССР және Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлықтарына ие болды. Ал күні кеше ғана «Қазақфильм» киностудиясына Шәкен Аймановтың есімі берілуі халықтың дарынды ұлына деген зор сүйіспеншілігінің тағы бір көрінісі болды [6, 1 б.].

Шәкен Айманов өз заманында көптеген жетістіктерге қол жеткізді. Өкінішке орай, өзінің соңғы фильмі «Атаманның ақырын» мәскеулік киногерлер қауымына апарған кезде 1970 жылы 23 желтоқсан күні көлік қағып қайтыс болды. Оқиға Кинотанушы Бауыржан Нөгербек айтпақшы, кино арқылы ұлттық мүддені қорғау, соны дәріптеу мақсатын қойған Шәкен ағаны ұлт экологиясының шын мәнісіндегі жанашыры десек, еш қателеспейміз.

1. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағаты. 2337-қор, 1- тізбе, 2-іс, 1-п.
2. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағаты. 2337-қор, 1- тізбе, 2-іс, 1-п.
3. К. Сиранов «Шәкен Айманов – кинорежиссер и актер кино». Издательство «Жазушы» Алма-Ата, 1970, 3-6 б.б.
4. К. Кенжетәев, Р. Сатаев «Шәкен Айманов туралы естеліктер». Алматы «Білім», 2004, 3-11 б.
5. Роза Рақымқызы «Бала Шахкәрімнен - "Қазақ киносының атасы" Шәкен Аймановқа дейін». // Аңыз адам. Жұлдыздар отбасы. №13 (25) шілде 2011, 5-7 б.
6. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағаты. 2337-қор, 1- тізбе, 2-іс, 1-п.

Резюме

Туралбаева О.Б. - Магистрантка 2 курса специальности «6М011400-История» КазНПУ имени Абая, Oryngul_1991_15@mail.ru.

Некоторые вопросы повлиявший в становлении Шакена Айманова как деятеля культуры

В данной статье раскрывается образ выдающегося казахстанского деятеля культуры, основателя режиссерской школы Шакена Айманова посредством исследования его детства и окружения, семьи и индивидуального облика его личности, личной жизни и трудодеятельность. Его профессиональное мастерство как актера, режиссера, кинорежиссера, роли сыгравшие в театре и кино характеризуются через воспоминания его коллег и современников. Также автором исследуется его творческое наследие, деятельность в общественной жизни

Ключевые слова: Баянауыл, семья, актерское мастерство, театр, кино, режиссер, кинорежиссер, концерт, спектакль, сцена, искусства, Казахфильм.

Summary

Turalbaeva O.B. - Undergraduate the 2nd course KazNPU named after Abai, specialiti «6M011400-History».

Something problems in the formation of civil personality Shaken Aimanov

This article reveals the image of a prominent Kazakh cultural figure, the founder of the school director Shaken Aimanov through studies of his childhood and the environment, the family and the individual shape his personality, his personal life and work. His professional skills as an actor, director, film director, who had roles in theater and cinema are characterized by memories of his colleagues and contemporaries. The author also explores his creative legacy, activity in public life

Key words: Bayanaul, family, actor mastery, theatre, cinema, stage-director, film director, concert, theatrical, stage, arts, Kazakhfilm.

УДК: 94(581):2

ЭТНОРЕЛИГИОЗНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В УСЛОВИЯХ АФГАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Ханд Сахиб Садик - КазНПУ им. Абая, магистрант 2 курса

Для всестороннего восстановления исторической действительности прошлых столетий необходимо исследование духовно-нравственного состояния общества. Такой духовно-культурологический научный подход сформировал особое направление настоящего исторического исследования, позволяющего анализировать исторические факты и события с позиции отечественной традиционной духовной культуры. В этом плане исследуемая проблема становится актуальной для современной исторической науки. В XXI веке население Афганистана является полиэтничным и фактически моноконфессиональным. Главной религией в государстве является ислам суннитского толка. На протяжении всего политического развития Афганистана религия является одной из причин объединения афганских племен, однако одновременно исламскому фактору можно противопоставить этническую принадлежность всего многонационального населения страны, которая сопровождала процесс установления государственности острыми социальными противоречиями и бесконечными ожесточенными стычками периодически переходящими в гражданскую войну. Несмотря на постоянную конкурентную борьбу двух факторов, этнорелигиозная идентификация играет существенную роль в урегулировании межплеменных и межэтнических конфликтов.

Ключевые слова: идентичность, этнорелигиозная идентификация, интеграция, моноконфессиональность, полиэтничность, общество, религия, ислам, конфликт.

Вопрос этнорелигиозной идентичности в условиях афганского общества относится к числу самых сложных и комплексных проблем. Потому, что потребности этнического развития народов активизируют духовную составляющую этничности - этническую идентичность. Процессы внутриэтнической консолидации, важную роль в развитии которых играет этническая идентичность, определяют динамику общественной жизни полиэтничных регионов. Вызванное ими обострение межэтнических взаимоотношений превратилось в серьезную проблему не только для государств, переживающих глубокий социально-экономический кризис, как Афганистан, но и для относительно "благополучных" в этом плане государств. Поэтому поиск факторов смягчения межэтнических противоречий имеет большое значение для ученых и политиков обусловлена местом и ролью Афганистана в системе стран Центральной Азии и Среднего Востока, преодолением кризиса, в том числе связанный с деформациями в сфере самоидентификации, в условиях интенсификации глобализации, роста конкуренции между странами, а также геополитическим раскладом сил между западом и востоком, поскольку этими факторами во многом определяется этнополитическая ситуация в Республике Афганистан.

На сегодня, население Афганистана является полиэтничным и фактически моноконфессиональным. Главной религией в государстве является ислам суннитского толка, что утверждено последней Конституцией Афганистана 2004 года [1], принятой на заседании Лойя-Джирги. Закон дает представление о том, какое положение занимает ислам как священная религия в обществе афганцев (граждан) и какова степень свободы вероисповедания представителей остальных религий. На протяжении всего политического развития Афганистана религия является одной из причин объединения афганских племен, однако одновременно исламскому фактору можно противопоставить этническую принадлежность всего многонационального населения страны, которая сопровождала процесс установления государственности острыми социальными противоречиями и бесконечными ожесточенными стычками периодически переходящими в гражданскую войну. Несмотря на постоянную конкурентную борьбу двух факторов, этнорелигиозная идентификация играет существенную роль в урегулировании межплеменных и межэтнических конфликтов. Тем более, что для мусульман Афганистана идентификация значима как на религиозном уровне, так и на этническом, поэтому признак национальности и гражданства должен анализироваться в контексте этих двух особенностей.

На сегодняшний день по данным Центрального статистического агентства Афганистана, население страны составляет приблизительно 26 миллионов человек, из которых только 5,7 миллионов являются жителями городов, остальные же проживают в сельской местности. Что касается населения афганских городов, то следует отметить, что даже в областях, которые можно считать пуштунскими, города не являются оплотом данной этнической группы. К примеру в Герате – третьем городе страны по численности населения и столице афганской провинции с одноименным названием, заселенной преимущественно пуштунами, они сами являются меньшинством, и их количество не превышает 10% от

общего числа всех жителей города; большинство же горожан – это таджики. Население столицы Афганистана – Кабула (более 3 миллионов человек) на 45% состоит из таджиков, на 25% — из хазарейцев, а пуштуны составляют только 25%, хотя в провинции Кабул их численность превышает 60%. А в Мазари-Шарифе – четвертом городе Афганистана по численности населения, количество пуштунов также не превышает 10%, а большинство составляют хазарейцы 60%.

Рассматривая динамику численности населения, следует упомянуть, что, несмотря на войны и связанную с ними экономическую и гуманитарную нестабильность, население Афганистана неуклонно растёт. Как утверждает Агентство по изучению населения (Population Reference Bureau) при сохранении текущих темпов роста, к 2050 году количество жителей Афганистана должно составить около 82 миллионов человек [2]. При этом, рост населения касается всех этнических групп без исключения. Хотя всё же стоит признать, что именно пуштуны страдают в наибольшей степени, так как из-за нахождения территорий их проживания под контролем Талибана, и, как следствие, нестабильной обстановки, им меньше остальных этнических групп доступны такие блага, как базовая медицинская помощь, доступ к чистой воде, минимальное образование и т.д. Эти факторы сдерживают возможный рост пуштунского населения Афганистана. Однако в последнее время наметилась тенденция к улучшению гуманитарной обстановки по всей стране [3].

Если взглянуть на этническую карту Афганистана, то видно, что страна условно может быть разделена на две части: пуштунский юг и непуштунский север. Также на юге находится территория, заселенная белуджами, однако их небольшая численность на территории Афганистана не позволяет говорить о серьёзном влиянии на этническую и политическую картину в данном государстве. Хотя нельзя не отметить, что в соседнем Пакистане белуджское население, насчитывающее около 8,8 миллионов человек, имеет несомненный политический вес и ведет борьбу за права автономии в составе пакистанского государства. Нельзя говорить о какой-либо поддержке афганского белуджского меньшинства властями Пакистана, поскольку эта страна является главным источником сил и, можно сказать, отцом исламистского движения «Талибан», являющегося, по сути дела, пуштунской националистической военной группировкой. Сегодня уже ни для кого не секрет, что отряды талибов проходили подготовку в лагерях на территории Пакистана, получали оттуда оружие и боеприпасы, а пакистанские солдаты принимали участие в военных действиях на территории Афганистана на стороне талибов. Именно это и стало одной из причин военного успеха «Талибана» и его прихода к власти в 1996 году [4].

Талибы, в ходе продвижения на север, получая контроль над новыми непуштунскими территориями Афганистана, занимались их пуштунизацией, вылившейся в откровенный геноцид. Так, резня хазарейцев в 1998 и 2001 годах в Бамиане (в 1998 году было убито более 1000 человек, столько же в 2001 году) и обнаружение в районе Талукана массового захоронения убитых талибами таджиков и узбеков, среди которых было множество детей и женщин, свидетельствовали о широком применении политики этнических чисток. В случае с Бамианом, после захвата города талибы провели не только его «зачистку», но и устроили рейд по близлежащим сёлам: они убивали всех хазарейцев мужского пола старше 13 лет, не разбираясь в их причастности к обороне Бамиана. Такое повторялось дважды после отвоевания города силами «Талибана» у «Северного Альянса». В Талукане же сотни мирных жителей погибли не только во время осады города талибами, но и уже после его падения в результате репрессий захватчиков [5].

В провинциях с преобладающими таджикским, узбекским и хазарейским населением лидеры движения «Талибан» пытались укрепить свою власть, переселяя пуштунов из других районов, предоставляя им лучшие земельные участки, различные льготы и пособия. Это не могло не вызвать негативной реакции у непуштунского населения, и только усилило его ненависть не только к «Талибану», но и к пуштунам в целом. Такие действия талибов были продиктованы желанием ассимилировать непуштунское население страны. Однако планам «Талибана» было не суждено сбыться не только из-за негативного отношения к пуштунским переселенцам коренного населения захваченных территорий, но и его строгих традиций, не позволяющих вступать в брак с представителями других народностей.

Таким образом, ассимиляция даже небольших групп непуштунского населения пуштунами практически исключена вне зависимости от региона страны. Все предположения зарубежных экспертов о том, что рано или поздно в Афганистане должна сформироваться «нация» в европейском понимании этого слова являются необоснованными. Некоторые западные исследователи уже употребляют такой термин как «афганская нация», что в принципе не соответствует действительности, так как в данном государстве сохраняется племенное деление. Учитывая мизерное количество межнациональных браков, а

также изолированность проживания этнических групп нельзя говорить о скором формировании единого «афганского народа», который будет выступать как неделимая нация.

Немаловажен и тот факт, что национальная идентичность является условием внутренней интегрированности любого общества. В этой связи ее формирование и развитие имеют огромное значение для Афганистана, особенно в свете того, что государство относительно недавно встало на путь самостоятельного развития.

Таким образом, процесс этнорелигиозной идентичности афганцев имеет свои особенности. И они заключаются в том, что самое значимое положение в обществе занимала религия, на основе которой базировались все сферы жизнедеятельности. У афганских племен на начальном этапе своей интеграции в государство исламская самоидентификация находилась в приоритете. В этом случае только мусульманское духовенство окончательно определяло будущее социально-экономическое и политическое развитие, одновременно являясь ведущей объединительной силой. Тем более, с течением времени афганцы уже не могли допустить, чтобы ислам, как религия, обеспечивающая права и свободы, подвергся унижению или был средством манипулирования.

Но, несмотря на феодальные междоусобицы афганских ханов и этнические племенные распри, положение ислама в обществе никогда не испытывало притеснения. Этнические конфликты только содействовали укреплению ислама в общественном сознании афганцев, поэтому при изучении идентичности афганцев как нации следует воспринимать эти понятия как взаимозависимые.

1. Авдеев В.Б., Севастьянов А.Я. *Раса и этнос*. М., 2007.

2. Масы урозганы, Али Наджафи. *Афганистан Радуга племен. публикации Собхе омед.* - Кабул, Афганистан, - 2011. -271с.

3. Ахмади. Мир Харун *Экономическая география Афганистане*. Кабул, Афганистан. -2010, -250с.

4. Азими, Мохаммад Азим. *Человеческая география Афганистана*. Бахтар, Тегеран, Иран, 2012, - 336с.

5. *Центральное статистическое организация Исламская Республика Афганистан. PDF/2014*

Ханд Сахиб Садик - Абай ат. ҚазҰПУ 2- курс магистранты

Ауған қоғамындағы этнодіни сәйкестендіру жағдайы

Түйіндеме

Өткен жүзжылдықтардың тарихи шындығын жан-жақты елестету үшін қоғамның рухани-адамгершілік жағдайын зерттеу қажет. Мұндай рухани-мәдениеттанушылық ғылыми көзқарас бұл тарихи зерттеудің, тарихи деректер мен оқиғаларды отандық дәстүрлі рухани мәдениет тұрғысынан талдауға мүмкіндік беретін, ерекше бағытын қалыптастырды. Бұл тұрғыда зерттеліп жатқан мәселе қазіргі тарих ғылымы үшін өзекті болып отыр. ХХІ ғасырда Ауғанстан халқы көпұлтты және шын мәнісінде моноконфессионалды болып отыр. Мемлекеттегі негізгі дін – сүнниттік бағыттағы ислам. Ауғанстанның саяси дамуы барысында ауған тайпаларының бірігуі себептерінің бірі дін болып табылады, алайда исламдық факторға мемлекеттілікті орнату процесі барысында шиеленіскен әлеуметтік қайшылықтары мен бітпейтін қиян-кескі қақтығыстары оқтын-оқтын азаматтық соғысқа ұласқан елдің бүкіл көпұлтты халқының этнос құрамына енуін бір мезгілде қарсы қоюға болады. Екі фактордың үнемі бәсекелестік тартысына қарамастан, тайпааралық және этникааралық қақтығыстарды реттеуде этнодіни сәйкестендіру айтарлықтай рөл атқарады.

Кілт сөздер: бірігейлік, этнодіни сәйкестілік, интеграция, моноконфессиялды, полиэтникалық, қоғам, дін, ислам, қақтығыс

Hand Sahib Sadik- Master of KazNPU by Abay

Ethno-religious identity in the conditions of Ukrainian society

Summary

For a comprehensive restoration of the historical reality of the past centuries it is necessary to study the spiritual and moral state of society. This spiritual and cultural scientific approach has formed a special direction of the historical research for analyzing historical facts and events from the perspective of domestic traditional spiritual culture. In this regard, the studied problem is relevant to the modern historical science. In the ХХІ century the population of Afghanistan is a multiethnic and actually monoconfessional. The main religion in the country is Sunni Islam. Throughout the development of the political religion of Afghanistan is one of the reasons for combining the Afghan tribes, but at the same time the Islamic factor can be countered by the ethnicity of the

entire multinational population that accompanied the process of establishing the state of acute social contradictions and endless violent clashes periodically turning into a civil war. Despite the constant competition of two factors, ethno-religious identification plays an important role in resolving inter-tribal and inter-ethnic conflicts.

Keywords: identity, ethno-religious identity, integration, monoconfessional, multiethnicity, society, religion, Islam, conflict

УДК 327(574)

РЕСПУБЛИКА КАЗАХСТАН И ФРАНЦИЯ: РЕАЛИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Карибжанова Л.В. – магистрантка 2-го курса Института Сорбонна-Казахстан, специальность - *Международные отношения* leila-2013@bk.ru

Данная статья посвящена партнёрским отношениям Франции и Казахстана. Франция является одним из ведущих государств Европейского Союза. По многим важнейшим вопросам ее позиция является определяющей, и служит одним из главных примеров для многих государств. Следует отметить, что Французская Республика также заинтересована в развитии взаимовыгодных партнёрских отношениях с Казахстаном. В ее политических кругах наша страна рассматривается в геополитическом плане как связующее звено между Европой и Азией.

Большое внимание в статье уделяется динамичному развитию двусторонних отношений в области образования, науки и культуры, а также значимым событиям и особенностям в области искусства. Сотрудничество Республики Казахстан с Францией находятся на уровне стратегического партнерства, на протяжении ряда лет успешно развиваются ориентированы на интеграцию и глобализацию и в дальнейшем имеют большие перспективы.

Ключевые слова: двустороннее сотрудничество, внешняя политика, Республика Казахстан, Французская Республика, культура, образование, стратегическое партнерство.

С обретением независимости и суверенитета в Казахстане были разработаны ориентиры международной политики и «Концепция внешнеполитического курса Республики Казахстан». Президент Н.А. Назарбаев на весь мир открыто заявил: «Прежде всего, мы декларируем миролюбивую направленность своей политики и заявляем, что не имеем территориальных притязаний ни к одному государству мира. Осознавая свою ответственность и понимая, что любой военный конфликт может привести к катастрофическим последствиям - признаем сохранение мира в качестве приоритетной цели государственной политики Казахстана; отвергаем войну или угрозу военной силой как средство достижения политических, экономических и иных целей; придерживаемся принципов нерушимости сложившихся границ, невмешательства во внутренние дела других государств»[1].

С первых дней своего образования, молодая республика была открыта для сотрудничества со всеми государствами мира. Миротворческая, открытая и взвешенная политика Казахстана была поддержана многими государствами, успешно развиваясь, продолжается и по сей день.

Большое значение во внешней политике республика уделяет европейскому вектору, что обуславливается высокой степенью экономической и политической интеграции в регионе. Ключевыми партнерами Казахстана в Европе изначально стали Великобритания, ФРГ и Франция.

В данной статье нам особое внимание хотелось бы уделить партнёрским отношениям Франции и Казахстана.

Франция является одним из ведущих государств Европейского Союза. По многим важнейшим вопросам ее позиция является определяющей, и служит одним из главных примеров для многих государств. Налаживание продуктивного сотрудничества с ней способствует укреплению позиций Казахстана в международном сообществе, содействует развитию нашей страны.

Следует отметить, что Французская Республика также заинтересована в развитии взаимовыгодных партнёрских отношениях с Казахстаном. В ее политических кругах наша страна рассматривается в геополитическом плане как связующее звено между Европой и Азией [2, с.6].

Важной вехой и началом дипломатического сближения двух республик явился официальный визит Н.А. Назарбаева во Францию в сентябре 1992 г., где произошло подписание основополагающего документа – «Договора о дружбе, взаимопонимании и сотрудничестве», который определил базовые принципы двусторонних отношений по всем направлениям.

Лидеры двух суверенных государств – Н.А. Назарбаев и Ф. Миттеран заложили прочные правовые основы сотрудничества, взаимопонимания и дружбы на долгие годы.

В тексте Договора говорится, что ... «во взаимных отношениях обе стороны выступают в качестве равноправных суверенных государств на основе взаимного доверия, при необходимости заключают другие договора и соглашения для осуществления положения настоящего Договора».

И далее, Казахстан и Франция осуществляют политическое сотрудничество, как на двустороннем, так и на многостороннем уровне, признавая общечеловеческие принципы свободы и демократии, особо подчеркивается, что Республика Казахстан и Французская Республика отдают особый приоритет развитию сотрудничества в таких областях, как сельское хозяйство, энергетика, добыча полезных ископаемых, промышленность, безопасность атомной энергетики, космос, научные исследования, подготовка кадров [3].

Франция явилась первой из государств дальнего зарубежья, с которой подписан межгосударственный документ подобного уровня. Свое дальнейшее развитие двусторонние отношения получили в ходе официального визита в Казахстан в 1993 г. Президента Франции Ф. Миттерана. Политический диалог на высшем уровне приобрел достаточно регулярный характер, продолжал активно развиваться и с Президентом Ж. Шираком. Так, в 1995 -1999 гг. состоялось шесть встреч между главами наших государств, в ходе которых была продемонстрирована близость и совпадение позиций по ключевым международным и региональным проблемам [4, с.547]. Международное сотрудничество двух республик было продолжено Н. Саркози. Сегодня Президент Республики Казахстан продолжает взаимовыгодное сотрудничество на новом уровне с руководством Франции Франсуа Олландом.

В Париже высоко оценивают усилия главы нашего государства Н.А.Назарбаева по модернизации страны, углублению политических и экономических реформ, повышению конкурентоспособности казахстанской экономики.

Сегодня в Казахстане работает около 40 французских предприятий, среди которых: «Тоталь», «Женераль дез О», «Альстом», «Нексанс», «Ондео Дегремон» и др.

Следует отметить, что Францией в числе других ядерных государств были предоставлены гарантии ядерной безопасности Казахстану. Это свидетельствует о том, что Казахстан рассматривается Францией как гарант стабильности в регионе. Наша страна пользуется репутацией государства, проводящего взвешенную политику, укрепление региональной и международной стабильности.

Президент Н.А. Назарбаев по этому поводу сказал: «Как участники Хельсинского Акта Казахстан и Франция, думается, в состоянии повлиять на положение дел в Европе. В деле создания безопасного мира мы рассчитываем на сотрудничество с Францией, на вашу поддержку»[5, с.29].

Сотрудничество Республики Казахстан с Францией является практической составляющей внешнеполитического и внешнеэкономического курса страны, ориентированного на интеграцию и глобализацию. Обе республики сегодня находятся на уровне стратегического партнерства [2, с.5].

Нельзя не отметить новый уровень сотрудничества в сфере гуманитарно-культурного направления, где были достигнуты большие успехи.

Развитию двухсторонних отношений в области культуры, образования и науки было положено «Межправительственное соглашение в области культуры и искусства» от 1993 г., «Соглашение между Национальной академией наук Казахстана и Национальным Центром научных исследований Франции» от 1994 г.

Двухстороннее соглашение в области культуры и искусства содержит 11 статей, в которых обозначены контакты культурных учреждений, общественных организации, фондов, учебных заведений и различных центров по изучению французского языка [6].

Председатель Сената Парламента Республики Казахстан К.К.Токаев, будучи Министром иностранных дел, после подписания «Соглашения» сказал: «Хорошие перспективы для сотрудничества между нашими странами существуют в области культуры, образования и науки. Культура в двусторонних отношениях выступает тем связующим звеном, которое сближает наши народы» [4, 549].

Культурные взаимоотношения Казахстана и Франции многолики и многообразны, они охватывают различные отрасли и сферы, такие, как образование, науку, культуру и искусство.

Знаменательным событием для казахстанцев стало празднование 100-летия великого казахского писателя Мухтара Ауэзова в 1997 году во Франции. В рамках празднования прошли такие мероприятия, как творческий вечер в Международной дипломатической академии, встреча в Парижской государственной консерватории, встреча в Доме писателей, торжественный вечер в престижном зале Плейель. Главным событием этих дней стала международная конференция: «Мухтар Ауэзов - великий певец национального величия!» в Париже. С казахстанской стороны в работе конференции приняли участие такие видные деятели Казахстана - Абдижамил Нурпеисов, Олжас Сулейменов, Нурлан

Оразалин, Сакен Жунусов, Серик Кирабаев. Глубокими по содержанию были выступления французских ученых Леона Робеля, Шантале Лемерсье-Келькежей, Жака Моннье, Реми Дора, Альбера Фишлера и др.

На конференции было отмечено, что знаменитый французский писатель Антуан Витеза начал работу по переводу романа «Путь Абая» на французский язык.

В заключение празднования в здании ЮНЕСКО были показаны работы казахстанских режиссеров: кинофильм «Красавица в трауре» и документальный фильм «Памяти Мухтара Ауэзова» [7, с 427].

1998 и 1999 гг. – это «Казахские сезоны во Франции», здесь состоялись концерты исполнителей классической и казахской народной музыки, которые пользовались большой популярностью у французской публики. Осенью 1998 г. в Париже проходила Неделя казахского кино. С 2000 г. под патронажем и при финансировании МИД Франции осуществляется международный проект – сотрудничества Парижской высшей национальной консерватории музыки и танца и Казахской национальной консерватории им. Курмангазы. Данный проект нацелен на долгосрочную перспективу. Он, по своему масштабу, высокому уровню участвующих артистов и педагогов, объему выделяемых французским правительством финансовых средств, является одним из уникальных и престижных проектов, как для Казахстана, так и для Франции.

18 октября 2001 г. состоялась торжественная церемония открытия памятной стелы, посвященной Мустафе Шокаю. Кроме того, была достигнута договоренность с руководством Национального института восточных языков и цивилизаций Франции о передаче правительству Казахстана копий исторических материалов и документов из архива Мустафы Шокая, который провел последние годы своей жизни во Франции.

Историческим событием для казахстанцев можно назвать малый Курултай казахов, который состоялся в 2006 году в Париже при содействии Посольства РК во Франции. На Курултай съехались около 1000 делегатов-казахов, проживающих в Европе, из таких стран, как Германия, Бельгия, Швейцария, Швеция, Норвегия и др. В ходе работы малого Курултая были обсуждены вопросы, связанные с консолидацией зарубежной казахской диаспоры, созданием условий для развития тесных контактов с соотечественниками, проживающими в Европе. В первый день Курултая открылась выставка прикладного искусства Казахстана, были организованы выступления казахстанских артистов и музыкантов. В тот же день были проведены спортивные мероприятия с участием команд казахских диаспор [8].

Нельзя не отметить и тот факт, что в Казахстане большое значение придают международным Неделям франкофонии – всех говорящих на французском языке, которые проходят ежегодно при поддержке Посольства Франции в Казахстане и Французских Альянсов. Примечательно то, что в Казахстане, не франкоговорящей стране, эти мероприятия проходят на высоком уровне. Так, в 2006 г. неделя открылась спектаклем Карагандинского театра французской пьесой: «Я тебя люблю», созданной по произведениям А. Моруа, Ж. Кокто и Г. де Мопассана.

В 2007 году в Алматы прошел IV Международный кинофестиваль «Евразия», который стал одним из важных мероприятий в культурной жизни Казахстана. На кинофестивале присутствовали звезды французского кинематографа, известные во всем мире, такие как Софии Марсо, Жерар Депардьё, Эммануэль Беар, Кристофер Ламберт и др.

В 2010 году кинофестиваль «Евразия» был обозначен новой внеконкурсной программой «Французское кино сегодня», организатором которого стала Ассоциация кинематографистов «Untfran.se», Бертран Бонелло «Стиль - это Я» и Жан-Пьер и Люк Дарденн «Два дня, одна ночь» в рамках фестиваля авторского кино [9].

2013-й год был официально объявлен Францией в Казахстане. Это событие совпало с 70-летием знаменитого французского произведения «Маленький принц» Антуана де Сан-Экзюпери. Издательством «Атамура» «Маленький принц», широко известный казахстанским читателям, вновь был переиздан. 2014-й год был официально объявлен Казахстаном во Франции.

Представительство Франции неоднократно высказывалось о том, французская сторона хотела бы усилить свое культурное присутствие в Казахстане.

Президент Франции Франсуа Олланд сказал: «В Казахстане культура играет особую роль. Она очень богата. Это культура кочевников, которая внесла значительный вклад в наше общее наследие. Вы должны беречь свою культуру и гордиться ею. Культурное наследие Казахстана должно шире распространяться во Франции, и наша страна готова сотрудничать с вами сегодня в данном вопросе» [10].

Особую роль в развитии двусторонних отношений между Казахстаном и Францией играет наука и образование, которые на протяжении ряда лет динамично развиваются и имеют большие перспективы.

Республика Казахстан и лично Президент Н.А.Назарбаев придают большое значение образованию молодёжи в стране. Казахстан одним из первых вошёл в мировое образовательное пространство, главной целью которого является построение Открытого общества, гуманизация и гуманитаризация всей системы образования, создание наиболее благоприятных условий для формирования высокообразованной, конкурентноспособной, творческой личности, что совпадает с основными критериями образования во всем мире.

Поэтому Казахстан заинтересован в развертывании сотрудничества с Францией в деле обучения и подготовки высших управленческих кадров. Французская республика заинтересована в расширении и распространении преподавания французского языка, как в школе, так и в Вузе, в увеличении числа молодежных обменов, языковых центров и подготовке специалистов гуманитарных областей.

Для реализации этой цели была в 1994 г. создана Национальная «высшая школа государственного управления (НВШГУ), которая сотрудничает с французской Национальной школой администрации и с французским Национальным центром, были также подписаны ряд соглашений, благодаря которым казахстанские студенты имеют возможность обучаться в Вузах Франции. Немаловажным фактором является внедрение в казахстанских школах, колледжах, институтах и университетах французского языка. С целью подготовки высших управленческих кадров налажено сотрудничество между Академией государственного управления при Президенте РК и французской Национальной школой администрации (ENA). В декабре 2004 г. в Алматы открылось представительство культурно-образовательного агентства «Альянс Франсез». В настоящее время представительства этого агентства функционируют в 4-х казахстанских городах: Астане, Алматы, Шымкенте и Актобе.

В рамках развития трансферта технологий и реализации государственной программы «Путь в Европу» на 2009–2011 годы создан «Казахстанско-Французский центр трансферта технологий». Учредителями создаваемого Центра от Казахстана являются АО «Центр инжиниринга и трансферта технологий» (АО «ФНБ «Самрук-Казына»), от французской стороны – Европейская компания стратегических исследований (CEIS). Цель проекта – вхождение и интеграция Казахстанской сети трансферта технологий в Европейскую сеть трансферта технологий EEN (Enterprise Europe Network) [11,39-42]. В рамках прямых межвузовских соглашений и на регулярной основе осуществляется обмен студентами и преподавателями. Наиболее активно развивается межвузовские отношения по линии побратимских связей между городом Ренном и Алматы. Активными участниками данного процесса являются КазГУМОМЯ и университет Ренн 2. Взаимоотношения в сфере образования и межвузовского сотрудничества протекают достаточно интенсивно. Этому способствовало подписание в марте 2013 г. межправительственного Соглашения о сотрудничестве в сфере высшего образования и исследований в Астане и осенью того же года – Соглашения о создании института "Сорбонна-Казахстан" в Алматы на базе Казахского национального педагогического университета им. Абая. Президент парижской Сорбонны Жан-Франсуа Жирар и ректор Казахского национального педагогического университета имени Абая С.Ж. Пралиев подписали меморандум об открытии филиала старейшего и престижного Университета Франции в Алматы. Особо следует подчеркнуть, что на церемонии открытия "Сорбонна – Казахстан", второго в мире и первого французского Вуза в Центральной Азии, в декабре 2014 года приняли участие Президенты Казахстана и Франции Нурсултан Назарбаев и Франсуа Олланд [12]. Учебные занятия в "Сорбонна – Казахстан" были начаты уже в сентябре 2014 года. В институте большая часть занятий ведётся на французском языке ведущими профессорами Франции.

Студенты получают двойной диплом после окончания обучения. Будучи студенткой этого учебного заведения, я очень благодарна нашему правительству за открытие подобного Вуза и уникальную возможность получения престижного образования, не выезжая из страны.

В 2015 "Сорбонна – Казахстан" открыла ещё 2 специальности для бакалавриата, в 2016 году количество специальностей будет значительно расширено.

Подводя итог сказанному, хотелось бы отметить, что сотрудничество Республики Казахстан с Францией находятся на уровне стратегического партнерства, на протяжении ряда лет динамично развиваются ориентированы на интеграцию и глобализацию и имеют большие перспективы.

1. Назарбаев Н. А. *Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства.*
2. Куанышев Д.О. *Сотрудничество Казахстана и Франции в современных условиях историко-компаративный аспект (1991-2008 гг.) // автореф. дисс. ... канд. ист.наук.; 07.00.02.-Алматы, 2010.*
3. *Договор о дружбе, взаимопонимании и сотрудничестве между Республикой Казахстан и Французской Республикой от 23 сентября 1992 года // base.zakon.kz*

4. Токаев К.К. Под стягом независимости: очерки о внешней политике Казахстана. — Алматы: Білім, 1997.
5. АП РК.- Ф 75-Н. Оп.1. Д.97. Л.29.
6. Сайт Министерства иностранных дел Республики Казахстан. URL: <http://www.mfa.kz>
7. Современная история Казахстана: Хрестоматия /Сост. Ауанасова. А., Сулейменов А. Под ред. Аягана Б. - Алматы: Паритет, 2010.
8. Казахстанско-французские отношения // psi.at.kz/?a=1074&c=16&l=ru
9. <http://articlekz.com/article/5652>
10. <http://www.ambafrance-kz.org/VYSTUPLENIE-PREZIDENTA-RESPUBLIKI>
11. Смагулова Г.М., Бахмацкая М. Казахстанско-французское сотрудничество на современном этапе: 90-е годы XX- начало XXI вв. // Вестник КарГУ - г. Караганда, № 4(72) - 2010
12. Назарбаев и Олланд открыли институт "Сорбонна-Казахстан" в Алматы. <http://www.nur.kz/343912-nazarbaev-i-olland-otkryli-institut-sorbonna-kazahstan-v-almaty.html>

Republic of Kazakhstan and France: perspectives and realities

Summary

Karibzhanova L. - 2-st year international relations master student of the Institut Sorbonne-Kazakhstan ,
Leila-2013@bk.ru

Scientific supervisor- Kuznetsov E.A.- doctor of historical sciences, professor of KazNPU after Abay

This article is devoted to today's actual scientific research on cooperation between Republic of Kazakhstan and the French Republic in the sphere of culture and education. The article deals with the dynamic development of bilateral relations in the field of education and culture between two countries. The author traces the significant events and features of cooperation between two countries in the cultural and educational sphere. In the article, the author notes the interest of Kazakhstan to France, as evidenced by the process of expansion of the Kazakh-French cooperation. Considerable attention is paid to the joint partnership of French and Kazakh universities, cultural and scientific exchange of students and teachers. Cultural activities, the organization and carrying out of events in order to maintain confidential relationships of France and Kazakhstan.

Keywords: bilateral cooperation, foreign policy, the Republic of Kazakhstan, the French Republic, culture, education, strategic partnership.

Қазақстан Республикасы мен Франция: шындығы және перспективалар

Түйіндеме

Карибжанова Л.В. – Сорбонна-Қазақстан Институті, халықаралық қатынастар мамандығы 2- курс, студенті, Leila-2013@bk.ru

Ғылыми жетекші: Кузнецов Е.А. - тарихы ғылымдарының докторы, ҚазҰПУ профессоры

Бұл мақала бүгінгі күні білім және мәдениет ортасындағы Қазақстан Республикасы мен Франция Республикасы арасындағы ынтымақтастықтың маңызды ғылыми зерттеулері жөнінде. Екі мемлекет арасындағы білім және мәдениет тәңірегіндегі екі жақты қарым-қатынастың динамикалы түрде дамуы айтылмыш мақалада қарастырылады. Білім және мәдениет ортасындағы екі мемлекеттің ынтымақтастығының ерекшелігі мен оқиғалардың мәнділігін автор бақылап отырады. Автор мақалада Қазақстанның Францияға деген қызығушылығын білдіреді, Қазақстан мен Франция арасындағы қарым-қатынас жүйесінің кеңейтілуін күләндырады. Студенттер мен оқытушылардың мәдени және ғылыми алмасуына Франция және Қазақстан университеттерінің қос қарым-қатынастарына арнайы көңіл бөледі.

Мәдени жоспарда Қазақстан мен Франция арасындағы сенімді қатынасты қолдау үшін ұымдастырылған мерекелер өткізу.

Түйін сөздер: екі жақты ынтымақтастық, Қазақстанның сыртқы саясаты, Қазақстан Республикасы, Француз Республикасы, мәдениет, білім беру, стратегиялық әріптестік.

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЖЫРАУЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ ОРНЫ

Исамет Нұрболат Асхатұлы

Мақалада негізінен тәуелсіз Қазақ хандығы дәуіріндегі жыраулардың атқарған қоғамдық қызметтері, елді қорғау жолындағы жасаған ғажап ерліктері мен батырлықтары қарастырылады. Жыраулар мемлекеттің бас идеологы болған. Олардың қоғамдағы орны, қызметі мен рөлі өте жоғары болды. Олар елінің келешегіне алаңдап, халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтады және ел билеу саясатына араласып отырды. Мәнді де, мағыналы айтылған толғауларын тек қана жаттанды түрде айтумен шектелмеді, олардың айтқан толғаулары мен жырлары көптің көкейінен шығып, жұрттың санасына сілкініс оятты. Жырау - ханның жасап отырған жетістіктерін мадақтап, кемшіліктерін сынға алып, дер кезінде түзетіп, қарапайым бұқара халық пен елді билеген хандардың арасын жалғастырушы қызметін атқарған. Олардың жалынды өлеңдері қараны да, ханды да аямады. Өкінішке орай, кеңес үкіметінің ұлттық тарихқа жасаған қиянаты кесірінен, жыраулардың мұрасы, тіпті есімдерінің өзі белгісіз болып келді. Қаншама жырауларымыздың өлеңдері жоғалып, осы күнімізге жетпеді. Тәуелсіздігіміздің арқасында бізге беймәлім болып келген жыраулардың мұрасы табылып, мемлекет тарапынан жүргізілген қолдаудың арқасында бұл аталған проблемалар шешімін тауып келеді.

Тірек сөздер: фольклор, жырау, хан, Қазақ хандығы

XV-XVIII ғасыр қазақ хандығының дәуірлеген тұсы болды, яғни өз алдына тәуелсіз, дербес саясатын жүргізе бастады. Дәлосы кезеңде хандармен бірге жыраулардың ықпалы қараша халықтың алдында басым бола түсті. Жыраулар атқарған қызметі елді басқарып отырған хандардан асып түспесе кем болған жоқ. Өкінішке орай, көптеген ақын-жырауларымыздың мұраларының көпшілігі біздің осы күнімізге жетпеді. Оның әр түрлі себебі бар: бірі жоғалды, енді бірі түрлі себептерге байланысты хат беттеріне түспеуі салдарынан ұмытылды. Алғашқыда иыр, иырағу – жыр, жыршы сөзінен шыққан жырау аты - әрі өз жанынан өлең, жыр шығарушы, әрі бұрыннан қалыптасқан туындыларды- эпостық дастандарды жатқа айтып, ұрпақ сана-есіне жеткізуші, орнықтырушы қызметін атқарды. Жыраулар мұрасы – ғасырлар бойы қалыптасып, дамыған ұлт әдебиетінің ғажап көркемдік құбылысы. Қазақ мемлекеттілігінің тарихында салмақты орны бар ақын-жырауларымыздың тындырымды жасаған жұмыстары мен адал атқарған қызметі рухани құндылықтарымыздың алтын жәдігері болып табылады.

Аумалы-төкпелі уақыт аясында да қазақ сөз өнері өзіндік құнын жоғалтпай, жалғасын тауып отырды. Қазақтың бай фольклоры мен ежелгі түркі жазба ескерткіштер негізінде қалыптасып дамыған XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар мұрасы – қазақ халқының ықылым замандар бойы жасаған сөз өнерінің, тума әдеби қазынасының үлкен бір саласы, құнды мұрасы. Бұл мұраның ең басты қасиеті- XV ғасырдың ортасы мен XVIII ғасырлар аясында қазақ хандығының құрылып, қазақ халқының қалыптасуы сияқты күрделі тарихи кезеңдерінің көптеген тұстары көркемдік дәрежеде бейнеленуінде. Осы дәуірде Қазтуған, Асан Қайғы, Доспамбет, Шалкиіз, Жиембет, Марғасқа, Ақтамберді, Тәтікара, Үмбетей, Бұқар және тағы басқа ақын-жыраулардың мұрасы пайда болып, кейін олар ұлттық тарихымыздың алтын қорына қосылды.[1;306]

Жалпы, қазақ жыраулары тарихи, қоғамдық және рухани тұрғыдан алғанда сонау Түркі қағанаты дәуірінен басталады. Әйгілі Йоллығ-тегіннің жазбалары оның Күлтегін, Білге қаған мен Тоныкөк уақытында елдің бірлігін, бек пен қағанның атақ-абыройын ардақтаған жырау екенін дәлелдейді. Сол сияқты оғыздар дәуіріндегі Қорқыт ата, одан бертінгі Шыңғыс хан тұсындағы Кетбұға (Ұлық жыршы), Алтын Орда кезіндегі Сыпыра, бұлардың бәрі XV-XVI ғасырларда тарихи аренаға шыққан қазақ жырауларының арғы түп-тамыры, бастауы еді. Қазақ жыраулары ежелгі ұстаздарының дәстүрін толық сақтап, дамыта әрі өз дәуірлерінің талап-талғамына, болмысына сәйкес өз заманындағы сөз өнерін тақырып пен мазмұн, идея мен түр жағынан байыта түсті. Бір кезде бүкіл түркі халықтарында, олардың тарихтарында, рухани ғұмырында зор роль атқарған жыраулар орта ғасырларда тек қазақ мемлекетінде ғана өзінің әлеуметтік-саяси, мәдени қызметін сақтап, бертінгі жаңа дәуірге, яғни XIX ғасырға дейін жеткізді. Бұлай болуы – жыраулық негізінен тәуелсіз көшпелі-бақташылық мемлекетте ғана болатындығын дәлелдейтін заңдылық. Өйткені қазақтан басқа түркі елдері XV-XVI ғасырларда бірі тәуелсіздігінен айырылды, бірі көшпелілігін қойып, біржола отырықшылыққа ауысып, басқа идеология мен мәдениет жасады, ал енді біреулері өз мемлекетін құра алмады. Міне, Алтын Орда ыдырағаннан кейін, ордалы мемлекет құрған қазақ халқының рухани өмірінде байырғы жыраулық дәстүр мен әдебиет қайта жаңғырып, жаңа сапада көрінді. Қазақ жыраулары жаңадан құрылған мемлекеттің күшті, хан билігінің мықты болуын көздеп, сол кезеңдегі әдебиетті, күллі мәдениетті

мемлекетке, ханға қызмет еткізді. Олар өздерін әміршінің, мемлекеттің қызметшісі деп білді, сол себепті хандықтың идеологына айналды. Ханның ақылгөй кеңесшісі, бас саясаткері болғандықтан жыраулар тек қана үлкен мемлекеттік маңызы бар мәселелер бойынша толғаған, сөйтіп өз сөздерін тікелей әміршіге арнап айтқан. Олар әдетте елді абдыратқан, толғантқан жағдайлар мен төтенше оқиғалар кезінде сөйлеген. Сондықтан жырауларды әмірші де, халық та аса қадір тұтып, олардан хан да, халық та ел дағдарған, немесе бүліншілік болған шақта, я болмаса елге жау тигенде ақыл-кеңес сұраған. Жыраулар мұндай сәттерде жұртшылыққа тоқтау айтып, болып жатқан оқиғаға немесе жағдаятқа өз бағасын берген, өткенін еске түсіріп, бүгінін сипаттаған, болашақты барлаған. Өз заманы мен бұрынғы уақытты салыстыра толғап, дәуір туралы, қоғам жайлы, ел мен әмірші жөнінде нақылды-фәлсафалық ой түйіндеген.[2;366]

Жыраулар кім еді? Жыраулар – мемлекеттегі, әсіресе хан сарайындағы көреген саясаткер, ханның ақылгөйі, мемлекеттің бас идеологі, елдің ақылшысы, қолбасы әрі дауылпаз ақын бола білді. Олар хан кеңесінің белсенді мүшесі болған, мемлекетті басқару ісіне тікелей қатынасып, саяси, әскери, қоғамдық мәселелерді шешуге араласып отырған. Соғыс кезінде жыраулар әскери кеңесте де, ханның жеке өзіне де өз ойын ашық айтып, ақыл беріп, болжау жасаған. Қиян-кескі ұрысқа түсер алдында жауынгерлерге арнап жыр толғаған, олардың намысын қайрап, рухын көтерген. Тіпті қажет болған жағдайда өздері де шайқасқа қатысып, ерліктің үлгісін көрсеткен, сондықтан жыраулардың біразы қолбасы да болған, тайпалар мен руларды да басқарған. Жыраулардың көбінесе әрі суырып салма ақын, әрі батыр, әрі данагөй және сәуегей болып келуінің себебі сол тұстағы Қазақ хандығының өмір салты мен тұрмыс-тіршілігінің көшпелі-бақташылық болуына және ұдайы жаугершілікті басынан кешіруіне байланысты еді. [3; 2056]

«Әрбір хан өз қасында ақылшы болатын биді таңдағанда, ең алдымен, сөз тапқыш, суырылған шешеннен, судырлаған ақыннан алатын. Бұлардың саяси салмағы зор болғандықтан, аузынан шыққан сөз де олқы болмауға тиіс. Көлденең кісі мін таба алмайтындай, қоржындай ауыр, оқтай жұмыр, өтімді болуы керек. Бұлар қазақтың жоғарғы табынан шығып, ел меңгеру жолындағы саясат адамдары болғандықтан, көпке айтқан сөздерінің бәрі ел мұңына, ел қамына арналған сөздер болады», – деп М.Әуезов айтқандай, жыраулардың өз бастарындағы артық қасиеттерінен тыс, азулы жуан, саны көп рулардан шығуы да, тіпті өзінің ел тағдыры шешілетін ауыр кезеңдерде қол бастайтын әскербасы – батыр болуы да хан қасынан табылуға мәжбүр еткен. Олардың хан қаһарынан қаймықпай қашан да батыл сөйлеп, шындықты тайсалмай бетке басып айтуы да осыдан.[4; 1806]

Жыраулардың шығармаларындағы ең басты тақырып- Қазақ хандығын құраған ру мен тайпалардың татулығы мен бірлігі және мемлекетті нығайту мен оның жауынгерлік күшін арттыру болды. Ал, мұның өзі жыраулар поэзиясында ең мәнді де, маңызды етіп қаһармандықты, елінің тәуелсіздігі мен мемлекетінің нығаюы үшін жан аямай күрескен батырлар мен қайраткерлерді мадақтап, көтермелеп жырлау дәстүрін қалыптастырды. Сөйтіп, жыраулар өз шығармаларында идеалды әміршінің бейнесін жасады, сонымен қатар адамдар жоқшылық көрмей, бақытқа кенелген утопиялық қоғамды суреттеді. Өздерінің монолог түрінде айтылатын толғауларында жыраулар маңызды мемлекеттік мәселелермен қатар заман мен қоғам, адам мен заман, тұлға мен тобыр, сондай-ақ имандылық пен қайырымдылық, өмірдің өткіншілігі мен адамның опасыздығы, өлім мен өмірдің қайшылығы сияқты моральдық, этикалық, фәлсафалық проблемаларды көтеріп, қоғаммен байланыстыра жырлап отырды.

Жырау өзіне бақсылардың сәуегейлік қызметін, ежелгі пірлердің білімдерін, әлемді түсіндірудің формасын, сөз сиқырын, алғыс етуді, күнтізбе жүйелерінің білімдерін, шежіре білімін құрғақ тарих ретінде емес, әруақтармен байланыс және тағы басқа түрінде қабылданған. Олардың өнерінің негізінде- жол салушылар ежелгі білімдер мен елеулі аналитикалық тарту қалыпатастырған, қуатты аккумулятивті күшке ие болған ежелгі сөзтіркестердің сиқырлы қоюлануы жатты. Жыраулар тайпалардың рухани көсемдері болды. Сондықтан, хандар оларға көріпкелдер ретінде, киелі білімді алып жүрушілер ретінде және әруақтармен қатынас орнату әдісі ретінде сенім артты. Бақсылар тәрізді, жыраулар да табиғат құбылыстарын әртүрлі мүмкін болатын әлеуметтік мәселелермен байланыстырып, қатты аштық кезең – жұтты алдын ала ескертетін. Сыртқы және ішкі істерге қатысты, оларға әрбір ел мен тайпа ішіндегі жағдайлар егжей-тегжейіне дейін белгілі болатын. Сенімді ақпаратты ала отырып жырау дәл ме дәл сараптау жасайтын. Мысалы Асан Қайғы Алтын Орданың құлауын алдын-ала болжаған. Жырау бал ашпайды –оның бойында бабаларының тәжірибесі, шежіре, тарих, заманауи және болашақ әлемінің білімі бар, яғни жыраудың бойында бір емес бірнеше асыл қасиеттерді бойына сіңіргенін байқауға болады. Осындай керемет қасиеттері бар

данагөй жырауларымыз, хан ордасында мәртебелі атаққа ие болып, хан кеңесінің тұрақты мүшесі атанып отырған.

Жыраулар негізінен әскери ақсүйектер ортасынан шықты және халық арасы мен хан бөлімінде абыройға ие болды. Олардың өнерінде басқа жанрлармен қатар- көріпкелдік жанры да жоқ емес. Олар “көреген” адамдар болып саналды, саяси оқиғалар мен әлеуметтің өміріне әсерін тигізетін климаттық өзгерістерді болжайтын. Сонымен бірге жыраулар хан ордасындағы маңызды істерді атқарумен қатар сәуегейлік, яғни табиғатта болып отыратын климаттық өзгерістерді болжап отырған.

Жалпы, жыраулар шығармашылығында әміршіге, билеушілерге қарсы, оппозициялық ой-пікірлер де айтылатын болған. Қажетті жерде жыраулар хан мен сұлтандарға олардың халыққа жағымсыз кейбір қылықтары мен байлам-шешімдеріне наразы болып, өздерінің келіспейтінін ашық айтып отырған. Тіпті кей тұстарда жыраулар өз әміршісін сынға да алатын болған. Олай болатын себебі, – біріншіден, жыраулардың көбісі қай жағынан болса да хан-сұлтандармен терезесі тең ақсүйектер тұқымынан шыққандығы, екіншіден, олардың әміршіге, мемлекетке деген адалдығы, үшіншіден, жыраулардың ел алдындағы орасан биік беделдігі, төртіншіден, көшпелі хандық мемлекетте "өзіндік демократияның" болғандығы, бесіншіден, қазақ қауымында "өнер алды – қызыл тіл" деп бағаланып, "бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ" деген қағида-шарттың мықтылығы еді. [3; 206б]

Қазақ хандығының өз алдына жеке мемлекет ретінде тәуелсіз өмір сүрген кезеңінде, ханның кеңесшісі қызметін атқарған жыраулардың шығармаларындағы өлең жолдары тек қана мадақтаумен шектелмей, хандардың жіберіп отырған қателіктері мен кемшіліктерін және халыққа жасаған озбыр қылықтарын әшкерелеп жырлады. Хан қаһарынан тайсалмай, шындықты бетке баса сөйледі.

XV ғасырда өмір сүрген, туылған жылы мен өлген жылы белгісіз, Керей мен Жәнібек ханның замандасы Асан Қайғы еді. Өзінің жалынды жырларымен қараны да, ханды да аямады. Жәнібек ханды сынағанын мына өлеңінен байқаймыз:

Әй, хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің.
Жайылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің.
Қымыз ішіп қызарып,
Мастанып, қызып терлейсің.
Өзіңнен басқа хан жоқтай
Елеуреп неге сөйлейсің?..
Әй, Жәнібек ойласаң,
Қилы-қилы заман болмай ма?
Суда жүрген ақ шортан
Қарағай басын шалмай ма?
Мұны неге білмейсің?
Қош-аман тұр, Жәнібек,

Енді мені көрмейсің, [5; 7б]–деп, біржолата ат құйрығын кесісуге дейін барады. Дәл осы сарындас жыр жолдары XVII ғасырда өмір сүрген Марғасқа жырауда кездеседі. Көптеген мұралары сақталмаған, осы күнге дейін жетпеген. Есім ханның тұсында хандықтың аумағы кеңейіп, хандықты бірорталықтандырған жүйеге келтіріп, Түркістан қаласын елдің саяси астанасы етіп бекіткен болатын. Дегенмен де Есім ханға хандықтың аумағын басқару оңайға түспеді. Бірде Есім ханмен келісіп жұмыс атқарып, енді бірде араздасып жүрген хандардың бірі – Тұрсын хан еді. Тұрсын хан - Ташкент қаласын астана етіп, үй ішінен үй тігіп, тіпті өз атынан теңге шығарып, ұлы хан Есім ханға қарсы шығып, үнемі ханның басқару саясатымен келіспей қарсыласып отырды. Ақырында Есім хан Тұрсын ханның жасаған озбыр әрекеттері мен бүлігін қатаң жазалаған болатын. Осы саяси оқиғалар Марғасқа жыраудың өлеңінде бейнеленеді. Марғасқа жырау Тұрсын ханның бүлігін былайша жырлайды:

Ей, Қатағанның хан Тұрсын,
Кім арамды ант ұрсын!
Жазықсыз елді еңіретіп,
Жер тәңірісіп жатырсың.
Хан емессің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың!

Алтын тақта жатсаң да,
Ажалы жеткен пақырсың!
Еңсегей бойлы ер Есім
Есігінде келіп тұр:
Алғалы тұр жаныңды,
Шашқалы тұр қаныңды![5;566]

Бұл өлең жолдары Марғасқа жыраудың Есім ханның төңірегінде болған батырлардың, ақылшылардың бірі, жоғын жоқтаушысы болғанын айғақтайды.

Қорыта келгенде, қазақ халқының тарихы оның әдебиетімен тығыз байланысты. Қазақ халқының басынан өткен тарихи оқиғалары, оның көркем әдебиетінде тарихи шындық тұрғысынан дәлме-дәл суреттеліп отырған. Аңыз түбі ақиқат дегендей, біздің жырауларымыздың көптеген мұралары аңыз түрінде жетті. Аңыз түрінде жетседе бүгінгі таңда өзіндік құнын жоғалтқан жоқ. Дегенмен де жыраулардың әлі де зерттелінбей жатқан тұстары өте көп. Бабаларымыздың мұраларын бір жүйеге келтіріп, әлі де зерттеуді қажет ететін тұстарын айтатын болсақ, мысалы жырауларымыздың басым көпшілігінің қашан туылып қашан өлгені белгісіз, сонымен бірге олардың айтып кеткен заман жайлы, өздері өмір сүрген кезеңдегі хандардың жасаған ерліктері мен жіберген қателіктері, алдағы замана жайлы айтқан толғаулары мен өлеңдері ауызша жеткендіктен, көбісі заман ағымына қарай өзгеріске ұшырап отырған. Осы аталған жайттар ескеріліп, алдағы уақытта жүйелі жұмыстар жүргізіліп, кемшін тұстардың орнының толықтырылуы уақыттың еншісінде.

Ауыз әдебиеті қазақ тарихының қайнар көзі болып табылады. Жырау ел тағдырына қатты алаңдап, аса маңызды оқиғалар тұсында жалынды жырларымен толғап отырған. Кеңес үкіметінің солақай саясатының кесірінен жыраулар түгелі, хандар мен сұлтан, батырларымыздың өзі тыңғылықты зерттелінбей тарих беттерінен ысырылып тасталынып отырды. XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар елдік, ерлік, өмір, келешек заман қалай болатыны жайлы толғаған. Сонымен бірге, жер-суды, атамекенді қорғау, ел бірлігі мен татулығын сақтау мәселелерін жырлаған. Жыраулардың қызметі орасан болды. Олар бір ғана нәрсемен шектелмеді, хан кеңесінің тұрақты мүшесі, ел басына күн туғанда, қиын-қыстау заманында қолына қару алып, майдан даласында сарбаздармен бірге шайқасып, елін, жерін жау қолынан азат етуге бар күш-жігерін салып, ерен ерліктерімен көзге түсіп отырған. Жалынды жырлары қараны да, ханды да аямады. Жырау- этнограф, яғни, қазақ тарихы мен мәдениетінің жарқын беттерін өз өнері арқылы келер ұрпаққа жеткізуші тұлға. «Жыраулар поэзиясындағы ең басты тақырып Қазақ хандығын құрған ру мен тайпалардың татулығы мен бірлігі және мемлекетті нығайту мен оның жауынгерлік күшін арттыру болды»[6;5036]-дегендей хандықтағы ең басты мәселе татулық, тыныштық, ынтымақ бірлік, елдің тыныштығы болды. Қазақ халқын бірлікке, отансүйгіштікке, елдікке, татулыққа үндейтін жыраулардың шығармаларын және олардың қазақ қоғамы өміріндегі атқарған қызметімен орнын білу, ұмытпау бүгінгі таңда өте қажет.

1. Қалижанов У. Қазақ хандығы және Қазақ әдебиеті. Алматы: Жалын баспасы 2015 ж 33-бет.
2. Қасқабасов С. Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет. Алматы 2006 ж, 36-бет.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 3-том. Алтын Орда дәуірі мен Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет. Алматы: Қазақпарат, 2008ж. 205, 206 бет.
4. Әуезов М. Жырма томдық шығармалар жинағы. Алматы, 1985. 16-т. 180-бет.
5. Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық. 1-т.- Алматы, 1971ж, 7-б, 56-бет.
6. Қасқабасов Қ. Жаназық. –Астана, 2002. 503 бет.

Исамет Нурболат Асхатулы
Положение и деятельность жырау в казахском обществе
Резюме

В статье рассматриваются общественное влияние жырау в эпоху независимого Казахского ханства. Жырау были главными идеологами государства. Их положение и роль в обществе были очень высокими. Проблемы счастья, смысла жизни, взаимоотношения между ханом и простолудином, гордость и боль за человека, любовь к жизни, раздумья о прошлом и настоящим родной земли – вот что объединяет произведения жырау. Жырау не ограничивались воспеванием

забуренных стихов, значительной чертой стихов было содержательность, и пробудило в сознании народа веру в светлое будущее. Хваля достижения хана они своевременно скорректировали недостатки его, подвергая критике, таким образом жырау служили посредником между простым народом и ханом. Пламенные стихи жырау не жалели и хана, и простого народа. К сожалению, из-за политики советской власти к национальной истории наследие жырау, даже их имена оставались неизвестными. Произведения многих жырау не дошли до сегодняшних дней. Благодаря независимости Республики Казахстан мы смогли исследовать и познакомиться с наследиями забытых жырау.

Ключевые слова: фольклор, жырау, хан, Казахское ханство

IssametNurbolatAskhatuly
The position and activity of zhyrau in the Kazakh society
nurbolat.31.93@mail.ru

Summary

The article examines the public influence of zhyrau in the era of the independent Kazakh Khanate. Zhyrau were the main ideologists of the state. Their position and role in society was very high. Problems of happiness, meaning of life, the relationship between the khan and the commoner, pride and pain for the person loyal to life, thinking about the past and present of his native land - are what unite works of zhyrau. Zhyrau not limited jagged chanting verses of poetry was a significant feature richness, and awakened in the minds of people of faith in a brighter future. Praising achieve Khan they promptly corrected its deficiencies, criticizing thus zhyrau served as an intermediary between the common people and the khan. Flaming verses zhyrau spared and khan, and the common people. Unfortunately, due to the policy of the Soviet power to the national heritage zhyrau history, even their names were unknown. The works of many Zhyrau not reached until today. Due to the independence of the Republic of Kazakhstan, we were able to explore and discover the forgotten legacies zhyrau.

Keywords: folklore, zhyrau, khan, Kazakh Khanate

СЫН-ШҚІР РЕЦЕНЗИИ

ҚАЗАҚ ХАНДАРЫ ТУРАЛЫ ЖАҢА КІТАП

Төлебаев Тұрғанжан Әбеуұлы - *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, т.ғ.д., профессор*

Жақында белгілі тарихшы, ҚР ҰҒА-ның құрметті академигі Т.О.Омарбековтың Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған «Ұлы даланың дара тұлғалары: Қазақ хандары» атты жаңа кітап жарық көрді. Онда қазақ тарихнамасында тұңғыш рет қазақтың 30 ханның өмірі мен қызметі баяндалған. Мақала осы кітапты көпшілікке таныстыру мен оқырмандарға ұсыну мақсатында жазылған.

Түйін сөздер: Қазақ халқы, қазақ хандары, хандығы, Алаш, Ұлы дала.

2015 жылы Қазақ хандығының 550 жылдығына орай қалың оқырман қауымға арналған «Ұлы даланың дара тұлғалары: Қазақ хандары» атты кітап жарық көрген екен¹. Авторы - тың тақырыптар мен жаңаша ойлары арқылы кеңестік кезеңнен-ақ белгілі болған, ашаршылық, саяси қуғын-сүргін туралы мәселелерді жарқырата жариялап, тарих ғылымының әлеуметтік рөлін асқақтата түсуі барысында жасындай жалт етіп оның биігінен орын алған, көрнекті тарихшы Талас Омарбеков. Т. Омарбеков кейінгі жылдары қазақ ру-тайпалары, көне түріктер туралы көлемді еңбектер жариялап, өзінің тың ойлары, жаңаша көзқарастары, сондай-ақ ортағасырлық қазақ тарихының карталарын жасауы арқылы тарих ғылымындағы биігін асқақтата түсуде. Көп ешкімнің батылы бара қоймаған қазақ хандары туралы мына еңбек оның тарихи-энциклопедиялық білімінің тағы бір айғағы. Кітап алғысөзден, қазақ хандығының қалыптасуы туралы тарихи шолудан және Тоқтамыстан бастап Кенесарыға дейінгі 30 ханның билігі туралы эпсанадан тұрады.

Көпшілік қауымға арналғандықтан тілі жеңіл, баяндалуы көркем де әдеби болғанына қарамастан бұл жазушылар мен журналистердің стилінен бөлектеу кітап. Оны бұл тұрғыда ерекшелендіріп тұрғаны - ғалымның логикалық жүйесі мен тұжырымдары негізінде жазылуында екендігі бірден байқалады: ой желісі өте ауқымды деректер арқылы жасалған бұлтартпас дәлелдер негізінде бірінен біріне заңды түрде жалғаса отырып, нақтылы қорытындыларға алып келеді.

Алғысөзде бірден қазақ хандарының елге сіңірген еңбегі мен басқару жүйесіндегі орнына қарай бес түрге бөлінетінін айқындап көрсетеді. Бірінші тобына жататын «хандықты негіздеген және мемлекет ретінде күшейткен ірі тұлғалар» ретінде Керей, Әз Жәнібек, Бұрындық, Қасым хандар көрсетіледі². Екінші топты, «әртүрлі себептерге байланысты айбынды мемлекетті әлсіретіп алғандар құрайды. Олар – Мамаш, Қожахмет, Тахир, Тоғым» деп атап өтіледі³. «Қазақ хандығының даңқын асырып, дербес ел ретінде оны басқаларға мойындатқан, осылайша өздері де халық мақтанышына айналған хандарды» үшінші топқа жатқызады және бұлардың қатарында Тәуекел, Хакназар, Еңсегей бойлы ер Есім, Салқам Жәңгір, Әз Тәуке, Абылай, Кенесары ерекшеленеді. Автор «көрші, қуатты империялардың күшімен Қазақ хандығын сақтап қалуға және нығайтуға болады деп есептегендердің қазақ хандарының үлкен тобын құрағандығын» атап көрсетеді. «Олар – Шығай, Әбілқайыр, Нұралы, Ералы, Есім, Әбілмәмбет, Жолбарыс, Болат, Сәмеке, Айшуақ, Бөкей, Қаратай, Арғынғазы» болғандығын айтады⁴. Автор көрсетіп отырған бұл төртінші топтың хандарының көбі Кіші жүзді биледі және олар туралы тақырыпшалардан байқалатындай көпшілігі билік үшін жанталасқанына қарамастан бұл саясаттары өздеріне көп опа да таптырмады, қайғылы, өкінішті жағдайда өмірін аяқтады. Бесінші топқа Оразмұхаммед, Қайып, Тұрсынмұхаммед сияқты, қазақ халқының өкілі бола тұрса да, қазіргі Қазақстан аумағынан тыс жерлерде билік құрған хандар жатқызылған.

Бұл қазақстандық тарихнамадағы қазақ хандарын мемлекеттік қайраткерлер ретінде топтастырудың ең жетік және біршама кең түрдегі үлгісі деп есептеймін. Бұл жүйені әсіресе оқулықтар жазу барысында пайдалану, ескеру керек. Дәлірек айтқанда, бірінен кейін бірін тізбелеп қысқаша көрсете бергеннен гөрі, мемлекеттің дамуына сүбелі үлес қосқан, күрделі бетбұрыстар мен реформалар жасаған, елімізді басқаларға мойындатқан, сөйтіп халық мақтанышына айналған билеушілерді ғана оқулықтарда, әсіресе жалпы білім беретін орта мектеп оқулықтарында кеңірек сипаттаған дұрыс. Бұл мәселеде Т.О. Омарбековтың тілі жатық, еркін оқылатын осы кітабының орны ерекше.

Автор қазақ хандары туралы мәселелерді зерттеуде тарихи деректерге сыни тұрғыда қарап, салыстырмалы түрде талдап, шынайылық дәрежесін айқындап барып, ұлттық дәстүр мен рух негізінде тиісті пайымдаулар жасау қажеттігіне баса назар аударады. Мұнымен қатар көрнекті тарихшының мына мына тұжырымдарын да ерекшелік көрсете кеткеніміз жөн деп ойлаймын: «Қазақ хандығының тарихын зерттегенде жеке тарихи тұлғалардың, хандардың және батырлардың саясатын халықтың мүддесімен, этникалық қауымдастықтардың іс-әрекетімен тығыз байланыста үйлестіре қарастыру керек. Сол замандағы қазақ қоғамындағы рулық-тайпалық мүдделерді ескермей, Алаш қауымдастығының қалыптасу ерекшеліктерін, қазақ ұлтының дәстүрлі өркениет жолындағы тарихи сатыларын тереңдете зерттемей, жекелеген қазақ хандарының қызметіне толыққанды баға беру де мүмкін емес екендігін естен шығаруға болмайды»⁵. Тарихта елі үшін еңіреп, халқы үшін қан жұтқан тұлғалар ғана тарихи тұлғаға айналады, ел жадынан тиісті орнын алады және солар ғана тарихшылар еңбектері арқылы болашақтарға жетуі керек. Сондықтан да автордың жоғарыдағы айтқандары алда осы мәселелер туралы жазғанда негізге алынуы қажет.

Кітаптың «Қазақ хандығының қилы тарихы» атты екінші тарауында қазақ тарихындағы аса маңызды төмендегідей мәселелер ерекшеленеді. Олар: Алаш этноқауымдастығы, қазақ хандығының қалыптасуының саяси-этно және идеологиялық негіздері, үш жүз ұғымының және қазақ ұлтының қалыптасуы жөніндегі арнайы зерттеліп айқындалуы қажет мәселелер. ҮІІІ-ғасырдағы Түргеш-Алаш ұлысы, «Үш сан Алаш», «Алты сан Алаш», Алаш бахадүр, «Алаш!» ұраны, Алаш этноқауымдастығының қалыптасуы жөнінде жаңа ойлар түйіндеп, көптеген түйткілдердің мәнін аша түседі. Қазақ хандығының қалыптасуының алғышарттары, әсіресе Әбілқайыр билігінің әлсіреуі барысы жан-жақты сипатталады. Автор үш жүздің қалыптасуының алғышарттарын Жошы ұлысының Оң қанат, Сол қанат, Орта ұлыс әкімшілік бөліктері туралы мәселеден бастай отырып, оның «қазақ мемлекеттігінің үш этно-географиялық және шаруашылықтық басқару аймақтары ретінде өмірге келгендігін» атап көрсетеді. Жоңғар шапқыншылығы мен басқыншылығына қарсы күрес барысындағы Күлтөбедегі, Қарақұмдағы, Ордабасыдағы, Ұлытаудағы, Қарқаралыдағы кеңестер мен жиындар турала айта келе, олар «қазақтың «етек-жеңі» жиналған ынтымақшыл ұлтқа айнала бастағанын көрсетіп берді», - деген тұжырымының маңызы үлкен⁶. Өйткені қазақ ұлтының қалыптасқан уақыты, түрі мен формасы, ерекшеліктері жөніндегі пікірталасты, әрі әлі де айқындалуы қажетті мәселені шешуде өзіндік орын алады.

Кітапта қазіргі қазақ жерінде, ұлы дала елінде билік еткен отыз дара тұлғаның өмірі мен қызметі көптеген тарихи деректер негізінде баяндалған. Мұнымен қатар автор тарихшы-ғалым болғандықтан тарихи зерттеу еңбектерін, олардағы көзқарастар мен тұжырымдарды да талдап, айқындап пайдаланып отырған. Сөзіміз дәлелді болу үшін алғашқы болып сипатталған тек бір ғана Тоқтамыс хан туралы көлемі 13 беттік тақырыпта Муин-ад-дин Натанзидің, Низам-ад-дин Шамидің, Өтеміс қажының, Шараф-ад-дин Али Йездидің, Ибн Арабшахтың, Қадырғали би Қосымұлының еңбектері, «Ер Едіге» жыры, орыс жылнамалары, «Тоқтамыш хан» дастаны дерек көздері ретінде қолданысқа ендірілген. Автор Тоқтамыс ханның іс-әрекеттері жөнінде тұжырымдар жасау барысында С. Толыбеков, Л.Н. Гумилев, Б. Греков, М.Тынышбаев, М. Иванов, Л. Зимин сияқты зерттеушілердің еңбектерін, олардың көзқарастарын сыни тұрғыда талдай отырып пайдаланған. Мұндай мысалдарды басқа да билеушілер туралы тақырыптар бойынша келтіруге болады.

Сонымен, «Ұлы даланың дара тұлғалары» айдарымен жарияланған бұл кітап, қазақ тарихына қосылған қомақты үлес болып табылады. Оның сондай-ақ көпшілік қауымның тарихи көзқарастарын қалыптастыруда және жас ұрпақты отаншылдық, патриоттық тұрғыда тәрбиелеуде де маңызды рөл атқарары сөзсіз.

¹ Талас Омарбеков. *Ұлы даланың дара тұлғалары: Қазақ хандары.* – Алматы, «Эксклюзив КА», 2015. – 180 б.

² Талас Омарбеков. *Ұлы даланың дара тұлғалары: Қазақ хандары...* 4-б.

³ Талас Омарбеков. *Ұлы даланың дара тұлғалары: Қазақ хандары...* 4-б.

⁴ Талас Омарбеков. *Ұлы даланың дара тұлғалары: Қазақ хандары...* 4-б.

⁵ Талас Омарбеков. *Ұлы даланың дара тұлғалары: Қазақ хандары...* 5-б.

⁶ Талас Омарбеков. *Ұлы даланың дара тұлғалары: Қазақ хандары...* 15-б.

Резюме

Тулбаев Т.А. – д.и.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби tur-07@mail.ru

Новая книга о казахских ханах

Недавно мы получили новую книгу известного историка, почетного академика НАН РК Т.О. Омарбекова посвященный 550 летию Казахского ханства «Ұлы даланың дара тұлғалары: Қазақ хандары». В этой книге впервые в историографии Казахстана освещена жизнь и деятельность 30 казахских ханов. Статья написана с целью ознакомления основным содержанием и рекомендации широкому кругу читателей.

Ключевые слова: Казахский народ, казахские ханы, ханство, Алаш, Великая степь.

Summary

Tulebaev T.A. – d.hist., professor Kas NU al-Farabi tur-07@mail.ru

New book on the Kazakh khans

Recently we got the new book of известный historian, honoured academician of NAN РК Т.О. Omarbekov devoted 550 летию of the Kazakh khanate of "Ұлы даланың дара тұлғалары : Қазақ хандары". In this book first in historiography of Kazakhstan life and activity are lighted up 30 Kazakh khans. The article is written with with the purpose of acquaintance basic maintenance and recommending the wide circle of readers.

Keywords: the Kazakh people, Kazakh khans, khanate, Алаш, Great steppe.